Adhyatma Ramayan
Sri Venkateshwar Mudranalaya Printing Press.—
Bombay, Samvat 1956 (1898)

25451

स.	प.	पृ.	विषयाः
७	४९	२	अयोध्यायांसुमन्त्रागमनोत्तरंदशरथप्राणप्रयाणप्रसङ्गवर्णनम् , मातुलकुलाद्भरतागमनम् , रामानुगमनेभरतप्रतिज्ञाच । ११४.
८	५३	२	वसिष्ठोपदिष्टस्यापिभरतस्याधिराज्यतिरस्करणपुरःसरंरामचन्द्रसंनिधिंप्रतिगमनम् । ६६.
९	५५	२	श्रीरामचन्द्रसंनिधिंगतस्यभरतस्यरामानुगमनेदृढनिश्चयः, रामचोदितवसिष्ठोपदिष्टस्यभरतस्यरामपादुकास्वीकरणपुरःसरंनन्दिग्रामेवन्यवृत्त्यानिवासवर्णनम् । रामचन्द्रस्यात्र्याश्रमगमनवर्णनम् । ९२.

आरण्यकाण्डम् ३.

स.	प.	पृ.	विषयाः
१	६१	१	अथात्रिशिष्यप्रदर्शितमार्गस्यरामचन्द्रस्यदण्डकारण्यप्रवेशः, तत्रविराधवधवर्णनम् । ४६.
२	६२	२	शरभङ्गसायुज्यदानपूर्वकंमुनीनांतपोवनस्थितिनिरीक्षणम् , ततश्चाग्निजिह्वाश्रमगमनवर्णनम् । ४१.
३	६४	१	अग्निजिह्वेनसहरामचन्द्रस्यागस्त्याश्रमगमनवर्णनम्, अगस्त्यकृतपरब्रह्मविराड्रूपस्थितिवर्णनम् । ५०.
४	६७	१	मार्गेजटायुःसमागमः, पञ्चवट्यांकुटींनिर्माययनिवासः, लक्ष्मणायतत्त्वज्ञानोपदेशः । ५५.
५	६९	१	लक्ष्मणेनशूर्पणखायाविरूपकरणम् , खरदूषणादीनांवधः, रावणंप्रतिशूर्पणखयापञ्चवटीस्थवृत्तान्तवर्णनम् । ६१.
६	७१	१	रावणचोदितमारीचस्यमाययासुवर्णमृगरूपधारणपुरःसर [illegible] वट्यांरामाश्रमंपरितःसंचारवर्णनम् । ४१.
७	७२	२	मायासीतानिर्माणपुरःसरंरामचन्द्रकृतमारीचवधः, म्रिय [illegible] मारीचस्यरामसदृशवचःश्रवणेनसंदिग्धायाःसीतायानिष्ठुरवच [illegible] नासहिष्णोर्लक्ष्मणस्यरामं प्रतिगमनानन्तरंभिक्षुरूपधारिराव [illegible] कृतजानकीहरणवर्णनम्, रावणजटायुर्युद्धवर्णनम् ।६६.
८	७५	१	सीतान्वेषणार्थंनिर्गतस्यरामचन्द्रस्य जटायुषऔर्ध्वदेहिककर्मकरणम्, दिव्यदेहिजटायुःकृतरामचन्द्रस्तुतिवर्णनम् । ५६.
९	७७	१	कबन्धवधः, तत्कृतरामचन्द्रस्तोत्रम् । ५६.
१०	७९	२	शबर्याश्रमगमनम्, तत्कृतसंमानसंतुष्टरामचन्द्रेणतांप्रतितत्त्वज्ञानोपदेशः । ४४.

किष्किन्धाकाण्डम् ४.

स.	प.	पृ.	विषयाः
१	८४	१	अथ श्रीरामचन्द्रस्यपम्पासरोवरगमनम्, तदुपान्तस्थर्ष्यमूकपर्वतेहनूमत्कारितरामसुग्रीवसख्यवर्णनम्,सुग्रीवकृतरामपरीक्षा।९३.
२	८७	२	सुग्रीवनिमित्तंरामचन्द्रकृतवालिवधवर्णनम् । ७१.
३	९०	१	तारासान्त्वनपुरःसरंलक्ष्मणद्वाराकिष्किन्धायांसुग्रीवराज्याभिषेककरणवर्णनम्, रामचन्द्रस्यप्रवर्षणगिरौचातुर्मास्यपर्यन्तंवासवर्णनं

स.	प.	पृ.	विषयाः
			च । ५५.
४	९३	१	प्रवर्षणगिरौरामपूजनंप्रतिलक्ष्मणेनपृष्टोरामचन्द्रोयथाविधिशास्त्रदृष्टपूजाप्रकारंसविस्तरमनुजायाह । ५४.
५	९५	२	रामशोकमसहिष्णोर्लक्ष्मणस्यसुग्रीवभीषणायकिष्किन्धां प्रतिगमनम्, ततःसर्ववानरैःसहसुग्रीवस्यरामसमीपं प्रत्यागमनम् ।६३.
६	९८	१	रामज्ञयासीतान्वेषणार्थदशदिक्षुसुग्रीवेणवानरप्रेषणम्, तत्रहनूमदादीनांदक्षिणमार्गप्रस्थानेगह्वरस्थस्वयंप्रभासमागमः, तस्याः श्रीरामोपसदनं, परमपदप्राप्तिवर्णनं च । ८४.
७	१०१	१	सीतामन्वेषयतामपितच्छोधमनधिगतवतांचिन्तातुराणांहनूमत्कृतसमाश्वासनेनकथंचिद्धैर्यावलम्बिनांवानराणां दक्षिणसमुद्रतीरेपुनर्निराशानांप्रायोपवेशनेसंपातिनासहसमागमवर्णनम् । ५६.
८	१०३	१	संपातिकथितस्वकीयवृत्तान्तवर्णनम् । ५५.
९	१०५	२	वानराणांसमुद्रतरणेबलपरीक्षणचर्चायांहनूमतोबलिष्ठत्वेनसीतान्वेषणार्थं सर्ववानरकृततत्प्रशंसावर्णनम्, हनूमतःसमुद्रतरणसंनहनवर्णनम् । २९.

सुन्दरकाण्डम् ५.

स.	प.	पृ.	विषयाः
१	१०९	१	अथहनूमतःसमुद्रोल्लङ्घनम्, तत्रदेवप्रहितायैसुरसायैनिजकौशलपरीक्षादानम्, मैनाकानुग्रहणम्, सिंहिकावधः, लङ्काप्रेवशः लङ्कादेवीपराभवः । ५८.
२	१११	१	अशोकद्रुमखण्डगस्यहनूमतोजानकीदर्शनम्, रावणकृतजानकीतर्दननिरीक्षणम्, त्रिजटास्वप्नवर्णनम् । ५८ .
३	११३	२	हनूमत्कृतरामचन्द्रसंदेशवर्णने रामचरित्रवर्णनम्, जानक्याःप्रत्यक्षदर्शनम्, प्रत्ययार्थमुद्रिकादानम्, जानकीसमाश्वासनम्,रामप्रत्ययार्थसीतायाश्चूडामणिशक्रकाककथाग्रहणम्, स्वस्य महारूपदर्शनम्, उपवननिर्दलनम्, नानाराक्षसवधः, इन्द्रजिताब्रह्मास्त्रेणमिषमात्रनिबद्धस्यमरुत्पुत्रस्य कार्यगौरवार्थं रावणसभागनम् । १००.
४	११७	२	रावणायहनूमत्कृतसान्त्वबोधः हनूमल्लांगूलेऽग्निदीपनम्, हनूमत्कृतलंकादहनम् । ४७.
५	१२०	२	जानक्याज्ञयाहनूमतोलङ्कातःप्रस्थानम् समुद्रतरणम्, सुग्रीवस मधुवनविध्वंसनम्, रामचन्द्रसमीपंप्रतिसर्ववानराणामागमन सीतासंदेशनिरूपणम् । रामस्यहनूमति प्रसादवर्णनम् । ६४.

युद्धकाण्डम् ६.

स.	प.	पृ.	विषयाः
१	१२५	१	अथ हनूमत्कथितलङ्कावृत्तान्ताकर्णनेन रामचन्द्रस्यस

स.	प.	पृ.	विषयाः
			सहदीक्षणाब्धिकूलं प्रत्यागमनवर्णनम् । ५४.
२	१२७	१	लंकायांहनूमत्कृत्यचर्चावसरेविभीषणेनसम्यगवबोधितस्यापिप्रमत्तस्य रावणस्यक्रोधातिशयं दृष्ट्वाविभीषणस्य स्वमन्त्रिभिः सहोदधिपारतीरेरामचन्द्रोपसदनम् । ४६.
३	१२९	१	स्वशरणं प्रपन्नस्य स्तवनं कुर्वतो विभीषणस्य समुद्रतीर एव रामचन्द्रकारितलंकाधिराज्याभिषेकवर्णनम् रावणप्रहितशुककृत-संदेशनिवेदनम्, समुद्रनिग्रहः, तत्कृतस्तुतिः सेतुन्बधनाय नलं प्रत्याज्ञादानम् । ८७.
४	१३२	२	सेत्वारंभे रामेश्वरलिंगप्रतिष्ठा, निबद्धसेतुमार्गेण लंकानिकटवर्तिसुवेलाद्रिगमनम्, लंकानिरीक्षणम्, शुकेन रावणं प्रतिरामवृत्तनिवेदनम्. रावणकृतरामसैन्यनिरीक्षणम् , शुककृतोरावणं प्रत्युपदेशः । ५६.
५	१३४	२	क्रोधोद्धतरावणनिर्भर्त्सितस्य शुकस्य निर्वेदेन स्वगृहगमनम्, तस्यपूर्ववृत्तान्तवर्णनं च,रावणकृतसदुपदेशकमाल्यवन्मातामहतिरस्कारः, रामकृतमुकुटच्छेदलज्जितरावणप्रहितराक्षसानां वानरैः सहमहायुद्धवर्णनम् । हनूमता द्रोणाचलानयनेन सर्ववानरसंजीवनम्, पुनारक्षोवानरमहायुद्धम् । ८६.
६	१३८	१	रामरावणयुद्धवर्णनम्, लक्ष्मणोपरि शक्तिपातः, पुना रा[illegible] णयुद्धम्, द्रोणाचलानयनायहनूमतोगमनम्, हनूमद्विघ्नसमु[illegible] य रावणाय कालनेमिकृतसदुपदेशः । ६३.
७	१४०	२	क्रुद्धरावणनिदेशान्मध्येमार्गे समागतस्य कालनेमेर्हनूमत्कृत[illegible] धवर्णनम्, द्रोणाचलानयनेनलक्ष्मणसंजीवनम्, युद्धार्थमुत्थापित[illegible] कुम्भकर्णनिवेदितनारदोद्गीतरामचन्द्रावतारकारणोपन्यासः । ७०
८	१४३	१	रामचन्द्रेण कुम्भकर्णवधेकृते देवादिकृता रामचन्द्रसपर्या स्तुति[illegible] श्च, इन्द्रजित्कृताभिचारमखविध्वंसनाय विभीषणेन लक्ष्मणानु[illegible] ज्ञायैरामचन्द्रप्रार्थना । ६८.
९	१४६	१	विभीषणेन वानरसैनिकैश्च सह रामाज्ञयाप्रस्थितेन लक्ष्मणे[illegible] निकुम्भिलास्थेनेन्द्रजिता महायुद्धे लक्ष्मणकृतेन्द्रजिद्वधवर्णनम् सीताहननोद्युक्तस्य रावणस्य मन्दोदरीकृतनिवारणम् । ६८.
१०	१४८	१	रावणकृताभिचारयागेऽङ्गदादिकृतमन्दोदरीविडम्बनम्, यागविध्वंसः रावणकृतमन्दोदरीसान्त्वनम् । ६१.
११	१५०	२	पुनःश्रीरामेण सह रावणस्यावशिष्टसमस्तराक्षसैः सहान्त्यमहायुद्धे रावणस्य परमपदश्रीरामसायुज्यप्राप्तिवर्णनम् । नारदकृतभगवत्प्रशंसा । ८८.
१२	१५४	१	विभीषणमन्दोदर्यादिसान्त्वनपुरःसरं विभीषणेन रावणादीन

॥ अध्यात्मरामायणान्तर्गतविषयानुक्रमणिका ॥

बालकाण्डम् १.

स.	प.	पृ.	विषयाः
१	१	१	ग्रन्थादौदक्षिणामूर्तिनमस्कारमङ्गलपुरःसरंरामायणमाहात्म्यवर्णनम् । ६०.
१	४	२	राममङ्गलपुरःसरंपार्वतीपृष्टमहादेवकृतरामायणोपोद्धातेरामहृदयवर्णनम् । ५६.
२	११	२	ब्रह्मादिस्तुतक्षीरोदधिस्थभगवत्कृतनिजावतारप्रतिज्ञाननिदेशवर्णनम् । ३२.
३	१३	१	दशरथकृतपुत्रेष्टियागेनतद्गृहेचतुर्धाभगवदवतारवर्णनम्, (तत्र पञ्चमश्लोकानन्तरमष्टाशीतिश्लोकात्मकंप्रक्षिप्तमृष्यशृङ्गाख्यानं) बाललीला च । ६६.
४	१८	२	कौशिकमखसंरक्षणार्थंप्रस्थितेनरामेणताटकावधः । ३३.
५	२०	१	विश्वामित्रमखसंरक्षणपुरःसरमहल्योद्धरणम्,तत्कृतस्तुतिश्च ६५
६	२३	१	जानकीपरिणयनम् । ८२.
७	२६	१	परशुरामपराभववर्णनम् । ५७.

अयोध्याकाण्डम् २.

स.	प.	पृ.	विषयाः
१	३१	१	दण्डकारण्यगमनायरावणवधायच नारदसंस्तुतरामचन्द्रकृत तिज्ञावर्णनम् । ४१.
२	३३	१	दशरथेरामस्यराज्याभिषेकोद्युक्तेमंथरामोहितकैकयीनिश्चित ज्याभिषेकप्रत्यूहवर्णनम् । ८३.
३	३६	१	दशरथंशपथैरवरुध्यकैकयीकृतरामचन्द्रदण्डकारण्यगमनरू रवर्णनम्, रामचन्द्रस्यपितृप्रतिज्ञापालनायतद्वरस्वीकरण सरंकौसल्यामन्दिरगमनम् । ८०.
४	३९	१	श्रीरामचन्द्रस्यलक्ष्मणसान्त्वनपुरःसरंसीतयालक्ष्मणेनचस ण्डकारण्यगमनसंनाहः । ८७.
५	४३	१	सीतालक्ष्मणसमन्वितस्यरामचन्द्रस्यदण्डकारण्यप्रस्थानम् त्रादौ शृङ्गवेरपुरेगङ्गोपकण्ठंनिवासवर्णनम् । ७३.
६	४५	२	गुहाश्वासनपुरःसरंरामचन्द्रस्यवाल्मीक्याश्रमगमनम् निभिःसहसुखनिवासवर्णनं च । ९२.

स.	प.	पृ.	विषयाः
			रःसरं भूविवरद्वारा स्वधामगमनम्, कौसल्यायै रामचन्द्रकृततत्त्वबोधोपदेशः कौसल्यायाः सायुज्यप्राप्तिः, कैकेय्यादिराममातॄणांस्वर्गगमनम् । ८४.
८	१९५	१	रामानुज्ञया भरतस्य गन्धर्वविजयार्थं गमनम्, ब्रह्मादिदेवप्रेरणया रामसमीपं प्रति कालस्यागमनम्, रहोरक्षणपुरःसरं द्वयोःसंवादः, संवादान्तेदुर्वाससोमुने रामसमीपं भोजनाशयागमनम्, प्रतिज्ञाभङ्गभिया रामकृतलक्ष्मणपरित्यागे लक्ष्मणस्य सरयूतीरे देहत्यागपुरःसरं निजधामगमनम् । ७२.
९	१९८	१	श्रीमद्रामचन्द्रस्य भरतशत्रुघ्नसहितस्य सकलायोध्यास्थमुमुक्षुनरसुग्रीवादिवानरैःसह निजधामसमासादनमहामंगलवर्णनम् । ७४.

इति श्रीमदध्यात्मरामायणस्थविषयानुक्रमणिका श्रीकृष्णदासात्मजखेमराजप्रेरितखानदेशीयरावेरग्रामनिवासिपरशुरामभट्टतनयगोविन्दशर्मशास्त्रिविरचिता सम्पूर्णतामयासीत् । शकाब्दाः १८१७ संवद् १९५२ आश्विनशुक्ल २ ॥ श्रीः ॥ शिवम् ॥

॥ इत्यध्यात्मरामायणान्तर्गतविषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥

खेमराज श्रीकृष्णदास 'श्रीवेङ्कटेश्वर' छापाखाना-मुंबई.

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ बिसेनै[1]वंशजलधौपूर्णःशीतकरोऽपरः ॥ प्रजाह्लादकरोविष्णु[2]भूषणःकौस्तुभोऽपरः ॥ १ ॥ नाम्नाहिम्मतिवर्माऽ
भूद्धैर्येणहिमवानिव ॥ रूपेणजितकंदर्पःक्षमायांक्षमयासमः ॥ २ ॥ पराक्रमेऽर्जुनःसाक्षात्तेजसाभानुमानिव ॥ भूपानांभ्रष्टराज्यानांपुनाराज्यप्रदायकः ॥ ३ ॥
यंदृष्ट्वार्थिसमूहस्यजातेयंनिश्चितामतिः ॥ हित्वापशुत्वंस्त्रीत्वंचकामधुग्भूमिमागता ॥ ४ ॥ तस्माज्जातोरामदत्तश्चंद्राचंद्रइवापरः ॥ मित्राणांचरिपूणांचमा[3]
नदःप्रथितःप्रभुः ॥ ५ ॥ आसमुद्रंक्षमादेवीयत्कीर्त्याधवलीकृता ॥ हिमाचलेनसमतांनीताःसप्तापिचाचलाः ॥ ६ ॥ यद्दानांबुप्रवाहेणमेघोदस्यानपेक्षकाः ॥
कृषीवलाःप्रतिदिशंप्रहृष्यंतिदिनेदिने ॥ ७ ॥ तेनश्रीरामभक्तेनसर्वविद्याप्रजानता ॥ शृंगवेरपुरेशेनारिपुकक्षदवाग्निना ॥ ८ ॥ अर्थिनांकल्पवृक्षेणविद्वज्जनस
भासदा ॥ भट्टनागेशशिष्येणबद्ध्यतेरामवर्मणा ॥ ९ ॥ प्रणम्यजानकीजानिंरामंकामातिसुंदरम् ॥ चापबाणधरंदेवंमायामानुषविग्रहम् ॥ १० ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ अप्रमेयत्रयातीतनिर्मलज्ञानमूर्तये ॥ मनोगिरांविदूरायदक्षिणामूर्तयेनमः ॥ १ ॥

सेतुःपरोपकृतयेऽध्यात्मरामायणांबुधौ ॥ सुशब्दमणिभिःश्लक्ष्णैःप्रीयतांतेनराघवः ॥ ११ ॥ श्रीमतावाल्मीकिनालोकोद्धारायकृतेरामचरित्रवर्णनरूपेरा
मायणाख्यकाव्येभगवतोलीलावतारस्यरावणादीनां दृढमनुष्यत्वबुद्ध्येनटवदात्मस्वरूपगोपनेन व्यवहरतःस्वरूपंवाल्मीकिनागुप्तमेवतत्रतत्रनिरूपितम् । त
देतत्परमदयालुर्भगवान्साक्षाद्वेदव्यासोलोकानांस्फुटंबोधयितुंनारदब्रह्मसंवादरूपेणब्रह्मांडपुराणेऽध्यात्मरामायणसंहितांचक्रे तस्याश्चवाल्मीकिसूचितार्थज्ञा
पकत्वंबोधयितुंवाल्मीकिरामायणवदेवकांडसर्गोपेतांकृतवान् । तांयथामतिस्वमतिदोषशुद्धयेव्याचक्ष्महे तामेतांसंहितांनैमिषेऽरण्येनैमिषीयानृषीञ्छ्रावय
तिस्मसूतइत्याह ॥ अप्रमेयेति ॥ अप्रमेयत्रयंमायाजीवेश्वररूपंतदतीतस्ततोऽधिकश्चासौनिर्मलंयज्ज्ञानंतन्मूर्तिस्तत्स्वरूपस्तस्मैनमः ॥ मनइति ॥
वाङ्मनसयोरगोचरायेत्यर्थः ॥ १ ॥

१-विसेननामकवंश एव जलधिः समुद्रस्तस्मिन् । २-विष्णुरेव भूषणं यस्य विष्णोरेकान्तभक्त इत्यर्थः । ३-मानं ददाति इति मानं द्यति इति च मानदः । डुदाञ् दाने-दो अवखण्डने च । इति धात्वोरर्थद्वये समानरूपव्यवहारः । ४-काममतिक्रम्य सुंदरस्तम् ।

कदाचिदिति ॥ योगीयोगपक्ककषायतयाविदितवेदितव्यः तादृशस्यपर्यटनंविफलंतत्राह ॥ परेति ॥ परेषांतत्तल्लोकवासिनांधर्मज्ञानायुपदेशेनयोऽनुग्रहस्त
दिच्छयेत्यर्थः ॥ सत्यलोकंब्रह्मलोकम् ॥ २ ॥ तत्रसत्यलोके मुनिपुंगवोनारदउच्यमानगुणंचतुर्मुखंदृष्ट्वातुष्टावेतिअग्रिमतृतीयश्लोकस्थेनसंबंधः मूर्तिमद्भि
र्गृहीतविग्रहैः छंदोभिर्वेदैः परितोवेष्टितम् तत्तद्वेदाध्येतृमुखसंमुखेतत्तद्वेदमूर्त्यवस्थानादितिभावः ॥ बालार्कप्रभयाबालार्कसदृश्यास्वप्रभया ॥ ३ ॥ सर्वार्थ
गोचरज्ञानमतीतानागतवर्तमानरूपायेसर्वेऽर्थास्तद्विषयज्ञानयुक्तम् बहुव्रीहिसमासः अतएवतत्तज्ज्ञानरूपयासरस्वत्यास्वशक्त्यायुक्तम् ॥ ४ ॥ जगन्नाथंजग

सूतउवाच ॥ कदाचिन्नारदोयोगीपरानुग्रहवांछया ॥ पर्यटन्सकलाँल्लोकान्सत्यलोकमुपागमत् ॥ २ ॥ तत्रदृष्ट्वामूर्तिमद्भिश्छंदोभिः
परिवेष्टितम् ॥ बालार्कप्रभयासम्यग्भासयंतंसभागृहम् ॥ ३ ॥ मार्कंडेयादिमुनिभिःस्तूयमानंमुहुर्मुहुः ॥ सर्वार्थगोचरज्ञानंसरस्वत्या
समन्वितम् ॥ ४ ॥ चतुर्मुखंजगन्नाथंभक्ताभीष्टफलप्रदम् ॥ प्रणम्यदंडवद्भक्त्यातुष्टावमुनिपुंगवः ॥ ५ ॥ संतुष्टस्तंमुनिंप्राहस्वयंभूर्वै
ष्णवोत्तमम् ॥ किंप्रष्टुकामस्त्वमसितद्वदिष्यामितेमुने ॥ ६ ॥ इत्याकर्ण्यवचस्तस्यमुनिर्ब्रह्माणमब्रवीत् ॥ त्वत्तःश्रुतंमयासर्वंपूर्वमेवशुभा
शुभम् ॥७॥ इदानीमेकमेवास्तिश्रोतव्यंसुरसत्तम॥ तद्रहस्यमपिब्रूहियदितेऽनुग्रहोमयि ॥ ८ ॥ प्राप्तेकलियुगेघोरेनराःपुण्यविवर्जिताः ॥
दुराचाररताःसर्वेसत्यवार्तापराङ्मुखाः ॥ ९ ॥ परापवादनिरताःपरद्रव्याभिलाषिणः ॥ परस्त्रीसक्तमनसःपरहिंसापरायणाः ॥ १० ॥

त्स्रष्टारम् भक्ताभीष्टफलप्रदत्वेनप्रश्नयोग्यतासूचनम् ॥ ५ ॥ स्वयंभूरित्यनेनानावृतज्ञानत्वंसूचितम् वैष्णवोत्तमम् । सर्वभूतेषुयःपश्येद्भगवद्भावमात्मनः ॥
भूतानिभगवत्यात्मन्येषभागवतोत्तमः ॥ इत्युक्तलक्षणम् तत्पृष्टंवस्त्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ शुभंविहितम् अशुभंनिषिद्धम् ॥७॥ एकमेवपुण्यहीनानांपरलोकप्रा
प्त्युपायरूपम् तद्रहस्यमपिमत्पृष्टंब्रूहि अनुग्रहःपरोपकारकरणजपुण्येनायंपूज्यतामित्येवंरूपादयायदिमयीत्यर्थः ॥ ८ ॥ दुराचाररताः निषिद्धकर्मनिरताः
तस्यैवप्रपंचः सत्यवार्तेति नानृतं वदेदितिनिषिद्धानृतभाषणशीलाइतियावत् ॥ ९ ॥ १० ॥

१ स्वस्थान एव सकलप्रकारज्ञानसामर्थ्यात । २ तत्तद्वेदप्रतिभानेन स्वस्य (ब्रह्मणः) एव तत्तद्वेदाकारतयावस्थानादित्यर्थः ।

स.	प.	पृ.	विषयाः
			मैाध्र्वदैहिककर्मकरणम्, मातले रामानुज्ञया स्वर्गगमनम्, जानकीसमानयनम्, तस्याः शुद्धतापरीक्षणाय वह्नौप्रवेशः ८४.
१३	१५७	१	इन्द्रादिदेवानांरामचन्द्रसमीपं प्रत्यागमनम्,ब्रह्मकृतराचन्द्रस्तुतिः अग्निकृतशुद्धसीतासमर्पणम्,इन्द्रकृतरामचन्द्रस्तुतिः, इन्द्रकृतामृतवर्षणेनमृतसमस्तवानरसंजीवनम् सर्ववानरैःसहरामचन्द्रस्य पुष्पकविमानाधिरोहणम् । ६०.
१४	१६०	२	श्रीरामचन्द्रस्य मैथिल्यैयुद्धादिप्रदेशप्रदर्शनपूर्वकं भरद्वाजाश्रमगमनम् । नन्दिग्रामे भरतादिसमागमवर्णनम् । १००.
१५	१६३	२	श्रीरामचन्द्रस्यायोध्यागमनानन्तरं राज्याभिषेकमहोत्सववर्णनम्, महादेवकृतरामचन्द्रस्तोत्रवर्णनम्, इन्द्रादिकृतानिजमहानन्दोद्गारवर्णनम् । ७५.
१६	१६७	१	रामचन्द्रे महीं शासति सति समस्तजगन्महानन्दवर्णनम्,समस्तवानरेभ्यःपारितोषिकप्रत्यर्पणम्, हनूमते चिरंजीवत्ववरप्रदानम्, सुग्रीवविभीषणादीनां स्वस्वदेशगमनानुज्ञानम्, चरित्रपठनश्रवणमहाफलवर्णनम् । ४९.

उत्तरकाण्डम् ७.

स.	प.	पृ.	विषयाः
१	१७१	१	अथ श्रीरामचन्द्रदर्शनार्थसहसमस्तमुनिमण्डलेनागस्त्यमहामुनिसमागमः,अगस्त्यमुनिकाथितरावणाद्युत्पत्तिवर्णनम् । ६३.
२	१७३	१	रावणादिकृततपस्यासंतुष्टपरमेष्ठिदत्तवरप्रदानम्,लंकातः कुबेरोत्सारणम्, रावणादीनां विवाहादि, रावणकृतत्रैलोक्यविजयवर्णनम्, रावणस्यशापपराजयादिवर्णनम्, रावणवधापेक्षयेन्द्रजिद्वधेनलक्ष्मणप्रशंसा, रामस्य सर्वशक्यत्वानुविधायकस्वरूपवर्णनम् । ७७.
३	१७६	१	अगस्त्यमुनिकाथितवालिसुग्रीवजन्मवृत्तान्तवर्णनम्, रावणकृतसीताहरणेहेतूपन्यासः । ६०.
४	१७८	२	श्वेतद्वीपनिवासियोषित्कृतयोद्धुकामरावणपराभववर्णनम्, अगस्त्यस्य स्वदेशगमनम्, शूद्रमारणेन रामचन्द्रकृतब्राह्मणसुतसंजीवनम्, रहोमन्त्रितलोकापवादभीत्याजानक्यास्तपोवनपरित्यागवर्णनम् । ६३.
५	१८१	१	लक्ष्मणपृष्टरामचन्द्रकथितरामगीतापरपर्यायकतत्त्वज्ञानोपदेशवर्णनम् । ६२.
६	१८२	२	रामचन्द्रप्रेरणया शत्रुघ्नकृतलवणासुरवधमथुरानगरस्थापनवर्णनम्,कुशलवोत्पत्तिः, अश्वमेधावसरे यज्ञवाटमध्ये वाल्मीकिना कुशाय परमगुह्यतत्त्वबोधोपदेशकरणम् । ५६.
७	१९१	२	वाल्मीकिकृतपुत्रसमर्पणम्, सीतायाः स्वशुद्धये प्रतिज्ञाकरणपु-

साधुसर्वजनहितंयतःपृष्टमतःसादरंवक्ष्ये तदुत्तरमितिशेषः । तच्छृणु तदेवाह । पुरेति । त्रिपुरहंतारंशिवम् भक्तवत्सलेत्यनेनपार्वतीप्रश्नोऽपिस्वभक्तसकलजनकरुणयातदुद्धारार्थमितिसूचितम् ॥ १८ ॥ गूढंस्वातिरिक्ताज्ञातंवक्ष्यमाणंवस्तुव्याख्यातवान् कथितवानित्यर्थः ॥ १९ ॥ तत्किंतत्राह पुराणोत्तममिति पुराणमनादितच्चतदुत्तमंच श्रवणेनसर्वधर्मजनकत्वाच्चित्तशुद्धिद्वारातत्त्वज्ञानकरत्वाच्चेतिभावः । अध्यात्मरामायणमित्यन्वर्थग्रंथनाम आत्मनीत्यध्यात्मम् ॥ आत्मनिचित्तेंऽतर्यामितयावर्तमानोयोरामोरमंतेयोगिनोऽत्रेतिव्युत्पत्त्यांतर्यामीतस्यायनंचित्तशुद्धिद्वारत्प्रापकंतत्प्रतिपादकत्वादितितदध्यात्म

साधुपृष्टंत्वयासाधोवक्ष्येतच्छृणुसादरम् ॥ पुरात्रिपुरहंतारंपार्वतीभक्तवत्सला ॥ १८ ॥ श्रीरामतत्त्वंजिज्ञासुःपप्रच्छविनयान्विता ॥ प्रियायैगिरिशस्तस्यैगूढंव्याख्यातवान्स्वयम् ॥ १९ ॥ पुराणोत्तममध्यात्मरामायणमितिस्मृतम् ॥ तत्पार्वतीजगद्धात्रीपूजयित्वादिवानिशम् ॥ २० ॥ आलोचयंतीस्वानंदमग्नातिष्ठतिसांप्रतम् ॥ प्रचरिष्यतितल्लोकेप्राण्यदृष्टवशाद्यदा ॥ २१ ॥ तस्याध्ययनमात्रेणजनायास्यंतिसद्गतिम् ॥ तावद्विजृंभतेपापंब्रह्महत्यापुरःसरम् ॥ २२ ॥ यांवज्जगतिनाध्यात्मरामायणमुदेष्यति ॥ तावत्कलिमहोत्साहोनिःशंकंसंप्रवर्तते ॥ २३ ॥ यावज्जगतिनाध्यात्मरामायणमुदेष्यति ॥ तावद्यमभटाःशूराःसंचरिष्यंतिनिर्भयाः ॥ २४ ॥

रामायणम् उत्तरश्लोकस्थेआलोचनेइदमेवकर्म ॥ २० ॥ स्वानंदमग्नास्वस्वरूपानंदमग्नातिष्ठतीतियत्तत्सांप्रतंयुक्तम् एतदालोचनेनस्वस्वरूपानंदस्यजगदंतर्यामिरूपस्यसम्यग्भानादितिभावः ॥ २१ ॥ २२ ॥ अध्यात्मकेतिष्ठतियःपरात्मारामोऽध्यतेयत्रहितत्त्वविज्ञैः । अतोऽभिधानंकथितंभवान्यैअध्यात्मरामायणमस्यमेन ॥ मेनभवेन । मःशिवश्चंद्रमावेधाः इत्यभिधानात् संप्रवर्ततेजनेष्वितिशेषः ॥ २३ ॥ निर्भयाःसंचरिष्यंति सर्वेषांपापग्रस्तत्वात्कलाविितिभावः ॥ २४ ॥

१-अत्रैवं प्रतिभासते । यावज्जगाति नाध्यात्मरामायणमुदेष्यति । इत्यर्धपद्यमधिकमपेक्ष्यते । नचेत्पश्चविंशतितमश्लोकार्धस्यासंगतिः स्यात् । इति ।

शास्त्राणिन्यायादीनिविवदंतेविवादंकुर्वते आत्मविषयेइत्यर्थः कर्ताभोक्ताज्ञानाश्रयआत्मापरस्परंभिन्नइतिकाणादागौतमाश्च षोडशादिपदार्थानांपरस्परमात्म निभेदज्ञानान्मुक्तिरित्यादिच ज्ञानस्वरूपाअनेकेजीवास्तेषां प्रकृत्यादिभ्योभेदज्ञानान्मोक्षइतिसांख्यादयः एकएवचेतनउपाधिभेदान्नानात्वंप्राप्तस्तत्त्वमस्या दिवाक्यजश्रवणमनननिदिध्यासनैर्ब्रह्मैवाहमिति ज्ञानादुपाधिविलयेस्वस्वरूपेणावस्थानमेवमोक्षइत्युपनिषत्सिद्धांतोऽध्यात्मरामायणोदयेस्फुटोभविष्यती तितत्तच्छास्त्रवासनाजन्योवादोलयमेष्यतीतिभावः ॥ २५ ॥ रामस्यस्वरूपं सच्चिदानंदाद्वयब्रह्मस्वरूपं महतामपिशास्त्रज्ञानामपिदुर्बोधंभवतीतिशेषः ॥

यावज्जगतिनाध्यात्मरामायणमुदेष्यति ॥ तावत्सर्वाणिशास्त्राणिविवदंतेपरस्परम् ॥ २५ ॥ तावत्स्वरूपंरामस्यदुर्बोधंमहतामपि ॥ यावज्जगतिनाध्यात्मरामायणमुदेष्यति ॥ २६ ॥ अध्यात्मरामायणसंकीर्तनश्रवणादिजम् ॥ फलंवक्तुंनशक्नोमिकात्स्न्र्येनमुनिसत्तम ॥ ॥ २७ ॥ तथाऽपितस्यमाहात्म्यंवक्ष्येकिंचित्तवानघ ॥ शृणुचित्तंसमाधायशिवेनोक्तंपुरामम ॥ २८ ॥ अध्यात्मरामायणतःश्लोकंश्लो कार्धमेववा ॥ यःपठेद्भक्तिसंयुक्तःसपापान्मुच्यतेक्षणात् ॥ २९ ॥ यस्तुप्रत्यहमध्यात्मरामायणमनन्यधीः ॥ यथाशक्तिवदेद्भक्त्यासजी वन्मुक्तउच्यते ॥ ३० ॥ योभक्त्याऽर्चयतेऽध्यात्मरामायणमतंद्रितः ॥ दिनेदिनेऽश्वमेधस्यफलंतस्यभवेन्मुने ॥ ३१ ॥ यदृच्छयाऽ पियोऽध्यात्मरामायणमनादरात् ॥ अन्यतःशृणुयान्मर्त्यःसोऽपिमुच्येतपातकात् ॥ ३२ ॥ नमस्करोतियोऽध्यात्मरामायणमदूरतः ॥ सर्वदेवार्चनफलंसप्राप्नोतिनसंशयः ॥ ३३ ॥ लिखित्वापुस्तकेऽध्यात्मरामायणमशेषतः ॥ योदद्याद्रामभक्तेभ्यस्तस्यपुण्यफलंशृणु ॥ ॥ ३४ ॥ अधीतेषुचवेदेषुशास्त्रेषुव्याकृतेषुच ॥ यत्फलंदुर्लभंलोकेतत्फलंतस्यसंभवेत् ॥ ३५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अध्यात्मरामायणतःसार्वविभक्तिकःषष्ठ्यंतात्तसिः ॥ २९ ॥ जीवन्मुक्तइति। तल्लक्षणंच। दुःखेष्वनुद्विग्नमनाःसुखेषुविगतस्पृ हः। वीतरागभयक्रोधःस्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ इत्यादिनागीतायाम् उक्तंचवासिष्ठेऽपि । निद्रादौजागरस्यांतेयोभावउपजायते ॥ तंभावंभावयन्नामजीव न्मुक्तःसदाभवेत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अनादरात्यदृच्छयापि नतुपुराणश्रवणविध्युक्तनियमेनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४॥ अधीतेष्विति। सांगवेदा- ध्ययनेशास्त्रार्थाध्ययनेचयत्पुण्यंदुर्लभंतत्फलंतस्याध्यात्मरामायणपुस्तकदातुर्भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ जागरितःकृतजागरणः ॥ ३८ ॥ आत्मतुल्यंधनमतिप्रियंवस्त्वित्यर्थः सर्वतोमुखेजलेस्थितइतिशेषः पुष्करंसर्वतोमुखमितिजलपर्याये
ष्वभिधानात् ॥ ३९ ॥ व्यासतुल्येभ्यइत्यनेनदेशप्रदेयवस्तुकालसंप्रदानविशेषाणां पुण्यातिशयजनकत्वंसूचितम् ॥ ४० ॥ गायतेइतिपाठेतङ्क्षार्षः
योगायतिमुदेतिपाठस्तुयुक्तएव ॥ ४१ ॥ अनुव्रतःतत्परः ततःस्वभावक्रियमाणकर्मणः ॥ ४२ ॥ तत्राध्यात्मरामायणमध्ये सुसमाहितःस्थिरचित्तः ॥

एकादशीदिनेऽध्यात्मरामायणमुपोषितः ॥ योरामभक्तःसदसिव्याकरोतिनरोत्तमः ॥ तस्यपुण्यफलंवक्ष्येशृणुवैष्णवसत्तम ॥ ३६ ॥
प्रत्यक्षरंतुगायत्रीपुरश्चर्याफलंभवेत् ॥ उपवासव्रतंकृत्वाश्रीरामनवमीदिने ॥ ३७ ॥ रात्रौजागरितोऽध्यात्मरामायणमनन्यधीः ॥ यःपठे
च्छृणुयाद्वाऽपितस्यपुण्यंवदाम्यहम् ॥ ३८ ॥ कुरुक्षेत्रादिनिखिलपुण्यतीर्थेष्वनेकशः ॥ आत्मतुल्यंधनंसूर्यग्रहणेसर्वतोमुखे ॥ ३९ ॥
विप्रेभ्योव्यासतुल्येभ्योदत्त्वायत्फलमश्नुते ॥ तत्फलंसंभवेत्तस्यसत्यंसत्यंनसंशयः ॥ ४० ॥ योगायतेमुदाऽध्यात्मरामायणमहर्निशम् ॥
आज्ञांतस्यप्रतीक्षंतेदेवाइंद्रपुरोगमाः ॥ ४१ ॥ पठन्प्रत्यहमध्यात्मरामायणमनुव्रतः ॥ यद्यत्करोतितत्कर्मततःकोटिगुणंभवेत् ॥ ४२ ॥
तत्रश्रीरामहृदयंयःपठेत्सुसमाहितः ॥ सब्रह्मघ्नोऽपिपूतात्मात्रिभिरेवदिनैर्भवेत् ॥ ४३ ॥ श्रीरामहृदयंयस्तुहनूमत्प्रतिमांतिके ॥ त्रिः
पठेत्प्रत्यहंमौनीससर्वेप्सितभाग्भवेत् ॥ ४४ ॥ पठञ्छ्रीरामहृदयंतुलस्यश्वत्थयोर्यदि ॥ प्रत्यक्षरंप्रकुर्वीतब्रह्महत्यांनिवर्तयेत् ॥ ४५ ॥
श्रीरामगीतामाहात्म्यंकृत्स्नंजानातिशंकरः ॥ तदर्धंगिरिजावेत्तितदर्धंवेद्म्यहंमुने ॥ ४६ ॥ तत्तेकिंचित्प्रवक्ष्यामिकृत्स्नंवक्तुंनशक्यते ॥
यज्ज्ञात्वातत्क्षणाल्लोकश्चित्तशुद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४७ ॥

॥ ४३ ॥ प्रतिमांतिकेप्रतिमासमीपे ॥ ४४ ॥ यस्तुलस्यादिसन्निधौरामहृदयंपठन्प्रकुर्वीतप्रदक्षिणादीतिशेषः ॥ सप्रत्यक्षरंप्रत्यक्षरोच्चारणंब्रह्महत्यांत
ज्जन्यंपापंनिवर्तयेत् । आत्मनःश्रोतुश्चेतिशेषः ॥ ४५ ॥ अहंब्रह्मा ॥ ४६ ॥ यद्रामगीतामाहात्म्यम् ॥ ४७ ॥

१-संनिधाविति शेषः ।

सर्वपापस्यमूलकारणमाह ॥ देहात्मदृष्टयइति ॥ देहेएवात्मदृष्टिर्येषांतेइत्यर्थः । एवंचदेहनाशेनात्मनाशात्पापपुण्यफलभोक्तुरभावात्तथादृष्टीनांविहिताक रणनिषिद्धकरणयोःप्रवृत्तिरितिभावः । स्थूलोऽहंगौरोऽहमितिप्रतीतिस्तुशुक्तौरजतप्रतीतिवद्भ्रमइतितत्त्वम् ॥ देहस्यपरिणामित्वंतुप्रतिक्षणोपचयापचया भ्यांप्रत्यक्षसिद्धम् । आत्मनोऽविनाशित्वंतु । अविनाशीवारेयमात्माइतिश्रुतिसिद्धम् अतएवनास्तिकानास्तिपरलोकइतिबुद्धिमंतः पशुबुद्धयः आहारविहा रमात्रपराविधिनिषेधानभिज्ञाश्चेत्यर्थः । स्त्रीदेवाःस्त्रीजिताइत्यर्थः ॥ तेषामन्नस्याभोज्यत्वंचस्मृतिषूक्तम् कामकिंकराःकाम्यकर्ममात्रपराः ॥ ११ ॥ लोभ रूपग्रहेणभूतादिनाग्रस्ताः वेदविक्रयजीविनःभृतकाध्यापकाः धनार्जनफलकतयाभ्यस्तायाविद्यातन्मदेनतद्दर्वेणविमोहिताः इतरावज्ञाशीलाः ॥ १२ ॥

देहात्मदृष्टयोमूढानास्तिकाःपशुबुद्धयः ॥ मातापितृकृतद्वेषाःस्त्रीदेवाःकामकिंकराः ॥ ११ ॥ विप्रालोभग्रहग्रस्तावेदविक्रयजीविनः ॥ धनार्जनार्थमभ्यस्तविद्यामदविमोहिताः ॥ १२ ॥ त्यक्तस्वजातिकर्माणःप्रायशःपरवंचकाः ॥ क्षत्रियाश्चतथावैश्याःस्वधर्मत्यागशी लिनः ॥ १३ ॥ तद्वच्छूद्राश्चयेकेचिद्ब्राह्मणाचारतत्पराः ॥ स्त्रियश्चप्रायशोभ्रष्टाभर्त्रवज्ञाननिर्भयाः ॥ १४ ॥ श्वशुरद्रोहकारिण्योभ विष्यंतिनसंशयः ॥ एतेषांनष्टबुद्धीनांपरलोकःकथंभवेत् ॥ १५ ॥ इतिचिंताकुलंचित्तंजायतेममसंततम् ॥ लघूपायेनयेनैषां परलोकगतिर्भवेत् ॥ १६ ॥ तमुपायमुपाख्याहिसर्ववेत्तियतोभवान् ॥ इत्यृषेर्वाक्यमाकर्ण्यप्रत्युवाचांबुजासनः ॥ १७ ॥

त्यक्तेति॥अत्रविप्राइत्य[1]नुवर्तते त्यक्तंस्वजातिकर्मब्राह्मणजात्युचितंकर्माध्ययनादियैरतःपरवंचकाः [2]परवंचनायैवधर्मानुष्ठानवंतः क्षत्रियादयोऽप्येवमेवेत्याह क्षत्रियाइति स्वधर्मत्यागरूपंशीलंयेषांनतुकदाचिदपिधर्मशीलाइत्यर्थः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणाचारतत्पराइत्यनेनधर्मसंकरोदर्शितः स्त्रियश्चेत्यनेनवर्णसंकरोदर्शि तः । भर्तुरवज्ञानेनिर्भयानिःशंकाः भर्तृवज्ञानेतिपाठेवष्टिभागुरिरित्यनेनावस्यादेरकारस्यलोपः ॥ १४ ॥ १५ ॥ परलोकगतिः भूर्लोकगतिः भूर्लोकोर्ध्वं भुवर्लोकांतगमनम् तच्चदुराचारादिनानर्थनिवृत्तिंविनाचित्तशोधकसकलधर्मंविनाचदुष्प्रापमितिभावः ॥ १६ ॥ नन्वीदृशोपायज्ञानंममकथंस्यादितिचे त्त्राह सर्ववेत्तीति यतोभवान्सर्वज्ञइतिभावः । ऋषेर्नारदस्यवाक्यमाकर्ण्यांबुजासनोब्रह्माप्रत्युवाचेति॥ १७ ॥

१-पूर्वश्लोकतः । २-दाम्भिका इत्यर्थः ।

श्रुतिर्वेदः स्मृतिर्मन्वादिप्रणीता पुराणानिपाद्मादीन्यष्टादश इतिहासोभारतादिः आगमाःपंचरात्रादयः अध्यात्मरामायणस्यतदध्ययनस्यकलां[1]षोडशांशमपि नार्हंति तदध्ययनानीत्यर्थः । सर्वाध्ययनफलत्वादस्येतिभावः ॥ ५९ ॥ पठतीत्यत्रउक्तमाहात्म्याध्यायःकर्म ॥ ६० ॥ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थैत्यादिविरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणःपुत्रस्यश्रीरामवर्मणःकृतौअध्यात्मरामायणसेतौबालकांडेरामायणमाहात्म्यवर्णनं नामैकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ शिवपार्वतीसंवादरूपमध्यात्मरामायणंवक्तुंभगवान्व्यासोनिर्विघ्नार्थंभगवत्स्मरणरूपंमंगलमाचरति । यइति । पृथ्व्यायोदुष्टराक्षसादिजनितोभरोभारस्तस्य वारणायेत्यर्थः । परित्राणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थायसंभवामियुगेयुगे ॥ इतिभगवदुक्तेः । दिविजैर्देवैःरावणपीडितैःसंप्रार्थितः सन्चिन्मयोऽपिचिद्रूपोऽपिअव्ययोऽपिपृथिवीतलेरविकुलेमायामनुष्यःसंजातः । तत्रदेवप्रार्थनयाऽयमवतारइत्यर्थोवाल्मीकीयेबालकांडेपंचदशषोडशसर्ग

वहुनाकिमिहोक्तेनशृणुनारदतत्त्वतः ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासागमशतानिच ॥ अर्हंतिनाल्पामध्यात्मरामायणकलामपि ॥ ५९ ॥ अध्यात्मरामचरितस्यमुनीश्वरायमाहात्म्यमेतदुदितंकमलासनेन ॥ यःश्रद्धयापठतिवाशृणुयात्समर्त्यःप्राप्नोतिविष्णुपदवींसुरपूज्यमानः ॥६०॥ इतिश्रीब्रह्मांडपुराणे उत्तरखंडेऽध्यात्मरामायणे वालकांडेरामायणमाहात्म्यकथनंनामैकषष्टितमोध्यायः ॥ ६१ ॥ यःपृथ्वीभरवारणायदिविजैःसंप्रार्थितश्चिन्मयःसंजातःपृथिवीतलेरविकुलेमायामनुष्योऽव्ययः ॥ निश्चक्रंहतराक्षसःपुनरगाद्ब्रह्मत्वमाद्यंस्थिरांकीर्तिंपापहरांविधायजगतांतंजानकीशंभजे ॥ १ ॥

योःस्पष्टएव । अव्ययस्यचिन्मयस्यचकथंजन्म जातस्यचकथमव्ययत्वमुत्पन्नभावस्यनाशावश्यंभावादतउक्तं मायेति । मायानामसत्वासत्वाभ्यामनिर्वाच्यासत्वरजस्तमोगुणाऽघटितघटनासामर्थ्यवतीकाचिदीश्वरशक्तिः । देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामितिश्रुतेः । दैवीह्येषागुणमयीमममायादुरत्यया । इतिगीतोक्तेश्च । एवंचिन्मयस्याघटितोऽपिमनुष्यभावोजन्मव्यवहारश्चमायाकृतइतिभावः । तदुक्तंरामतापनीयोपनिषदि । चिन्मयस्याद्वितियस्यनिष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानांकार्यार्थंब्रह्मणोरूपकल्पना ॥ इति । निश्चक्रंनिरवशेषंयथातथाहतराक्षसः जगतांपापहरांस्थिरांकीर्तिंविधायलोकेस्थापयित्वापुनराद्यंब्रह्मत्वं निरुपाधिब्रह्मरूपमगात् ॥ १ ॥

१–कला तु षोडशो भाग इत्याभिधानिकाः ।

रामस्योक्तंब्रह्मत्वंलक्षणैर्द्रढयति । विश्वेति । विश्वस्यसंसारस्योत्पत्तिलयादिषुएकंहेतुम् । यतोवाइमानिभूतानिजायंते । येनजातानिजीवंति । यत्प्रयंत्यभिसंविशंति । इतिश्रुतेः । प्रयंतियत्रलीनानिभवंतीत्यर्थः । अनेननिमित्तकारणत्वसमानाधिकरणंजगदुपादानकारणत्वंब्रह्मलक्षणंसूचितम् । एकमित्यसहायार्थकम् । तेननिमित्तकारणाभेदःसूचितः।ननुमिथ्याभूतकार्यनिरूपितकारणस्यापिमिथ्यात्वाद्ब्रह्मणासंबंधाभावात्कथमस्यलक्षणत्वमतआह । मायाश्रयमिति । मायाश्रयत्वात्तत्कृतमिदमस्यकारणत्वमित्यर्थः । मायिकेनकारणत्वेनमायिकएवब्रह्मणःसंबंधइतिभावः । तदुक्तंश्रुतौ । मायांतुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरम् ॥ इति । ननुमायाश्रयत्वेजीवंप्रतिस्वस्वरूपमिवस्वंप्रत्यपिएनंमायाआवृणुयात्तत्राह । विगतमायमिति । विगतामायाआवरणशक्तिरूपायस्मा

विश्वोद्भवस्थितिलयादिषुहेतुमेकंमायाश्रयंविगतमायमचिंत्यमूर्तिम् ॥ आनंदसांद्रममलंनिजबोधरूपंसीतापतिंविदिततत्त्वहंनमामि॥२॥
पठंतियेनित्यमनन्यचेतसःशृण्वंतिचाध्यात्मिकसंज्ञितंशुभम् ॥ रामायणंसर्वपुराणसंमतंनिर्धूतपापाहरिमेवयांतिते ॥ ३ ॥
अध्यात्मरामायणमेवनित्यंपठेद्यदीच्छेद्भवबंधमुक्तिम् ॥ गवांसहस्रायुतकोटिदानात्फलंलभेद्यः शृणुयात्सनित्यम् ॥ ४ ॥

त्तमेनंप्रतिस्वस्वरूपावरणशक्तिरहितासतीत्यर्थः । अचिंत्यमूर्तिम् । यतोवाचोनिवर्तंते अप्राप्यमनसासह । इतिश्रुतेः । एवंजगदुत्पत्त्यादिकारणत्वरूपंतटस्थलक्षणमुक्तम् । तेनरूपेणाज्ञेयत्वात् । अथस्वरूपलक्षणमाह । अमलंनिजबोधरूपमिति । सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म । इतिश्रुतेः । इदमेवज्ञेयंरूपममलमुपाधिकृतदोषरहितम् । जीवस्तूपाधिकृतकर्तृत्वाद्यभिमानवान्तथानेश्वरइतिभावः । निजंस्वाभाविकंबोधरूपमेवयस्यतम् । अनेनरूपांतरंसर्वंमायिकमितिसूचितम् । विदितंतत्त्वंज्ञानंस्वस्यबोधस्वरूपत्वंयेनतम् । तेनरामावतारेशोकक्रोधादिनटवन्नाटनमात्रमितिसूचितम् ॥ २ ॥ हरिमेव हरिसायुज्यमेव ॥ ॥ ३ ॥ यःशृणुयात्ससहस्रगुणितायुततद्गुणितकोटिसंख्यगोदानादधिकफलंलभेदित्यन्वयः ॥ ४ ॥

१-शतसहस्रादयोऽनन्तार्थवाचकाः इत्यनन्तगोदानफलं लभेतेत्यर्थः । श्लोकाभिप्रायस्तु १०००००००००००००० जलधिसंख्याकगोदानफलं लभेतेति ।

पुरारिगिरीतिरामार्णवेतिचरूपके । अध्यात्मरामगंगेति अध्यात्मरामशब्दोअध्यात्मरामायणपरस्तदेवगंगेति अनेनरूपकेणसर्वमहापातकादीनामपिनाशइति सूचितम् । गंगायास्तन्नाशकत्वस्यसर्वश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥ सकलमलहरंवस्तुविषयत्वाद्वाक्यस्यसकलमलहरत्वम् आनंदकंदमितीशविशेषणम् । एतस्यैवानंदस्यमात्रामुपजीवंति । इतिश्रुतेरस्यसर्वानंदमूलत्वेनानंदकंदत्वम् ॥ ६ ॥ देवोद्योतनात् जगन्निवसत्यस्मिन् जगतिनिवसतीतिवाजगन्निवासस्तत्सं बुद्धिः तेतुभ्यंनमःअस्तु यतस्त्वंसर्वात्मदृक् सर्वस्वरूपआत्मासर्वात्माब्रह्म । सर्वंखल्विदंब्रह्म । इतिश्रुतेः । तमनिशमात्मरूपतयापश्यतीतिसर्वात्मदृक् अतएव

पुरारिगिरिसंभूताश्रीरामार्णवसंगता ॥ अध्यात्मरामगंगेयंपुनातिभुवनत्रयम् ॥ ५॥ कैलासाग्रेकदाचिद्रविशतविमलेमंदिरेरत्नपीठेसंविष्टं ध्याननिष्ठंत्रिनयनमभयंसेवितंसिद्धसंघैः॥ देवीवामांकसंस्थागिरिवरतनयापार्वतीभक्तिनम्राप्राहेदंदेवमीशंसकलमलहरंवाक्यमानंदकंदम् ॥ ६ ॥ पार्वत्युवाच ॥ नमोऽस्तुतेदेवजगन्निवाससर्वात्मदृक्त्वंपरमेश्वरोऽसि ॥ पृच्छामितत्त्वंपुरुषोत्तमस्यसनातनंत्वंचसनातनोऽसि॥७॥ गोप्यंयदत्यंतमनन्यवाच्यंवदंतिभक्तेषुमहानुभावाः ॥ तदप्यहोऽहंतवदेवभक्ताप्रियोऽसिमेत्वंवदयत्तुपृष्टम् ॥ ८ ॥

परमेश्वरोऽसि । अतःपुरुषोत्तमस्यसर्वेभ्यःपुरुषेभ्यउत्तमस्यतस्यैवब्रह्मणःसनातनमुपाधिरहितम् सोपाधेरूपस्यज्ञानोत्तरंनाशान्नसनातनत्वम् तत्त्वंपृच्छामि । नन्वसनातनेनमयाकथंतद्वक्तुंशक्यमतआह त्वंचसनातनोऽसित्वमपिसएवासीतित्वदज्ञातंनकिंचिदितिभावः ॥ ७ ॥ अत्यंतगोप्यम् । इदंतुतेगुह्यतमामितिगीतोक्तेः । अनन्यवाच्यंभक्तान्येषुवक्तुमयोग्यम् अहोतदपिभक्तेषुवदंतिअतोमेपृष्टंयत्तत्तुनिश्चयेनवद हेदेव यतोऽहं तवभक्ता । ननुमद्भक्तात्वं कुतस्तत्राह यतस्त्वंमेप्रियोसि ॥ ८ ॥ ॥ ८ ॥

रामगीता पठ्यमानाइतिशेषः । कदाचन रविग्रहादिकालेऽपि स्नानादिनेतिशेषः । मार्गमाणःअन्वेषयन्नपितद्रामगीतातुल्यतयापापनाशकंवस्तुरामगीता तिरिक्तंनपश्यामीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ गीतासुधामितिरूपकम् । अमृतरूपांगीतामित्यर्थः । अमरस्तत्तुल्यः ॥ ४९ ॥ कार्तवीर्यः सहस्रबाहुरर्जुनः ॥५०॥ श्रवणोत्तरंग्रहणम् नारायणकलांनारायणरूपत्वम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ दुष्प्रतिग्रहेति ॥ दुष्प्रतिग्रहाः । तिलधेनुर्गजोवाजीप्रेतान्नमजिनंमणिः । सुरभिः

श्रीरामगीतां[1]यत्पापंननाशयतिनारद ॥ तन्ननश्यतितीर्थादौलोकेक्कापिकदाचन ॥ तन्नपश्याम्यहंलोकेमार्गमाणोऽपिसर्वदा ॥ ४८ ॥
रामेणोपनिषत्सिंधुमुन्मथ्योत्पादितांमुदा ॥ लक्ष्मणायार्पितांगीतासुधांपीत्वाऽमरोभवेत् ॥ ४९ ॥ जमदग्निसुतः[3]पूर्वंकार्तवीर्यवधेच्छया॥
धनुर्विद्यामभ्यसितुंमहेशस्यांतिकेवसन् ॥ ५० ॥ अधीयमानांपार्वत्यारामगीतांप्रयत्नतः ॥ श्रुत्वागृहीत्वाऽऽशुपठन्नारायणकलामगात् ॥
॥ ५१ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानांनिष्कृतिंयदिवांछति ॥ रामगीतांमासमात्रंपठित्वामुच्यतेनरः ॥ ५२ ॥ दुष्प्रतिग्रहदुर्भोज्यदुरालापादिसं
भवम् ॥ पापंयत्तत्कीर्तनेनरामगीताविनाशयेत ॥ ५३ ॥ शालग्रामशिलाग्रेचतुलस्यश्वत्थसन्निधौ ॥ यतीनांपुरतस्तद्वद्रामगीतांपठे
त्तुयः ॥५४ ॥ सतत्फलमवाप्नोतियद्वाचोऽपिनगोचरम् ॥ रामगीतांपठन्भक्त्यायःश्राद्धेभोजयेद्विजान् ॥ ५५ ॥ तस्यतेपितरःसर्वेयांति
विष्णोःपरंपदम् ॥ एकादश्यांनिराहारोनियतोद्वादशीदिने ॥ ५६ ॥ स्थित्वागस्त्यतरोर्मूलेरामगीतांपठेत्तुयः ॥ सएवराघवःसाक्षात्सर्व
देवैश्वपूज्यते ॥ ५७ ॥ विनादानंविनाध्यानंविनातीर्थावगाहनम् ॥ रामगीतांनरोधीत्यतदनंतफलंभवेत् ॥ ५८ ॥

सूयमानाचघोराःसप्तप्रतिग्रहाः ॥ इत्यादिस्मृत्युक्ताः । मणिःशालग्रामः सूयमानासुरभिःउभयतोमुखी दुर्भोज्यंनिषिद्धभक्षणम् दुरालापोऽनृतभाषणादिः ॥ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥५७ ॥ तद्दानादिअनंतफलंलभेत् अनंतफलंदानादिफलंतदध्ययनमात्रेणभवेदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

१-अनेन रामगीतैव परमः पदार्थः प्रदर्शितः । २ -एवं च व्यतिरेकतो रामगीताया एव सर्वपापक्षालनसामर्थ्यं समवहितम् । ३- परशुरामः । ४-अनन्तमकल्पितं सुफलमित्यर्थः । ५-तिथौ । ६-रामरूपः ।

परमोऽपिरामः स्वाविद्ययामाययासंवृतश्चावृतमात्मसंज्ञंब्रह्मसंज्ञमात्मानंस्वस्वरूपंनजानाति । अतःपरेणब्रह्मणासंबोधितः । परात्माईश्वरस्तद्रूपंस्वंतत्त्वंवेद जानातीतिकेचिद्वदंति । तथाचवाल्मीकीयेरावणवधानंतरंब्रह्मवाक्यम् । तमुवाचततोदेवःस्वयंभूरमितद्युतिः । प्रगृह्यरुचिरंबाहुंस्मारयन्पूर्वदैहिकम् ॥भवा न्नारायणःसाक्षाद्देवश्चक्रायुधःप्रभुः ॥ इत्यादि ॥ उपदेशसाहस्र्यांभगवत्पादैरप्युक्तम् । ब्रह्मादाशरथेर्यद्वदुक्त्यैवापानुदत्तमः । तस्यविष्णुत्वसंबोधेनयत्नां तरमास्थितः ॥ इति ॥ १३ ॥ सीताकृतेसीतानिमित्तंविलापः सचारण्यककांडकिष्किंधादौवाल्मीकीयेस्पष्टएव । केनसेव्यः अज्ञस्यजीववत्सेव्यत्वाभा वादित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ परात्मनोब्रह्मणः ॥ १६ ॥ एवंपार्वत्यापृष्टःशिवोरामस्वरूपमाह । रामइति ॥ रामःपरात्माब्रह्मैवेत्यर्थः । प्रकृतेरित्यस्या

वदंतिकेचित्परमोऽपिरामःस्वाविद्ययासंवृतमात्मसंज्ञम् ॥ जानातिनात्मानमतःपरेणसंबोधितोवेदपरात्मतत्त्वम् ॥ १३ ॥ यदिस्मजाना तिकुतोविलापःसीताकृतेऽनेनकृतःपरेण ॥ जानातिनैवंयदिकेनसेव्यःसमोहिसर्वैरपिजीवजातैः ॥ १४ ॥ अत्रोत्तरंकिंविदितंभवद्भिस्तद्ब्रू तमेसंशयभेदिवाक्यम् ॥ १५ ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ धन्याऽसिभक्ताऽसिपरात्मनस्त्वंयज्ज्ञातुमिच्छातवरामतत्त्वम् ॥ पुरानकेनाप्यभि चोदितोऽहंवक्तुंरहस्यंपरमंनिगूढम्॥१६॥ त्वयाऽद्यभक्त्यापरिनोदितोऽहंवक्ष्येनमस्कृत्यरघूत्तमंते ॥ रामःपरात्माप्रकृतेरनादिरानंदएकः पुरुषोत्तमोहि॥१७॥स्वमाययाकृत्स्नमिदंहिसृष्ट्वानभोवदंतर्बहिरास्थितोयः ॥ सर्वांतरस्थोपिनिगूढआत्मास्वमाययासृष्टमिदंविचष्टे१८॥

न्यइतिअसंसर्गीतिचशेषः । प्रकृतितत्कार्येभ्योऽन्यत्वात्तैरसंसर्गाच्चरामःपरमेश्वरएवेत्यर्थः । जीवस्तुतैरुपाधिभिःसंसृष्टतद्धर्मकर्तृत्वाद्यभिमानवानितिभावः । अतएवानादिरेकआनंदः । कार्यानंदव्यावृत्तयेअनादिरिति । एवंचानंदंब्रह्म एकमेवाद्वितीयंब्रह्मेतिश्रुतिसिद्धंब्रह्मेत्यर्थः । अतएवपुरुषोत्तमःपुरुषेभ्योजीवेभ्य उत्तमः हिप्रसिद्धमेतदित्यर्थः ॥ १७ ॥ नन्वीदृशस्यमनुष्यादिदेहधारणंकथमतआह । स्वमाययेति ॥ अघटितघटनाशक्तिरूपामाया । मायांतुप्रकृतिंवि द्यान्मायिनंतुमहेश्वरम् । इतिश्रुतिसिद्धा तयाइदंकृत्स्नंदृश्यंसृष्ट्वांऽतर्बहिरास्थितोयः । तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत् । इतिश्रुतेः । तादृशस्यमनुष्यशरीरपरिग्रहो नाश्चर्याय । तदुक्तं गीताभाष्ये । भूतानामीश्वरोनित्यशुद्धबुद्धस्वभावोऽपिस्वमाययादेहवानिवजातइवचलोकानुग्रहंकुर्वन्लक्ष्यते स्वप्रयोजनाभावेऽपि

तानुजिघृक्षयेति । नन्वेवंसर्वगतत्वेसर्वज्ञेयःकिंनेत्यतआह । सर्वांतरस्थोऽपिनिगूढआत्मेति । यःपृथिव्यांतिष्ठन्पृथिव्याआंतरः । इत्यादिश्रुत्यासर्वांतरस्थ
त्वेनोक्तोऽपिनिगूढः । एषसर्वेषुभूतेषुगूढोत्मानप्रकाशते । दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिः ॥ इतिश्रुतेः । तादृशस्यसत्त्वेव्यवहारकालिकमपिमा
नमाह । स्वमाययेति । स्वाज्ञानकल्पितयामाययेत्यर्थः । अयंभावः । नित्यशुद्धादिरूपेश्वरस्वरूपाज्ञानेनतस्याघटितघटनासामर्थ्यापरपर्यायायामायाख्या
त्रिगुणाशक्तिरुपाधिकल्पितावच्छेदैस्तत्स्वरूपैर्जीवैःकल्पिता साचस्वजातीयमेवसंसारमुच्चावचंप्रसूते अतएवतत्स्वरूपज्ञानेसकार्यायास्तस्यानाशः रज्जु
ज्ञानेनेवरज्जुकल्पितभुजंगस्यभयकंपादिकार्यसहितस्य । नचजीवैस्तत्कल्पनात्तत्सृष्टोपाधिभिश्चजीवतेत्यन्योन्याश्रयः । अनादित्वेनापिपरिहारात् ॥
नन्वेकस्यतत्त्वज्ञानेनतन्नाशेसंसारोच्छेदापत्तिः एकरज्जौयुगपद्दृशानांसर्पभ्रमेएकस्यरज्जुज्ञानेनतस्यसर्पभ्रमकार्येभयकंपादौनिवृत्तेऽपिअन्येषांतद्दर्शनेनतदनि
वृत्तिवदुपपत्तेरिति । तयासृष्टमिदंविचष्टेपश्यति एवंचद्रष्टृत्वेनतत्सिद्धिः । नान्योऽतोऽस्तिद्रष्टा । इतिश्रुतेः । एकेनैवाकाशेनोपाधिभेदात् घटाकाशादिव्यव

जगंतिनित्यंपरितोभ्रमंतियत्सन्निधौचुंबकलोहवद्धि ॥ एतन्नजानंतिविमूढचित्ताःस्वाविद्ययासंवृतमानसाये ॥ १९ ॥

हारवत् एकेनैवचेतनेनोपाधिभेदादनेकजीवव्यवहारोपपत्तौचेतनानेकत्वेमानाभावात् द्रष्टृत्वेनतत्सिद्धिरितिभावः । नचतत्तदज्ञानरूपोपाधिविशिष्टस्यैव
जीवत्वेजीवस्याज्ञानमितिव्यवहारानापत्तिः भार्याविशिष्टस्यैवगृहस्थत्वेऽपिगृहस्थस्यभार्येतिवदुपपत्तेरितिदिक् ॥ १८ ॥ चेतनस्वीकारेमानांतरमाह ।
जगंतीति ॥ जगंतिजगदंतःकरणानियत्सन्निधौनित्यंपरितोभ्रमंतिस्वस्वचेष्टांकुर्वंति । अन्यथासर्वस्यजडत्वाच्चेतनाभावेजगदांध्यप्रसंगइतिभावः । ननुनिष्क
लंनिष्क्रियंशांतम् । इतिश्रुतेस्तस्यनिष्क्रियतयाकथंतेनान्येषांव्यापारसंपादनमतआह । चुंबकलोहवद्धीति । यथानिष्क्रियोऽपिचुंबकमणिर्लोहंशक्तिविशेषा
त्सन्निधिमात्रेणचालयति तथाचेतनोनिष्क्रियोऽपिस्वमायावैचित्र्यादेवतानिसन्निधिमात्राद्व्यापारयतीत्यर्थः । तदुक्तमाचार्यैः[1] । अनापन्नविकारःसन्नयस्कां
तवदेवयः । बुद्ध्यादींश्चालयेत्प्रत्यक्सोऽहमित्यवधारयेत् ॥ इति । एतन्मायागुणास्पृष्टत्वादिरूपंरामस्वरूपंयेजीवानजानंति । अज्ञानेहेतुर्विमूढचेतसः ।
विमूढचेतस्त्वेहेतुःस्वाविद्ययासंवृतमानसाइति । स्वोपाधिभूतयाअविद्ययाविद्याविरोधिभावदार्ढ्यरूपयासंवृतांतःकरणाः ॥ १९ ॥

१-शंकराचार्यैः ।

अतस्तेजीवाःशुद्धबुद्धे शुद्धत्वं मायादोषानाक्रांतत्वेन बुद्धेज्ञानस्वरूपे निरस्तमायेस्वज्ञानवतांनिरस्तामायायेनतादृशे । मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतिते । इतिगीतोक्तेः । ईदृशेरामेस्वाज्ञानंसुतरामारोपयंति । स्वस्याज्ञत्वाद्राममज्ञमितिजानंतीत्याशयः । तेषांदुष्टफलमाह । संसारमिति । तेपुत्रादिसक्ताःपुरुकर्मयुक्ताःभूरियज्ञादिकर्मयुक्ताःसंसारमेवानुसरंति ॥ २० ॥ यतस्तेयथाऽज्ञाःकंठगतंचामीकरंस्वर्णालंकारंनजानंतिएवंहृदयेस्थितंरामंतेनजानंति अतःसंसारमेवानुसरंतीत्यर्थः । किंचपरात्मन्यज्ञानासंभवइतिदृष्टांतेनाह । यथेति । अप्रकाशस्तमोयथारवौज्योतिःस्वभावे ज्योतिःस्वरूपेनविद्यते । तथा विशुद्धविज्ञानेननिर्विशेषापरोक्षज्ञानेनघनेनिबिडेपरतःपरमात्मनिउत्कृष्टेभ्योऽप्युत्कृष्टेरामेअविद्याकथंस्यात् । तादृशेवस्तुन्यविद्यानवकाशादितिभावः । तदुक्तमाचार्यैः[1] । अप्रकाशोयथादित्येनास्तिज्योतिःस्वभावतः । नित्यबोधस्वरूपत्वान्नाज्ञानंतद्वदात्मनि ॥ इति ॥ २१ ॥ ननुस्वाज्ञानेनराममज्ञंव्यवहरतिजनइ

स्वाज्ञानमप्यात्मनिशुद्धबुद्धेस्वारोपयंतीहनिरस्तमाये ॥ संसारमेवानुसरंतितेवैपुत्रादिसक्ताःपुरुकर्मयुक्ताः ॥ २० ॥ जानंतिनैवंहृदयेस्थितंवैचामीकरंकंठगतंयथाज्ञाः ॥ यथाऽप्रकाशोनतुविद्यतेरवौज्योतिःस्वभावेपरमेश्वरेतथा ॥ विशुद्धविज्ञानघनेरघूत्तमेविद्याकथंस्यात्परतःपरात्मनि ॥ २१ ॥ यथाहिचाक्ष्णाभ्रमताग्रहादिकंविनष्टदृष्टेर्भ्रमतीवदृश्यते ॥ तथैवदेहेंद्रियकर्तुरात्मनःकृतंपरेऽध्यस्यजनोविमुह्यति ॥ २२ ॥ नाहर्नरात्रिःसवितुर्यथाभवेत्प्रकाशरूपाव्यभिचारतःक्वचित् ॥ ज्ञानंतथाऽज्ञानमिदंद्वयंहरौरामेकथंस्थास्यतिशुद्धचिद्घने ॥ २३ ॥

त्युक्तमसंगतम् । अन्यगतस्यान्यत्रारोपासंभवादित्याशंक्यसदृष्टांततयामोहंजीवउपपादयति । यथेति । यथाविनष्टदृष्टेर्दोषयुक्तदृष्टेःपुरुषस्यभ्रमताक्ष्णागृहादिकंभ्रमतीव । उत्प्रेक्षेयम् । भ्रमतीवेतिगृह्यते तेनैवनष्टदृष्टिना । पुरुषेणेतिशेषः । तथैवदेहेंद्रियावच्छिन्नस्यकर्तुरात्मनोंऽतःकरणस्याहंकाराख्यस्यकृतंपरेसर्वधर्मालिप्तेतदनवच्छिन्नेचेतनेऽध्यस्यजनोजीवोमुह्यतिअहंकर्तेतिमोहंप्राप्नोति । एवंचयथाक्षिगतभ्रमणस्यगृहादावारोपः यथाचांतःकरणधर्मस्यकर्तृत्वादेरात्मन्यारोपस्तथास्वाज्ञानस्यरामेआरोपइत्याशयः ॥ २२ ॥ भगवतिरामेस्वतोज्ञानमज्ञानंवानसंभवतीतिपुनरपिदार्ढ्यायोक्तंयुक्तमेवाह । नाहरिति ॥ सूर्यंप्रतिरात्रिदिवसविभागाभावेहेतुः प्रकाशरूपाव्यभिचारितः । क्वचित्कापीत्यर्थः । ज्ञानाज्ञानयोर्भगवत्यनवस्थितौहेतुःशुद्धचिद्घनत्वम् ॥ २३ ॥

१-शंकराचार्यैः ।

ज्ञानमिति ॥ येनज्ञानेनजनास्तरंतिपुनर्जन्मादिसंसारंनप्राप्नुवंतितत्सविज्ञानंज्ञानंब्रूहि । विज्ञानंनिदिध्यासनपरिपाकजमपरोक्षज्ञानंतत्सहितंतत्फलकमितिया वत् । ज्ञानंश्रवणमननजंपरोक्षंज्ञानंब्रह्मैवसर्वम् । ब्रह्मैवाहमितिच । तरतिशोकमात्मवित् । इतिश्रुतेः । तद्ब्रूहितज्जनकवाक्यंब्रूहीत्यर्थः । तज्ज्ञानंनचवैराग्यं विनावैराग्यंचनभक्तिंविनेत्यतआह । अनुभक्तिवैराग्ययुक्तंचेति भक्तेःपश्चादनुभक्तिजायमानंयद्वैराग्यंतद्युक्तम् । तदुपायबोधकवाक्ययुक्तंचेत्यर्थः । तथा चपातंजलसूत्रम् । दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्यवशीकारसंज्ञावैराग्यम् । इति । अनुश्रवोवेदस्तद्बोधितःस्वर्गादिरानुश्रविकः भक्तिरीश्वरानुरागः तथामितं मितशब्दवत् । विभास्वत्विशेषेणभास्वत् । श्रुतिमात्रेण झटित्यर्थप्रत्यायकशब्दबोधजनकवाक्यंयुक्तियुतंब्रूहि । यथायोषिदप्यहंत्वदुक्तंजानामि ॥९॥

ज्ञानंसविज्ञानमथानुभक्तिवैराग्ययुक्तंचमितंविभास्वत् ॥ जानाम्यहंयोषिदपित्वदुक्तंयथातथाब्रूहितरंतियेन ॥ ९ ॥ पृच्छामिचान्यच्चपरं रहस्यंतदेवचाग्रेवदवारिजाक्ष ॥ श्रीरामचंद्रेऽखिललोकसारेभक्तिर्दृढानौर्भवतिप्रसिद्धा ॥ १० ॥ भक्तिःप्रसिद्धाभवमोक्षणायनान्यत्ततः साधनमस्तिकिंचित् ॥ तथाऽपिहृत्संशयबंधनंमेविभेत्तुमर्हस्यमलोक्तिभिस्त्वम् ॥ ११ ॥ वदंतिरामंपरमेकमाद्यंनिरस्तमायागुणसंप्रवा हम् ॥ भजंतिचाहर्निशमप्रमत्ताः परंपदंयांतितथैवसिद्धाः ॥ १२ ॥

अग्रेप्रथमतःदृढाभक्तिःप्रसिद्धानौर्भवति । भवसागरतरणायेतिशेषः ॥ १० ॥ तदेवाह । भक्तिरिति ॥ ततोऽन्यत्साधनंनास्ति अन्यद्धर्मादितत्साधनंभवमो क्षजनकतत्त्वज्ञानसाधनंनास्तीत्यर्थः । सामुख्येतरापेक्षितत्वात् । सापरानुरक्तिरीश्वरे । इतिभक्तिमीमांसाकृच्छांडिल्यसूत्राभ्यामितरेणज्ञानेनस्वसाधनतयाऽ पेक्षितत्वात्साभक्तिर्मुख्येत्याद्यसूत्रार्थः । भक्तिलक्षणपरंचद्वितीयंसूत्रम् । हृत्संशयबंधनंहृद्गतसंशयविषयंरामस्यअनीश्वरत्वम् ॥ ११ ॥ निरस्तस्त्यक्तोमा यागुणकृतोरागद्वेषादिसंप्रवाहोयेनतम् अप्रमत्ताःप्रमादोऽज्ञानंतद्रहिताः । प्रमादंवैमृत्युमहंब्रवीमि । इतिसनत्सुजातीयोक्तेः । तत्रहि । मृत्युर्वैतमः । इतिश्रुतेर्मृत्युपदेनाज्ञानमितिबोध्यम् । तथैवतेनप्रकारेणभजनेनैव सिद्धास्तत्त्वज्ञाःसंतःपरंपदंमोक्षंयांतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

जानकीप्राहेत्युक्तंतदाह । राममिति॥ रामंपरंब्रह्मविद्धि । रमंतेयोगिनोऽनंतेनित्यानंदेचिदात्मनि । इतिरामपदेनेदंपरंब्रह्माभिधीयते ॥ इतिरामतापनीयेपाद्मे चोक्तेः । सद्बाधहीनम् । सत्यत्वंबाधराहित्यंजगद्बाधैकसाक्षिणः । बाधःकिंसाक्षिकोब्रूहिनत्वसाक्षिकइष्यते ॥ इत्युक्तेः । चिज्ज्ञानस्वरूपम् । आनंदंतद्रूपम् । अद्वयम् । एकमेवाद्वितीयंब्रह्म । इतिश्रुतेः । सर्वोपाधिविनिर्मुक्तंस्थूलसूक्ष्मसकलोपाधिनिर्मुक्तम् । विराड्ढिरण्यगर्भश्चकारणंचेत्युपाधयः । ईशस्ययत्रिभिर्हीनंतुरीयंतत्पदंविदुः ॥ इतिवार्तिकम् । किंच सर्वोपाधिभिर्धर्मैर्विनिर्मुक्तमस्पृष्टमित्यर्थः । सत्तामात्रंवस्तुमात्रेसदितिव्यवहारनियामकमित्यर्थः । एतत्संबंधादेवसर्वत्रसदितिव्यवहारइतिभावः । अगोचरंमनोवचसोरप्यविषयमित्यर्थः । यतोवाचोनिवर्ततेअप्राप्यमनसासह । इतिश्रुतेः ॥ ३२ ॥ आनंदंतत्त्वेनविपुलत्वमुपलक्ष्यते । योवैभूमातत्सुखंनाल्पेसुखमस्ति । इतिश्रुतेः । निर्मलंरजोहीनम् । शांतंप्रपंचोपशमत्वात् । प्रपंचोपशमंशिवंशांतम् । इतिश्रुतेः । निर्विकारं

सीतोवाच ॥ रामंविद्धिपरंब्रह्मसच्चिदानंदमद्वयम् ॥ सर्वोपाधिविनिर्मुक्तंसत्तामात्रमगोचरम् ॥ ३२ ॥
आनंदंनिर्मलंशांतंनिर्विकारंनिरंजनम् ॥ सर्वव्यापिनमात्मानंस्वप्रकाशमकल्मषम् ॥ ३३ ॥

जायतेऽस्तिवर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयतेनश्यतीतिषड्भावविकारहीनम् । नजायते म्रियतेवेतिगीतोक्तेः । अनेनापरिणामित्वंसूचितम् । निरंजनमविद्यातत्कार्यरूपतमोहीनम् । आदित्यवर्णंतमसःपरस्तात् । इत्युक्तेः । सर्वव्यापित्वादेवात्मानम् अततिव्याप्नोतीत्यात्मा । सर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मा । इतिश्रुतेः । स्वप्रकाशम् । अत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिरिति । यस्यभासासर्वमिदंविभाति । इतिश्रुतेः । अकल्मषम् । आत्मापहतपाप्मा । इतिश्रुतेः । सदादिशब्दानांकल्पितप्रवृत्तिनिमित्तभेदादिहपर्यायत्वेनसहप्रयोगः । यानित्वभावमुखेनबोधकानितेषुनकाप्यनुपपत्तिः । एवंचापाततःकल्पितप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकबोधेवृत्तेशुद्धचित्तस्यश्रुतौसर्वधर्मरहितत्वेनब्रह्मोक्तयाधर्मांशेकल्पितत्वग्रहेशुद्धनिर्धर्मकब्रह्मबोधःसर्वैः पदैर्भवतीतिबोध्यम् । तत्रदुर्बोधस्यात्मतत्त्वस्यबोधार्थंपुनःपुनःशब्दतोऽर्थतश्चपरमकरुणावतीभगवतीसीताहनूमतेबोधयामासेतिद्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥

नन्वेवंविधोरामश्चेज्जगत्कारणत्वाद्यसंभवस्तस्मिन्निति कुतोजगदुत्पत्त्यादीत्यतआह । मामिति ॥ मूलप्रकृतिंसर्वजगदुपादानकारणमित्यर्थः । प्रकृतिशब्दस्योपादानकारणेप्रसिद्धेः । तत्तदुपादानकारणानांमहदादीनामप्युपादानकारणत्वान्मूलप्रकृतित्वमस्याः । मां मायांतुप्रकृतिंविद्यादितिश्रुतिप्रसिद्धांब्रह्मण्यध्यस्तांततोभेदाभेदाभ्यांसत्त्वासत्त्वाभ्यांचअनिर्वचनीयामनादिमैश्वरींमायाम् । ऐश्वरीत्वंचास्याईश्वरस्वरूपाज्ञानरूपत्वेनेतिबोध्यम् । एषाचजीवाश्रितैवेश्वरसन्निधानात्तद्रूपेणविवर्ततेइतिबोध्यम् । मूलप्रकृतित्वमेवस्फुटयतिसर्गस्थित्यंतकारिणीमिति । उत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्त्रीं । नन्वेवं । तदैक्षतबहुस्यांप्रजायेय । इतिश्रुतेः । यतोवाइमानिभूतानिजायंते । येनजातानिजीवंति । यत्प्रयंत्यभिसंविशंति । इतिब्रह्मप्रकरणस्थश्रुतेश्चब्रह्मणोजगत्कारणत्वंलभ्यतेतद्विरुद्ध्येतेत्यत्राह । तस्यसन्निधीति । यथेंद्रजालिकमायाशक्तेस्तत्तन्मंत्रनिष्ठायाऐंद्रजालिकंविनानस्वकार्यसामर्थ्यंतथास्याः शक्तेस्तत्सन्निधानेनैवजगत्स्रष्टृत्वमितितत्रतदुपचारः । यथागृहिणीवैशिष्ट्येनैवसिद्धस्वरूपस्यगृहस्थस्यस्वसंबंधजसंकल्पवशवर्तिनीगृहिणीतथामाया

मांविद्धिमूलप्रकृतिंसर्गस्थित्यंतकारिणीम् ॥ तस्यसान्निधिमात्रेणसृजामीदमतंद्रिता ॥ ३४ ॥ तत्सान्निध्यान्मयासृष्टंतस्मिन्नारोप्यतेऽबुधैः ॥ अयोध्यानगरेजन्मरघुवंशेऽतिनिर्मले ॥ ३५ ॥ विश्वामित्रसहायत्वंमखसंरक्षणंततः ॥ अहल्याशापशमनंचापभंगोमहेशितुः ॥ ॥ ३६ ॥ मत्पाणिग्रहणंपश्चाद्भार्गवस्यमदक्षयः ॥ अयोध्यानगरेवासोमयाद्वादशवार्षिकः ॥ ३७ ॥

वैशिष्ट्येनैवसिद्धस्येश्वरस्यस्वसंगजतत्सकल्पवशवर्तिन्यहमित्याह । अतंद्रितातत्संकल्पितेऽर्थेनिरालस्येत्यर्थः । तदुक्तं वाल्मीकीये रामंप्रतिकालवचनेन । संक्षिप्येहपराँल्लोकानेकस्त्वंमाययासह । भार्ययाशुभयादेव्यामांत्वंपूर्वमजीजनः । इति । एवंचमद्गतजगत्स्रष्टृत्वादेस्तत्रारोपइतिभावः ॥ ३४ ॥ यद्यपिमायाशबलेईश्वरेएवजगदुपादानत्वं निमित्तत्वंच । जगतस्तदुपादानंमायामादायतामसीम् । निमित्तंशुद्धसत्वांतामुच्यतेब्रह्मतद्गिरा ॥ इत्यभियुक्तोक्तेस्तथाऽपिविशिष्टस्यविशेषणविशेष्योभयानतिरेकेणमायागतस्यतस्यभगवत्यारोपेणैवतथाव्यवहारइत्याह । तदिति । यतस्तत्सान्निध्यान्मयासृष्टमतस्तत्स्रष्टृत्वादिअबुधैस्तत्स्वरूपानभिज्ञैस्तत्रारोप्यतेरज्जौसर्पइवेतिभावः।एतदेवद्रढयितुंकानिचित्स्वकृतानितत्रारोप्याणिदर्शयति।अयोध्येत्यादि ॥ ३५॥ ३६ ॥ ३७॥

मायामारीचमरणंमायागृहीतमृगरूपमारीचमरणमित्यर्थः । मायासीताहृतिरिति । तदुक्तं कूर्मपुराणे उत्तरखंडेचतुस्त्रिंशेऽध्याये । रामस्यसुभगांभार्यांरावणो राक्षसेश्वरः । सीतांविशालनयनांचकमेकालनोदितः ॥ गृहीत्वामाययावेषंचरंतींविजनेवने । समाहर्तुंमनश्चक्रेतापसःकिलकामिनीम् ॥ विज्ञायसाचतद्भावंस्मृत्वादाशरथिंपतिम् । जगामशरणंवह्निमावसथ्यंशुचिस्मिता ॥ प्रपद्येपावकंदेवंसाक्षिणंविश्वतोमुखम् । आत्मानंदीप्तवपुषंसर्वभूतहृदिस्थितम् ॥ इत्याद्यष्टश्लोकानुक्त्वा । इतिवह्न्यष्टकंजप्त्वारामपत्नीयशस्विनी । ध्यायंतीमनसातस्थौराममुन्मीलितेक्षणा ॥ अथावसथ्याद्भगवान्हव्यवाहोमहेश्वरः । आविरासीत्सुदीप्तात्मातेजसानिर्दहन्निव ॥ सृष्ट्वामायामयींसीतांसरावणवधेच्छया । सीतामादायरामेष्टांपावकोंऽतरधीयत ॥ कृत्वातुरावणवधंरामोलक्ष्मणसंयुतः । समादायाभवत्सीतांशंकाकुलितमानसः । साप्रत्ययायभूतानांसीतामायामयीपुनः । विवेशपावकंदीप्तंददाहज्वलनोऽपिताम् ॥ दग्ध्वामायामयींसीतांभगवानुग्रदीधितिः । रामायादर्शयत्सीतांपावकोऽसौसुरप्रियः । एतत्पतिव्रतानांवैमाहात्म्यंकथितंमया ॥ स्त्रीणांसर्वाघशमनंप्रायश्चित्तंपरंस्मृतम् ॥ इति ।

दंडकारण्यगमनंविराधवधएवच ॥ मायामारीचमरणंमायासीताहृतिस्तथा ॥ ३८ ॥ जटायुषोमोक्षलाभःकवंधस्यतथैवच ॥ शबर्याः पूजनंपश्चात्सुग्रीवेणसमागमः ॥ ३९ ॥ वालिनश्चवधःपश्चात्सीतान्वेषणमेवच ॥ सेतुबंधश्चजलधौलंकायाश्चनिरोधनम् ॥ ४० ॥

अनेनस्त्रीणामेवंविधोऽग्निप्रवेशोनदोषायविपरीतंसर्वपापहरश्चेतिसूचितम् । वाल्मीकीयेऽपि । मारीचवधार्थंगतेरामेरामहतेनतेनरामशब्दसदृशशब्दैराक्रोशेकृतेलक्ष्मणस्यरामसहायार्थंगमनप्रेरणावसरेअरण्यकांडे । अपित्वासहरामेणपश्येयंपुनरागतः । लक्ष्मणेनैवमुक्तातुरुदतीजनकात्मजा ॥ प्रत्युवाचततोवाक्यंतीव्रबाष्पपरिप्लुता । गोदावरींप्रवेक्ष्यामिहीनारामेणलक्ष्मण ॥ आबंधिष्येऽथवात्यक्षेविषमेदेहमात्मनः । इति । विषमेभृग्वादौस्थित्वाततःप्रपातेनेत्यर्थः । पिबामिवाविषंतीक्ष्णंप्रवेक्ष्यामिहुताशनम् ॥ नत्वहंराघवादन्यंकदाऽपिपुरुषंस्पृशे । इतिसीतोक्त्यासूचितोऽयमर्थः । अन्यथैवंप्रतिज्ञायरावणशरीरस्पर्शेजन्मातुःप्रतिज्ञाहानिःस्यात् । तस्मात्प्रवेक्ष्यामिहुताशनमित्यनेन स्वकर्तव्यार्थएवोक्तइतिमंतव्यम् । एतत्प्रवेशादेवहनुमत्पुच्छसंबद्धाग्निनालंकादाहोपपत्तिः । अन्यथारावणवशीकृतेनलोकपालाग्निनाकथंतन्नगरदाहःस्यात् । एतच्छक्तिप्रवेशेतुतस्यस्वातंत्र्यहान्यातदुपपत्तिरित्यलम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

उपसंहरति । तस्मादिति ॥ परानंदमये सर्वभूतैरेतदानंदमात्रायाउपजीवनात् । विज्ञानरूपेनिर्विकल्पकज्ञानरूपेतमोऽज्ञानरूपम् तमसोऽसंबंधेहेतुद्वयम् अज्ञा
नसाक्षित्वंमायाधिष्ठातृत्वरूपंमायाश्रयत्वंच मोहकारणंतमोऽज्ञानम् । योयन्मायाधिष्ठातासतद्विषयाज्ञानहीनइतिलोकेदर्शनादितिभावः । नन्वेवंसतिब्रह्मा
दाशरथेर्यद्दुक्तयैवापानुदत्तमइत्याद्याचार्याद्युक्तेःकागतिरितिचेच्छृणु । रावणवधार्थमनुष्यत्वनाटनायभगवतासंकल्पपूर्वकृतस्यस्वमाहात्म्याच्छादनस्यतत्र
तमःशब्देनोक्तेरदोषात् । उक्तंहिसंक्षेपशारीरके । संकल्पपूर्वकमभूद्रघुनंदनस्यनाहंविदानइतिकंचनकालमेतत् । ब्रह्मोपदेशमुपलभ्यनिमित्तमात्रंतच्चोत्ससर्ज
सकृतेसतिदेवकार्ये ॥ इति । भागवतेऽप्युक्तम् । स्त्रीसंगिनांगतिरितिप्रथयंश्चचार । इति ॥ २४ ॥ मरुत्सूनुर्वायुपुत्रोहनूमान् ॥ २५ ॥ रामायणेरामा

तस्मात्परानंदमयेरघूत्तमेविज्ञानरूपेहिनविद्यतेतमः ॥ अज्ञानसाक्षिण्यरविंदलोचनेमायाश्रयत्वान्नहिमोहकारणम् ॥ २४ ॥ अत्रतेकथयि
ष्यामिरहस्यमतिदुर्लभम् ॥ सीतारामामरुत्सूनुसंवादंमोक्षसाधनम् ॥ २५ ॥ पुरारामायणेरामोरावणंदेवकंटकम् ॥ हत्वारणेरणश्लाघी
सपुत्रबलवाहनम् ॥ २६ ॥ सीतयासहसुग्रीवलक्ष्मणाभ्यांसमन्वितः ॥ अयोध्यामगमद्रामोहनूमत्प्रमुखैर्वृतः ॥ २७ ॥ अभिषिक्तःपरिवृ
तोवसिष्ठाद्यैर्महात्मभिः सिंहासनेसमासीनःकोटिसूर्यसमप्रभः ॥ २८ ॥ दृष्ट्वातदाहनूमंतंप्रांजलिंपुरतःस्थितम् ॥ कृतकार्यंनिराकांक्षं
ज्ञानापेक्षंमहामतिम् ॥ २९ ॥ रामःसीतामुवाचेदंब्रूहितत्त्वंहनूमते ॥ निष्कल्मषोऽयंज्ञानस्यपात्रंनौनित्यभक्तिमान् ॥ ३० ॥ तथेतिजानकी
प्राहतत्त्वंरामस्यनिश्चितम् ॥ हनूमतेप्रपन्नायसीतालोकविमोहिनी ॥ ३१ ॥

यणप्रवर्तकेरामावतारकालेइत्यर्थः । देवकंटकंदेवद्रोहिणम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ परिवृतःसीतादिभिरितिशेषः ॥ २८ ॥ पुरतःस्थितंमग्रेस्थितम् । अने
नगुरूपसदनंदर्शितम् । निराकांक्षंज्ञानेतरधनादिनिरपेक्षम् ॥ २९ ॥ तत्त्वंमत्स्वरूपतत्त्वंनिष्कल्मषोऽयमित्यनेनज्ञानाधिकारित्वंसूचितम् । नौआवयोः ॥
॥ ३० ॥ रामस्यतत्त्वंश्रोतुर्निश्चितंयथाभवतितथाप्राह । लोकविमोहिनीत्यनेनबंधनकर्तुरेवबंधमोक्षसामर्थ्यमितिदर्शितम् । राजाज्ञयाबद्धोहितदाज्ञयै
वमुच्यतइतिलोकेप्रसिद्धम् । एवंचभगवतीकृपैवमुख्यंमोक्षकारणमितिदर्शितम् ॥ ३१ ॥

नन्वेवंशुद्धचैतन्येसाक्षीतिव्यवहारानुपपत्तिः साक्षाद्द्रष्टाहिसाक्षी नचशुद्धचैतन्येद्रष्टृत्वमित्यतआह । साभासेति ॥ आभासेनचेतनप्रतिबिंबेनसहितायाबुद्धे रंतःकरणस्येत्यर्थः । तद्गतंकर्तृत्वमबुधैःसाक्षिणिआरोप्यते तेनायंसाक्षिपदवाच्यइत्यर्थः । अयमाशयः । जानातीत्यादावंतःकरणवृत्तिविशेषरूपाक्रिया ज्ञाधातुवाच्या । आभासविशिष्टश्चतिङर्थआश्रयः ॥ परस्पराध्यासेनाभासबुद्ध्योर्विवेकाग्रहात् । तदुक्तमाचार्यैः । आत्माभासस्तुतिङ्वाच्योधात्वर्थश्च धियःक्रिया । उभयंचाविवेकेनजानातीत्युच्यतेमृषा ॥ बुद्धेःकर्तृत्वमध्यस्यजानातीतिज्ञउच्यते । तथाचैतन्यमध्यस्यज्ञत्वंबुद्धेरिहोच्यते ॥ इति । आत्माभासइतिबहुव्रीहिः । धियोंऽतःकरणस्य । तदेवाह । उभयंचेतिमृषेति आभासबुद्धितत्क्रियाणांमिथ्यात्वादयंव्यवहारोऽपिमिथ्येत्यर्थः । एवंचसाभास बुद्धिगतद्रष्टृत्वस्याविच्छिन्नेऽपरिच्छिन्नेऽविकारिणिसाक्षिणिबुद्धितादात्म्यापन्नाभासतादात्म्याध्यासेनारोपः तथाजीवोनित्यःसत्यइत्यादिव्यवहाराज्जीवत्व मपितत्रारोप्यतइत्यर्थः ॥ ४७ ॥ आत्माभासमादायनूनंतथाव्यवहारसंभवइत्याह ॥ आभासस्त्विति ॥ तस्यमृषात्वादविद्याकार्यत्वाच्चतथाव्यवहारस्य

साभासबुद्धेःकर्तृत्वमविच्छिन्नेऽविकारिणि॥साक्षिण्यारोप्यतेभ्रांत्याजीवत्वंचतथाऽबुधैः॥४७॥ आभासस्तुमृषाबुद्धिरविद्याकार्यमुच्यते॥
अविच्छिन्नंतुतद्ब्रह्मविच्छेदस्तुविकल्पतः॥४८॥अवच्छिन्नस्यपूर्णेनएकत्वंप्रतिपाद्यते॥तत्त्वमस्यादिवाक्यैश्चसाभासस्याहमस्तथा॥४९॥

तमादाय नोपपत्तिरित्यर्थः । नदर्पणेमुखमस्तिमिथ्यैवात्रदर्पणेमुखमभादित्येवंसर्वसिद्धबाधानुभवात् । अतएवासावविद्याकार्यं ग्रीवास्थमुखेआदर्शस्थत्वं त्वाध्यासिकंनतुवास्तवमितिबोध्यम् । आभासासत्यत्वंचाकरेप्रपंचितं । विस्तरभयान्नेहोच्यते । ननूक्तंत्रैविध्यंकिं चितेर्वास्तवं नेत्याह । अविच्छिन्नं विच्छेदोभेदस्तद्रहितम् । नन्वेवंत्रिधाचितिरित्यसंगतंतत्राह । विच्छेदइति । भेदइत्यर्थः । विकल्पतः उपाध्यध्यासकृतइत्यर्थः । एवंजीवानांपरस्परंभेदोऽ प्यध्यासकृतएवेतिबोध्यम् ॥ ४८ ॥ कल्पितभेदसत्त्वेप्रमाणमाह ॥ अवच्छिन्नस्येति ॥ अवच्छेदोभेदस्तद्वतःआध्यासिकभेदवतः साभासस्याहमस्तत्त्व मस्यादिवाक्यैःपूर्णेनेश्वरेणएकत्वंप्रतिपाद्यते । तथासतिकल्पितभेदेसतिउपपद्यतइतिशेषः । सर्वथाभेदाभावेतदानर्थक्यंवास्तवेऽपिभेदेतदानर्थक्यं वास्तव स्यवचनशतेनाप्यनिवृत्तिरितिभावः । अत्रावच्छिन्नस्यसाभासस्याहमइत्यनेनत्वंपदार्थोदर्शितः । पूर्णेनेत्यनेनतत्पदार्थोदर्शितः ॥ ४९ ॥

एतदेवध्वनयंस्तदुपदेशफलमाह ॥ ऐक्येति ॥ आत्मनोर्जीवेश्वरयोरैक्यज्ञानमहंब्रह्मेतिज्ञानम् । यदेति कर्मानुष्ठानात्पापक्षयेसमुत्पन्ने । कषायेकर्मभिःपक्के ततोज्ञानंप्रवर्तते ॥ इतिस्मृतेः । अयंभावः । जीवेश्वरयोरुपाधिभिन्नयोरैक्यंश्रुत्योच्यमानंबाधितंसत्तत्त्वंपदयोरुपाधिरहितेलक्षणयाबिंबभूतंशुद्धब्रह्मैक्यपरतयापर्यवस्यतीतिबोध्यम् । एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपंचितम् । ब्रह्मैक्यज्ञानफलमाह । तदेति । तादृशज्ञानेसतिनिर्धर्मकत्वेनचिन्मात्रतयातत्स्वरूपज्ञानात्तत्स्वरूपाज्ञानरूपाऽविद्यास्वकार्यैःप्रपंचैःसहनश्यत्येवनसंशयः । एतेनभृष्टबीजवत्कार्यजननासामर्थ्यमेवतस्याज्ञानेनक्रियतइतिपक्षोऽपास्तः । तदुक्तमाचार्यैः । सोऽयमित्यादिवाक्येषुविरोधात्तदिदंतयोः । त्यागेनभागयोरेकआश्रयोलक्ष्यतेयथा ॥ मायावियेविहायैवमुपाधीपरजीवयोः । अखंडंसच्चिदानंदंपरंब्रह्मैव लक्ष्यते ॥ इति । यथासोऽयंदेवदत्तइत्यादौपूर्वानुभूतत्वरूपतत्तायाइदानीमनुभूयमानत्वरूपेदंतायाश्चत्यागेनदेवदत्तस्वरूपमात्रंलक्ष्यते । मायाबुद्धिः[1]सम

ऐक्यज्ञानंयदोत्पन्नंमहावाक्येनचात्मनोः ॥ तदाऽविद्यास्वकार्यैश्चनश्यत्येवनसंशयः ॥ ५० ॥ एतद्विज्ञायमद्भक्तोमद्भावायोपपद्यते ॥ मद्भक्तिविमुखानांहिशास्त्रगर्तेषुमुह्यताम् ॥ नज्ञानंनचमोक्षःस्यात्तेषांजन्मशतैरपि ॥ ५१ ॥ इदंरहस्यंहृदयंममात्मनोमयैवसाक्षात्कथितंतवानघ ॥ मद्भक्तिहीनायशठायनत्वयादातव्यमैंद्रादपिराज्यतोऽधिकम् ॥ ५२ ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ एतत्तेऽभिहितंदेविश्रीरामहृदयंमया ॥ अतिगुह्यतमंहृद्यंपवित्रंपापशोधनम् ॥ ५३ ॥

ष्टिरवियाव्यष्टिरूपेतिबोध्यम् । अपरोक्षज्ञानंमननादिसंस्कृतांतःकरणादेव । दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्येतिस्मृतेः । अग्र्ययामननादिसंस्कृतया । शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतंमनआत्मदर्शनेकारणमितिगीताभाष्योक्तेश्चेतिदिक् । उक्तंचनारदीये । तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थज्ञानंमोक्षस्यसाधनम् । इति । श्रुतिरपि । तमेवविदित्वातिमृत्युमेतिनान्यःपंथाविद्यतेऽयनाय । इति ॥ ५० ॥ ईदृशज्ञानस्यमुख्यंसाधनमाह । एतदिति ॥ मद्भक्तइतिहेतुगर्भंविशेषणम् । मद्भावोमत्सायुज्यम् । भक्तेःकारणत्वदार्ढ्यायभक्तिव्यतिरेकेकार्यव्यतिरेकमाह मद्भक्तीति । शास्त्रगर्तेषुशास्त्रबोधितक्रियाकलापरूपगर्तेषु ॥ ५१ ॥ ममात्मनोमद्रूपस्यचेतनस्य ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

[1] समष्टिरूपा ।

सर्ववेदांतसंग्रहंसर्ववेदांतप्रतिपाद्यार्थसारसंग्रहरूपम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अतिभ्रष्टत्वोपपादकमतिपापीत्यादि । सर्वदेवैःपूज्यंपदंब्रह्मलोकंसलभतइत्यन्वयः ॥ ५६ ॥ ॥ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थे० अध्यात्मरामायणसेतौबालकांडेश्रीरामहृदयव्याख्यानंनामप्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥ अथपार्वतीशिवोक्तमभिनंदति ॥ धन्याऽस्मीति ॥ अतिसंदेहग्रंथिःयदिरामःपरंब्रह्मतर्हिकथंतस्यशोकादि यदिशोकादिमत्त्वाज्जीवः कथंतदोपास्यत्वम् इत्याकारोमहान्संदेहरूपोग्रंथिः विच्छिन्नः निवृत्तः ॥ १ ॥ भवःसंसारस्तमपहंतिनाशयतितादृशंरामतत्त्वामृतरसायनंरामतत्त्वरूपममृतजनकंरसायनंपि

साक्षाद्रामेणकथितंसर्ववेदांतसंग्रहम् ॥ यःपठेत्सततंभक्त्यासमुक्तोनात्रसंशयः ॥५४॥ ब्रह्महत्यादिपापानिबहुजन्मार्जितान्यपि ॥ नश्यंत्येवनसंदेहोरामस्यवचनंयथा ॥ ५५ ॥ योऽतिभ्रष्टोऽतिपापीपरधनपरदारेषुनित्योद्यतोवास्तेयीब्रह्मघ्नमातापितृवधनिरतोयोगिवृंदापकारी ॥ यःसंपूज्याभिरामंपठतिचहृदयंरामचंद्रस्यभक्त्यायोगींद्रैरप्यलभ्यंपदमिहलभतेसर्वदेवैःसपूज्यम् ॥ ५६ ॥ ॥ इत्यध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेबालकांडेश्रीरामहृदयंनामप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ ॥ पार्वत्युवाच ॥ धन्याऽस्म्यनुगृहीताऽस्मिकृतार्थाऽस्मिजगत्प्रभो ॥ विच्छिन्नोमेऽतिसंदेहग्रंथिर्भवदनुग्रहात् ॥ १ ॥ त्वन्मुखाद्गलितंरामतत्त्वामृतरसायनम् ॥ पिबंत्यामेमनोदेवनतृप्यतिभवापहम् ॥ २ ॥ श्रीरामस्यकथात्वत्तःश्रुतासंक्षेपतोमया ॥ इदानींश्रोतुमिच्छामिविस्तरेणस्फुटाक्षरम् ॥ ३ ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ शृणुदेविप्रवक्ष्यामिगुह्याद्गुह्यतरंमहत् ॥ अध्यात्मरामचरितंरामेणोक्तंपुरामम ॥४॥ तदद्यकथयिष्यामिशृणुतापत्रयापहम् ॥ यच्छ्रुत्वामुच्यतेजंतुरज्ञानोत्थमहाभयात् ॥ प्राप्नोतिपरमामृद्धिंदीर्घायुःपुत्रसंततिम् ॥ ५ ॥

बंत्यामेमनोनतृप्यति ॥ २ ॥ पुनर्विस्तरेणरामकथांपृच्छति । श्रीरामस्येति ॥ स्फुटाक्षरमितिक्रियाविशेषणम् ॥ ३ ॥ अथमहादेवस्तांकथांविवक्षुस्तत्रश्रोतृप्रवृत्तयेतत्प्रशंसामाह । शृण्विति ॥ आत्मसुइत्यध्यात्मंसर्वात्मसुअंतर्यामितयास्थितस्यरामस्यचरितंतद्वर्णनरूपंकाव्यम् ॥ ४ ॥ तापत्रयमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकाख्यंदुःखत्रयम् । तत्राद्यंरोगादिजंकामक्रोधादिजंच । द्वितीयंचोरादिनिमित्तम् । तृतीयंग्रहाद्यावेशनिमित्तम्[1] ॥ ५ ॥

१–भूताद्यावेशनिमित्तमित्यर्थः ।

॥ ४१ ॥ एवमादीनिब्राह्मणेभ्योदानादीन्यादिशब्दाद्ग्राह्याणि । निर्विकारेजन्मादिरहितेआरोपयंति एवंजगत्कर्तृत्वादिकमपिमन्निष्ठमेवरामेआरोपयंतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ निर्विकारत्वमेवरामस्योपपादयति । रामइति । निष्कलंनिष्क्रियंशांतम् । इत्यादिश्रुतेः । आनंदमूर्तिरानंदस्वरूपः अचलःकूटस्थोऽतएव परिणामहीनः मायागुणान्माययासृष्टपदार्थाननुगतस्तदधिष्ठानत्वेनस्थितस्तथाविभातिसृष्टिरूपोभाति । यथारज्ज्ववच्छेदेनसर्पाकारोंतःकरणपरिणामइति रज्जुःसर्पात्मनाभाति एतदेवविवर्तोपादानत्वमित्याहुः । सचसर्पाकारोंऽतःकरणपरिणामःसत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयइत्युच्यते । एवंप्रपंचोऽप्यनिर्वचनीय इतिदिक् ॥ ४३ ॥ उपस्थितमात्मनोऽद्वितीयत्वेजीवेश्वरादिव्यवस्थाकथमितिजिज्ञासयोपपन्नम् । आत्माईश्वरःअनात्माचिदाभासोजीवः परात्माशुद्धचैतन्यम् ॥ ४४ ॥ तेषांतत्त्वमेवसदृष्टांतमाह । आकाशस्येति ॥ एकस्याकाशस्यात्रिविधोभेदः महाकाशोजलाशयावच्छिन्नआकाशःप्रतिबिंबाकाशश्चे

रावणस्यवधोयुद्धेसपुत्रस्यदुरात्मनः ॥ विभीषणेराज्यदानंपुष्पकेणमयासह ॥ ४१ ॥ अयोध्यागमनंपश्चाद्राज्येरामाभिषेचनम् ॥ एवमादीनिकर्माणिमयैवाचरितान्यपि ॥ आरोपयंतिरामेऽस्मिन्निर्विकारेऽखिलात्मनि ॥ ४२ ॥ रामोनगच्छतिनातिष्ठतिनानुशोचत्याकांक्षते त्यजतिनोनकरोतिकिंचित् ॥ आनंदमूर्तिरचलःपरिणामहीनोमायागुणाननुगतोहितथाविभाति ॥ ४३ ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ ततोरामः स्वयं प्राहहनूमंतमुपस्थितम् ॥ शृणुतत्त्वंप्रवक्ष्यामिह्यात्मानात्मपरात्मनाम् ॥ ४४ ॥ आकाशस्ययथाभेदस्त्रिविधोदृश्यतेमहान् ॥ जलाशयेमहाकाशस्तदवच्छिन्नएवहि ॥ प्रतिबिंबाख्यमपरंदृश्यतेत्रिविधंनभः ॥ ४५ ॥ बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यमेकंपूर्णमथापरम् ॥ आभासस्त्वपरंबिंबभूतमेवंत्रिधाचितिः ॥ ४६ ॥

तिभेदात् ॥ तदेवाह । महानिति । महाकाशइत्यर्थः । सएवमहाकाशोजलाशयेतदवच्छिन्नएवभवति । तत्रैवजलाशयेपरंप्रतिबिंबाख्यंदृश्यते । एवंनभस्त्रिविधमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ एवंदृष्टांतमुपपाद्यदार्ष्टांतिकमाह । बुद्धीति ॥ सर्वबुद्धिसाक्षितयाबुद्ध्युपहितंचैतन्यम् । पूर्णमुपाधिमंडलस्यविभुत्वाद्विभुसकलबुद्धिसमष्टिरेवमायेति तदवच्छिन्नचैतन्यमीश्वरइत्यर्थः । अथापरमाभासस्तत्तद्बुद्धिप्रतिबिंबभूतोजीवइत्यर्थः । अपरंबिंबभूतम् । एवंचितित्रिधाइत्यर्थः । आभासत्वपरंविश्वभूतमितिपाठेबुद्ध्यवच्छिन्नंचैतन्यमेकमित्यंतेनेश्वरः पूर्णमथापरमित्यनेनशुद्धमाभासस्त्वपरमितिजीवः । जीवत्वमेवस्फुटयतिविश्वभूतमिति । विश्वशब्देनजाग्रदवस्थाभिमानी विशतिदेहेंद्रियादिष्वितिव्युत्पत्तेः । एतत्प्रतिबिंबाकाशस्थानीयमितित्रिधाचितिरित्यर्थइत्याहुः । तत्र द्वौमिथ्याभूतौ उपाध्योर्मिथ्यात्वात् ॥ ४६ ॥

गुणमय्यासत्वरजस्तमोगुणयुक्तयामाययासचिवयाजगत्सृजसि तेनसृष्टृत्वादिनतेलेपोऽहंस्रष्टेत्याद्यभिमानोन। तत्रहेतुगर्भविशेषणम्। आनंदानुभवात्मनःआनं
दाभिन्नानुभवरूप आत्मायस्यतस्य। एवंचस्वस्वरूपापरोक्षेणसर्वत्रमिथ्यादृष्टयातदभिमानरहितइतिभावः॥ १५॥ दुष्टानांमलिनांतःकरणानां शुद्धात्मताशुद्धां
तःकरणतातेयशसितवगुणकीर्तने ॥ १६ ॥ सात्वतैर्भक्तैर्वृतोंऽतर्हृदयेसद्योदृष्टस्तवांघ्रिर्मेचित्तदोषापनुत्तये। अस्त्वितिशेषः॥ १७॥ स्वार्थसिद्ध्यर्थंस्वकर्तव्यसृ
ष्ट्यादिसिद्ध्यर्थं ज्ञानिभिर्ज्ञानेच्छुभिः ॥ १८ ॥ सपत्निवत्। आर्षोह्रस्वः। सपत्नीवदित्यर्थः ॥ १९ ॥ यतःस्वचरणभक्तेषुतवलक्ष्मीतोऽप्यधिकाभ

माययागुणमय्यात्वंसृजस्यवसिलुंपसि ॥ जगत्तेननतेलेपआनंदानुभवात्मनः॥ १५ ॥ तथाशुद्धिर्नदुष्टानांदानाध्ययनकर्मभिः ॥ शुद्धा
त्मतातेयशसिसदाभक्तिमतांयथा ॥ १६ ॥ अतस्तवांघ्रिर्मेदृष्टश्चित्तदोषापनुत्तये ॥ सद्योंऽतर्हृदयेनित्यंमुनिभिःसात्वतैर्वृतः॥ १७ ॥
ब्रह्माद्यैःस्वार्थसिद्ध्यर्थमस्माभिःपूर्वसेवितः॥ अपरोक्षानुभूत्यर्थंज्ञानिभिर्हृदिभावितः॥१८॥ तवांघ्रिपूजानिर्माल्यतुलसीमालयाविभो॥
स्पर्धतेवक्षसिपदंलब्ध्वापिश्रीःसपत्निवत् ॥ १९ ॥ अतस्त्वत्पादभक्तेषुतवभक्तिःश्रियोऽधिका॥ भक्तिमेवाभिवांछंतित्वद्भक्ताःसारवेदि
नः ॥२०॥ अतस्त्वत्पादकमलेभक्तिरेवसदाऽस्तुमे ॥ संसारामयतप्तानांभेषजंभक्तिरेवते ॥ २१ ॥ इतिब्रुवंतंब्रह्माणंबभाषेभगवान्हरिः॥
किंकरोमीतितंवेधाःप्रत्युवाचातिहर्षितः ॥ २२ ॥ भगवन्रावणोनामपौलस्त्यतनयोमहान् ॥ राक्षसानामधिपतिर्मद्दत्तवरदर्पितः ॥ २३ ॥
त्रिलोकींलोकपालांश्चबाधतेविश्वबाधकः॥ मानुषेणमृतिस्तस्यमयाकल्याणकल्पिता ॥ २४ ॥ अतस्त्वंमानुषोभूत्वाजहिदेवरिपुंप्रभो ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ कश्यपस्यवरोदत्तस्तपसातोषितेनमे ॥ २५ ॥

क्तिःप्रीतिः। अतःसारवेदिनस्त्वद्भक्तास्त्वच्चरणयोर्भक्तिमेववांछंति ॥ २० ॥ अतइति। यतस्तेभक्तिरेवसंसाररोगभेषजमतइत्यन्वयः ॥ २१ ॥ ब्रह्माणं
हरिःकिंकरोमीतिबभाषे अथतंहरिंवेधाः प्रत्युवाचेतिसंबंधः ॥ २२ ॥ रावणइति ॥ रावयामासलोकान्यस्तस्माद्रावणउच्यते। इतिभारतोक्तेः। मया
ब्रह्मणादत्तेनवरेणदर्पितोऽहंकृतः वरश्चमनुष्यातिरिक्तावध्यत्वरूपः ॥ २३ ॥ तदेवाह। मानुषेणेति ॥ २४ ॥ कश्यपस्यतपसातोषितेनमेमयातस्मैवरो
दत्तः यत्त्वंयाचिष्यसितत्तुभ्यंदास्यामीतिकृतवरदानप्रतिज्ञइत्यर्थः ॥ २५ ॥

ततस्तेनाहंपुत्रभावाययाचितोमयाचतत्तथेत्यंगीकृतमित्यर्थः ॥ २६ ॥ अहंतस्यपुत्रतामेत्यपुत्रतांप्राप्स्यामीतिसंकल्प्य कौसल्यायामितरयोः सुमित्राकै
केय्योरहमेवात्मानंचतुर्धाचतुःप्रकारावयवसंस्थानैरामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नेतिचतुःप्रकारनामभिश्चसृजामिस्रक्ष्यामि । वर्तमानसामीप्येलट् ॥ २७ ॥ योग
मायेति ॥ योगोमत्संकल्पस्तद्वशवर्तिनीमायेत्यर्थः । नाहंप्रकाशःसर्वस्ययोगमायासमावृतः । इतिगीतोक्तेः । तयासार्धंतांसहकारिणींप्राप्य ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ अंशसंभवान्स्वस्वांशसंभवान्वानरानित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इतस्ततः पर्वतवनेषु ॥ ३२ ॥ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसम

याचितःपुत्रभावायतथेत्यंगीकृतंमया ॥ सइदानींदशरथोभूत्वातिष्ठतिभूतले ॥ २६ ॥ तस्याहंपुत्रतामेत्यकौसल्यायांशुभेदिने ॥ चतुर्धा
त्मानमेवाहंसृजामीतरयोःपृथक् ॥ २७ ॥ योगमायाऽपिसीतेतिजनकस्यगृहेतदा ॥ उत्पत्स्यतेतयासार्धंसर्वंसंपादयाम्यहम् ॥ २८ ॥
इत्युक्त्वांऽतर्दधेविष्णुर्ब्रह्मादेवानथाब्रवीत् ॥ ब्रह्मोवाच ॥ विष्णुर्मानुषरूपेणभविष्यतिरघोःकुले ॥ २९ ॥ यूयंसृजध्वंसर्वेऽपिवानरेष्वंशसं
भवान् ॥ विष्णोःसहायंकुरुतयावत्स्थास्यतिभूतले ॥३०॥ इतिदेवान्समादिश्यसमाश्वास्यचमेदिनीम् ॥ययौब्रह्मास्वभवनंविज्वरःसुखमा
स्थितः ॥ ३१॥ देवाश्चसर्वेहरिरूपधारिणःस्थिताःसहायार्थमितस्ततोहरेः॥महाबलाःपर्वतवृक्षयोधिनःप्रतीक्षमाणाभगवंतमीश्वरम्॥३२॥
॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेबालकांडेद्वितीयःसर्गः॥२॥ ॥श्रीरामचंद्रायनमः॥श्रीमहादेवउवाच॥अथराजादशरथः
श्रीमान्सत्यपरायणः ॥ अयोध्याधिपतिर्वीरःसर्वलोकेषुविश्रुतः॥१॥ सोऽनपत्यत्वदुःखेनपीडितोगुरुमेकदा॥वसिष्ठंस्वकुलाचार्यमभिवाद्ये
दमब्रवीत्॥२॥स्वामिन्पुत्राःकथंमेस्युःसर्वलक्षणलक्षिताः॥पुत्रहीनस्यमेराज्यंसर्वंदुःखायकल्पते ॥३॥ततोऽब्रवीद्वसिष्ठस्तंभविष्यंतिसुता
स्तव॥चत्वारःसत्वसंपन्नालोकपालाइवापराः॥४॥शांताभर्तारमानीयऋष्यशृंगंतपोधनम् ॥अस्माभिःसहितःपुत्रकामेष्टिंशीघ्रमाचर॥५॥

र्थेत्यादिवि० श्रीरामवर्मणःकृतौअध्यात्मरामायणसेतौबालकांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ अथरामजन्माह ॥ अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ सर्वंदुःखायेति । मनु
ष्यलोकःपुत्रेणैवजय्योनान्येनकर्मणा । इतिश्रुतेः ॥ ३ ॥ ४ ॥ शांताभर्तारंशांतालोमपाददशरथस्यांगपतेरेतद्दशरथमित्रस्यकन्यानेनराज्ञाततोलब्धास्वदु
हितृत्वेनकल्पितेत्याख्यायिका । पुत्रकामस्यकर्तव्येष्टिःपुत्रकामेष्टिः ॥ ५ ॥

१ वानरानित्यध्याहृत्यैवेष्टार्थलाभः । २ पर्वतवृक्षैर्युध्यंति तच्छीलाः । ताच्छील्ये णिनिः ।

(इतिश्रुत्वादशरथःपप्रच्छमुनिसत्तमम् ॥ कोवाकस्यसुतःकीदृक्प्रभावस्तस्यतद्वद ॥ १ ॥ इतिश्रुत्वावचस्तस्यमुनिःप्रोवाचसादरम् ॥ विभाण्डकस्यविप्रर्षेस्तपसाभावितात्मनः ॥ २ ॥ अमोघवीर्यस्यसुतःप्रजापतिसमद्युतिः ॥ एकदासह्यनावृष्टिकारणात्सुमहातपाः ॥ ३ ॥ आनीतोलोमपादेनअनावृष्टिनिवृत्तये ॥ शान्तांकन्यांददौतस्मैदक्षिणार्थंमहीपतिः ॥ ४ ॥ शृणुपुत्रोयथाजातऋष्यशृङ्गःप्रतापवान् ॥ महार्हःसमहातेजाबालःस्थविरसम्मतः ॥ ५ ॥ महाह्रदंसमासाद्यकाश्यपस्तपसिस्थितः ॥ दीर्घकालपरिश्रान्तऋषिर्देवर्षिसत्तमः ॥ ६ ॥ तस्यरेतःप्रचस्कन्ददृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् ॥ अप्सूपस्पृशतोराजन्मृगीतच्चापिबत्तदा ॥ ७ ॥ सहतोयेनतृषिता (गुर्विणी) गर्भिणीसाभवत्ततः ॥ सापुरोक्ताभगवताब्रह्मणालोककर्तृणा ॥ ८ ॥ देवकन्येमृगीभूत्वामुनिंसूयविमोक्ष्यसे ॥ अमोघत्वाद्दृषेश्चैवभावित्वाद्दैवनिर्मितैः ॥ ९ ॥ तस्यांमृग्यांसमभवत्तस्यपुत्रोमहाऋषिः ॥ ऋष्यशृङ्गस्तपोनिष्ठोवनएवाभ्यवर्द्धत ॥ १० ॥ तस्यर्षेःशृङ्गंशिरसिराजन्नासीन्महात्मनः ॥ तेनर्ष्यशृङ्गइत्येवसदासप्रथितोऽभवत् ॥ ११ ॥ नतेनदृष्टःपूर्वोऽन्यःपितुरन्यत्रमानुषः ॥ तस्मात्तस्यमनोनित्यंब्रह्मचर्य्येऽभवन्नृप ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुसखातवमहामते ॥ तेनकामात्कृतंमिथ्याब्राह्मणस्येतिनःश्रुतम् ॥ ॥ १३ ॥ सब्राह्मणैःपरित्यक्तस्तदावैजगतीपतिः ॥ पुरोहितापचाराच्चतस्यराज्ञोयदृच्छया ॥ १४ ॥ नववर्षसहस्राक्षस्ततोपीड्यन्ततत्प्रजाः ॥ सब्राह्मणान्पर्यपृच्छत्तपोयुक्तान्मनीषिणः ॥ १५ ॥ प्रवर्षणेसुरेन्द्रस्यसमर्थान्पृथिवीपते ॥ कथंप्रवर्षेत्पर्ज्जन्यउपायःपरिदृश्यताम् ॥ १६ ॥ तमूचुश्चोदितास्तेनसुकृतानिमनीषिणः ॥ तत्रत्वेकोमुनिवरस्तंराजानमुवाचह ॥ १७ ॥ कुपितास्तवराजेन्द्रब्राह्मणानिष्कृतिंचर ॥ ऋष्यशृङ्गंमुनिसुतमानयस्वचपार्थिव ॥ १८ ॥ बालोऽयमनभिज्ञोऽपिनारीणामार्त्तवेरतः ॥ सचेदवतरेद्राजन्विषयंतेमहातपाः ॥ १९ ॥ सद्यःप्रवर्षेत्पर्ज्जन्यइतितेनात्रसंशयः ॥ एतच्छ्रुत्वावचोराजन्कृत्वानिष्कृतिमात्मनः ॥ २० ॥ सगत्वापुनरागच्छत्प्रसन्नेषुद्विजातिषु ॥ राजानमागतंदृष्ट्वाप्रतिसंजहृषुःप्रजाः ॥ २१ ॥ ततोऽङ्गपतिराहूयसचिवान्मंत्रकोविदान् ॥ ऋष्यशृङ्गागमेयत्नमकरोन्मंत्रनिश्चयात् ॥ २२ ॥ सोऽध्यगच्छदुपायंतुतैरमात्यैर्महीपते ॥ शास्त्रज्ञैरखिलार्थज्ञैर्नित्यंचपरिनिष्ठितैः ॥ २३ ॥

१ तृतीयसर्गे पंचमश्लोकादग्रे कालिकातानगरे इटालीदेशेच मुद्रितयोः पुस्तकयोर्हस्तलिखितेषु चान्येषु पुस्तकेषु ऋष्यशृंगोपाख्यानमुपलभ्यते । तदिहप्रसंगोपात्तत्वात्प्रवेशितमतो नासङ्गतमिति बोद्धव्यं सुधीभिः ।

कथंप्रस्तौति । भूमिरिति । रक्षोगणानांभारेणमग्नास्वाधारजलेइतिशेषः । गोरूपंधृत्वादेवादिभिः सहाब्जासनस्यब्रह्मणोलोकंगत्वाब्रह्मणेउपगतंस्वयंप्राप्तंसर्वं व्यसनंप्राह । सचमुहूर्तंध्यात्वासकलंदुःखकारणंतन्निवृत्तिकारणंचहृदाअवेत्अजानात् । तत्रहेतुः अशेषात्मकत्वात् । सर्वस्वसृज्यसमष्टिरूपत्वादित्यर्थः । ॥ ६ ॥ तस्मादिति ॥ अनंतरमितिशेषः । तदनंतरंध्यानानंतरमित्यर्थः । देव्याचभूम्याचसहितइतिशेषः । अखिललोकहृत्स्थंसर्वांतर्यामिणमित्यर्थः । सवाएषआत्माहृदि । इतिश्रुतेः । अजरं । एषमहानात्माअजरः । इतिश्रुतेः । सर्वज्ञम् । यःसर्वज्ञःससर्ववित् ॥ इतिश्रुतेः । ईशम् । एषसर्वेश्वरः । इति

भूमिर्भारेणमग्नादशवदनमुखाशेषरक्षोगणानांधृत्वागोरूपमादौदिविजमुनिजनैःसाकमब्जासनस्य ॥ गत्वालोकंरुदंतीव्यसनमुपगतंब्रह्मणेप्राहसर्वंब्रह्माध्यात्वामुहूर्तंसकलमपिहृदाऽवेदशेषात्मकत्वात् ॥ ६ ॥ तस्मात्क्षीरसमुद्रतीरमगमद्ब्रह्माथदेवैर्वृतोदेव्याचाखिललोकहृत्स्थमजरंसर्वज्ञमीशंहरिम् ॥ अस्तौषीच्छ्रुतिसिद्धनिर्मलपदैःस्तोत्रैःपुराणोद्भवैर्भक्त्यागद्गदयागिरातिविमलैरानंदबाष्पैर्वृतः ॥ ७ ॥ ततः स्फुरन्सहस्रांशुसहस्रसदृशप्रभः ॥ आविरासीद्धरिःप्राच्यांदिशांव्यपनयंस्तमः ॥ ८ ॥ कथंचिद्दृष्टवान्ब्रह्मादुर्दर्शमकृतात्मनाम् ॥ इंद्रनीलप्रतीकाशंस्मितास्यंपद्मलोचनम् ॥ ९ ॥ किरीटहारकेयूरकुंडलैःकटकादिभिः ॥ विभ्राजमानंश्रीवत्सकौस्तुभप्रभयान्वितम् ॥ १० ॥ स्तुवद्भिःसनकाद्यैश्चपार्षदैःपरिवेष्टितम् ॥ शंखचक्रगदापद्मवनमालाविराजितम् ॥११॥ स्वर्णयज्ञोपवीतेनस्वर्णवर्णांबरेणच ॥ १२ ॥ श्रियाभूम्याचसहितंगरुडोपरिसंस्थितम् ॥ हर्षगद्गदयावाचास्तोतुंसमुपचक्रमे ॥ १३ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नतोऽस्मितेपदंदेवप्राणबुद्धींद्रियात्मभिः ॥ यच्चिंत्यतेकर्मपाशाद्धृदिनित्यंमुमुक्षुभिः ॥ १४ ॥

श्रुतेः । हरिम् । हराम्यघंहिस्मर्तृणांहविर्भागंक्रतौतथा । वर्णश्चमेहरिर्यस्मात्तस्माद्धरिरहंस्मृतः । इतिश्रुतेः । श्रुतिसिद्धनिर्मलहारिविष्णुप्रभृतिपदयुक्तैःपुराणोद्भवैःस्तोत्रैरित्यर्थः । भक्तिमूलिकैवचगद्गदवाणीभक्तिजत्वादेवानंदबाष्पाणांविमलत्वम् ॥ ७ ॥ सहस्रांशुसहस्रंसूर्यसहस्रम् ॥ ८ ॥ अकृतात्मनांज्ञानहीनानाम् । तेजोराशित्वात्कथंचिद्दर्शनम् ॥ ९ ॥ १० ॥ पार्षदाःपार्षदगणाः ॥ ११ ॥ स्वर्णवर्णांबरंपीतांबरम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्राणःक्रियाशक्तिप्रधानोंऽशः तेनकर्मेंद्रियसंग्रहः । बुद्धींद्रियाणिश्रोत्रादीनिआत्मामनस्तैःकारणभूतैर्नतोऽस्मि । कर्मपाशान्मुमुक्षुभिर्यत्पदंहृदिचिंत्यते इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

वन्तिचित्राणिवासांसिचभानुमन्ति ॥ पानानिचाग्र्याणिततोगृहीत्वासुमोदचिक्रीडजहासचोच्चैः ॥ ४७ ॥ तदाचुचुम्बामलगण्डमूलेविलज्ज
मानाफलितालतेव ॥ गात्रैश्चगात्राणिनिषेवमाणासमाश्लिषच्चासकृदृष्यशृङ्गम् ॥ ४८ ॥ विलज्जमानेवमलाभिभूताप्रलोभयामाससुतं
महर्षेः ॥ अथर्ष्यशृङ्गंविकृतंनिरीक्ष्यपुनःपुनःपीड्यचकायमस्य ॥ आवेक्ष्यमाणाशनैर्जगामकृत्वाग्निहोत्रस्यतदापदेशम् ॥ ४९ ॥
तस्यांगतायांमदनेनचित्तविचेतनःप्रीतवदृष्यशृङ्गः ॥ तामेवचित्तेनगतेनशून्योविनिःश्वसन्नार्त्तवपुर्बभूव ॥ ५० ॥ ततोमुहूर्त्तैर्हरि
पिङ्गलाक्षःप्रवेष्टितोरोमभिरानखाग्रात् ॥ स्वाध्यायवान्दृष्टसमाधियुक्तोविभाण्डकःकाश्यपआविरासीत् ॥ ५१ ॥ सोऽपश्यदासीनमुपे
त्यपुत्रंध्यायंस्तमेवंविपरीतचित्तम् ॥ विनिःश्वसन्तंमुहुरूर्द्ध्वदृष्टिंविभाण्डकःपुत्रमुवाचदीनम् ॥ ५२ ॥ नैरेर्यथापूर्वमिवासिपुत्रचिन्तापर
श्चापिविचेतनश्च ॥ दीनोऽतिमात्रंत्वमिहाद्यकिन्नुपृच्छामित्वांकइहाभाग्यतोऽभूत् ॥ ५३ ॥ नकल्प्यन्तेसमिधःकिन्नुतातकच्चिद्धुतंचा
ग्निहोत्रंत्वयाद्य ॥ सुनिर्णिक्तंस्रुक्स्रुवंहोमधेनुःकच्चित्सवत्साचकृतात्वयाद्य ॥ ५४ ॥ इतिश्रुत्वापितुस्तस्यवचोमुग्धाक्षरंपरम् ॥ उवाच
वाक्यंवाक्यज्ञंपितरंकरुणान्वितम् ॥ ५५ ॥ इहागतोजटिलोब्रह्मचारीनवैह्रस्वोनातिदीर्घोमनस्वी ॥ सुवर्णवर्णःकमलायताक्षःसुतंसुराणामिव
लोभमानः ॥५६॥ सुस्निग्धरूपःसवितेवदीप्तःसुभ्रुप्रकृष्णाक्षिरतीवगौरः ॥ नीलाविविक्ताचजटासुगन्धिर्हिरण्यरज्जुग्रथितासुदीर्घा ॥५७॥ आ
लम्बमानापुनरस्यकण्ठेविद्योततेविद्युदिवान्तरिक्षे ॥ द्वौमांसपिण्डावधरेणकण्ठादलोमशौचापिमनोहरौच ॥ ५८ ॥ विलग्नमध्यश्वसनाभिदे
शेकटिश्चतस्यापिबृहत्प्रमाणा ॥ अथास्यचीरान्तरतःप्रभातिहिरण्मयीवममममेखलेयम् ॥ ५९ ॥ अन्यच्चतस्याद्भुतदर्शनीयंविकुञ्चितंपादयोः
संविरौति ॥ पाण्योश्चतद्बद्धुचिरंनिबद्धौकलापकैरक्षमालायथेयम् ॥६०॥ विचेष्टमानस्यचतस्यनाभिःकूजन्तिहंसाःशरदीवमत्ताः ॥ चीराणि
तस्याद्भुतदर्शनानिलोमानितद्वन्ममरूपवन्ति ॥ ६१ ॥ वक्त्रञ्चतस्याद्भुतदर्शनीयंप्रव्याहृतंह्लादयतीवचेतः ॥ पुंस्कोकिलस्येवचतस्यवा
णीतांश्रृण्वतोमेव्यथितोन्तरात्मा ॥ ६२ ॥ समेसमाश्लिष्यपुनःशरीरंजटासुगृह्यात्यवनम्यवक्त्रम् ॥ वक्त्रेणवक्त्रंप्रणिधायशब्दंचकारतन्मे
जनयेत्प्रहर्षम् ॥ ६३ ॥ नचापिपाद्यंबहुमन्यतेऽसौफलानिचैलानिमयाहृतानि ॥ एवंव्रतोऽस्मीतिचमामवोचत्फलानिपाद्यानिनचाददद
न्मे ॥ ६४ ॥ मयोपभुक्तानिफलानितस्यनेमानितुल्यानिरसेनतेषाम् ॥ तोयानिचैवातिरसानिमह्यंप्रादात्सवैपातुमुदाररूपः ॥ ६५ ॥
पीत्वैवयान्यभ्यधिकःप्रहर्षोसमाभवद्भूश्चलितेवचासीत् ॥ इमानिचित्राणिचगन्धवन्तिमाल्यानितस्योद्ग्रथितानिपट्टे ॥ ६६ ॥ इच्छा

मितस्यान्तिकमेवतातकानामसाव्रतचर्यांनुतस्य ॥ इच्छाम्यहंचरितुंतेनसार्द्धंयथातपःसचरत्युग्रकर्मा ॥ ६७ ॥ इत्येववाक्यंमुनि
रात्मजस्यश्रुत्वामहावाक्यविशारदोऽसौ ॥ उवाचवाक्यंपरिशान्तयन्हिविभाण्डकस्तपसाज्ञाततत्त्वः ॥ ६८ ॥ रक्षांसिचैतानिचरन्ति
पुत्ररूपेणतेनाद्भुतदर्शनेन ॥ अतुल्यवीराण्यतिरूपवन्तिविघ्नंसदातपसश्चिन्तयन्ति ॥ ६९ ॥ नतानिसेवेतमुनिर्यतात्माफलानिपेयानि
मधूनितानि ॥ माल्यानिचैतानिनवैमुनीनांग्राह्याणिचित्तोत्पलगन्धवन्ति ॥ ७० ॥ रक्षांसितानीतिनिवार्यपुत्रंविभाण्डकस्तपसेनिर्जगा
म ॥ यदापुनःकाश्यपोनिर्जगामफलानिहर्त्तुंविधिनावनाद्धि ॥ ७१ ॥ तदापुनर्लोभयितुंजगामसावारयोषामुनिमृष्यशृङ्गम् ॥ दृष्ट्वैवतामृ
ष्यशृङ्गःप्रहृष्टःसंभ्रान्तरूपोन्यपतत्तदानीम् ॥ ७२ ॥ प्रोवाचचैनांभवदाश्रमायगच्छामियावन्नपितामर्मेति ॥ ततोवेश्याकाश्यपस्यैकपु
त्रंप्रवेश्ययोगेनविमुच्यनावम् ॥ ७३ ॥ प्रमोदयन्त्योविविधैरुपायैराजग्मुरंगाधिपराजधानीम् ॥ अन्तःपुरेतंतुनिवेश्यराजाविभाण्डकस्या
त्मजमेकपुत्रम् ॥७४॥ ददर्शदेवंसहसाप्रविष्टमापूर्यमाणञ्चजगज्जलेन ॥ सलोमपादःपरिपूर्णकामःसुतांददौऋष्यशृङ्गायशान्ताम् ॥७५॥ क्रो
धप्रतीकारकरञ्चचक्रेगाश्चैवमार्गेषुचकर्षकाणि ॥ विभाण्डकस्याव्रजतःसराजापशून्प्रभूतान्पशुपांश्चवीरान् ॥ ७६ ॥ समादिशत्पुत्रमार्गीमह
र्षिर्विभाण्डकःपरिपृच्छेद्यदावः ॥सवक्तव्यःप्राञ्जलिभिर्भवद्भिःपुत्रस्यतेपशवःकर्षकञ्च ॥ ७७ ॥ अथोपजातंसमुनिश्चुकोपस्वमाश्रमंफलमूलं
गृहीत्वा ॥ अन्वेषमाणश्चनतत्रपुत्रंददर्शचुक्रोधततोभृशंसः ॥७८॥ ततःसकोपेनविदीर्यमाणमाशंकमानोनृपतेर्विधानम् ॥ जगामचम्पांप्रति
वीक्ष्यमाणस्तमंगराजंसपुरंसराष्ट्रम् ॥ ७९ ॥ सवैश्रान्तःक्षुधितःकाश्यपस्तान्घोषान्देशान्सादिचरान्समृद्धान् ॥ गोपैश्चतैर्विधिवत्पूज्य
मानोराजेवतांरात्रिमुवासतत्र ॥ ८० ॥ अवापसत्कारमतवितस्यप्रोवाचकस्यप्रहिताःस्थगोपाः ॥ ऊचुस्ततस्तेऽभ्युपगम्यसर्वंधनंतवेदंविहि
तंसुतस्य ॥८१॥ एवंसदेशेष्वभिपूज्यमानस्तांश्चैवशृण्वन्मधुरप्रलापान् ॥ प्रशान्तभूयिष्ठरजाःप्रहृष्टःसमाससादाङ्गपतिंपुरस्थम् ॥ ८२ ॥
सपूजितस्तेननरर्षभेणददर्शपुत्रंदिविदेवमिन्द्रम् ॥ शान्तांस्नुषांचैवददर्शतत्रसौदामिनीमुच्चरतींयथैव ॥ ८३ ॥ ग्रामांश्चघोषांश्चसुतस्य
दृष्ट्वाशान्ताश्चशान्तश्चपरःसकोपः ॥ चकारतस्मैचपरंप्रसादंविभाण्डकोभूमिपतेर्नरेन्द्र ॥ ८४ ॥ सतत्रनिःक्षिप्यसुतंमहर्षिरुवाचसूर्या
ग्निसमप्रभावः ॥ जातेतुपुत्रेवनमाव्रजेथाराज्ञःप्रियाण्यस्यसर्वाणिकृत्वा ॥ ८५ ॥ सतद्वचःकृतवानृष्यशृङ्गोययौचयत्रास्यपिताबभूव ॥

मुनिमृष्यश्रृंगंमुनिभिर्वसिष्ठाद्यैः ॥ ६ ॥ तप्तजांबूनदंकृतमलापहरणंस्वर्णंतद्वत्कांतिः । हव्यवाडग्निः । अयमेव । प्राजापत्यंनरंविद्धिमामिहाभ्याग तंनृप । इतिवाल्मीकीयेप्राजापत्यशब्देनोक्तः ॥ ७ ॥ पुत्रीयंपुत्रायहितम् ॥ ८ ॥ मुनिशार्दूलौवसिष्ठऋष्यश्रृंगौ ॥ ९ ॥ १० ॥ जगृध्नुःभृशंतदिच्छाव ती । गृधुअभिकांक्षायामित्यतोयङ्लुगंतादागमशास्त्रानित्यत्वेनरुगभावेत्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्नुरितिक्नौरूपम् । पौत्रिकंचरुमितिषष्ठ्यभावआर्षः । पुत्रःप्रयो जनंयस्यतादृशंचरुमित्यर्थः । स्वभागार्धंस्वशब्दआत्मीयवाची स्वीयस्यभागःस्वभागस्तदर्धं स्वदत्तस्यचतुर्थांशमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । वाल्मीकीयेऽपि । कौसल्यायैनरपतिःपायसार्धंददौतदा । अर्धादर्धंददौचापिसुमित्रायैनराधिपः । कैकेय्यैचावशिष्टार्धंददौपुत्रार्थकारणात् । प्रददौचावशिष्टार्धंपायसस्यामृतोप मम् । अनुचिंत्यसुमित्रायैपुनरवेमहीपतिः ॥ इति श्लोकयोःकौसल्यार्यदत्ताधस्यार्धादर्धंचतुर्थांशरूपं सुमित्रायैददौ । कौसल्ययादापितवानित्यर्थःकार्यः ।

शान्ताचैनंपर्यचरद्यथावैखेरोहिणीसोममेवंतथासा ॥ ८६ ॥ अरुन्धतीवसुभगावसिष्ठंलोपामुद्रावापियथाह्यगस्त्यम् ॥ तथाशान्ताऋष्य श्रृङ्गंवनस्थंप्रीत्यायुक्तापर्यचरन्नरेन्द्र ॥ ८७ ॥ इतितेसर्वमाख्यातमृष्यश्रृङ्गपराक्रमम् ॥ तमानयमहाराजसतेयज्ञंकरिष्यति ॥ ८८ ॥) तथेतिमुनिमानीयमंत्रिभिःसहितःशुचिः ॥ यज्ञकर्मसमारेभेमुनिभिर्वीतकल्मषैः ॥ ६ ॥ श्रद्धयाहूयमानेऽग्नौतप्तजांबूनदप्रभः ॥ पायसं स्वर्णपात्रस्थंगृहीत्वोवाचहव्यवाट् ॥ ७ ॥ गृहाणपायसंदिव्यंपुत्रीयंदेवनिर्मितम् ॥ लप्स्यसेपरमात्मानंपुत्रत्वेननसंशयः ॥ ८ ॥ इत्यु क्त्वापायसंदत्त्वाराज्ञेसोऽतर्दधेऽनलः ॥ववंदेमुनिशार्दूलौराजालब्धमनोरथः ॥ ९ ॥ वसिष्ठऋष्यश्रृंगाभ्यामनुज्ञातोददौहविः ॥ कौसल्या यैसकैकेय्यैअर्धमर्धंप्रयत्नतः ॥ १० ॥ ततःसुमित्रासंप्राप्ताजगृध्नुःपौत्रिकंचरुम् ॥ कौसल्यातुस्वभागार्धंददौतस्यैमुदान्विता ॥ ११ ॥

अर्धादित्यत्रकस्यार्धादित्याकांक्षायामुपस्थितकौसल्यादत्तपायसार्धान्वयस्यैवौचित्यात् । अंतर्भावितण्यर्थत्वेमानंचैतदेकवाक्यतैव । एवंकैकेय्यैकौसल्या दत्तार्धादवशिष्टमर्धंददौ । ततःकौसल्यादत्तावशिष्टस्यकैकेय्यैदत्तस्ययदर्धंतदर्धं विचार्यपुनरपिसुमित्रायैददौप्रापयामासेत्यर्थः । अत्रचार्धपदावृत्तिर्बोध्या । एवंहिएतद्ग्रंथेनतस्यैकवाक्यताभवति । तत्तद्दत्तभागजन्यस्यतत्तत्पुत्राधीनतौचित्येनैवमेवोचितंसेव्यसेवकभावलाभार्थम् । ततस्ततोन्यूनांशत्वस्यलक्ष्मणशत्रु घ्नयोरौचित्याच्चात्रत्यस्वभागार्धमितियथाश्रुतंनव्याख्यातम् । कालिदासोऽपि सतेजोवैष्णवंपत्न्योर्विभेजेचरुसंज्ञितम् । द्यावापृथिव्योःप्रत्यग्रमहर्पतिरिवा तपम् ॥ अर्चितातस्यकौसल्याप्रियाकेकयवंशजा । अतःसंभावितांताभ्यांसुमित्रामैच्छदीश्वरः ॥ तेबहुज्ञस्यचित्तज्ञेपत्न्यौपत्युर्महीक्षितः । चरोरर्धार्धभागा

तत्रत्वाज्ञापयामासवारमुख्यामहीपतिः ॥ वेश्याःसर्वत्रनिष्क्रांतास्ताउवाचमहीपतिः ॥ २४ ॥ ऋष्यशृङ्गमृषेःपुत्रमानयध्वमुपायतः ॥
लोभयित्वासमाश्वास्यविषयंममशोभनाः ॥ २५ ॥ ताराजभयभीताश्चशापभीताश्चयोषितः ॥ अशक्यमूचुस्ततत्कर्मविवर्णागत
चेतसः ॥ २६ ॥ तत्रत्वेकावारयोषाराजानमिदमब्रवीत् ॥ प्रयतिष्येमहाराजतमानेतुंतपोधनम् ॥ २७ ॥ अभिप्रेतांस्तुमेकामां
स्त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ततःशक्ष्याम्यानयितुमृष्यशृङ्गमृषेःसुतम् ॥ २८ ॥ तस्याःसर्वमभिप्रेतमनुजानीतपार्थिवः ॥ २९ ॥ नावि
वृक्षानथारोप्यफलकारांश्चमोदकान् ॥ सुरसांश्चसुगन्धीनिमधूनिरसवन्तिच ॥ ३० ॥ ततोरूपेणसम्पन्नावयसाचमहीपते ॥ स्त्रियआ
दायकाश्चित्साजगामवनमञ्जसा ॥ ३१ ॥ महेश्वरउवाच ॥ सातुस्थित्वाकियद्दूरंसंस्थाप्याश्रममुत्तमम् ॥ सन्देशाच्चैवनृपतेःस्वबुद्ध्याचैव
राघव ॥ ३२ ॥ नानापुष्पफलैर्वृक्षैःकृत्रिमैरुपशोभितम् ॥ कृत्वानाव्याश्रमंरम्यमद्भुतंसौम्यदर्शनम् ॥ ३३ ॥ ततोनिरूप्यतांनावम
दूरेकाश्यपाश्रमात् ॥ वाहयामासपुरुषैर्विहारंतस्यवैमुनेः ॥ ३४ ॥ ततोदुहितरंवेश्यांसमाधार्येतिकार्यताम् ॥ दृष्ट्वान्तरंकाश्यपस्यप्रा
हिणोद्बुद्धिसम्मताम् ॥ ३५ ॥ सातत्रगत्वाकुशलीतपोनिष्ठस्यसन्निधौ ॥ आश्रमंतुसमासाद्यददर्शतमृषेःसुतम् ॥ उवाचमधुरंवाक्यंश्ल
क्ष्णंमधुरयागिरा ॥ ३६ ॥ कच्चिन्मुनेकुशलंतापसानांपिताचतेकच्चिदहीनतेजाः ॥ कच्चित्प्रियानरमतेचाश्रमेऽस्मिंस्त्वांवैद्रष्टुंसाम्प्रतं
चागतोऽस्मि ॥ ३७ ॥ कच्चित्तपोवर्द्धतेतापसानांकच्चित्तरोमूलफलंप्रभूतम् ॥ कच्चित्त्वयापीयतेचैवविप्रकच्चित्स्वाध्यायःक्रियतेचर्ष्यशृङ्ग
॥ ३८ ॥ इतिश्रुत्वावचस्तस्यमुनिवेषधरस्यहि ॥ उवाचवाक्यंवाक्यज्ञोमुनिवेषविधारिणीम् ॥ ३९ ॥ ऋद्ध्याभवान्ज्योतिरिवप्रकाश
तेमन्येचाहंत्वामभिवादनीयम् ॥ पाद्यंवैसंप्रदास्यामियथासिध्येत्कर्मफलानिचैव ॥ ४० ॥ कौश्यांबृस्यामासयथोपवेशंकृष्णाजिनेवा
स्तृतायांसुखायाम् ॥ क्वचाश्रमस्तवकिंनामचेदंब्राह्म्यंभातितदेवव्यक्तम् ॥ ४१ ॥ ततोवेश्याप्रत्युवाचद्विजेंद्रंशंकायुक्ताकाश्यपस्यागमे
तु ॥ समाश्रमःकाश्यपपुत्ररम्यस्त्रियोजनंशैलमिमंपरेण ॥ ४२ ॥ तत्रस्वधर्मोऽनभिवादनंमेनचोदकंपाद्यमुपस्पृशामि ॥ ४३ ॥ भव
तानाभिवाद्योऽहमभिवाद्योभवान्मया ॥ व्रतमेतादृशंब्रह्मन्परिष्वज्योभवान्मया ॥ इतिश्रुत्वावचस्तस्यपुनराहतपोधनः ॥ ४४ ॥
फलानिपक्वानिददानितेऽहंभल्लातकान्यामलकानिचैव ॥ करूषकानीङ्गुदकानितावद्यथोपजोषंफलमत्रभुङ्क्ष्व ॥ ४५ ॥ सातानिस
र्वाणिचवर्जयित्वाभक्ष्यंमहार्हंप्रददौततोऽस्य ॥ तान्यृष्यशृङ्गस्यमहारसानिभृशंसुरूपाणिरुचिंददुर्हि ॥ ४६ ॥ ददौचमाल्यानिसुगन्ध

परमात्माशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः अच्युतःस्वस्वरूपात्कदाऽपिनच्युतः । शाश्वतंशिवमच्युतम् । इतिश्रुतेः । अनंतःअनंतगुणः नित्यत्वादंतराहितइति । पूर्णःदेशकालापरिच्छेद्यः पुरुषेभ्यउत्तमः सर्वाधिष्ठानत्वात् ॥ २० ॥ वाचांबुद्ध्यादीनामिंद्रियाणांचागोचरंवदंति । यतोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्यमनसासह । इत्यादिश्रुतयः । वागादिसर्वद्रष्टृत्वाचनतासांविषयः । नहिघटादिप्रकाशकोदीपोघटादिविषयोभवति । अतएवत्वामतींद्रियंवेदवादिनोवेदज्ञावदंति । तेत्वांसत्तामात्रंसर्वत्रस्वसंबंधात्सदितिव्यवहारोपपादकम् । सर्वाःप्रजाःसदायतनाः । इतिश्रुतेः । ज्ञानैकविग्रहं । सत्यंज्ञानम् । इतिश्रुतेर्वदंति ॥ २१ ॥ त्वमिति ॥ त्वमेवमाययासत्त्वादिगुणसंयुक्तस्तत्तद्गुणसंयुक्तब्रह्मविष्णुरुद्रात्मकः सन्सृष्ट्यादिकरोषि । तत्ररजःप्रधानोब्रह्मा सत्त्वप्रधानोविष्णुः तमःप्रधानोरुद्रः । विष्णोर्दैत्यादिहंतृत्वमपिपालनार्थमेव दुष्टनिग्रहंविनाशिष्टपालनायोगात् । परमार्थतस्तुनिर्गुणएवत्वमित्याह । तुर्यएवेति । तत्तद्गुणसंयुक्तोक्त

कौसल्योवाच ॥ देवदेवनमस्तेऽस्तुशंखचक्रगदाधर ॥ परमात्माऽच्युतोऽनंतःपूर्णस्त्वंपुरुषोत्तमः॥२०॥ वदंत्यगोचरंवाचांबुद्ध्यादीनामतींद्रियम् ॥ त्वांवेदवादिनःसत्तामात्रंज्ञानैकविग्रहम् ॥ २१ ॥ त्वमेवमाययाविश्वंसृजस्यवसिहंसिच ॥ सत्त्वादिगुणसंयुक्तस्तुर्यएवामलःसदा ॥ २२ ॥ करोषीवनकर्तात्वंगच्छसीवनगच्छसि ॥ नशृणोषिशृणोषीवपश्यसीवनपश्यसि ॥ २३ ॥ अप्राणोह्यमनाःशुद्धइत्यादिश्रुतिरब्रवीत् ॥ समःसर्वेषुभूतेषुतिष्ठन्नपिनलक्ष्यसे ॥ २४ ॥

मूर्त्तित्रयापेक्षयाचतुर्थइत्यर्थः । यद्वा । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासुविश्वतैजसप्राज्ञेभ्यस्तुर्यइत्यर्थः । नबहिःप्रज्ञंनांतःप्रज्ञंनोभयतः प्रज्ञम् । इतिश्रुतेः । इयंहिक्रमेणजाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थानिषेधति अतएवसदाऽमलःमायागुणास्पृष्टत्वादित्यर्थः ॥ २२ ॥ अमलत्वंसूचितंनिर्विकारत्वमेवस्फुटयति । करोषीवेति । मायागतकृतिगत्यादिभिस्तद्वानिवभासि वस्तुतोविकारहीनत्वान्नकर्तेत्यादि । अकुर्वन्सर्वकृच्छुद्धस्तिष्ठन्नत्येतिधावतः । माययासर्वशक्तित्वादजःसबहुधामतः ॥ इत्यभियुक्तोक्तेः ॥ २३ ॥ निर्विकारत्वेहेतुः श्रुतिदर्शितइत्याह । अप्राणइति । दिव्योह्यमूर्तःपुरुषःसबाह्याभ्यंतरोह्यजः । अप्राणोह्यमनाःशुद्धोऽक्षरात्परतरःपरः । इतिमुंडकश्रुतिः ॥ प्राणाद्युपाधिरहितः । अतएव कृतिगत्यादिरहितइतिभावः ॥ अक्षरमत्रमाया ततःपरतरः तद्गुणास्पृष्टःसर्वतःपरउत्कृष्टइतिश्रुत्यर्थः । सर्वभूतेषुसमःसन्घटइत्यादिप्रतीतेःसर्वत्रानुस्यूतत्वात् । अतःसर्वत्रतिष्ठन्नपि ॥ २४ ॥

अज्ञानध्वांतचित्तानामज्ञानरूपांधकारवच्चित्तैः । शेषेषष्ठी । तैर्नलक्ष्यसे सुमधसांतत्त्वज्ञानांव्यक्तएव । दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिः । इति श्रुतेः । यस्यतवजठरेब्रह्मांडाःपरमाणवइवदृश्यंते ॥ २५ ॥ सत्वंममोदरसंभूतइतिलोकान्ममाहात्म्यंविडंबसेख्यापयसि । एतत्सर्वंभक्तपारवश्यादित्याह । भक्तेष्विति ॥२६॥ यद्यपितेमायया‌ऽपत्यादिषुमग्नातद्विषयोत्कटेच्छावतीसंसारसागरेभ्रमामितथाऽप्यद्यतेपादमूलमागतातारिष्यामीतिमन्येइतिशेषः॥२७॥ एतत्त्वद्रूपंशंखचक्रगदाधरत्वविशिष्टम् । आशास्यांतरमाह । आवृणोत्विति ॥२८॥ उपसंहारेहेतुरलौकिकमिति । सर्वलोकैर्द्रष्टुमशक्यंतेजोमयत्वादित्यर्थः ॥ २९ ॥ ननुत्वत्तारणार्थमेवंरूपपरिग्रहइतिचेत्तत्राह । ललितेति । तमःअज्ञानमूलंसंसारम् ॥ ३० ॥ त्वदिष्टरूपभवनेहेतुमाह । अहंत्विति । मानु

अज्ञानध्वांतचित्तानांव्यक्तएवसुमेधसाम् ॥ जठरेतवदृश्यंतेब्रह्मांडाःपरमाणवः ॥ २५ ॥ त्वंममोदरसंभूतइतिलोकान्विडंबसे ॥ भक्तेषुपारवश्यंतेदृष्टंमेऽद्यरघूत्तम ॥ २६ ॥ संसारसागरेमग्नापतिपुत्रधनादिषु ॥ भ्रमामिमाययातेऽद्यपादमूलमुपागता ॥ २७ ॥ देवत्वद्रूपमेतन्मे सदातिष्ठतुमानसे ॥ आवृणोतुनमांमायातवविश्वविमोहिनी ॥ २८ ॥ उपसंहरविश्वात्मन्नदोरूपमलौकिकम् ॥ दर्शयस्वमहानंदबालभावंसुकोमलम् ॥ २९ ॥ ललितालिंगनालापैस्तरिष्याम्युत्कटंतमः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यद्यदिष्टंतवास्त्यंबतत्तद्भवतुनान्यथा ॥ ३० ॥ अहंतुब्रह्मणापूर्वंभूमेर्भारापनुत्तये ॥ प्रार्थितोरावणंहंतुंमानुषत्वमुपागतः ॥ ३१ ॥ त्वयादशरथेनाहंतपसाऽऽराधितःपुरा ॥ मत्पुत्रत्वाभिकांक्षिण्यातथाकृतमनिंदिते ॥ ३२ ॥ रूपमेतत्त्वयादृष्टंप्राक्तनंतपसःफलम् ॥ मद्दर्शनंविमोक्षायकल्पतेह्यन्यदुर्लभम् ॥ ३३ ॥ संवादमावयोर्यस्तुपठेद्वाशृणुयादपि ॥ सयातिममसारूप्यंमरणेमत्स्मृतिंलभेत् ॥ ३४ ॥ इत्युक्त्वामातरंरामोबालोभूत्वारुरोदह ॥ बालत्वेऽपींद्रनीलाभोविशालाक्षोऽतिसुंदरः ॥ ३५ ॥

षत्वमुपागतःमानुषत्वंप्राप्तुंकृतमतिः ॥ ३१ ॥ तर्हिप्रथममेवकिंतथारूपंनकृतमतआह । त्वयेति ॥ अहंपुत्रोयस्यास्तद्भावोमत्पुत्रत्वमतस्तत्प्रकटीकर्तुंतथाकृतमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ प्राक्तनतपसःफलभूतमेतद्रूपंत्वयादृष्टम् । ननुत्वद्दर्शनमात्रंनपुरुषार्थोऽतआह । मदिति । एवंरूपस्यममदर्शनमन्यैस्तपोहीनैर्दुर्लभंविमोक्षायकल्पते । चित्तशुद्धिद्वारातत्त्वमस्यादिवाक्यज्ञानसंपादकत्वेनेतिभावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ भक्तानुग्रहार्थंतद्ध्येयंमायिकंभगवतोरूपमाह । बालत्वेऽपीति ॥ ३५ ॥

लालिताखिललोकपःस्वावतरणेनलालितास्तोषिताअखिललोकपाइंद्रादयोयेनसः। पुत्रोद्भवःपुत्रोत्पत्तिस्तद्रूपमुत्सवम् ॥ ३६ ॥ राजीवंकमलम्। गुरु
णेतिकरणेतृतीया। जातकर्माणि बहुवचनेननामकरणपर्यंतकर्तव्यषष्ठीपूजादिसंग्रहः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सुरभीर्गाः ॥ ३९ ॥ अथनामकरणेनाम्नामन्वर्थ
त्वंदर्शयति। यस्मिन्निति। विद्ययातत्त्वज्ञानेनअज्ञानविप्लुवेअज्ञाननाशेतन्निमित्तंयस्मिन्योगिनोरमंतेइत्येकः । योगांतरमाह । रमणाद्भक्तानांवपुःसौंदर्ये
णरमणाद्रामइत्यपियोगइतिशेषः । रमणंरामः भावेघञ्तंकरोतिरामयति तत्करोतीतिणिच् रामयतीतिरामः णिजंतादच्। तथाचभक्तान्रमयतीतिफ
लितोऽर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ पायसांशानुसारतः कौसल्यापायसांशत्वाल्लक्ष्मणोरामानुचरः कैकेयीपायसांशत्वाच्छत्रुघ्नोभरतानुचरइत्यर्थः ॥ ४२॥४३॥

वालारुणप्रतीकाशोलालिताखिललोकपः ॥ अथराजादशरथः श्रुत्वापुत्रोद्भवोत्सवम् ॥ आनंदार्णवमग्नोऽसावाययौगुरुणासह ॥ ३६ ॥
रामंराजीवपत्राक्षंदृष्ट्वाहर्षाश्रुसंप्लुतः ॥ गुरुणाजातकर्माणिकर्तव्यानिचकारसः ॥ ३७ ॥ कैकेयीचाथभरतमसूतकमलेक्षणा ॥ सुमित्रा
यांयमौजातौपूर्णेंदुसदृशाननौ ॥ ३८ ॥ तदाग्रामसहस्राणिब्राह्मणेभ्योमुदाददौ ॥ सुवर्णानिचरत्नानिवासांसिसुरभीःशुभाः ॥ ३९ ॥ य
स्मिन्रमंतेमुनयोविद्ययाऽज्ञानविप्लवे ॥ तंगुरुःप्राहरामेतिरमणाद्रामइत्यपि ॥ ४० ॥ भरणाद्भरतोनामलक्ष्मणंलक्षणान्वितम् ॥ शत्रुघ्नं
शत्रुहंतारमेवंगुरुरभाषत ॥ ४१ ॥ लक्ष्मणोरामचंद्रेणशत्रुघ्नोभरतेनच ॥ द्वंद्वीभूयचरंतौतौपायसांशानुसारतः ॥ ४२ ॥ रामस्तुलक्ष्मणे
नाथविचरन्बाललीलया ॥ रमयामासपितरौचेष्टितैर्मुग्धभाषितैः ॥ ४३ ॥ भालेस्वर्णमयाश्वत्थपर्णमुक्ताफलप्रभम् ॥ कंठेरत्नमणिव्रात
मध्यद्वीपिनखांचितम् ॥ ४४ ॥ कर्णयोःस्वर्णसंपन्नरत्नार्जुनसटालुकम् ॥ सिंजानमणिमंजीरकटिसूत्रांगदैर्वृतम् ॥ ४५ ॥

स्वर्णमयाश्वत्थपर्णस्यप्रांतेसंयुक्तानियानिमुक्ताफलानितैः प्रभाशोभायस्यतम् । रत्नमणीनांव्रातःसमूहस्तन्मध्येवर्तमानंयद्द्वीपिनखंव्याघ्रनखंतेनांचितंमं
डितम्। यत्तु। व्याघ्रव्यालगजान्सिंहानश्वोष्ट्रमहिषान्वृषम्। भूषणेषुत्यजेद्दष्ट्रौयदीच्छेच्चिरजीवितम् । इति । तत्तुभूषणेषुव्याघ्राद्याकारचित्रनिषेधपरं
नतुमुख्यव्याघ्राद्यवयवनिषेधकमित्याहुः ॥ ४४ ॥ स्वर्णसंपन्नानिघटितानिरत्नानियस्मिंस्तत् अर्जुनवृक्षस्यसटालुकमपक्कफलंतदाकारंभूषणंयस्य । ॥ १७ ॥
रत्नार्जुनशलाटुकमितिपाठांतरम् । अर्थस्तुल्यः । सिंजानाःशब्दयुक्तायेमणयस्तद्युक्तैःमंजीरकटिसूत्रांगदैर्वृतम् । मंजीरःपादभूषणम् । अंगदो
बाहुभूषणम् ॥ ४५ ॥

भ्यांतामयोजयतामुभे ॥ साहिप्रणयवत्यासीत्सपत्न्योरुभयोरपि ॥ इत्याह । चरोरर्धार्धभागाभ्यामित्यस्यस्वस्वलब्धचरुभागाभ्यामित्यर्थः । एवंचरामभरतौत्रि
त्र्यंशौ । लक्ष्मणशत्रुघ्नावष्टमांशाविविविसिद्धम् । वाल्मीकीयव्याख्यातारौकतकाचार्यश्रीरामाचार्यावप्येवमेवोचतुः । अन्येतुतद्व्याख्यातारःकौसल्यायैसंपू
र्णंपायसार्धंददौ । ततःपात्रस्थादर्धादर्धंसर्वपायसचतुर्थांशंसुमित्रायैदत्तवान्स्वयमेवततःपात्रेऽवशिष्टस्यचतुर्थांशस्यार्धमष्टमांशंकैकेय्यैदत्तवान् । ततः
पुनरवशिष्टमर्धमष्टमांशरूपंपुनरपिसुमित्रायैदत्तवानितियथाश्रुतग्राहिणोव्याचक्षते । तेषामेतद्विरोधोरामलक्ष्मणयोरेवभरतशत्रुघ्नयोरेवैकवाक्यतायाबीजाला
भश्च अवशिष्टार्धपदेक्वचित्षष्ठीतत्पुरुषःक्वचित्कर्मधारयइतिवैषम्यंच ॥ ११ ॥ स्वभागार्धमितिप्राग्वत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ मधुमासेचैत्रे सिते

कैकेयीचस्वभागार्धंददौप्रीतिसमन्विता ॥ उपभुज्यचरुंसर्वाःस्त्रियोगर्भसमन्विताः ॥ १२ ॥ देवताइवरेजुस्ताःस्वभासाराजमंदिरे ॥
दशमेमासिकौसल्यासुषुवेपुत्रमद्भुतम् ॥ १३ ॥ मधुमासेसितेपक्षेनवम्यांकर्कटेशुभे ॥ पुनर्वस्वृक्षसहितेउच्चस्थेग्रहपंचके ॥ १४ ॥ मेषंपू
षणिसंप्राप्तेपुष्पवृष्टिसमाकुले ॥ आविरासीज्जगन्नाथःपरमात्मासनातनः ॥ १५ ॥ नीलोत्पलदलश्यामःपीतवासाश्चतुर्भुजः ॥ जलजारु
णनेत्रांतःस्फुरत्कुंडलमंडितः ॥ १६ ॥ सहस्रार्कप्रतीकाशःकिरीटीकुंचितालकः ॥ शंखचक्रगदापद्मवनमालाविराजितः ॥ १७ ॥ अनु
ग्रहाख्यहृत्स्थेंदुसूचकास्मितचंद्रिकः ॥ करुणारससंपूर्णविशालोत्पललोचनः ॥ श्रीवत्सहारकेयूरनूपुरादिविभूषणः ॥ १८ ॥ दृष्ट्वातंपरमा
त्मानंकौसल्याविस्मयाकुला ॥ हर्षाश्रुपूर्णनयनानत्वाप्रांजलिरब्रवीत् ॥ १९ ॥

शुक्ले कर्कटेकर्कलग्ने पुनर्वस्वृक्षसहितेपुनर्वसुनक्षत्रसहितेइतिकर्कलग्नविशेषणम् ग्रहपंचके चंद्रबुधव्यतिरिक्तेरविभौमगुरुभृगुशनिरूपे तदुच्चस्थानानि
चक्रमेणमेषमकरकर्कमीनतुलाख्यानि ॥ १४ ॥ सर्वग्रहास्तोदयस्यरव्यधीनत्वात्तदुच्चस्थानंस्फुटयति । मेषमिति । तेनसर्वेषामनस्तगत्वंसूचितम्
पुष्पवृष्टिसमाकुलेकालेइत्यर्थः ॥ १५ ॥ तत्रकौसल्यानुग्रहायप्रथमंयेनरूपेणप्रादुर्भूतस्तद्रूपमाह । नीलोत्पलेति ॥ १६ ॥ १७ ॥ अनुग्रहाख्ये
ति । भक्तानुग्रहाख्योयोहृदयस्थइंदुस्तस्यसूचिकास्मितरूपाचंद्रिकायस्यसः । स्मितंच । ईषद्विकसितैर्गल्लैःकटाक्षैःसौष्ठवान्वितैः । अलक्षित
द्विजंधीरमुत्तमानांस्मितंभवेत् ॥ इतिलक्षणम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ नकरोतीत्यत्रहेतुरविकारीपरिणामहीनइति । अविकारीत्यस्यैवव्याख्यानंपरिणामहीनइति ॥ ६६ ॥ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणेत्यादिविरुदा० अध्यात्म० सेतौबालकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ अथरामंनेतुंविश्वामित्रागमनमाह ॥ कदाचिदिति ॥ रामंस्वमाययाजातंज्ञात्वातंद्रष्टुमभ्यागादित्यन्वयः ॥ १ ॥ अचिरेणशीघ्रंदर्शनाव्यवहितोत्तरकालेप्रत्युत्थायवसिष्ठेनसमागम्यसहितोभूत्वेति

वभूवुर्जगतांनाथालीलयानररूपिणः ॥ लक्ष्मणस्तुसदाराममनुगच्छतिसादरम् ॥ ६१ ॥ सेव्यसेवकभावेनशत्रुघ्नोभरतंतथा ॥ रामश्चापधरोनित्यंतूणीवाणान्वितःप्रभुः ॥ ६२ ॥ अश्वारूढोवनंयातिमृगयायैसलक्ष्मणः ॥ हत्वादुष्टमृगान्सर्वान्पित्रेसर्वंन्यवेदयत् ॥ ६३ ॥ प्रातरुत्थायसुस्नातःपितरावभिवाद्यच ॥ पौरकार्याणिसर्वाणिकरोतिविनयान्वितः ॥ ६४ ॥ बंधुभिःसहितोनित्यंभुक्त्वामुनिभिरन्वहम् ॥ धर्मशास्त्ररहस्यानिशृणोतिव्याकरोतिच ॥ ६५ ॥ एवंपरात्मामनुजावतारोमनुष्यलोकाननुसृत्यसर्वम् ॥ चक्रेऽविकारीपरिणामहीनोविचार्यमाणेनकरोतिकिंचित् ॥ ६६ ॥ ॥ इतिश्रीमद० उमामहे० बा० तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ कदाचित्कौशिकोऽभ्यागादयोध्यांत्वनलप्रभः ॥ द्रष्टुंरामंपरात्मानंजातंज्ञात्वास्वमायया ॥ १ ॥ दृष्ट्वादशरथोराजाप्रत्युत्थायाचिरेणतु ॥ वसिष्ठेनसमागम्यपूजयित्वायथाविधि ॥ २ ॥ अभिवाद्यमुनिंराजाप्रांजलिर्भक्तिनम्रधीः ॥ कृतार्थोऽस्मिमुनींद्राहंत्वदागमनकारणात् ॥ ३॥ त्वद्विधायद्गृहंयांतितत्रैवायांतिसंपदः ॥ यदर्थमागतोऽसित्वंब्रूहिसत्यंकरोमितत् ॥ ४ ॥ विश्वामित्रोऽपितंप्रीतःप्रत्युवाचमहामतिः ॥ अहंपर्वणिसंप्राप्तेदृष्ट्वायष्टुंसुरान्पितॄन् ॥ ५ ॥ यंदारेभेतदादैत्याविघ्नंकुर्वंतिनित्यशः ॥ मारीचश्चसुबाहुश्चपरेचानुचरास्तयोः ॥ ६ ॥

यावत् । पूजनेमुनिःकर्म ॥ २ ॥ नम्रशरीरत्वेननम्रधीत्वानुमानम् । त्वदागमनरूपात्कारणादित्यर्थः ॥ ३ ॥ तत्रैवतद्गृहएव भवदाद्यागमनस्यसकलसंपत्प्रतिबंधकदुरितनाशकत्वादितिभावः । तत्करोमीतिसत्यंब्रवीमीतिशेषः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वापर्वप्राप्तिंज्ञात्वासुरादीन्यष्टुम् ॥ ५ ॥ यदारेभेतदेत्यन्वयः॥६॥

---

१ अत्र च्छंदोविषयकं पारोक्ष्यं, राक्षसभयसंस्मरणेन चित्तविक्षेपाद्वाऽवगन्तव्यम् ।

तवेति तदैवतवश्रेयइत्यर्थः ॥ ७ ॥ पप्रच्छेत्यस्यविश्वामित्रवचोनंतरमित्यादिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ इतःमत्सन्निधानात् ॥ १० ॥ प्रत्याख्यातोयदीति । भविष्यतीतिशेषः । श्रेयोरामवियोगकृतमरणाभावरूपम् । असत्यंमुनिप्रत्याख्यानजंपापंतन्मूलंशापंच ॥ ११ ॥ शृण्विति । रामःपूर्वमपिमानुषएवेदानींपुनरपिमानुषोजातइतिन किंतुसनातनोनिर्विकारत्वात्सदैकरूपोयःपरमात्मासएवब्रह्मणापुराप्रार्थितःसन्तवभवनेजातइत्यन्वयः ॥ १२॥ १३॥

अतस्तयोर्वधार्थायज्येष्ठंरामंप्रयच्छमे ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रातवश्रेयोभविष्यति ॥ ७ ॥ वसिष्ठेनसहामंत्र्यदीयतांयदिरोचते ॥ पप्रच्छगुरुमेकांतेराजाचिंतापरायणः ॥ ८ ॥ किंकरोमिगुरोरामंत्यक्तुंनोत्सहतेमनः ॥ बहुवर्षसहस्रांतेकष्टेनोत्पादिताःसुताः ॥ ९ ॥ चत्वारोऽमरतुल्यास्तेतेषांरामोऽतिवल्लभः ॥ रामस्त्वितोगच्छतिचेन्नजीवामिकथंचन ॥ १० ॥ प्रत्याख्यातोयदिमुनिःशापंदास्यत्यसंशयः ॥ कथंश्रेयोभवेन्मह्यमसत्यंचापिनस्पृशेत् ॥ ११ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ शृणुराजन्देवगुह्यंगोपनीयंप्रयत्नतः ॥ रामोनमानुषोजातःपरमात्मासनातनः ॥ १२ ॥ भूमेर्भारावतारायब्रह्मणाप्रार्थितःपुरा ॥ सएवजातोभवनेकौसल्यायांतवानघ ॥ १३ ॥ त्वंतुप्रजापतिःपूर्वंकश्यपोब्रह्मणःसुतः ॥ कौसल्याचादितिर्देवमातापूर्वंयशस्विनी ॥ भवंतौतपउग्रंवैतेपाथेबहुवत्सरम् ॥ १४ ॥ अग्राम्यविषयौविष्णुपूजाध्यानैकतत्परौ ॥ तदाप्रसन्नोभगवान्वरदोभक्तवत्सलः ॥ १५ ॥ वृणीष्ववरमित्युक्तेत्वंमेपुत्रोभवामल ॥ इतित्वयायाचितोऽसौभगवान्भूतभावनः ॥ १६ ॥ तथेत्युक्त्वाऽद्यपुत्रस्तेजातोरामःसएवहि ॥ शेषस्तुलक्ष्मणोराजन्राममेवान्वपद्यत ॥ १७ ॥ जातौभरतशत्रुघ्नौशंखचक्रगदाभृतः ॥ योगमायाऽपिसीतेतिजाताजनकनंदिनी ॥ १८ ॥ विश्वामित्रोऽपिरामायतांयोजयितुमागतः ॥ एतद्गुह्यतमंराजन्नवक्तव्यंकदाचन ॥ १९ ॥ अतःप्रीतेनमनसापूजयित्वाऽथकौशिकम् ॥ प्रेषयस्वरमानाथंराघवंसहलक्ष्मणम् ॥ २० ॥

भगवदवतारयोग्यतामाह । त्वंत्विति ॥ भवंतौतेपाथेतपःकृतवंतौ ॥ १४ ॥ अ[2]ग्राम्यविषयौग्राम्यविषयानासक्तौ तेनब्रह्मचर्यंसूचितम् ॥ १५ ॥ १६॥ शेषोलक्ष्मणः । शेषांशोलक्ष्मणइत्यर्थः ॥ १७ ॥ शंखचक्रगदाभृतःसंबंधिनौचक्र[3]गरुडावितिशेषः । तौभरतशत्रुघ्नौजातावित्यर्थः ॥ १८॥ १९ ॥ २० ॥

१ अयमर्थश्च-वाल्मीकीयेऽन्यथैवोपसंगृहीतः । यच्च-मुनिनाऽयाचितस्यैव लक्ष्मणस्य दशरथेनवसिष्ठनिदेशतः समर्पणं कृतम् । इति । २-ग्राम्यविषयश्च मैथुनादिः । ३-अयमर्थश्च वाल्मीकीयात् ।

प्रमुदितांतरःहृष्टचित्तः ॥ २१ ॥ मूर्ध्न्यवघ्रायेति । प्रजापतेस्त्वांहिंकारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषोऽसौजीवशरदःशतम् । इत्यवघ्राणमंत्रलिंगेन तस्यपुत्रायायुर्वृद्धिकरत्वात्तत्करणमितिबोध्यम् ॥ २२ ॥ आगतौस्वसमीपंप्राप्तौरामलक्ष्मणौ ॥ २३ ॥ गृहीत्वा ययौ जगामेत्यर्थः ॥ २४ ॥ बलामिति ॥ बलाविद्याशरीरसामर्थ्यसंपादनद्वारेष्टसाधिका । बलंधेहितनूषुनः । इतिमंत्रलिंगात् । अतिबलातुसंकल्पमात्रादिष्टजनिकेत्याहुः ॥ २५ ॥ २६ ॥ अविचारयन् स्त्रियाअवध्यत्वमविचारयन्नित्यर्थः ॥ २७ ॥ सगुणमारूढज्यं तेनशब्देनधनुःशब्देन ॥ २८ ॥ असहमानेतिच्छेदः । क्रोधसंमूर्च्छिताअतिक्रुद्धा ॥

वसिष्ठेनैवमुक्तस्तुराजादशरथस्तदा ॥ कृतकृत्यमिवात्मानंमेनेप्रमुदितांतरः ॥ २१ ॥ आहूयरामरामेतिलक्ष्मणेतिचसादरम् ॥ आलिंग्यमूर्ध्न्यवघ्रायकौशिकायसमार्पयत् ॥ २२ ॥ ततोऽतिहृष्टोभगवान्विश्वामित्रःप्रतापवान् ॥ आशीर्भिरभिनंद्याथआगतौरामलक्ष्मणौ॥ ॥ २३ ॥ गृहीत्वाचापतूणीरबाणखड्गधरौययौ ॥ किंचिद्देशमतिक्रम्यराममाहूयभक्तितः ॥ २४ ॥ ददौबलांचातिबलांविद्येद्वेदेवनिर्मिते ॥ ययोर्ग्रहणमात्रेणक्षुत्क्षामादिनजायते ॥ २५ ॥ ततउत्तीर्यगंगांतेताटकावनमागमन् ॥ विश्वामित्रस्तदाप्राहरामंसत्यपराक्रमम् ॥ ॥ २६ ॥ अत्रास्तिताटकानामराक्षसीकामरूपिणी ॥ बाधतेलोकमखिलंजहितामविचारयन् ॥ २७ ॥ तथेतिधनुरादायसगुणंरघुनंदनः ॥ टंकारमकरोत्तेनशब्देनापूरयद्वनम् ॥ २८ ॥ तच्छ्रुत्वाऽसहमानासाताटकाघोररूपिणी ॥ क्रोधसंमूर्च्छितारामममभिदुद्रावमेघवत् ॥ २९ ॥ तामेकेनशरेणाशुताडयामासवक्षसि ॥ पपातविपिनेघोरावमंतीरुधिरंबहु ॥ ३० ॥ ततोऽतिसुंदरीयक्षीसर्वाभरणभूषिता ॥ शापात्पिशाचतांप्राप्तामुक्तारामप्रसादतः ॥ ३१ ॥ नत्वारामंपरिक्रम्यगतारामाज्ञयादिवम् ॥ ३२ ॥ ततोऽतिहृष्टःपरिरभ्यरामंमूर्धन्यवघ्रायविचिंत्यकिंचित् ॥ सर्वास्त्रजालंसरहस्यमंत्रंप्रीत्याऽभिरामायददौमुनींद्रः ॥ ३३ ॥ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादेबालकांडेचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ततस्ताटकावधकर्मवशादतिहृष्टो विश्वामित्रःकिंचिद्विचिंत्य रामगुरुत्वेनस्वस्यांतकालेमुक्तिपदप्राप्तियोग्यतालाभंविचार्येत्यर्थः । अभिरामायरामायसरहस्यमंत्रमस्त्रजालंददावित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदा०अध्यात्मरामायणसेतौबालकांडेचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥

१–मूर्धावघ्राणस्य ।

स्मितंस्मितयुक्तंवक्त्रंयस्यसचासावल्पदशनश्चतम् । तर्णकान्गोवत्सानुतत्पुच्छप्रांतधरणपूर्वंसर्वतोरिंगमाणंपरितोबालगत्याखेलंतम् ॥ ४६ ॥ दृष्ट्वेति ॥ तादृशींतत्क्रीडामित्यर्थः ॥ ४७ ॥ प्रेम्णाआहूतोपीतिशेषः । लीलयाक्रीडासक्त्यानायातीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ योगिमनोगतिंयोगिमनोविषयम् । कर्दमांकितपाणिनोपलक्षितइतिशेषः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ पुत्रादिकल्याणमुद्दिश्यसधवाभ्योदीयमानभक्ष्यविशेषवायनानिप्रकुर्वतीबभूवेतिशेषः । कर्णशष्कु

स्मितवक्त्राल्पदशनमिंद्रनीलमणिप्रभम् ॥ अंगणेरिंगमाणंतंतर्णकाननुसर्वतः ॥ ४६ ॥ दृष्ट्वादशरथोराजाकौसल्यामुमुदेतदा ॥ भोक्ष्यमाणोदशरथोराममेहीतिचासकृत् ॥ ४७ ॥ आह्वयत्यतिहर्षेणप्रेम्णानायातिलीलया ॥ आनयेतिचकौसल्यामाहसासस्मितासुतम् ॥ ॥ ४८ ॥ धावत्यपिनशक्नोतिस्प्रष्टुंयोगिमनोगतिम् ॥ प्रहसन्स्वयमायातिकर्दमांकितपाणिना ॥ ४९ ॥ किंचिद्गृहीत्वाकवलंपुनरेवपलायते ॥ कौसल्याजननीतस्यमासिमासिप्रकुर्वती ॥ ५० ॥ वायनानिविचित्राणिसमलंकृत्यराघवम् ॥ अपूपान्मोदकान्कृत्वाकर्णशष्कुलिकास्तथा ॥ कर्णपूरांश्चविविधान्वर्षवृद्धौचवायनम् ॥ ५१ ॥ गृहकृत्यंतयात्यक्तंतस्यचापल्यकारणात् ॥ एकदारघुनाथोऽसौगतोमातरमंतिके ॥ ५२ ॥ भोजनंदेहिमेमातर्नश्रुतंकार्यसक्तया ॥ ततःक्रोधेनभांडानिलगुडेनाहनत्तदा ॥ ५३ ॥ शिक्यस्थंपातयामासगव्यंचनवनीतकम् ॥ लक्ष्मणायददौरामोभरताययथाक्रमम् ॥ ५४ ॥ शत्रुघ्नायददौपश्चाद्दधिदुग्धंतथैवच ॥ सूदेनकथितेमात्रेहास्यंकृत्वाप्रधावति ॥ ५५ ॥ आगतांतांविलोक्याथततःसर्वैःपलायितम् ॥ कौसल्याधावमानाऽपिप्रस्खलंतीपदेपदे ॥ ५६ ॥ रघुनाथंकरेधृत्वाकिंचिन्नोवाचभामिनी ॥ बालभावंसमाश्रित्यमंदंमंदंरुरोदह ॥ ५७ ॥ तेसर्वेलालितामात्रागाढमालिंग्ययत्नतः ॥ एवमानंदसंदोहजगदानंदकारकः ॥ ५८ ॥ मायाबालवपुर्धृत्वारमयामासदंपती ॥ अथकालेनतेसर्वेकौमारंप्रतिपेदिरे ॥ ५९ ॥ उपनीतावसिष्ठेनसर्वविद्याविशारदाः ॥ धनुर्वेदेचनिरताःसर्वशास्त्रार्थवेदिनः ॥ ६० ॥

लीकर्णपूरादयोभक्ष्यविशेषाः । वर्षवृद्धिर्वर्षारंभदिनकर्तव्यंकर्म ॥ ५१ ॥ गृहकृत्यत्यागकारणंचापल्यमेवदर्शयति । एकदेति ॥ मातरमंतिकेमातुःसमीपेइत्यर्थः । द्वितीयाछांदसी ॥ ५२ ॥ अहनत् अहन्नित्यर्थः । गणकार्यस्यानित्यत्वान्नश्लुक् ॥ ५३ ॥ गव्यंदधिदुग्धम् ॥ ५४ ॥ सूदःसूपकारः मात्रेकौसल्यायै ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ दंपतीकौसल्यादशरथौ कौमारंपंचवर्षाधिकत्वम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥

यत्राहल्यातपआस्थितेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ नानाजंतुभिःनानाप्रकारैः क्षुद्रप्राणिभिरपिहीनं गौतमशापादितिभावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तपसाहारे
माराधयन्स्थितइतिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ अवात्सीत् वासंकृतवान् । तामहल्यांधर्षयितुमुपभोक्तुमंतरंमुन्यसान्निध्यरूपंप्रेप्सुरासीदितिशेषः ॥ २१ ॥
गौतमेगृहान्निर्गतेसतिमुनिवेषेणतद्गृहंप्रविश्यतामहल्यांधर्षयित्वोपभुज्यनिरगात् मुनिरपि स्वगृहमगात् ॥ २२ ॥ स्वरूपेणस्वस्यात्मनोगौतमस्यरूपेण दुष्टा

गौतमस्याश्रमंपुण्यंयत्राहल्याऽऽस्थितातपः ॥ दिव्यपुण्यफलोपेतपादपैःपरिवेष्टितम् ॥ १५ ॥ मृगपक्षिगणैर्हीनंनानाजंतुविवर्जितम् ॥ दृष्ट्वोवा
चमुनिंश्रीमान्रामोराजीवलोचनः ॥ १६ ॥ कस्यैतदाश्रमपदंभातिभास्वच्छुभंमहत् ॥ पत्रपुष्पफलैर्युक्तंजंतुभिःपरिवर्जितम् ॥ १७ ॥ आह्लादय
तिमेचेतोभगवन्ब्रूहितत्त्वतः ॥ १८ ॥ विश्वामित्रउवाच ॥ शृणुरामपुरावृत्तंगौतमोलोकविश्रुतः ॥ सर्वधर्मभृतांश्रेष्ठस्तपसाराधयन्हरिम् ॥ १९ ॥
तस्मैब्रह्माददौकन्यामहल्यांलोकसुंदरीम् ॥ ब्रह्मचर्येणसंतुष्टःशुश्रूषणपरायणाम् ॥ २० ॥ तयासार्धमिहावात्सीद्गौतमस्तपतांवरः ॥ शक्रस्तु
तांधर्षयितुमंतरंप्रेप्सुरन्वहम् ॥ २१ ॥ कदाचिन्मुनिवेषेणगौतमेनिर्गतेगृहात् ॥ धर्षयित्वाऽथनिरगात्त्वरितंमुनिरप्यगात् ॥ २२ ॥ दृ
ष्ट्वायांतंस्वरूपेणमुनिःपरमकोपनः ॥ पप्रच्छकस्त्वंदुष्टात्मन्ममरूपधरोऽधमः ॥ २३ ॥ सत्यंब्रूहिनचेद्भस्मकरिष्यामिनसंशयः ॥ सोऽ
ब्रवीद्देवराजोऽहंपाहिमांकामकिंकरम् ॥ २४ ॥ कृतंजुगुप्सितंकर्ममयाकुत्सितचेतसा ॥ गौतमःक्रोधताम्राक्षःशशापदिविजाधिपम् ॥
॥ २५ ॥ योनिलंपटदुष्टात्मन्सहस्रभगवान्भव ॥ शप्त्वातंदेवराजानंप्रविश्यस्वाश्रमंद्रुतम् ॥ २६ ॥ दृष्ट्वाहल्यांवेपमानांप्रांजलिंगौतमोऽ
ब्रवीत् ॥ दुष्टेत्वंतिष्ठदुर्वृत्तेशिलायामाश्रमेमम ॥ २७ ॥ निराहारादिवारात्रंतपःपरममास्थिता ॥ आतपानिलवर्षादिसहिष्णुःपरमेश्वरम्
॥ २८ ॥ ध्यायंतीराममेकाग्रमनसाहृदिसंस्थितम् ॥ नानाजंतुविहीनोऽयमाश्रमोमेभविष्यति ॥ २९ ॥ एवंवर्षसहस्रेषुह्यनेकेषुगतेषुच ॥
रामोदाशरथिःश्रीमानागमिष्यतिसानुजः ॥ ३० ॥ यदात्वदाश्रयशिलांपादाभ्यामाक्रमिष्यति ॥ तदैवधूतपापात्वंरामंसंपूज्यभक्तितः ३१

त्मत्वेहेतुर्मद्रूपधरत्वम् ॥ २३ ॥ कामकिंकरंकामपरवशतयाऽयुक्तकर्मकरमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ शिलायामिति । लीनाभूत्वेतिशेषः ॥
॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ दययास्वयमेवशापांतमाह । एवमिति ॥ ३० ॥ त्वदाश्रयशिलांत्वल्लयाश्रयशिलाम् ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ तदादितत्प्रभृति शुभेस्वाश्रमेअदृष्टाआस्तेइतिशेषः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ चतुर्भुजमिति । स्वस्यभगवदवतारत्वख्याप
नायमध्येमध्येचतुर्भुजरूपंकौशल्यामिवदर्शयित्वापुनर्द्विभुजरूपेणैवस्थितइत्याह । धनुरिति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ हर्षजन्यंयदश्रुरूपंजलंतद्युक्तेने
त्रांतियस्याःसा ॥ ४१ ॥ ऐलतअस्तौषीत् । ईडस्तुतावित्यस्माल्लङि व्यत्ययेनशपोलुगभावः । डलयोरेकश्रुतित्वाल्लकारोच्चारणम् ॥ ४२ ॥ अहोइ

परिक्रम्यनमस्कृत्यस्तुत्वाशापाद्विमोक्ष्यसे ॥ पूर्ववन्ममशुश्रूषांकरिष्यसियथासुखम् ॥ ३२ ॥ इत्युक्त्वागौतमःप्रागाद्धिमवंतंनगोत्तम
म् ॥ तदाद्यहल्याभूतानामदृश्यास्वाश्रमेशुभे ॥ ३३ ॥ तवपादरजःस्पर्शंकांक्षतेपवनाशना ॥ आस्तेऽद्यापिरघुश्रेष्ठतपोदुष्करमास्थि
ता ॥ ३४ ॥ पावयस्वमुनेर्भार्यामहल्यांब्रह्मणःसुताम् ॥ इत्युक्त्वाराघवंहस्तेगृहीत्वामुनिपुंगवः ॥ ३५ ॥ दर्शयामासचाहल्यामुग्रेणत
पसास्थिताम् ॥ रामःशिलांपदास्पृष्ट्वातांचापश्यत्तपोधनाम् ॥ ३६ ॥ ननामराघवोऽहल्यांरामोऽहमितिचाब्रवीत् ॥ ततोदृष्ट्वारघुश्रेष्ठं
पीतकौशेयवाससम् ॥ ३७ ॥ चतुर्भुजंशंखचक्रगदापंकजधारिणम् ॥ धनुर्बाणधरंरामंलक्ष्मणेनसमन्वितम् ॥ ३८ ॥ स्मितवक्त्रंपद्मनेत्रं
श्रीवत्सांकितवक्षसम् ॥ नीलमाणिक्यसंकाशंद्योतयंतंदिशोदश ॥ ३९ ॥ दृष्ट्वारामंरमानाथंहर्षविस्फारितेक्षणा ॥ गौतमस्यवचःस्मृ
त्वाज्ञात्वानारायणंपरम् ॥ ४० ॥ संपूज्यविधिवद्राममर्घ्यादिभिरनिंदिता ॥ हर्षाश्रुजलनेत्रांतादंडवत्प्रणिपत्यसा ॥ ४१ ॥ उत्थायच
पुनर्दृष्ट्वारामंराजीवलोचनम् ॥ पुलकांकितसर्वांगागिरागद्गदयैलत ॥ ४२ ॥ अहल्योवाच ॥ अहोकृतार्थाऽस्मिजगन्निवासतेपादाब्जसँ
ल्लग्नरजःकणादहम् ॥ स्पृशामियत्पद्मजशंकरादिभिर्विमृग्यतेरंधितमानसैःसदा ॥ ४३ ॥

ति । तेतवपादाब्जसँल्लग्नरजःकणात्तत्संबंधादहंकृतार्थाऽस्मिमुक्तशापास्मि अहोइत्याश्चर्यम् । अपरंस्वस्यकृतार्थत्वेहेतुमाह । यत्तेपादपद्मंपद्मजशंकरादिभि
स्तदलाभात्रंधितमानसैःपीडितमानसैः सदास्प्रष्टुंविमृग्यते तदहंस्पृशामिचअतःकृतार्थाऽस्मि ॥ ४३ ॥

अहोइतिआश्चर्यम् । विचित्रंवास्तवस्वरूपाननुगुणंतवचेष्टितम् । यतः । अपाणिपादोजवनोग्रहीता । इतिश्रुतेर्वस्तुतश्चरणादिवर्जितोऽपिसन्संपूर्णःसर्वव्याप्तोऽपिसन् आनंदमयःतत्स्वरूपोऽपिसन् जगत् आत्मनिमनुष्यबुद्ध्युत्पादनेनविमोहयन्मनुष्यभावेनचलसि । क्रियामात्रोपलक्षणमिदम् । विरोधाभासोऽत्र । औपाधिकत्वेनतत्परिहारात् । नन्वीदृशस्यमनुष्यभावःकथंतत्राह । अतिमायिकइति । सकलमायावद्भ्योऽत्युत्कृष्टःसकलजगद्रूपेणपरिणमनसमर्थः महामायावानित्यर्थः । एवंचशुद्धमायिकमेवेदंतवशरीरंचलनादिकंचनेतरवदितिभावः ॥ ४४ ॥ यत्पादेति । विष्णोःपादप्रसूता । इतिपुराणोक्तेः ॥ ४५ ॥ रमणीयदेहिनमित्यार्षम् ॥४६॥ यस्यपादोविश्वम् । पादोऽस्यविश्वाभूतानि । इतिश्रुतेः।तदेवपंकजंतस्यरजःरजइवसारांशः यथाकमलेसौगंध्यसंपादकतयांऽ

अहोविचित्रंतवरामचेष्टितंमनुष्यभावेनविमोहितंजगत् ॥ चलस्यजस्रंचरणादिवर्जितःसंपूर्णआनंदमयोऽतिमायिकः ॥ ४४ ॥ यत्पादपंकजपरागपवित्रगात्राभागीरथीभवविरिंचिमुखान्पुनाति ॥ साक्षात्सएवममदृग्विषयोयदास्तेकिंवर्ण्यतेममपुराकृतभागधेयम् ॥ ४५ ॥ मर्त्यावतारेमनुजाकृतिंहरिंरामाभिधेयंरमणीयदेहिनम् ॥ धनुर्धरंपद्मविशाललोचनंभजामिनित्यंनपरान्भजिष्ये ॥ ४६ ॥ यत्पादपंकजरजःश्रुतिभिर्विमृग्यंयन्नाभिपंकजभवःकमलासनश्च ॥ यन्नामसाररसिकोभगवान्पुरारिस्तंरामचंद्रमनिशंहृदिभावयामि ॥ ४७ ॥ यस्यावतारचरितानिविरिंचिलोकेगायंतिनारदमुखाभवपद्मजाद्याः ॥ आनंदजाश्रुपरिषिक्तकुचाग्रसीमावागीश्वरीचतमहंशरणंप्रपद्ये ॥ ४८ ॥

तर्विद्यमानंरजएवसारमेवंविश्वस्यसत्ताभानसंपादकतयाब्रह्मैवसारांशत्वाद्रजस्तच्छ्रुतिभिर्विमृग्यम् । श्रुतिशिरोरूपोपनिषद्गम्यत्वात्तस्येतिभावः । यन्नाम्नांमध्ये सारंनामरामेतितस्यरसिकस्तद्विषयप्रीतिमान् भगवान् ऐश्वर्यधर्मयशोलक्ष्मीज्ञानवैराग्यवान् । षण्णामेषाम् । ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यधर्मस्ययशसःश्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैवषण्णांभगइतींगना । इतिभगसंज्ञकत्वोक्तेः । उत्पत्तिंप्रलयंचैवभूतानामागतिंगतिम् । वेत्तिविद्यामविद्यांचसवाच्योभगवानिति ॥ इत्युक्तोवा ॥ ४७ ॥ विरिंचिलोकेब्रह्मलोकेनारदमुखाऋषयोभवपद्मजाद्यदेवाश्चत्वच्चरितस्मरणजानंदाश्रुभिःसिक्तेकुचाग्रेचूचुकेतथासीमेतत्प्रांतभागेचययासावागीश्वरीसरस्वतीचगायतीतिविपरिणामेनान्वयः ॥ ४८ ॥

१ कर्मधारयात्र मत्वर्थीयास्तदर्थप्रतिपत्तिकरश्चेद्बहुव्रीहिरिति सिद्धान्तादित्यर्थः ।

तत्रकामाश्रमेताटकावधस्थानभूतेकामाश्रमाख्येकामस्यरुद्रेणानंगतासंपादकेवनेताटकाभयादेवमुनिसंकुले ॥ १ ॥ सिद्धाश्रमंविश्वामित्रवासस्थानंवामना श्रमाख्यंतन्निवासिनःसिद्धाश्रमवासिनः ॥ २ ॥ ३ ॥ कुतःआगच्छतःकस्मिन्कालेइतिशेषः ॥ ४ ॥ ददृशातेदृष्टौ ॥ ५ ॥ द्वौबाणौसंदधे ईषत्कालांतरत्वेऽपियुगपदिव ॥ ६ ॥ जलधौतत्समीपेसंपूर्णंशतयोजनम् । क्षिप्तःसागररोधसिइतिवाल्मीक्युक्तेः ॥७॥ अग्निमयआग्नेयास्त्रयुक्तः अजयत्हतवानितियाव

॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ तत्रकामाश्रमेरम्येकाननेमुनिसंकुले॥ उषित्वारजनीमेकांप्रभातेप्रस्थिताःशनैः ॥ १ ॥ सिद्धाश्रमंगताःसर्वेसिद्ध चारणसेवितम् ॥ विश्वामित्रेणसंदिष्टामुनयस्तन्निवासिनः ॥ २ ॥ पूजांचमहतींचक्रुरामलक्ष्मणयोर्द्रुतम् ॥ श्रीरामःकौशिकंप्राहमुनेदीक्षां प्रविश्यताम् ॥ ३ ॥ दर्शयस्वमहाभागकुतस्तौराक्षसाधमौ ॥ तथेत्युक्त्वामुनिर्यष्टुमारेभेमुनिभिःसह ॥ ४ ॥ मध्याह्नेददृशातेतौराक्षसौ कामरूपिणौ ॥ मारीचश्चसुबाहुश्चवर्षंतौरुधिरास्थिनी ॥ ५ ॥ रामोऽपिधनुरादायद्वौबाणौसंदधेसुधीः ॥ आकर्णांतंसमाकृष्यविसस र्जतयोःपृथक् ॥ ६ ॥ तयोरेकस्तुमारीचंभ्रामयञ्छतयोजनम् ॥ पातयामासजलधौतदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७ ॥ द्वितीयोऽग्निमयोबाणः सुबाहुमजयत्क्षणात् ॥ अपरेलक्ष्मणेनाशुहतास्तदनुयायिनः ॥ ८ ॥ पुष्पौघैराकिरन्देवाराघवंसहलक्ष्मणम् ॥ देवदुंदुभयोनेदुस्तुष्टुवुः सिद्धचारणाः ॥ ९ ॥ विश्वामित्रस्तुसंपूज्यपूजार्हंरघुनंदनम् ॥ अंकेनिवेश्यचालिंग्यभक्त्याबाष्पाकुलेक्षणः ॥ १० ॥ भोजयित्वासहभ्रा त्रारामंपक्वफलादिभिः ॥ पुराणवाक्यैर्मधुरैर्निनायदिवसत्रयम् ॥ ११ ॥ चतुर्थेऽहनिसंप्राप्तेकौशिकोराममब्रवीत् ॥ रामराममहायज्ञंद्रष्टुं गच्छामहेवयम् ॥ १२ ॥ विदेहराजनगरेजनकस्यमहात्मनः ॥ तत्रमाहेश्वरंचापमस्तिन्यस्तंपिनाकिना ॥ १३ ॥ द्रक्ष्यसित्वंमहासत्वंपू ज्यसेजनकेनच ॥ इत्युक्त्वामुनिभिस्ताभ्यांययौगंगासमीपगम् ॥ १४ ॥

त् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ न्यस्तंतन्नगराधिपेराज्ञिकस्मिंश्चिन्न्यासत्वेनस्थापितम् ॥ १३ ॥ महासत्वमतिदृढं गंगासमीपगमितिगौतमा श्रमविशेषणम् ॥ १४ ॥

तुर्येणनादाख्यध्वनिनाचशुद्धंब्रह्मस्वरूपतएवतत्रनिबद्धंपक्षद्वयेऽपि । यदाऽपिसोऽहमितिशब्दे । सकारार्णं[1]हकारार्णंलोपयित्वाततःपरम् ॥ संधिंकुर्यात्पूर्वरूपं ततोऽसौप्रणवोभवेत् । इतिरीत्याप्रणवसाधनम् । तदापिअहमनुवादेनसत्ताविशिष्टांतर्याम्यभेदप्रतिपादनात्सगुणएवतदर्थः । यद्वा । सकारहकारलोपेनतत्त्वाहंतयोस्त्यागाच्छुद्धमेवब्रह्मतदर्थः । अत्रशक्तिग्रहादिप्रकारोऽन्यत्रविस्तरेणप्रपंचितः । तर्हिकिंसगुणएवाहं । नेत्याह । वाचामविषयइति । निर्धर्मकत्वाच्छक्त्यायसंभवेनस्वरूपतस्तज्जन्यबोधाविषयइत्यर्थः । नन्वेवं । तस्यवाचकःप्रणवः । इतिपातंजलसूत्रासंगतिस्तत्राह । वाच्येति । वाच्यवाचकभेदेन तत्कल्पनयाभवानेवमाययाजगन्मयइतिकल्पितभेदेनकल्पितगुणैश्चतवावाच्यत्वंगृहीत्वापा[2]रमर्षसूत्रोपपत्तिरितिभावः॥ ५३॥ उक्तंजगन्मयत्वंमायिकमित्याह । कार्येत्यादि॥कार्यंमहत्तत्त्वादि कारणंमायारूपामूलप्रकृतिः कर्तृत्वंतत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वम् । फलंस्वर्गनरकादि साधनंक्रत्वादि

कार्यकारणकर्तृत्वफलसाधनभेदतः ॥ एकोविभासिरामत्वंमाययाबहुरूपया ॥ ५४ ॥ त्वन्मायामोहितधियस्त्वांनजानंतितत्त्वतः ॥
मानुषंत्वाभिमन्यंतेमायिनंपरमेश्वरम् ॥५५॥ आकाशवत्त्वंसर्वत्रबहिरंतर्गतोऽमलः ॥ असंगोह्यचलोनित्यःशुद्धोबुद्धःसदव्ययः॥ ५६ ॥
योषिन्मूढाऽहमज्ञातेतत्त्वंजानेकथंविभो ॥ तस्मात्तेशतशोरामनमस्कुर्यामनन्यधीः ॥ ५७ ॥

वेदादि एतद्भेदतः एकोऽपित्वंबहुरूपयामाययाउक्तभेदैर्युक्तइवभासि । उक्तंचविष्णुपुराणे । सएवमूलप्रकृतिर्व्यक्तरूपीजगच्चसः । तस्मिन्नेवलयंसर्वंयाति तत्रचतिष्ठति ॥ कर्ताक्रियाणांसचइज्यतेक्रतुःसएवतत्कर्मफलंचतस्ययत् । स्रगादियत्साधनमप्यशेषतोहरेर्नकिंचिद्व्यतिरिक्तमस्ति ॥ इति ॥ ५४ ॥ नन्वीदृशोयद्यहंतर्हिलोकोमांतथाकिमितिनजानातीत्यत्राह । त्वन्मायेति । त्वद्विषययामाययेत्यर्थः । तदुक्तंविष्णुपुराणे । सोऽहंसत्त्वंजगच्चेदंसदेवासुरमानुषम् । अविद्यामोहितात्मानः पुरुषाभिन्नदर्शिनः ॥ इति ॥ ५५ ॥ ननुतर्हिताद्दशएवाहंनेत्याह । आकाशवदिति । अचलोऽक्रियः बुद्धोज्ञानरूपः सत्सत्तारूपःनित्यत्वमनादित्वम् अव्ययत्वमनंतत्वम् ॥ ५६ ॥ मूढातमोगुणप्रधानाअतएवाऽज्ञा नमस्कुर्याम् । त्वद्रूपज्ञानायेतिभावः ॥ ५७ ॥

१–वर्णम् । यथा–सोऽहमित्यत्र-स्-ओ-ह्-अ-म्-इतिस्थितौ स्-हइत्येतयोर्लोपं ओअम्इत्यत्रपूर्वरूपेओंइतीसिद्धम् । २ पातञ्जलम् ।

सक्तानिरंतरा ॥ ५८ ॥ पुरुषाध्यक्षसकलपुरुषसाक्षिन् हृषीकेशहृषीकाणामिंद्रियाणामधिष्ठाताहृष्यंतिविषयैरितिहृषीकाणींद्रियाणि हृषीकेशंभयेषुचेति
विष्णुधर्मेक्तिर्भीतयाऽहल्ययैतन्नामस्मृतम् । नारंजीवसमूहोऽयनंस्थानंयस्यांतर्यामित्वात्तत्रस्थितत्वान्नारायणः । नयतीतिनरःप्रोक्तःपरमात्मासनातनः ॥
नराज्जातानितत्त्वानिनाराणीतिततोविदुः ॥ तान्येवचायनंतस्यतेननारायणःस्मृतः । इतितुमनुः । आपोनारास्तत्स्थितत्वाद्वानारायणः । अस्यमंत्रस्यसं
सारभयनाशकत्वात्स्मरणम् । तदुक्तंनृसिंहपुराणे । नारायणायनमइत्ययमेवसत्यःसंसारघोरविषसंहरणायमंत्रः ॥ ५९ ॥ तदेवाह । भवभयेति ॥ भव

देवमेयत्रकुत्रापिस्थितायाअपिसर्वदा ॥ त्वत्पादकमलेसक्ताभक्तिरेवसदाऽस्तुमे ॥ ५८ ॥ नमस्तेपुरुषाध्यक्षनमस्तेभक्तवत्सल ॥
नमस्तेऽस्तुहृषीकेशनारायणनमोऽस्तुते ॥ ५९ ॥ भवभयहरमेकंभानुकोटिप्रकाशंकरधृतशरचापंकालमेघावभासम् ॥ कन
करुचिरवस्त्रंरत्नवत्कुंडलाढ्यंकमलविशदनेत्रंसानुजंराममीडे ॥ ६० ॥ स्तुत्वैवंपुरुषंसाक्षाद्राघवंपुरतःस्थितम् ॥ परिक्रम्यप्रण
म्याशुसानुज्ञातायथौपतिम् ॥ ६१ ॥ अहल्ययाकृतंस्तोत्रंयःपठेद्भक्तिसंयुतः ॥ समुच्यतेऽखिलैःपापैःपरंब्रह्माधिगच्छति ॥ ६२ ॥
पुत्राद्यर्थेपठेद्भक्त्यारामंहृदिनिधायच ॥ संवत्सरेणलभतेवंध्याअपिसुपुत्रकम् ॥ ६३ ॥ सर्वान्कामानवाप्नोतिरामचंद्रप्रसादतः ॥
॥ ६४ ॥ ब्रह्मघ्नोगुरुतल्पगोऽपिपुरुषःस्तेयीसुरापोऽपिवामातृभ्रातृविहिंसकोऽपिसततंभोगैकबद्धातुरः ॥ नित्यंस्तोत्रमिदंजप
न्रघुपतिंभक्त्याहृदिस्थंस्मरन्ध्यायन्मुक्तिमुपैतिकिंपुनरसौस्वाचारयुक्तोनरः ॥ ६५ ॥ इतिश्रीमदध्या०उमामहेश्वरसंवादेबालकांडे
अहल्योद्धरणंनामपंचमःसर्गः ॥५॥ ॥सूतउवाच॥ विश्वामित्रोऽथतंप्राहराघवंसहलक्ष्मणम् ॥गच्छामोवत्समिथिलांजनकेनाभिपालि
ताम्॥१॥दृष्ट्वाक्रतुवरंपश्चादयोध्यांगंतुमर्हसि ॥ इत्युक्त्वाप्रययौगंगामुत्तर्तुंसहराघवः ॥ तस्मिन्कालेनाविकेननिषिद्धोरघुनंदनः ॥ २ ॥

भयंसंसारभयम् कालमेघोनीलमेघः ॥ ६० ॥ साऽहल्या पतिंगौतमम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ मातृभ्रात्रित्यत्रानङ्भावआर्षः । भोगैकबद्धः
आतुरइतिच्छेदः । संधिरार्षः ॥ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणःपुत्रस्यश्रीरामवर्मणः कृतावध्यात्म
रामायणसेतौबालकांडेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ विश्वामित्रइति ॥ वयंगच्छामइतिप्राहेत्यन्वयः । बहुवचनादेवरामलक्ष्मणयोरपिगमनकर्तृ
त्वम् ॥ १ ॥ उत्तर्तुमित्यागमशासनानित्यत्वादिडभावः । नाविकेननौतारकेण ॥ २ ॥

दारुदृषदोःकाष्ठपाषाणयोः मानुषीकरणचूर्णमिति । शिलारूपाऽहल्यायाःपादस्पर्शमात्रेणमानुषदेहसंपादनात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रातर्विदेहस्यपुरंगत्वेति शेषः । ऋषिवाटमृषिवासस्थानमार्गम् ॥ ६ ॥ सोपाध्यायःगौतमपुत्रशतानंदसहितः ॥७॥८॥९॥१०॥११॥ मे नोदितःमयाप्रेरितइत्यर्थः ॥ १२ ॥

नाविकउवाच ॥ क्षालयामितवपादपंकजंनाथदारुदृषदोःकिमंतरम् ॥ मानुषीकरणचूर्णमस्तितेपादयोरितिकथाप्रथीयसी ॥ ३ ॥ पादांबुजंतेविमलंहिकृत्वापश्चात्परंतीरमहंनयामि ॥ नोचेत्तरीसद्युवतीमलेनस्याच्चेद्विभोविद्धिकुटुंबहानिः ॥ ४ ॥ इत्युक्त्वाक्षालितौपादौपरंतीरंततोगताः ॥ कौशिकोरघुनाथेनसहितोमिथिलांययौ ॥ ५ ॥ विदेहस्यपुरंप्रातर्ऋषिवाटंसमाविशत् ॥ प्राप्तंकौशिकमाकर्ण्यजनकोऽतिमुदान्वितः ॥ ६ ॥ पूजाद्रव्याणिसंगृह्यसोपाध्यायःसमाययौ ॥ दंडवत्प्रणिपत्याथपूजयामासकौशिकम् ॥ ७ ॥ पप्रच्छराघवौदृष्ट्वासर्वलक्षणसंयुतौ ॥ द्योतयंतौदिशःसर्वाश्चंद्रसूर्याविवापरौ ॥ ८ ॥ कस्यैतौनरशार्दूलौपुत्रौदेवसुतोपमौ ॥ मनःप्रीतिकरौमेऽद्यनरनारायणाविव ॥ ९ ॥ प्रत्युवाचमुनिःप्रीतोहर्षयञ्जनकंतदा ॥ पुत्रौदशरथस्यैतौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ १० ॥ मखसंरक्षणार्थायमयानीतौपितुःपुरात् ॥ आगच्छन्राघवोमार्गेताटकांविश्वघातिनीम् ॥ ११ ॥ शरेणैकेनहतवान्नोदितोमेऽतिविक्रमः ॥ ततोममाश्रमंगत्वाममयज्ञविहिंसकान् ॥ १२ ॥ सुबाहुप्रमुखान्हत्वामारीचंसागरेऽक्षिपत् ॥ ततोगंगातटेपुण्येगौतमस्याश्रमेशुभे ॥ १३ ॥ गत्वातत्रशिलारूपागौतमस्यवधूःस्थिता ॥ पादपंकजसंस्पर्शात्कृतामानुषरूपिणी ॥ १४ ॥ दृष्ट्वाऽहल्यांनमस्कृत्यतयासम्यक्प्रपूजितः ॥ इदानींद्रष्टुकामस्तेगृहेमाहेश्वरंधनुः ॥ १५ ॥ पूजितंराजभिःसर्वैर्दृष्टमित्यनुशुश्रुवे ॥ अतोदर्शयराजेंद्रशैवंचापमनुत्तमम् ॥ दृष्ट्वायोध्यांजिगमिषुःपितरंद्रष्टुमिच्छति ॥१६ ॥

१३ ॥ १४ ॥ तेगृहेपूजितंधनुर्द्रष्टुकामइदानीमागतइत्यन्वयः । तच्चसर्वैराजभिर्दृष्टमेवनत्वारूढज्यंकृतमित्यनुशुश्रुवेअनेनश्रुतमित्यर्थः ॥ १५ ॥ दृष्ट्वेत्यस्य धनुःकर्म । यतःपितरंद्रष्टुमिच्छत्यतोऽयोध्यांजिगमिषुरित्यन्वयः ॥ १६ ॥

१ अनेनस्य तस्य नाविकस्य पादप्रक्षालनतः श्रीरामपादसेवापि जातेत्यन्तर्गतो भक्त्युद्रेको निदर्शितः ।

सोऽयंरामः परात्मापरःसर्वजीवेभ्यःप्रकृतेश्चअधिकआत्मापुरुषःपुरिशयनात्पुरुषःपुराणःसर्वदाविद्यमानइत्यर्थः। एषःस्वयंज्योतिःस्वप्रकाशः अनंतोऽविनाशी आद्यःसर्वकारणं यःपरानुग्रहेपरेषांमादृशजनानामनुग्रहेकर्तव्यतयाबुद्धिस्थेसतिपरमसुंदरत्वादिगुणैर्लोकविमोहनीयांमायातनुं नत्वितरजनवत्पांचभौतिकीं धत्ते। सएवएषरामः। उपासकानांकामार्थंब्रह्मणोरूपकल्पना। इतिश्रुतेः ॥ ४९ ॥ अयंहीति। विश्वस्यजगतउद्भवउत्पत्तिःसंयमोनाशः ताभ्यांपालनमप्युपलक्ष्यते। तेषांस्वतंत्रःकर्ता। स्वतंत्रःकर्तेतिपाणिन्युक्तेः। यएकएवपूर्णोव्यापकआत्मास्वमायागुणेषुरजःसत्वतमःसुबिंबितःप्रतिबिंबितःसन्विरिंच्यादिनामभेदान्धत्ते रजोगुणोपहितचैतन्यमेवब्रह्मा सत्त्वगुणोपहितंविष्णुः तमोगुणयुक्तंरुद्रइतिभावः ॥ ५० ॥ हेराम यत्तवांघ्रिपंकजंप्रियात्प्रियत्वाच्छ्रियावक्षसिधृतंलालितंच येनैकेनजगत्त्रयमाक्रांतम्। इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदम्। इतिश्रुतेः। यच्चत्यक्ताभिमानैर्मुनिभिर्ध्येयम्। तद्विष्णोःपरमंपदंसदा

सोऽयंपरात्मापुरुषःपुराणएषःस्वयंज्योतिरनंतआद्यः॥ मायातनुंलोकविमोहनीयांधत्तेपुरानुग्रहएषरामः॥ ४९ ॥ अयंहिविश्वोद्भवसंयमानामेकःस्वमायागुणबिंबितोयः॥ विरिंचिविष्णवीश्वरनामभेदान्धत्तेस्वतंत्रःपरिपूर्णआत्मा ॥ ५० ॥ नमोऽस्तुतेरामतवांघ्रिपंकजंश्रियाधृतंवक्षसिलालितंप्रियात्॥आक्रांतमेकेनजगत्त्रयंपुरोध्येयंमुनींद्रैरभिमानवर्जितैः ॥५१॥ जगतामादिभूतस्त्वंजगत्त्वंजगदाश्रयः॥सर्वभूतेष्वसंयुक्तएकोभातिभवान्परः ॥ ५२ ॥ ओंकारवाच्यस्त्वंरामवाचामविषयःपुमान्॥ वाच्यवाचकभेदेनभवानेवजगन्मयः ॥ ५३ ॥

पश्यंतिसूरयः इतिश्रुतेः। तस्मैनमोऽस्त्वित्यर्थः ॥ ५१ ॥ जगतामिति। आदिभूतःकारणत्वादितिभावः। जगत्त्वंजगदनुवादेनत्वंपदोपात्तब्रह्मात्मत्वंविधीयते। सर्वंखल्विदंब्रह्मेतिवत्। तत्रजगतोमिथ्याभूतत्वेनब्रह्मसामानाधिकरण्यानुपपत्तावपितस्याध्यस्तत्वेनजगद्बाधफलकत्वान्नदोषः। एवंचजगदारोपाधिष्ठानत्वमित्यर्थः। तदेवाह। जगदाश्रयइति। इमाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाः। इतिश्रुतेः। वास्तवआश्रयाश्रयिभावोनास्त्येवेत्याह। सर्वभूतेष्वसंयुक्तइति। एवंचश्रुत्युक्तंतदधिष्ठानत्वमध्यारोपितमेवेतिभावः। अतएवभवानेकोऽद्वितीयोभातिप्रकाशते ॥ ५२ ॥ ओंकारवाच्यस्त्वम्। तस्यवाचकःप्रणवः। इतिपातंजलसूत्रात्। अवतीत्योमितिनिरुपाधिकरक्षकत्वगुणेनसतद्वाच्यः। यद्वा। अश्चउश्चमश्चओमितिब्रह्मविष्णुशिवात्मत्वेनसतद्वाच्यः।

पत्रंसंदेशप्रापकलेखवत्पत्रसहितंदूतमित्यर्थः । यथागच्छतितथापत्रंप्रेषयेत्यन्वयः । सपुत्रकःभरतादिसहितः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ राजशार्दूलंदशरथं राम श्रेयः विवाहरूपं रामकृतंधनुर्भंगम् ॥ ३५ ॥ गजाश्वरथपत्तयइतिमध्यमपदलोपीसमासः । द्वंद्वश्चेतिसूत्रे सेनांगशब्देनरथिकादीनामेवग्रहणं न रथादीनाम तोवाऽत्रनदोषः । अतएवसंग्रामंहस्त्यश्वरथपदातिभिरितिअल्पाच्तरसूत्रस्थभाष्यप्रयोगःसंगच्छत इत्यन्ये ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ राममातृःकौसल्याद्याः

भोःकौशिकंमुनिश्रेष्ठपत्रंप्रेषयसत्वरम् ॥ राजादशरथःशीघ्रमागच्छतुसपुत्रकः ॥३३॥ विवाहार्थंकुमाराणांसदारःसहमंत्रिभिः ॥ तथेतिप्रेपयामासदूतांस्त्वरितविक्रमान् ॥ ३४ ॥ तेगत्वाराजशार्दूलंरामश्रेयोन्यवेदयन् ॥ श्रुत्वारामकृतंराजाहर्षेणमहताप्लुतः ॥३५॥ मिथिलागमनार्थायत्वरयामाससमंत्रिणः ॥ गच्छंतुमिथिलांसर्वेगजाश्वरथपत्तयः ॥३६॥ रथमानयमेशीघ्रंगच्छाम्यद्यैवमाचिरम् ॥ वसिष्ठस्त्वग्रतोयातुसदारःसहितोऽग्निभिः ॥ ३७ ॥ राममातृःसमादायमुनिर्मेभगवान्गुरुः ॥ एवंप्रस्थाप्यसकलंराजार्षिर्विपुलंरथम् ॥ ३८ ॥ महत्यासेनयासार्धमारुह्यत्वरितोययौ ॥ आगतंराघवं[1]श्रुत्वाराजाहर्षसमाकुलः ॥ ३९ ॥ प्रत्युज्जगामजनकःशतानंदपुरोधसा ॥ यथोक्तपूजयापूज्यंपूजयामाससत्कृतम् ॥४०॥ रामस्तुलक्ष्मणेनाशुववंदेचरणौपितुः ॥ ततोहृष्टोदशरथोरामंवचनमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ दिष्ट्यापश्यामितेराममुखंफुल्लांबुजोपमम् ॥ मुनेरनुग्रहात्सर्वंसंपन्नंममशोभनम् ॥ ४२ ॥ इत्युक्त्वाऽऽघ्रायमूर्धानमालिंग्यचपुनःपुनः ॥ हर्षेणमहताविष्टोब्रह्मानंदंगतोयथा ॥ ४३ ॥ ततोजनकराजेनमंदिरेसन्निवेशितः ॥ शोभनेसर्वभोगाढ्येसदारःससुतःसुखी ॥ ४४ ॥ ततःशुभेदिनेलग्नेसुमुहूर्तेरघूत्तमम् ॥ आनयामासधर्मज्ञोरामंसभ्रातृकंतदा ॥ ४५ ॥ रत्नस्तंभसुविस्तारेसुवितानेसुतोरणे ॥ मंडपेसर्वशोभाढ्येमुक्तापुष्पफलान्विते ॥ ४६ ॥

प्रस्थाप्यनगराद्बहिःसंप्रेष्यरथमारुह्यतयैवसेनयासार्धंययावित्यन्वयः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ शतानंदपुरोधसासहितइतिशेषः । यथोक्तपूजयायथाशास्त्रोक्तपूजया ॥ ४० ॥ ४१ ॥ फुल्लांबुजोपमंविकसितकमलसदृशम् ॥ ४२ ॥ ब्रह्मानंदंगतःप्राप्तः समाधावितिशेषः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ वितानंवासःकृतमंगणाच्छादनम् । मंडपोऽत्रविवाहशाला ॥ ४६ ॥

[1] रघोर्गोत्रापत्यं पुमांसं दशरथमित्यर्थः ।

सुसंबाधेसंकीर्णे सुवासिन्योजीवद्भर्तृकाः । पतकोरुचकोरुक्मोनिष्कंवक्षोविभूषणे । इतिकोशाद्वक्षोविभूषणंनिष्कंतत्कंठेयासांताभिः ॥ ४७ ॥ भेरी दुंदुभीवाद्यविशेषौ वितस्तित्रितयदीर्घाताम्रनिर्मिताचर्मच्छन्नाचतुर्विंशत्यंगुलवदनद्वयाभेरी । वर्तुलश्चर्मबद्धैकाननोदुंदुभिरितिवदंति । रत्नांचितेरत्नघटिते ॥ ४८ ॥ रामस्योभयपार्श्वयोःस्थितंवसिष्ठंकौशिकंचयथाक्रमंपूर्वंवसिष्ठंततःकौशिकमितिक्रमेणपूजयित्वेत्यन्वयः ॥ ४९ ॥ सीतामानीयअग्रेकृत्वा

वेदविद्भिःसुसंबाधेब्राह्मणैःस्वर्णभूषितैः ॥ सुवासिनीभिःपरितोनिष्ककंठीभिरावृते ॥ ४७ ॥ भेरीदुंदुभिनिर्घोषैर्गीतनृत्यैःसमाकुले ॥ दिव्यरत्नांचितेस्वर्णपीठेरामंन्यवेशयत् ॥ ४८ ॥ वसिष्ठंकौशिकंचैवशतानंदःपुरोहितः ॥ यथाक्रमंपूजयित्वारामस्योभयपार्श्वयोः ॥ ४९ ॥ स्थापयित्वासतत्राग्निंज्वालयित्वायथाविधि ॥ सीतामानीयशोभाढ्यांनानारत्नविभूषिताम् ॥ ५० ॥ सभार्योजनकःप्रायाद्रामंराजीवलोचनम् ॥ पादौप्रक्षाल्यविधिवत्तदपोमूर्ध्न्यधारयत् ॥ ५१ ॥ याधृतामूर्ध्निशर्वेणब्रह्मणामुनिभिःसदा ॥ ततःसीतांकरेधृत्वासाक्षतोदकपूर्वकम् ॥५२॥ रामायप्रददौप्रीत्यापाणिग्रहविधानतः ॥ सीताकमलपत्राक्षीस्वर्णमुक्तादिभूषिता ॥ ५३ ॥ दीयतेमेसुतातुभ्यंप्रीतोभवरघूत्तम ॥ इतिप्रीतेनमनसासीतांरामकरेऽर्पयन् ॥ ५४ ॥ मुमोदजनकोलक्ष्मींक्षीराब्धिरिवविष्णवे ॥ ऊर्मिलांचौरसींकन्यांलक्ष्मणायददौमुदा॥ ५५ ॥ तथैवश्रुतकीर्तिंचमांडवींभ्रातृकन्यके ॥ भरतायददावेकांशत्रुघ्नायापरांददौ ॥५६॥ चत्वारोदारसंपन्नाभ्रातरःशुभलक्षणाः ॥ विरेजुःप्रभयासर्वेलोकपालाइवापरे ॥ ५७ ॥ ततोऽब्रवीद्वसिष्ठायविश्वामित्रायमैथिलः॥जनकःस्वसुतोदंतंनारदेनाभिभाषितम् ॥ ५८ ॥ यज्ञभूमिविशुद्ध्यर्थंकर्षतोलांगलेनमे ॥ सीतामुखात्समुत्पन्नाकन्यकाशुभलक्षणा ॥ ५९ ॥ तामद्राक्षमहंप्रीत्यापुत्रिकाभावभाविताम् ॥ अर्पितावप्रियभार्यायैशरच्चंद्रनिभानना ॥ ६० ॥

॥ ५० ॥ सभार्योजनकोरामंप्रतिप्रायादित्यन्वयः ॥ ५१ ॥ याःगंगारूपाः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ सीतानाम्नीमेसुतातुभ्यंदीयतेप्रीतोभवेति अनेननिष्कामतयाभगवत्प्रीतयेदानंकृतवानितिसूच्यते ॥ रामकरेसीतामर्पयन्जनकोलक्ष्मींविष्णवेऽर्पयन्समुद्रइवमुमोद ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ भ्रातृकन्यकेकुशध्वजकन्यके ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ सीतामुखात् लांगलाग्रकृतभूविवरात् ॥ ५९ ॥ पुत्रिकाभावेनभावितांध्याताम् ॥ ६० ॥

महतींमहतीसंज्ञाम् । विश्वावसोस्तुबृहतीतुंबुरोस्तुकलावती । महतीनारदस्यस्यात्सरस्वत्यास्तुकच्छपी ॥ इत्युक्तेः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ चतुर्धारामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नरूपेण ॥६४॥६५॥ पूर्वभार्याअनादिशक्तिःसैवविराड्रूपभरणादस्यभार्या । देवगतिंदेवलोकमार्गम् ॥६६॥६७॥ पितामहशब्देनतदादयोवंश्याः ॥६८॥इतिचिंत्येत्येकंपदमितिल्यपोनानुपपत्तिः इतिविचार्यतथाकृतंपणभूतं तत्कृतमित्यर्थः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ यत्पश्यामितन्मेजन्मसफलमित्यन्व

एकदानारदोभ्यागाद्विविक्तेमयिसंस्थिते ॥ रणयन्महतींवीणांगायन्नारायणंविभुम् ॥ ६१ ॥ पूजितःसुखमासीनोमामुवाचसुखान्वितः ॥ शृणुष्ववचनंगुह्यंतवाभ्युदयकारणम् ॥ ६२ ॥ परमात्माहृषीकेशोभक्तानुग्रहकाम्यया ॥ देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थंरावणस्यवधायच॥६३॥ जातोरामइतिख्यातोमायामानुषवेषधृक् ॥ आस्तेदाशरथिर्भूत्वाचतुर्धापरमेश्वरः ॥ ६४ ॥ योगमायाऽपिसीतेतिजातावैतववेश्मनि ॥ अतस्त्वंराघवायैवदेहिसीतांप्रयत्नतः ॥६५॥ नान्येभ्यःपूर्वभार्यैषारामस्यपरमात्मनः ॥ इत्युक्त्वाप्रययौदेवगतिंदेवमुनिस्तदा॥६६॥ तदारभ्यमयासीताविष्णोर्लक्ष्मीर्विभाव्यते ॥ कथंमयाराघवायदीयतेजानकीशुभा ॥ ६७ ॥ इतिचिंतासमाविष्टःकार्यमेकमचिंतयम्॥ मत्पितामहगेहेतुन्यासभूतमिदंधनुः ॥ ६८ ॥ ईश्वरेणपुराक्षिप्तंपुरदाहादनंतरम् ॥ धनुरेतत्पणंकार्यमितिचिंत्यकृतंतथा ॥ ६९ ॥ सीतापाणिग्रहार्थायसर्वेषांमाननाशनम् ॥ त्वत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठरामोराजीवलोचनः ॥ ७० ॥ आगतोऽत्रधनुर्द्रष्टुंफलितोमेमनोरथः ॥ अद्यमेसफलंजन्मरामत्वांसहसीतया॥ ७१ ॥ एकासनस्थंपश्यामिभ्राजमानंरविंयथा ॥ त्वत्पादांबुधरोब्रह्मासृष्टिचक्रप्रवर्तकः ॥ ७२॥ बलिस्त्वत्पादसलिलंधृत्वाभूद्दिविजाधिपः ॥ त्वत्पादपांसुसंस्पर्शादहल्याभर्तृशापतः ॥ ७३ ॥ सद्यएवविनिर्मुक्ताकोऽन्यस्त्वत्तोऽधिरक्षिता ॥ ७४ ॥ यत्पादपंकजपरागसुरागयोगिवृंदैर्जितंभवभयंजितकालचक्रैः ॥ यन्नामकीर्तनपराजितदुःखशोकादेवास्तमेवशरणंसततंप्रपद्ये ॥ ७५ ॥ इतिस्तुत्वानृपःप्रादाद्राघवायमहात्मने ॥ दीनाराणांकोटिशतंरथानामयुतंतदा ॥ ७६ ॥

यः॥ ७१ ॥त्वत्पादांबु गंगारूपम् ॥७२॥७३॥ अधिरक्षिता अधिकोरक्षितेत्यर्थः ॥७४॥ यस्यरामस्यपादपंकजपरागेषुसुतरांरागोयेषांतैर्योगिवृंदैर्भवभयंसंसारभयंजितं देवाःयन्नामकीर्तनपराजितदुःखशोकाःजाताइतिशेषः॥ ७५॥ दीनाराणामिति । दीनारोरूपकैरष्टाविंशत्यापरिकीर्तितः । सुवर्णसप्ततितमोभागो

॥ १७ ॥ मंत्रिणंसुदामाख्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ कौशिकोऽपितथेत्युक्त्वावक्ष्यमाणमाहेत्यन्वयः ॥ २० ॥ मौनीशेऋषिश्रेष्ठे ॥ २१ ॥ २२ ॥
परिकरंकटिवस्त्रबंधम् ॥ २३ ॥ गुणंज्याम् ॥ २४ ॥ अखिलहृत्सारः अखिलप्राणिनांहिरण्यगर्भादीनांसकलब्रह्मांडस्थानांहृत्सारोबलंयस्यसः॥ २५॥
मर्त्यंमनुष्यलोकम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ रघूद्वहमालिंग्यराजाऽतिहृष्टोजातइतिशेषः । सीतामातरोजनकपत्न्यः अंतःपुराजिरेतदंगणेआगताः । किमिदमि

इत्युक्तोमुनिनाराजापूजार्हाविति पूजया ॥ पूजयामासधर्मज्ञोविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ १७ ॥ ततःसंप्रेषयामासमंत्रिणंबुद्धिमत्तरम् ॥ जनकउ
वाच ॥ शीघ्रमानयविश्वेशचापंरामायदर्शय ॥१८॥ ततोगतेमंत्रिवरेराजाकौशिकमब्रवीत् ॥ यदिरामोधनुर्धृत्वाकोट्यामारोपयेद्गुणम् ॥
॥ १९ ॥ तदामयाऽत्मजासीतादीयतेराघवायहि ॥ तथेतिकौशिकोऽप्याहरामंसंवीक्ष्यसस्मितम् ॥ २० ॥ शीघ्रंदर्शयचापाग्र्यंरामाया
मिततेजसे ॥ एवंब्रुवतिमौनीशआगताश्चापवाहकाः ॥ २१ ॥ चापंगृहीत्वाबलिनःपंचसाहस्रसंख्यकाः॥ घंटाशतसमायुक्तंमणिवज्रादिभू
षितम् ॥ २२ ॥ दर्शयामासरामायमंत्रीमंत्रवतांवरः ॥ दृष्ट्वारामःप्रहृष्टात्माबद्ध्वापरिकरंदृढम् ॥ २३॥गृहीत्वावामहस्तेनलीलयातोलय
न्धनुः ॥ आरोपयामासगुणंपश्यत्स्वखिलराजसु ॥ २४ ॥ ईषदाकर्षयामासपाणिनादक्षिणेनसः ॥ बभंजाखिलहृत्सारोदिशःश
ब्देनपूरयन् ॥ २५ ॥ दिशश्चविदिशश्चैवस्वर्गंमर्त्यंरसातलम् ॥ तदद्भुतमभूत्तत्रदेवानांदिविपश्यताम् ॥ २६ ॥ आच्छादयंतःकुसुमैर्दे
वाःस्तुतिभिरीडिरे ॥ देवदुंदुभयोनेदुर्ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥२७॥ द्विधाभग्नंधनुर्दृष्ट्वाराजालिंग्यरघूद्वहम् ॥ विस्मयंलेभिरेसीतामातरोऽ
तःपुराजिरे ॥ २८ ॥ सीतास्वर्णमयींमालांगृहीत्वादक्षिणेकरे ॥ स्मितवक्रास्वर्णवर्णासर्वाभरणभूषिता ॥ २९ ॥ मुक्ताहारैःकर्णपत्रैःक्वण
च्चरणनूपुरा॥दुकूलपरिसंवीतावस्त्रातव्यंजितस्तनी ॥ ३० ॥ रामस्योपरिनिक्षिप्यस्मयमानामुदंययौ ॥ ततोमुमुदिरेसर्वराजदाराःस्वलंकृ
तम् ॥ ३१ ॥ गवाक्षजालरंध्रेभ्योदृष्ट्वालोकविमोहनम् ॥ ततोऽब्रवीन्मुनिंराजासर्वशास्त्रविशारदः ॥ ३२ ॥

तिविस्मयवशादितिभावः । विस्मयमद्भुतरसंलेभिरेप्रापुः ॥ २८ ॥ स्मितवक्रा । स्मितपदेअर्शआद्यच् । स्मितयुक्तंवक्रंयस्याः सा ॥ २९ ॥ कर्ण
पत्रैःकर्णभूषणैःउपलक्षितेतिशेषः । चरणेनचलितेनक्वणन्नूपुरंयस्याःसा । आर्षःसमासः ॥ ३० ॥ निक्षिप्येत्यस्यमाला कर्म । स्वलंकृतंलोकविमोहनंरा
मंदृष्ट्वामुमुदिरेइत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ७ ॥ अंतकमंतकर्तारंकालमिव ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ राजानमनादृत्यरघूत्तममुवाचेत्यन्वयः । मेनाम्नामदीयनाम्नाप्रसिद्धःसन्पृथ्वींचरसि अतोमन्नामहारकत्वान्मच्छत्रुरसि । एवमपिक्षत्रियत्वाभिमानश्चेद्द्वंद्वयुद्धंप्रयच्छ ॥ ११ ॥ १२ ॥ त्वयियुद्धायोद्यतेऽपितावन्नयोत्स्ये यावत्तेपरीक्षांनप्राप्स्ये वैष्णवचापारोपणेनतुत्वद्बलंविज्ञायत्वयायोत्स्यामीत्याह । तदायुद्धमिति । तत्रतवासामर्थ्येतुत्वदीयसकलवधःप्रशस्तइतिभावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ सर्वेषामपिचक्षुषांसर्वसंबंधिचक्षुषामित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ लक्ष्यंभेद्यम् ॥ १७ ॥ लोकान्तपोऽर्जितान् परलोकगतिमितियावत् । पादयुगंचरणयुगलम् । इह

नीलमेघनिभंप्रांशुंजटामंडलमंडितम् ॥ धनुःपरशुपाणिंचसाक्षात्कालमिवांतकम् ॥ ७ ॥ कार्तवीर्यांतकंरामंदृप्तक्षत्रियमर्दनम् ॥ प्राप्तंदशरथस्याग्रेकालमृत्युमिवापरम् ॥ ८ ॥ तंदृष्ट्वाभयसंत्रस्तोराजादशरथस्तदा ॥ अर्घ्यादिपूजांविस्मृत्यत्राहित्राहीतिचाब्रवीत् ॥ ९ ॥ दंडवत्प्रणिपत्याहपुत्रप्राणंप्रयच्छमे ॥ इतिब्रुवंतंराजानमनादृत्यरघूत्तमम् ॥ १० ॥ उवाचनिष्ठुरंवाक्यंक्रोधात्प्रचलितेंद्रियः ॥ त्वंरामइतिनाम्नामेचरसिक्षत्रियाधम ॥ ११ ॥ द्वंद्वयुद्धंप्रयच्छाशुयदित्वंक्षत्रियोऽसिवै ॥ पुराणंजर्जरंचापंभंक्त्वात्वंकत्थसेमुधा ॥ १२ ॥ अस्मिंस्तुवैष्णवेचापेआरोपयसिचेद्गुणम् ॥ तदायुद्धंत्वयासार्धंकरोमिरघुवंशज ॥ १३ ॥ नोचेत्सर्वान्हनिष्यामिक्षत्रियांतकरोह्यहम् ॥ इतिब्रुवतिवैतस्मिंश्चचालवसुधाभृशम् ॥ १४ ॥ अंधकारोबभूवाथसर्वेषामपिचक्षुषाम् ॥ रामोदाशरथिर्वीरोवीक्ष्यतंभार्गवंरुषा ॥ १५ ॥ धनुराच्छिद्यतद्धस्तादारोप्यगुणमंजसा ॥ तूणीराद्बाणमादायसंधायाकृष्यवीर्यवान् ॥ १६ ॥ उवाचभार्गवंरामंशृणुब्रह्मन्वचोमम ॥ लक्ष्यंदर्शयबाणस्यह्यमोघोममसायकः ॥ १७ ॥ लोकान्पादयुगंवापिवदशीघ्रंममाज्ञया ॥ अयंलोकःपरोवाथत्वयागंतुंनशक्यते ॥ १८ ॥ एवंत्वांहिप्रकर्तव्यंवदशीघ्रंममाज्ञया ॥ एवंवदतिश्रीरामेभार्गवोविकृताननः ॥ १९ ॥ संस्मरन्पूर्ववृत्तांतमिदंवचनमब्रवीत् ॥ राममराममहाबाहोजानेत्वांपरमेश्वरम् ॥ २० ॥ पुराणपुरुषंविष्णुंजगत्सर्गलयोद्भवम् ॥ बाल्येऽहंतपसाविष्णुमाराधयितुमंजसा ॥ २१ ॥

लोकेतीर्थादिगतिमितियावत् । ममाज्ञयेत्यनेनस्वस्यस्वरूपाविर्भावंसूचयति । उक्तमेवार्थंस्फुटमाह । अयमिति । यथात्वयाअथैतदनंतरमयंलोकःपरोवागंतुंनशक्यते । एवंतथात्वांप्रतिकर्तव्यंममवर्ततेतच्छीघ्रंवदेत्यर्थः ॥ १८ ॥ विकृताननः । प्राप्तपराभवत्वादितिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ पुराणपुरुषम् । अनादित्वात् नवद्वारासुसर्वपूर्षुशयनाच्च । विष्णुंव्यापकम् अंतर्बहिश्चसर्वत्रप्रविष्टंवा । जगत्सर्गलयोद्भवंजगतःसृष्टिसंहारस्थितयोयस्मात्तम् ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ फलितंफलसमर्थंजातम् । मच्चिदंशेनमद्रूपचिदाश्रयशक्त्यंशेन ॥ २४ ॥ कार्तवीर्यंपितृहणमिति । तपसःश्रमःतपोरूपश्रमः । राहोः शिरइतिवत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ परयाशक्त्यात्वयिविद्यमानशक्त्यंशादधिकयाशक्त्या ततोदर्शनानंतरंमयात्वयिदत्तंमत्तेजःपुरायदापुनरादास्येतदेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ ब्रह्मणोदिनंचतुर्युगसहस्राख्यम् ॥ २८ ॥ सएवपुराममवरदएव ॥ २९ ॥ ममप्रतीतोऽसिमयाप्रत्यभिज्ञातोसीत्यर्थः । ननुमत्प्रत्यभिज्ञायाः किमेवंदौर्लभ्यंयेनैवंसंभ्रमस्तत्राह । ब्रह्मादिभिरिति । तदलभ्यत्वेहेतुःप्रकृतेःपारगइति ॥ ३० ॥ जन्मादिषड्भावाः जायतेऽस्तिवर्धतेविपरिणमतेऽ

चक्रतीर्थंशुभंगत्वातपसाविष्णुमन्वहम् ॥ अतोषयंमहात्मानंनारायणमनन्यधीः ॥ २२ ॥ ततःप्रसन्नोदेवेशःशंखचक्रगदाधरः ॥ उवाच मांरघुश्रेष्ठप्रसन्नमुखपंकजः ॥ २३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ उत्तिष्ठतपसोब्रह्मन्फलितंतेतपोमहत् ॥ मच्चिदंशेनयुक्तस्त्वंजहिहैहयपुंगवम् ॥ २४ ॥ कार्तवीर्यंपितृहणंयदर्थंतपसःश्रमः ॥ ततस्त्रिःसप्तकृत्वस्त्वंहत्वाक्षत्रियमंडलम् ॥ २५ ॥ कृत्स्नांभूमिंकश्यपायदत्त्वा शांतिमुपावह ॥ त्रेतामुखेदाशरथिर्भूत्वारामोऽहमव्ययः ॥ २६ ॥ उत्पत्स्येपरयाशक्त्यातदाद्रक्ष्यसिमांततः ॥ मत्तेजःपुनरादास्येत्वयिदत्तंमयापुरा ॥ २७ ॥ तदातपश्चरँल्लोकेतिष्ठत्वंब्रह्मणोदिनम् ॥ इत्युक्त्वांतर्दधेदेवस्तथासर्वंकृतंमया ॥ २८ ॥ सएवविष्णुस्त्वंरामजातोऽसिब्रह्मणार्थितः ॥ मयिस्थितंतुत्वत्तेजस्त्वयैवपुनराहृतम् ॥ २९ ॥ अद्यमेसफलंजन्मप्रतीतोऽसिममप्रभो ॥ ब्रह्मादिभिरलभ्यस्त्वंप्रकृतेःपारगोमतः ॥ ३० ॥ त्वयिजन्मादिषड्भावानसंत्यज्ञानसंभवाः ॥ निर्विकारोऽसिपूर्णस्त्वंगमनादिविवर्जितः ॥ ३१ ॥ यथा जलेफेनलजालंधूमोवह्नौतथात्वयि ॥ त्वदाधारात्वद्विषयामायाकार्यंसृजत्यहो ॥ ३२ ॥

पक्षीयतेनश्यतीत्येवंरूपाः षड्भावविकारास्तेयतस्त्वंपूर्णोज्ञानेनातोऽज्ञानसंभवास्तेत्वयिनसंतिअतस्त्वंनिर्विकारोगमनादिविवर्जितश्चासि ॥ ३१ ॥ ननुतेजोहरणादिक्रियायाइदानीमेवोक्तेःकथंनिष्क्रियत्वमतआह । यथेति । यथाशुद्धेएवजलादौफेनजलादिऔपाधिकंतथात्वयिक्रियौपाधिकीत्यर्थः । उपाधिमेवाह । त्वदाधारेति । अन्यान्प्रतित्वामावृणोतीति त्वद्विषयाअस्वतंत्रतयात्वदधीनत्वात् । त्वदाधाराचसेतिभावः ॥ ३२ ॥

(१--अभेदसंबन्धविवक्षायां षष्ठी ।)

उक्तंत्वद्विषयत्वमेवदर्शयति । यावदिति । साकुतस्तत्राह । अविचारितसिद्धेति । अनादिसिद्धाविचारेणैवसिद्धेतिअनादिःसेतिभावः । सैवमायाविद्यात्र ह्यज्ञानंतद्विरोधिनीतस्मिन्सतिनश्यतितदुत्पत्तिंप्रतिबध्नातिच । अतोविद्यापदेनोच्यत इत्यर्थः । विद्याविद्येश्रुतिप्रोक्तेएकत्वान्यधियौहिते । इतिअभियुक्तोक्तेः ॥ ३३ ॥ कार्यंसृजत्यहोइत्युक्तंतत्कार्यंदर्शयति । अविद्येति । देहादिसंघातेआदिनेंद्रियादितत्संघातावच्छिन्नेंऽतःकरणेप्रतिबिंबिताअनिर्वाच्यसंबंधेनसंबद्धाचिच्छक्तिःप्राणादिप्रेरकत्वेनप्राणधारकतयाजीवइत्युच्यते । जीवप्राणधारणे । इतिधातोः ॥ ३४ ॥ ननुचिच्छक्तेरक्रियत्वेनजीवेकर्तृत्वादिव्यवहारःकथमतआह । यावदिति । अभिमानोऽहमितिबुद्धिः । यावद्विवेकाभावमूलकोदेहादिसंघातेऽहमितिअभिमानस्तावत्कर्तृत्वाद्यारोपेणतद्वानिवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ विशिष्टेएवकर्तृत्वादीत्युक्तमर्थंप्रत्येकंतन्निषेधेनद्रढयति । आत्मनइति । संसृतिःकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानकृतःसंसारोनास्तिअपरिणामित्वा

यावन्मायावृतालोकास्तावत्त्वांनविजानते ॥ अविचारितसिद्धैषाऽविद्याविद्याविरोधिनी ॥ ३३॥ अविद्याकृतदेहादिसंघातेप्रतिबिंबिता॥ चिच्छक्तिर्जीवलोकेऽस्मिञ्जीवइत्यभिधीयते ॥ ३४ ॥ यावद्देहमनःप्राणबुद्ध्यादिष्वभिमानवान् ॥ तावत्कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखादिभाग्भवेत् ॥ ३५ ॥ आत्मनःसंसृतिर्नास्तिबुद्धेर्ज्ञानंनजात्विति ॥ अविवेकाद्द्वयंयुंक्त्वासंसारीतिप्रवर्तते ॥ ३६ ॥ जडस्यचित्समायोगाच्चित्त्वंभूयाच्चितेस्तथा ॥ जडसंगाज्जडत्वंहिजलाग्न्योर्मेलनंयथा ॥ ३७ ॥ यावत्त्वत्पादभक्तानांसंगसौख्यंनविंदति ॥ तावत्संसारदुःखौघान्ननिवर्तेन्नरःसदा ॥ ३८ ॥

दितिभावः । एवंबुद्धेर्ज्ञानंन जडत्वादितिभावः । तस्माद्द्वयंयुंक्त्वाऽहमितिबुद्ध्यागृहीत्वा तत्रहेतुरविवेकःसंसारीजीवइति । अहंकर्ताभोक्तेत्यादिरूपेणप्रवर्ततेव्यवहरति । तदुक्तम् । नबुद्धेरवबोधोऽस्तिनात्मनोविद्यतेक्रिया । अतोनान्यतरस्यापिजानातीतितुयुज्यते ॥ इति ॥ ३६ ॥ नन्वेवंबुद्धेश्चितीसंज्ञानइतिधातुनिष्पन्नचित्तव्यवहारानुपपत्तिरतआह । जडस्येति । नन्वेवमहमज्ञइतिव्यवहारानुपपत्तिरतआह ॥ तथाचितेर्जडसंयोगाज्जडत्वं संमेलनेमिथोऽन्योन्यधर्मतिरोभावेदृष्टांतमाह जलाग्न्योर्मेलनविद्युज्जलयोरित्यर्थः । विद्युतःप्रकाशंजातमपिजलमावृणोति जलस्वरूपंजडमपिअग्निसंयोगाद्विद्युद्रूपेणप्रकाशरूपतांप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ नन्वेवंयदिसंसृतस्तर्हिकथंमुच्यते तत्राह । यावदिति । संगसौख्यंसंगाज्जायमानंसुखंनविंदतिनप्राप्नोतितावदित्यर्थः । सौख्यमितिस्वार्थेष्यञ् । निवर्तेदितिपरस्मैपदमार्षम् ॥ ३८ ॥

रूपकइष्यते ॥ इतिविष्णुगुप्तोक्तेः । कात्यायनस्तु । कार्षापणैश्चतुर्भिस्तुविज्ञेयोधान्यकोबुधैः । तेद्वादशसुवर्णस्तुदीनारस्तुत्रिकःस्मृतः ॥ इति । कार्षापणोदक्षिणस्यांदिशिरौप्यःप्रवर्तते । पणैर्निबद्धःपूर्वस्यांषोडशैवपणाःसतु ॥ इति । षोडशपणरूप्यंदक्षिणस्थःकार्षापणइत्यर्थः । अयुतंदशसहस्रम् ॥ ७६ ॥ नियुतंदशलक्षम् ॥ ७७ ॥ मुक्तारत्नमयोज्ज्वलान्हारानित्यन्वयः ॥ ७८ ॥ पूजयित्वा यथोचितधनदानैरित्यर्थः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ पातिव्रत्यंपुराणाद्युक्तपतिव्रताधर्मंभर्त्रादिवाक्यानुल्लंघनादिरूपं वत्सेतिष्ठेत्येवंशिक्षयामासुरित्यर्थः ॥ ८१ ॥ आनकोदुंदुभिःतत्प्रभृतितूर्यसंबंधिघोषःस्वर्वासिभेर्यादिशब्दैःसंमू

अश्वानांनियुतंप्रादाद्गजानांषट्शतंतथा ॥ पत्तीनांलक्षमेकंतुदासीनांत्रिशतंददौ ॥ ७७ ॥ दिव्यांबराणिहारांश्चमुक्तारत्नमयोज्ज्वलान्
सीतायैजनकःप्रादात्प्रीत्यादुहितृवत्सलः ॥ ७८ ॥ वसिष्ठादीन्सुसंपूज्यभरतंलक्ष्मणंतथा ॥ पूजयित्वायथान्यायंतथादशरथंनृपम् ॥
॥ ७९ ॥ प्रस्थापयामासनृपोराजानंरघुसत्तमम् ॥ सीतामालिंग्यरुदतींमातरःसाश्रुलोचनाः ॥ ८० ॥ श्वश्रूशुश्रूषणपरानित्यंराममनु
व्रता॥ पातिव्रत्यमुपालंब्यतिष्ठवत्सेयथासुखम् ॥ ८१ ॥ प्रयाणकालेरघुनंदनस्यभेरीमृदंगानकतूर्यघोषः ॥ स्वर्वासिभेरीघनतूर्यशब्दैः
संमूर्च्छितोभूतभयंकरोऽभूत् ॥ ८२ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेबालकांडेजानकीपरिणयनंनामषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥
॥ सूतउवाच ॥ अथगच्छतिश्रीरामेमैथिलाद्योजनत्रयम् ॥ निमित्तान्यतिघोराणिददर्शनृपसत्तमः ॥ १ ॥ नत्वावसिष्ठंपप्रच्छकिमिदंमु
निपुंगव ॥ निमित्तानीहदृश्यंतेविषमाणिसमंततः ॥ २ ॥ वसिष्ठस्तमथप्राहभयमागामिसूच्यते ॥ पुनरप्यभयंतेऽद्यशीघ्रमेवभविष्य
ति ॥ ३ ॥ मृगाःप्रदक्षिणंयांतिपश्यत्वांशुभसूचकाः ॥ इत्येवंवदतस्तस्यववौघोरतरोऽनिलः ॥ ४ ॥ मुष्णंश्चक्षूंषिसर्वेषांपांसुवृष्टिभिरर्द
यन् ॥ ततोव्रजन्ददर्शाग्रेतेजोराशिमुपस्थितम्॥५॥कोटिसूर्यप्रतीकाशंविद्युत्पुंजसमप्रभम् ॥ तेजोराशिंददर्शाथजामदग्न्यंप्रतापवान् ६

र्च्छितोमिश्रितःसन्प्राणिनांभयंकरोऽभूत् । घनंकांस्यतालादि ॥ ८२ ॥ इति श्रीमत्सक० अध्यात्मरामायणसेतौबालकांडेजानकीपरिणयनंनामषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ मैथिलात्मैथिलपुरात् । घोराणिनिमित्तानिअशुभसूचकाउत्पाताः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मृगास्त्वांप्रदक्षिणंयांतिपश्येत्यन्वयः ॥ ४ ॥ मुष्णन्दर्शनशक्तिरहितानिकुर्वन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥५०॥ मृतमिवागतम् । क्षत्रियकुलांतकापरावर्तनेनतथासंभावना । उत्सृजतउदसृजदित्यर्थः । अडभावआर्षः ॥ ५१ ॥ देवसंमिताःदेवतुल्याः ॥५२॥ ॥५३॥ ५४ ॥ युधाजितंसंपूज्यभरतंशत्रुघ्नंचापिप्रेषयामासेत्यन्वयः ॥ ५५ ॥ पौलोम्यापुलोमापत्यभूतयाशच्याशक्रेणचदेवमातेत्यर्थः[1] ॥ ५६ ॥ साकेतेअयोध्यायां लोकनाथेषुप्रथिताःप्रसिद्धागुणगणायस्यसः लोकैःसम्यग्गीताकीर्तिर्यस्य सकलजनसमूहस्यानंदसमूहरूपामूर्तिर्यस्य शतगुणानंदत्वात्तस्येतिभा

तथेतिराघवेणोक्तःपरिक्रम्यप्रणम्यतम् ॥ पूजितस्तदनुज्ञातोमहेंद्राचलमन्वगात् ॥ ५० ॥ राजादशरथोहृष्टोरामंमृतमिवागतम् ॥ आ
लिंग्यालिंग्यहर्षेणनेत्राभ्यांजलमुत्सृजत् ॥ ५१ ॥ ततःप्रीतेनमनसास्वस्थचित्तःपुरंययौ ॥ रामलक्ष्मणशत्रुघ्नभरतादेवसंमिताः ॥ ५२ ॥
स्वांस्वांभार्यामुपादायरेमिरेस्वस्वमंदिरे ॥ मातापितृभ्यांसंहृष्टोरामःसीतासमन्वितः ॥ ५३ ॥ रेमेवैकुंठभवनेश्रियासहयथाहरिः ॥ युधा
जिन्नामकैकेयीभ्राताभरतमातुलः ॥ ५४ ॥ भरतंनेतुमागच्छत्स्वराज्यंप्रीतिसंयुतः ॥ प्रेषयामासभरतंराजास्नेहसमन्वितः ॥ शत्रुघ्नंचापि
संपूज्ययुधाजितमरिंदमः ॥ ५५ ॥ कौसल्याशुशुभेदेवीरामेणसहसीतया ॥ देवमातेवपौलोम्याशच्याशक्रेणशोभना ॥ ५६ ॥ साकेते
लोकनाथप्रथितगुणगणोलोकसंगीतकीर्तिःश्रीरामःसीतयास्तेऽखिलजननिकरानंदसंदोहमूर्तिः ॥ नित्यश्रीर्निर्विकारोनिरवधिविभवोनि
त्यमायानिरासोमायाकार्यानुसारीमनुजइवसदाभातिदेवोऽखिलेशः ॥ ५७ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेबालकांडेपर
शुरामपराभववर्णनंनामसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ अध्यात्मबालकांडेचसर्गाःसप्तैवशंभुना ॥ दिष्टाःषष्ट्युत्तरत्रिंशच्छ्लोकामोक्षप्रदानृणाम् ॥ ३६० ॥

वः । नित्यंश्रीःपराशक्तिर्यस्य अतएवनिरवधिविभवः नित्यंमायायाआवरणशक्तिरूपायानिरासोयस्मात् ॥ मायासर्वथायंप्रत्यनावरिकेतिभावः । मायाकार्यं सर्वमनुसरतिसत्तास्फूर्तिभ्यांव्याप्नोतितादृशःदेवोऽपिअखिलेशोऽपिमाययैवयोमनुजइवभाति ॥ ५७ ॥ ॥ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्य हिम्मतिवर्मणःपुत्रस्य श्रीरामवर्मणःकृतौ अध्यात्मरामायणसेतौबालकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ श्रीसीतारामचन्द्रार्पणमस्तु ॥ ॥

[1] अदितिः ।

सतांसंगेनलब्धयाभक्त्यात्वांयदाजनाःसमुपासतेतदातेभ्यःमायाशनैर्मंदंयातिअपसरति । विक्षेपशक्तिंत्यजतीत्यर्थः । अतएवसातानवंप्रतिपद्यते ॥ ३९ ॥ तवज्ञानमभेदेनयत्तद्युक्तःसद्गुरुस्त्वद्भक्तियोगात्तेनलभ्यते तदनंतरंतादृशगुरोःसकाशाद्वाक्यज्ञानं तत्त्वमसीतिवाक्यार्थाखंडार्थज्ञानंत्वत्प्रसादाल्लब्ध्वाविमुच्यते । आचार्यवान्पुरुषोवेद । इतिश्रुतेः । उपदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः । इतिस्मृतेश्च ॥ ४० ॥ मुक्तिशंकामुक्तिप्राप्तिसंभावनापिनतथासुखंनैवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ भक्तिकारणंभक्तिमत्संगः याभ्यांभक्तिमत्संगतज्जन्यभक्तिभ्यामविद्यासाक्षात्परंपरयाचमिलित्वानश्यति ॥ ४२ ॥ त्वद्धर्मस्तत्त्वज्ञानंतद्रूपामृतवर्षणशीलास्तदुपदेष्टारस्तेनतेषांतत्त्वमर्थसिद्धम् ॥ ४३ ॥ कारुणिकेतिसंबोधनंप्रकृतोपयोगाय ॥ ४४ ॥ तवबाणायभूयात् त्वद्बाणनाश्यं

सत्संगलब्धयाभक्त्यायदात्वांसमुपासते ॥ तदामायाशनैर्यातितानवंप्रतिपद्यते॥३९॥ततस्त्वज्ज्ञानसंपन्नःसद्गुरुस्तेनलभ्यते ॥ वाक्यज्ञानंगुरोर्लब्ध्वात्वत्प्रसादाद्विमुच्यते ॥ ४० ॥ तस्मात्त्वद्भक्तिहीनानांकल्पकोटिशतैरपि ॥ नमुक्तिशंकाविज्ञानशंकानैवसुखंतथा ॥ ४१ ॥ अतस्त्वत्पादयुगलेभक्तिर्मेजन्मजन्मनि ॥ स्यात्त्वद्भक्तिमतांसंगोऽविद्यायाभ्यांविनश्यति ॥ ४२ ॥ लोकेत्वद्भक्तिनिरतास्त्वद्धर्मामृतवर्षिणः ॥ पुनंतिलोकमखिलंकिंपुनःस्वकुलोद्भवान् ॥ ४३ ॥ नमोऽस्तुजगतांनाथनमस्तेभक्तिभावन ॥ नमःकारुणिकानंतरामचंद्रनमोऽस्तुते ॥ ४४ ॥ देवयद्यत्कृतंपुण्यंमयालोकजिगीषया ॥ तत्सर्वंतवबाणायभूयाद्रामनमोस्तुते ॥ ४५ ॥ ततःप्रसन्नोभगवाञ्छ्रीरामःकरुणामयः ॥ प्रसन्नोऽस्मितवब्रह्मन्यत्तेमनसिवर्तते ॥ ४६ ॥ दास्येतदखिलंकामंमाकुरुष्वात्रसंशयम् ॥ ततःप्रीतेनमनसाभार्गवोराममब्रवीत् ॥ ४७ ॥ यदिमेऽनुग्रहोरामतवास्तिमधुसूदन ॥ त्वद्भक्तसंगस्त्वत्पादेदृढाभक्तिःसदाऽस्तुते ॥ ४८ ॥ स्तोत्रमेतत्पठेद्यस्तुभक्तिहीनोऽपिसर्वदा ॥ त्वद्भक्तिस्तस्यविज्ञानंभूयादंतेस्मृतिस्तव ॥ ४९ ॥

भूयादित्यर्थः । अनेनसर्वकर्मक्षयेणमुक्तिंदेहीतिव्यंग्यम् ॥ ४५ ॥ तद्व्यंग्यंबुद्ध्यातद्दानंभगवान्प्रतिजानीते । ततइत्यादि ॥ ४६ ॥ अत्रत्वत्कामदाने ॥ ४७ ॥ सोऽपिमुक्तिकारणसंपदंप्रार्थयते । यदीति । मधुसूदनेत्यनेनमोक्षप्रतिबंधकमत्कर्मनाशनेत्वंसमर्थइतिव्यज्यते ॥ ४८ ॥ विज्ञानंत्वदभेदसाक्षात्कारः । इदंभक्तिफलं यदिकदाचिदिदंनस्यात्तर्हिअंतेमरणकालेतवस्मृतिरवश्यंभूयादितिलोकोपकारायप्रार्थयते । अंतेयामतिःसागतिरितिन्यायात्तत्स्मृतौतल्लाभोऽवश्यंभावीतिभावः ॥ ४९ ॥

१-तनोर्भावं कृशत्वमित्यर्थः ।

अतएवसगुणानुरूपास्तथागुणाःप्रजाःसूतेतादृश्यागृहिण्यायुक्तःलोकत्रयरूपगेहेगृहस्थस्त्वमित्युदाहृतः ॥ १२ ॥ इदानींसर्वस्त्रीरूपंसीतैवसर्वंपुंरूपंत्वमेवेतिसा वात्म्येनस्तुवंस्त्वमेवगृहस्थइत्यर्थमुपपादयति । त्वमित्यादिना ॥ १३ ॥ पौलोमीशची अनलोऽग्निः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ विशिष्यकिंचि दुक्त्वासामान्येनोपसंहरति । लोकेइति ॥ १८ ॥ लोकत्रयगृहस्थत्वमुपसंहरति । तस्मादिति । युवाभ्यामन्यदितिशेषः । तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत् । इति श्रुत्यासर्वत्रेश्वरचैतन्येनैवचेतनत्वमितिभावः ॥ १९ ॥ तदेवोपपादयति । त्वदिति त्वदाभासेनत्वत्संबंधेनोदितंसृष्ट्युन्मुखत्वंप्राप्तमीदृशमज्ञानंमायैवाव्या

सूतेऽजस्रंशुक्लकृष्णलोहिताःसर्वदाप्रजाः ॥ लोकत्रयमहागेहेगृहस्थस्त्वमुदाहृतः ॥ १२ ॥ त्वंविष्णुर्जानकीलक्ष्मीःशिवस्त्वंजानकीशिवा ॥ ब्रह्मात्वंजानकीवाणीसूर्यस्त्वंजानकीप्रभा ॥ १३ ॥ भवाञ्छशांकःसीतातुरोहिणीशुभलक्षणा ॥ शक्रस्त्वमेवपौलोमीसीतास्वाहाऽनलोभवान् ॥ १४ ॥ यमस्त्वंकालरूपश्चसीतासंयमिनीप्रभो ॥ निर्ऋतिस्त्वंजगन्नाथतामसीजानकीशुभा ॥ १५ ॥ रामत्वमेववरुणोभार्गवीजानकीशुभा ॥ वायुस्त्वंरामसीतातुसदागतिरितीरिता[1] ॥ १६ ॥ कुबेरस्त्वंरामसीतासर्वसंपत्प्रकीर्तिता ॥ रुद्राणीजानकीप्रोक्तारुद्रस्त्वंलोकनाशकृत् ॥ १७ ॥ लोकेस्त्रीवाचकंयावत्तत्सर्वंजानकीशुभा ॥ पुन्नामवाचकंयावत्तत्सर्वंत्वंहिराघव ॥ १८ ॥ तस्माँल्लोकत्रयेदेवयुवाभ्यांनास्तिकिंचन ॥ १९ ॥ त्वदाभासोदिताज्ञानमव्याकृतमितीर्यते ॥ तस्मान्महांस्ततःसूत्रंलिंगंसर्वात्मकंततः ॥ २० ॥ अहंकारश्चबुद्धिश्चपंचप्राणेंद्रियाणिच ॥ लिंगमित्युच्यतेप्राज्ञैर्जन्ममृत्युसुखादिमत् ॥ २१ ॥ सएवजीवसंज्ञश्चलोकेभातिजगन्मयः ॥ अवाच्यानाद्यविद्यैवकारणोपाधिरुच्यते ॥ २२ ॥

कृतपदेनोच्यते । महान्बुद्धितत्त्वंततःसूत्रमहंकारः ततःसर्वात्मकंसर्वकार्यात्मकंलिंगंलिंगदेहः ॥ २० ॥ सर्वात्मकत्वमाह । अहंकारश्चबुद्धिश्चेत्यादि । पंचेत्यस्यसूक्ष्मभूतानीतिशेषः । प्राणेंद्रियाणिपंचप्राणाःपंचेंद्रियाणि मनस्त्वहंकारेणैवसंगृहीतं तत्राहंकारोऽहमित्याकारोवृत्तिविशेषः बुद्धिरध्यवसायात्मकंमहत्तत्त्वम् कर्मेंद्रियाणिभूतेष्वंतर्भूतानि तल्लिंगंलिंगदेहएवप्राज्ञैर्जन्ममृत्युसुखादिमदुच्यतेइत्यर्थः॥ २१ ॥ सएवलिंगदेहाभिमान्येवेत्यर्थः । जगन्मयोहिरण्यगर्भः तत्समष्टिरूपत्वात्तस्येत्यर्थः । अवाच्यासत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वाच्याऽनादिरुत्पत्तिरहिता कारणोपाधिःसंसारकारणरूपकूटस्थस्यब्रह्मणउपाधिः ॥ २२ ॥ ॥ ३१ ॥

[1] सदा सर्वदा वर्तमाना गतिरित्यर्थः ।

स्थूलंस्थूलदेहस्तत्समष्ट्युपाधिर्विराट् सूक्ष्मंलिंगदेहस्तत्समष्ट्युपाधिर्हिरण्यगर्भः कारणोपाधिरीश्वरः एतैर्विशिष्टोजीवः । अंतर्यामितयाईशस्यापितत्रांतरभा वात्।उपाधित्रयविमुक्तोयःसपरमेश्वरः तुरीयइत्यर्थः।विराड्हिरण्यगर्भश्चकारणंचेत्युपाधयः।ईशस्ययत्रिभिर्हीनंतुरीयंतत्पदंविदुः॥इतिवार्तिकोक्तेः ॥ २३ ॥ तत्रस्थूलसूक्ष्मोपाधिभ्यांकारणोपाधेःसाक्षिणोभेदकमाह । जाग्रदिति । इंद्रियादिवृत्तिमतीजाग्रदवस्थाविश्वसाक्षिणी । इंद्रियवृत्त्यभावकालिकीअंतःकरण वासनानिमित्तार्थोपलंभरूपातैजससाक्षिणीस्वप्नावस्था । प्राज्ञसाक्षिणीनिद्रावृत्त्यतिरिक्तसर्ववृत्त्यभावरूपासुषुप्त्यवस्था । एतत्त्रयात्मिकायाःसंसृते रविद्यात्मकत्वात्ततोविलक्षणश्चिन्मात्ररूपःसाक्षिकारणोपाधिस्त्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥ जगज्जन्मादिकारणमपित्वमेवेत्याह । त्वत्तइति । कृत्स्नमविद्या सहितम् ॥ २५ ॥ रज्जाविति । रज्जोरहित्वेनज्ञानाद्यथाभयंतथात्मानंजीवत्वेनजानतोभयंसंसाररूपं तस्याएवरज्जोरज्जुत्वेनज्ञानाद्यथाभयनिवृत्तिस्तथा

स्थूलंसूक्ष्मंकारणाख्यमुपाधित्रितयंचितेः ॥ एतैर्विशिष्टोजीवःस्याद्वियुक्तःपरमेश्वरः ॥ २३ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यासंसृतिर्याप्रवर्त ते ॥ तस्याविलक्षणःसाक्षीचिन्मात्रस्त्वंरघूत्तम ॥ २४ ॥ त्वत्तएवजगज्जातंत्वयिसर्वंप्रतिष्ठितम् ॥ त्वय्येवलीयतेकृत्स्नंतस्मात्त्वंसर्वकार णम् ॥ २५ ॥ रज्जावहिमिवात्मानंजीवंज्ञात्वाभयंभवेत् ॥ परात्माऽहमितिज्ञात्वाभयदुःखैर्विमुच्यते ॥ २६ ॥ चिन्मात्रज्योतिषास र्वाःसर्वदेहेषुबुद्धयः ॥ त्वयायस्मात्प्रकाश्यंतेसर्वस्यात्माततोभवान् ॥ २७ ॥ अज्ञानान्न्यस्यतेसर्वंत्वयिरज्जौभुजंगवत् ॥ त्वज्ज्ञानाल्लीय तेसर्वंतस्माज्ज्ञानंसदाभ्यसेत् ॥ २८ ॥ त्वत्पादभक्तियुक्तानांविज्ञानंभवतिक्रमात् ॥ तस्मात्त्वद्भक्तियुक्तायेमुक्तिभाजस्तएवहि ॥२९ ॥

स्वस्यपरमात्मत्वेनज्ञानात्तन्निवृत्तिरित्यर्थः ॥ २६ ॥ चिन्मात्रज्योतीरूपेणभवतासर्वदेहेषुवर्तमानाः सर्वाबुद्धयोऽतःकरणानियस्मात्प्रकाश्यंतेतत्तद्वृत्तिमंतिसंपा द्यंतेअतोभवान्सर्वस्यात्माऽतर्यामीत्यर्थः॥ २७॥अज्ञानात्त्वत्स्वरूपाज्ञानात्त्वयिइदंसर्वंजगत् न्यस्यतेआरोप्यते।जगद्रूपेणत्वंगृह्यसइत्यर्थः।यथाचरज्जुतत्त्वाज्ञा नाद्भासमानस्यभुजंगस्यरज्जुज्ञानाल्लयः । एवंत्वत्स्वरूपज्ञानाज्जगतोलयः । अतस्तज्ज्ञानंसदाऽभ्यसेत् । तच्चिंतनंतत्कथनमन्योन्यंतत्प्रबोधनम् । एकांते तत्परत्वंचतदाभ्यासंविदुर्बुधाः ॥ इत्युक्तमभ्यासंकुर्यात् ॥ २८॥ त्वत्पादभक्तियुक्तानाम् । श्रवणंकीर्तनंविष्णोःस्मरणंपादसेवनम् । अर्चनंवंदनंदास्यंसख्य मात्मनिवेदनम् ॥ इत्येवंनवविधभक्तियुक्तानांक्रमाद्वैराग्यश्रवणादिक्रमेणविज्ञानमपरोक्षसाक्षात्कारोभवत्यतस्तएवमुक्तिभाजइत्यर्थः ॥ २९ ॥

नमोहयस्व स्वमाययेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ नोदितोऽस्मित्वन्निकटेसंदेशंवक्तुंप्रेरितोऽस्मि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ भूभारहरणायकृतातेप्रतिज्ञाव्यर्था । स्यादितिशेषः ॥ ३४ ॥ तस्मात्तत्प्रतिज्ञातंवचःसत्यंकुरु । यतस्त्वमेवसत्यसंधःसत्यप्रतिज्ञःअविदितमितिच्छेदः विद्यतेइत्यत्रकाकुः क्वचिद्देशेकालेवाकिंचिद्वस्तुमेऽविदितंविद्यतेऽपितुनेत्यर्थः । सर्वंविदितमेवास्तेइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ कालानुरोधेनेति । कालस्यमुख्यतायामयैवस्थापितत्वादितिभावः । असुरमंडलंरक्षोमंड

अहंत्वद्भक्तभक्तानांतद्भक्तानांचकिंकरः ॥ अतोमामनुगृह्णीष्वमोहयस्वनमांप्रभो ॥ ३० ॥ त्वन्नाभिकमलोत्पन्नोब्रह्मामेजनकःप्रभो ॥ अतस्तवाहंपौत्रोऽस्मिभक्तंमांपाहिराघव ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वाबहुशोनत्वास्वानंदाश्रुपरिप्लुतः ॥ उवाचवचनंरामब्रह्मणानोदितोऽस्म्यहम् ॥ ॥ ३२ ॥ रावणस्यवधार्थायजातोऽसिरघुसत्तम ॥ इदानींराज्यरक्षार्थंपितात्वामभिषेक्ष्यति ॥ ३३ ॥ यदिराज्याभिसंसक्तोरावणंनहनिष्यसि ॥ प्रतिज्ञातेकृतारामभूभारहरणायवै ॥ ३४ ॥ तत्सत्यंकुरुराजेंद्रसत्यसंधस्त्वमेवहि ॥ श्रुत्वैतद्गदितंरामोनारदंप्राहसस्मितम् ॥ ३५ ॥ शृणुनारदमेकिंचिद्विद्यतेऽविदितंक्वचित् ॥ प्रतिज्ञातंचयत्पूर्वंकरिष्येतन्नसंशयः ॥ ३६ ॥ किंतुकालानुरोधेनतत्तत्प्रारब्धसंक्षयात् ॥ हरिष्येसर्वभूभारंक्रमेणासुरमंडलम् ॥ ३७ ॥ रावणस्यविनाशार्थंश्वोगंतादंडकावनम् ॥ चतुर्दशसमास्तत्रह्युषित्वामुनिवेषधृक् ॥ ३८ ॥ सीतामिषेणतंदुष्टंसकुलंनाशयाम्यहम् ॥ एवंरामेप्रतिज्ञातेनारदःप्रमुमोदह ॥ ३९ ॥ प्रदक्षिणत्रयंकृत्वादंडवत्प्रणिपत्यतम् ॥ अनुज्ञातश्चरामेणययौदेवगतिंमुनिः ॥ ४० ॥ संवादंपठतिशृणोतिसंस्मरेद्वायोनित्यंमुनिवररामयोःसभक्त्या ॥ संप्राप्नोत्यमरसुदुर्लभंविमोक्षंकैवल्यंविरतिपुरःसरंक्रमेण ॥ ४१ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेअयोध्याकांडेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥

लरूपंभूभारम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ देवगतिंदेवलोकमार्गम् ॥ ४० ॥ कैवल्यंविमोक्षंब्रह्मैकत्वलक्षणंमोक्षम् । विरतिर्वैराग्यम् ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणःपुत्रस्यश्रीरामवर्मणःकृतौअध्यात्मरामायणसेतौअयोध्याकांडेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रथमेत्वथसर्गेऽत्ररामोनारदसंस्तुतः । प्रतिज्ञांरावणवधेकृतवानितिवर्ण्यते ॥ १ ॥ अथकांडेद्वितीयेनारदमुखेनरावणवधप्रवृत्तिरित्याह
भगवान्शिवः । एकदेति ॥ १ ॥ कौस्तुभेनामुक्तायुक्ताभूषितावाकंधरायस्यतम् । कौस्तुभशब्देनात्रतन्नामकस्तदाकारोभूषणविशेषः ॥ २ ॥ तांबूल
चर्वणादिभिर्विनोदयंतंक्रीडयंतंसीतामितिशेषः । द्रष्टुमर्थाद्राघवम् । यत्रराघवस्तत्रदेशेंऽबरात्आकाशादवतरत्अवातरदित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
संसारिणामेवदुर्लभम् । तत्रापिविषयासक्तचेतसांनितरामित्यर्थः ॥ ६ ॥ तादृशमपितवदर्शनंपूर्वजन्मकृतानियानिपुण्यानिपुण्यकर्माणितज्जन्यमहोदयैःशु

श्रीमहादेवउवाच ॥ एकदासुखमासीनंरामंस्वांतःपुराजिरे ॥ सर्वाभरणसंपन्नंरत्नसिंहासनेस्थितम् ॥ १ ॥ नीलोत्पलदलश्यामंकौस्तु
भामुक्तकंधरम् ॥ सीतयारत्नदंडेनचामरेणाथवीजितम् ॥ २ ॥ विनोदयंतंतांबूलचर्वणादिभिरादरात् ॥ नारदोऽवतरद्द्रष्टुमंबराद्यत्रराघवः
॥ ३ ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशःशरच्चंद्रइवामलः ॥ अतर्कितमुपायातोनारदोदिव्यदर्शनः ॥ ४ ॥ तंदृष्ट्वासहसोत्थायरामःप्रीत्याकृतांजलिः ॥
ननामशिरसाभूमौसीतयासहभक्तिमान् ॥ ५ ॥ उवाचनारदंरामःप्रीत्यापरमयायुतः ॥ संसारिणांमुनिश्रेष्ठदुर्लभंतवदर्शनम् ॥ अस्माकं
विषयासक्तचेतसांनितरांमुने ॥ ६ ॥ अवाप्तंमेपूर्वजन्मकृतपुण्यमहोदयैः ॥ संसारिणाऽपिहिमुनेलभ्यतेसत्समागमः ॥ ७ ॥ अतस्त्वद्दर्शना
देवकृतार्थोऽस्मिमुनीश्वर ॥ किंकार्यंतेमयाकार्यंब्रूहितत्करवाणिभोः ॥ ८ ॥ अथतंनारदोऽप्याहराघवंभक्तवत्सलम् ॥ किंमोहयसिमां
रामवाक्यैर्लोकानुसारिभिः ॥ ९ ॥ संसार्यहमितिप्रोक्तंसत्यमेतत्त्वयाविभो ॥ जगतामादिभूतायासामायागृहिणीतव ॥ १० ॥ त्वत्सन्नि
कर्षाज्जायंतेतस्यांब्रह्मादयःप्रजाः ॥ त्वदाश्रयासदाभातिमायायात्रिगुणात्मिका ॥ ११ ॥

भादृष्टैरवाप्तमित्यर्थः । महतःफलस्योदयोयेभ्यस्तैरितिवाच्योऽर्थः । ननुसंसारिणांदुर्लभंवस्तुकथंत्वयालब्धंतत्राह । संसारिणेति । काकतालीयन्यायेनेति
भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ आदिभूतामूलप्रकृतिः । मायांतुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरम् । इतिश्रुतेः ॥ १० ॥ त्वत्सन्निकर्षादिति ॥ अचेतनत्वेनत
स्याश्चेतनसन्निकर्षापेक्षत्वादितिभावः । अतएवसात्वदाश्रयेति त्वत्सन्निकर्षेणतस्याःस्रष्टृत्वात्सात्वदाश्रयेत्यर्थः । त्रिगुणात्मिकासुखदुःखमोहस्वभावा
सत्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मिका ॥ ११ ॥

हस्त्यश्वरथपादाताइत्युपपत्तिरुक्ता ॥ १४ ॥ नानाबलिभिःपूजोपकरणैः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ आचार्यत्वादतिवृद्धत्वाच्चद्वारपालैरवारितोभवनं
प्रविश्यांतः अंतःपुरंप्रविष्टइतिशेषः ॥ १८ ॥ पानीयमानिनाय । अर्घ्यपाद्यार्थमितिभावः ॥ १९ ॥ तदपःतत्पादप्रक्षालनजलम् ॥ २० ॥ अब्रवीत् ।
वसिष्ठमितिशेषः ॥ २१ ॥ त्वत्पादसलिलंगंगारूपंजलम् ॥ २२ ॥ उपदेशकृद्ब्राह्मणेष्वेवंभक्तिःकार्येतिलोकानुपदिशन्नित्यर्थः ॥ ॥ २३ ॥ भक्तिसि

हस्त्यश्वरथपादाताबहिस्तिष्ठंतुसायुधाः ॥ नगरेयानितिष्ठंतिदेवतायतनानिच ॥ १४ ॥ तेषुप्रवर्ततांपूजानानाबलिभिरावृता ॥ राजानः
शीघ्रमायांतुनानोपायनपाणयः ॥ १५ ॥ इत्यादिश्यमुनिःश्रीमान्सुमंत्रंनृपमंत्रिणम् ॥ स्वयंजगामभवनंराघवस्यातिशोभनम् ॥ १६ ॥
रथमारुह्यभगवान्वसिष्ठोमुनिसत्तमः ॥ त्रीणिकक्षाण्यतिक्रम्यरथात्क्षितिमवातरत् ॥ १७ ॥ अंतःप्रविश्यभवनंस्वाचार्यत्वादवारितः ॥
गुरुमागतमाज्ञायरामस्तूर्णंकृतांजलिः ॥ १८॥ प्रत्युद्गम्यनमस्कृत्यदंडवद्भक्तिसंयुतः ॥ स्वर्णपात्रेणपानीयमानिनायाशुजानकी॥१९॥
रत्नासनेसमावेश्यपादौप्रक्षाल्यभक्तितः ॥ तदपःशिरसाधृत्वासीतयासहराघवः ॥२०॥ धन्योऽस्मीत्यब्रवीद्रामस्तवपादांबुधारणात् ॥
श्रीरामेणैवमुक्तस्तुप्रहसन्मुनिरब्रवीत् ॥ २१ ॥ त्वत्पादसलिलंधृत्वाधन्योऽभूद्गिरिजापतिः ॥ ब्रह्माऽपिमत्पितातेहिपादतीर्थहताशुभः ॥
॥ २२ ॥ इदानींभाषसेयत्त्वंलोकानामुपदेशकृत् ॥ जानामित्वांपरात्मानंलक्ष्म्यासंजातमीश्वरम् ॥ २३ ॥ देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थंभक्तानां
भक्तिसिद्धये ॥ रावणस्यवधार्थायजातंजानामिराघव ॥ २४ ॥ तथाऽपिदेवकार्यार्थंगुह्यंनोद्घाटयाम्यहम् ॥ यथात्वंमाययासर्वंकरोषिरघु
नंदन ॥ २५ ॥ तथैवानुविधास्येऽहंशिष्यस्त्वंगुरुरप्यहम् ॥ गुरुर्गुरूणांत्वंदेवपितॄणांत्वंपितामहः ॥ २६ ॥

द्धयेइत्यनेनसर्वेतरस्वरूपापेक्षयारामस्वरूपभक्तिरेवसर्वेष्टसाधनमितिसूचितम् ॥ २४ ॥ त्वंमाययेति ॥ माययाच्छादितस्वस्वरूपोयथाव्यवहरसितथैव
त्वयिशिष्यत्वेनगुरुर्भूत्वाहंव्यवहरिष्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥ वास्तवमर्थमाह । गुरुरिति । गुरूणामस्मद्गुरूणांब्रह्मादीनाम् ॥ २६ ॥

तत्रैवहेतुमाह । अंतर्यामीति ॥ अंतःस्थित्वासर्वनियामकः अगोचरःवाङ्मनसयोरप्यविषयः स्वाधीनसंभवत्वंमायाधिष्ठातृत्वात् ॥ २७ ॥ दूष्यजीवनंदुष्टजीविकारूपं पौरोहित्यंराजपुरोहितत्वम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ त्वत्संबंधाकांक्षारूपाशा । संबंधमाह । आचार्यत्वसिद्धयइति ॥ ३० ॥ लब्धाचार्यकत्वाद्गुरुदक्षिणांयाचते । त्वदधीनेत्यादि ॥ ३१ ॥ गुरुनिष्कृतिकामःगुरौप्रत्युपकारकरणेच्छुः ॥ ३२ ॥ एवमयंमत्स्वरूपमन्यत्रापिप्रकटयिष्यतीतिशंका

अंतर्यामीजगद्यात्रावाहकस्त्वमगोचरः ॥ शुद्धसत्वमयंदेहंधृत्वास्वाधीनसंभवम् ॥ २७ ॥ मनुष्यइवलोकेऽस्मिन्भासित्वंयोगमायया ॥ पौरोहित्यमहंजानेविगर्ह्यंदूष्यजीवनम् ॥ २८ ॥ इक्ष्वाकूणांकुलेरामःपरमात्माजनिष्यते ॥ इतिज्ञातंमयापूर्वंब्रह्मणाकथितंपुरा ॥ २९ ॥ ततोऽहमाशयारामतवसंबंधकांक्षया ॥ अकार्षंगर्हितमपितवाचार्यत्वसिद्धये ॥ ३० ॥ ततोमनोरथोमेऽद्यफलितोरघुनंदन ॥ त्वदधीनामहामायासर्वलोकैकमोहिनी ॥ ३१ ॥ मांयथामोहयेन्नैवतथाकुरुरघूद्वह ॥ गुरुनिष्कृतिकामस्त्वंयदिदेह्येतदेवमे ॥ ३२ ॥ प्रसंगात्सर्वमप्युक्तंनवाच्यंकुत्रचिन्मया ॥ राज्ञादशरथेनाहंप्रेषितोऽस्मिरघूद्वह ॥ ३३ ॥ त्वामामंत्रयितुंराज्येश्वोऽभिषेक्ष्यतिराघव ॥ अद्यत्वंसीतयासार्धमुपवासंयथाविधि ॥ ३४ ॥ कृत्वाशुचिर्भूमिशायीभवरामजितेंद्रियः ॥ गच्छामिराजसान्निध्यंत्वंतुप्रातर्गमिष्यसि ॥ ३५ ॥ इत्युक्त्वारथमारुह्yययौराजगुरुर्द्रुतम् ॥ रामोऽपिलक्ष्मणंदृष्ट्वाप्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ सौमित्रेयौवराज्येमेश्वोऽभिषेकोभविष्याति ॥ निमित्तमात्रमेवाहंकर्ताभोक्तात्वमेवहि ॥ ३७ ॥ ममत्वंहिबहिःप्राणोनात्रकार्याविचारणा ॥ ततोवसिष्ठेनयथाभाषितंतत्तथाऽकरोत् ॥ ॥ ३८ ॥ वसिष्ठोऽपिनृपंगत्वाकृतंसर्वंन्यवेदयत् ॥ वसिष्ठस्यपुरोराज्ञाह्युक्तंरामाभिषेचनम् ॥ ३९ ॥ यदातदैवनगरेश्रुत्वाकाश्चित्पुमाञ्जगौ ॥ कौसल्यायैराममात्रेसुमित्रायैतथैवच ॥ ४० ॥

मुन्नीयाह । प्रसंगादिति ॥ ३३ ॥ आमंत्रयितुंबोधयितुम् ॥ ३४ ॥ प्रातर्गमिष्यसि राजसान्निध्यंवनंचेतिभावः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ एतद्राज्यप्राप्तिफलंतवैवेत्याह । निमित्तमात्रमिति । कर्ताराज्यकर्ता भोक्ताराज्यसुखभोक्ता । अनेनस्वस्यकर्तृत्वादिराहित्यमपिध्वनितम् ॥ ३७ ॥ ममत्वंहिबहिःप्राणइति अनेनशेषांशरूपत्वात्तस्यप्राणधारकत्वरूपंजीवत्वंदर्शितम् ॥ ३८ ॥ पुरःअग्रे ॥ ३९ ॥ नगरेविद्यमानःकश्चित्पुमान्राममात्रेसुमित्रायैचन्यवेदयत् ॥ ४० ॥

तस्मैतद्वार्ताहराय ॥ ४१ ॥ प्रतिश्रुतंप्रतिज्ञातम् ॥ ४२ ॥ दुर्गांदेवींसकलदुःखहरणक्षमत्वादितिभावः ॥ ४३ ॥ देवींकुंभकरणस्यनिद्रावरव्याहारादिना
देवानामुपकर्त्रींमयोध्यायामयोध्याप्रदेशावच्छिन्नंभुवोलोकंगच्छेत्यन्वयः॥४४॥ आदौमंथरांप्रविशस्वकैकेयीप्रेरणार्थं । आर्षस्तङ् । ततःपरंराजप्रेरणार्थं
कैकेयींप्रविश ॥ ४५ ॥ विघ्नेअभिषेकविघ्ने तथाचक्रेअयोध्यागमनंचक्रे । दैवीवाणीतिशेषः ॥ ४६ ॥ सावाण्याविष्टा त्रिषुकटावुरसिकंठेचवक्रा ॥

श्रुत्वातेहर्षसंपूर्णेददतुर्हारमुत्तमम् ॥ तस्मैततःप्रीतमनाःकौसल्यापुत्रवत्सला॥४१॥लक्ष्मींपर्यचरद्देवींरामस्यार्थप्रसिद्धये॥सत्यवादीदश
रथःकरोत्येवप्रतिश्रुतम् ॥४२॥ कैकेयीवशगःकिंतुकामुकःकिंकरिष्यति ॥ इतिव्याकुलचित्तासादुर्गांदेवीमपूजयत् ॥४३॥ एतस्मिन्नंत
रेदेवादेवींवाणामचोदयन् ॥ गच्छदेविभुवोलोकमयोध्यायांप्रयत्नतः ॥४४॥ रामाभिषेकविघ्नार्थंयतस्वब्रह्मवाक्यतः ॥ मंथरांप्रविशस्वादौ
कैकयींचततःपरम् ॥४५॥ ततोविघ्नेसमुत्पन्नेपुनरेहिदिवंशुभे ॥ तथेत्युक्त्वातथाचक्रेप्रविवेशाथमंथराम् ॥४६॥ साऽपिकुब्जात्रिवक्रातु
प्रासादाग्रमथारुहत्॥नगरंपरितोदृष्ट्वासर्वतःसमलंकृतम्॥४७॥नानातोरणसंबाधंपताकाभिरलंकृतम्॥ सर्वोत्सवसमायुक्तंविस्मितापुनरा
गमत्॥४८॥ धात्रींपप्रच्छमातःकिंनगरंसमलंकृतम् ॥नानोत्सवसमायुक्ताकौसल्याचातिहर्षिता॥४९॥ददातिविप्रमुख्येभ्योवस्त्राणिविवि
धानिच॥तामुवाचतदाधात्रीरामचंद्राभिषेचनम् ॥५०॥ श्वोभविष्यतितेनाद्यसर्वतोऽलंकृतंपुरम् ॥ तच्छ्रुत्वात्वरितंगत्वाकैकेयींवाक्यम
ब्रवीत्॥५१॥ पर्यंकस्थांविशालाक्षीमेकांतेपर्यवस्थिताम् ॥ किंशेषेदुर्भगेमूढेमहद्भयमुपस्थितम् ॥५२॥ नजानीषेऽतिसौंदर्यमानिनीमत्त
गामिनी ॥ ५३ ॥ रामस्यानुग्रहाद्राज्ञःश्वोऽभिषेकोभविष्यति ॥ तच्छ्रुत्वासहसोत्थायकैकेयी प्रियवादिनी ॥ ५४ ॥ तस्यैदिव्यंददौ
स्वर्णनूपुररत्नभूषितम् ॥ हर्षस्थानेकिमितिमेकथ्यतेभयमागतम् ॥ ५५ ॥ भरतादधिकोरामःप्रियकृन्मेप्रियंवदः ॥ कौसल्यांमांसमं
पश्यन्सदाशुश्रूषतेहिमाम् ॥ ५६ ॥ रामाद्भयंकिमापन्नंतवमूढेवदस्वमे ॥ तच्छ्रुत्वाविषसादाथकुब्जाकारणवैरिणी ॥ ५७ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ किंकेनहेतुनानगरमलंकृतं केनचहेतुनाकौसल्योत्सवयुक्तादाति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ पुत्रस्यराज्याप्राप्त्यादुर्भगेतच्चिंताराहित्या
च्चमूढे ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ राज्ञोऽनुग्रहाद्रामस्याभिषेकोभाविष्यतीत्यन्वयः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ कारणेनवाणीप्रवेशरूपेणवैरिणीवैरमापन्ना । अका
रणवैरिणीतिच्छेदइतिकश्चित् ॥ ५७ ॥

द्वितीयेराज्ञिरामस्याभिषेकंकर्तुमुद्यते । मंथरामोहिताराज्ञीविघ्नंचक्रइतीर्यते ॥ १ ॥ अथराजेति । रहसिएकांते ॥ १ ॥ नैगमाःनिगमेवणिक्पथेभवाः ।
यद्वा । निगमंवेदंतदर्थंवाविदंतितेनैगमाः ॥ २ ॥ ततःसर्वप्रजानुरागात् ॥ ३ ॥ भरतोमातुलमिति । अनेनकैकेयीप्रतिबंधशंकानिरासः भरतागमनपर्यंत
मेनमभिषेक्ष्येतदागमनोत्तरमुभयोर्विभागंकरिष्यामीत्येवंतांसमाधास्यइतिभावः ॥ ४ ॥ संभारोऽभिषेकसामग्री । मंत्रयेवि अधिवासनार्थमितिशेषः । उ
च्छ्रीयंतामुत्थाप्यंतामित्यर्थः ॥ ५ ॥ तोरणानिउच्छ्रीयंतामित्यनुकर्षः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ मध्यकक्षेमध्यद्वारे । षोडशेतिकन्यकान्वयि । वाल्मीकि

॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ अथराजादशरथःकदाचिद्रहसिस्थितः ॥ वसिष्ठंस्वकुलाचार्यमाहूयेदमभाषत ॥ १ ॥ भगवन्राममखिलाःप्रशं
संतिमुहुर्मुहुः ॥ पौराश्चनैगमावृद्धामंत्रिणश्चविशेषतः ॥ २ ॥ ततःसर्वगुणोपेतंरामंराजीवलोचनम् ॥ ज्येष्ठंराज्येऽभिषेक्ष्यामिवृद्धोऽहंमु
निपुंगव ॥ ३ ॥ भरतोमातुलंद्रष्टुंगतःशत्रुघ्नसंयुतः ॥ अभिषेक्ष्येश्वएवाशुभवांस्तच्चानुमोदताम् ॥ ४॥ संभाराःसंभ्रियंतांचगच्छमंत्रयरा
घवम् ॥ उच्छ्रीयंतांपताकाश्चनानावर्णाःसमंततः ॥ ५ ॥ तोरणानिविचित्राणिस्वर्णमुक्तामयानिवै ॥ आहूयमंत्रिणंराजासुमंत्रंमंत्रिसत्त
मम् ॥ ६ ॥ आज्ञापयतियद्यत्त्वांमुनिस्तत्तत्समानय ॥ यौवराज्येऽभिषेक्ष्यामिश्वोभूतेरघुनंदनम् ॥ ७ ॥ तथेतिहर्षात्समुनिंकिंकरोमी
त्यभाषत ॥ तमुवाचमहातेजावसिष्ठोज्ञानिनांवरः ॥ ८ ॥ श्वःप्रभातेमध्यकक्षेकन्यकाःस्वर्णभूषिताः ॥ तिष्ठंतुषोडशगजःस्वर्णरत्नादिभू
षितः ॥ ९ ॥ चतुर्दंतःसमायातुऐरावतकुलोद्भवः ॥ नानातीर्थोदकैःपूर्णाःस्वर्णकुंभाःसहस्रशः ॥ १० ॥ स्थाप्यंतांनववैयाघ्रचर्माणि
त्रीणिचानय ॥ श्वेतच्छत्रंरत्नदंडंमुक्तामणिविराजितम् ॥ ११ ॥ दिव्यमाल्यानिवस्त्राणिदिव्यान्याभरणानिच ॥ मुनयःसत्कृतास्तत्राति
ष्ठंतुकुशपाणयः ॥ १२ ॥ नर्तक्योवारमुख्याश्चगायकावेणुकास्तथा ॥ नानावादित्रकुशलावादयंतुनृपांगणे ॥ १३ ॥

नाऽपिकन्यानामष्टसंख्याद्विरुक्ता । अष्टौकन्याश्चरुचिरामत्तश्चवरवारणः । अष्टौकन्याश्चमांगल्याःसर्वाभरणभूषिताः ॥ इति । गजइत्युत्तरान्वयि ॥ ९ ॥
नानातीर्थोदकैःप्रयागादितीर्थोदकैः ॥ १० ॥ व्याघ्रचर्माणिनववात्रीणिवा । भद्रपीठास्तरणार्थमित्यर्थः ॥ ११ ॥ दिव्यान्याभरणानिचेत्यत्रस्थाप्यं
तामित्यनुकर्षः ॥ १२ ॥ वारमुख्याःवारःसंकेतदिनमेवमुख्यंभर्तृनियमेयासांताःवेश्याइत्यर्थः । वेणुकाःवेणुवादनशीलाः ॥ १३ ॥

तथेत्युक्त्वाहेसुव्रतेमंदिरंव्रजयुद्धभूमेः शिबिरंव्रजेतिस्वयमुक्तवानितिशेषः । एतत्सर्वंत्वत्तएवश्रुतम् ॥ ७३ ॥ तूष्णीमातिष्ठमौनंकुरु । शतशःप्रार्थिताऽपित्वदुक्तंकरिष्यामीतिप्रतिज्ञापर्यंतंराज्ञासहमावदेत्यर्थः ॥ ७४ ॥ तदेवाह । यावदिति । सत्यंतत्पूर्वकंशपथपूर्वकमितियावत्तथाप्रतिज्ञायराजातेऽभीष्टंयावत्करोतितावन्मौनंकुर्वित्यर्थः ॥ ७५ ॥ दुःसंगेनजातविभ्रमाअहितेऽपिहितबुद्धिमती दुष्टादुष्टभावा ॥ ७६ ॥ वक्राऽपिमद्धितत्वान्ममसुंदरी तत्संबोधनंवक्रसुंदरि ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ समंततःपरिकीर्यइतस्ततःप्रक्षिप्य मलिनभूमिलुंठनान्मलिनगात्रा ॥ ७९ ॥ यावद्रामगमनंतावदेवंशयनमेवसर्वथातदगमनेतुप्राणांस्त्यक्ष्येइत्यर्थः ॥ ८० ॥ निश्चयमुक्तार्थविषयम् ॥ ८१ ॥ अथकैकेय्याःकुब्जासंगादिदमविचार्यकारित्वमित्यर्थविशेषंसामान्यरूपे

तथेत्युक्त्वास्वयंराजामंदिरंव्रजसुव्रते ॥ त्वत्तःश्रुतंमयापूर्वमिदानींस्मृतिमागतम् ॥ ७३ ॥ अतःशीघ्रंप्रविश्याद्यक्रोधागारंरुषान्विता ॥ विमुच्यसर्वाभरणंसर्वतोविनिकीर्यच ॥ भूमावेवशयानात्वंतूष्णीमातिष्ठभामिनी ॥ ७४ ॥ यावत्सत्यंप्रतिज्ञायराजाऽभीष्टंकरोतिते ॥ श्रुत्वात्रिवक्रयोक्तंतत्तदाकेकयनंदिनी ॥७५॥ तथ्यमेवाखिलंमेनेदुःसंगाहितविभ्रमा ॥ तामाहकैकयीदुष्टाकुतस्तेबुद्धिरीदृशी ॥ ७६ ॥ एवंत्वांबुद्धिसंपन्नांनजानेवक्रसुंदरि ॥ भरतोयदिराजामेभविष्यतिसुतःप्रियः ॥ ७७ ॥ ग्रामाञ्छतंप्रदास्यामिममत्वंप्राणवल्लभा ॥ इत्युक्त्वाकोपभवनंप्रविश्यसहसारुषा॥७८॥विमुच्यसर्वाभरणंपरिकीर्यसमंततः ॥ भूमौशयानामलिनामलिनांबरधारिणी ॥७९॥ प्रोवाचश्रृणुमेकुब्जेयावद्रामोवनंव्रजेत् ॥ प्राणांस्त्यक्ष्येऽथवावक्रेशयिष्येतावदेवहि ॥ ८० ॥ निश्चयंकुरुकल्याणिकल्याणंतेभविष्यति ॥ इत्युक्ताप्रययौकुब्जागृहंसाऽपितथाऽकरोत् ॥ ८१ ॥ धीरोऽत्यंतदयान्वितोऽपिसुगुणाचारान्वितोवाऽथवानीतिज्ञोविधिवाददेशिकपरोविद्याविवेकोऽथवा ॥ दुष्टानामतिपापभावितधियांसंगंसदाचेद्व्रजेत्तद्बुद्ध्यापरिभावितोव्रजातितत्साम्यंक्रमेणस्फुटम् ॥ ८२ ॥ अतःसंगःपरित्याज्योदुष्टानांसर्वदैवहि ॥ दुःसंगीच्यवतेस्वार्थाद्यथेयंराजकन्यका ॥ ८३ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेअयोध्याकांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥

णार्थांतरन्यासेनदर्शयति । धीरइति । महामनाइत्यर्थः । सुगुणश्चासावाचारान्वितइत्यर्थः । वाशब्दश्चार्थे । विधिंवदतितादृशोयोदेशिकोगुरुस्तत्परस्तत्सेवापरः गुरुसेवयासकलविधेयनिषेध्यार्थज्ञइत्यर्थः । विद्यावस्तुतत्त्वज्ञानंतेनविवेकः कर्तव्याकर्तव्यविचारोयस्यसः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ॥ इतिश्रीमत्सकल० सेतौअयोध्याकांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥

ततइति ॥ मंत्रिणःसुमंत्रादयःप्रकृतयोमुख्यपौराः ॥ १ ॥ तस्याःकैकेय्यामंदिरंप्रविष्टेमयिकैकेयीहसंतीमामुपयातिसाऽद्यकिंनदृश्यतेएतत्किमित्यन्वयः॥ २॥ ॥ ३ ॥ वःयुष्माकम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ मांकिंखेदयसेतत्रहेतुर्यतइति ॥ ७ ॥ किमर्थंतिष्ठसीतिशेषः ॥८॥ वांछितविधानप्रकारमेवाह । कोवेति॥९॥ यथायेनप्रकारेणदंडेनेनवधेनवातदवश्यंब्रूहि ॥ १० ॥ ममस्वांतंजानासि । स्वदुःखासहिष्णुत्वेनेतिशेषः । प्रियंमांस्वाधीनंजानासि । एवंपरिश्रमंविनाऽपित्व

॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ ततोदशरथोराजारामाभ्युदयकारणात् ॥ आदिश्यमंत्रिप्रकृतीःसानंदोगृहमाविशत् ॥ १ ॥ तत्राहृष्ट्वाप्रियांराजा किमेतदितिविह्वलः ॥ यापुरामंदिरंतस्याःप्रविष्टेमयिशोभना ॥ २ ॥ हसंतीमामुपायातिसाकिंनैवाद्यदृश्यते ॥ इत्यात्मन्येवसंचिंत्यमन साऽतिविदूयता ॥ ३ ॥ पप्रच्छदासीनिकरंकुतोवःस्वामिनीशुभा ॥ नायातिमांयथापूर्वंमत्प्रियाप्रियदर्शना ॥ ४ ॥ ताऊचुःक्रोधभवनंप्र विष्टानैवविद्महे ॥ कारणंतत्रदेवत्वंगत्वानिश्चेतुमर्हसि ॥ ५ ॥ इत्युक्तोभयसंत्रस्तोराजातस्याःसमीपगः ॥ उपविश्यशनैर्देहंस्पृशन्वैपाणि नाऽब्रवीत् ॥ ६ ॥ किंशेषेवसुधापृष्ठेपर्यंकादीन्विहायच ॥ मांत्वंखेदयसेभीरुयतोमांनावभाषसे ॥ ७ ॥ अलंकारंपरित्यज्यभूमौमलिनवा ससा ॥ किमर्थंब्रूहिसकलंविधास्येतववांछितम् ॥ ८ ॥ कोवातवाहितंकर्तानारीवापुरुषोऽपिवा ॥ समेदंड्यश्चवध्यश्चभविष्यतिनसंशयः॥ ॥ ९ ॥ ब्रूहिदेवियथाप्रीतिस्तदवश्यंममाग्रतः ॥ तदिदानींसाधयिष्येसुदुर्लभमपिक्षणात् ॥ १० ॥ जानासित्वंममस्वांतंप्रियंमांस्ववशे स्थितम् ॥ तथाऽपिमांखेदयसेवृथातवपरिश्रमः ॥ ११ ॥ ब्रूहिकंधनिनंकुर्यांदरिद्रंतेप्रियंकरम् ॥ धनिनंक्षणमात्रेणनिर्धनंचतवाहितम् ॥ ॥ १२ ॥ ब्रूहिकंवावधिष्यामिवधार्होवाविमोक्ष्यते ॥ किमत्रबहुनोक्तेनप्राणान्दास्यामितेप्रिये ॥ १३ ॥ ममप्राणात्प्रियतरोरामोराजीव लोचनः ॥ तस्योपरिशपेब्रूहित्वद्धितंतत्करोम्यहम् ॥ १४ ॥

दुक्तार्थानुष्ठानंमयाकर्तव्यमेवेतिवृथाऽयंपरिश्रमइतिभावः ॥ ११ ॥ तेप्रियंकरंकंधनिनंकुर्याम् । अप्रियंकरंचदरिद्रंकुर्याम् ॥ धनिनंकुबेरतुल्यधनवंतम पिक्षणेनत्वदहितंनिर्धनंकरिष्यामीतिशेषः ॥ १२ ॥ कंब्रह्मतुल्यमपिवधिष्यामि । वधार्हश्चोरादिरपित्वत्प्रियोविमोक्ष्यतेमयेतिशेषः ॥ १३ ॥ यत्तवहितंतत्करोमीतिशपे । रामशपथपूर्वकंप्रतिजानेइत्यर्थः ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ किंचिद्विलंबेतप्रातःकालोत्तरंक्षणमपिविलंबेमयाप्राणत्यागः कर्तव्यइत्यर्थः ॥ २२ ॥ रोमहर्षणंशृण्वतांरोमांचोत्पादकमतिक्रूरत्वात् ॥ २३ ॥ परयाउत्कृष्टयाकैकेयीभियानेत्रेविमृज्याश्रुरहितेकृत्वा साश्रुनेत्रत्वंदृष्ट्वाऽतिक्रोधेनरामवधंप्रार्थये दितिअधिकाभीः निवृत्त्येतिपाठेपतनवेलायांपराङ्मुखपतनादुक्तरीत्याभियैवझटितितत्संमुखीभूयेत्यर्थः । पुनर्मनुष्यदेहधरायामद्भार्यायाएवंक्रौर्यासंभवंपर्या लोच्यदुःस्वप्नइतितर्कः । जाग्रतःस्वप्नानुभवासंभवादाह । अथवाममैवचित्तस्यविभ्रमःअन्यार्थकस्यान्यार्थकत्वग्रहः ॥ २४ ॥ इतिविचार्येतिशेषः । पुरः

इतिब्रुवाणंराजानंशपंतंराघवोपरि ॥ शनैर्विमृज्यनेत्रेसाराजानंप्रत्यभाषत ॥ १५ ॥ यदिसत्यप्रतिज्ञोऽसिशपथंकुरुषेयदि ॥ याच्ञांमेस फलांकर्तुंशीघ्रमेवत्वमर्हसि ॥ १६ ॥ पूर्वंदेवासुरेयुद्धेमयात्वंपरिरक्षितः ॥ तदावरद्वयंदत्तंत्वयामेतुष्टचेतसा ॥ १७ ॥ तद्द्वयंन्यासभूतंमे स्थापितंत्वयिसुव्रत ॥ तत्रैकेनवरेणाशुभरतंमेप्रियंसुतम् ॥ १८ ॥ एभिःसंभृतसंभारैर्यौवराज्येऽभिषेचय ॥ अपरेणवरेणाशुरामोगच्छतु दंडकान् ॥ १९ ॥ मुनिवेषधरःश्रीमाञ्जटावल्कलभूषणः ॥ चतुर्दशसमास्तत्रकंदमूलफलाशनः ॥ २० ॥ पुनरायातुतस्यांतेवनेवाति ष्ठतुस्वयम् ॥ प्रभातेगच्छतुवनंरामोराजीवलोचनः ॥ २१ ॥ यदिकिंचिद्विलंबेतप्राणांस्त्यक्ष्येतवाग्रतः ॥ भवसत्यप्रतिज्ञस्त्वमेतदेवम मप्रियम् ॥ २२ ॥ श्रुत्वैतद्दारुणंवाक्यंकैकेय्यारोमहर्षणम् ॥ निपपातमहीपालोवज्राहतइवाचलः ॥ २३ ॥ शनैरुन्मील्यनयनेविमृज्यप रयाभिया ॥ दुःस्वप्नोवामयादृष्टोह्यथवाचित्तविभ्रमः ॥ २४॥ इत्यालोक्यपुरःपत्नींव्याघ्रीमिवपुरःस्थिताम् ॥ किमिदंभाषसेभद्रेममप्राण हरंवचः ॥ २५ ॥ रामःकमपराधंतेकृतवान्कमलेक्षणः ॥ ममाग्रेराघवगुणान्वर्णयस्यनिशंशुभान् ॥ २६ ॥ कौसल्यांमांसमंपश्यञ्छुश्रूषां कुरुतेसदा ॥ इतिब्रुवंतीत्वंपूर्वमिदानींभाषसेऽन्यथा ॥ २७ ॥

स्थितांव्याघ्रीमिवपुरःपत्नींकैकेयीमालोक्यदृष्ट्वातद्वस्तुतत्त्वनिर्णयायतामाहेतिशेषः । किमाहेत्यत्राह । किमिदमिति । ममप्राणहरमित्यनेनस्ववैधव्यसंपाद कत्वेनात्यंतंस्वानिष्टंकथंभाषसइत्यर्थः ॥ २५ ॥ ननुरामकृतातिदुःसहापराधवशात्स्वानिष्टेमेप्रवृत्तिस्तत्राह । रामइति । अपराधाकरणंप्रागुक्तत्वद्वाक्यैरे वनिर्णीतमित्याह । ममेति ॥ २६ ॥ इदानीमन्यथाभाषसे अतःपूर्वापरविरोधादिदंत्वद्वचोऽश्रद्धेयमित्यर्थः ॥ २७ ॥

यथार्थंसत्यमेवमयोच्यतेतेमहद्भयमागतमिति ॥ ५८ ॥ अतथ्यवादीतिच्छेदः । त्वमेवमेप्रियेत्यादिवाक्यंमिथ्याप्रलापएवतस्येत्यर्थः । कार्यंहितम् ॥
॥ ५९ ॥ अतिदुःखावेशात्प्रेषयामासेतिपुनरुक्तिर्नदोषाय ॥ ६० ॥ ६१ ॥ प्राणैर्वाहाप्यतेत्याज्यते । वधोभविष्यतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ सपत्न्याःसका
शाद्यत्पराभवस्तत्सेवादिरूपस्ततोमरणंश्रेयइत्यर्थः ॥ ६३ ॥ अभिषेचनेइतिविषयसप्तमी । नवपंचचतुर्दश ॥ ६४ ॥ हेराज्ञिअभयेऽभयस्थानेभयरहिते
तवपुत्रोरूढोराज्येदृढोभविष्यतीत्यर्थः । ननुवयसासर्वगुणैश्चज्येष्ठेविद्यमानेकथंकनीयसोमेपुत्रस्यराज्यमतआह । उपायमिति ॥ ६५ ॥ इंद्रेणस्वयंयाचितइ

शृणुमद्वचनंदेवियथार्थंतेमहद्भयम् ॥ त्वांतोषयन्सदाराजाप्रियवाक्यानिभाषते ॥ ५८ ॥ कामुकोऽतथ्यवादीचत्वांवाचापरितोषयन् ॥
कार्यंकरोतितस्यावैराममातुःसुपुष्कलम् ॥ ५९ ॥ मनस्येतन्निधायैवप्रेषयामासतेसुतम् ॥ भरतंमातुलकुलेप्रेषयामाससानुजम् ॥६०॥
सुमित्रायाःसमीचीनंभविष्यतिनसंशयः ॥ लक्ष्मणोराममन्वेतिराज्यंसोऽनुभविष्यति ॥ ६१ ॥ भरतोराघवस्याग्रेकिंकरोवाभविष्यति॥
विवास्यतेवानगरात्प्राणैर्वाहाप्यतेऽचिरात् ॥ ६२ ॥ त्वंतुदासीवकौसल्यांनित्यंपरिचरिष्यसि ॥ ततोऽपिमरणंश्रेयोयत्सपत्न्याःपराभ
वः ॥ ६३ ॥ अतःशीघ्रंयतस्वाद्यभरतस्याभिषेचने ॥ रामस्यवनवासार्थंवर्षाणिनवपंचच ॥ ६४ ॥ ततोरूढोऽभयेपुत्रस्तवराज्ञिभवि
ष्यति ॥ उपायंतेप्रवक्ष्यामिपूर्वमेवसुनिश्चितम् ॥ ६५ ॥ पुरादेवासुरेयुद्धेराजादशरथःस्वयम् ॥ इंद्रेणयाचितोधन्वीसहायार्थंमहारथः॥
॥ ६६ ॥ जगामसेनयासार्द्धंत्वयासहशुभानने ॥ युद्धंप्रकुर्वतस्तस्यराक्षसैःसहधन्विनः॥६७॥ तदाक्षकीलोन्यपतच्छिन्नस्तस्यनवेदसः ॥
त्वंतुहस्तंसमावेश्यकीलरंध्रेऽतिधैर्यतः ॥ ६८ ॥ स्थितवत्यसितापांगीपतिप्राणपरीप्सया ॥ ततोहत्वाऽसुरान्सर्वान्ददर्शत्वामरिंद
मः ॥६९॥ आश्चर्यंपरमंलेभेत्वामालिंग्यमुदान्वितः ॥ वृणीष्वयत्तेमनसिवांछितंवरदोऽस्म्यहम् ॥७०॥ वरद्वयंवृणीष्वत्वमेवंराजाऽवद
त्स्वयम्॥त्वयोक्तोवरदोराजन्यदिदत्तंवरद्वयम्॥७१॥त्वय्येवतिष्ठतुचिरंन्यासभूतंममानघ ॥ यदामेऽवसरोभूयात्तदादेहिवरद्वयम् ॥७२॥

त्यन्वयः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ अक्षकीलः रथाक्षकीलइत्यर्थः । तस्यच्छिन्नोन्यपतत्सदशरथोनवेद । तत्कीलरन्ध्रेकीलस्थानेस्वहस्तंदत्वात्त्वंस्थितवती
त्यन्वयः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ राजाअवदत् । ततोवरदोराजात्वयोक्तः । किमुक्तस्तदाह । राजन्नित्यादि ॥ ७१ ॥ ममेति । वरद्वयमितिशेषः ।
त्वयामह्यंदत्तंवरद्वयमित्यर्थः ॥७२ ॥

चिंतयन्निति । प्रजानांतादर्शींचिंतांज्ञात्वास्वयमपिचिंतयन्नित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अन्यथाशोकवान्अस्वस्थश्च ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ भामिनिकोपने इत्यर्थः । कोपनासैवभामिनीतिनिघंटुः ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ अतिवृद्धत्वात्प्रियत्वाच्चद्वारपालैरवारितः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ पश्यन्नेवपितृदर्शनत्वरयादर्शनमात्रेणचक्षुषैवतेषांशिष्टाचारंकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ५० ॥ ससंभ्रमःसादरः ॥ ५१ ॥ दुःखात्भाविरामविरहदुःखात् ॥ ५२ ॥ समाविशत्प्राविशत् ।

नेदानीमुत्थितोराजाकिमर्थंचेतिचिंतयन् ॥ सुमंत्रःशनकैःप्रायाद्यत्रराजाऽवतिष्ठते ॥ ४२ ॥ वर्धयञ्जयशब्देनप्रणमञ्छिरसानृपम् ॥
अतिखिन्नंनृपंदृष्ट्वाकैकेयींसमपृच्छत ॥ ४३ ॥ देविकैकेयिवर्धस्वकिंराजादृश्यतेऽन्यथा ॥ तमाहकैकयीराजारात्रौनिद्रांनलब्धवान् ॥
॥ ४४ ॥ रामरामेतिरामेतिराममेवानुचिंतयन् ॥ प्रजागरेणवैराजाह्यस्वस्थइवलक्ष्यते ॥ राममानयशीघ्रंत्वंराजाद्रष्टुमिहेच्छति ॥ ४५ ॥
सुमंत्रउवाच ॥ अश्रुत्वाराजवचनंकथंगच्छामिभामिनि ॥ तच्छ्रुत्वामंत्रिणोवाक्यंराजामंत्रिणमब्रवीत् ॥ ४६ ॥ सुमंत्ररामंद्रक्ष्यामिशीघ्रमानयसुंदरम् ॥ इत्युक्तस्त्वरितंगत्वासुमंत्रोराममंदिरम् ॥ ४७ ॥ अवारितःप्रविष्टोऽयंत्वरितंराममब्रवीत् ॥ शीघ्रमागच्छभद्रंतेरामराजीवलोचन ॥ ४८ ॥ पितुर्गेहंमयासार्धंराजात्वांद्रष्टुमिच्छति ॥ इत्युक्तोरथमारुह्यसंभ्रमात्त्वरितोययौ ॥ ४९ ॥ रामःसारथिनासार्धंलक्ष्मणेनसमन्वितः ॥ मध्यकक्षेवसिष्ठादीन्पश्यन्नेवत्वरान्वितः ॥ ५० ॥ पितुःसमीपंसंगम्यननामचरणौपितुः ॥ राममालिंगितुंराजासमुत्थायससंभ्रमः ॥ ५१ ॥ बाहूप्रसार्यरामेतिदुःखान्मध्येपपातह ॥ हाहेतिरामस्तंशीघ्रमालिंग्यांकेन्यवेशयत् ॥ ५२ ॥ राजानंमूर्च्छितंदृष्ट्वाचुक्रुशुःसर्वयोषितः ॥ किमर्थंरोदनमितिवसिष्ठोऽपिसमाविशत् ॥ ५३ ॥ रामःपप्रच्छकिमिदंराज्ञोदुःखस्यकारणम् ॥
एवंपृच्छतिरामेसाकैकेयीराममब्रवीत् ॥ ५४ ॥ त्वमेवकारणंह्यत्रराज्ञोदुःखोपशांतये ॥ किंचित्कार्यंत्वयारामकर्तव्यंनृपतेर्हितम् ॥
॥ ५५ ॥ कुरुसत्यप्रतिज्ञस्त्वंराजानंसत्यवादिनम् ॥ राज्ञावरद्वयंदत्तंममसंतुष्टचेतसा ॥ ५६ ॥

राजगृहमितिशेषः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ राजदुःखोपशांतयेतदर्थंत्वमेवकारणम् । तदेवकारणत्वंसमर्थयति । किंचिदिति ॥ ५५ ॥ कार्यमेवाह । सत्यप्रतिज्ञइति । त्वंदंडकागमनविषयेसत्यप्रतिज्ञोभूत्वाइत्यर्थः ॥ ५६ ॥

तत्सर्वंतद्वरद्वयानुष्ठानंत्वदधीनम् । अतःसत्यपाशेनेति ॥ ५७ ॥ पुत्रशब्देनैतदुच्यते । तदेवदर्शयति । पुन्नाम्नोनरकात्पितात्रायतेयेनसपुत्रइत्यर्थः ॥५८॥ पिबेयंविषम् । पित्राज्ञप्तइतिशेषः ॥ ५९ ॥ यःकुरुतेसउत्तमइत्यर्थः ॥ ६० ॥ मलोमलसदृशः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ तैर्भरतोऽवश्यमभिषेच्यएवेत्यन्वयः ॥ ६४ ॥ समाःवर्षाणि ॥ ६५॥६६ ॥ राजाकिंकेनकारणेनेहविषयेमांनवक्तितत्कारणंनजाने । अकर्तव्यतासंभावनायामप्यभावादितिभावः ।

त्वदधीनंतुतत्सर्वंवक्तुंत्वांलज्जतेनृपः ॥ सत्यपाशेनसंबद्धंपितरंत्रातुमर्हसि ॥ ५७ ॥ पुत्रशब्देनचैतद्धिनरकात्रायतेपिता ॥ रामस्तयोर्दितंश्रुत्वाशूलेनाभिहतोयथा ॥ ५८ ॥ व्यथितःकैकयींप्राहकिंमामेवंप्रभाषसे ॥ पित्रर्थेजीवितंदास्येपिबेयंविषमुल्बणम् ॥ ५९ ॥ सीतांत्यक्षेऽथकौसल्यांराज्यंचापित्यजाम्यहम् ॥ अनाज्ञप्तोऽपिकुरुतेपितुःकार्यंसउत्तमः ॥ ६० ॥ उक्तःकरोतियःपुत्रःसमध्यमउदाहृतः ॥ उक्तोऽपिकुरुतेनैवसपुत्रोमलउच्यते ॥ ६१ ॥ अतःकरोमितत्सर्वंयन्मामाहपितामम ॥ सत्यंसत्यंकरोम्येवरामोद्विर्नाभिभाषते ॥ ६२ ॥ इतिरामप्रतिज्ञासाश्रुत्वावक्तुंप्रचक्रमे ॥ रामत्वदभिषेकार्थंसंभाराःसंभृताश्चये ॥ ६३ ॥ तैरेवभरतोऽवश्यमभिषेच्यःप्रियोमम ॥ अपरेणवरेणाशुचीरवासाजटाधरः ॥ ६४ ॥ वनंप्रयाहिशीघ्रंत्वमद्यैवपितुराज्ञया ॥ चतुर्दशसमास्तत्रवसमुन्यन्नभोजनः ॥ ६५ ॥ एतदेवपितुस्तेऽद्यकार्यंत्वंकर्तुमर्हसि ॥ राजातुलज्जतेवक्तुंत्वामेवंरघुनंदन ॥ ६६ ॥ श्रीरामउवाच ॥ भरतस्यैवराज्यंस्यादहंगच्छामिदंडकान् ॥ किंतुराजानवक्तीहमांनजानेऽत्रकारणम् ॥ ६७ ॥ श्रुत्वैतद्रामवचनंदृष्ट्वारामंपुरःस्थितम् ॥ प्राहराजादशरथोदुःखितोदुःखितंवचः ॥ ६८ ॥ स्त्रीजितंभ्रांतहृदयमुन्मार्गपरिवर्तिनम् ॥ निगृह्यमांगृहाणेदंराज्यंपापंनतद्भवेत् ॥ ६९ ॥ एवंचेदनृतंनैवमांस्पृशेद्रघुनंदन ॥ इत्युक्त्वादुःखसंतप्तोविललापनृपस्तदा ॥ ७० ॥

दुःखितंराज्ञोऽवचनेनेतिशेषः ॥ ६८ ॥ ज्येष्ठादाच्छिद्यकनिष्ठायराज्यदानरूपेउन्मार्गेवर्तमानमतएवभ्रांतहृदयंस्त्रीजितंच । पापंनतद्भवेदिति । गुरोरप्यवलिप्तस्यकार्याकार्यमजानतः । उत्पथप्रतिपन्नस्यदंडएवविधीयते ॥ इतिनीत्युक्तेः ॥ ६९ ॥ त्वयाबलात्कारेणग्रहणान्ममाप्येतद्वरदानानृतकृतोनदोषइत्याह । एवंचेदिति ॥ ७० ॥

यद्यपितवजगन्नाथत्वाद्राज्यविपिनयोःसमंतैवतथाऽपित्वद्वियोगेममप्राणास्त्वद्वल्लभत्वात्त्वयासहगमिष्यंतीत्याह । ममप्राणवल्लभेति ॥ ७१ ॥ विमृज्य निरस्ताश्रुकेकृत्वा ॥ ७२ ॥ शासत्वित्यार्षम् । मदनुजेनापिराज्यकरणेतस्यापित्वत्पुत्रत्वात्त्वद्भक्तत्वाच्चात्रदुःखंवृथेतिभावः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ममसुखं तुविशिष्टम् । हेदेवत्वत्सत्यपालनरूपंकार्यंचभविष्यतीत्यधिकोलाभः विशेषेणदेवानांकार्यंचरक्षोनाशरूपंभविष्यतीतिध्वनितम् । कैकेय्याश्चप्रियोऽतो महागुणःबहुगुणइत्यर्थः ॥७५॥ इदानीमेवेत्यर्थः । उपह्रीयंतांदूरीक्रियंताम् ॥७६ ॥ सुखमित्यनेनममवनगमनेदुःखलेशोऽपिनास्तीतिध्वनितम् ॥ ७७॥

हारामहाजगन्नाथहाममप्राणवल्लभ ॥ मांविसृज्यकथंघोरंविपिनंगंतुमर्हसि ॥ ७१ ॥ इतिरामंसमालिंग्यमुक्तकंठोरुरोदह ॥ विमृज्यनयने रामःपितुःसजलपाणिना ॥ ७२ ॥ आश्वासयामासनृपंशनैःसनयकोविदः ॥ किमत्रदुःखेनविभोराज्यंशासतुमेऽनुजः ॥ ७३ ॥ अहंप्रतिज्ञांनिस्तीर्यपुनर्यास्यामितेपुरम् ॥ राज्यात्कोटिगुणंसौख्यंममराजन्वनेसतः ॥ ७४ ॥ त्वत्सत्यपालनंदेवकार्यंचापिभविष्यति ॥ कैकेय्याश्चप्रियोराजन्वनवासोमहागुणः ॥ ७५ ॥ इदानींगंतुमिच्छामिव्येतुमातुश्चहृज्ज्वरः ॥ संभाराश्चोपह्रीयंतामभिषेकार्थमागताः ॥ ७६ ॥ मातरंचसमाश्वास्यअनुनीयचजानकीम् ॥ आगत्यपादौवंदित्वातवयास्येसुखंवनम् ॥ ७७ ॥ इत्युक्त्वातुपरिक्रम्यमातरंद्रष्टुमाययौ ॥ कौसल्याऽपिहरेःपूजांकुरुतेरामकारणात् ॥ ७८॥ होमंचकारयामासब्राह्मणेभ्योददौधनम् ॥ ध्यायतेविष्णुमेकाग्रमनसामौनमास्थिता ॥ ॥ ७९ ॥ अंतःस्थमेकंघनचित्प्रकाशंनिरस्तसर्वातिशयस्वरूपम् ॥ विष्णुंसदानंदमयंहृदब्जेसाभावयंतीनददर्शरामम् ॥ ८० ॥ इति श्रीमदध्या० अयोध्याकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥

रामकारणात्रामाभिषेकविघ्ननिवृत्तिनिमित्तम् ॥ ७८ ॥ एकाग्रमनसोक्तफलार्थमेवविष्णुंध्यायतेच । आर्षमात्मनेपदम् ॥ ७९ ॥ अंतःस्थमंतर्यामितयाहृदयेस्थितम् । ध्येयंरूपमाह । घनेत्यादि । निरस्तेत्यादिनानिर्विकल्पकसमाधिस्थेत्युक्तम् । सकलविशेषरहितध्यानस्यैवनिर्विकल्पकत्वात् । निरस्तानिसर्वाणिअतिशयस्वरूपाणिभेदकस्वरूपाणियेनेत्यक्षरार्थः ॥ ८० ॥ इति श्रीमत्सकल०रामायण सेतौ अयोध्याकांडे तृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥

यदिराज्यलोभस्तेतत्राह । राज्यमिति । रामस्येहस्थितावपिनतेभयमित्यर्थः । वामेमद्विरुद्धाचरणशीले ॥ २८ ॥ साऽपिपूर्वंतादृशभाषणशीलाऽतिमृदुरपिकैकेयीदेववाण्यावेशवशाद्रक्तांतलोचनासतीराजानंप्रत्युवाच ॥ २९ ॥ उक्तंप्रतिज्ञापूर्वमुक्तम् ॥ ३० ॥ मिथ्याभाषणजन्योनरकोऽस्त्येवपुनःपापांतरजंनरकमपिदर्शयति । वनमिति । अजिनमेवचीरंकृषिवस्त्रंतेनयुक्तः ॥ ३१ ॥ विडंबसेश्लाघसे रामोपरीत्यनेनभगवच्छपथोमिथ्यात्वयाकृतइतिध्वनयति

राज्यंगृहाणपुत्रायरामस्तिष्ठतुमंदिरे ॥ अनुगृह्णीष्वमांवामेरामान्नास्तिभयंतव ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वाऽश्रुपरीताक्षःपादयोर्निपपातह ॥ कैकेयीप्रत्युवाचेदंसाऽपिरक्तांतलोचना ॥ २९ ॥ ॥ राजेंद्रकिंत्वंभ्रांतोऽसिउक्तंतद्भाषसेऽन्यथा ॥ मिथ्याकरोषिचेत्स्वीयंभाषितंनरकोभवेत् ॥ ३० ॥ वनंनगच्छेद्यदिरामचंद्रःप्रभातकालेऽजिनचीरयुक्तः ॥ उद्बंधनंवाविषभक्षणंवाकृत्वामरिष्येपुरतस्तवाहम्[1] ॥ ३१ ॥ सत्यप्रतिज्ञोऽहमितीहलोकेविडंबसेसर्वसभांतरेषु ॥ रामोपरित्वंशपथंचकृत्वामिथ्याप्रतिज्ञोनरकंप्रयाहि ॥ ३२ ॥ इत्युक्तःप्रिययादीनोमग्नोदुःखार्णवेनृपः ॥ मूर्च्छितःपतितोभूमौविसंज्ञोमृतकोयथा ॥ ३३ ॥ एवंरात्रिर्गतातस्यदुःखात्संवत्सरोपमा ॥ अरुणोदयकालेतुबंदिनोगायकाजगुः ॥ ३४ ॥ निवारयित्वातान्सर्वान्कैकेयीरोषमास्थिता ॥ ततःप्रभातसमयेमध्यकक्षमुपस्थिताः ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याऋषयः कन्यकास्तथा ॥ छत्रंचचामरंदिव्यंगजोवाजीतथैवच ॥ ३६ ॥ अन्याश्ववारमुख्यायाःपौरजानपदास्तथा ॥ वसिष्ठेनयथाऽऽज्ञप्तंतत्सर्वंतत्रसंस्थितम् ॥ ३७ ॥ स्त्रियोबालाश्चवृद्धाश्चरात्रौनिद्रांनलेभिरे ॥ कदाद्रक्ष्यामहेरामंपीतकौशेयवाससम् ॥ ३८ ॥ सर्वाभरणसंपन्नंकिरीटकटकोज्ज्वलम् ॥ कौस्तुभाभरणंश्यामंकंदर्पशतसुंदरम् ॥ ३९ ॥ अभिषिक्तंसमायातंगजारूढंस्मिताननम् ॥ श्वेतच्छत्रधरंतत्रलक्ष्मणंलक्षणान्वितम् ॥ ४० ॥ रामंकदावाद्रक्ष्यामःप्रभातंवाकदाभवेत् ॥ इत्युत्सुकाधियःसर्वेबभूवुःपुरवासिनः ॥४१॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तान्बंद्यादीन्गणान्निवर्त्य रोषंरोषातिशयमास्थिताप्राप्ता प्रातःसमयेजातेऽपिराममाकार्यवनायनप्रेषयतीत्यधिकोरोषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ किरीटकटकानिउज्ज्वलानिशोभावंति यत्संबंधात्तम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

[1]-उद्बन्धनं वा विषभक्षणं वेत्यादिना स्त्रीवधसंपादनेन पातकेनेत्यभिप्रायोद्घाटः ।

रुषादहन्निवेत्यन्वयः ॥ १४ ॥ भ्रांतमनसंराज्यलोभेन अतएवकैकेयीवशवर्तिनम् ॥ १५ ॥ पुरालोकान्प्रदहतःकालाग्निरुद्रस्येवेत्यर्थः । अनेनतदवतारत्वंस्वस्यसूचितम् ॥ १६ ॥ तत्राभिषेकेविघ्नकारिणोनिहन्यामित्यर्थः ॥ १७ ॥ तेसर्वंकालाग्निरुद्रतुल्यत्वंतद्रूपत्वंचसत्यमेवजानामिकिंतुतस्यपराक्रमस्यसमयइदानींनकिंतुचतुर्दशेवर्षेइतिव्यंग्यम् ॥ १८ ॥ अथतत्रत्यजनप्रतारणायसंसारानित्यत्वप्रदर्शनेनरोषान्निवर्तयति । यदिदमिति । सर्वंजगत् राज्यमंततःस्वदेहेंद्रियादिकंचनसत्यम् । तथाचकिंकस्यार्थेउपादेयंयेनैवंरोषःकार्यइतिभावः । यदिसत्यंभवेत्तदातेआयासःसफलोभवेदित्यन्वयः ॥ १९ ॥ मेघवितानंमेघसमूहः । एवंचभोग्यभोक्रोरुभयोरप्यस्थिरत्वात्सर्वंव्यर्थमितिभावः ॥ २० ॥ यथेति । यथासर्पगलवर्तीभेकस्तद्गलवर्तिकोमलमांसभो

लक्ष्मणोऽपिततःश्रुत्वाकौसल्यावचनंरुषा ॥ उवाचराघवंवीक्ष्यदहन्निवजगत्त्रयम् ॥ १४ ॥ उन्मत्तंभ्रांतमनसंकैकेयीवशवर्तिनम् ॥ वद्धानिहन्मिभरतंतद्बंधून्मातुलानपि ॥ १५ ॥ अद्यपश्यंतुमेशौर्यंलोकान्प्रदहतःपुरा ॥ रामत्वमभिषेकायकुरुयत्नमरिंदम ॥ १६ ॥ धनुष्पाणिरहंतत्रनिहन्यांविघ्नकारिणः ॥ इतिब्रुवंतंसौमित्रिमालिंग्यरघुनंदनः ॥ १७ ॥ शूरोऽसिरघुशार्दूलममात्यंतहितेरतः ॥ जानामिसर्वंतेसत्यंकिंतुतत्समयोनहि ॥ १८ ॥ यदिदंदृश्यतेसर्वंराज्यंदेहादिकंचयत् ॥ यदिसत्यंभवेत्तत्रआयासःसफलश्चते ॥ १९ ॥ भोगामेघवितानस्थविद्युल्लेखेवचंचलाः ॥ आयुरप्यग्निसंतप्तलोहस्थजलबिंदुवत् ॥ २० ॥ यथाव्यालगलस्थोऽपिभेकोदंशानपेक्षते ॥ तथाकालाहिनाग्रस्तोलोकोभोगानशाश्वतान् ॥ २१ ॥ करोतिदुःखेनहिकर्मतंत्रंशरीरभोगार्थमहर्निशंनरः ॥ देहस्तुभिन्नःपुरुषात्समीक्ष्यतेकोवात्रभोगःपुरुषेणभुज्यते ॥ २२ ॥

गायासन्नमपिस्वमृत्युमजानंस्तद्गलमांसदंशनमपेक्षतेइच्छतितथाकालाहिग्रस्तोलोकोभोगानिच्छतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ कर्मतंत्रंधनार्जनादिव्यापारंकाम्यंवैदिकंकर्मच । नन्वत्रकस्यभोगःशरीरस्यउतात्मनः । नाद्यइत्याह । देहस्त्विति । पुरुषाद्भेदवतस्तस्यात्यंतजडत्वात्सुखादिसाक्षात्काररूपभोगस्यतत्रासंभवइतिभावः । नांत्यइत्याह । कोवात्रेति । तस्यशुद्धस्वभावत्वेनापरिणामित्वात्तस्यभोगासंभवइतिभावः । अत्रदेहशब्देनचित्तमप्युपलक्ष्यते यद्यपितयोःपरस्परंविवेकाग्रहाच्चित्तस्यभोगस्तथाऽपिसभ्रांतिमूलकइतिहेयएवेतितात्पर्यम् ॥ २२ ॥

एवंभोगस्यापारमार्थिकत्वमुक्त्वेदानींवैराग्यायपुत्रादिसंगस्यास्थिरत्वमाह । पित्रिति । प्रपापानीयशाला काष्ठौघयोरिवकाष्ठौघवत् ॥ २३ ॥ प्रतीतानि श्चिताएषःअभिमानःममधनादि अनेनचममचिरंभोगइत्यादिः ॥ २४ ॥ संसृतिःसंसारस्थितिःस्वप्नसदृशीअल्पकालमनुवर्तते तामुपादेयत्वेनमनुतइत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥ कथंचिदिति । कथमपीत्यर्थः । नबुद्ध्यतेममापिजरामृत्यूस्तइतिकथमपिनबुद्ध्यतइत्यर्थः ॥ २६ ॥ पूर्वपूर्वभुक्तदिनरात्र्यपेक्षयोत्तरोत्तरस्यविशेषमपश्यन्अतोमूढमतिःकालवेगंपूर्वपूर्वावस्थापहारकंनपश्यति अतोभोगाननुपततितेष्वासज्जते ॥ २७ ॥ आमघटःअपक्वघटः सपत्नाःशत्रवः

पितृमातृसुतभ्रातृदारबंध्वादिसंगमः ॥ प्रपायामिवजंतूनांनद्यांकाष्ठौघवच्चलः ॥ २३ ॥ छायेवलक्ष्मीश्चपलाप्रतीतातारुण्यमंबूर्मिवदध्रुवं च ॥ स्वप्नोपमंस्त्रीसुखमायुरल्पंतथाऽपिजंतोरभिमानएषः ॥ २४ ॥ संसृतिःस्वप्नसदृशीसदारोगादिसंकुला ॥ गंधर्वनगरप्रख्यामूढस्तामनुवर्तते ॥ २५ ॥ आयुष्यंक्षीयतेयस्मादादित्यस्यगतागतैः ॥ दृष्ट्वाऽन्येषांजरामृत्यूकथंचिन्नैवबुद्ध्यते ॥ २६ ॥ सएवदिवसःसैवरात्रिरित्येवमूढधीः ॥ भोगाननुपतत्येवकालवेगंनपश्यति ॥ २७ ॥ प्रतिक्षणंक्षरत्येतदायुरामघटांबुवत् ॥ सपत्नाइवरोगौघाःशरीरं प्रहरंत्यहो ॥ २८ ॥ जराव्याघ्रीवपुरतस्तर्जयंत्यवतिष्ठते ॥ मृत्युःसहैवयात्येषसमयंसंप्रतीक्षते ॥ २९ ॥ देहेऽहंभावमापन्नोराजाऽहंलोकविश्रुतः ॥ इत्यस्मिन्मनुतेजंतुःकृमिविड्भस्मसंज्ञिते ॥ ३० ॥ त्वगस्थिमांसविण्मूत्ररेतोरक्तादिसंयुतः ॥ विकारीपरिणामीचदेहआत्माकथंवद ॥ ३१ ॥ यमास्थायभवाँल्लोकंदग्धुमिच्छातिलक्ष्मण ॥ देहाभिमानिनःसर्वेदोषाःप्रादुर्भवंतिहि ॥ ३२ ॥

॥ २८ ॥ आगतप्रायाहंकिंमूढोऽसीतितर्जयंती मृत्युःसमयं प्रहर्तुंसंप्रतीक्षते सहातिष्ठन्नपि ॥ २९ ॥ देहेउपचयादिविशिष्टेकृमिविड्भस्मसंज्ञिते । भूस्थे आद्यासंज्ञा जंतुभिर्भक्षितेमध्यासंज्ञा दग्धेअंत्या । तादृशेदेहेऽहंभावप्राप्तोऽहंराजेतिअस्मिँल्लोकेमनुते ॥ ३० ॥ अथदेहस्यात्मत्वंखंडयति ॥ त्वगिति । त्वगादिसंयुतत्वाद्विकारीरसादिधातुविकारवान् । परिणामीबाल्याद्यवस्थापरिणामवान् । आत्मात्वविकारीअपरिणामीचेतिविपरीतःश्रुत्यादिभिरुक्तइतिभावः ॥ ३१ ॥ यंरागादिदोषसमूहम् । तेदोषादेहाभिमानिनःप्रादुर्भवंति । तस्मात्तंत्यजेतिभावः ॥ ३२ ॥

देहाभिमानिनोऽस्यरागादिदोषप्रादुर्भावकत्वतत्कारणाविद्यारूपत्वात्तस्येत्याह । देहोऽहमिति । देहइत्युपलक्षणमंतःकरणादेरपि । तदाह । चिदात्मेति ३३
संसृतेःसंसारमूलस्यरागादिदोषस्यशत्रवइति ॥ स्वजननाविद्योच्छेदकत्वाविद्याभ्यासेकामादयः शात्रवंकुर्वंतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ प्रकृतोपयोगितयाक्रोधस्यैव
मुक्तिविघातेप्राधान्यमाह । तत्रापीति । पित्रादिवधेनपातित्यंप्राप्तोनश्रवणाद्यधिकारीतिभावः ॥ ३५ ॥ मनस्तापःतज्जनकंहननाद्युपायान्वेषणमित्यर्थः ॥
॥ ३६ ॥ महान्शत्रुःपरिणामेस्वप्राणापहारकत्वात् । क्रोधएवयमःसाक्षादितिपाठांतरम् । वैतरणीनदी । दुस्तरत्वात् । विषयलाभैःकथमप्यनपगमादि
तिभावः । "नजातुकामःकामानामुपभोगेनशाम्यति । इंधनैःकृष्णवर्त्मेवभूयएवाभिवर्धते" । इत्युक्तेः । नंदनवनमानंदजनकत्वात् ॥ ३७ ॥ एवंशांतिसेवने

देहोऽहमितियाबुद्धिरविद्यासाप्रकीर्तिता ॥ नाहंदेहश्चिदात्मेतिबुद्धिर्विद्येतिभण्यते ॥ ३३ ॥ अविद्यासंसृतेर्हेतुर्विद्यातस्यानिवर्तिका ॥
तस्माद्यत्नःसदाकार्योविद्याभ्यासेमुमुक्षुभिः ॥ कामक्रोधादयस्तत्रशत्रवःशत्रुसूदन ॥ ३४ ॥ तत्रापिक्रोधएवालंमोक्षविघ्नायसर्वदा ॥
येनाविष्टःपुमान्हंतिपितृभ्रातृसुहृत्सखीन् ॥ ३५ ॥ क्रोधमूलोमनस्तापःक्रोधःसंसारबंधनम् ॥ धर्मक्षयकरःक्रोधस्तस्मात्क्रोधंपरित्यज
॥ ३६ ॥ क्रोधएषमहाञ्छत्रुस्तृष्णावैतरणीनदी ॥ संतोषोनंदनवनंशांतिरेवहिकामधुक्॥३७ ॥ तस्मात्शांतिंभजस्वाद्यशत्रुरेवंभवेन्नते॥
देहेंद्रियमनःप्राणबुद्ध्यादिभ्योविलक्षणः ॥ ३८ ॥ आत्माशुद्धःस्वयंज्योतिरविकारीनिराकृतिः ॥ यावद्देहेंद्रियप्राणैर्भिन्नत्वंनात्मनो
विदुः ॥ ३९ ॥ तावत्संसारदुःखौघैःपीड्यंतेमृत्युसंयुताः ॥ तस्मात्त्वंसर्वदाभिन्नमात्मानंहृदिभावय ॥ ४० ॥ बुद्ध्यादिभ्योबहिःसर्व
मनुवर्तस्वमाखिदः ॥ भुंजन्प्रारब्धमखिलंसुखंवादुःखमेववा ॥ ४१ ॥

॥ ३८ ॥ तेभ्योवैलक्षण्यमेवाह । अविकारीनिराकृतिः देहादिस्तुसाकारइतिभावः ॥३९॥ तावदिति । अहंममेत्यभिमानसत्त्वादितिभावः । भिन्नंबुद्ध्या
दिभ्यइत्यर्थः ॥ ४० ॥ बुद्ध्यादिभ्यः । ल्यब्लोपेपंचमी । तदतिरिक्तोऽहमितिअंतर्जानन्नेवतानालंब्यबहिर्लोकव्यवहारेसर्वंलोकव्यवहारंलोकवदेवानुवर्त
स्वकुरु । परंतुतत्रमाखिदःखेदंनकुरु । ननुलोकवत्कार्यकरणेतद्वत्खेदोऽवश्यंभाव्येवेत्यतआह । भुंजन्निति । अखिलंसुखंदुःखंवाप्रारब्धमित्येवंभुंजंस्तथा
भावयन् ॥ ४१ ॥

१-आदिशब्देन मनननिदिध्यासनसंग्रहः ।

चतुर्थे लक्ष्मणं क्रुद्धं सांत्वयित्वोपदेशतः। सीतया सहितोऽगच्छद्दंडकं चेति वर्ण्यते ॥ १ ॥ ससंभ्रमासादरासुमित्राराज्ञींकौसल्यांबोधयामासेत्यन्वयः ॥ १ ॥ बहिर्दृष्टिप्रवाहिता त्यक्तसमाधिरित्यर्थः ॥ २ ॥ भुंक्ष्वपुत्रेतीतिअप्लुतवद्भावात्संधिः॥ ३ ॥ भोजनावसरोनकृतः। पित्रेतिशेषः। निश्चितःकृतः । पित्रे तिशेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ मुनिवेषःचीरवासस्त्वादिकम्। चिंतांमद्विषयांकर्तुंनार्हसि ॥ ६ ॥ संप्लुतामग्ना ॥ ७ ॥ क्षणार्धंवाक्षणार्धमपि ॥ ८ ॥ बालकमत्यंतबालम् । वत्सशब्दोहिगवापत्येरूढः ॥ ९ ॥ राजाराज्यंप्रयच्छतु । तस्यात्यंतमिच्छाविषयत्वात् । किमर्थमिति । नहितेनकिं

ततःसुमित्राहृष्ट्वैनंरामंराज्ञींससंभ्रमा ॥ कौसल्यांबोधयामासरामोऽयंसमुपस्थितः ॥ १ ॥ श्रुत्वैवरामनामैषाबहिर्दृष्टिप्रवाहिता ॥ रामंदृष्ट्वाविशालाक्षमालिंग्यांकेन्यवेशयत् ॥ २ ॥ मूर्ध्न्यवघ्रायपस्पर्शगात्रंनीलोत्पलच्छवि ॥ भुंक्ष्वपुत्रेतिचप्राहमिष्टमन्नंक्षुधार्दितः ॥३॥ रामःप्राहनमेमातर्भोजनावसरःकृतः ॥ दंडकागमनेशीघ्रंममकालोऽद्यनिश्चितः ॥ ४ ॥ कैकेयीवरदानेनसत्यसंधःपितामम ॥ भरताय ददौराज्यंममाप्यारण्यमुत्तमम् ॥ ५ ॥ चतुर्दशसमास्तत्रह्युषित्वामुनिवेषधृक् ॥ आगमिष्येपुनःशीघ्रंनचिंतांकर्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वासहसोद्विग्नामूर्च्छितापुनरुत्थिता ॥ आहरामंसुदुःखार्ताःदुःखसागरसंप्लुता ॥ ७ ॥ यदिरामवनंसत्यंयासिचेन्नयमामपि ॥ त्वद्विहीना क्षणार्धंवाजीवितंधारयेकथम् ॥ ८ ॥ यथागौर्बालकंवत्संत्यक्त्वातिष्ठेन्नकुत्रचित् ॥ तथैवत्वांनशक्नोमित्यक्तुंप्राणात्प्रियंसुतम् ॥ ९ ॥ भरतायप्रसन्नश्चेद्राज्यंराजाप्रयच्छतु ॥ किमर्थंवनवासायत्वामाज्ञापयतिप्रियम् ॥ १० ॥ कैकेय्यावरदोराजासर्वस्वंवाप्रयच्छतु ॥ त्वया किमपराद्धंहिकैकेय्यावानृपस्यवा ॥ ११ ॥ पितागुरुर्यथारामतवाहमधिकाततः ॥ पित्राज्ञप्तोवनंगंतुंवारयेयमहंसुतम् ॥ १२ ॥ यदि गच्छसिमद्वाक्यमुल्लंघ्यनृपवाक्यतः ॥ तदाप्राणान्परित्यज्यगच्छामियमसादनम् ॥ १३ ॥

चिद्भरतेष्टमितिभावः ॥ १० ॥ त्वयाकिमपराद्धम्। यत्त्वांवनायप्रस्थापयतीतिशेषः ॥ ११ ॥ यथापितागुरुस्तथाऽहमपितवगुरुः । यद्वा । ततोऽधिका । पितुर्दशगुणंमातागौरवेणातिरिच्यते । इतिस्मृतेः। एवंचमदाज्ञयावनागमनमेवोचितमितिभावः ॥ १२ ॥ तदाप्राणानिति । एवंचमातृवधदोषोवनगमनेऽधिकइतिभावः ॥ १३ ॥

एवंलक्ष्मणमुक्त्वाप्रतस्थेमातृगृहादितिशेषः । ततस्तामतिप्रियांसीतांसमाधातुंविभुर्जगतःपतिर्गतः । स्वगृहमितिशेषः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ सेनयाविनाकुत्रगत आगतोऽसीत्यन्वयः । कुतःकुतोहेतोर्नदृश्यतेइत्यर्थः । वादित्राणिनवाद्यंतेकुतइत्यनुकर्षः । एवमग्रेऽपि ॥ ५५ ॥ सामंतराजेति । एकाकीकिमित्या गतइत्यर्थः । पर्यायोक्तमलंकारः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अद्यैववयास्यामीति । नोपहासोऽयमित्याह ॥ नमिथ्येति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ वरस्वरूपमाह ।

प्रतस्थेतांसमाधातुंगतःसीतापतिर्विभुः ॥ आगतंपतिमालोक्यसीतासुस्मितभाषिणी ॥ ५३ ॥ स्वर्णपात्रस्थसलिलैःपादौप्रक्षाल्यभक्तितः ॥ पप्रच्छपतिमालोक्यदेवकिंसेनयाविना ॥ ५४ ॥ आगतोऽसिगतःकुत्रश्वेतच्छत्रंचतेकुतः ॥ वादित्राणिनवाद्यंतेकिरीटादिविवर्जितः ॥ ५५ ॥ सामंतराजसहितःसंभ्रमान्नागतोऽसिकिम् ॥ इतिस्मसीतयापृष्टोरामःसस्मितमब्रवीत् ॥ ५६ ॥ राज्ञामेदंडकारण्येराज्यंदत्तंशुभेऽखिलम् ॥ अतस्तत्पालनार्थायशीघ्रंयास्यामिभामिनि ॥ ५७ ॥ अद्यैवयास्यामिवनंत्वंतुश्वश्रूसमीपगा ॥ शुश्रूषांकुरुमेमातुर्नमिथ्यावादिनोवयम् ॥ ५८ ॥ इतिब्रुवंतंश्रीरामंसीताभीताऽब्रवीद्वचः ॥ किमर्थंवनराज्यंतेपित्रादत्तंमहात्मना ॥ ५९ ॥ तामाहरामःकैकेय्यैराजाप्रीतोवरंददौ ॥ भरतायददौराज्यंवनवासंममानघे ॥ ६० ॥ चतुर्दशसमास्तत्रवासोमेकिलयाचितः ॥ तयादेव्याददौराजासत्यवादीदयापरः ॥ ६१ ॥ अतःशीघ्रंगनिष्यामिमाविघ्नंकुरुभामिनि ॥ श्रुत्वातद्रामवचनंजानकीप्रीतिसंयुता ॥ ६२ ॥ अहमग्रेगमिष्यामिवनंपश्चात्त्वमेष्यसि ॥ इत्याहमांविनागंतुंतवराघवनोचितम् ॥ ६३ ॥ तामाहराघवःप्रीतःस्वप्रियांप्रियवादिनीम् ॥ कथंवनंत्वांनेष्येऽहंबहुव्याघ्रमृगाकुलम् ॥ ६४ ॥

भरतायेति ॥ ६० ॥ तयादेव्यायाचितोऽतोमयिदयापरोऽपिराजासत्यवादीअवश्यंत्वदुक्तंदास्यामीतिप्रतिज्ञावाक्यस्यसत्यत्वंकर्तुमेवनवासंददौ ॥ ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ नोचितंशुद्धस्यतवमयाविनाकार्याक्षमत्वात् । विवाहकालेनातिचरिष्यामीतिप्रतिज्ञातत्वाच्च ॥ ६३ ॥ वननयनाभावेहेतुगर्भंविशेषणंबहुव्याघ्रेत्यादि ॥ ६४ ॥

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ फलादिकमपिसमयेदुर्लभमित्याह । कालेइत्यादि । नदृश्यतेवनेषुतृणाद्याच्छादनाज्जनसंचाराभावाच्च ॥ यत्रापिदृश्यतेतत्रापिशर्करायन्वितः ॥ ६७ ॥ वासस्थानमप्यतिदुःखजनकमित्याह । गुहेत्यादि । सम्यग्बाध्यंतेरिपवोयत्रेतिसंबाधंदुर्गवासस्थानंगुहागह्वररूपम् । तद्यद्यपिरिपुपीडारहितंतथाऽपिझिल्लीदंशादियुतत्वात्तत्रस्थातुमशक्यमितिभावः ॥ ६८ ॥ तत्रापिपद्भ्यांगमनमतिदुःखमित्याह । पादेति ॥ ६९ ॥ ७० ॥ स्फुरद्वक्त्राअंतर्गतक्रोधवशात्तत्स्फुरणम् । तदेवाह । किंचित्कोपेति । अत्यागेहेतवोधर्मपत्नीमित्यादयः ॥ ७१ ॥ पतिव्रतात्वमेवोपपादयति । त्वदन

राक्षसाघोररूपाश्चसंतिमानुषभोजिनः ॥ सिंहव्याघ्रवराहाश्चसंचरंतिसमंततः ॥ ६५ ॥ कट्वम्लफलमूलानिभोजनार्थंसुमध्यमे ॥ अपूपानिव्यंजनानिविद्यंतेनकदाचन ॥ ६६॥ कालेकालेफलंवाऽपिविद्यतेकुत्रसुंदरि ॥ मार्गोनदृश्यतेक्वापिशर्कराकंटकान्वितः ॥ ६७ ॥ गुहागह्वरसंबाधंझिल्लीदंशादिभिर्युतम् ॥ एवंबहुविधंदोषंवनंदंडकसंज्ञितम् ॥ ६८ ॥ पादचारेणगंतव्यंशीतवातातपादिमत् ॥ राक्षसादीन्वनेदृष्ट्वाजीवितंहास्यसेऽचिरात् ॥ ६९ ॥ तस्माद्भद्रेगृहेतिष्ठशीघ्रंद्रक्ष्यसिमांपुनः ॥ रामस्यवचनंश्रुत्वासीतादुःखसमन्विता ॥ ७० ॥ प्रत्युवाचस्फुरद्वक्त्राकिंचित्कोपसमन्विता ॥ कथंमामिच्छसेत्यक्तुंधर्मपत्नींपतिव्रताम् ॥७१॥ त्वदनन्यामदोषांमांधर्मज्ञोऽसिदयापरः॥ त्वत्समीपेस्थितांरामकोवामांधर्षयेद्वने ॥७२॥ फलमूलादिकंयद्यत्तवभुक्तावशेषितम् ॥ तदेवामृततुल्यंमेतेनतुष्टाऽऽरमाम्यहम् ॥७३॥ त्वयासहचरंत्यामेकुशाःकाशाश्चकंटकाः ॥ पुष्पास्तरणतुल्यामेभविष्यंतिनसंशयः ॥ ७४ ॥

न्यामिति । त्वत्तोऽन्यःपुरुषोनविद्यतेयस्यास्ताम् । यद्वा । त्वत्तोभेदरहितांशक्तिशक्तिमतोरभेदात् । अतएवादोषाम् । यापिरक्षोधर्षणादिबिभीषिकासाऽपिमिथ्येत्याह । त्वत्समीपइति । यन्नामस्मरणेनरक्षांसिपलायंतेतस्यतवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ यदपिफलादीनांकटुत्वाद्युक्तंतत्परिहरति । फलेति । त्वद्भुक्तावशिष्टंविघसत्वादमृततुल्यमित्यर्थः । रमामीत्यार्षं[1]परस्मैपदम् ॥ ७३ ॥ चरंत्याःगच्छंत्याः अत्रत्वत्संगएवहेतुरितिभावः ॥ ७४ ॥

१ आरमामीति कृत्वा । व्याङ्परिभ्यो रमः । इति परस्मैपदं भविष्यतीति पुनष्टीकाकर्तुः स्थूललक्ष्यता प्रतिभासते ।

कार्यसाधिनीरक्षोवधादिकार्यसाधिकेतिव्यंग्यम् । वनगमनंचमेऽवश्यंभावीतिइतिहासकथनेनद्रढयति । बाल्यइति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ त्वत्सहायिनीसृष्ट्या दिसर्वकार्येष्वहमेवतेसहायेतिव्यंग्यम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ गच्छगमनंकुरु । तत्रवनेतपस्विवेषेणहारादीनांक्वचित्स्थापनमावश्यकम् तत्रसर्वस्थलेषुअपायसंभाव नासत्त्वान्निरपायस्थानंब्राह्मणेषुदानमित्याह । अरुंधत्यइति । वसिष्ठपत्न्यै । यत्रस्थापितमेतद्देहापायेऽपिलभ्यमितिभावः ॥ ८० ॥ वयमपितथैवकुर्मइत्या

अहंत्वांक्लेशयेनैवभवेयंकार्यसाधिनी ॥ बाल्येमांवीक्ष्यकश्चिद्वैज्योतिःशास्त्रविशारदः ॥७५॥ प्राहतेविपिनेवासःपत्यासहभविष्यति ॥ सत्यवादीद्विजोभूयाद्गमिष्यामित्वयासह ॥ ७६ ॥ अन्यत्किंचित्प्रवक्ष्यामिश्रुत्वामांनयकाननम् ॥ रामायणानिबहुशःश्रुतानिबहुभि र्द्विजैः ॥ ७७ ॥ सीतांविनावनंरामोगतःकिंकुत्रचिद्वद ॥ अतस्त्वयागमिष्यामिसर्वथात्वत्सहायिनी ॥ ७८ ॥ यदिगच्छसिमांत्यक्त्वा प्राणांस्त्यक्ष्यामितेऽग्रतः ॥ इतितंनिश्चयंज्ञात्वासीतायारघुनंदनः ॥ ७९ ॥ अब्रवीद्देविगच्छत्वंवनंशीघ्रंमयासह ॥ अरुंधत्यैप्रयच्छा शुहारानाभरणानिच ॥ ८० ॥ ब्राह्मणेभ्योधनंसर्वंदत्त्वागच्छामहेवनम् ॥ इत्युक्त्वालक्ष्मणेनाशुद्विजानाहूयभक्तितः ॥ ८१ ॥ ददौगवां वृंदशतंधनानिवस्त्राणिदिव्यानिविभूषणानि ॥ कुटुंबवद्भ्यःश्रुतशीलवद्भ्योमुदाद्विजेभ्योरघुवंशकेतुः ॥ ८२ ॥ अरुंधत्यैददौसीतामु ख्यान्याभरणानिच ॥ रामोमातुःसेवकेभ्योददौधनमनेकधा ॥८३॥ स्वकांतःपुरवासिभ्यःसेवकेभ्यस्तथैवच ॥ पौरजानपदेभ्यश्चब्राह्मणे भ्यःसहस्रशः ॥ ८४ ॥ लक्ष्मणोऽपिसुमित्रांतुकौसल्यायैसमर्पयत् ॥ धनुष्पाणिःसमागत्यरामस्याग्रेव्यवस्थितः ॥ ८५ ॥ रामःसीताल क्ष्मणश्चजग्मुःसर्वेंनृपालयम् ॥ ८६ ॥

हब्राह्मणेभ्यइति ॥ ८१ ॥ श्रुतंवेदाध्ययनम् । कुटुंबवत्त्वमिदंदानपात्रतासंपादकंविशेषणम् ॥ ८२ ॥ मातृसेवकेभ्योदानंमातृस्नेहेन ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ समर्पयत् । ततइत्यध्याहारः । समागत्यरामस्यअग्रेस्थितइत्यन्वयः ॥ ८५ ॥ ततः । रामइति ॥ ८६ ॥

प्रवाहपतितोऽपिसंसारप्रवाहस्थोऽपिकार्यंव्यवहारंकुर्वन्नपितज्जन्यपापपुण्याभ्यांनलिप्यतेपृथग्जनोऽपि । एवंचतवतथाभावयतःसर्वथातदलेपइत्याह । बाह्येति ॥ ४२ ॥ तदेवाह । एतदिति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ समागमंमेपुनरागममेवंभावयंतीप्रतीक्षस्वेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ यथासरितांप्रवाहेपतितप्लवानां नसदैकत्रसंवासःकिंतुक्षणमात्रंतथाकर्ममार्गेसंसारेवर्तमानानांपितृपुत्रादीनामपीत्यर्थः । एवंभावनायांचतुर्दशसमानांसंख्यादिवसगणनाक्षणार्धवत्अत्यल्पका

प्रवाहपतितःकार्यंकुर्वन्नपिनलिप्यसे ॥ बाह्येसर्वत्रकर्तृत्वमावहन्नपिराघव ॥ ४२ ॥ अंतःशुद्धस्वभावस्त्वंलिप्यसेनचकर्मभिः ॥ एतन्मयोदितंकृत्स्नंहृदिभावयसर्वदा ॥ ४३ ॥ संसारदुःखैरखिलैर्बाध्यसेनकदाचन ॥ त्वमप्येवंमयादिष्टंहृदिभावयनित्यदा ॥ ४४ ॥ समागमंप्रतीक्षस्वनदुःखैःपीड्यसेचिरम् ॥ नसदैकत्रसंवासःकर्ममार्गानुवर्तिनाम् ॥ ४५ ॥ यथाप्रवाहपतितप्लवानांसरितांतथा ॥ चतुर्दशसमासंख्याक्षणार्धमिवजायते ॥ ४६ ॥ अनुमन्यस्वमामंबदुःखंसंत्यज्यदूरतः ॥ एवंचेत्सुखसंवासोभविष्यतिवनेमम ॥ ४७ ॥ इत्युक्त्वादंडवन्मातुःपादयोरपतच्चिरम् ॥ उत्थाप्यांकेसमावेश्यआशीर्भिरभिनंदयत् ॥ ४८ ॥ सर्वेदेवाःसगंधर्वाब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ रक्षंतुत्वांसदायांतंतिष्ठंतंनिद्रयायुतम् ॥ ४९ ॥ इतिप्रस्थापयामाससमालिंग्यपुनःपुनः ॥ लक्ष्मणोऽपितदारामंनत्वाहर्षाश्रुगद्गदः ॥ ५० ॥ आहराममर्मातस्थःसंशयोऽयंत्वयाहृतः ॥ यास्यामिपृष्ठतोरामसेवांकर्तुंतदादिश ॥ ५१ ॥ अनुगृह्णीष्वमांरामनोचेत्प्राणांस्त्यजाम्यहम् ॥ तथेतिराघवोऽप्याहलक्ष्मणंयाहिमाचिरम् ॥ ५२ ॥

लेनैवसमाप्ताभविष्यतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ एवंचेत्त्वदनुमत्यागमनंचेत्तदाममवनेसुखजनकःसंवासोभविष्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ चिरंयावदनुमतिपर्यंतंअभिनंदयत्अभ्यनंदयत् । अडभावआर्षः ॥ ४८ ॥ तदेवाह । सर्वेइति । सदेत्यस्यविवरणं यांतमित्यादि ॥ ४९ ॥ ५० ॥ रामेतिपुनरुक्तिर्हर्षातिशयात् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

तत्त्वतःतेषांतत्त्वंवच्मीत्यर्थः ॥ १० ॥ परोजडेभ्यः विष्णुर्व्यापकःवैकुंठनिलयोवाआदिमन्नारंजीवसमूहस्तद्रूपोहिरण्यगर्भस्तस्याप्ययनःपरायणःवेदलाभ द्वारासृष्ट्यादिसामर्थ्यदः योगमायायोगेनस्वसंबंधेनापरिच्छिन्नमपिमातिपरिच्छिनत्तिसा ॥ ११ ॥ एषमायागुणैरिति । एतेनमायिकएवायमाकारोनतुपांच भौतिकइत्युक्तम् ॥ १२ ॥ मायागुणैस्तत्तदाकारवत्त्वमेवविवृणोति । एषएवेति । विश्वभावनोविश्वस्रष्टा ॥ १३ ॥ १४ ॥ लयस्यांतंलयस्यदैनंदिनप्र

अब्रवीद्रामदेवोऽथसाधूनांसंघमध्यगः ॥ मातुशोचथरामंवासीतांवावच्मितत्त्वतः ॥१०॥ एषरामःपरोविष्णुरादिनारायणःस्मृतः ॥ एषा साजानकीलक्ष्मीर्योगमायेतिविश्रुता ॥ ११ ॥ असौशेषस्तमन्वेतिलक्ष्मणाख्यश्चसांप्रतम् ॥ एषमायागुणैर्युक्तस्तत्तदाकारवानिव ॥ ॥ १२ ॥ एषएवरजोयुक्तोब्रह्माऽभूद्विश्वभावनः ॥ सत्त्वाविष्टस्तथाविष्णुस्त्रिजगत्प्रतिपालकः ॥ १३ ॥ एषरुद्रस्तामसोंऽतेजगत्प्रलय कारणम् ॥ एषमत्स्यःपुराभूत्वाभक्तंवैवस्वतंमनुम् ॥ १४ ॥ नाव्यारोप्यलयस्यांतंपालयामासराघवः ॥ समुद्रमथनेपूर्वंमंदरेसुतलं गते ॥ १५ ॥ अधारयत्स्वपृष्ठेऽद्रिंकूर्मरूपीरघूत्तमः ॥ महीरसातलंयाताप्रलयेसूकरोऽभवत् ॥ १६ ॥ तोलयामासदंष्ट्राग्रेतांक्षोणींरघु नंदनः ॥ नारसिंहंवपुःकृत्वाप्रह्लादवरदःपुरा ॥ १७ ॥ त्रिलोककंटकंरक्षःपाटयामासतन्नखैः ॥ पुत्रराज्यंहृतंदृष्ट्वाह्यदित्यायाचितःपुरा ॥ १८ ॥ वामनत्वमुपागम्ययाच्ञयाचाहरत्पुनः ॥ दुष्टक्षत्रियभूभारनिवृत्त्यैभार्गवोऽभवत् ॥१९॥ सएवजगतांनाथइदानींरामतांगतः॥ रावणादीनिरक्षांसिकोटिशोनिहनिष्यति ॥ २० ॥ मानुषेणैवमरणंतस्यदृष्टंदुरात्मनः ॥ राज्ञादशरथेनापितपसाराधितोहरिः ॥ २१ ॥ पुत्रत्वाकांक्षयाविष्णोस्तदापुत्रोऽभवद्धरिः ॥ सएवविष्णुःश्रीरामोरावणादिवधायहि ॥ २२ ॥ गंताऽद्यैववनंरामोलक्ष्मणेनसहायवान् ॥ एषासीताहरेर्मायासृष्टिस्थित्यंतकारिणी ॥ २३ ॥

लयस्यआंतंसमाप्तिपर्यंतम् ॥ १५ ॥ अद्रिंमंदरं यातायदेत्यादि प्रलयेसूकरस्तदेत्यादि ॥ १६ ॥ १७ ॥ तद्रक्षःप्रह्लादपीडकंरक्षःपुत्रराज्यमिंद्रराज्यं हृतंबलिना ॥ १८ ॥ याच्ञयाबलेःसकाशाद्भिक्षाव्याजेनाहरत्परावर्तितवान् ॥ १९ ॥ २० ॥ तस्यरावणस्य नन्वेवंदशरथगृहेएवावतारकरणेकिंबी जंतत्राह । राज्ञेति ॥ २१ ॥ पुत्रत्वाकांक्षयाविष्णोरिति । विष्णुर्मेपुत्रोभवत्वितीच्छयेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

नारदःप्राह भूभारहरणोद्देश्यकंब्रह्मणःसंदेशवचइत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५॥ रामोदुःखितोभविष्यतीत्यपिवृथाशंकैवेत्याह । रामेति । मृत्युभयाभावेइतरभयाभावः कैमुतिकन्यायसिद्धः । तन्नामजपकर्तुस्तत्त्वज्ञानोदयादितिभावः ॥ २६ ॥ तस्यदुःखशंकाकेत्यन्वयः।कलौतुनाम्नैवनामाभिलापेनैवमुक्तिस्तज्जनकंतत्त्वज्ञानं नान्येनयोगादिनेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ईदृशस्यकिमर्थेदेहपरिग्रहस्तत्राह । मायेति । विडंबयतिस्वीयाचारेणसदाचारंलोकान्शिक्षयतिमातापितरौपुत्रानिव । फलांतरमप्याह । भक्तानामिति ॥ २८ ॥ राज्ञोऽभीष्टंविष्णोःस्वपुत्रत्वम् ॥ २९ ॥ हृत्संशयग्रंथिंहृदिविद्यमानंरामेमनुष्यत्वादिविषयंसंशयग्रंथिम् ॥

राजावाकैकयीवाऽपिनात्रकारणमण्वपि ॥ पूर्वेद्युर्नारदःप्राहभूभारहरणायच ॥ २४ ॥ रामोऽप्याहस्वयंसाक्षाच्छ्वोगमिष्याम्यहंवनम् ॥ अतोरामंसमुद्दिश्यचिंतांत्यजतबालिशाः ॥ २५ ॥ रामरामेतियेनित्यंजपंतिमनुजाभुवि ॥ तेषांमृत्युभयादीनिनभवंतिकदाचन ॥२६॥ कापुनस्तस्यरामस्यदुःखशंकामहात्मनः ॥ रामनाम्नैवमुक्तिःस्यात्कलौनान्येनकेनचित् ॥ २७ ॥ मायामानुषरूपेणविडंबयतिलोककृत् ॥ भक्तानांभजनार्थायरावणस्यवधायच ॥ २८ ॥ राज्ञश्चाभीष्टसिद्ध्यर्थंमानुषंवपुराश्रितः ॥ इत्युक्त्वाविररामाथवामदेवोमहामुनिः ॥ २९ ॥ श्रुत्वातेऽपिद्विजाःसर्वेरामंज्ञात्वाहरिंविभुम् ॥ जहुर्हृत्संशयग्रंथिंराममेवान्वचिंतयन् ॥ ३० ॥ यइदंचिंतयेन्नित्यंरहस्यंरामसीतयोः ॥ तस्यरामेदृढाभक्तिर्भवेद्विज्ञानपूर्विका ॥ ३१ ॥ रहस्यंगोपनीयंवोयूयंवैराघवप्रियाः ॥ इत्युक्त्वाप्रययौविप्रस्तेऽपिरामंपरंविदुः ॥ ३२ ॥ ततोरामःसमाविश्यपितृगेहमवारितः ॥ सानुजःसीतयागत्वाकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ आगताःस्मोवयंमातस्त्रयस्तेसंमतंवनम् ॥ गंतुंकृतधियःशीघ्रमाज्ञापयतुनःपिता ॥ ३४ ॥ इत्युक्तासहसोत्थायचीराणिप्रददौस्वयम् ॥ रामायलक्ष्मणायाथसीतायैचपृथक्पृथक् ॥ ३५ ॥

॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ गोपनीयंपृथग्जनेष्वितिशेषः ॥ ३२ ॥ अवारितःपुत्रत्वात् । द्वारपालैरितिशेषः । गत्वाकैकेयीसमीपमितिशेषः ॥ ३३ ॥ तेसंमतंवनंदंडकारण्यंगंतुंकृतधियेनिश्चिताइत्यन्वयः । आज्ञापयतुपितेत्यनेनतदाज्ञांविनागमनेतस्यदुःखादौअहंदोषभाक्स्यामितिसूचितम् ॥ ३४ ॥ इत्युक्तारामेणकैकेयीसहसाझटितिउत्थायरामायेत्यन्वयः । चीराणीवन्यपरिधेयानिवल्कलादीनि । जीर्णवासांसिवा ॥ ३५ ॥

तत्चीरपरिधानप्रकारस्वरूपम् ॥ ३६ ॥ हस्तेगृहीत्वाचीरमितिशेषः । तच्चीरंकैकेयीदत्तंचीरम् ॥ ३७ ॥ भर्त्सयन्कैकेयीमितिशेषः ॥ ३८ ॥ किंप्रय
च्छसि । चीरमितिशेषः ॥ ३९ ॥ यदीति । त्वद्द्राविषयभूताऽपियदिस्वेच्छयासमन्वेतिसम्यग्ग्लानिरहितमनुपश्चाद्गच्छतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ वनदुःखंव
नवासजंदुःखम् ॥४१ ॥ वनचरामुनयःप्रियायेषांते ॥ ४२ ॥ सीताशीघ्रमारुरोहेत्यनेनतस्याःकार्यसाधकउत्साहःसूचितः॥ ४३॥ ४४ ॥ ४५ ॥ रथ

रामस्तुवस्त्राण्युत्सृज्यवन्यचीराणिपर्यधात् ॥ लक्ष्मणोऽपितथाचक्रेसीतातन्नविजानती ॥ ३६ ॥ हस्तेगृहीत्वारामस्यलज्जयामुखमैक्षत
रामोगृहीत्वातच्चीरमंशुकेपर्यवेष्टयत् ॥ ३७ ॥ तद्दृष्ट्वारुरुदुःसर्वेराजदाराःसमंततः ॥ वसिष्ठस्तुतदाकर्ण्यरुदितंभर्त्सयन्रुषा ॥ ३८ ॥
कैकेयींप्राहदुर्वृत्तेरामएवत्वयावृतः ॥ वनवासायदुष्टेत्वंसीतायैकिंप्रयच्छसि ॥ ३९ ॥ यदिरामंसमन्वेतिसीताभक्त्यापतिव्रता ॥ दिव्यां
बरधरानित्यंसर्वाभरणभूषिता ॥ ४० ॥ रमयत्वनिशंरामंवनदुःखनिवारिणी ॥ राजादशरथोऽप्याहसुमंत्रंरथमानय ॥ ४१ ॥ रथमारुह्य
गच्छंतुवनंवनचरप्रियाः ॥ इत्युक्त्वाराममालोक्यसीतांचैवसलक्ष्मणम् ॥ ४२ ॥ दुःखान्निपतितोभूमौरुरोदाश्रुपरिप्लुतः ॥ आरुरोहर
थंसीताशीघ्रंरामस्यपश्यतः ॥ ४३ ॥ रामःप्रदक्षिणंकृत्वापितरंरथमारुहत् ॥ लक्ष्मणःखड्गयुगलंधनुस्तूणीयुगंतथा ॥ ४४ ॥ गृही
त्वारथमारुह्यनोदयामाससारथिम् ॥ तिष्ठतिष्ठसुमंत्रेतिराजादशरथोऽब्रवीत् ॥ ४५ ॥ गच्छगच्छेतिरामेणनोदितोऽचोदयद्रथम् ॥ रामे
दूरंगतेराजामूर्च्छितःप्रापतद्भुवि ॥ ४६ ॥ पौरास्तुबालवृद्धाश्चवृद्धाब्राह्मणसत्तमाः ॥ तिष्ठतिष्ठेतिरामेतिक्रोशंतोरथमन्वयुः ॥ ४७ ॥
राजारुदित्वासुचिरंमांनयंतुगृहंप्रति ॥ कौसल्यायाराममातुरित्याहपरिचारकान् ॥ ४८ ॥ किंचित्कालंभवेत्तत्रजीवनंदुःखितस्यमे ॥
अतऊर्ध्वंनजीवामिचिरंरामंविनाकृतः ॥ ४९ ॥

मचोदयत् । राज्ञारामाधीनकृतत्वाद्राजाज्ञापेक्षयातदाज्ञैवप्रबलेतिमत्वेतिव्यंग्यम् । दूरंगतेदृष्टिपथमतिक्रांते ॥ ४६ ॥ वृद्धाइत्यस्यज्ञानवृद्धाइत्यर्थः ॥
॥ ४७ ॥ राममातुरित्यादरसूचकंविशेषणम् ॥ ४८ ॥ दुःखितस्यमेयदिकंचित्कालंजीवनंभवेत्तदातत्राममातृगृहेएवान्यत्रतुक्षणमात्रमपितन्नसंभाव्य
ते । राममातृगृहेऽपिचिरंनैवतदित्याह । अतइति । विनाकृतःदैवेनेतिशेषः । अनेनदैवसंपादितंमरणंदुर्वारमितिध्वनितम् ॥ ४९ ॥

नृपपथेराजमार्गेकुतूहलेनपश्यंतितान्कुतूहलदृशःपौरान्सानंदंपश्यन् तेनतेषांदुःखनिरासः । पितुस्तत्कैकेय्याधिष्ठितमालयंगृहंप्राप ॥ ८७ ॥ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणेअयोध्याकांडेसेतौचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ॥ सजानकिंजानक्यासहितंलक्ष्मणेनसममायांतमित्यन्वयः । तादृशंदृष्ट्वापरस्परंवीक्ष्योचुः परस्परमित्येव ॥ १ ॥ सत्यसंधंसत्यप्रतिज्ञम् ॥ २ ॥ अत्यजत् वनवासमाज्ञापितवान् सत्यवतासत्यवत्ता । वर्णलोपआर्षः । कैकेयीवापूर्वमत्यंतंरामेप्रीतिमतीकथंदुष्टा । जातेतिशेषः । यद्भरतस्यराज्यंरामस्यवनवासं चवृतवतीतिभावः ॥ ३ ॥ याचतांवालोभाद्भरतस्यराज्यंराममुच्यमानगुणंकथंकुतोहे

श्रीरामःसहसीतयानृपपथेगच्छञ्छनैःसानुजःपौराञ्जानपदान्कुतूहलदृशःसानंदमुद्वीक्षयन् ॥ श्यामःकामसहस्रसुंदरवपुःकांत्यादिशो भासयन्पादन्यासपवित्रिताऽखिलजगत्प्रापालयंतत्पितुः ॥८७॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेअयोध्याकांडेचतुर्थःसर्गः॥ ॥ ४ ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ आयांतंनगराद्दृष्ट्वामार्गेरामंसजानकिम् ॥ लक्ष्मणेनसमंवीक्ष्यऊचुःसर्वेपरस्परम् ॥ १ ॥ कैकेय्यावरदानादिश्रुत्वादुःखसमावृताः ॥ बतराजादशरथःसत्यसंधंप्रियंसुतम् ॥ २ ॥ स्त्रीहेतोरत्यजत्कामीतस्यसत्यवताकुतः ॥ कैकेयीवाकथंदुष्टारामंसत्यंप्रियंकरम् ॥ ३ ॥ विवासयामासकथंक्रूरकर्माऽतिमूढधीः ॥ हेजनानात्रवस्तव्यंगच्छामोऽद्यैवकाननम् ॥ ४ ॥ यत्ररामःसभार्यश्च सानुजोगंतुमिच्छति ॥ पश्यंतुजानकींसर्वेपादचारेणगच्छतीम् ॥ ५ ॥ पुंभिःकदाचिद्दृष्टावाजानकीलोकसुंदरी ॥ साऽपिपादेनगच्छंतीजनसंघेष्वनावृता ॥ ६ ॥ रामोऽपिपादचारेणगजाश्वादिविवर्जितः ॥ गच्छतिद्रक्ष्यथविभुंसर्वलोकैकसुंदरम् ॥ ७ ॥ राक्षसीकैकयीनाम्नी जातासर्वविनाशिनी ॥ रामस्यापिभवेद्दुःखंसीतायाःपादयानतः ॥ ८ ॥ बलवान्विधिरेवात्रपुंप्रयत्नोहिदुर्बलः ॥ इतिदुःखाकुलेवृंदेसाधूनांमुनिपुंगवः ॥ ९ ॥

तोर्विवासयामास अत्रहेतुंनपश्यामः । अतोनिष्प्रयोजनदुष्टत्ववज्जनवत्यस्मिन्देशेनवस्तव्यमित्याहुः । हेजनाइति ॥ ४ ॥ यत्रकानने पश्यंत्विति । तेनसर्वथादैवप्राबल्यंजानंत्वितिव्यंग्यम् ॥ ५ ॥ तदेवोपपादयति । पुंभिरिति । गच्छंतीत्यस्यदृश्यतामितिशेषः॥ ६ ॥द्रक्ष्यथ अस्याप्युक्तव्यंग्येएवतात्पर्यम् ॥ ७ ॥ राक्षसीति । यत्कृत्यारामस्यस्ववनवासादिकृतदुःखाभावेऽपिसीतायाःपादगमनकृतंदुःखंतस्यापिभवेदित्यन्वयः ॥ ८ ॥ उपसंहरति । बलवानिति । पर्यायोक्तमत्रालंकारः । साधूनांवृंदेसमूहे ॥ ९ ॥

तदेवाह । बभूवेति । एतत्तेकिंकरस्यनैषादराज्यंयत्त्वदधीनमतोऽत्रवसन्अस्मान्पालय । अत्रनतेपितुःस्वाम्यमित्यत्रवासेदोषाभावइतिभावः ॥६५॥६६॥ दासइत्यनेनभोज्याहारतासूचिता ॥ नवेक्ष्यामिनप्रवेक्ष्यामिइतिमेप्रतिज्ञेतिशेषः ॥ ६८ ॥ एतत्तेसर्वंराज्यंममैवत्वंचमेसखैवतत्त्वज्ञत्वात् । तथाऽपिप्रतिज्ञा रक्षणायतेग्रामंनप्रविशामीतिभावः ॥६९॥ समानाय्यगुहेनेतिशेषः । अथआनयनानंतरंवार्तानंतरंवा ॥ ७० ॥ हिःपादपूरणे । लक्ष्मणेनयदास्तृतंतत्रोवासे

बभूवपरमानंदःस्पृष्ट्वातेंऽगंरघूत्तम ॥ नैषादराज्यमेतत्तेकिंकरस्यरघूत्तम ॥ ६५ ॥ त्वदधीनंवसन्नत्रपालयास्मान्रघूद्वह ॥ आगच्छयामो नगरंपावनंकुरुमेगृहम् ॥ ६६ ॥ गृहाणफलमूलानित्वदर्थंसंचितानिमे ॥ अनुगृह्णीष्वभगवन्दासस्तेऽहंसुरोत्तम ॥ ६७ ॥ रामस्तमाहसुप्रीतोवचनंशृणुमेसखे ॥ नवेक्ष्यामिगृहंग्रामंनववर्षाणिपंचच ॥ ६८ ॥ दत्तमन्येननोभुंजेफलमूलादिकिंचन ॥ राज्यंममैतत्तेसर्वंत्वं सखामेऽतिवल्लभः ॥ ६९ ॥ वटक्षीरंसमानाय्यजटामुकुटमादरात् ॥ बबंधलक्ष्मणेनाथसहितोरघुनंदनः ॥ ७० ॥ जलमात्रंतुसंप्राश्य सीतयासहराघवः ॥ आस्तृतंकुशपर्णाद्यैःशयनंलक्ष्मणेनहि ॥ ७१ ॥ उवासतत्रनगरप्रासादाग्रेयथापुरा ॥ सुष्वापतत्रवैदेह्यापर्यंकइव संस्कृते ॥ ७२ ॥ ततोविदूरेपरिगृह्यचापंसबाणतूणीरधनुःसलक्ष्मणः ॥ ररक्षरामंपरितोविपश्यन्गुहेनसार्धंसशरासनेन ॥ ७३ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेअयोध्याकांडेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ सुप्तंरामंसमालोक्यगुहःसोऽश्रुपरिप्लुतः ॥ लक्ष्मणंप्राहविनयाद्भ्रातःपश्यसिराघवम् ॥ १ ॥ शयानंकुशपत्रौघसंस्तरेसीतयासह ॥ यःशेतेस्वर्णपर्यंकेस्वास्तीर्णेभवनोत्तमे ॥ २ ॥ कैकेयीरामदुःखस्यकारणंविधिनाकृता ॥ मंथराबुद्धिमास्थायकैकेयीपापमाचरत् ॥ ३ ॥ तच्छ्रुत्वालक्ष्मणःप्राहसखेशृणुवचोमम ॥ कःकस्यहेतुर्दुःखस्यकश्चहेतुःसुखस्यवा ॥ ४ ॥

त्यन्वयः । स्थितइत्यर्थः ॥ ७१ ॥ ततोनिद्रासमयेसुष्वापेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ परितोविपश्यन् दुष्टजंतूनितिशेषः ॥ ७३ ॥ ॥ इतिश्रीमत्सकलराज विप० अध्यात्मरामायणसेतौअयोध्याकांडेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ षष्ठेगत्वाऽथवाल्मीकेराश्रमंतेनसंस्तुतः । मुनींद्रैःसहितस्तत्रावसत्सुखमितीर्यते ॥ १ ॥ सुप्तमिति ॥ १ ॥ कुशपत्रसमूहनिर्मितेसंस्तरे आस्तरणेइत्यर्थः । शोभनैरांकवादिभिरास्तीर्णे ॥ २ ॥ ३ ॥ कोहेतुः अन्योनकोऽपीत्यर्थः ॥ ४ ॥

कस्तर्हिहेतुस्तत्राह । स्वपूर्वेति ॥ ५ ॥ तदेवोपपादयति । सुखस्येति । स्वयमपितस्यनसंपादकइत्याह । अहमिति । अहंसुखादिजनकक्रियांकरोमीत्यपि वृथाभिमानः । अस्वातंत्र्यादितिभावः । तदेवाह । स्वकर्मसूत्रेणग्रथितईश्वरेणेतिशेषः । यथासूत्रयुक्तांकाष्ठपुत्तलींसूत्रधारोनानाप्रकारसूत्रचालनेनानेकविधक्रियावतींकरोतिएवंभगवान्कर्मरूपसूत्रचालनेनतथातथाकारयतीतिभावः ॥ ६ ॥ सुहृन्मित्रेसोपाधिनिरुपाधिभेदाद्भिन्ने एवमरिद्वेष्यौ एतेकर्मसुहृत्त्वादिप्रयोजकंकर्मस्वयमेवाचरन्येनसुहृत्त्वादिभावोभवति एवंतत्रसुखदुःखादिविषयेऽपिविभाव्यते ज्ञायतइत्यर्थः ॥ ७ ॥ स्वकर्मवशगोनरःयद्यत्सुखंवादुःखंवायथागतंयथाप्राप्तंभवतितत्तद्भुक्त्वास्वस्थमनाःरागद्वेषहीनोभवेत् ॥ ८ ॥ भोगागमेसुखभोगप्राप्तौ भोगविवर्जनेदुःखभोगाप्राप्तौ वांछामेवाभिनयति । आग

स्वपूर्वार्जितकर्मैवकारणंसुखदुःखयोः ॥ ५ ॥ सुखस्यदुःखस्यनकोऽपिदातापरोददातीतिकुबुद्धिरेषा ॥ अहंकरोमीतिवृथाऽभिमानः स्वकर्मसूत्रग्रथितोहिलोकः ॥ ६ ॥ सुहृन्मित्रार्युदासीनद्वेष्यमध्यस्थबांधवाः ॥ स्वयमेवाचरन्कर्मतथातत्रविभाव्यते ॥ ७ ॥ सुखंवा यदिवादुःखंस्वकर्मवशगोनरः ॥ यद्यद्यथागतंतत्तद्भुक्त्वास्वस्थमनाभवेत् ॥ ८ ॥ नमेभोगागमेवांछानमेभोगविवर्जने ॥ आगच्छत्वथ मागच्छत्वभोगवशगोभवे ॥ ९ ॥ यस्मिन्देशेचकालेचयस्माद्वायेनकेनवा ॥ कृतंशुभाशुभंकर्मभोज्यंतत्तत्रनान्यथा ॥ १० ॥ अलंहर्ष विषादाभ्यांशुभाशुभफलोदये ॥ विधात्राविहितंयद्यत्तदलंघ्यंसुरासुरैः ॥ ११ ॥ सर्वदासुखदुःखाभ्यांनरःप्रत्यवरुद्ध्यते ॥ शरीरंपुण्य पापाभ्यामुत्पन्नंसुखदुःखवत् ॥ १२ ॥ सुखस्यानंतरंदुःखंदुःखस्यानंतरंसुखम् ॥ द्वयमेतद्धिजंतूनामलंघ्यंदिनरात्रिवत् ॥ १३ ॥

च्छत्विति । सुखमितिशेषः । मागच्छतुदुःखमितिशेषः । अतएवाहंभोगवशगोनभवे । अइतिनिषेधार्थकमव्ययंपृथक्पदम् । यथैवाहंतथैवरामोऽपीतिनर्किचिदस्माकमेतत्कृतंदुःखमितिभावः॥ ९ ॥यस्मादिति । प्राप्यफलमितिशेषः । तत्तत्रेत्युपलक्षणंतस्मात्तेनेत्यपिबोध्यम् ॥ १० ॥यद्यद्विधात्राविहितंतदलंघ्यमितिनिश्चित्यतत्तत्फलोदयेहर्षविषादाभ्यामलम् । एवंचास्मत्कृतेत्वयाविषादोनकार्यइतिभावः ॥ ११ ॥ आवश्यकश्चशरीरिणांतत्संबंधइत्याह । सर्वदेति । पुण्यपापजत्वाच्छरीरस्यतदवच्छेदेनसुखदुःखवत्त्वावश्यकत्वादयंनरःसदाताभ्यांप्रत्यवरुद्ध्यतेसंबद्ध्यते ॥ १२ ॥ संबंधप्रकारमाह । सुखस्यानंतरमिति । एवंचपुनःसुखमपिभाव्येवेतिभावः ॥ १३ ॥

इदानींपदार्थमात्रस्यत्रिगुणात्मकत्वेनसुखस्यापिदुःखात्मकत्वाद्धेयत्वमित्याह । सुखमध्यइति । तेनोभयमपिहेयमेवेति । तदुक्तंपतंजलिना । सर्वमेवदुःखं विवेकिनः । इति ॥ १४ ॥ उपसंहरति । तस्मादिति । इष्टप्राप्तौनहृष्यंति । अनिष्टप्राप्तौनमुह्यंतीत्यन्वयः । तत्रहेतुः सर्वंमायेतिभावनात् । नहींद्रजालिकमायाकृतेष्टानिष्टप्राप्तौहर्षमोहौतद्वदितिभावः ॥ १५ ॥ सलिलंस्पृष्ट्वेतिप्रातःकालिकसकलक्रियोपलक्षणम् ॥ १६ ॥ मेअवतारणायेतिशेषः ॥ १७ ॥ नौकारुह्यतामित्यन्वयः ॥ १८ ॥ वाहयेइति । नौकामितिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ वाहयामासअरित्रादिभिश्चालयामास । परंपारंप्रापयितुमित्यर्थः ।

सुखमध्येस्थितंदुःखंदुःखमध्येस्थितंसुखम् ॥ द्वयमन्योन्यसंयुक्तंप्रोच्यतेजलपंकवत् ॥ १४ ॥ तस्माद्धैर्येणविद्वांसइष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
नहृष्यंतिनमुह्यंतिसर्वंमायेतिभावनात् ॥ १५ ॥ गुहलक्ष्मणयोरेवंभाषतोर्विमलंनभः ॥ बभूवरामःसलिलंस्पृष्ट्वाप्रातःसमाहितः ॥ १६ ॥
उवाचशीघ्रंसुदृढांनावमानयमेसखे ॥ श्रुत्वारामस्यवचनंनिषादाधिपतिर्गुहः ॥ १७ ॥ स्वयमेवदृढांनावमानिनायसुलक्षणाम् ॥ स्वामिन्नारुह्यतांनौकासीतयालक्ष्मणेनच ॥ १८ ॥ वाहयेज्ज्ञातिभिःसार्धमहमेवसमाहितः ॥ तथेतिराघवःसीतामारोप्यशुभलक्षणाम् ॥ १९ ॥
गुहस्यहस्तावालंब्यस्वयंचारुहदच्युतः ॥ आयुधादीन्समारोप्यलक्ष्मणोऽप्यारुरोहच ॥ २० ॥ गुहस्तान्वाहयामासज्ज्ञातिभिःसहितःस्वयम् ॥ गंगामध्येगतागंगांप्रार्थयामासजानकी ॥ २१ ॥ देविगंगेनमस्तुभ्यंनिवृत्तावनवासतः ॥ रामेणसहिताऽहंत्वांलक्ष्मणेनचपूजये ॥
॥ २२ ॥ सुरामांसोपहारैश्चनानाबलिभिराहृता ॥ इत्युक्त्वापरकूलंतौशनैरुत्तीर्यजग्मतुः ॥ २३ ॥ गुहोऽपिराघवंप्राहगमिष्यामित्वयासह ॥ अनुज्ञांदेहिराजेंद्रनोचेत्प्राणांस्त्यजाम्यहम् ॥ २४ ॥ श्रुत्वानैषादिवचनंश्रीरामस्तमथाब्रवीत् ॥ चतुर्दशसमाःस्थित्वादंडकेपुनरप्यहम् ॥ २५ ॥ आयास्याम्युदितंसत्यंनासत्यंरामभाषितम् ॥ इत्युक्त्वालिंग्यतंभक्तंसमाश्वास्यपुनःपुनः ॥ २६ ॥ निवर्तयामास
गुहंसोऽपिकृच्छ्राद्ययौगृहम् ॥ तत्रमेध्यंमृगंहत्वापक्त्वाहुत्वाचतेत्रयः ॥ २७ ॥

गंगामध्येगताजानकीगंगांप्रार्थयामासेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ आहृतासतीपूजये अनेनश्रद्धासूचिता ॥ २३ ॥ अनुज्ञांस्वसहगमनविषयाम् ॥ २४ ॥ नैषादिर्गुहः ॥ २५ ॥ नासत्यमपितुसत्यमेवेत्यर्थः । तेनान्यथानसंभावनीयमितिभावः ॥ २६ ॥ कृच्छ्रात्कृच्छ्रमत्रातिदुःखम् । तत्रगंगापरकूले मेध्यंमृगंभक्ष्यंमृगंहत्वा हुत्वावैश्वदेवदेवताभ्यः ॥ २७ ॥

तूष्णीमेवस्वकृतापराधेनलज्जयेतिभावः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ सीतयासहास्वपदित्यन्वयः । पालयामासजाग्रद्रामंररक्षेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ रामंपुरंनेतुंयदिशक्ता
स्तदापरावृत्यनेष्यामोनोचेद्वनमेवगमिष्यामइतिनिश्चयमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ क्लेशभागिनोवनगमनादितिभावः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ इत्याज्ञप्तःसुमंत्रोरथंवाहैर
योजयत् ॥ ५६ ॥ अयोध्याभिमुखमिति । तेषांप्रतारणायेदम् ॥ ५७ ॥ तदेवाह । रथनेमीति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ शृंगवेरंशृंगऋष्याश्रमस्तदविदूरत

ततोगृहंप्रविश्यैवकौसल्यायाःपपातह ॥ मूर्च्छितश्चचिराद्बुद्ध्वातूष्णीमेवावतास्थिवान् ॥ ५० ॥ रामस्तुतमसातीरंगत्वातत्रावसत्सुखी॥
जलंप्राश्यनिराहारोवृक्षमूलेऽस्वपद्विभुः ॥ ५१ ॥ सीतयासहधर्मात्माधनुष्पाणिस्तुलक्ष्मणः ॥ पालयामासधर्मज्ञःसुमंत्रेणसमन्वितः॥
॥५२॥ पौराःसर्वेसमागत्यस्थितास्तस्याविदूरतः ॥ शक्तारामंपुरंनेतुंनोचेद्गच्छामहेवनम् ॥ ५३ ॥ इतिनिश्चयमाज्ञायतेषांरामोऽति
विस्मितः ॥ नाहंगच्छामिनगरमेतेवैक्लेशभागिनः ॥ ५४ ॥ भविष्यंतीतिनिश्चित्यसुमंत्रमिदमब्रवीत् ॥ इदानीमेवगच्छामःसुमंत्ररथ
मानय ॥ ५५ ॥ इत्याज्ञप्तःसुमंत्रोऽपिरथंवाहैरयोजयत् ॥ आरुह्यरामःसीताचलक्ष्मणोऽपिययुर्द्रुतम् ॥ ५६ ॥ अयोध्याभिमुखंगत्वा
किंचिद्दूरंततोययुः ॥ तेऽपिराममदृष्ट्वैवप्रातरुत्थायदुःखिताः ॥ ५७ ॥ रथनेमिगतंमार्गंपश्यंतस्तेपुरंययुः ॥ हृदिरामंससीतंतेध्यायंत
स्तस्थुरन्वहम् ॥ ५८ ॥ सुमंत्रोऽपिरथंशीघ्रंनोदयामाससादरम् ॥ स्फीताञ्जनपदान्पश्यन्रामःसीतासमन्वितः ॥ ५९ ॥ गंगातीरंस
मागच्छच्छृंगवेराविदूरतः ॥ गंगांदृष्ट्वानमस्कृत्यस्नात्वासानंदमानसः ॥ ६० ॥ शिंशपावृक्षमूलेसनिषसादरघूत्तमः ॥ ततोगुहोजनैः
श्रुत्वारामागममहोत्सवम् ॥ ६१ ॥ सखायंस्वामिनंद्रष्टुंहर्षात्तूर्णंसमापतत् ॥ फलानिमधुपुष्पादिगृहीत्वाभक्तिसंयुतः ॥ ६२ ॥ राम
स्याग्रेविनिक्षिप्यदंडवत्प्रापतद्भुवि ॥ गुहमुत्थाप्यतंतूर्णंराघवःपरिषस्वजे ॥ ६३ ॥ संपृष्टकुशलोरामंगुहःप्रांजलिरब्रवीत् ॥ धन्योऽ
हमद्यमेजन्मनैषादंलोकपावन ॥ ६४ ॥

स्तत्पूर्वभागे ॥ ६० ॥ जनैःजनमुखैः ॥ ६१ ॥ अयंसखासमानख्यातिस्तत्समानज्ञानः । अनेनगुहस्यधर्मव्याधादिवत्तत्त्वज्ञत्वंसूचितम् । अथापिसत्यपि
भेदापगमेनाथतवाहंनमामकीनस्त्वमितिन्यायात्स्वामिनंद्रष्टुमिति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ नैषादमपिमेजन्मधन्यम् । त्वदंगस्पर्शादितिभावः ॥ ६४ ॥

यमुनायांकृताप्लुवेनकृतस्नानेनमुनिनादृष्टमार्गेणदर्शितमार्गेणराघवोमार्गदर्शकैर्मुनिदारकैःसहयमुनामुत्तीर्य ॥ ४२ ॥ चित्रकूटाद्रिंप्रययौ । यत्रवाल्मीकेरा
श्रमइत्यनेनतस्यप्राशस्त्यम् ॥ ४३ ॥ द्विजाःपक्षिणोब्राह्मणाश्च ॥ ४४ ॥ रमानाथंविष्ण्ववतारम् ॥ ४५ ॥ कमनीयपद्मसदृशनेत्रम् ॥ ४६ ॥
विस्मयेनानिमिषेईक्षणेनेत्रेयस्यसः ॥ हर्षजाश्रुभिःपूर्णेलोचनेयस्यसः । क्रमेणैवंभावः ॥ ४७ ॥ लालितःइदंमधुरमिदंमधुरमिदंभुंक्ष्वेत्येवंप्रीत्याबोधितः
॥ ४८ ॥ ४९ ॥ यदिजानंतीत्यसंदिग्धेसंदिग्धवचनंवेदाश्चेत्प्रमाणंस्युरितिवत् । सर्वथाजानंत्येवातोऽत्रकारणकथनंविफलमितिभावः ॥ ५० ॥ तत्रयत्रत्वं

प्रातरुत्थाययमुनामुत्तीर्यमुनिदारकैः ॥ कृताप्लुवेनमुनिनादृष्टमार्गेणराघवः ॥ ४२ ॥ प्रययौचित्रकूटाद्रिंवाल्मीकेर्यत्रचाश्रमः ॥ गत्वा
रामोऽथवाल्मीकेराश्रमंऋषिसंकुलम् ॥ ४३ ॥ नानामृगद्विजाकीर्णंनित्यपुष्पफलाकुलम् ॥ तत्रदृष्ट्वासमासीनंवाल्मीकिंमुनिसत्तमम् ॥
॥ ४४ ॥ ननामशिरसारामोलक्ष्मणेनचसीतया ॥ दृष्ट्वारामंरमानाथंवाल्मीकिर्लोकसुंदरम् ॥ ४५ ॥ जानकीलक्ष्मणोपेतंजटामुकुटमं
डितम् ॥ कंदर्पसदृशाकारंकमनीयांबुजेक्षणम् ॥ ४६ ॥ दृष्ट्वैवसहसोत्तस्थौविस्मयानिमिषेक्षणः ॥ आलिंग्यपरमानंदंरामंहर्षाश्रुलोच
नः ॥ ४७ ॥ पूजयित्वाजगत्पूज्यंभक्त्याऽर्घ्यादिभिरादृतः ॥ फलमूलैःसमधुरैर्भोजयित्वाचलालितः ॥ ४८ ॥ राघवःप्रांजलिःप्राह
वाल्मीकिंविनयान्वितः ॥ पितुराज्ञांपुरस्कृत्यदंडकानागतावयम् ॥ ४९ ॥ भवंतोयदिजानंतिकिंवक्ष्यामोऽत्रकारणम् ॥ यत्रमेसुखवा
सायभवेत्स्थानंवदस्वतत् ॥ ५० ॥ सीतयासहितःकालंकिंचित्तत्रनयाम्यहम् ॥ इत्युक्तोराघवेणासौमुनिःसस्मितमब्रवीत् ॥ ५१ ॥
त्वमेवसर्वलोकानांनिवासस्थानमुत्तमम् ॥ तवापिसर्वभूतानिनिवाससदनानिहि ॥ ५२ ॥ एवंसाधारणंस्थानमुक्तंतेरघुनंदन ॥ सीतयास
हितस्येतिविशेषंपृच्छतस्तव ॥ ५३ ॥ तद्वक्ष्यामिरघुश्रेष्ठयत्तेनियतमंदिरम् ॥ शांतानांसमदृष्टीनामद्वेष्टॄणांचजंतुषु ॥ त्वामेवभजतांनि
त्यंहृदयंतेऽधिमंदिरम् ॥ ५४ ॥

वदिष्यसितत्रेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ त्वमेवेति । त्वद्विवर्तत्वाज्जगतइतिभावः ॥ तवापीति । अंतर्यामितयासर्वत्रतववासादितिभावः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
नियतमंदिरंसर्वदावासस्थानम् । समदृष्टीनांमित्रोदासीनशत्रुष्वितिशेषः । अतएवअद्वेष्टॄणांतेषांहृदयंतेऽधिकंसर्वोत्कृष्टंमंदिरमित्यर्थः । सर्वदातत्रवा
सादेवेतिभावः ॥ ५४ ॥

धर्माधर्मान्विहितनिषिद्धसकलकर्माणित्यक्त्वायस्त्वामेवभजतेतस्यहृद्धृदयंसीतयासहवस्तुंहेरामतेतवसुखमंदिरंसुखजनकंगृहम् ॥ ५५ ॥ निर्द्वंद्वोऽहंम मेतिद्वंद्वरहितोऽतएवनिःस्पृहः ॥ ५६ ॥ नानाविधप्रकारेणतत्त्वज्ञलक्षणान्याह । निरहंकारिणइति । शांताःशमशीलाः लोष्टंमृत्पिंडःअश्मानःपद्मरागा दयः कनकंचेदंसममनुपादेयत्वेनयेषांते ॥ ५७ ॥ मनःसंकल्पविकल्पात्मकम् बुद्धिर्निश्चयात्मिका द्वयमपियेनत्वय्येवदत्तंत्वद्विषयमेवयस्यसंकल्पादिक मितियावत् । संतुष्टःकथंचिदशनाच्छादनलाभात्संतुष्टः त्वयिसंत्यक्तकर्मात्वदर्पणबुद्ध्याकृतकर्मा त्यक्तकाम्यकर्मेतियावत् ॥ ५८ ॥ अप्रियंदुःखम् । द्वेषहर्षाभावयोर्हेतुःसर्वत्रमायामयत्वनिश्चयः ॥ ५९ ॥ भावादिविकारानिति । भावोऽत्रजन्मतेनजन्मसत्ताविपरिणामवृद्ध्यपक्षयविनाशरूपान्विकार

धर्माधर्मान्परित्यज्यत्वामेवभजतोऽनिशम् ॥ सीतयासहतेरामतस्यहृत्सुखमंदिरम् ॥ ५५ ॥ त्वन्मंत्रजापकोयस्तुत्वामेवशरणंगतः ॥
निर्द्वंद्वोनिःस्पृहस्तस्यहृदयंतेसुमंदिरम् ॥५६॥ निरहंकारिणःशांतायेरागद्वेषवर्जिताः ॥ समलोष्टाश्मकनकास्तेषांतेहृदयंगृहम् ॥५७॥
त्वयिदत्तमनोबुद्धिर्यःसंतुष्टःसदाभवेत् ॥ त्वयिसंत्यक्तकर्मायस्तन्मनस्तेशुभंगृहम् ॥ ५८ ॥ योनद्वेष्ट्यप्रियंप्राप्यप्रियंप्राप्यनहृष्यति॥
सर्वंमायेतिनिश्चित्यत्वांभजेत्तन्मनोगृहम् ॥५९॥ षड्भावादिविकारान्योदेहेपश्यतिनात्मनि ॥ क्षुत्तृट्सुखंभयंदुःखंप्राणबुद्ध्योर्निरीक्षते ॥
॥ ६० ॥ संसारधर्मैर्निर्मुक्तस्तस्यतेमानसंगृहम् ॥ ६१ ॥ पश्यंतियेसर्वगुहाशयस्थंत्वांचिद्घनंसत्यमनंतमेकम् ॥ अलेपकंसर्वगतं
वरेण्यंतेषांहृदब्जेसहसीतयावस ॥ ६२ ॥ निरंतराभ्यासदृढीकृतात्मनांत्वत्पादसेवापरिनिष्ठितानाम् ॥ त्वन्नामकीर्त्याहतकल्मषाणां
सीतासमेतस्यगृहंहृदब्जे ॥ ६३ ॥ रामत्वन्नाममहिमावर्ण्यतेकेनवाकथम् ॥ यत्प्रभावादहंरामब्रह्मर्षित्वमवाप्तवान् ॥ ६४ ॥

न्योदेहेपश्यतिनात्मनितंनित्यंवृद्धिक्षयरहितमीवनाशिनंपश्यतीत्यर्थः । क्षुत्तृड्भयंप्राणस्य सुखादिबुद्धेरितिविवेकः ॥ ६० ॥ संसारधर्मैस्तत्प्रयोजकै र्धर्मैःपुण्यपापैः ॥ ६१ ॥ सर्वागुहाःअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयरूपास्तद्रूपोयआशयःस्थानंतत्स्थंचिद्घनंचैतन्यरूपंसर्वगतमप्यलेपकंनभव तिलेपकंतत्सर्वंपश्यंति तत्रस्थितोऽपितद्गुणास्पृष्टइत्यर्थः ॥ ६२ ॥ निरंतरंध्यानाभ्यासेनत्वय्येवदृढीकृतस्त्वदेकविषयीकृतआत्माचित्तंयेषाम् त्वत्पाद सेवायांपरिनिष्ठितानांतत्पराणाम् ॥ ६३ ॥ त्वन्नाममहिमवर्णनस्यप्रकारःकर्ताचदुर्लभइत्याह । रामेति ॥ ६४ ॥

अत्रैवार्थेस्वविषयमितिहासमाह । अहमिति । किरातेषुतद्वसतिदेशेषु जन्ममात्राद्द्विजत्वंजन्ममात्रेणाद्विजत्वमित्यर्थः । तत्रैवोपपत्तिमाह । शूद्राचाररतइति ॥ ॥ ६५ ॥ अजितात्मनइतिच्छेदः ॥ ६६ ॥ जीवानामंतकोपमोऽभवमित्यन्वयः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ अब्रुवम् । तानितिशेषः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ पृथक्पृथक्पुत्रभार्यादिष्वेकैकंपृच्छेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ यावदागमिष्यसितावद्वयंस्थास्यामहइतिनिश्चयइत्यर्थः ॥ ७३ ॥ फलभागिनस्तल्लब्धधनादिभोग

अहंपुराकिरातेषुकिरातैःसहवर्धितः ॥ जन्ममात्राद्द्विजत्वंमेशूद्राचाररतःसदा ॥ ६५ ॥ शूद्रायांबहवःपुत्राउत्पन्नामेऽजितात्मनः ॥ ततश्चौरैश्चसंगम्यचौरोऽहमभवंपुरा ॥ ६६ ॥ धनुर्बाणधरोनित्यंजीवानामंतकोपमः ॥ एकदामुनयःसप्तदृष्टामहतिकानने ॥ ६७ ॥ साक्षान्मयाप्रकाशंतोज्वलनार्कसमप्रभाः ॥ तानन्वधावंलोभेनतेषांसर्वपरिच्छदान् ॥ ६८ ॥ ग्रहीतुकामस्तत्राहंतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रुवम् ॥ दृष्ट्वामांमुनयोऽपृच्छन्किमायासिद्विजाधम ॥ ६९ ॥ अहंतानब्रुवंकिंचिदादातुंमुनिसत्तमाः ॥ पुत्रदारादयःसंतिबहवोमेबुभुक्षिताः ॥ ॥ ७० ॥ तेषांसंरक्षणार्थायचरामिगिरिकानने ॥ ततोमामूचुरव्यग्राःपृच्छगत्वाकुटुंबकम् ॥ ७१ ॥ योयोमयाप्रतिदिनंक्रियतेपापसंचयः ॥ यूयंतद्भागिनःकिंवानेतिवेतिपृथक्पृथक् ॥ ७२ ॥ वयंस्थास्यामहेतावदागमिष्यसिनिश्चयः ॥ तथेत्युक्त्वागृहंगत्वामुनिभिर्यदुदीरितम् ॥ ७३ ॥ आपृच्छंपुत्रदारादींस्तैरुक्तोऽहंरघूत्तम ॥ पापंतवैवतत्सर्ववयंतुफलभागिनः ॥ ७४ ॥ तच्छ्रुत्वाजातनिर्वेदोविचार्यपुनरागमम् ॥ मुनयोयत्रतिष्ठंतिकरुणापूर्णमानसाः ॥ ७५ ॥ मुनीनांदर्शनादेवशुद्धांतःकरणोऽभवम् ॥ धनुरादीन्परित्यज्यदंडवत्पतितोऽस्म्यहम् ॥ ७६ ॥ रक्षध्वंमांमुनिश्रेष्ठागच्छंतंनिरयार्णवम् ॥ इत्यग्रेपतितंदृष्ट्वामामूचुर्मुनिसत्तमाः ॥ ७७ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठभद्रंतेसफलःसत्समागमः ॥ उपदेक्ष्यामहेतुभ्यंकिंचित्तेनैवमोक्ष्यसे ॥ परस्परंसमालोच्यदुर्वृत्तोऽयंद्विजाधमः ॥ ७८ ॥ उपेक्ष्यएवसद्वृत्तैस्तथाऽपिशरणंगतः ॥ रक्षणीयःप्रयत्नेनमोक्षमार्गोपदेशतः ॥ ७९ ॥

भाजः ॥ ७४ ॥ जातनिर्वेदःतादृशकर्मकृतिस्वात्मनिजातापमानबुद्धिः विचार्यएतेपुत्रादयोनकुत्राप्युपकर्तारइतिविचार्यऋषिसन्निधिंपुनरागममागतः ॥ ७५ ॥ शुद्धांतःकरणःमलिनवृत्तिरहितः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ सतांसाधूनांसमागमःसफलःमोक्षरूपफलजनकःतदेवाह । यदुपेक्ष्यामहेतेनैवमोक्ष्यसे संसारदुःखादितिशेषः । यद्यपिदुर्वृत्तस्तथाऽपिरक्षणीयइत्युत्तरेणान्वयः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

॥ २८ ॥ बहिराश्रमद्वारि ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ रामसामीप्यम् । स्वार्थेष्यञ् । रामसमीपमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ मेपर्णशालामागच्छेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ आनीयप्रापय्य ॥ ३५ ॥ तपसःपारंपूर्णतांगतोऽस्मिप्राप्तोऽस्मि । प्रमादात्कुर्वतांकर्मप्रच्यवेताध्वरेषुयत् । तद्विष्णोःस्मरणादेवसंपूर्णंस्यादितिश्रुतिः ॥ इतिस्मृतेर्यस्यनामस्मरणेनापिसर्वकर्मपूर्णतातस्यसाक्षाद्दर्शनेकिंवक्तव्यमित्यर्थः । यद्वा । तपसःपारंफलंसर्वतपःफलमेतत्यत्तवदर्शन

भुक्त्वावृक्षदलेसुप्त्वासुखमासततांनिशाम् ॥ ततोरामस्तुवैदेह्यालक्ष्मणेनसमान्वितः ॥ २८ ॥ भरद्वाजाश्रमपदंगत्वाबहिरुपस्थितः ॥ तत्रैकंवटुकंदृष्ट्वारामःप्राहचहेबेटो ॥ २९ ॥ रामोदाशरथिःसीतालक्ष्मणाभ्यांसमन्वितः ॥ आस्तेबहिर्वनस्येतिह्युच्यतांमुनिसान्निधौ ॥ ॥ ३० ॥ तच्छुत्वासहसागत्वापादयोःपतितोमुनेः ॥ स्वामिन्रामःसमागत्यवनाद्बहिरवस्थितः ॥ ३१ ॥ सभार्यःसानुजःश्रीमानाहमांदेवसन्निभः ॥ भरद्वाजायमुनयेज्ञापयस्वयथोचितम् ॥ ३२ ॥ तच्छुत्वासहसोत्थायभरद्वाजोमुनीश्वरः ॥ गृहीत्वार्घ्यंचपाद्यंचरामसामीप्यमाययौ ॥ ३३ ॥ दृष्ट्वारामंयथान्यायंपूजयित्वासलक्ष्मणम् ॥ आहमेपर्णशालांभोरामराजीवलोचन ॥ ३४ ॥ आगच्छपादरजसापुनीहिरघुनंदन ॥ इत्युक्त्वोटजमानीयसीतयासहराघवौ ॥ ३५ ॥ भक्त्यापुनःपूजयित्वाचकारातिथ्यमुत्तमम् ॥ अद्याहंतपसःपारंगतोऽस्मितवसंगमात् ॥ ३६ ॥ ज्ञातंरामतवोदंतंभूतंचागामिकंचयत् ॥ जानामित्वांपरात्मानंमाययाकार्यमानुषम् ॥ ३७ ॥ यदर्थमवतीर्णोऽसिप्रार्थितोब्रह्मणापुरा ॥ यदर्थंवनवासस्तेयत्करिष्यसिवैपुरः ॥ ३८ ॥ जानामिज्ञानदृष्ट्याऽहंजातयात्वदुपासनात् ॥ इतःपरंत्वांकिंवक्ष्येकृतार्थोऽहंरघूत्तम ॥ ३९ ॥ यस्त्वांपश्यामिकाकुत्स्थंपुरुषंप्रकृतेःपरम् ॥ रामस्तमभिवाद्याहसीतालक्ष्मणसंयुतः ॥ ४० ॥ अनुग्राह्यास्त्वयाब्रह्मन्वयंक्षत्रियबांधवाः ॥ इतिसंभाष्यतेऽन्योन्यमुषित्वामुनिसान्निधौ ॥ ४१ ॥

मित्यर्थः ॥ ३६ ॥ भूतंभाविचतवोदंतंवृत्तांतोज्ञातः । तत्रभूतवृत्तांतज्ञानमभिनयति ॥ जानामीत्यादि ॥ ३७ ॥ यदर्थमिति । सर्वत्रयच्छब्दोरक्षोवधपरः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्रकृतेःपरंप्रकृतिगुणास्पृष्टमीश्वरम् ॥ ४० ॥ तेसीतारामलक्ष्मणभरद्वाजाः अन्योऽन्यंप्रागुक्तंसंभाष्यततोराममोमुनिसान्निधावुषित्वा ॥ ४१ ॥

सप्रसिद्धोदेवपतिःशच्यादेवैश्चसाहतोयथास्वर्गेआस्तेतथाससीतोमुनींद्रैःसहितोरामस्तत्रास्तइत्यर्थः ॥ १२ ॥ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिवि० सेतौअयोध्याकांडेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ सप्तमेत्वथराजावैस्वशापोदंतमादितः । संप्रोच्योपरतःपश्चाद्भरतागमईर्यते ॥ १ ॥ सुमंत्रोऽपीति । रामंविनाकृतागमनाल्लज्जयावस्त्रेणमुखमाच्छाद्यप्रविवेश ॥ १ ॥ २ ॥ विह्वलःरामवियोगेनविह्वलचित्तः ॥ ३ ॥ ४ ॥ दुःखार्णवेत्वद्वियोगदुःखार्णवेमग्नमतएवम्रियमाणंनपश्यसिकिम् । पश्यसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ एवंविलप्यदुःखसागरेनिमग्नोरुदन् । स्थितइतिशेषः । एवंरुदंतंतंमंत्रीअब्रवीत् ॥ ६ ॥

वाल्मीकिनातत्रसुपूजितोऽयंरामःससीतःसहलक्ष्मणेन ॥ देवैर्मुनींद्रैःसहितोमुदाऽऽस्तेस्वर्गेयथादेवपतिःसशच्या ॥ १२ ॥ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेअयोध्याकांडेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ सुमंत्रोऽपितदायोध्यांदिनांतेप्रविवेशह ॥ वस्त्रेणमुखमाच्छाद्यबाष्पाकुलितलोचनः ॥ १ ॥ बहिरेवरथंस्थाप्यराजानंद्रष्टुमाययौ ॥ जयशब्देनराजानंस्तुत्वातंप्रणनामह ॥ २ ॥ ततोराजानमंतंतंसुमंत्रंविह्वलोऽब्रवीत् ॥ सुमंत्ररामःकुत्रास्तेसीतयालक्ष्मणेनच ॥ ३ ॥ कुत्रत्यक्तस्त्वयारामःकिंमांपापिनमब्रवीत् ॥ सीतावालक्ष्मणोवाऽपिनिर्दयंमांकिमब्रवीत् ॥ ४ ॥ हारामहागुणनिधेहासीतेप्रियवादिनि ॥ दुःखार्णवेनिमग्नंमांम्रियमाणंनपश्यसि ॥ ५ ॥ विलप्यैवंचिरंराजानिमग्नोदुःखसागरे ॥ एवंमंत्रीरुदंतंतंप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ रामःसीताचसौमित्रिर्मयानीतारथेनते ॥ शृंगवेरपुराभ्याशेगंगाकुलेव्यवस्थिताः ॥ ७ ॥ गुहेनकिंचिदानीतंफलमूलादिकंचयत् ॥ स्पृष्ट्वाहस्तेनसंप्रीत्यानाग्रहीद्विससर्जतत् ॥८॥ वटक्षीरंसमानाय्यगुहेनरघुनंदनः ॥ जटामुकुटमाबद्ध्यमामाहनृपतेस्वयम् ॥ ९ ॥ सुमंत्रब्रूहिराजानंशोकस्तेऽस्तुनमत्कृते ॥ साकेतादधिकंसौख्यंविपिनेनोभविष्यति ॥ १० ॥ मातुर्मेवंदनंब्रूहिशोकंत्यजतुमत्कृते ॥ आश्वासयतुराजानंवृद्धंशोकपरिप्लुतम् ॥ ११ ॥

॥ ७ ॥ प्रीत्यागुहप्रीत्याहस्तेनस्पृष्ट्वानाग्रहीत् । संभावितकैकेयीपुत्रराज्येनाहारंकरिष्यामीतिप्रतिज्ञावशादितिभावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ राजानंब्रूहिवक्ष्यमाणंवंदनंचेतिशेषः । साकेतमयोध्या अधिकंसौख्यंत्वत्कृतशुभध्यानादितिशेषः । तच्चशोकत्यागेएवसंभवतीतिसर्वथाशोकस्त्याज्यइतिभावः ॥ १० ॥ भवतीशोकंत्यजतु । राजानमाश्वासयतुभवतीइतिचब्रूहीत्यन्वयः ॥ ११ ॥

अश्रुपरीताक्षीअश्रुव्याप्तनयना ॥ १२ ॥ श्वश्र्वोः श्वश्रूश्वशुरयोः । आर्षस्त्वेकशेषः[1] । गताचलितेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तेसीतारामलक्ष्मणाः । तावदहंस्थितः उदक्कूलेइतिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ यदित्वंकैकेय्यैवरंदत्तवान् तर्हितस्यैवतत्पुत्रस्यैवराज्यंदेहि । राज्यस्योपादेयत्वात् । मत्पुत्रविवासनेतुनकारणमितिभावः ॥ १६ ॥ तत्सर्वंकृत्वानिर्निमित्तमविचारितंतत्कृत्वेत्यर्थः । अग्निनाक्षतेस्पृष्टइव तेनातिदुःखितइत्यर्थः ॥ १७ ॥ अलमतिशयेन ॥ १८ ॥

सीताचाश्रुपरीताक्षीमामाहनृपसत्तम ॥ दुःखगद्गदयावाचारामंकिंचिदवेक्षती ॥ १२ ॥ साष्टांगंप्रणिपातंमेब्रूहिश्वश्र्वोःपदांबुजे ॥ इतिप्ररुदतीसीतागताकिंचिदवाङ्मुखी ॥ १३ ॥ ततस्तेऽश्रुपरीताक्षानावमारुरुहुस्तदा ॥ यावद्गंगांसमुत्तीर्यगतास्तावदहंस्थितः ॥ १४ ॥ ततोदुःखेनमहतापुनरेवाहमागतः ॥ ततोरुदंतीकौसल्याराजानमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ कैकेय्यैप्रियभार्यायैप्रसन्नोदत्तवान्वरम् ॥ त्वंराज्यंदेहितस्यैवमत्पुत्रःकिंविवासितः ॥ १६ ॥ कृत्वात्वमेवतत्सर्वमिदानींकिंनुरोदिषि ॥ कौसल्यावचनंश्रुत्वाक्षतेस्पृष्टइवाग्निना ॥ १७ ॥ पुनःशोकाश्रुपूर्णाक्षःकौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ दुःखेनम्रियमाणंमांकिंपुनर्दुःखयस्यलम् ॥ ॥ १८ ॥ इदानीमेवमेप्राणाउत्क्रमिष्यंतिनिश्चयः ॥ शप्तोऽहंबाल्यभावेनकेनचिन्मुनिनापुरा ॥ १९ ॥ पुराहंयौवनेदृप्तश्चापबाणधरोनिशि ॥ अचरंमृगयासक्तोनद्यास्तीरेमहावने ॥ २० ॥ तत्रार्धरात्रसमयेमुनिःकश्चित्तृषार्दितः ॥ पिपासार्दितयोःपित्रोर्जलमानेतुमुद्यतः ॥ अपूरयज्जलेकुंभंतदाशब्दोऽभवन्महान् ॥ २१ ॥ गजःपिबतिपानीयमितिमत्वामहानिशि ॥ बाणंधनुषिसंधायशब्दवेधिनमाक्षिपम् ॥ २२ ॥ हाहतोऽस्मीतितत्राभूच्छब्दोमानुषसूचकः ॥ कस्यापिनकृतोदोषोमयाकेनहतोविधे ॥ २३ ॥ प्रतीक्षतेमांमाताचपिताचजलकांक्षया ॥ तच्छ्रुत्वाभयसंत्रस्तस्ततोऽहंपौरुषंवचः ॥ २४ ॥

बाल्यभावेननिषिद्धाचरणरूपबालकर्मणा ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अक्षिपमहमितिशेषः ॥ २२ ॥ मानुषसूचकःमानुषत्वसूचकः केनहतःअहमितिशेषः ॥ २३ ॥ अहंतत्पौरुषंवचः श्रुत्वा भयसंत्रस्तस्ततस्तत्पार्श्वंशनैर्गत्वाऽब्रुवमितिशेषः ॥ २४ ॥

---

१ श्वशुरः श्वश्र्वा । इत्यनेनाविसंवाधेन भाव्यम् ।

॥ २५ ॥ २६ ॥ नस्पृशेत् न स्प्रक्ष्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ यदिकुप्यत्यनेनतस्यकोपएवनास्तिअतिशांतत्वात् । तथाऽप्यशीघ्रगमनेनतृट्पीडितोयदिकदा
चित्कुप्यतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ कृतंमद्वधम् ॥ २९ ॥ धृत्वागृहीत्वा दंपतीतन्मातापितरौ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ किमुपेक्षते । उपेक्षाऽनुचितेतिभावः । अनौ
चित्येहेतुर्भक्तिमानिति ॥ ३२ ॥ इतिचिंताव्याकुलौतावासाते तत्रतयोर्मध्येतत्पितामत्पदन्यासजंशब्दंश्रुत्वापुत्रकिंविलंबइत्यादिप्राह ॥ ३३ ॥ एवंल

शनैर्गत्वाऽथतत्पार्श्वेस्वामिन्दशरथोऽस्म्यहम् ॥ अजानतामयाविद्धस्त्रातुमर्हसिमांमुने ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वापादयोस्तस्यपतितोगद्गदा
क्षरः ॥ तदामामाहसमुनिर्माभैषीर्नृपसत्तम ॥ २६ ॥ ब्रह्महत्यास्पृशेन्नत्वांवैश्योऽहंतपसिस्थितः ॥ पितरौमांप्रतीक्षेतेक्षुत्तृड्भ्यांपरि
पीडितौ ॥ २७ ॥ तयोस्त्वमुदकंदेहिशीघ्रमेवाविचारयन् ॥ नचेत्त्वांभस्मसात्कुर्यात्पितामेयदिकुप्यति ॥ २८ ॥ जलंदत्त्वातुतौनत्वा
कृतंसर्वंनिवेदय ॥ शल्यमुद्धरमेदेहात्प्राणांस्त्यक्ष्यामिपीडितः ॥ २९ ॥ इत्युक्तोमुनिनाशीघ्रंबाणमुत्पाट्यदेहतः ॥ सजलंकलशंधृत्वा
गतोऽहंयत्रदंपती ॥ ३० ॥ अतिवृद्धावंधदृशौक्षुत्पिपासार्दितौनिशि ॥ नायातिसलिलंगृह्यपुत्रःकिंवाऽत्रकारणम् ॥ ३१ ॥ अनन्यगति
कौवृद्धौशोच्यौतृट्परिपीडितौ ॥ आवामुपेक्षतेकिंवाभक्तिमानावयोःसुतः ॥ ३२ ॥ इतिचिंताव्याकुलौतौमत्पादन्यासजंध्वनिम् ॥
श्रुत्वाप्राहपितापुत्रकिंविलंबःकृतस्त्वया ॥ ३३ ॥ देह्यावयोःसुपानीयंपिबत्वमपिपुत्रक ॥ इत्येवंलपतोर्भीत्यासकाशमगमंशनैः ॥ ३४ ॥
पादयोःप्रणिपत्याहमब्रुवंविनयान्वितः ॥ नाहंपुत्रस्त्वयोध्यायाराजादशरथोऽस्म्यहम् ॥ ३५ ॥ पापोऽहंमृगयासक्तोरात्रौमृगविहिंसकः ॥
जलावताराद्दूरेऽहंस्थित्वाजलगतंध्वनिम् ॥ ३६ ॥ श्रुत्वाऽहंशब्दवेधित्वादेकंबाणमथात्यजम् ॥ हतोऽस्मीतिध्वनिंश्रुत्वाभयात्त
त्राहमागतः ॥ ३७ ॥ जटाविकीर्यपतितंदृष्ट्वाऽहंमुनिदारकम् ॥ भीतोगृहीत्वातत्पादौरक्षरक्षेतिचाब्रुवम् ॥ ३८ ॥ माभैषीरितिमांप्राह
ब्रह्महत्याभयंनते ॥ मत्पित्रोःसलिलंदत्त्वानत्वाप्रार्थयजीवितम् ॥ ३९ ॥ इत्युक्तोमुनिनातेनह्यागतोमुनिहिंसकः ॥ रक्षेतांमांदयायुक्तौयुवां
हिशरणागतम् ॥ ४० ॥ इतिश्रुत्वातुदुःखार्तौविलप्यबहुशोच्यतम् ॥ पतितौनोसुतोयत्रनयतत्राविलंबयन् ॥ ४१ ॥

पतोरित्यनेनमाताप्येवमेवाहेतिसूचितम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ आगतोयुष्मत्सन्निधावितिशेषः ॥ ४० ॥ पतितौभूम्यां ततो
मामूचतुरितिशेषः । किमूचतुस्तदाह । नौसुतइति । आवयोःसुतोयत्रतत्रावांनयेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

व्यत्यस्तानिविपरीतपौर्वापर्याण्यक्षराणियस्मिंस्तादृशंरूपंयस्यतत् तेनामजपेत्यन्वयः। तदाकारोमरेति। एकाग्रमनसेतिजपेतिकर्तव्यतोपदेशः। अत्रमनस
एकाग्रतावर्णविषयैव ॥ ८० ॥ ८१ ॥ अल्पकालजपमात्रस्यैवफलमाह। बाह्यंविस्मृतवानिति। अनेनतच्छब्दस्यापिस्मरणपूर्वकंतदर्थभूतांतर्यामिणं
विषयतयालब्धवन्मेचित्तमितिसूचितम्। निश्चलरूपिणोनिष्क्रियशरीरस्य ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ यस्मात्तेइदानींवल्मीकात्संभवोऽतइदंते
द्वितीयंजन्मवल्मीकादभवत् अतस्त्वंवाल्मीकिरितिपूर्वेणान्वयः ॥ ८६ ॥ ईदृशःत्वत्सत्कार्यः लक्ष्मणेनेत्यस्यसहितमितिशेषः ॥८७॥ एवंभूतंरामंयत्त्वां

इत्युक्त्वारामतेनामव्यत्यस्ताक्षरपूर्वकम् ॥ एकाग्रमनसाऽत्रैवमरेतिजपसर्वदा ॥ ८० ॥ आगच्छामःपुनर्यावत्तावदुक्तंसदाजप ॥ इत्यु
क्त्वाप्रययुःसर्वेमुनयोदिव्यदर्शनाः ॥ ८१ ॥ अहंयथोपादिष्टंतैस्तथाऽकरवमंजसा ॥ जपन्नेकाग्रमनसाबाह्यंविस्मृतवानहम् ॥ ८२ ॥
एवंबहुतिथेकालेगतेनिश्चलरूपिणः ॥ सर्वसंगविहीनस्यवल्मीकोऽभून्ममोपरि ॥ ८३ ॥ ततोयुगसहस्रांतेऋषयःपुनरागमन् ॥ मामूचुर्नि
ष्क्रमस्वेतितच्छ्रुत्वातूर्णमुत्थितः ॥८४॥ वल्मीकान्निर्गतश्चाहंनीहारादिवभास्करः ॥ मामप्याहुर्मुनिगणावाल्मीकिस्त्वंमुनीश्वर ॥८५॥
वल्मीकात्संभवोयस्माद्द्वितीयंजन्मतेऽभवत् ॥ इत्युक्त्वातेययुर्दिव्यगतिंरघुकुलोत्तम ॥ ८६ ॥ अहंतेरामनाम्नश्चप्रभावादीदृशोऽभवम्॥
अद्यसाक्षात्प्रपश्यामिससीतंलक्ष्मणेनच ॥ ८७ ॥ रामंराजीवपत्राक्षंत्वांमुक्तोनात्रसंशयः ॥ आगच्छरामभद्रंतेस्थलंवैदर्शयाम्यहम् ॥
॥ ८८ ॥ एवमुक्त्वामुनिःश्रीमाँल्लक्ष्मणेनसमन्वितः ॥ शिष्यैःपरिवृतोगत्वामध्येपर्वतगंगयोः ॥ ८९ ॥ तत्रशालांसुविस्तीर्णांकारयामा
सवासभूः ॥ प्राक्पश्चिमंदक्षिणोदक्छोभनंमंदिरद्वयम् ॥ ९० ॥ जानक्यासहितोरामोलक्ष्मणेनसमन्वितः ॥ तत्रतेदेवसदृशाह्य
वसन्भवनोत्तमे ॥ ९१ ॥

प्रपश्यामितत्सर्वथामुक्तोभविष्यामिअत्रनसंशयः। अयंचप्रचेतोवंशजोरामायणकर्तृवाल्मीकेरन्यएवेतिबहवः ॥ ८८ ॥ मध्येपर्वतगंगयोरिति। स्थलंदर्श
यामासेतिशेषः ॥ ८९ ॥ तत्रऋषिदर्शितस्थाने शालांमंदिरद्वयंचलक्ष्मणेनसमन्वितोरामःकारयामास। तत्पर्वतवासिभिर्भिल्लैरितिशेषः। वासभूरितिराम
विशेषणम्। संसारस्यवासस्थानमपिस्ववासायस्थानंकारितवानित्याश्चर्योक्तिः ॥ ९० ॥ ९१ ॥

॥ ५९ ॥ स्वकुलस्यस्वपितृकुलस्य ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ तांगतिमुत्तमलोकम् ॥ ६५ ॥ वृजिनार्णवेदुःखार्णवे ॥ ६६ ॥
रामायराज्ञेमामसमर्प्यअयंमद्दत्त्वयाऽपिपालनीयइत्यनुक्त्वैव पतितंभूमौ ॥ ६७ ॥ आमृज्यमार्जिताश्रुकेकृत्वा ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ संभ्र

आगतंभरतंदृष्ट्वाकैकेयीप्रेमसंभ्रमात् ॥ उत्थायालिंग्यरभसात्स्वांकमारोप्यसंस्थिता ॥ ५९ ॥ मूर्ध्न्यवघ्रायपप्रच्छकुशलंस्वकुलस्यसा॥ पितामेकुशलीभ्रातामाताचशुभलक्षणा ॥ ६० ॥ दिष्ट्यात्वमद्यकुशलीमयादृष्टोऽसिपुत्रक ॥ इतिपृष्टःसभरतोमात्राचिंताकुलेंद्रियः ॥ ॥ ६१ ॥ दूयमानेनमनसामातरंसमपृच्छत ॥ मातःपितामेकुत्रास्तेएकात्वमिहसंस्थिता ॥ ६२ ॥ त्वयाविनानमेतातःकदाचिद्रहसि स्थितः ॥ इदानींदृश्यतेनैवकुत्रातिष्ठतिमेवद ॥ ६३॥ अदृष्ट्वापितरंमेऽद्यभयंदुःखंचजायते ॥ अथाहकैकयीपुत्रंकिंदुःखेनतवानघ ॥६४॥ यागतिर्धर्मशीलानामश्वमेधादियाजिनाम् ॥ तांगतिंगतवानद्यपितातेपितृवत्सल ॥ ६५ ॥ तच्छ्रुत्वानिपपातोर्व्यांभरतःशोकविह्वलः॥ हातातक्वगतोऽसित्वंत्यक्त्वामांवृजिनार्णवे ॥ ६६ ॥ असमर्प्यैवरामायराज्ञेमांक्वगतोऽसिभोः ॥ इतिविलपितंपुत्रंपतितंमुक्तमूर्धजम् ॥ ॥ ६७ ॥ उत्थाप्यामृज्यनयनेकैकेयीपुत्रमब्रवीत् ॥ समाश्वसिहिभद्रंतेसर्वंसंपादितंमया ॥ ६८ ॥ तामाहभरतस्तातोम्रियमाणःकिमब्र वीत् ॥ तमाहकैकयीदेवीभरतंभयवर्जिता ॥ ६९ ॥ हारामरामसीतेतिलक्ष्मणेतिपुनःपुनः ॥ विलपन्नेवसुचिरंदेहंत्यक्त्वादिवंययौ ॥ ॥ ७० ॥ तामाहभरतोहेऽम्बरामःसन्निहितोनकिम् ॥ तदानींलक्ष्मणोवाऽपिसीतावाकुत्रतेगताः ॥ ७१ ॥ ॥ कैकेय्युवाच ॥ रामस्य यौवराज्यार्थंपित्रातेसंभ्रमःकृतः ॥ तवराज्यप्रदानायतदाऽहंविघ्नमाचरम् ॥ ७२ ॥ राज्ञादत्तंहिमेपूर्वंवरदेनवरद्वयम् ॥ याचितंतदिदा नींमेतयोरेकेनतेऽखिलम् ॥ ७३ ॥ राज्यंरामस्यचैकेनवनवासोमुनिव्रतम् ॥ ततःसत्यपरोराजाराज्यंदत्त्वातवैवहि ॥ ७४ ॥ रामंसंप्रेष यामासवनमेवपितातव ॥ सीताऽप्यनुगतारामंपातिव्रत्यमुपाश्रिता ॥ ७५ ॥ सौभ्रात्रंदर्शयन्राममनुयातोऽपिलक्ष्मणः ॥ वनंगतेषुसर्वे पुराजातानेवचिंतयन् ॥ ७६ ॥

मःआदरपूर्वकउपक्रमः राज्यप्रदानायतवराज्यंप्रदापयितुम् । अंतर्भावितण्यर्थोददातिः । विघ्नमाचरं रामयौवराज्याभिषेकस्येतिशेषः ॥ ७२ ॥ तदुप पत्तिमाह । राज्ञेति ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

॥ ७७ ॥ तंदृष्ट्वानिःसंज्ञंभरतंदृष्ट्वा अनेनभर्तृशोकादपिपुत्रशोकोगरीयानितिदर्शितम् ॥ ७८ ॥ चक्षुषाप्रदहन्निवपश्यन्नाहेतिशेषः । असंभाष्यत्वेहेतुर्भर्तृघातिनीत्वम् ॥ ७९ ॥ पापेइति । त्वद्गर्भजातत्वात्पापवानहमस्मीतिसांप्रतंनिर्णीतमितिशेषः । अतोऽहमित्यादि ॥ ८० ॥ गमिष्यसिदेहत्यागोत्तरमितिशेषः ॥ ८१ ॥ तंस्वपुत्रवियोगकारणम् ॥८२॥८३॥ इदंसर्वंगृहवृत्तमेवमभूत् राज्ञोमरणंरामस्यवनगमनंचेत्यर्थः । एतत्सर्वंतेमातृचेष्टितम् । तच्चतवमात्रोक्तमेवभविष्यति । त्वयाचश्रुतमेवभविष्यतीत्यध्याहारेणान्वयः ॥ ८४ ॥ रघुरामचंद्रःरघुकुलजातोरामचंद्रइत्यर्थः ॥ ८५ ॥ परतःसर्वस्यपरतः

प्रलपन्रामरामेतिममारनृपसत्तमः ॥ इतिमातुर्वचःश्रुत्वावज्राहतइवद्रुमतः ॥७७॥ पपातभूमौनिःसंज्ञस्तंदृष्ट्वादुःखितातदा ॥ कैकेयीपुनरप्याहवत्सशोकेनकिंतव ॥ ७८ ॥ राज्येमहतिसंप्राप्तेदुःखस्यावसरःकुतः ॥ इतिब्रुवंतीमालोक्यमातरंप्रदहन्निव ॥ ७९ ॥ असंभाष्याऽसिपापेमेघोरेत्वंभर्तृघातिनी ॥ पापेत्वद्गर्भजातोऽहंपापवानस्मिसांप्रतम् ॥ अहमग्निंप्रवेक्ष्यामिविषंवाभक्षयाम्यहम् ॥ ८० ॥ खड्गेनवाऽथचात्मानंहत्वायामियमक्षयम् ॥ भर्तृघातिनिदुष्टेत्वंकुंभीपाकंगमिष्यसि ॥ ८१ ॥ इतिनिर्भर्त्स्यकैकेयींकौसल्याभवनंययौ ॥ सापितंभरतंदृष्ट्वामुक्तकंठारुरोदह ॥ ८२ ॥ पादयोःपतितस्तस्याभरतोऽपितदारुदत् ॥ आलिंग्यभरतंसाध्वीराममातायशस्विनी ॥ ८३ ॥ कृशाऽतिदीनवदनासाश्रुनेत्रेदमब्रवीत् ॥ पुत्रत्वयिगतेदूरमेवंसर्वमभूदिदम् ॥ उक्तंमात्राश्रुतंसर्वंत्वयातेमातृचेष्टितम् ॥ ८४ ॥ पुत्रःसभार्योवनमेवयातःसलक्ष्मणोमेरघुरामचंद्रः ॥ चीरांबरोबद्धजटाकलापःसंत्यज्यमांदुःखसमुद्रमग्नाम् ॥ ८५ ॥ हारामहामेरघुवंशनाथजातोऽसिमेत्वंपरतःपरात्मा ॥ तथाऽपिदुःखंनजहातिमांवैविधिर्बलीयानितिमेमनीषा ॥ ८६ ॥ सएवंभरतोवीक्ष्यविलपंतींभृशंशुचा ॥ पादौगृहीत्वाप्राहेदंशृणुमातर्वचोमम ॥ ८७ ॥ कैकेय्यायत्कृतंकर्मरामराज्याभिषेचने ॥ अन्यद्वायदिजानामिसामयानोदितायदि ॥८८॥

सर्वतोऽधिकइतियावत् । परमात्मामेपुत्रोजातोऽसियद्यपितथाऽपिमांदुःखंनजहाति अतोविधिर्बलवानितिमेमनीषाबुद्धिः दुःखनिवर्तकसामग्र्यांसत्यामपिदुःखानिवृत्तिर्विधिबलीयस्त्वकृतैवेतिभावः ॥ ८६ ॥ एवंविलपंतींवीक्ष्येत्यन्वयः ॥ ८७ ॥ रामराज्यस्याभिषेचनेयत्कृतंतद्वाअन्यद्वामद्राज्ययाचनारूपंयदिजानामियदिवासाएतदर्थंमयानोदिताप्रेरितातदेत्यन्वयः ॥ ८८ ॥

॥ ८९ ॥ यद्यहमिमंवृत्तांतंजानामितदातदखिलंपापंममभूयादित्यन्वयः ॥ ९० ॥ जानामित्वद्धृदयमितिशेषः । समागममागमनम् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥
॥ ९३ ॥ त्रिदिवंगत्वेतिशेषः । देवेंद्रार्धासनंजगामप्राप ॥ ९४ ॥ अशोच्यत्वेहेतुगर्भंविशेषणम् । मोक्षभाजनमिति । प्रकारांतरेणाप्यशोच्यत्वमाह ।
आत्मेति । नित्योऽव्ययइत्यस्यैवजन्मनाशादिवर्जितइतिविवरणम् ॥ ९५ ॥ शरीरस्यजडत्वान्नश्वरत्वादेवअशोच्यताइत्याह । शरीरमिति ॥ ९६ ॥
स्वात्मताडनपूर्वकम् स्वशरीरताडनपूर्वकमित्यर्थः ॥ ९७ ॥ ज्ञानिनांसंसारमसारत्वेनजानतांयदाकेनचिद्वियोगोभवतितदासवैराग्यहेतुःभवेत् । भवती

पापंमेऽस्तुतदामातर्ब्रह्महत्याशतोद्भवम् ॥ हत्वावसिष्ठंखड्गेनअरुंधत्यासमन्वितम् ॥ ८९ ॥ भूयात्तत्पापमखिलंममजानामियद्यहम् ॥
इत्येवंशपथंकृत्वारुरोदभरतस्तदा ॥ ९० ॥ कौसल्यातमथालिंग्यपुत्रजानामिमाशुचः ॥ एतस्मिन्नंतरेश्रुत्वाभरतस्यसमागमम् ॥ ९१ ॥
वसिष्ठोमंत्रिभिःसार्धंप्रययौराजमंदिरम् ॥ रुदंतंभरतंदृष्ट्वावसिष्ठःप्राहसादरम् ॥ ९२ ॥ वृद्धोराजादशरथोज्ञानीसत्यपराक्रमः ॥ भुक्त्वा
मर्त्यसुखंसर्वमिष्ट्वाविपुलदक्षिणैः ॥ ९३ ॥ अश्वमेधादिभिर्यज्ञैर्लब्ध्वारामंसुतंहरिम् ॥ अंतेजगामत्रिदिवंदेवेंद्रार्धासनंप्रभुः ॥ ९४ ॥ तंशो
चसिवृथैवत्वमशोच्यंमोक्षभाजनम् ॥ आत्मानित्योऽव्ययःशुद्धोजन्मनाशादिवर्जितः ॥ ९५ ॥ शरीरंजडमत्यर्थमपवित्रंविनश्वरम् ॥ वि
चार्यमाणेशोकस्यनावकाशःकथंचन ॥ ९६ ॥ पितावातनयोवाऽपियदिमृत्युवशंगतः ॥ मूढास्तमनुशोचंतिस्वात्मताडनपूर्वकम् ॥ ९७ ॥
निःसारेखलुसंसारेवियोगोज्ञानिनांयदा ॥ भवेद्वैराग्यहेतुःसशांतिसौख्यंतनोतिच ॥ ९८ ॥ जन्मवान्यदिलोकेऽस्मिंस्तर्हितंमृत्युरन्वगा
त् ॥ तस्मादपरिहार्योऽयंमृत्युर्जन्मवतांसदा ॥ ९९ ॥ स्वकर्मवशतःसर्वजंतूनांप्रभवाप्ययौ ॥ विजानन्नप्यविद्वान्यःकथंशोचतिबांधवा
न् ॥ १०० ॥ ब्रह्मांडकोटयोनष्टाःसृष्टयोबहुशोगताः ॥ शुष्यंतिसागराःसर्वेकैवास्थाक्षणजीविते ॥ १ ॥

त्यर्थः । शांत्यादिकर्ताच ॥ ९८ ॥ अथजातस्यध्रुवोमृत्युरित्याह । जन्मवानिति । अन्वगात् अनुगच्छत्येवेत्यर्थः ॥ ९९ ॥ यःअविद्वानपिअतत्त्व
ज्ञोऽपिसउत्पत्तिप्रलययोःसर्वजंतूनांकर्माधीनत्वंविजानन्कथंबांधवान्शोचति । किंपुनस्तत्त्वज्ञइतिभावः ॥ १०० ॥ शुष्यंति । वर्तमानसामीप्येलट् ।
क्षणजीवितेक्षणभंगुरेजीवितइत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ चितिंचितां तत्रचितौ त्रयःपुत्रोमातापितरौचतस्य तत्रतदाज्ञयाऽग्निरुत्सृष्टोदत्तः ॥ ४४ ॥ पिताश्रावणस्येतिशेषः ॥ ४५ ॥ अनिवारितःअशक्यनिवारणः भविक्तः ॥ ४६ ॥ प्रत्येकविवक्षयात्वद्वियोगादित्येकवचनम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ साश्वाःअश्वारूढाः ॥ ५० ॥ ममा

ततोनीतौसुतोयत्रमयातौवृद्धदंपती ॥ स्पृष्ट्वासुतंतौहस्ताभ्यांबहुशोऽथविलेपतुः ॥ ४२ ॥ हाहेतिक्रंदमानौतौपुत्रपुत्रेत्यवोचताम् ॥ जलंदेहीतिपुत्रेतिकिमर्थंनददास्यलम् ॥ ४३ ॥ ततोमामूचतुःशीघ्रंचितिंरचयभूपते ॥ मयातदैवरचिताचितिस्तत्रनिवेशिताः ॥ त्रयस्तत्राग्निरुत्सृष्टोदग्धास्तेत्रिदिवंययुः ॥ ४४ ॥ तत्रवृद्धःपिताआहत्वमप्येवंभविष्यसि ॥ पुत्रशोकेनमरणंप्राप्स्यसेवचनान्मम ॥ ४५ ॥ सइदानींममप्राप्तःशापकालोऽनिवारितः ॥ इत्युक्त्वाविललापाथराजाशोकसमाकुलः ॥ ४६ ॥ हारामपुत्रहासीतेहालक्ष्मणगुणाकर ॥ त्वद्वियोगादहंप्राप्तोमृत्युंकैकेयिसंभवम् ॥ ४७ ॥ वदन्नेवंदशरथःप्राणांस्त्यक्त्वादिवंगतः ॥ कौसल्याचसुमित्राचतथाऽन्याराजयोषितः ॥ ४८ ॥ चुक्रुशुश्चविलेपुश्चउरस्ताडनपूर्वकम् ॥ वसिष्ठःप्रययौतत्रप्रातर्मंत्रिभिरावृतः ॥ ४९ ॥ तैलद्रोण्यांदशरथंक्षिप्त्वादूतानथाब्रवीत् ॥ गच्छतत्वरितंसाश्वायुधाजिन्नगरंप्रति ॥ ५० ॥ तत्रास्तेभरतःश्रीमाञ्छत्रुघ्नसहितःप्रभुः ॥ उच्यतांभरतःशीघ्रमागच्छेतिममाज्ञया ॥ ५१ ॥ अयोध्यांप्रतिराजानंकैकेयींचापिपश्यतु ॥ इत्युक्तास्त्वरितंदूतागत्वाभरतमातुलम् ॥ ५२ ॥ युधाजितंप्रणम्योचुर्भरतंसानुजंप्रति ॥ वसिष्ठस्त्वाऽब्रवीद्राजन्भरतःसानुजःप्रभुः ॥ ५३ ॥ शीघ्रमागच्छतुपुरीमयोध्यामविचारयन् ॥ इत्याज्ञप्तोऽथभरतस्त्वरितंभयविह्वलः ॥ ५४ ॥ आययौगुरुणादिष्टःसहदूतैस्तुसानुजः ॥ राज्ञोवाराघवस्यापिदुःखंकिंचिदुपास्थितम् ॥ ५५ ॥ इतिचिंतापरोमार्गेचिंतयन्नगरंययौ ॥ नगरंभ्रष्टलक्ष्मीकंजनसंबाधवर्जितम् ॥ ५६ ॥ उत्सवैश्चपरित्यक्तंदृष्ट्वाचिंतापरोऽभवत् ॥ प्रविश्यराजभवनंराजलक्ष्मीविवर्जितम् ॥ ५७ ॥ अपश्यत्कैकयींतत्रएकामेवासनेस्थिताम् ॥ ननामशिरसापादौमातुर्भक्तिसमन्वितः ॥ ५८ ॥

ज्ञयाभरतसमीपंगत्वाशीघ्रमागच्छेतिभरतउच्यताम् ॥ ५१ ॥ अयोध्यांप्रतिआगत्यकैकेयींराजानंचभवान्पश्यत्वितिचोच्यताम् ॥ ५२ ॥ त्वात्वांयुधाजितं सानुजंभरतंप्रतितद्विषये ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ जनसंबाधोजनसंमर्दः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ एकामेवनतुराजसहिताम् ॥ ५८ ॥

अष्टमेतुवसिष्ठेनप्रोक्तोऽपिभरतःकिल । अनादृत्याधिराज्यंचजगामभ्रातृसन्निधौ ॥ १ ॥ देवसभासन्निभांतत्सदृशीम् ॥ १ ॥ चतुर्मुखोब्रह्मा ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ प्रतिज्ञाय अस्मान्सर्वान्प्रतिज्ञापयित्वाददौ ॥ ४ ॥ मुनिभिःक्रियमाणोऽभिषेकोऽद्यभवत्वित्यन्वयः ॥ ५ ॥ अंजसाशीघ्रम् ॥ ६ ॥ हनिष्या
मीति । तादृशवधस्यैवौचित्यादितिभावः । मातृगंधिनींतादृशीमपिमातृत्वसंबंधवतीमपीत्यर्थः ॥ ७ ॥ नोइतिप्रतिषेधे । नोसहिष्यतइत्यन्वयः । पाद

श्रीमहादेवउवाच ॥ वसिष्ठोमुनिभिःसार्धंमंत्रिभिःपरिवारितः ॥ राज्ञःसभांदेवसभासन्निभामाविशद्विभुः ॥ १ ॥ तत्रासनेसमासीनश्चतुर्मु
खइवापरः ॥ आनीयभरतंतत्रउपवेश्यसहानुजम् ॥ २ ॥ अब्रवीद्वचनंदेशकालोचितमरिंदमम् ॥ वत्सराज्येऽभिषेक्ष्यामस्त्वामद्यपितृ
शासनात् ॥ ३ ॥ कैकेय्यायाचितंराज्यंत्वदर्थंपुरुषर्षभ ॥ सत्यसंधोदशरथःप्रतिज्ञायददौकिल ॥ ४ ॥ अभिषेकोभवत्वद्यमुनिभिर्मं
त्रपूर्वकम् ॥ तच्छ्रुत्वाभरतोऽप्याहममराज्येनकिंमुने ॥ ५ ॥ रामोराजाधिराजश्चवयंतस्यैवकिंकराः ॥ श्वःप्रभातेगमिष्यामोराममानेतु
मंजसा ॥ ६ ॥ अहंयूयंमातरश्चकैकेयींराक्षसींविना ॥ हनिष्याम्यधुनैवाहंकैकेयींमातृगंधिनीम् ॥ ७॥ किंतुमांनोरघुश्रेष्ठःस्त्रीहंतारंसहि
ष्यते ॥ तच्छ्रोभूतेगमिष्यामिपादचारेणदंडकान् ॥ ८ ॥ शत्रुघ्नसहितस्तूर्णंयूयमायांतुवानवा ॥ रामोयथावनेयातस्तथाऽहंवल्कलांब
रः ॥ ९ ॥ फलमूलकृताहारःशत्रुघ्नसहितोमुने ॥ भूमिशायीजटाधारीयावद्रामोनिवर्तते ॥ १० ॥ इतिनिश्चित्यभरतस्तूष्णीमेवावत
स्थिवान् ॥ साधुसाध्वितितंसर्वेप्रशशंसुर्मुदान्विताः ॥ ११ ॥ ततःप्रभातेभरतंगच्छंतंसर्वसैनिकाः ॥ अनुजग्मुःसुमंत्रेणनोदिताःसाश्व
कुंजराः ॥ १२ ॥ कौसल्याद्याराजदारावसिष्ठप्रमुखाद्विजाः ॥ छादयंतोभुवंसर्वेपृष्ठतःपार्श्वतोऽग्रतः ॥ १३ ॥ शृंगवेरपुरंगत्वागंगाकू
लेसमंततः ॥ उवासमहतीसेनाशत्रुघ्नपरिचोदिता ॥ १४ ॥ आगतंभरतंश्रुत्वागुहःशंकितमानसः ॥ महत्यासेनयासार्धमागतोभरतः
किल ॥ १५ ॥ पापंकर्तुंनवायातिरामस्याविदितात्मनः ॥ गत्वातद्धृदयंज्ञेयंयदिशुद्धस्तारिष्यति ॥ १६ ॥

चारेणनतुवाहनेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥ यावद्रामोनिवर्ततेतावदेवंतत्समानव्रताभविष्यामीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पृष्ठतःपार्श्वतोऽग्रतोययु
रितिशेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ शंकितमानसःकिमयंवनेस्थितस्यापिरामस्यवधार्थंयातीतिशंका । तदेवाह । महत्येति ॥ १५ ॥ अविदितात्मनःअवि
दितैतद्वृत्तांतस्यरामस्यपापंकर्तुंयातिनवायातीतिशंकितमानसइत्यर्थः । यदिशुद्धस्तदातरिष्यतिगंगामित्यन्वयः ॥ १६ ॥

नोचेत्‌ययशुद्धस्तदामेज्ञातयोनावआकृष्यसर्वतोदिशंपश्यंतःसमायत्ताः सावधानास्तिष्ठंतु। तदुत्तरणप्रतिबंधायेतिशेषः ॥१७॥१८॥ उपायनानिराजयोग्यानिभक्ष्यादीनिस्वदेशस्थानिभरतस्याग्रेनिवेद्य । समंततोदृष्ट्वेतिशेषः। सैनिकेषुविकारिविकारपरीक्षणायसमंततोनिरीक्षणम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अनामयमारोग्यम् ॥ २२ ॥ यतोरामेणालिंगितोऽतोधन्योऽसि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ यतोरामस्यप्रियतमोऽतोभाग्यवान् ॥ २६ ॥ २७ ॥ सी

गंगांनोचेत्समाकृष्यनावस्तिष्ठंतुसायुधाः ॥ ज्ञातयोमेसमायत्ताःपश्यंतःसर्वतोदिशम् ॥ १७ ॥ इतिसर्वान्समादिश्यगुहोभरतमागतः ॥ उपायनानिसंगृह्यविविधानिबहून्यपि ॥ १८ ॥ प्रययौज्ञातिभिःसार्धंबहुभिर्विविधायुधैः ॥ निवेद्योपायनान्यग्रेभरतस्यसमंततः ॥१९॥ दृष्ट्वाभरतमासीनंसानुजंसहमंत्रिभिः ॥ चीरांबरंघनश्यामंजटामुकुटधारिणम् ॥ २० ॥ राममेवानुशोचंतंरामरामेतिवादिनम् ॥ ननामशिरसाभूमौगुहोऽहमितिचाब्रवीत् ॥ २१ ॥ शीघ्रमुत्थाप्यभरतोगाढमालिंग्यसादरम् ॥ पृष्ट्वाऽनामयमव्यग्रःसखायमिदमब्रवीत् ॥ ॥ २२ ॥ भ्रातस्त्वंराघवेणात्रसमेतःसमवस्थितः ॥ रामेणालिंगितःसार्द्रनयनेनामलात्मना ॥ २३ ॥ धन्योऽसिकृतकृत्योऽसियत्त्वयापरिभाषितः ॥ रामोराजीवपत्राक्षोलक्ष्मणेनचसीतया ॥ २४ ॥ यत्ररामस्त्वयादृष्टस्तत्रमांनयसुव्रत ॥ सीतयासहितोयत्रसुप्तस्तद्दर्शयस्वमे ॥ २५ ॥ त्वंरामस्यप्रियतमोभक्तिमानसिभाग्यवान् ॥ इतिसंस्मृत्यसंस्मृत्यरामंसाश्रुविलोचनः ॥ २६ ॥ गुहेनसहितस्तत्रयत्ररामःस्थितोनिशि ॥ ययौददर्शशयनस्थलंकुशसमास्तृतम् ॥ २७ ॥ सीताभरणसंलग्नस्वर्णबिंदुभिरंचितम् ॥ दुःखसंतप्तहृदयोभरतःपर्यदेवयत् ॥ २८ ॥ अहोऽतिसुकुमारीयासीताजनकनंदिनी ॥ प्रासादेरत्नपर्यंकेकोमलास्तरणेशुभे ॥ २९ ॥ रामेणसहिताशेतेसाकथंकुशविष्टरे ॥ सीतारामेणसहितादुःखेनममदोषतः ॥ ३० ॥ धिङ्मांजातोऽस्मिकैकेय्यांपापराशिसमानतः ॥ मन्निमित्तमिदंक्लेशंरामस्यपरमात्मनः ३१

ताभरणघर्षणेनसंलग्नायेस्वर्णबिंदवःतदाकारचिह्नानितैरंचितंयुक्तंशयनस्थलंदृष्ट्वापर्यदेवयत् । शुशोचेत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ साकथंममदोषतःकुशविष्टरेशेते । रामेणसहितेतिपुनरुक्तिःशोकमेवपुष्णाति ॥ ३० ॥ पापराशिसमानतःपापराशिसमानायाम् । सार्वविभक्तिकस्तसिः । तादृश्यांकैकेय्यांयज्जातोऽस्मितस्मान्मांधिक् । इदंक्लेशम् । क्लेशशब्दोऽर्धर्चादिः ॥ ३१ ॥

हृष्टधीःहृष्टचित्तः ॥ ३२ ॥ आत्मानंनिंदन्रामंस्तौति । अहमिति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ मंदाकिन्याअविदूरतइतिच्छेदः । आर्षोदीर्घः । समीपइत्यर्थः । चित्रकूटमंदाकिन्योर्मध्येइतियावत् ॥ ३६ ॥ नंदात्समृद्धेः । फलमूलादिसमृद्धेरितियावत् । टुनदिसमृद्धावितिधात्वनुसारात् ॥ ३७ ॥ पंचशतानिसमानयदित्यन्वयः । हेतिपादपूरणे ॥ ३८ ॥ ससैन्यस्यभरतस्यततुंतरणार्थमत्यादरप्रदर्शनायभरतोत्तरणायराजनावंराजयोग्यांनावंस्वयमेवानिनाय

अहोऽतिसफलंजन्मलक्ष्मणस्यमहात्मनः ॥ राममेवसदाऽन्वेतिवनस्थमपिहृष्टधीः ॥ ३२ ॥ अहंरामस्यदासायेतेषांदासस्यकिंकरः ॥ यदिस्यांसफलंजन्मममभूयान्नसंशयः ॥३३॥ भ्रातर्जानासियदितत्कथयस्वममाखिलम् ॥ यत्रतिष्ठतितत्राहंगच्छाम्यानेतुमंजसा॥३४॥ गुहस्तंशुद्धहृदयंज्ञात्वासस्नेहमब्रवीत् ॥ देवत्वमेवधन्योऽसियस्यतेभक्तिरीदृशी ॥ ३५ ॥ रामेराजीवपत्राक्षेसीतायांलक्ष्मणेतथा ॥ चित्रकूटाद्रिनिकटेमंदाकिन्याविदूरतः ॥ ३६ ॥ मुनीनामाश्रमपदेरामस्तिष्ठतिसानुजः ॥ जानक्यासहितोनंदात्सुखमास्तेकिलप्रभुः ॥ ॥ ३७ ॥ तत्रगच्छामहेशीघ्रंगंगांततुंमिहार्हसि ॥ इत्युक्त्वात्वरितंगत्वानावःपंचशतानिह ॥ ३८ ॥ समानयत्ससैन्यस्यततुंगंगांमहानदीम् ॥ स्वयमेवानिनायैकांराजनावंगुहस्तदा ॥ ३९ ॥ आरोप्यभरतंतत्रशत्रुघ्नंराममातरम् ॥ वसिष्ठंचतथाऽन्यत्रकैकेयींचान्ययोषितः ॥ ४० ॥ तीर्त्वागंगांययौशीघ्रंभरद्वाजाश्रमंप्रति ॥ दूरेस्थाप्यमहासैन्यंभरतःसानुजोययौ ॥ ४१ ॥ आश्रमेमुनिमासीनंज्वलंतमिवपावकम् ॥ दृष्ट्वाननामभरतःसाष्टांगमतिभक्तितः ॥ ४२ ॥ ज्ञात्वादाशरथिंप्रीत्यापूजयामासमौनिराट् ॥ पप्रच्छकुशलंदृष्ट्वाजटावल्कलधारिणम् ॥ ४३ ॥ राज्यंप्रशासतस्तेऽद्यकिमेतद्वल्कलादिकम् ॥ आगतोऽसिकिमर्थंत्वंविपिनंमुनिसेवितम् ॥ ४४ ॥ भरद्वाजवचःश्रुत्वाभरतःसाश्रुलोचनः ॥ सर्वंजानासिभगवन्सर्वभूताशयस्थितः ॥ ४५ ॥ तथाऽपिपृच्छसेकिंचित्तदनुग्रहएवमे ॥ कैकेय्यायत्कृतंकर्मरामराज्यविघातनम् ॥ ४६ ॥

॥ ३९ ॥ तथाकैकेयीमन्ययोषितश्चान्यत्रान्यराजनावीत्यर्थः । रामेदुष्टत्वाचरणप्रयुक्तोऽयंकैकेय्याअनादरः । अत्रातारयदितिशेषः ॥ ४० ॥ भरद्वाजाश्रमपर्यंतंसेनयासहगत्वाततःसेनयाश्रमोपरोधोमाभूदितिकिंचिद्दूरेसंस्थाप्यस्वयंसानुजोययौ । भरद्वाजाश्रमद्वारंप्रतीतिशेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ जटादिधारिणंदृष्ट्वावक्ष्यमाणंपप्रच्छ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ सर्वभूताशयस्थितः । सर्वभूताशयस्थेनांतर्यामिणातत्त्वज्ञतयाऽभेदादितिभावः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

चलंचंचलंयत्पत्रंतदंतेलग्नोयोंऽबुबिंदुस्तद्वत्क्षणभंगुरम् अवेलायांबाल्येऽपिप्रत्ययोविश्वासः॥ २॥ देहीजीवःप्राक्तनदेहसंपादितकर्मणायंदेहएतद्देहसंपादितकर्म णाचपुनर्देहइतिदेहवियोगोनकदाचिदात्मनइतिदेहशोकोवृथेतिभावः ॥ ३॥ पुनर्देहप्राप्तौदृष्टांतमाह । यथेति । नवंभजत्येवेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥ अत्मनस्तु नमरणादीत्याह।आत्मानेति॥ ५॥आदिमध्यांतभावविकाराभावेनसर्वभावविकारराहित्यमित्याह।षड्भावरहितः अनंतःदेशतःपरिच्छेदरहितः प्रज्ञानंनिर्विषय ज्ञानंतदेवविग्रहःशरीरंयस्यसः बुद्ध्यादिसाक्षीनिश्चयादिरूपसकलांतःकरणवृत्तिःसाक्षी लयोनाशस्तद्रहितः ॥ ६ ॥ समस्थितःसर्वत्रसमतयास्थितःसएवाह

चलपत्रांतलग्नांबुबिंदुवत्क्षणभंगुरम् ॥ आयुस्त्यजत्यवेलायांकस्तत्रप्रत्ययस्तव ॥ २ ॥ देहीप्राक्तनदेहोत्थकर्मणादेहवान्पुनः ॥ तद्देहोत्थेनचपुनरेवंदेहःसदात्मनः ॥ ३ ॥ यथात्यजतिवैजीर्णवासोगृह्णातिनूतनम् ॥ तथाजीर्णंपरित्यज्यदेहीदेहंपुनर्नवम् ॥ ४ ॥ भजत्येवसदातत्रशोकस्यावसरःकुतः ॥ आत्मानम्रियतेजातुजायतेनचवर्धते ॥५॥ षड्भावरहितोऽनंतःसत्यप्रज्ञानविग्रहः ॥ आनंदरूपोबुद्ध्यादिसाक्षीलयविवर्जितः ॥ ६ ॥ एकएवपरोह्यात्माह्यद्वितियःसमस्थितः ॥ इत्यात्मानंदृढंज्ञात्वात्यक्त्वाशोकंकुरुक्रियाम् ॥ ७ ॥ तैलद्रोण्याःपितुर्देहमुद्धृत्यसचिवैःसह ॥ कृत्यंकुरुयथान्यायमस्माभिःकुलनंदन ॥ ८ ॥ इतिसंबोधितःसाक्षाद्गुरुणाभरतस्तदा ॥ विसृज्याज्ञानजंशोकंचक्रेसाविधिवत्क्रियाम् ॥ ९ ॥ गुरुणोक्तप्रकारेणआहिताग्नेर्यथाविधि ॥ संस्कृत्यसपितुर्देहंविधिदृष्टेनकर्मणा॥१०॥ एकादशेऽहनिप्राप्तेब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ भोजयामासविधिवच्छतशोऽथसहस्रशः ॥११॥ उद्दिश्यपितरंतत्रब्राह्मणेभ्योधनंबहु ॥ ददौगवांसहस्राणिग्रामान्रत्नांबराणिच॥१२॥ अवसत्स्वगृहेतत्ररामभेवानुचिंतयन् ॥ वसिष्ठेनसहभ्रात्रामंत्रिभिःपरिवारितः ॥ १३ ॥ रामेऽरण्यंप्रयातेसहजनकसुतालक्ष्मणाभ्यांसुघोरंमातामेराक्षसीवप्रदहतिहृदयंदर्शनादेवसद्यः ॥गच्छाम्यारण्यमद्यस्थिरमतिरखिलंदूरतोऽपास्यराज्यंरामंसीतासमेतंस्मितरुचिरमुखंनित्यमेवानुसेवे ॥११४ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेअयोध्याकांडेसप्तमःसर्गः॥७॥

मित्यात्मानंज्ञात्वाशोकंत्यक्त्वाक्रियांकुरु ॥ ७ ॥ तैलद्रोणीतैलपूर्णाकाष्ठांबुवाहिनी ॥ ८ ॥ ९ ॥ गुरुणावसिष्ठेन ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अनुचिंतनप्रकारमेवाह ॥ रामेइति । सुघोरमरण्यंप्रयातेइत्यन्वयः ॥ मेमाताराक्षसीवदर्शनाद्धृदयंप्रदहाति । अतआरण्यमरण्यवंतंदेशंरामवासभूतंगच्छामीत्यन्वयः ॥ ११४ ॥ ॥इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसम० अध्यात्मरामायणसेतौअयोध्याकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥

 विविक्तमेकांतदेशवर्ति ॥ ६३ ॥ कदलीखंडःकदलीसमूहः ॥ ६४ ॥ एवंमुनिभिर्दर्शितंरघुश्रेष्ठभवनमग्रतोभरतःसमालोक्यमंत्रिणासहहर्षाचयावितिसंबं
धः ॥ ६५ ॥ रामाभिरामंरामेणराघवासेनाभिरामम् ॥ ६६ ॥ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्ध० सेतौ० अयोध्याकांडेअष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ न
 वमेभरतोगत्वाश्रीरामस्यैवसन्निधौ । तेनसार्धंगंतुमनानागमद्गुरुबोधितः ॥ १ ॥ सीतारामपदयुक्तत्वादिविशिष्टमाश्रमपदसमीपमाश्रमस्थानसमीपदेशंगत्वा

ऊचुरग्रेगिरेःपश्चाद्गंगायाउत्तरेतटे ॥ विविक्तंरामसदनंरम्यकाननमंडितम् ॥ ६३ ॥ सफलैराम्रपनसैःकदलीखंडसंवृतम् ॥ चंपकैःकोवि
दारैश्चपुन्नागैर्विपुलैस्तथा ॥ ६४ ॥ एवंदर्शितमालोक्यमुनिभिर्भरतोऽग्रतः ॥ हर्षाद्ययौरघुश्रेष्ठभवनंमंत्रिणासह ॥ ६५ ॥ ददर्शदूराद
तिभासुरंशुभंरामस्यगेहंमुनिवृंदसेवितम् ॥ वृक्षाग्रसंलग्नसुवल्कलाजिनंरामाभिरामंभरतःसहानुजः ॥ ६६ ॥ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामा
यणेउमामहेश्वरसंवादेअयोध्याकांडे अष्टमःसर्गः॥८॥ ॥अथगत्वाऽऽश्रमपदसमीपंभरतोमुदा॥सीतारामपदैर्युक्तंपवित्रमतिशोभनम्॥१॥
सतत्रवज्रांकुशवारिजांचितध्वजादिचिह्नानिपदानिसर्वतः ॥ ददर्शरामस्यभुवोऽतिमंगलान्यचेष्टयत्पादरजःसुसानुजः ॥ २ ॥ अहोसुध
न्योऽहममूनिरामपादारविंदांकितभूतलानि ॥ पश्यामियत्पादरजोविमृग्यंब्रह्मादिदेवैःश्रुतिभिश्चनित्यम् ॥ ३ ॥ इत्यद्भुतप्रेमरसाप्लुताश
योविगाढचेतारघुनाथभावने ॥ आनंदजाश्रुस्नपितस्तनांतरःशनैरवापाश्रमसन्निधिंहरेः ॥ ४ ॥ सतत्रदृष्ट्वारघुनाथमास्थितंदूर्वादलश्यामा
मलमायतेक्षणम् ॥ जटाकिरीटंनववल्कलांबरंप्रसन्नवक्त्रंतरुणारुणद्युतिम् ॥ ५ ॥ विलोकयंतंजनकात्मजांशुभांसौमित्रिणासेवितपादपं
कजम् ॥ तदाऽभिदुद्रावरघूत्तमंशुचाहर्षाच्चतत्पादयुगंत्वराऽग्रहीत् ॥ ६ ॥ रामस्तमाकृष्यसुदीर्घबाहुदोर्भ्यांपरिष्वज्यसिषेचनेत्रजैः ॥
जलैरथांकोपरिसंन्यवेशयत्पुनःपुनःसंपरिषस्वजेविभुः ॥ ७ ॥ अथतामातरःसर्वाःसमाजग्मुस्त्वरान्विताः ॥ राघवंद्रष्टुकामास्तास्तृषा
र्तागौर्यथाजलम् ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ तत्रवज्रांकुशकमलपूजितध्वजादिचिह्नयुतानिपदानिददर्श । ध्वजेपूजितत्वंस्पष्टरेखत्वम् दृष्ट्वाचतत्पादचिह्नितदेशरजःसुखचेष्टयत्लुलुठे ॥ २ ॥
यत्पादरजइत्यादिव्याख्यातंप्राक् ॥ ३ ॥ अद्भुतोयःप्रेमरसःप्रीतिरसस्तेनाप्लुतोव्याप्तआशयोंऽतःकरणंयस्य रघुनाथभावनेविगाढचेताःतत्परचित्तइत्यर्थः
॥ ४ ॥ ५ ॥ त्वरात्वरयेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तृषार्तागौर्यथाजलंप्रतिगच्छतिएवंमातरोराघवंप्रतिजग्मुः ॥ ८ ॥

साश्रुयथातथाववंदे । साचपुत्रमालिंग्यभर्तृवियोगस्मरणेनातीवदुःखिता । आसीदितिशेषः ॥९॥ इतराश्वजननीस्तथासाश्रुनत्वा । स्थितइतिशेषः ॥१०॥ धन्योऽस्मि । त्वद्दर्शनादितिभावः । यथार्हंयथायोग्यम् ॥ ११ ॥ पितामेकुशलीतिप्रश्नः । स्ववियोगेकुशलमसंभाव्यमित्याशयेनाह । किंवेति । तथैव संभावनयाह । अतिदुःखितःप्राणवियोगजनकपीडयापीडितःकिमाह ॥ १२ ॥ रामरामेतीत्यादेर्वदन्नितिशेषः ॥ १३ ॥ कर्णशूलाभंकर्णयोःशूलरोगतुल्यम् ॥ १४ ॥ घृणाकरदयासमुद्र ॥ १५ ॥ अतोभृशंरामविलापादप्यधिकमित्यर्थः ॥ १६ ॥ शांतवचनैःपूर्वराजवियोगचरितैःसंसारानित्यताप्रति

रामःस्वमातरंवीक्ष्यद्रुतमुत्थायपादयोः ॥ ववंदेसाश्रुसापुत्रमालिंग्यातीवदुःखिता ॥ ९ ॥ इतराश्वतथानत्वाजननीरघुनंदनः ॥ ततः समागतंदृष्ट्वावसिष्ठंमुनिपुंगवम् ॥ १० ॥ साष्टांगंप्रणिपत्याहधन्योऽस्मीतिपुनःपुनः ॥ यथाऽर्हमुपवेश्याहसर्वानेवरघूद्वहः ॥ ११ ॥ पितामेकुशलीकिंवामांकिमाहातिदुःखितः ॥ वसिष्ठस्तमुवाचेदंपितातेरघुनंदन ॥ १२ ॥ त्वद्वियोगाभितप्तात्मात्वामेवपरिचिंतयन् ॥ रामरामेतिसीतेतिलक्ष्मणेतिममारह ॥ १३ ॥ श्रुत्वातत्कर्णशूलाभंगुरोर्वचनमंजसा ॥ हाहतोऽस्मीतिपतितोरुदन्रामःसलक्ष्मणः ॥ ॥ १४ ॥ ततोऽनुरुरुदुःसर्वामातरश्वतथाऽपरे ॥ हाताततमांपरित्यज्यक्वगतोऽसिघृणाकर ॥ १५ ॥ अनाथोऽस्मिमहाबाहोमांकोवालालयेदितः ॥ सीताचलक्ष्मणश्चैवविलेपतुरतोभृशम् ॥ १६ ॥ वसिष्ठःशांतवचनैःशमयामासतांशुचम् ॥ ततोमंदाकिनींगत्वास्नात्वातेवीतकल्मषाः ॥१७॥ राज्ञेददुर्जलंतत्रसर्वेतेजलकांक्षिणे ॥ पिंडान्निर्वापयामासरामोलक्ष्मणसंयुतः ॥ १८ ॥ इंगुदीफलपिण्याकरचितान्मधुसंप्लुतान् ॥ वयंयदन्नाःपितरस्तदन्नाःस्मृतिनोदिताः ॥ १९ ॥ इतिदुःखाश्रुपूर्णाक्षःपुनःस्नात्वागृहंययौ ॥ सर्वेरुदित्वासुचिरंस्नात्वाजग्मुस्तथाऽऽश्रमम् ॥ २० ॥ तस्मिंस्तुदिवसेसर्वउपवासंप्रचक्रिरे ॥ ततःपरेद्युर्विमलेस्नात्वामंदाकिनीजले ॥ २१ ॥ उपविष्टंसमागम्यभरतोराममब्रवीत् ॥ रामराममहाभागस्वात्मानमभिषेचय ॥ २२ ॥ राज्यंपालयपित्र्यंतेज्येष्ठस्त्वंमेपितातथा ॥ क्षत्रियाणामयंधर्मोयत्प्रजापरिपालनम् ॥ २३ ॥

पादकैर्वचनैस्तत्त्वज्ञानोपदेशैश्च ॥१७॥ जलकांक्षिणे रामादित्यादिः ॥ १८ ॥ इंगुदीतापसतरुः । ननुराजायोग्यमेतत्तत्राह । वयमिति ॥१९॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ २२ ॥ पित्र्यंपितुरागतम् । यथापिताज्येष्ठस्त्वंमेतथापितृसदृशः । एवंचपितरिजीवतियथाराज्यानधिकारस्तथात्वयिजीवत्यपीतिभावः । किंचतवाप्ययमेवधर्मइत्याह । क्षत्रियाणामिति ॥ २३ ॥

तस्मादिष्ट्वेति । तंतवे वंशाविच्छेदाय ॥ २४ ॥ यन्मेमातुःकिंचिद्दुष्कृतंतत्स्मर्तुंनार्हसीतिसंबंधः ॥ २५ ॥ २६ ॥ अतिभक्तितःभरतस्यातिभक्तिंदृष्ट्वे त्यर्थः ॥ २७ ॥ त्वदुक्तंतथैवसत्यमेवतथाऽपिपित्राज्ञापालनंमेआवश्यकमित्याह । किंत्विति । नवपंचचतुर्दश ॥ २८ ॥ अखिलंदत्तमित्यब्रवीदित्य न्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ अतियत्नतःपितृवचनकर्तव्यत्वेहेतुमाह । पितुरिति । स्वतंत्रःस्वेच्छाचारी ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ कामुकत्वादेवमूढधीः यदिवक्ष्य

इष्ट्वायज्ञैर्बहुविधैःपुत्रानुत्पाद्यतंतवे ॥ राज्येपुत्रंसमारोप्यगमिष्यसिततोवनम् ॥ २४ ॥ इदानींवनवासस्यकालोनैवप्रसीदमे ॥ मातुर्मेदु ष्कृतंकिंचित्स्मर्तुंनार्हसिपाहिनः ॥२५॥ इत्युक्त्वाचरणौभ्रातुःशिरस्याधायभक्तितः ॥ रामस्यपुरतःसाक्षाद्दंडवत्पतितोभुवि ॥ २६ ॥ उत्थाप्यराघवःशीघ्रमारोप्यांकेऽतिभक्तितः ॥ उवाचभरतंरामःस्नेहार्द्रनयनःशनैः ॥ २७ ॥ शृणुवत्सप्रवक्ष्यामित्वयोक्तंयत्तथैवतत् ॥ किंतुमामब्रवीत्तातोनववर्षाणिपंचच ॥ २८ ॥ उषित्वादंडकारण्येपुरंपश्चात्समाविश ॥ इदानींभरतायेदंराज्यंदत्तंमयाऽखिलम् ॥ २९ ॥ ततःपित्रैवसुव्यक्तंराज्यंदत्तंतवैवहि ॥ दंडकारण्यराज्यंमेदत्तंपित्रातथैवच ॥ ३० ॥ अतःपितुर्वचःकार्यमावाभ्यामतियत्नतः ॥ पितुर्व चनमुल्लंघ्यस्वतंत्रोयस्तुवर्तते ॥ ३१ ॥ सजीवन्नेवमृतकोदेहांतेनिरयंव्रजेत् ॥ तस्माद्राज्यंप्रशाधित्वंवयंदंडकपालकाः ॥ ३२ ॥ भरत स्त्वब्रवीद्रामंकामुकोमूढधीःपिता ॥ स्त्रीजितोभ्रांतहृदयउन्मत्तोयदिवक्ष्यति ॥ तत्सत्यमितिनग्राह्यंभ्रांतवाक्यंयथासुधीः ॥ ३३ ॥ रा मउवाच ॥ नस्त्रीजितःपिताब्रूयान्नकामीनैवमूढधीः ॥ पूर्वंप्रतिश्रुतंतस्यैसत्यवादीददौभयात् ॥ ३४ ॥ असत्याद्भीतिरधिकामहतांनर कादपि ॥ करोमीत्यहमप्येतत्सत्यंतस्यैप्रतिश्रुतम् ॥ ३५ ॥ कथंवाक्यमहंकुर्यामसत्यंराघवोहिसन् ॥ इत्युदीरितमाकर्ण्यराम स्यभरतोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥

ति यद्वक्ष्यतीत्यर्थः । सुधीःपुरुषोयथाभ्रांतवाक्यंसत्यमितिनगृह्णातितथात्वयोक्तविशिष्टपितृवाक्यंनग्राह्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ब्रूयात् उक्तवानित्यर्थः । न त्त्रयमेकैकमपितत्रासंभविकिंपुनःसमुदितमितिबोधयितुम् । प्रतिश्रुतंप्रतिज्ञातम् । भयात्प्रतिज्ञाभंगभयात् ॥ ३४ ॥ यतोमहतांनरकादप्यधिकाऽसत्याद्भीतिः । ते षांफलतोऽप्युपायेऽतिभयमित्यर्थः । अहमपिराघवएवसन्तस्यैकैकेय्यैसत्यंकरोमिवनवासादिकमित्येतत्प्रतिश्रुतंवाक्यंकथमसत्यंकुर्यामित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

नजानामीत्यर्थंशपथेनप्रत्याययति । भवत्पादेति ॥ ४७ ॥ ज्ञातुमर्हसीति । इत्याहेतिशेषः ॥ ४८ ॥ शाश्वतःकिंकरइत्यनेनस्वस्यचक्रावतारत्वंसूचि
तम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ दासोऽहमतिनीचवत्अतिनम्रःसन्सेवे । सेविष्येइत्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्येलट् ॥ ५१ ॥ भरतस्येत्युदीरितंवचइत्यन्वयः ।
शेषेषष्ठी ॥ ५२ ॥ लक्ष्मणादपिपरोऽधिकइत्यर्थः । रामेइतिविषयसप्तमी ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ यथाज्ञापयतीतिच्छंदोभंगआर्षः ॥ ५५ ॥ यस्ययन्मनो

वनवासादिकंवापिनहिजानामिकिंचन ॥ भवत्पादयुगंमेऽद्यप्रमाणंमुनिसत्तम ॥ ४७ ॥ इत्युक्त्वापादयुगलंमुनेःस्पृष्ट्वाऽर्तमानसः ॥ ज्ञातुमर्हसिमांदेवशुद्धोवाऽशुद्धएववा ॥ ४८ ॥ ममराज्येनकिंस्वामिन्रामेतिष्ठतिराजनि ॥ किंकरोऽहंमुनिश्रेष्ठरामचंद्रस्यशाश्वतः ॥ ४९ ॥ अतोगत्वामुनिश्रेष्ठरामस्यचरणांतिके ॥ पतित्वाराज्यसंभारान्समर्प्यात्रैवराघवम् ॥ ५० ॥ अभिषेक्ष्येवसिष्ठाद्यैःपौरजानपदैःसह ॥ नेष्येऽयोध्यांरमानाथंदासःसेवेऽतिनीचवत् ॥ ५१ ॥ इत्युदीरितमाकर्ण्यभरतस्यवचोमुनिः ॥ आलिंग्यमूर्ध्न्यवघ्रायप्रशशंससविस्मयः ॥ ५२ ॥ वत्सज्ञातंपुरैवैतद्भविष्यंज्ञानचक्षुषा ॥ माशुचस्त्वंपरोभक्तःश्रीरामेलक्ष्मणादपि ॥ ५३ ॥ आतिथ्यंकर्तुमिच्छामिससैन्यस्यतवानघ ॥ अद्यभुक्त्वाससैन्यस्त्वंश्वोगंतारामसन्निधिम् ॥ ५४ ॥ यथाज्ञापयतिभवांस्तथेतिभरतोऽब्रवीत् ॥ भरद्वाजस्त्वपःस्पृष्ट्वामौनीहोमगृहेस्थितः ॥ ५५ ॥ दध्यौकामदुघांकामवर्षिणींकामदोमुनिः ॥ असृजत्कामधुक्सर्वंयथाकाममलौकिकम् ॥ ५६ ॥ भरतस्यससैन्यस्ययथेष्टंचमनोरथम् ॥ तथाववर्षसकलंतृप्तास्तेसर्वसैनिकाः ॥ ५७ ॥ वसिष्ठंपूजयित्वाऽग्रेशास्त्रदृष्टेनकर्मणा ॥ पश्चात्ससैन्यंभरतंतर्पयामासयोगिराट् ॥ ५८ ॥ उषित्वादिनमेकंतुआश्रमेस्वर्गसन्निभे ॥ अभिवाद्यपुनःप्रातर्भरद्वाजंसहानुजः ॥ ५९ ॥ भरतस्तुकृतानुज्ञःप्रययौरामसन्निधिम् ॥ चित्रकूटमनुप्राप्यदूरेसंस्थाप्यसैनिकान् ॥ रामसंदर्शनाकांक्षीप्रययौभरतःस्वयम् ॥ ६० ॥ शत्रुघ्नेनसुमंत्रेणगुहेनचपरंतपः ॥ तपस्विमंडलंसर्वंविचिन्वानोन्यवर्तत ॥ ६१ ॥ अदृष्ट्वारामभवनमपृच्छदृषिमंडलम् ॥ कुत्रास्तेसीतयासार्धंलक्ष्मणेनरघूत्तमः ॥ ६२ ॥

रथविषयमिष्टंतत्सर्वमलौकिकंलौकिकसामग्रीजन्यविलक्षणमसृजत् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ प्रययौभरतः । रामाश्रमद्वारंप्रतीतिशेषः ॥ ६० ॥ शत्रुघ्ना
दिभिःसहसर्वंतपस्विमंडलंतपस्विनामाश्रममंडलंविचिन्वानोरामाश्रममलब्ध्वान्यवर्ततनिवृत्तव्यापारएवासीत् ॥ ६१ ॥ तत्रऋषिमंडलमपृच्छत् ॥ ६२ ॥

॥५४॥ स्रवन्नेत्रजलासतीआकुलाकृतापराधत्वादतिव्याकुलेत्यर्थः । राज्यविघातनं राज्यविघातः ॥५५॥ मायामोहितचेतसेत्यनेनवस्तुतोममापराधएवने
तिसूचितमंगीकृत्यापिस्वापराधमाह । क्षमस्वेति । क्षमैवसारःसर्वगुणप्रधानंयेषामित्यर्थः॥५६॥संप्रतिमायापगमंध्वनयति । त्वमिति । नन्वहंमनुष्योनपरमा
त्मेतिचेत्तत्राह । मायेति । एषातेमायैवेतिभावः । त्वयैवेति । तस्मादंतर्याम्येवत्वमितिभावः । एवंचत्वत्प्रेरणयैवतथाकृतवत्यामेनापराधइतिध्वनिः॥५७॥
तदेवोपपादयति । त्वदिति । स्वतोऽस्वतंत्रंत्वत्प्रेरणांविनाकिंकरोति । नकिमपिकरोतीतिभावः । कुहकोविस्मापकःगुप्ततयातत्सूत्रचालनेनतन्नर्तनादिस्म

सरैन्यःसवसिष्ठश्चशत्रुघ्नसहितःसुधीः ॥ मातृभिर्मैत्रिभिःसार्धंगमनायोपचक्रमे ॥ ५४ ॥ कैकेयीराममेकांतेस्रवन्नेत्रजलाकुला ॥ प्रांजलिः
प्राहहेरामतवराज्यविघातनम् ॥ ५५ ॥ कृतंमयादुष्टधियामायामोहितचेतसा ॥ क्षमस्वममदौरात्म्यंक्षमासाराहिसाधवः ॥ ५६ ॥ त्वंसा
क्षाद्विष्णुरव्यक्तःपरमात्मासनातनः ॥ मायामानुषरूपेणमोहयस्यखिलंजगत् ॥ त्वयैवप्रेरितोलोकःकुरुतेसाध्वसाधुवा ॥ ५७ ॥ त्वद
धीनमिदंविश्वमस्वतंत्रंकरोतिकिम् ॥ यथाकृत्रिमनर्तक्योनृत्यंतिकुहकेच्छया ॥ ५८ ॥ त्वदधीनातथामायानर्तकीबहुरूपिणी ॥ त्वयै
वप्रेरिताऽहंचदेवकार्यंकरिष्यता ॥ ५९ ॥ पापिष्ठंपापमनसाकर्माचरमरिंदम ॥ अद्यप्रतीतोऽसिममदेवानामप्यगोचरः ॥ ६० ॥ पाहि
विश्वेश्वरानंतजगन्नाथनमोऽस्तुते ॥ छिंधिस्नेहमयंपाशंपुत्रवित्तादिगोचरम् ॥ ६१ ॥ त्वज्ज्ञानामलखड्गेनत्वामहंशरणंगता ॥ कैकेय्याव
चनंश्रुत्वारामःसस्मितमब्रवीत् ॥ ६२ ॥ यदाहमांमहाभागेनानृतंसत्यमेवतत् ॥ मयैवप्रेरितावाणीतववक्त्राद्विनिर्गता ॥ ६३ ॥

योत्पादकइतियावत् ॥ ५८ ॥ त्वदधीनेति अनेनमायायास्तत्कार्यस्यातिजडत्वंसूचितम् । नन्वेवंस्वदुःखफलकंत्वत्प्रेरणंमयाकथंकर्तव्यंतत्राह । देवका
र्यंकरिष्यतेति ॥ ५९ ॥ ममसया । शेषेषष्ठी । प्रतीतोऽसिवास्तवस्वरूपेणज्ञातोऽसि । इदमपित्वत्प्रसादादेवेतिभावः । अन्यथादेवानामप्यविषयस्यकथं
मज्ज्ञानविषयतास्यादितिभावः॥६०॥अतःप्रार्थयते।पाहीति।पुत्रवित्तादिविषयस्नेहरूपंपाशमित्यर्थः॥६१॥त्वज्ज्ञानामलखड्गेनेतिपूर्वान्वयि ॥६२॥६३॥

देवकार्यरूपार्थस्यासिद्ध्यर्थमित्यर्थः।६४।मद्भक्त्यासर्वविषयेषुस्नेहत्यागपूर्वकमहर्निशंमद्भावनमेवमद्भक्तिस्तया।ममरागद्वेषाभावान्मत्तोभयंमास्त्वित्याह।अहमिति।ममद्वेष्योवाप्रियोवानास्ति कल्पकस्येवमायाविनोयथा स्वमायाकल्पितपदार्थेषुद्वेषप्रीतिराहित्यम् । स्वकल्पितत्वेनमिथ्यात्वनिश्चयात्।तथाममापिसर्वत्रमिथ्यात्वनिश्चयात्।नद्वेषरागाविति । नमत्तस्तेभयमितिभावः । तथाऽप्ययंमेस्वभावइत्याह।भजतोऽन्विति।अतोनवैषम्यनैर्घृण्ये॥६५॥६६॥नतुतत्त्वतःअहंतादृशइतिशेषः।भवापहमित्यनेनभयांतरस्यावकाशएवनेतिसूचितम् ॥६७॥मांस्मरंतीतिष्ठमांजगत्प्रेरकत्वेनस्मरंतीतिष्ठ । एवंचस्वस्मिन्स्वतंत्रत्वाभिमाना

देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थमत्रदोषःकुतस्तव ॥ गच्छत्वंहृदिमांनित्यंभावयंतीदिवानिशम् ॥ ६४ ॥ सर्वत्रविगतस्नेहामद्भक्त्यामोक्ष्यसेऽचिरात ॥ अहंसर्वत्रसमदृग्द्वेष्योवाप्रियएववा ॥ ६५ ॥ नास्तिमेकल्पकस्येवभजतोऽनुभजाम्यहम् ॥ मन्मायामोहितधियोमामंबमनुजाकृतिम् ॥ ६६ ॥ सुखदुःखाद्यनुगतंजानंतिनतुतत्त्वतः ॥ दिष्ट्यामद्गोचरंज्ञानमुत्पन्नंतेभवापहम् ॥ ६७ ॥ स्मरंतीतिष्टभवनेलिप्यसेनचकर्मभिः ॥ इत्युक्तासापरिक्रम्यरामंसानंदविस्मया ॥ ६८ ॥ प्रणम्यशतशोभूमौययौगेहंमुदान्विता ॥ भरतस्तुसहामात्यैर्मातृभिर्गुरुणासह ॥ ६९ ॥ अयोध्यामगमच्छीघ्रंराममेवानुचिंतयन् ॥ पौरजानपदान्सर्वानयोध्यायामुदारधीः ॥ ७० ॥ स्थापयित्वाययथान्यायंनंदिग्रामंययौस्वयम् ॥ तत्रसिंहासनेनित्यंपादुकेस्थाप्यभक्तितः ॥ ७१ ॥ पूजयित्वाययथारामंगंधपुष्पाक्षतादिभिः ॥ राजोपचारैरखिलैःप्रत्यहंनियतव्रतः ॥७२॥ फलमूलाशनोदांतोजटावल्कलधारकः॥अधःशायीब्रह्मचारीशत्रुघ्नसहितस्तदा ॥७३॥ राजकार्याणिसर्वाणियावंतिपृथिवीतले ॥ तानिपादुकयोःसम्यङ्निवेदयतिराघवः ॥ ७४ ॥ गणयन्दिवसान्येवरामागमनकांक्षया ॥ स्थितोरामार्पितमनाःसाक्षाद्ब्रह्ममुनिर्यथा ॥ ७५ ॥ रामस्तुचित्रकूटाद्रौवसन्मुनिभिरावृतः ॥ सीतयालक्ष्मणेनापिकिंचित्कालमुपावसत् ॥ ७६ ॥

पगमान्नकर्मभिर्लिप्यसे सोऽभिमानएवकर्मलेपकइतिभावः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ स्थाप्यस्थापयित्वा । आर्षोल्यप् ॥ ७१ ॥ राजोपचारैःराजयोग्यैःपुष्पादिभीराममिवतेपूजयित्वेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ भरतस्यापिरामसमव्रतत्वमाह । फलेति । दांतोजितेंद्रियः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ब्रह्ममुनिःब्रह्मर्षिः ॥७५॥ रामःचित्रकूटाद्रौमुनिभिःसीतयालक्ष्मणेनावृतोवसन्नपिकिंचित्कालमेवोपावसदित्यन्वयः । एवेत्यस्याध्याहारः । नवहुकालमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

तत्रहेतुमाह । नागराश्चेति । लक्ष्मणेनचेति । सहेतिशेषः ॥ ७७ ॥ कार्यंरावणवधरूपम् ॥ ७८ ॥ जनसंबाधवर्जितंनागरजनसंबाधहीनम् ॥ ७९ ॥
गत्वाअत्र्याश्रममितिशेषः । अत्रिंदंडवत्प्रणम्यरामोऽहमभिवादयेइत्याहेत्यन्वयः ॥ ८० ॥ प्रसंगादागत्यापित्वद्दर्शनेनाहंधन्यःकिंवक्तव्यंत्वद्दर्शनोद्देशेनैवा
गतोधन्यइति ॥ ८१ ॥ परंहरिमंतर्यामिरूपम् । उपासनाभिस्तत्सारूप्यंयेगतास्तद्व्यवच्छेदायपरमिति ॥ ८२ ॥ लक्ष्मणंचैवेति । दृष्टेतिशेषः । वाक्य

नागराश्चसदायांतिरामदर्शनलालसाः ॥ चित्रकूटस्थितंज्ञात्वासीतयालक्ष्मणेनच ॥ ७७ ॥ दृष्ट्वातज्जनसंबाधंरामस्तत्याजतंगिरिम् ॥
दंडकारण्यगमनेकार्यमप्यनुचिंतयन् ॥ ७८ ॥ अन्वगात्सीतयाभ्रात्राह्यत्रेराश्रममुत्तमम् ॥ सर्वत्रसुखसंवासंजनसंबाधवर्जितम् ॥ ७९ ॥
गत्वामुनिमुपासीनंभासयंतंतपोवनम् ॥ दंडवत्प्रणिपत्याहरामोऽहमभिवादये ॥ ८० ॥ पितुराज्ञांपुरस्कृत्यदंडकानहमागतः ॥ वन
वासमिषेणापिधन्योऽहंदर्शनात्तव ॥ ८१ ॥ श्रुत्वारामस्यवचनंरामंज्ञात्वाहरिंपरम् ॥ पूजयामासविधिवद्भक्त्यापरमयामुनिः ॥ ८२ ॥
वन्यैःफलैःकृतातिथ्यमुपविष्टंरघूत्तमम् ॥ सीतांचलक्ष्मणंचैवसंतुष्टोवाक्यमब्रवीत् ॥ ८३ ॥ भार्यामेऽतीवसंवृद्धाह्यनसूयेतिविश्रुता ॥
तपश्चरंतीसुचिरंधर्मज्ञाधर्मवत्सला॥८४॥ अंतस्तिष्ठतितांसीतापश्यत्वरिनिषूदन ॥ तथेतिजानकींप्राहरामोराजीवलोचनः ॥८५॥ गच्छ
देवींनमस्कृत्यशीघ्रमेहिपुनःशुभे ॥ तथेतिरामवचनंसीताचापितथाऽकरोत् ॥ ८६ ॥ दंडवत्पतितामग्रेसीतांदृष्ट्वाऽतिहृष्टधीः ॥ अन
सूयासमालिंग्यवत्सेसीतेतिसादरम् ॥ ८७ ॥ दिव्येददौकुंडलेद्वेनिर्मितेविश्वकर्मणा ॥ दुकूलेद्वेददौतस्यैनिर्मलेभक्तिसंयुता ॥ ८८ ॥
अंगरागंचसीतायैददौदिव्यंशुभानना ॥ नत्यक्ष्यतेंऽगरागेणशोभात्वांकमलानने ॥ ८९ ॥ पातिव्रत्यंपुरस्कृत्यराममन्वेहिजानकि ॥
कुशलीराघवोयातुत्वयासहपुनर्गृहम् ॥ ९० ॥

मब्रवीत् । राममितिशेषः ॥ ८३ ॥ अतीवसंवृद्धाअत्यंतवृद्धतरा धर्मवत्सलाधर्मप्रिया ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ सीतारामवचनंतथाअवश्यमित्यंगीकृत्यतथाऽ
करोत्तत्समीपगमनमकरोत् ॥ ८६ ॥ सीतेइतिच्छेदः । संधिरार्षः ॥ ८७ ॥ भक्तिसंयुतासाक्षादीश्वरीयमितिभक्तिमती ॥ ८८ ॥ नत्यक्ष्यतेकदाचिद
पीतिशेषः ॥ ८९ ॥ अथशिक्षयति । पातिव्रत्यमिति । अथाशिषमाह । कुशलीति ॥ ९० ॥

तथैवत्वत्प्रतिनिधितयात्वद्वद्देवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ व्यत्ययंराज्यवनवासयोरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ आगमिष्यामिवनमितिशेषः ॥ ३९ ॥ निश्चयंकृत्वोवाचेति शेषः । आतपेइत्यनेनसर्वथाजीविताशापरित्यागः । प्राङ्मुखउपविवेश । संधिरार्षः ॥ ४० ॥ नेत्रांतसंज्ञांनेत्रांतेनास्योत्थापनंकुर्वितिसूचनाम् ॥ ४१ ॥

तथैवचीरवसनोवनेवत्स्यामिसुव्रत ॥ चतुर्दशसमास्त्वंतुराज्यंकुरुयथासुखम् ॥ ३७ ॥ रामउवाच ॥ पित्रादत्तंतवैवैतद्राज्यंमह्यंवनंददौ॥ व्यत्ययंयद्यहंकुर्यामसत्यंपूर्ववत्स्थितम् ॥ ३८ ॥ भरतउवाच ॥ अहमप्यागमिष्यामिसेवेत्वांलक्ष्मणोयथा ॥ नोचेत्प्रायोपवेशेनत्यजाम्येतत्कलेवरम् ॥ ३९ ॥ इत्येवंनिश्चयंकृत्वादर्भानास्तीर्यचातपे ॥ मनसापिविनिश्चित्यप्राङ्मुखोपविवेशसः ॥ ४० ॥ भरतस्यापिनिर्बंधंदृष्ट्वारामोऽतिविस्मितः ॥ नेत्रांतसंज्ञांगुरवेचकाररघुनंदनः ॥ ४१ ॥ एकांतेभरतंप्राहवसिष्ठोज्ञानिनांवरः ॥ वत्सगुह्यंशृणुष्वेदंमवाक्यात्सुनिश्चितम् ॥ ४२ ॥ रामोनारायणःसाक्षाद्ब्रह्मणायाचितःपुरा ॥ रावणस्यवधार्थायजातोदशरथात्मजः ॥ ४३ ॥ योगमायाऽपिसीतेतिजाताजनकनंदिनी ॥ शेषोऽपिलक्ष्मणोजातोराममन्वेतिसर्वदा ॥ ४४ ॥ रावणंहंतुकामास्तेगमिष्यंतिनसंशयः ॥ कैकेय्यावरदानादियद्यन्निष्ठुरभाषणम् ॥ ४५ ॥ सर्वंदेवकृतंनोचेदेवंसाभाषयेत्कथम् ॥ तस्मात्त्यजाग्रहंतातरामस्यविनिवर्तने ॥ ४६ ॥ निवर्तस्वमहासैन्यैर्भ्रातृभिःसहितःपुरम् ॥ रावणंसकुलंहत्वाशीघ्रमेवागमिष्यति ॥ ४७ ॥ इतिश्रुत्वागुरोर्वाक्यंभरतोविस्मयान्वितः ॥ गत्वासमीपंरामस्यविस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ ४८ ॥ पादुकेदेहिराजेंद्रराज्यायतवपूजिते ॥ तयोःसेवांकरोम्येवयावदागमनंतव ॥ ४९ ॥ इत्युक्त्वापादुकेदिव्येयोजयामासपादयोः ॥ रामस्यतेददौरामोभरतायातिभक्तितः ॥ ५० ॥ गृहीत्वापादुकेदिव्येभरतोरत्नभूषिते ॥ रामंपुनःपरिक्रम्यप्रणनामपुनःपुनः ॥ ५१ ॥ भरतःपुनराहेदंभक्त्यागद्गदयागिरा ॥ नवपंचसमांतेतुप्रथमेदिवसेयदि ॥ ५२ ॥ नागमिष्यसिचेद्रामप्रविशामिमहानलम् ॥ बाढमित्येवतंरामोभरतंसंन्यवर्तयत् ॥ ५३ ॥

॥ ४२ ॥ साक्षात्नारायणःसर्वांतर्यामीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ योगमायातच्छक्तिरूपा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ सादशरथस्त्रीअत्यंतंरामेप्रीतिमतीच ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ राज्यायराज्यपालनसामर्थ्यलाभाय ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ नवपंचसमांतेचतुर्दशवर्षांते ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणेऽयोध्याकांडः समाप्तः ।

अथ श्रीमदध्यात्मरामायणेऽरण्यकंडप्रारंभः ॥

मा.
रा.
ल.

॥ ९१ ॥ सुरदेहोवामनादिः मानुषोदेहोरामादिः तिर्यग्देहोमत्स्यादिः । नचदेहेति । मायिकत्वादितिभावः । त्वत्तोबिभेतीति । त्वज्ज्ञाननाश्यत्वादितिभा

भोजयित्वायथान्यायंरामंसीतासमन्वितम् ॥ लक्ष्मणंचतदारामंपुनःप्राहकृतांजलिः ॥ ९१ ॥ रामत्वमेवभुवनानिविधायतेषांसंरक्षणा यसुरमानुषतिर्यगादीन् ॥ देहान्बिभर्षिनचदेहगुणैर्विलिप्तस्त्वत्तोबिभेत्यखिलमोहकरीचमाया ॥ ९२ ॥ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामाय णेउमामहेश्वरसंवादेअयोध्याकांडेनवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥ श्रीः ॥ अयोध्याकांडेनवसर्गाणांसप्तशतश्लोकाः ॥ ७०० ॥

वः ॥ ९२ ॥ ॥ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणः पुत्रस्य श्रीरामवर्मणः कृतावध्यात्मरामायण सेतौ अयोध्याकांडे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ द्वितीयोऽयं काण्डः समाप्तः ॥ २ ॥

इदमध्यात्मरामायणायोध्याकाण्डं मुम्बय्यां श्रीकृष्णदासात्मजेन
खेमराजेन स्वकीये 'श्रीवेंकटेश्वर' यन्त्रालयेऽङ्कित्वा प्रकाशितम्.
संवत् १९५२, शके १८१७, सन् १८९५.

साशोभमानांतैर्व्यदृश्यतेत्यर्थः ॥ १६ ॥ महासत्त्वंमहाशरीरंप्राणिनम् ॥ १७ ॥ करालदंष्ट्रायुतंवदनंयस्यतत् वामांसेवामस्कंधेन्यस्तशूलाग्रेग्रथिता अनेकमानुषायेनतत् ॥ १८ ॥ गजव्याघ्रमहिषमितिसमाहारद्वंद्वः । ज्याआरोपितायस्मिंस्तत् ॥ १९ ॥ अग्रेसंमुखदेशेवर्तमानोऽस्मदभिमुखमायाति भीरूणांभयमावहन्नित्यनेननास्माकंभयमितिध्वनितम् ॥ २० ॥ अचलइवरामःस्थितइत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ वक्त्रप्रविष्टकवलो

अंबुजैःशीतलोदेनशोभमानाव्यदृश्यत ॥ तत्समीपमथोगत्वापीत्वातत्सलिलंशुभम् ॥ १६ ॥ ऊषुस्तेसलिलाभ्याशेक्षणंछायामुपाश्रिताः ॥ ततोदद्दृशुरायांतंमहासत्त्वंभयानकम् ॥ १७ ॥ करालदंष्ट्रवदनंभीषयंतंस्वगर्जितैः ॥ वामांसेन्यस्तशूलाग्रग्रथितानेकमानुषम् ॥ ॥१८॥ भक्षयंतंगजव्याघ्रमहिषंवनगोचरम् ॥ ज्यारोपितंधनुर्धृत्वारामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १९ ॥ पश्यभ्रातर्महाकायोराक्षसोऽयमुपागतः ॥ आयात्यभिमुखंनोऽग्रेभीरूणांभयमावहन् ॥ २० ॥ सज्जीकृतधनुस्तिष्ठमाभैर्जनकनंदिनि ॥ इत्युक्त्वाबाणमादायस्थितोरामइवाचलः ॥ २१ ॥ सतुदृष्ट्वारमानाथंलक्ष्मणंजानकींतदा ॥ अट्टहासंततःकृत्वाभीषयन्निदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ कौयुवांबाणतूणीरजटावल्कलधारिणौ ॥ मुनिवेषधरौबालौस्त्रीसहायौसुदुर्मदौ ॥ २३ ॥ सुंदरौवतमेवक्त्रप्रविष्टकवलोपमौ ॥ किमर्थमागतौघोरंवनंव्यालनिषेवितम् ॥ २४ ॥ श्रुत्वारक्षोवचोरामःस्मयमानउवाचतम् ॥ अहंरामस्त्वयंभ्रातालक्ष्मणोममसंमतः ॥ २५ ॥ एषासीताममप्राणवल्लभावयमागताः ॥ पितृवाक्यंपुरस्कृत्यशिक्षणार्थंभवादृशाम् ॥ २६ ॥ श्रुत्वातद्रामवचनमट्टहासमथाकरोत् ॥ व्यादायवक्त्रंबाहुभ्यांशूलमादायसत्वरः ॥ २७ ॥ मांनजानासिरामत्वंविराधंलोकविश्रुतम् ॥ मद्भयान्मुनयःसर्वेत्यक्त्वावनमितोगताः ॥ २८ ॥ यदिजीवितुमिच्छास्तितत्यक्त्वासीतांनिरायुधौ ॥ पलायतंनचेच्छीघ्रंभक्षयामियुवामहम् ॥ २९ ॥

पमावित्यनेनसुकरवधत्वंध्वनयति । व्यालादुष्टाहिंस्रजीवाः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ जीवितुमिच्छास्ति । युवयोरितिशेषः । शीघ्रंपलायतं नोचेद्भक्षयामीत्यन्वयः ॥ २९ ॥

१ कह्लारादिभिः।

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सर्पइवेति । उरसैवेतिभावः ॥ ३३ ॥ रुधिरौघेणसहतच्छिरोभूतलेपपातेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ विराधकायान्निः सृतइतिशेषः । विमलांबरंनिर्मलवस्त्रंतेनावृतः चामीकरंसुवर्णम् ॥ ३६ ॥ भवप्रवाहस्यसंसारप्रवाहस्योपरमोनाशोयस्मात्तं घृणायाःदयायाः आकरमुत्पत्तिस्थानं प्रपन्नानांशरणागतानांसर्वपीडानाशकम् ॥ ३७ ॥ राजीवंकमलम् । अकारणकोपमूर्तिनानिर्निमित्तकोपमूर्तिना ॥ ३८ ॥ मेकर्णपुटंत्वदीयंकथामृतंपात्वित्यन्वयः । पिबतुसादरंशृणोत्वित्यर्थः । पिबादेशाभावआर्षः । एवंमदंगजातंसर्वंभवदीयमेवास्तु । भवत्सेवापरमेवास्त्वित्य

इत्युक्त्वाराक्षसःसीतामादातुमभिदुद्रुवे ॥ रामश्चिच्छेतद्बाहूशरेणप्रहसन्निव ॥ ३० ॥ ततःक्रोधपरीतात्माव्यादायविकटंमुखम् ॥ राममभ्यद्रवद्रामश्चिच्छेदपरिधावतः ॥ ३१ ॥ पदद्वयंविराधस्यतदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३२ ॥ ततःसर्पइवास्येनग्रसितुंराममापतत् ॥ ततोऽर्धचंद्राकारेणबाणेनास्यमहच्छिरः ॥ ३३ ॥ चिच्छेदरुधिरौघेणपपातधरणीतले ॥ ततःसीतासमालिंग्यप्रशशंसरघूत्तमम् ॥ ३४ ॥ ततोदुंदुभयोनेदुर्दिविदेवगणेरिताः ॥ ननृतुश्चाप्सराहृष्टाजगुर्गंधर्वकिन्नराः ॥ ३५ ॥ विराधकायादतिसुंदराकृतिर्विभ्राजमानोविमलांबरावृतः ॥ प्रतप्तचामीकरचारुभूषणोव्यदृश्यताग्रेगगनेरविर्यथा ॥ ३६ ॥ प्रणम्यरामंप्रणतार्तिहारिणंभवप्रवाहोपरमंघृणाकरम् ॥ प्रणम्यभूयःप्रणनामदंडवत्प्रपन्नसर्वार्तिहरंप्रसन्नधीः ॥ ३७ ॥ विराधउवाच ॥ श्रीरामराजीवदलायताक्षविद्याधरोऽहंविमलप्रकाशः ॥ दुर्वाससाऽकारणकोपमूर्तिनाशप्तःपुरासोऽद्यविमोचितस्त्वया ॥ ३८ ॥ इतःपरंत्वच्चरणारविंदयोःस्मृतिःसदामेऽस्तुभवोपशांतये ॥ त्वन्नामसंकीर्तनमेववाणीकरोतुमेकर्णपुटंत्वदीयम् ॥ ३९ ॥ कथामृतंपातुकरद्वयंतेपादारविंदार्चनमेवकुर्यात् ॥ शिरश्चतेपादयुगप्रणामंकरोतुनित्यंभवदीयमेवम् ॥ ४० ॥ नमस्तुभ्यंभगवतेविशुद्धज्ञानमूर्तये ॥ आत्मारामायरामायसीतारामायवेधसे ॥ ४१ ॥ प्रपन्नंपाहिमांरामयास्यामित्वदनुज्ञया ॥ देवलोकंरघुश्रेष्ठमायामांमावृणोतुते ॥ ४२ ॥ इतिविज्ञापितस्तेनप्रसन्नोरघुनंदनः ॥ ददौवरंतदाप्रीतोविराधायमहामतिः ॥ ४३ ॥ गच्छविद्याधराशेषमायादोषगुणाजिताः ॥ त्वयामद्दर्शनात्सद्योमुक्तोज्ञानवतांवरः ॥ ४४ ॥

र्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ आत्मनिस्वस्वरूपेआरमतितस्मैसर्वदातदनुसंधानवतेइत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इदानींप्रार्थयते । मायेत्यादि ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अशेषामायादोषरूपालोकेगुणास्तत्त्वेन लोकेप्रसिद्धास्त्वयामद्दर्शनाज्जिताः अथत्वंज्ञानवतांवरोभूत्वामुक्तोभविष्यसीतिशेषः ॥ ४३ ॥

परंमोक्षंयाहिप्राशुहि ॥ ४५ ॥ रामेणरक्षोनिधनंकृतंतेननिधनेनतस्यरक्षसःशापाद्विमुक्तिःकृता तस्यैवंवरदानंचकृतं यतस्तेनपुनरेवविद्याधरत्वंलब्धमतो
रामंगृणन्नरोऽखिलार्थानेतिप्राप्नोति ॥ ४६ ॥ ॥ इति श्रीमत्सकलराजाविपदुद्धरण० अध्यात्मरामायणसेतौअरण्यकांडेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥
विराधेइति ॥ १ ॥ आयातमागतम् ॥ २ ॥ अभिगम्यसंमुखागमनपूर्वकंतमानीयउपवेशयत् । अडभावआर्षः ॥ ३ ॥ आसंस्थितः तपसेतपःकर्तुं
कृतनिश्चयः ॥ ४ ॥ तवसंदर्शनाकांक्षीइहैवासमितिपूर्वेणान्वयः । यतस्त्वंपरमेश्वरः मोक्षदः ॥ ५ ॥ विरक्तःसन्शोभनंपुण्यंहिंसारहितत्वात्तपस्तत्फ

मद्भक्तिर्दुर्लभालोकेजाताचेन्मुक्तिदायतः ॥ अतस्त्वंभक्तिसंपन्नःपरंयाहिममाज्ञया ॥ ४५ ॥ रामेणरक्षोनिधनंसुघोरंशापाद्विमुक्तिर्वरदान
मेवम् ॥ विद्याधरत्वंपुनरेवलब्धंरामंगृणन्नेतिनरोऽखिलार्थान् ॥ ४६ ॥ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेअरण्यकां
डेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ विराधेस्वर्गतेरामोलक्ष्मणेनचसीतया ॥ जगामशरभंगस्यवनंसर्वसुखावहम् ॥ १ ॥ शरभंगस्ततोदृष्ट्वारामंसौमि
त्रिणासह ॥ आयातंसीतयासार्धंसंभ्रमादुत्थितःसुधीः ॥ २ ॥ अभिगम्यसुसंपूज्यविष्टरेषूपवेशयत् ॥ आतिथ्यमकरोत्तेषांकंदमूलफला
दिभिः ॥ ३ ॥ प्रीत्याऽऽहशरभंगोऽपिरामंभक्तपरायणम् ॥ वहुकालमिहैवासंतपसेकृतनिश्चयः ॥ ४ ॥ तवसंदर्शनाकांक्षीरामत्वंपरमेश्व
रः ॥ अद्यमत्तपसासिद्धंयत्पुण्यंवहुविद्यते ॥ तत्सर्वंतवदास्यामिततोमुक्तिंव्रजाम्यहम् ॥ ५ ॥ समर्प्यरामस्यमहत्सुपुण्यफलंविरक्तःशर
भंगयोगी ॥ चितिंसमारोहयदप्रमेयंरामंससीतंसहसाप्रणम्य ॥ ६ ॥ ध्यायंश्चिरंराममशेषहृत्स्थंदूर्वादलश्यामलमंबुजाक्षम् ॥ चीरांवरं
स्निग्धजटाकलापंसीतासहायंसहलक्ष्मणंतम् ॥ ७ ॥ कोवादयालुःस्मृतकामधेनुरन्योजगत्यांरघुनायकादहो ॥ स्मृतोमयानित्यमनन्य
भाजाज्ञात्वास्मृतिंमेस्वयमेवयातः ॥ ८ ॥ पश्यत्विदानींदेवेशोरामोदाशरथिःप्रभुः ॥ दग्ध्वास्वदेहंगच्छामिब्रह्मलोकमकल्मषः ॥ ९ ॥
अयोध्याधिपतिर्मेऽस्तुहृदयेराघवःसदा ॥ यद्वामांकेस्थितासीतामेघस्येवतडिल्लता ॥ १० ॥

लंरामस्यसमर्प्यदत्त्वासहसातत्क्षणमेवचितिंसमारोहयत्समारुहत् । निवृत्तप्रेषणाण्णिच् ॥ ६ ॥ अशेषहृत्स्थंसर्वांतर्यामिणम् । सहलक्ष्मणम् । समस्त ॥ ६२ ॥
त्वेऽपिवोपसर्जनस्येतिसादेशाभावः ॥ ७ ॥ स्मृतकामधेनुःस्मृतःसन्कामधेनुस्तत्तुल्यः । सर्वमनोरथपूरकत्वात् । यातः आगतः ॥ ८ ॥ ब्रह्मलोकमु
पासकत्वान्मोक्षद्वारभूतम् ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथेति ॥ दिनंदिनशेषम् ॥ १ ॥ यत्रदंडकंविपिनंमुनिमंडलमंडितंतत्रगच्छामहे त्वमाज्ञातुंतत्राज्ञांकर्तुम् ॥ २ ॥ ३ ॥ मार्गद्रष्टामार्गदर्शयिता लोकानुसारिणःलोकवदज्ञत्वंनाटयतः ॥ ४ ॥ वारितःनिवर्तध्वमितिप्रार्थितः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ रामाभिनंदिताःरामेणानंदपूर्वकंगच्छतेतिदत्तानुमतयः ॥ ९ ॥ झिल्लीझंकारोझिल्लीशब्दः ॥ १० ॥ ११ ॥ सहितेनयुवाभ्यांमिलितेनगंतव्यमित्युक्तमितिशेषः । दधत्

श्रीमहादेव उवाच ॥ ॥ अथतत्रदिनंस्थित्वाप्रभातेरघुनंदनः ॥ स्नात्वामुनिंसमामंत्र्यप्रयाणायोपचक्रमे ॥ १ ॥ मुनेगच्छामहेसर्वेमुनिमंडलमंडितम् ॥ विपिनंदंडकंयत्रत्वमाज्ञातुमिहार्हसि ॥ २ ॥ मार्गप्रदर्शनार्थायशिष्यानाज्ञप्तुमर्हसि ॥ श्रुत्वारामस्यवचनंप्रहस्यात्रिर्महायशाः ॥प्राहतत्ररघुश्रेष्ठंरामरामसुराश्रय ॥३॥ सर्वस्यमार्गद्रष्टात्वंतवकोमार्गदर्शकः ॥ तथापिदर्शयिष्यंतितवलोकानुसारिणः ॥४॥ इतिशिष्यान्समादिश्यस्वयंकिंचित्तमन्वगात् ॥ रामेणवारितःप्रीत्याअत्रिःस्वभवनंययौ ॥ ५ ॥ क्रोशमात्रंततोगत्वाददर्शमहतींनदीम् ॥ अत्रेःशिष्यानुवाचेदंरामोराजीवलोचनः ॥ ६ ॥ नद्याःसंतरणेकश्चिदुपायोविद्यतेनवा ॥ ऊचुस्तेविद्यतेनौकासुदृढारघुनंदन ॥ ७ ॥ तारयिष्यामहेयुष्मान्वयमेवक्षणादिह ॥ ततोनाविसमारोप्यसीतांराघवलक्ष्मणौ ॥ ८ ॥ क्षणात्संतारयामासुर्नदींमुनिकुमारकाः ॥ रामाभिनंदिताःसर्वेजग्मुरत्रेरथाश्रमम् ॥ ९ ॥ तावेत्यविपिनंघोरंझिल्लीझंकारनादितम् ॥ नानामृगगणाकीर्णंसिंहव्याघ्रादिभीषणम् ॥ १० ॥ राक्षसैर्घोररूपैश्चसेवितंरोमहर्षणम् ॥ प्रविश्यविपिनंघोरंरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ११ ॥ इतःपरंप्रयत्नेनगंतव्यंसहितेनमे ॥ धनुर्गुणेनसंयोज्यशरानपिकरेदधत् ॥ १२ ॥ अग्रेयास्याम्यहंपश्चात्त्वमन्वेहिधनुर्धरः ॥ आवयोर्मध्यगासीतामायेवात्मपरात्मनोः ॥ १३ ॥ चक्षुश्चारयसर्वत्रदृष्टंरक्षोभयंमहत् ॥ विद्यतेदंडकारण्येश्रुतपूर्वमरिंदम ॥ १४ ॥ इत्येवंभाषमाणौतौजग्मतुःसार्धयोजनम् ॥ तत्रैकापुष्करिण्यास्तेकह्लारकुमुदोत्पलैः ॥ १५ ॥

आदधदित्यर्थः ॥ १२ ॥ साहित्यप्रकारमेवाह । अग्रइति । आत्मपरात्मनोर्जीवेशयोर्मध्यगा । आश्रयत्वविषयत्वाभ्यांसंबद्धामायेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ दृष्टमपशकुनैःसूचितम् ॥ ननुशकुनादिषुकोविश्वासस्तत्राह । श्रुतपूर्वमिति । दंडकारण्यंपूर्वमृषीणांमुखाच्छ्रुतंरक्षोभयंविद्यतेशकुनैश्चतन्निश्चितमित्यर्थः ॥ १४ ॥ कह्लारशीतोदकादियुक्तापुष्करिणीतत्रास्ते ॥ १५ ॥

अगस्त्यमंडलंतदाश्रमम् ॥ २ ॥ ३ ॥ देवर्षिभिरितिच्छंदोभंगआर्षः । मुनिमंदिरैःसर्वतोऽलंकृतमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ व्याख्या
तोराममंत्रार्थोयेनतम् । प्रययौ । मुनेःसमीपमितिशेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ कांक्षमाणः तमेवेत्यनुकर्षः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ सीतयेत्यादेःसहेतिशेषः ॥

तेनसंपूजितःसम्यग्भुक्त्वामूलफलादिकम् ॥ परेद्युःप्रातरुत्थायजग्मुस्तेऽगस्त्यमंडलम् ॥ २ ॥ सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यंनानामृगगणैर्युतम्॥
पक्षिसंघैश्चविविधैर्नादितंनंदनोपमम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मर्षिभिर्देवर्षिभिःसेवितंमुनिमंदिरैः ॥ सर्वतोऽलंकृतंसाक्षाद्ब्रह्मलोकमिवापरम् ॥ ४ ॥
बहिरेवाश्रमस्याथस्थित्वारामोऽब्रवीन्मुनिम् ॥ सुतीक्ष्णागच्छत्वंशीघ्रमागतंमांनिवेदय ॥५॥ अगस्त्यमुनिवर्यायसीतयालक्ष्मणेनच ॥
महाप्रसादइत्युक्त्वासुतीक्ष्णःप्रययौगुरोः॥ ६ ॥ आश्रमंत्वरयातत्रऋषिसंघसमावृतम् ॥ उपविष्टंरामभक्तैर्विशेषेणसमायुतम् ॥ ७ ॥
व्याख्यातराममंत्रार्थंशिष्येभ्यश्चातिभक्तितः ॥ दृष्ट्वागस्त्यंमुनिश्रेष्ठंसुतीक्ष्णःप्रययौमुनेः ॥८॥ दंडवत्प्रणिपत्याहविनयावनतःसुधीः ॥
रामोदाशरथिर्ब्रह्मन्सीतयालक्ष्मणेनच ॥ ९ ॥ आगतोदर्शनार्थंतेबहिस्तिष्ठतिसांजलिः ॥ अगस्त्यउवाच ॥ शीघ्रमानयभद्रंतेरामंमं
मद्हृदिस्थितम् ॥ तमेवध्यायमानोऽहंकांक्षमाणोऽत्रसंस्थितः ॥ १० ॥ इत्युक्त्वास्वयमुत्थायमुनिभिःसहितोद्रुतम् ॥ अभ्ययात्परयाभ
क्त्यागत्वाराममथाब्रवीत् ॥ ११ ॥ आगच्छरामभद्रंतेदिष्ट्यातेऽद्यसमागमः ॥ प्रियातिथिर्ममप्राप्तोऽस्यद्यमेसफलंदिनम् ॥ १२ ॥ रा
मोऽपिमुनिमायांतंदृष्ट्वाहर्षसमाकुलः ॥ सीतयालक्ष्मणेनापिदंडवत्पतितोभुवि ॥ १३ ॥ द्रुतमुत्थाप्यमुनिराड्राममालिंग्यभक्तितः ॥
तद्गात्रस्पर्शजाह्लादस्रवन्नेत्रजलाकुलः ॥ १४ ॥ गृहीत्वाकरमेकेनकरेणरघुनंदनम् ॥ जगामस्वाश्रमंहृष्टोमनसामुनिपुंगवः ॥ १५ ॥
सुखोपविष्टंसंपूज्यपूजयाबहुविस्तरम् ॥ भोजयित्वायथान्यायंभोज्यैर्वन्यैरनेकधा ॥ १६ ॥ सुखोपविष्टमेकांतेरामंशशिनिभाननम् ॥
कृतांजलिरुवाचेदमगस्त्योभगवानृषिः ॥ १७ ॥

॥ १३ ॥ तद्गात्रस्पर्शजाह्लादेनस्रवयन्नेत्रजलंतेनाकुलः ॥ १४ ॥ रघुनंदनंरघुनंदस्येत्यर्थः ॥ १५ ॥ वन्यैर्भोज्यैर्भोजयित्वेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ हेरामतवदर्शनाकांक्षीतपश्चरन् तदादितत्कालमारभ्यवसामीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ अथभगवत्स्वरूपंशिष्यान्बोधयितुमन्यथात्वशंकावारणायभ गवदग्रएवाह । सृष्टेःप्रागिति ॥ त्वमेकएवासीः निर्विकल्पःविकल्परूपसकलप्रपंचहीनः । तत्रहेतुः अनुपाधिकइति । उपाध्यसंबद्धइत्यर्थः । ननुकिंसर्वथो पाधिर्नास्त्येवेति नेत्याह। त्वदिति । अस्त्येवसापरंतुस्वकल्पितत्वत्संबंधहीनासा । अतस्त्वमनुपाधिकइत्याशयः ॥ २० ॥ अथसृष्टिमुपक्रमते । त्वामि ति । त्वांनिर्गुणमेवसंतंयदासाशक्तिःस्वकल्पितसंबंधेनत्वामावृणोतित्वत्संबंधामात्मानंमनुतेनतुकदाचिदपित्वंतत्संबंधमात्मानंमनुषेअतोनिर्गुणमेवेत्युक्तम् । तदातांमायामव्याकृतमित्याहुः ॥ २१ ॥ तस्यास्तदवस्थायांनामांतराण्यप्याह । मूलप्रकृतिरित्यादि । तदुक्तंकपिलेन । मूलप्रकृतिरविकृतिः । इत्यादि ना ॥ २२ ॥ सात्वत्संबंधामात्मानंमन्वानाअतएवत्वयासंक्षोभ्यमाणा संक्षोभश्चात्रतत्कल्पितसंबंधएवेतिबोध्यम् । महत्तत्त्वमिति । सविकारात्प्रधानात्तु

त्वदागमनमेवाहंप्रतीक्षन्समवस्थितः ॥ यदाक्षीरसमुद्रांतेब्रह्मणाप्रार्थितःपुरा ॥ १८ ॥ भूमेर्भारापनुत्त्यर्थंरावणस्यवधायच ॥ तदादिद र्शनाकांक्षितवरामतपश्चरन् ॥ वसामिमुनिभिःसार्धंत्वामेवपरिचिंतयन् ॥ १९ ॥ सृष्टेःप्रागेकएवासीर्निर्विकल्पोऽनुपाधिकः ॥ त्वदाश्र यात्वद्विषयामायातेशक्तिरुच्यते ॥ २० ॥ त्वामेवनिर्गुणंशक्तिरावृणोतियदातदा ॥ अव्याकृतमितिप्राहुर्वेदांतपरिनिष्ठिताः ॥ २१ ॥ मूलप्रकृतिरित्येकेप्राहुर्मायेतिकेचन ॥ अविद्यासंसृतिर्बंधइत्यादिबहुधोच्यते ॥ २२ ॥ त्वयासंक्षोभ्यमाणासामहत्तत्त्वंप्रसूयते ॥ महत्त त्त्वादहंकारस्त्वयासंचोदितादभूत् ॥२३॥ अहंकारोमहत्तत्त्वसंवृतास्त्रिविधोऽभवत् ॥ सात्त्विकोराजसश्चैवतामसश्चेतिभण्यते ॥२४॥

महत्तत्त्वमजायत । महानितियतःख्यातिर्लोकानांजायतेसदा ॥ इतिस्मृतेः । निश्चयोऽस्यसाधारणीवृत्तिः एतदभिमानिनिहिरण्यगर्भेऽपिमहानितिशब्दः । सर्वेषांस्वस्वबुद्धिरूपाः प्रतिनियतोपाधयश्चास्यैवमहत्तत्त्वस्यांशा अस्यानेकबुद्धिमंडलरूपत्वादितिबोध्यम् । त्वयासंचोदितात्प्रेरितान्महत्तत्त्वादहंकारोऽभू त् । सचाहंममेत्यभिमानवृत्तिकमंतःकरणद्रव्यम् । अहंकारोऽभिमानश्चकर्तामंताचसस्मृतः ॥ इतिकौर्मोक्तेः । अभिमानोऽभिमानवृत्तिकइत्यर्थः ॥ २३ ॥ महत्तत्त्वसंवृतस्तदुपादानकत्वात् यथाघटोमृदा।सत्त्वाद्युपाधिकत्वेनत्रैविध्यम्। मूलप्रकृतेस्त्रिगुणत्वेनतत्कार्यत्वान्महत्तत्त्वस्यत्रिगुणत्वम्। सात्त्विकोराजसश्चै वतामसश्चत्रिधामहान् ॥ इतिस्मृतेः । तत्कार्यत्वाच्चाहंकारस्यत्रैविध्यम् । एवमग्रेऽपिबोध्यम् ॥ २४ ॥

सूक्ष्मतन्मात्राणिशब्दस्पर्शरूपरसगंधतन्मात्राणि अतःसूक्ष्मतन्मात्रेभ्यःस्थूलानिभूतानि तत्रशब्दतन्मात्रादाकाशम् स्पर्शतन्मात्रात्पूर्वसहिताद्वायुः ताभ्यांसहिताद्रूपतन्मात्रात्तेजः तैःसहिताद्रसतन्मात्राज्जलम् एतैःसहिताद्गंधतन्मात्रात्पृथिवीत्याद्यस्मद्गुरुकृतसांख्यतंत्रवृत्तौविस्तरः । तदेवाह । क्रमोत्तरगुणानीति । क्रमेणाधिकगुणानि आकाशंशब्दमात्रगुणम् वायुःशब्दस्पर्शगुणः तेजःशब्दस्पर्शरूपगुणम् जलंशब्दस्पर्शरूपरसगुणम् भूःशब्दस्पर्शरूपरसगंधगुणेति॥ २५॥ राजसादहंकारादिंद्रियाणिराजसाहंकारोपादानकानीत्यर्थः । तानिचवाक्पाणिपादपायूपस्थरूपाणिकर्मेंद्रियाणि पंच । चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणाख्यानिज्ञानेंद्रियाणिपंचेत्येवंदश वचनादानविहरणानंदोत्सर्गाश्चकर्मेंद्रियाणांवृत्तयः । ज्ञानेंद्रियाणांचसविकल्पकनिर्विकल्पकोभयरूपज्ञानरूपावृत्तिःतत्रनिर्विकल्पकंकिंचिदिदमितिज्ञानम् । देवतामनश्चसात्त्विकाः । सात्त्विकाहंकारोपादानाइत्यर्थः । देवताः ताश्चचक्षुषोरविः श्रोत्रस्यदिक् त्वचोवायुः रसनस्यवरुणः घ्राणस्याश्विनौ वाचोऽग्निः पाण्योरिंद्रः पादयोरुपेंद्रः पायोर्मित्रः उपस्थस्यकोब्रह्मेति मनइंद्रियमपिअवांतरत्वात्पृथगुक्तम् । सूत्ररूपंप्राणादि । क्रियाशक्तेःप्राणादेरेवसूत्रव्यवहारात् । तदात्मकंहिरण्यगर्भरूपंलिंगंसर्वकार्यकर्तृत्वात्सर्वसूक्ष्मसमष्टिरूपमभवदित्यर्थः ॥ २६ ॥ ततोविराट् स्थूलसमष्टिरयम् । तदाह । स्थूलाद्भूतकदंबकादिति । इदमिंद्रियादेरप्युपलक्षणम् । तस्मादेवविराजःपुरुषात्सर्वंस्थावरंजंगमंचाभिव्यक्तमित्यर्थः ॥ २७ ॥ तत्रजंगममाह । देवेत्यादि । कालकर्मक्रमेण कालक्रमेणयथा हेमंतेव्रीहयो वसंतेयवादि कर्मक्रमेणकालसहकृतेनतिर्यङ्मनुष्यदेवत्वप्राप्तिः । उपाधिभेदेनब्रह्मादिरूपोऽपित्वमेवेत्याह । रजोगुणतःतद्रूपोपाधेः जगतःसर्वकारणम् । सर्वस्यजगतःकारणमित्यर्थः । आर्षत्वात्समासः ॥ २८ ॥

तामसात्सूक्ष्मतन्मात्राण्यासन्भूतान्यतःपरम् ॥ स्थूलानिक्रमशोरामक्रमोत्तरगुणानिह ॥ २५ ॥ राजसानींद्रियाण्येवसात्त्विकादेवतामनः ॥ तेभ्योऽभवत्सूत्ररूपंलिंगंसर्वगतंमहत् ॥ २६ ॥ ततोविराट्समुत्पन्नःस्थूलाद्भूतकदंबकात् ॥ विराजःपुरुषात्सर्वंजगत्स्थावरजंगमम् ॥ २७ ॥ देवतिर्यङ्मनुष्याश्चकालकर्मक्रमेणतु ॥ त्वंरजोगुणतोब्रह्माजगतःसर्वकारणम् ॥ २८ ॥

१-एतट्टीकाकर्तृगुरुश्च श्रीनागेशभट्टोऽवधेयः । यच्च-टीकोपक्रम उक्तं-भट्टनागेशशिष्येणेति ।

अरूपिणः अरूपस्यापि। छांदसइनिः। मायाविडंबनेनमायाव्यवहारेणकृतम्। स्पष्टमन्यत् ॥ ३२ ॥ नियतसेवितेति। नियमेनसेवितेत्यर्थः। मद्भागधेयंमदृष्टारब्धंशरीरमितियावत् । अनेनशरीराणांपरादृष्टमात्रजन्यत्वंसूचितम् ॥ ३३ ॥ जानंतु । अन्येऽपियोगिनइतिशेषः । देशेत्यादि । देशकालाद्यपरिच्छिन्नमित्यर्थः । घनेति । चैतन्यमात्ररूपमित्यर्थः। प्रत्यक्षतइति । ममतुपरिदृश्यमानेऽत्रैवप्रीतिर्नतुपरेवाङ्मनसागोचरेइत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ मदृतेमद्भक्तिंविनेत्यर्थः। तलोपश्छांदसः।

पश्यामिरामतवरूपमरूपिणोऽपिमायाविडंबनकृतंसुमनुष्यवेषम् ॥ कंदर्पकोटिसुभगंकमनीयचापबाणंदयार्द्रहृदयंस्मितचारुवक्त्रम् ॥ ॥ ३२ ॥ सीतासमेतमजिनांबरमप्रधृष्यंसौमित्रिणानियतसेवितपादपद्मम् ॥ नीलोत्पलद्युतिमनंतगुणंप्रशांतंतद्भागधेयमनिशंप्रणमामि रामम् ॥ ३३ ॥ जानंतुरामतवरूपमशेषदेशकालाद्युपाधिरहितंघनचित्प्रकाशम् ॥ प्रत्यक्षतोऽद्यममगोचरमेतदेवरूपंविभातुहृदयेनपरंविकांक्षे ॥३४॥ इत्येवंस्तुवतस्तस्यरामःसस्मितमब्रवीत् ॥ श्रीरामउवाच ॥ मुनेजानामितेचित्तंनिर्मलंमदुपासनात् ॥ ३५ ॥ अतोऽहमागतोद्रष्टुंमदृतेनान्यसाधनम् ॥ मन्मन्त्रोपासकालोकेमामेवशरणंगताः ॥३६॥ निरपेक्षानान्यगतास्तेषांदृश्योऽहमन्वहम् ॥ स्तोत्रमेतत्पठेद्यस्तुत्वत्कृतंमत्प्रियंसदा ॥३७॥ सद्भक्तिर्मेभवेत्तस्यज्ञानंचविमलंभवेत् ॥ त्वंममोपासनादेवविमुक्तोऽसीहसर्वतः ॥३८॥ देहांतेममसायुज्यंलप्स्यसेनात्रसंशयः ॥ गुरुंतेद्रष्टुमिच्छाम्यगस्त्यंमुनिनायकम् ॥ किंचित्कालंतत्रवस्तुंमनोमेत्वरयत्यलम् ॥३९॥ सुतीक्ष्णोऽपितथेत्याहश्वोगमिष्यसिराघव ॥ अहमप्यागमिष्यामिचिराद्दृष्टोमहामुनिः ॥४०॥ अथप्रभातेमुनिनासमेतोरामःससीतःसहलक्ष्मणेन॥ अगस्त्यसंभाषणलोलमानसःशनैरगस्त्यानुजमंदिरंययौ ॥४१॥ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेअरण्यकांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ अथरामःसुतीक्ष्णेनजानक्यालक्ष्मणेनच ॥ अगस्त्यस्यानुजस्थानंमध्याह्नेसमपद्यत ॥ १ ॥

अन्यत्साधनम् । तदेवाह। मन्मंत्रेत्यादिना ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तस्यमेमयिसद्भक्तिःसतीभक्तिर्भवेत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ चिराद्दृष्टोमयापीतिशेषः ॥ ४० ॥ अगस्त्यसंभाषणेलोलमत्युत्कटेच्छावन्मानसंयस्यसइत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणः पुत्रस्यश्रीरामवर्मणः कृतौअध्यात्मरामायणसेतौअरण्यकांडेद्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥ अथेति । अगस्त्यानुजोऽग्निजिह्वनामाऋषिः ॥ १ ॥

१ अग्निजिह्वाश्रमम् ।

इष्टेति । समाः हर्षविषादरहिताः संगवर्जिताःदुःसंगरहिताः । संन्यस्तेत्यादि । त्यक्तकाम्यनित्यसकलकर्माणः । तदेवाह । सर्वदाब्रह्मतत्पराः ॥ ३८ ॥
यमादयोयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयोयोगशास्त्रोक्ताः यर्हियदातेषांसत्संगमोभवेत्तदात्वत्कथाश्रवणरतिःसमुदेतीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥
ततोभक्तिरवश्यंममभूयात् लब्धाचमानश्यत्वित्याकारश्चित्तवृत्तिविशेषःप्रेमाख्यस्तथाप्रेमवतस्त्वज्ज्ञानंस्फुटमेवोदेतीत्यन्वयः ॥ ४० ॥ अयमाद्योमुख्यश्च
तुरैःकुशलैःसेवितोमुक्तेर्मार्गःतस्मात्हेराघवत्वयिप्रेमलक्षणासद्भक्तिर्मेसदाभूयात् ॥ ४१ ॥ हेहरेत्वद्भक्तेषुविशेषतःसंगोभूयादित्यनुषंगः ॥ ४२ ॥ क्रतवः

इष्टप्राप्तिविपत्त्योश्चसमाःसंगविवर्जिताः ॥ संन्यस्ताखिलकर्माणःसर्वदाब्रह्मतत्पराः ॥ ३८ ॥ यमादिगुणसंपन्नाःसंतुष्टायेनकेनचित् ॥
सत्संगमोभवेद्यर्हित्वत्कथाश्रवणेरतिः ॥३९॥ समुदेतिततोभक्तिस्त्वयिरामसनातने ॥ त्वद्भक्तावुपपन्नायांविज्ञानंविपुलंस्फुटम् ॥ ४० ॥
उदेतिमुक्तिमार्गोऽयमाद्यश्चतुरसेवितः ॥ तस्माद्राघवसद्भक्तिस्त्वयिमेप्रेमलक्षणा ॥ ४१ ॥ सदाभूयाद्धरेसंगस्त्वद्भक्तेषुविशेषतः ॥
अद्यमेसफलंजन्मभवत्संदर्शनादभूत् ॥ ४२ ॥ अद्यमेक्रतवःसर्वेबभूवुःसफलाःप्रभो ॥ दीर्घकालंमयातप्तमनन्यमतिनातपः ॥ तस्येहत
पसोरामफलंतवयदर्चनम् ॥ ४३ ॥ सदामेसीतयासार्धंहृदयेवसराघव ॥ गच्छतस्तिष्ठतोवापिस्मृतिःस्यान्मेसदात्वयि ॥४४॥ इतिस्तु
त्वारमानाथमगस्त्योमुनिसत्तमः ॥ ददौचापंमहेंद्रेणरामार्थंस्थापितंपुरा ॥ ४५ ॥ अक्षय्यौबाणतूणीरौखड्गोरत्नविभूषितः ॥ जहिरा
घवभूभारभूतंराक्षसमंडलम् ॥ ४६ ॥ यदर्थमवतीर्णोऽसिमाययामनुजाकृतिः ॥ इतोयोजनयुग्मेतुपुण्यकाननमंडितः ॥ ४७ ॥ अस्ति
पंचवटीनाम्नाआश्रमोगौतमीतटे ॥ नेतव्यस्तत्रतेकालःशेषोरघुकुलोद्वह ॥ ४८ ॥ तत्रैवबहुकार्याणिदेवानांकुरुसत्पते ॥ ४९ ॥ श्रुत्वा
तदागस्त्यसुभाषितंवचःस्तोत्रंचतत्त्वार्थसमन्वितंविभुः ॥ मुनिंसमाभाष्यमुदान्वितोययौप्रदर्शितंमार्गमशेषविद्धरिः ॥ ५० ॥ इतिश्री
मदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेअरण्यकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥

सफलाबभूवुः त्वत्प्रीतिरेवक्रतूनांमुख्यंफलंसाचमदाश्रमेआगमनात्त्वयाव्यक्तीकृता । उक्तमेवार्थंभंग्यंतरेणाह । दीर्घेति ॥ ४३ ॥ अथस्वेष्टंप्रार्थयते । सदेति
॥ ४४ ॥ ४५ ॥ बाणतूणीरौ बाणपूर्णौतूणीरौ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अशेषविदपिमानुष्यंनाटयन्प्रदर्शितंमार्गंययौ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इतिश्री
मत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावली० अध्यात्मरामायणसेतौअरण्यकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥

मार्गेइति ॥ ददर्श दृष्ट्वाचकिमेतदितिविस्मितः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वत्स्ये । वसामीत्यर्थः । आर्षःप्रयोगः ॥ ५ ॥ ६ ॥ गृध्रमहाराजेतिषष्ठीत
त्पुरुषः । अत्रैववनेवसन्मेप्रियंकुर्वितिसंबंधः ॥ ७ ॥ आमंत्रितंसम्यक्बोधितंगृध्रमालिंग्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ तेगौतमीतीरंगोदावरीतीरंगत्वापंचवट्यांपंचवट
समीपेस्थिताः ततस्तत्ररामोलक्ष्मणेनसुविस्तरंमंदिरंकारयामास ॥ ९ ॥ गंगायाः गंगात्रगौतम्येव ॥ १० ॥ जनसंबाधोजनसमूहः निष्क्रांतारुजापीडाय

श्रीमहादेव उवाच ॥ मार्गेव्रजन्ददर्शाथशैलशृंगमिवस्थितम् ॥ वृद्धंजटायुषंरामःकिमेतदितिविस्मितः ॥ १ ॥ धनुरानयसौमित्रेराक्षसोऽ
यंपुरःस्थितः ॥ इत्याहलक्ष्मणंरामोहनिष्याम्यृषिभक्षकम् ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वारामवचनंगृध्रराड्भयपीडितः ॥ वधार्होऽहंनतेरामपितुस्तेहंप्रि
यःसखा ॥ ३ ॥ जटायुर्नामभद्रंतेगृध्रोऽहंप्रियकृत्तव ॥ ४ ॥ पंचवट्यामहंवत्स्येतवैवाप्रियकाम्यया ॥ मृगयायांकदाचित्तुप्रयातेलक्ष्मणेऽ
पिच ॥ ५ ॥ सीताजनककन्यामेरक्षितव्याप्रयत्नतः ॥ श्रुत्वातद्गृध्रवचनंरामःसस्नेहमब्रवीत् ॥६॥ साधुगृध्रमहाराजतथैवकुरुमेप्रियम् ॥
अत्रैवमेसमीपस्थोनातिदूरेवनेवसन् ॥७॥ इत्यामंत्रितमालिंग्यययौपंचवटींप्रभुः ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासीतयारघुनंदनः ॥८॥ गत्वातेगौ
तमीतीरंपंचवट्यांसुविस्तरम् ॥ मंदिरंकारयामासलक्ष्मणेनसुबुद्धिना ॥ ९ ॥ तत्रतेन्यवसन्सर्वेगंगायाउत्तरेतटे ॥ कदंबपनसाम्रादिफ
लवृक्षसमाकुले ॥ १० ॥ विविक्तेजनसंबाधवर्जितेनीरुजस्थले ॥ विनोदयञ्जनकजांलक्ष्मणेनविपश्चिता ॥ ११ ॥ अध्युवाससुखंरामो
देवलोकइवामरः ॥ कंदमूलफलादीनिलक्ष्मणोऽनुदिनंतयोः ॥ १२ ॥ आनीयप्रददौरामसेवातत्परमानसः ॥ धनुर्बाणधरोनित्यंरात्रौजा
गर्तिसर्वतः ॥ १३ ॥ स्नानंकुर्वत्यनुदिनंत्रयस्तेगौतमीजले ॥ उभयोर्मध्यगासीताकुरुतेचगमागमौ ॥ १४ ॥ आनीयसलिलंनित्यंलक्ष्मणः
प्रीतमानसः ॥ सेवतेऽहरहःप्रीत्याएवमासन्सुखंत्रयः ॥१५॥ एकदालक्ष्मणोराममेकांतेसमुपस्थितम् ॥ विनयावनतोभूत्वापप्रच्छपरमेश्व
रम् ॥ १६ ॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छामिमोक्षस्यैकांतिकींगतिम् ॥ त्वत्तःकमलपत्राक्षसंक्षेपाद्वक्तुमर्हसि ॥ १७ ॥ ज्ञानंविज्ञानसहितंभ
क्तिवैराग्यबृंहितम् ॥ आचक्ष्वमेरघुश्रेष्ठवक्तानान्योऽस्तिभूतले ॥ १८ ॥

स्मात्तादृशस्थलेलक्ष्मणेनसहअध्युवासेतिसंबंधः ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ऐकांतिकींगतिमव्यभिचारिकारणमित्यर्थः ॥ १७॥ ननुमोक्षकारणंज्ञानमितिप्रसिद्धमेवेतिचेत्तत्स्वरूपमेवप्रश्न
विषयइत्याह । ज्ञानमिति । ज्ञानंश्रवणमननजन्यं विज्ञानंनिदिध्यासनजम् भक्तिर्ज्ञानविषयेप्रेमउक्तस्वरूपम् वैराग्यंतदतिरिक्तेप्रेमाभावरूपम् ॥ १८ ॥

वैकल्पिकंभ्रमंविकल्पमेववैकल्पिकम् । विनयादित्वाट्ठक् । शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्योविकल्पः । इतियोगसूत्रोक्तविकल्परूपंभ्रमम् यथाशशशृंगादि
यद्यपितदलीकमेवतथाऽपिशशशृंगादिशब्दप्रयोगस्ततोबोधश्चभवत्येवतद्वदेवसर्वोऽपिव्यवहारः संसाररूपस्तंयज्ज्ञानेनजह्यात्तद्गुह्यंवक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ १९ ॥
तदुपयोगितयावक्ष्यमाणान्यन्यानिनाममात्रेणक्रमतउद्दिशति । आदाविति॥ २०॥ तत्रमायास्वरूपमाह। अनात्मनीति। आत्मबुद्धिःअहमितिबुद्धिः॥ २१॥ प
रिकल्प्यतेअवस्तुभूतएवदृश्यते अथतादृशशक्तिमत्त्वंमायायादर्शयति रूपेइति। पूर्वमित्यनेनतयोरूपयोरनादित्वंदर्शयति॥ २२॥ केतेरूपेतत्राह। विक्षेपावरणे
इति। विक्षेपशक्तिरावणशक्तिश्चेत्यर्थः। प्रथमंविक्षेपरूपंलिंगंमहत्तत्त्वमाद्यंयस्यतच्चतत्ब्रह्मपर्यंतम् चतुर्मुखब्रह्मांतमित्यर्थः॥ २३॥ अपरमावरणरूपम्। तस्या
न्वर्थत्वमाह। अखिलमिति। सर्वज्ञानरूपावरकत्वादावरणव्यवहारस्तत्रेतिभावः । ननुमायाकुत्राधिष्ठानेइदंजगत्कल्पितवतीतत्राह। परमात्मनीति । तद्रूपं

श्रीरामउवाच ॥ शृणुवक्ष्यामितेवत्सगुह्याद्गुह्यतरंपरम् ॥ यद्विज्ञायनरोजह्यात्सद्योवैकल्पिकंभ्रमम् ॥१९॥ आदौमायास्वरूपंतेवक्ष्यामि
तदनंतरम् ॥ ज्ञानस्यसाधनंपश्चाज्ज्ञानंविज्ञानसंयुतम् ॥२०॥ ज्ञेयंचपरमात्मानंयज्ज्ञात्वामुच्यतेभयात् ॥ अनात्मनिशरीरादावात्मबु
द्धिस्तुयाभवेत् ॥२१॥ सैवमायातयैवासौसंसारःपरिकल्प्यते ॥ रूपेद्वेनिश्चितेपूर्वंमायायाःकुलनंदन॥२२॥ विक्षेपावरणेतत्रप्रथमंकल्पये
ज्जगत्॥ लिंगाद्यब्रह्मपर्यंतंस्थूलसूक्ष्मविभेदतः॥२३॥ अपरंत्वखिलंज्ञानरूपमावृत्यतिष्ठति॥ माययाकल्पितंविश्वंपरमात्मनिकेवले॥२४॥
रज्जौभुजंगवद्भ्रांत्याविचारेनास्तिकिंचन ॥ श्रूयतेदृश्यतेयद्यत्स्मर्यतेवानरैःसदा ॥२५॥ असदेवहितत्सर्वंयथास्वप्नमनोरथौ ॥ देहएव
हिसंसारवृक्षमूलंदृढंस्मृतम् ॥२६॥ तन्मूलःपुत्रदारादिबंधःकिंतेऽन्यथात्मनः ॥२७॥ देहस्तुस्थूलभूतानांपंचतन्मात्रपंचकम् ॥ अहंकार
श्चबुद्धिश्चइंद्रियाणितथादश ॥ २८ ॥ चिदाभासोमनश्चैवमूलप्रकृतिरेवच ॥ एतत्क्षेत्रमितिज्ञेयंदेहइत्यभिधीयते ॥ २९ ॥

चैतन्यमाच्छाद्यजगद्रूपंदर्शितमित्यर्थः ॥२४॥ तत्रदृष्टांतमाह। रज्जाविति। रज्ज्वज्ञानंयथारज्जुमाच्छाद्यभुजंगंकल्पयतितद्वत् । विचारेविचारणेऽधिष्ठा
नतत्त्वज्ञाने ॥ २५ ॥ सर्वस्यमिथ्यात्वेदृष्टांतौ । स्वप्नेति । यथास्वप्नेश्रुतंदृष्टंस्मृतंचसर्वंमिथ्याजागरेऽनुभवात्तद्वत् । देहएवेति । तस्यैवसर्वसंसारकारण
कर्मोत्पादकत्वादितिभावः ॥ २६॥ तदाह । तन्मूलइति । अन्यथादेहाभावेतेपुत्रादयआत्मनःकिंभवंति । नकिमपीत्यर्थः ॥२७॥ तत्रसूक्ष्मस्थूलदेहावे
कीकृत्याह । देहइति । स्थूलभूतपंचकंस्थूलदेहः अहंकारबुद्धिदशेंद्रियाणिमनःपंचतन्मात्राणिचइत्येतावानष्टादशात्मकोलिंगदेहःसूक्ष्मः ॥ २८ ॥
चिदाभासइतितस्यविशेषणम् चिदाभासतेअहमितिबुद्ध्याविषयीक्रियतइत्यर्थः । मूलप्रकृतिस्त्वैश्वरोदेहः एतत्संवस्यजडत्वाद्देहक्षेत्रादिसंज्ञा ॥ २९ ॥

अस्यलयेनाशनिमित्तंत्वमेवरुद्रस्तमउपाधिकइत्यर्थः । एवंत्वन्मायायागुणभेदैःसत्त्वरजस्तमोभिरेवतत्तत्प्राधान्येनबुद्धेर्जाग्रदादयोवृत्तयइत्यर्थः । त्वंत्वेतदव
स्थात्रयरहितइत्याह । तासामिति । स्वप्नसुषुप्त्योरभावात्तत्प्रतिद्वंद्विजाग्रदवस्थायाअप्यभावइतिभावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ सृष्टिलीलामित्युपलक्षणंस्थि
त्यदेरपि । यदाईहसेइच्छसितदामायामंगीकरोषितत्कल्पितंतत्कृतसंबंधंमन्यसे तदावस्तुतोऽगुणोऽपिगुणवानिवाभासीतिशेषः ॥ ३१ ॥ तवमायैवसंसा
रस्यमोक्षस्यचदानेसमर्थेत्याह । रामेति । विद्यातत्त्वज्ञानम् । अविद्यासंसारस्थूलकारणम् । तदुक्तंमार्कंडेयेन । साविद्यापरमामुक्तेर्हेतुभूतासनातनी ।
संसारबंधहेतुश्चसैवसर्वेश्वरेश्वरी ॥ इति ॥ ३२ ॥ विद्यामयाःतत्त्वज्ञानप्रधानाःसंतोऽपिप्रारब्धकर्मणोविक्षेपेणपुनःपुनस्तदनुसंधानवंतइत्यर्थः ॥ ३३ ॥

सत्त्वाद्विष्णुस्त्वमेवास्यपालकःसद्भिरुच्यते ॥ लयेरुद्रस्त्वमेवास्यत्वन्मायागुणभेदतः ॥ २९ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यावृत्तयोबुद्धिजै
र्गुणैः ॥ तासांविलक्षणोरामस्त्वंसाक्षीचिन्मयोऽव्ययः ॥ ३० ॥ सृष्टिलीलांयदाकर्तुमीहसेरघुनंदन ॥ अंगीकरोषिमायांत्वंतदावैगुण
वानिव ॥३१॥ राममायाद्विधाभातिविद्याविद्येतितेसदा ॥ प्रवृत्तिमार्गनिरताअविद्यावशवर्तिनः ॥ निवृत्तिमार्गनिरतावेदांतार्थविचारकाः
॥ ३२ ॥ त्वद्भक्तिनिरतायेचतेवैविद्यामयाःस्मृताः ॥ अविद्यावशगायेतुनित्यंसंसारिणश्चते ॥ विद्याभ्यासरतायेतुनित्यमुक्तास्तएवहि
॥ ३३ ॥ लोकेत्वद्भक्तिनिरतास्त्वन्मंत्रोपासकाश्चये ॥ विद्याप्रादुर्भवेत्तेषांनेतरेषांकदाचन ॥ ३४ ॥ अतस्त्वद्भक्तिसंपन्नामुक्ताएवनसंश
यः ॥ त्वद्भक्त्यमृतहीनानांमोक्षःस्वप्नेऽपिनोभवेत् ॥ ३५ ॥ किंरामबहुनोक्तेनसारंकिंचिद्ब्रवीमिते ॥ साधुसंगतिरेवात्रमोक्षहेतुरुदाहृ
ता ॥ ३६ ॥ साधवःसमचित्तायेनिःस्पृहाविगतैषिणः ॥ दांताःप्रशांतास्त्वद्भक्तानिवृत्ताखिलकामनाः ॥ ३७ ॥

विद्याप्राप्तावसाधारणंहेतुमाह । लोकइति ॥ ३४ ॥ मुक्ताएव । तेषांतत्त्वज्ञानस्यावश्यंभावित्वादितिभावः । व्यतिरेकमप्याह । त्वद्भक्तीति ॥३५॥
भक्तिरेवकथमितिचेत्तस्याअपिकिंचिद्धेतुंकारणमस्तीत्याह । किंरामेति । तेइत्यस्याग्रतइतिशेषः । स्वशिष्यविश्वासार्थंभवदग्रतएतदुक्तिः ॥ ३६ ॥
साधुस्वरूपज्ञानेएवतत्संगतिःशक्येत्यतस्तल्लक्षणमाह । साधवइति । समचित्ताःशत्रुमित्रयोरागद्वेषहीनचित्ताः अतएवनिःस्पृहाःरागद्वेषकारणीभूतस्पृहा
हीनाः विगतैषिणःत्यक्तपुत्रवित्तादीच्छाः दांताबहिरिंद्रियनिग्रहवंतः शांताअंतरिंद्रियांतःकरणनिग्रहवतः विगतैषिणइत्यस्यैवव्याख्यानंनिवृत्ता
खिलकामनाइति ॥ ३७ ॥

---

१ इतीत्यध्याहृत्य भावेऽर्थे प्रथमपुरुषोक्तिसंगतिः । अन्यथा युष्मच्छब्दप्रयोगान्मध्यमपुरुषप्रसंगः ।

सएवसर्वभासकइत्याह । स्वप्रकाशेनेति । सत्यज्ञानादीति । सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म । इत्यादिश्रुत्युक्तलक्षणः ॥ ४१ ॥ स्वप्रभःस्वभासनेइतरभासकानपेक्षः द्रष्टासर्वसाक्षी विज्ञानेनप्रागुक्तेनावगम्यतेविषयीक्रियते तस्यज्ञानस्यमुख्यंकारणमाह । आचार्येति । आचार्यकृततत्त्वमस्यादिशास्त्रोपदेशाज्जीवपरयोरात्मनोर्यदैक्यज्ञानंतदपरोक्षानुभवोभवेत् तदैवमूलाविद्याकार्यैस्थूलंकरणमिंद्रियं तैः सहपरात्मनिलीयते ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ सैवावस्थामुक्तिर्मूलाविद्यालयएवमुक्तिरित्यर्थः ॥ ४४ ॥ आत्मनःशुद्धस्यसर्वथाऽविद्याऽस्पृष्टस्यभेदरहितस्यऐक्यज्ञानमविद्यालयइत्यपिव्यवहारःकंठचामीकरन्यायेनगौणइत्यर्थः । यथाकंठस्थंचामीकरमन्यत्रान्विष्यतिनष्टंतदितिबुद्ध्या अरेकंठेएवास्तेइतिकेनचिदुक्तेलब्धंतदितिव्यवहरतितद्वत् । एवंज्ञानादिसहितंमेपरात्मनोमोक्षस्व

स्वप्रकाशेनदेहादीन्भासयन्ननपावृतः ॥ एकएवाद्वितीयश्चसत्यज्ञानादिलक्षणः ॥ ४१ ॥ असंगःस्वप्रभोद्रष्टाविज्ञानेनावगम्यते ॥ आचार्यशास्त्रोपदेशादैक्यज्ञानंयदाभवेत् ॥ ४२ ॥ आत्मनोर्जीवपरयोर्मूलाविद्यातदैवहि ॥ लीयतेकार्यकरणैःसहैवपरमात्मनि ॥ ४३ ॥ सावस्थामुक्तिरित्युक्ताह्युपचारोऽयमात्मनि ॥ इदंमोक्षस्वरूपंतेकथितंरघुनंदन ॥ ४४ ॥ ज्ञानविज्ञानवैराग्यसहितंमेपरात्मनः ॥ किंत्वेतद्दुर्लभंमन्येमद्भक्तिविमुखात्मनाम् ॥ ४५ ॥ चक्षुष्मतामपियथारात्रौसम्यङ्नदृश्यते ॥ पदंदीपसमेतानांदृश्यतेसम्यगेवहि ॥ ४६ ॥ एवंमद्भक्तियुक्तानामात्मासम्यक्प्रकाशते ॥ मद्भक्तेःकारणंकिंचिद्वक्ष्यामिशृणुतत्त्वतः ॥ ४७ ॥ मद्भक्तसंगोमत्सेवामद्भक्तानांनिरंतरम् ॥ एकादश्युपवासादिममपर्वानुमोदनम् ॥ ४८ ॥ मत्कथाश्रवणेपाठेव्याख्यानेसर्वदारतिः ॥ मत्पूजापरिनिष्ठाचममनामानुकीर्तनम् ॥ ४९ ॥

रूपंतेकथितम् । यामोक्षावस्थोक्तातदेवमेस्वरूपमित्यर्थः । मद्भक्तिविमुखात्मनांमत्प्रेमहीनानाम् ॥ ४५ ॥ यथासनेत्राणामपिरात्रौपदंचोरादिपदंनदृश्यतेनदृग्विषयोभवति दीपसमेतानांतुतेषांतद्दृग्विषयोभवति ॥ ४६ ॥ एवंभक्तियुक्तानांसम्यग्मत्प्रकाशोभवति ॥ ४७ ॥ अथप्रतिज्ञातानिभक्तिकारणान्याह मद्भक्तेति । मद्भक्तानांनिरंतरमित्यत्रसेवेत्यनुषज्यते । एकादश्युपवासादितदनुष्ठानमित्यर्थः । ममयानिपर्वाणिउत्सवदिनानिरामनवम्यादीनितेषामनुमोदनंतेषूत्सवकरणम् ॥ ४८ ॥ परिनिष्ठातत्परता ॥ ४९ ॥

ततोमद्भक्तेरधिकंज्ञानसाधनंकिमवशिष्यते । नकिमप्यस्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥ तदेवस्फुटमाह । अतइति । ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ अज्ञानपटलकृतंध्वांतमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ममभक्तानामतएवयोगिनांमद्भक्तियोगवताम् । सुविमलंस्वांतंहृदयंयेषांतेचतेऽतिशांतात्मानश्चातिशांतचित्ताश्चतेषाम् मत्सेवायामभिरतःप्रीतियुतआत्माचित्तंयेषांविमलज्ञानरूपआत्मायेषांज्ञानविषयस्तेषाम् उद्यताज्ञानविषयेउद्यमशालिनीमतिर्यस्यसः । सतांसेवनेऽनन्यधीस्तत्परइत्यर्थः । तस्यानिशमहंदृश्योभवे । आत्मनेपदमार्षम् । नान्यथातादृशसंगंविनानमद्दर्शनंनापिमोक्षइत्यर्थः ॥ ५५ ॥ इत्यध्यात्मरामायणसेतौ

एवंसततयुक्तानांभक्तिरव्यभिचारिणी ॥ मयिसंजायतेनित्यंततःकिमवशिष्यते ॥ ५० ॥ अतोमद्भक्तियुक्तस्यज्ञानंविज्ञानमेवच ॥ वैराग्यंचभवेच्छीघ्रंततोमुक्तिमवाप्नुयात् ॥ ५१ ॥ कथितंसर्वमेतत्तेतवप्रश्नानुसारतः ॥ अस्मिन्मनःसमाधाययस्तिष्ठेत्सतुमुक्तिभाक् ॥ ५२ ॥ नवक्तव्यमिदंयत्नान्मद्भक्तिविमुखायाहि ॥ मद्भक्तायप्रदातव्यमाहूयापिप्रयत्नतः ॥ ५३ ॥ यइदंतुपठेन्नित्यंश्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥ अज्ञानपटलध्वांतंविधूयपरिमुच्यते ॥ ५४ ॥ भक्तानांममयोगिनांसुविमलस्वांतातिशांतात्मनांमत्सेवाभिरतात्मनांचविमलज्ञानात्मनांसर्वदा ॥ संगंयःकुरुतेसदोद्यतमतिःसत्सेवनानन्यधीर्मोक्षस्तस्यकरस्थितोऽहमनिशंदृश्योभवेनान्यथा ॥ ५५ ॥ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादेऽरण्यकांडेचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ॥ तस्मिन्कालेमहारण्येराक्षसीकामरूपिणी ॥ विचचारमहासत्त्वाजनस्थाननिवासिनी ॥ १ ॥ एकदागौतमीतीरेपंचवट्याःसमीपतः ॥ पद्मवज्रांकुशांकानिपदानिजगतीपतेः ॥ २ ॥ दृष्ट्वाकामपरीतात्मापादसौंदर्यमोहिता ॥ पश्यंतीसाशनैरायाद्राघवस्यनिवेशनम् ॥ ३ ॥ तत्रसातंरमानाथंसीतयासहसंस्थितम् ॥ कंदर्पसदृशंरामंदृष्ट्वाकामविमोहिता ॥ ४ ॥ राक्षसीराघवंप्राहकस्यत्वंकःकिमाश्रमे ॥ युक्तोजटावल्कलाद्यैःसाध्यंकिंतेऽत्रमेवद ॥ ५ ॥ अहंशूर्पणखानामराक्षसीकामरूपिणी ॥ भगिनीराक्षसेंद्रस्यरावणस्यमहात्मनः ॥ ६ ॥

अरण्यकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ तस्मिन्निति । महासत्त्वामहाबला ॥ १ ॥ पद्मेत्यादितच्चिह्नानितद्युक्तानीत्यर्थः ॥ २ ॥ कामपरीतात्माकामव्याप्तचित्ता पश्यंती । तत्पदानीत्यर्थः । तेनैवचिह्नेनराघवाश्रममायात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ कःकिंनामा जटावल्कलाद्यैर्युक्तःआश्रमेकिंवससीतिशेषः । अत्रवासेनकिंसाध्यंतच्चवद ॥ ५ ॥ अथतत्प्रश्नंविनैवतज्जिज्ञासांसंभाव्यस्वस्योत्तमकुलत्वादिचबोधयितुंस्वस्वरूपमाह । अहमिति ॥ ६ ॥

खरेणभ्रात्रासहितेत्यन्वयः । सर्ववनमितिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तेकिंकृत्यंमयाकार्यंकरणीयंतद्ब्रूहीत्यन्वयः ॥ १० ॥ गिरिकानने समाहारद्वंद्वः । गिरिषुकाननेषुचेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अनपायिनीसर्वथात्यक्तुमशक्याक्षणमप्यविभक्ताच ॥ १२ ॥ तदेवाह । त्वंत्विति ॥ १३ ॥ तेनैवसहसंचर । गिरिकाननेष्विवेतिशेषः ॥ १४ ॥ संगच्छावःमिथुनीभावंप्राप्नुवः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ क्रोधात् । अवददितिशेषः । किमवदत्तदाह । रामेत्यादि ।

खरेणसहिताभ्रात्रावसाम्यत्रैवकानने ॥ राज्ञादत्तंचमेसर्वंमुनिभक्षावसाम्यहम् ॥ ७ ॥ त्वांतुवेदितुमिच्छामिवदमेवदतांवर ॥ तामाहरामनामाहमयोध्याधिपतेःसुतः ॥ ८ ॥ एषामेसुंदरीभार्यासीताजनकनंदिनी ॥ सतुभ्राताकनीयान्मेलक्ष्मणोऽतीवसुंदरः ॥ ९ ॥ किंकृत्यंतेमयाब्रूहिकार्यंभुवनसुंदरि ॥ इतिरामवचःश्रुत्वाकामार्तासाऽब्रवीदिदम् ॥ १० ॥ एहिराममयासार्धंरमस्वगिरिकानने ॥ कामार्ताऽहंनशक्नोमित्यक्तुंत्वांकमलेक्षणम् ॥ ११ ॥ रामःसीतांकटाक्षेणपश्यन्सस्मितमब्रवीत् ॥ भार्याममैषाकल्याणीविद्यतेह्यनपायिनी ॥ १२ ॥ त्वंतुसापत्न्यदुःखेनकथंस्थास्यसिसुंदरि ॥ बहिरास्तेममभ्रातालक्ष्मणोऽतीवसुंदरः ॥१३॥ तवानुरूपोभवितापतिस्तेनैवसंचर ॥ इत्युक्तालक्ष्मणंप्राहपतिर्मेभवसुंदर ॥ १४ ॥ भ्रातुराज्ञांपुरस्कृत्यसंगच्छावोऽद्यमाचिरम् ॥ इत्याहराक्षसीघोरालक्ष्मणंकाममोहिता ॥ १५॥ तामाहलक्ष्मणःसाध्विदासोऽहंतस्यधीमतः ॥ दासीभविष्यसित्वंतुततोदुःखतरंनुकिम् ॥ १६ ॥ तमेवगच्छभद्रंतेसतुराजाऽखिलेश्वरः ॥ तच्छ्रुत्वापुनरप्यागाद्राघवंदुष्टमानसा ॥ १७ ॥ क्रोधाद्रामकिमर्थंमांभ्रामयस्यनवस्थितः ॥ इदानीमेवतांसीतांभक्षयामितवाग्रतः॥१८॥ इत्युक्त्वाविकटाकाराजानकीमनुधावती ॥ ततोरामाज्ञयाखड्गमादायपरिगृह्यताम् ॥ १९ ॥ चिच्छेदनासांकर्णौचलक्ष्मणोऽलघुविक्रमः॥ ततोघोरध्वनिंकृत्वारुधिराक्तवपुर्द्रुतम् ॥ २० ॥ क्रंदमानापपाताग्रेखरस्यपरुषाक्षरा ॥ किमेतदितितामाहखरःखरतराक्षरः ॥२१॥ केनैवंकारिताऽसित्वंमृत्योर्वक्त्रानुवर्तिना ॥ वदमेतंवधिष्यामिकालकल्पमापिक्षणात् ॥ २२ ॥

अनवस्थितःसत्येवचसीतिशेषः । यत्प्रीत्यामावेवंभ्रामयसितामित्यर्थः ॥ १८ ॥ तांपरिगृह्यधृत्वा ॥ १९ ॥ २० ॥ परुषाक्षराखरधिक्कृतिबोधककठोरवाक् ॥ २१ ॥ एवंनासाकर्णविहीना तन्मेवद तमहंवधिष्यामीत्यन्वयः ॥ २२ ॥

जीवःसएवपरमात्मा ॥ ३० ॥ अत्रजीवेपरमात्मनिच तथाऽत्रमानाभावःदेशतःकालतश्चपरिच्छेदाभावः । अथतद्विज्ञानसाधनान्याह । दंभेत्यादि॥ ३१॥
परेति । परकृताक्षेपादिनिंदादितत्सहनम् मनोवाक्कायकृतसद्भक्त्याप्रेम्णासद्गुरुसेवनम् ॥ ३२ ॥ बाह्याभ्यंतरसंशुद्धिःउक्तरूपैव सत्क्रियादिषुस्थिरताअ
वश्यकर्तव्यताबुद्धिःपरानिष्टाचिंतनंमनोदंडः पराक्षेपाकरणंवाग्दंडः पराहिंसाकायदंडः निरीहताइच्छाराहित्यम् ॥ ३३ ॥ जन्मजराद्यालोचनंपरेषांतदा
लोचनमूलकंवैराग्यंपुत्रादिष्वसक्तिः । तस्यैवव्याख्यानंस्नेहशून्यत्वम् ॥ ३४ ॥ चित्तस्यसमताहर्षविषादराहित्यम् अनन्यविषयातन्मात्रविषया ॥ ३५॥
जनसंबाधोजनसमूहः प्राकृतैःसांसारिकैः अरतिःअप्रीतिः ॥ ३६ ॥ आत्मज्ञानेतत्साधनेश्रवणादावुद्योगआदरपूर्वकोयत्नःवेदांतार्थस्यावलोकनंश्रवणं

एतैर्विलक्षणोजीवःपरमात्मानिरामयः ॥ तस्यजीवस्यविज्ञानेसाधनान्यपिमेशृणु ॥ ३० ॥ जीवश्चपरमात्माचपर्यायोनात्रभेदधीः ॥ मा
नाभावस्तथादंभहिंसादिपरिवर्जनम् ॥ ३१ ॥ पराक्षेपादिसहनंसर्वत्रावक्रतातथा ॥ मनोवाक्कायसद्भक्त्यासद्गुरोःपरिसेवनम् ॥३२॥ बाह्या
भ्यंतरसंशुद्धिस्थिरतासत्क्रियादिषु ॥ मनोवाक्कायदंडश्चविषयेषुनिरीहता ॥ ३३ ॥ निरहंकारताजन्मजराद्यालोचनंतथा ॥ असक्तिःस्ने
हशून्यत्वंपुत्रदारधनादिषु ॥ ३४ ॥ इष्टानिष्टागमेनित्यंचित्तस्यसमतातथा ॥ मयिसर्वात्मगेरामेह्यनन्यविषयामतिः ॥ ३५ ॥ जनसंबा
धरहितशुद्धदेशनिषेवणम् ॥ प्राकृतैर्जनसंघैश्चह्यरतिःसर्वदाभवेत् ॥ ३६ ॥ आत्मज्ञानेसदोद्योगोवेदांतार्थावलोकनम् ॥ उक्तैरेतैर्भवेज्ज्ञा
नंविपरीतैर्विपर्ययः ॥ ३७ ॥ बुद्धिप्राणमनोदेहाऽहंकृतिभ्योविलक्षणः ॥ चिदात्माऽहंनित्यशुद्धबुद्धएवेतिनिश्चयम् ॥ ३८ ॥ येनज्ञाने
नसंविन्तेतज्ज्ञानंनिश्चितंचमे ॥ विज्ञानंचतदैवैतत्साक्षादनुभवेद्यदा ॥ ३९ ॥ आत्मासर्वत्रपूर्णःस्याच्चिदानंदात्मकोऽव्ययः ॥ बुद्ध्याद्यु
पाधिरहितःपरिणामादिवर्जितः ॥ ४० ॥

विचारश्च विपर्ययःसंसारः ॥ ३७ ॥ बुद्ध्यादिभ्योविलक्षणइत्यादिनिश्चयम् ॥ ३८ ॥ येनज्ञानेनयथाशब्दादिजवृत्त्यासंविन्तेलभतेतज्ज्ञानमितिमे
निश्चितंनिश्चयः तदेवैतत् यदासाक्षादनुभवेत् निदिध्यासनपरिपाकेअपरोक्षमनुभवेत्तदाविज्ञानमित्युच्यते ॥ ३९ ॥ अथात्मनउक्तंबुद्ध्यादिभ्योवैलक्षण्यं
दर्शयति । आत्मेति । चिदेवानंदस्तदात्मकः । यद्वा । चित् आनंदसमृद्धिस्तदात्मकः बुद्ध्याद्युपाधिभिस्तद्धर्मैरागादिभीरहितःहीनःपरिणामोरूपांतरापत्ति
स्तद्वर्जितः आदिपदेनजडत्वाभास्यत्वादि ॥ ४० ॥

॥ ३९ ॥ विरूपकरणंवैरूप्यमितियावत् ॥ ४० ॥ अथवाकुबेरेणकृतंतद्ब्रूहीत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ किमर्थंकस्मैप्रयोजनाय कथं केनप्रकारेणासुराःखरादयोहताः तेषांरामादीनाम् ॥ ४५ ॥ पंचवटीनाम । आश्रमइतिशेषः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ द्योतयंतीशोभयंती ॥ ४९ ॥

रावणस्यपपातोर्व्यांभगिनीतस्यरक्षसः ॥ दृष्ट्वातांरावणःप्राहभगिनींभयविह्वलाम् ॥ ३९ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठवत्सेत्वंविरूपकरणंतव ॥ कृतंशक्रेणवाभद्रेयमेनवरुणेनवा ॥ ४० ॥ कुबेरेणाथवाब्रूहिभस्मीकुर्यांक्षणेनतम् ॥ राक्षसीतमुवाचेदंत्वंप्रमत्तोविमूढधीः ॥ ४१ ॥ पानासक्तःस्त्रीविजितःषंढःसर्वत्रलक्ष्यसे ॥ चारचक्षुर्विहीनस्त्वंकथंराजाभविष्यसि ॥ ४२ ॥ खरश्चनिहतःसंख्येदूषणस्त्रिशिरास्तथा ॥ चतुर्दशसहस्राणिराक्षसानांमहात्मनाम् ॥ ४३ ॥ निहतानिक्षणेनैवरामेणासुरशत्रुणा ॥ जनस्थानमशेषेणमुनीनांनिर्भयंकृतम् ॥ नजानासिविमूढस्त्वमतएवमयोच्यते ॥ ४४ ॥ रावणउवाच ॥ कोवारामःकिमर्थंवाकथंतेनासुराहताः ॥ सम्यक्कथयमेतेषांमूलघातंकरोम्यहम् ॥४५॥ शूर्पणखोवाच ॥ जनस्थानादहंयाताकदाचिद्गौतमीतटे ॥ तत्रपंचवटीनामपुरामुनिजनाश्रया ॥४६॥ तत्राश्रमेमयादृष्टोरामोराजीवलोचनः ॥ धनुर्बाणधरःश्रीमाञ्जटावल्कलमंडितः ॥ ४७ ॥ कनीयाननुजस्तस्यलक्ष्मणोऽपितथाविधः ॥ तस्यभार्याविशालाक्षीरूपिणीश्रीरिवापरा ॥ ४८ ॥ देवगंधर्वनागानांमनुष्याणांतथाविधा ॥ नदृष्टानश्रुताराजन्द्योतयंतीवनंशुभा ॥ ४९ ॥ आनेतुमहमुद्युक्तातांभार्यार्थंतवानघ ॥ लक्ष्मणोनामतद्भ्राताचिच्छेदममनासिकाम् ॥ ५० ॥ कर्णौचनोदितस्तेनरामेणसमहाबलः ॥ ततोऽहमतिदुःखेनरुदतीखरमन्वगाम् ॥ ५१ ॥ सोऽपिरामंसमासाद्ययुद्धंराक्षसयूथपैः ॥ ततःक्षणेनरामेणतेनैवबलशालिना ॥ ५२ ॥ सर्वेतेनविनष्टावैराक्षसाभीमविक्रमाः ॥ यदिरामोमनःकुर्यात्त्रैलोक्यंनिमिषार्धतः ॥ ५३ ॥ भस्मीकुर्यान्नसंदेहइतिभातिममप्रभो ॥ यदिसातवभार्यास्यात्सफलंतवजीवितम् ॥ ५४ ॥ अतोयतस्वराजेंद्रयथातेवल्लभाभवेत् ॥ सीताराजीवपत्राक्षीसर्वलोकैकसुंदरी ॥ ५५ ॥ साक्षाद्रामस्यपुरतःस्थातुंत्वंनक्षमःप्रभो ॥ माययामोहयित्वातुप्राप्स्यसेतांरघूत्तमम् ॥ ५६ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ राक्षसयूथपैःसहयुद्धमकरोदितिशेषः ॥ ५२ ॥ विनष्टाःविनाशिताइत्यर्थः । अंतर्भावितण्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ रघूत्तमंमाययामोहयित्वातांप्राप्स्यसेइत्यन्वयः ॥ ५६ ॥

तत्शूर्पणखावाक्यम् सूक्तैर्वाक्यैर्दानादिभिर्भगिनीमाश्वास्यस्वगृहंप्रविवेशेत्यन्वयः ॥ ५७ ॥ नष्टःनाशितः शोकावेशादुक्तमेवपुनराह । भ्रातेति । बलं शारीरम् वीर्यमांतरंबलम् दर्पोऽहंकारः ॥ ५८ ॥ परेशःपरमात्मा बलौघैर्वानरसमूहैः द्रुहिणेनब्रह्मणा ॥ ५९ ॥ अतःअल्पराज्यहान्यामहत्तरराज्यप्राप्तेः ॥ ६० ॥ भक्त्याद्रुतमल्पकालकृतयाशीघ्रंनप्रसीदेत् एतद्राज्यत्याजनपूर्वंमहद्राज्यंनप्रापयेत् ॥ ६१ ॥ ॥ इति श्रीमत्सकलराजवि० अध्यात्मरामा

श्रुत्वातत्सूक्तवाक्यैश्चदानमानादिभिस्तथा ॥ आश्वास्यभगिनींराजाप्रविवेशस्वकंगृहम् ॥ तत्रचिंतापरोभूत्वानिद्रांरात्रौनलब्धवान् ॥ ॥ ५७ ॥ एकेनरामेणकथंमनुष्यमात्रेणनष्टःसबलःखरोमे ॥ भ्राताकथंमेबलवीर्यदर्पयुतोविनष्टोबतराघवेण ॥ ५८ ॥ यद्वानरामोमनुजः परेशोमांहंतुकामःसबलंबलौघैः ॥ संप्रार्थितोऽयंद्रुहिणेनपूर्वंमनुष्यरूपोऽद्यरघोःकुलेऽभूत् ॥ ५९ ॥ वध्योयदिस्यांपरमात्मनाऽहंवैकुंठराज्यंपरिपालयेऽहम् ॥ नोचेदिदंराक्षसराज्यमेवभोक्ष्येचिरंरामभतोव्रजामि ॥ ६० ॥ इत्थंविचिंत्याखिलराक्षसेंद्रोरामंविदित्वापरमेश्वरं हरिम् ॥ विरोधबुद्ध्यैवहरिंप्रयामिद्रुतंनभक्त्याभगवान्प्रसीदेत् ॥ ६१ ॥ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेऽरण्यकांडे पंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ विचिंत्यैवंनिशायांसप्रभातेरथमास्थितः ॥ रावणोमनसाकार्यमेकंनिश्चित्यबुद्धिमान् ॥ १ ॥ ययौमारीचसदनं परंपारमुदन्वतः ॥ मारीचस्तत्रमुनिवज्जटावल्कलधारकः ॥ २ ॥ ध्यायन्हृदिपरात्मानंनिर्गुणंगुणभासकम् ॥ समाधिविरमेऽपश्यद्रावणं गृहमागतम् ॥ ३ ॥ द्रुतमुत्थायचालिंग्यपूजयित्वायथाविधि ॥ कृतातिथ्यंसुखासीनंमारीचोवाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ समागमनमेतत्तेरथेनैकेनरावण ॥ चिंतापरइवाभासिहृदिकार्यंविचिंतयन् ॥ ५ ॥ ब्रूहिमेनहिगोप्यंचेत्करवाणितवप्रियम् ॥ न्याय्यंचेद्ब्रूहिराजेंद्रवृजिनंमां स्पृशेन्नहि ॥ ६ ॥ रावणउवाच ॥ अस्तिराजादशरथःसाकेताधिपतिःकिल ॥ रामनामासुतस्तस्यज्येष्ठःसत्यपराक्रमः ॥ ७ ॥

यणसेतौअरण्यकांडेपंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ एकंकार्यंसीताहरणेनरामतोमृत्युरूपम् ॥ १ ॥ २ ॥ गुणाःप्रकृतिस्तत्कार्याणितद्भासकम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ एतदेकेनरथेनसमागमनंकिमर्थम् । तद्ब्रूहीतिशेषः । हृदिकिंचित्कार्यंविचिंतयन्चिंतापरइवाभासि तत्कार्यंकिमितिब्रूहीत्यन्वयः ॥५॥ न्याय्यंधर्म्यम् । हियतो यत्कार्यकरणेमांवृजिनंपापंनस्पृशेत् ॥ ६ ॥ साकेतमयोध्या ॥ ७ ॥

वनविशेषणंवनजनप्रियमिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ कर्णौचिच्छेदतथाऽपिनिर्भयइत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ मायामृगःमाययाविचित्रमृगरूपधरः ॥ ॥ १३ ॥ सहायंसहायत्वम् ॥ १४ ॥ इदंवचःसीतोत्तमास्त्रीसाहर्त्तव्येत्येवंरूपम् योदुरुपदेशेनत्वन्नाशंप्रतीक्षतेद्रष्टुमिच्छतिसएवशत्रुर्नरामःसएववध्यश्चेत्यर्थः ॥ १५ ॥ रामस्यपौरुषंस्मृत्वाऽद्यापिमेचित्तंविकलमितिशेषः । स्मर्यमाणंपौरुषंकिंचिदेवनिदर्शनायाह । बालोऽपीति । कौशिकस्ययज्ञरक्षणायागतोबा

विवासयामाससुतंवनंवनजनप्रियम् ॥ भार्ययासहितंभ्रात्रालक्ष्मणेनसमन्वितम् ॥ ८ ॥ सआस्तेविपिनेघोरेपंचवट्याश्रमेशुभे ॥ तस्य भार्याविशालाक्षीसीतालोकविमोहिनी ॥ ९ ॥ रामोनिरपराधान्मेराक्षसान्भीमविक्रमान् ॥ खरंचहत्वाविपिनेसुखमास्तेऽतिनिर्भयः ॥ ॥ १० ॥ भगिन्यामेशूर्पणख्यानिर्दोषायाश्चनासिकाम् ॥ कर्णौचिच्छेददुष्टात्मावनेतिष्ठतिनिर्भयः ॥ ११ ॥ अतस्त्वयासहायेनगत्वात त्प्राणवल्लभाम् ॥ आनयिष्यामिविपिनेरहितेराघवेणताम् ॥ १२ ॥ त्वंतुमायामृगोभूत्वाह्याश्रमादपनेष्यसि ॥ रामंचलक्ष्मणंचैवतदासी तांहराम्यहम् ॥ १३ ॥ त्वंतुतावत्सहायंमेकृत्वास्थास्यासिपूर्ववत् ॥ इत्येवंभाषमाणंतंरावणंवीक्ष्यविस्मितः ॥ १४ ॥ केनेदमुपदिष्टंते मूलघातकरंवचः ॥ सएवशत्रुर्वध्यश्चयस्त्वन्नाशंप्रतीक्षते ॥ १५ ॥ रामस्यपौरुषंस्मृत्वाचित्तमद्यापिरावण ॥ बालोऽपिमांकौशिकस्य यज्ञसंरक्षणायसः ॥ १६ ॥ आगतास्त्विषुणैकेनपातयामाससागरे ॥ योजनानांशतंरामस्तदादिभयविह्वलः ॥ १७ ॥ स्मृत्वास्मृत्वात देवाहंरामंपश्यामिसर्वतः ॥ १८ ॥ दंडकेऽपिपुनरप्यहंवनेपूर्ववैरमनुचिंतयन्हृदि ॥ तीक्ष्णशृंगमृगरूपमेकदामादृशैर्बहुभिरावृतोऽभ्य याम् ॥ १९ ॥ राघवंजनकजासमन्वितंलक्ष्मणेनसहितंत्वरान्वितः ॥ आगतोऽहमथहंतुमुद्यतोमांविलोक्यशरमेकमाक्षिपत् ॥ २० ॥ तेन विद्धहृदयोऽहमुद्भ्रमन्राक्षसेंद्रपतितोऽस्मिसागरे ॥ तत्प्रभृत्यहमिदंसमाश्रितःस्थानमूर्जितमिदंभयार्दितः ॥ २१ ॥ राममेवसततंविभाव येभीतभीतइवभोगराशितः ॥ राजरत्नरमणीरथादिकंश्रोत्रयोर्यदिगतंभयंभवेत् ॥ २२ ॥

लोऽपिरामस्त्वेकेनेषुणाऽनेकयोजनशतमुल्लंघ्यमांसागरेपातयामास तदेवरामकर्माहंस्मृत्वारामंसर्वतःसर्वत्रपश्यामि ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तीक्ष्णशृंगमृग रूपम् । धृत्वेतिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ तेनशरेण ऊर्जितंरामागमननिश्चयेननिर्भयम् ॥ २१ ॥ यद्वस्तुभोगसमूहसाधनंततोऽपिभीतभीतःअत्यंतंभीतइवरा ममेवभावये । तदेवोपपादयति । राजेति । रेफवत्त्वेनभोगसाधनानामप्येषांश्रवणंरामस्मारकतयाभयजनकमितिभावः ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ तेनरामेणचोदितःप्रेरितः ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रागात्प्रस्थितः ॥२६॥ रामस्यसमीपंगंतुंचोदयामास । वधकांक्षयेत्यस्यरामस्यवधकांक्षयेत्यर्थः । स्वंवधेच्छयेतितत्त्वार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सीतांनीत्वागृहीत्वेत्यर्थः ॥ ३० ॥ शापितोऽसिममोपरिमदीयःशपथइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ यत्तःसन्नद्धः

तमाहराक्षसीरामःसीतालक्ष्मणसंयुतः ॥ दंडकंनिर्भयंकुर्वन्नास्तेगोदावरीतटे ॥ २३ ॥ मामेवंकृतवांस्तस्यभ्रातातेनैवचोदितः ॥ यदि त्वंकुलजातोऽसिवीरोसिजहितौरिपू ॥ २४ ॥ तयोस्तुरुधिरंपास्येभक्षयैतौसुदुर्मदौ ॥ नोचेत्प्राणान्परित्यज्ययास्यामियमसादनम् ॥ २५ ॥ तच्छ्रुत्वात्वरितंप्रागात्खरःक्रोधेनमूर्च्छितः ॥ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांभीमकर्मणाम् ॥२६॥ चोदयामासरामस्यसमीपंवधकांक्षया ॥ खरश्चत्रिशिराश्चैवदूषणश्चैवराक्षसः ॥ २७ ॥ सर्वेरामंययुःशीघ्रंनानाप्रहरणोद्यताः ॥ श्रुत्वाकोलाहलंतेषांरामःसौमित्रिमब्रवीत् ॥ २८ ॥ श्रूयतेविपुलःशब्दोनूनमायांतिराक्षसाः ॥ भविष्यतिमहद्युद्धंनूनमद्यमयासह ॥२९॥ सीतांनीत्वागुहांगत्वातत्रतिष्ठमहाबल ॥ हंतुमिच्छाम्यहंसर्वान्राक्षसान्घोररूपिणः ॥ ३० ॥ अत्रकिंचिन्नवक्तव्यंशापितोऽसिममोपरि ॥ तथेतिसीतामादायलक्ष्मणोगह्वरंययौ ॥ ३१ ॥ रामःपरिकरंबद्ध्वाधनुरादायनिष्ठुरम् ॥ तूणीरावक्षयशरौबद्ध्वायत्तोऽभवत्प्रभुः ॥ ३२ ॥ ततआगत्यरक्षांसिरामस्योपरिचिक्षिपुः ॥ आयुधानिविचित्राणिपाषाणान्पादपानपि ॥ ३३ ॥ तानिचिच्छेदरामोऽपिलीलयातिलशःक्षणात् ॥ ततोबाणसहस्रेणहत्वातान्सर्वराक्षसान् ॥ ३४ ॥ खरंत्रिशिरसंचैवदूषणंचैवराक्षसम् ॥ जघानप्रहरार्द्धेनसर्वानेवरघूत्तमः ॥३५॥ लक्ष्मणोऽपिगुहामध्यात्सीतामादायराघवे ॥ समर्प्यराक्षसान्दृष्ट्वाहतान्विस्मयमाययौ ॥ ३६ ॥ सीतारामंसमालिंग्यप्रसन्नमुखपंकजा ॥ शस्त्रव्रणानिचांगेषुममार्जजनकात्मजा ॥ ३७ ॥ साऽपिदुद्रावदृष्ट्वातान्हतान्राक्षसपुंगवान् ॥ लंकांगत्वासभामध्येक्रोशंतीपादसन्निधौ ॥ ३८ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ शस्त्रव्रणानिमार्जितरुधिराणिपूर्णगर्तानिसत्यसंकल्पत्वाच्चकारेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ रावणस्यपादसन्निधावुर्व्यांपपातेत्यन्वयः ॥ ३८ ॥

१-पारमार्थिकोऽयमर्थः । यत्स्वेषां चतुर्दशसहस्ररक्षसां वधकाङ्क्षयेति । २-तवेति शेषः । ३-अगस्त्यमुनिदत्तौ ।

॥ ३५ ॥ भवार्णवान्मुक्तोभविष्यामीतिशेषः । ध्रुवंनिरयोभवेदितिशेषः ॥ ३६ ॥ रामान्मरणमेवसम्यगितिनिश्चित्य ॥ ३७ ॥ गतौमारीचरावणौ जां
बूनदंसुवर्णम् ॥ ३८ ॥ विमुग्धंसुंदरमास्यंयस्यसः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ पुनर्भयावृतःपलायते ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणस०

हनिष्याम्यसिनाऽनेनत्वामत्रैवनसंशयः ॥ मारीचस्तद्वचःश्रुत्वास्वात्मन्येवानुचिंतयत्[1] ॥ ३५ ॥ यदिमांराघवोहन्यात्तदामुक्तोभवार्णवा
त् ॥ मांहन्याद्यदिचेद्दुष्टस्तदामेनिरयोध्रुवम् ॥ ३६ ॥ इतिनिश्चित्यमरणंरामादुत्थायवेगतः ॥ अब्रवीद्रावणंराजन्करोम्याज्ञांतवप्रभो
॥ ३७ ॥ इत्युक्त्वारथमास्थायगतौरामाश्रमंप्रति ॥ शुद्धजांबूनदप्रख्योमृगोऽभूद्रौप्यबिंदुकः ॥ ३८ ॥ रत्नशृंगोमणिखुरोनीलरत्नविलो
चनः ॥ विद्युत्प्रभोविमुग्धास्योविचचारवनांतरे ॥ ३९ ॥ रामाश्रमपदस्यांतेसीतादृष्टिपथेचरन् ॥ ४० ॥ क्षणंचधावत्यवतिष्ठतेक्षणं
समीपमागत्यपुनर्भयावृतः ॥ एवंसमायामृगवेषरूपधृक्चचारसीतांपरिमोहयन्खलः ॥४१॥ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसं
वादेऽरण्यकांडेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ अथरामोऽपितत्सर्वंज्ञात्वारावणचेष्टितम् ॥ उवाचसीतामेकांतेशृणुजानकिमेवचः ॥ १ ॥
रावणोभिक्षुरूपेणआगमिष्यतितेंऽतिकम् ॥ त्वंतुच्छायांत्वदाकारांस्थापयित्वोटजेविश ॥ २ ॥ अग्नावदृश्यरूपेणवर्षंतिष्ठममाज्ञया ॥
रावणस्यवधांतेमांपूर्ववत्प्राप्स्यसेशुभे ॥ ३ ॥ श्रुत्वारामोदितंवाक्यंसाऽपितत्रतथाकरोत् ॥ मायासीतांबहिःस्थाप्यस्वयमंतर्दधेऽनले
॥ ४ ॥ मायासीतातदापश्यन्मृगंमायाविनिर्मितम् ॥ हसंतीराममभ्येत्यप्रोवाचविनयान्विता ॥ ५ ॥ पश्यराममृगंचित्रंकानकंरत्नभूषि
तम् ॥ विचित्रबिंदुभिर्युक्तंचरंतमकुतोभयम् ॥ ६ ॥ बद्ध्वादेहिममक्रीडामृगोभवतुसुंदरः ॥ तथेतिधनुरादायगच्छँल्लक्ष्मणमब्रवीत् ॥७॥
रक्षत्वमतियत्नेनसीतांमत्प्राणवल्लभाम् ॥ मायिनःसंतिविपिनेराक्षसाघोरदर्शनाः ॥ ८ ॥

सेतौअरण्यकांडेषष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ अथेति ॥ १ ॥ त्वदाकारांतवाकारइवाकारोयस्यास्तांस्थापयित्वा बहिरितिशेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
॥ ५ ॥ ६ ॥ अयंसुंदरःक्रीडार्थोमृगःक्रीडामृगोभवत्वित्यन्वयः ॥ ७ ॥ मायिनःछलकर्तारः ॥ ८ ॥

१–अत्राडभाव आर्षः । अन्वचिंतयदित्यपेक्षितपाठेऽपि च्छन्दो नानुभज्यते ।

अवहितःसावधानः मृगरूपधरोऽयंमारीचएवनमृगोऽत्रनसंदेहोऽतएतदुद्देशेनमागाः एवंभूतोमृगःकुतोनकुत्रापीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ कुतोनअतोऽहमित्यादिर्गमिष्यामीत्यंदेः ॥ ११ ॥ जगदाकृतिःजगद्रूपेणपरिणम्यमाना ॥ १२ ॥ हरीरामइतिस्वभक्तवचःसत्यंकर्तुंमारीचंजानन्नपिसीताप्रियार्थायसीताप्रियरूपमर्थमुद्दिश्यमृगंययौ । अनुययावित्यर्थः । अत्रमारीचस्यरामान्मरणंश्रेयइतिजानतःस्वस्मिन्प्रेमवत्तयास्वभक्तत्वंनिर्णीयतस्यतंमनोरथंपूरयितुंराव

अतोऽत्रावहितःसाध्वींरक्षसीतामनिंदिताम् ॥ लक्ष्मणोराममाहेदंदेवायंमृगरूपधृक् ॥ मारीचोऽत्रनसंदेहएवंभूतोमृगःकुतः ॥ ९ ॥ श्रीराम उवाच ॥ यदिमारीचएवायंतदाहन्मिनसंशयः॥मृगश्चेदानयिष्यामिसीताविश्रामहेतवे॥ १० ॥गमिष्यामिमृगंबद्धाह्यानयिष्यामिसत्वरः॥ त्वंप्रयत्नेनसंतिष्ठसीतासंरक्षणोद्यतः॥ ११ ॥इत्युक्त्वाप्रययौरामोमायामृगमनुद्रुतः॥ मायायदाश्रयालोकमोहिनीजगदाकृतिः॥ १२ ॥निर्विकारश्चिदात्माऽपिपूर्णोऽपिमृगमन्वगात् ॥ भक्तानुकंपीभगवानितिसत्यंवचोहरिः॥ १३ ॥कर्तुंसीताप्रियार्थायजानन्नपिमृगंययौ ॥ अन्यथा पूर्णकामस्यरामस्यविदितात्मनः ॥ १४ ॥ मृगेणवास्त्रियावाऽपिकिंकार्यंपरमात्मनः ॥ कदाचिद्दृश्यतेऽभ्याशेक्षणंधावतिलीयते ॥ १५ ॥ दृश्यतेचततोदूरादेवंराममपाहरत् ॥ ततोरामोऽपिविज्ञायराक्षसोऽयमितिस्फुटम् ॥ १६ ॥ विव्याधशरमादायराक्षसंमृगरूपिणम् ॥ पपातरुधिराक्तास्योमारीचःपूर्वरूपधृक् ॥ १७ ॥ हाहतोऽस्मिमहाबाहोत्राहिलक्ष्मणमांद्रुतम् ॥ इत्युक्त्वारामवद्वाचापपातरुधिराशनः ॥ १८ ॥ यन्नामाज्ञोपिमरणेस्मृत्वातत्साम्यमाप्नुयात् ॥ किमुताग्रेहरिंपश्यंस्तेनैवनिहतोऽसुरः ॥ १९ ॥ तद्देहादुत्थितंतेजःसर्वलोकस्यपश्यतः ॥ राममेवाविशद्देवाविस्मयंपरमंययुः ॥ २० ॥

णस्यपूर्वविचारेणनिर्णीतभक्तस्यमनोरथंपूरयितुंचतदनुकंपयागतइतितात्पर्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ अभ्याशेसमीपे ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ रामवद्वाचारामवाक्तुल्यवाचा ॥ १८ ॥ सचभगवत्सायुज्यंप्राप्तइत्याह । यदिति । तंपश्यंस्तेनहतोऽसुरःसायुज्यंप्राप्तइतिकिमुवक्तव्यमिति ॥ १९ ॥ तदेवस्पष्टमाह । तद्देहादिति । तस्यरामप्रवेशंदृष्ट्वादेवाः परमंविस्मयंययुः । राममहिमविषयेइतिशेषः ॥ २० ॥

१-संबन्धि ।

तदेवाह। किमिति। किंप्राप्तःकिंफलंप्राप्तः ॥ २१ ॥ रामभयादेवसर्वंगृहादिकंपरित्यज्यपूर्वमपिरामंस्मरन्। स्थितइतिशेषः ॥ २२ ॥ तादृशःसतत्स्मृतिदूरीकृताशेषपापोंऽतेरामेणनिहतोरामंपश्यन्राममेवप्राप। अत्रभगवद्भयमेववैराग्यादिज्ञानांतसकलमुक्तिसाधनसंपादकंजातमितिसूचितम्। मुख्यतयैतदेवसर्वसाधनमितिमंतव्यम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ किंममारएवंकिमर्थंमृतः किंभवेत्किमवस्थाभवेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ तदेवस्पष्टमाह। भी

किंकर्मकृत्वाकिंप्राप्तःपातकीमुनिहिंसकः ॥ अथवाराघवस्यायंमहिमानात्रसंशयः ॥२१॥ रामबाणेनसंविद्धःपूर्वंराममनुस्मरन् ॥ भयात्सर्वंपरित्यज्यगृहवित्तादिकंचयत् ॥ २२ ॥ हृदिरामंसदाध्यात्वानिर्धूताशेषकल्मषः ॥ अंतेरामेणनिहतःपश्यन्राममवापसः ॥ २३ ॥ द्विजोवाराक्षसोऽवापिपापीवाऽधार्मिकोऽपिवा ॥ त्यजन्कलेवरंरामंस्मृत्वायातिपरंपदम् ॥२४॥ इतितेऽन्योन्यमाभाष्यततोदेवादिवंययुः ॥ रामस्तच्चिंतयामासम्रियमाणोऽसुराधमः ॥ २५ ॥ हालक्ष्मणेतिमद्वाक्यमनुकुर्वन्ममारकिम् ॥ श्रुत्वामद्वाक्यसदृशंवाक्यंसीताऽपिकिंभवेत् ॥ २६ ॥ इतिचिंतापरीतात्मारामोदूरान्न्यवर्तत ॥ सीतातद्भाषितंश्रुत्वामारीचस्यदुरात्मनः ॥ २७ ॥ भीताऽतिदुःखसंविग्नालक्ष्मणंत्विदमब्रवीत् ॥ गच्छलक्ष्मणवेगेनभ्रातातेऽसुरपीडितः ॥ २८ ॥ हालक्ष्मणेतिवचनंभ्रातुस्तेनशृणोषिकिम् ॥ तामाहलक्ष्मणोदेविरामवाक्यंनतद्भवेत् ॥ २९ ॥ यःकश्चिद्राक्षसोदेविम्रियमाणोऽब्रवीद्वचः ॥ रामस्त्रैलोक्यमपियःक्रुद्धोनाशयतिक्षणात् ॥ ३० ॥ सकथंदीनवचनंभाषतेऽमरपूजितः ॥ क्रुद्धालक्ष्मणमालोक्यसीताबाष्पविलोचना ॥ ३१ ॥ प्राहलक्ष्मणदुर्बुद्धेभ्रातुर्व्यसनमिच्छसि ॥ प्रेषितोभरतेनैवरामनाशाभिकांक्षिणा ॥ ३२ ॥ मांनेतुमागतोऽसित्वंरामनाशउपस्थिते ॥ नप्राप्स्यसेत्वंमामद्यपश्यप्राणांस्त्यजाम्यहम् ॥३३॥ नजानातीदृशंरामस्त्वांभार्याहरणोद्यतम् ॥ रामादन्यंनस्पृशामित्वांवाभरतमेववा ॥३४॥ इत्युक्त्वावध्यमानासास्वबाहुभ्यांरुरोदह ॥ तच्छ्रुत्वालक्ष्मणःकर्णौपिधायातीवदुःखितः ॥ ३५ ॥

ताभीतेवेत्यर्थः। यद्वा। अस्यामायासीतात्वात्तन्माययैववास्तवीभीतिः ॥ २८ ॥ ततूरामवाक्यंन तस्यभयलेशाभावात् ॥ २९ ॥ किंतुम्रियमाणस्यराक्षसस्येदंवचः तदेवाह। रामइति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ स्वबाहुभ्यामात्मानंवध्यमानाताड्यमानारुरोद कर्णौपिधायईदृशंपापमेषावदतीतितस्यश्रवणायोग्यत्वात्कर्णपिधानम् ॥ ३५ ॥

रामागमनशंकयाबाह्यकार्यंपरित्यज्यनिद्राणोऽपिराममेवचिंतयन् । स्वपेइतिआत्मनेपदमार्षम् ॥ २३ ॥ वदास्वप्नदृष्टिगतराघवस्वाप्नज्ञानविषयंराघवंपश्य न्नेवबोधितोविगतनिद्रआस्थितआसनेभवेयमितिशेषः । राघवंप्रत्याग्रहंविमुच्येत्यन्वयः । चिरागतंचिरेणवृद्धिंप्राप्तंराक्षसकुलंरक्ष एवंविरोधेनतत्स्मृतौसक लमेवरक्षःकुलंनश्यति ॥ २४ ॥ राघवेतद्विषये विरोधमतिंविरोधसंपादिकांमतिम् ॥ २५ ॥ पुनरपितद्विरोधान्निवृत्तयेइतिहासांतरमाह । अहमिति ।

रामआगतइहेतिशंकयाबाह्यकार्यमपिसर्वमत्यजम् ॥ निद्रयापरिवृतोयदास्वपेराममेवमनसाऽनुचिंतयन् ॥२३॥ स्वप्नदृष्टिगतराघवंतदाबो धितोविगतनिद्रआस्थितः ॥ तद्भवानपिविमुच्यचाग्रहंराघवंप्रतिगृहंप्रयाहिभो ॥ रक्षराक्षसकुलंचिरागतंतत्स्मृतौसकलमेवनश्यति ॥२४॥ तवहितंवदतोममभाषितंपरिगृहाणपरात्मनिराघवे ॥ त्यजविरोधमतिंभजभक्तितःपरमकारुणिकोरघुनंदनः ॥ २५ ॥ अहमशेषमिदंमुनि वाक्यतोऽशृणवमादियुगेपरमेश्वरः ॥ ब्रह्मणाऽर्थितउवाचतंहरिःकिंतवेप्सितमहंकरवाणितत् ॥२६॥ ब्रह्मणोक्तमरविंदलोचनत्वंप्रयाहि भुविमानुषंवपुः ॥ दशरथात्मजभावमंजसाजहिरिपुंदशकंधरंहरे ॥ २७ ॥ अतोनमानुषोरामःसाक्षान्नारायणोऽव्ययः ॥ मायामानुषवे षेणवनंयातोऽतिनिर्भयः ॥ २८ ॥ भूभारहरणार्थायगच्छतातगृहंसुखम् ॥ श्रुत्वामारीचवचनंरावणःप्रत्यभाषत ॥ २९ ॥ परमात्मा यदारामःप्रार्थितोब्रह्मणाकिल ॥ मांहंतुंमानुषोभूत्वायत्नादिहसमागतः ॥ ३० ॥ करिष्यत्यचिरादेवसत्यसंकल्पईश्वरः ॥ अतोऽहंय त्नतःसीतामानेष्याम्येवराघवात् ॥ ३१ ॥ वधेप्राप्तेरणेवीरप्राप्स्यामिपरमंपदम् ॥ यद्वारामंरणेहत्वासीतांप्राप्स्यामिनिर्भयः ॥ ३२ ॥ अतोत्तिष्ठमहाभागविचित्रमृगरूपधृक् ॥ रामंसलक्ष्मणंशीघ्रमाश्रमादतिदूरतः ॥ ३३ ॥ आक्रम्यगच्छत्वंशीघ्रंसुखंतिष्ठयथापुरा ॥ अतःपरंचेद्यत्किंचिद्भाषसेमद्विभीषणम् ॥ ३४ ॥

मुनिरत्रनारदः । आदियुगेसत्ययुगेतत् वदेतिशेषः ॥ २६ ॥ मानुषंवपुर्धृत्वेतिशेषः । दशरथात्मजभावंदशरथपुत्रत्वंप्राप्यांजसाशीघ्रमेव ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ३० ॥ सत्यःसंकल्पइच्छायस्यसः राघवात्राघवंवंचयित्वेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ मयारामाद्वधेप्राप्तेसतिहेवीराहंपरमंपदंप्राप्स्यामि ॥ ३२ ॥ अतो त्तिष्ठअतउत्तिष्ठ । संधिरार्षः ॥ ३३ ॥ यथापुरायथापूर्वम् आश्रमेसुखंतिष्ठइत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

तोलयित्वाबाहुभ्यांभारमनुमीय ॥ ५२ ॥ पश्यंती । आसीदितिशेषः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ मंत्रपूतंपुरोडाशंमुषित्वाशुनकइवलोकनाथस्यरामस्यभार्यां हृत्वाममाग्रतःकोगच्छतीत्यन्वयः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अन्यरथेनमायाकल्पितेनसीतामादायागच्छदितिशेषः ॥ ५८ ॥ क्रोशंतीसीता मांनपश्यसिमांकिंनपश्यसीत्यर्थः एवंविललापेतिशेषः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ जगामरावणइतिशेषः ॥ ६२ ॥ आभरणादिकंविमुच्यउत्तरीयार्धखंडेनबद्धारामा

तोलयित्वारथेक्षिस्त्वाययौक्षिप्रंविहायसा ॥ हारामहालक्ष्मणेतिरुदंतीजनकात्मजा ॥ ५२ ॥ भयोद्विग्नमनादीनापश्यंतीभुवमेवसा ॥ श्रुत्वातत्क्रंदितंदीनंसीतायाःपक्षिसत्तमः ॥ ५३ ॥ जटायुरुत्थितःशीघ्रंनगाग्रात्तीक्ष्णतुंडकः ॥ तिष्ठतिष्ठेतितंप्राहकोगच्छतिममाग्रतः ॥ ५४ ॥ मुषित्वालोकनाथस्यभार्यांशून्याद्वनालयात् ॥ शुनकोमंत्रपूतंत्वंपुरोडाशमिवाध्वरे ॥ ५५ ॥ इत्युक्त्वातीक्ष्णतुंडेनचूर्णयामासतद्रथम् ॥ वाहान्विभेदपादाभ्यांचूर्णयामासतद्धनुः ॥ ५६ ॥ ततःसीतांपरित्यज्यरावणःखड्गमाददे ॥ चिच्छेदपक्षौसामर्षःपक्षिराजस्यधीमतः ॥ ५७ ॥ पपातकिंचिच्छेषेणप्राणेनभुविपक्षिराट् ॥ पुनरन्यरथेनाशुसीतामादायरावणः ॥ ५८ ॥ क्रोशंतीरामरामेतित्रातारंनाधिगच्छती ॥ हारामहाजगन्नाथमांनपश्यसिदुःखिताम् ॥ ५९ ॥ रक्षसानीयमानांस्वांभार्यांमोचयराघव ॥ हालक्ष्मणमहाभागत्राहिमामपराधिनीम् ॥ ६० ॥ वाक्छरेणहतस्त्वंमेक्षंतुमर्हसिदेवर ॥ इत्येवंक्रोशमानांतांरामागमनशंकया ॥ ६१ ॥ जगामवायुवेगेनसीतामादायसत्वरः ॥ विहायसानीयमानासीताऽपश्यदधोमुखी ॥ ६२ ॥ पर्वताग्रस्थितान्पंचवानरान्वारिजानना ॥ उत्तरीयार्धखंडेनविमुच्याभरणादिकम् ॥ ६३ ॥ बद्ध्वाचिक्षेपरामायकथयंत्वितिपर्वते ॥ ततःसमुद्रमुल्लंघ्यलंकांगत्वासरावणः ॥ ६४ ॥ स्वांतःपुरेरहस्येतामशोकविपिनेऽक्षिपत् ॥ राक्षसीभिःपरिवृतांमातृबुद्ध्याऽनुपालयत् ॥ ६५ ॥

यकथयंत्वितिपर्वतेचिक्षेप । अनेनस्त्रीचरित्रस्याशक्यवक्तव्यतासूचिता ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ रहसिएकांतेगुप्तदेशे अनुपालयत् । अन्वपालयदित्यर्थः । अडभावआर्षः ॥ ६५ ॥

१–५८ श्लोकटीकायामगच्छदितिशेषइत्युक्तं खलु, परंतु'क्रोशन्तीत्यादीनां द्वितीयान्तत्वमाश्रित्य ६१ श्लोकस्थतामित्यनेन विशेषणयित्वा ६२ श्लोकस्थजगामेत्यनेनान्वेत्यर्थः करणीयः, तेन ५९ स्थैवं विललापेतिशेषइत्यपिमास्तु' इति मांप्रति भाति. (क्रोशंतीत्यादीनां द्वितीयांतत्वस्यापि सावकाशत्वात्)

परिकर्मशरीरसंस्कारादि ॥ ६६ ॥ इतिश्रीमत्सकल० सेतौअरण्यकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ रामइति । तंसीतारक्षकत्वेनस्वयंस्थापितं लक्ष्मणमित्यर्थः ॥ १ ॥ स्वात्मनिस्वचित्ते ॥ २ ॥ ननुलक्ष्मणोयद्यपिनजानातितथाऽपित्वंजानास्येवतत्राह । ज्ञात्वापीति ॥ ३ ॥ तादृशशोकफल माह । यद्यहमिति ॥ ४ ॥ असुरालयंलंकाम् ॥ ५ ॥ नीत्वाप्राप्यअयोध्यांयातागंता ॥ एतत्किमर्थंज्ञानगोपनंतत्राह । ब्रह्मणाप्रार्थितोऽहंमनुष्यभावे

कृशाऽतिदीनापरिकर्मवर्जितादुःखेनशुष्यद्वदनातिविह्वला ॥ हारामरामेतिविलप्यमानासीतास्थिताराक्षसवृंदमध्ये ॥ ६६ ॥ इति श्रीम दध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेऽरण्यकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ रामोमायाविनंहत्वाराक्षसंकामरूपिणम् ॥ प्रत स्थेस्वाश्रमंगंतुंततोदूराददर्शतम् ॥ १ ॥ आयांतंलक्ष्मणंदीनंमुखेनपरिशुष्यता ॥ राघवश्चिंतयामासस्वात्मन्येवमहामतिः ॥ २ ॥ लक्ष्मणस्तन्नजानातिमायासीतांमयाकृताम् ॥ ज्ञात्वाप्येनंवंचयित्वाशोचामिप्राकृतोयथा ॥ ३ ॥ यद्यहंविरतोभूत्वातूष्णींस्थास्यामि मंदिरे ॥ तदाराक्षसकोटीनांवधोपायःकथंभवेत् ॥ ४ ॥ यदिशोचामितांदुःखसंततःकामुकोयथा ॥ तदाक्रमेणानुचिन्वन्सीतांयास्येऽसु रालयम् ॥ रावणंसकुलंहत्वासीतामग्नौस्थितांपुनः ॥ ५ ॥ मयैवस्थापितांनीत्वायाताऽयोध्यामतंद्रितः ॥ अहंमनुष्यभावेनजातोऽस्मि ब्रह्मणाऽर्थितः ॥ ६ ॥ मनुष्यभावमापन्नःकिंचित्कालंवसामिकौ[2] ॥ ततोमायामनुष्यस्यचरितंमेऽनुशृण्वताम् ॥ ७ ॥ मुक्तिःस्यादप्रया सेनभक्तिमार्गानुवर्तिनाम् ॥ निश्चित्यैवंतदादृष्ट्वालक्ष्मणंवाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥ किमर्थमागतोऽसित्वंसीतांत्यक्त्वाममप्रियाम् ॥ नीतावा भक्षितावाऽपिराक्षसैर्जनकात्मजा ॥ ९ ॥ लक्ष्मणःप्रांजलिःप्राहसीतायादुर्वचोरुदन् ॥ हालक्ष्मणेतिवचनंराक्षसोक्तंश्रुतंतया ॥ १० ॥

नजातोऽस्मिएवंचतद्भावसंरक्षणायैतदितिभावः ॥ ६ ॥ ननुरावणवधोत्तरंपुनरयोध्यागमनेनतत्रस्थानेनवानफलंतत्राह । मनुष्यभावमिति । भक्तमुक्तिरेवत त्फलमितिभावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ नीतावेति । आवयोरसान्निध्येऽवश्यमेवमवस्थाप्राप्तेतिभावः ॥ ९ ॥ १० ॥

१–छान्दसं प्रथमपुरुषैकवचनं, यातास्मि गन्तास्मि–इत्येष एवार्थः । २–पृथिव्याम् ।

॥ ११ ॥ मयासांत्वितामांप्रोवाचेत्यन्वयः । यदुक्तंसीतयेतिशेषः ॥ १२ ॥ तथाऽपिस्त्रीस्वभावादेवंतदुक्तावपि ॥ १३ ॥ सत्यंकृत्वासत्यंमत्वेत्यर्थः । यत्शुभाननांत्यक्त्वाआगतंतदनुचितंकृतमित्यन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ मद्विमोहार्थंममोहार्थंक्कचित् विलीयसेकिमित्यर्थः ॥ १६ ॥ आचिन्वन् अन्वेषयन् कुतःकुत्रेत्यर्थः । क्वचित्कुत्रेत्येवपाठः ॥ १७ ॥ मृगाइत्यादिसंबोधनानि । नकुत्रचिद्ददर्शेतिशेषः ॥ १८ ॥ सर्वथासर्वप्रकारेणपश्यन्नपिका पिदेशेनापश्यत् यदानंदस्तन्मयःसर्वशक्तिसमृद्धोवातामन्वशोचत् यदचलोऽप्यनुधावति तत्कर्तृकःशोकोऽचलकर्तृकंधावनंतदेतदाश्चर्यमितिभावः ॥ १९ ॥

त्वद्वाक्यसदृशंश्रुत्वामांगच्छेतित्वराब्रवीत् ॥ रुदतीसामयाप्रोक्तादेविराक्षसभाषितम् ॥ नेदंरामस्यवचनंस्वस्थाभवशुचिस्मिते ॥ ११ ॥ इत्येवंसांत्वितासाध्वीमयाप्रोवाचमांपुनः ॥ यदुक्तंदुर्वचोरामनवाच्यंपुरतस्तव ॥ १२ ॥ कर्णौपिधायनिर्गत्ययातोऽहंत्वांसमीक्षितुम् ॥ रामस्तुलक्ष्मणंप्राहतथाऽप्यनुचितंकृतम् ॥ १३ ॥ त्वयास्त्रीभाषितंसत्यंकृत्वात्यक्त्वाशुभाननाम् ॥ नीतावाभक्षितावाऽपिराक्षसैर्नात्र संशयः ॥ १४ ॥ इतिचिंतापरोरामःस्वाश्रमंत्वरितोययौ ॥ तत्रादृष्ट्वाजनकजांविललापातिदुःखितः ॥ १५ ॥ हाप्रियेक्कगताऽसित्वंनासि पूर्ववदाश्रमे ॥ अथवामद्विमोहार्थंलीलयाक्कविलीयसे ॥ १६ ॥ इत्याचिन्वन्वनंसर्वंनापश्यज्जानकींतदा ॥ वनदेव्यःकुतःसीतांब्रुवंतुममव ल्लभाम् ॥ १७ ॥ मृगाश्चपक्षिणोवृक्षादर्शयंतुममप्रियाम् ॥ इत्येवंविलपन्नेवरामःसीतांनकुत्रचित् ॥ १८ ॥ सर्वज्ञःसर्वथाक्कापिनापश्यद्र घुनंदनः ॥ आनंदोऽप्यन्वशोचत्तामचलोऽप्यनुधावति ॥ १९ ॥ निर्ममोनिरहंकारोऽप्यखंडानंदरूपवान् ॥ ममजायेतिसीतेतिविललापा तिदुःखितः ॥ २० ॥ एवंमायामनुचरन्नसक्तोऽपिरघूत्तमः ॥ आसक्तएवमूढानांभातितत्त्वविदांनहि ॥ २१ ॥ एवंविचिन्वन्सकलंवनंरामः सलक्ष्मणः ॥ भग्नंरथंछत्रचापंकूवरंपतितंभुवि ॥ २२ ॥ दृष्ट्वालक्ष्मणमाहेदंपश्यलक्ष्मणकेनचित् ॥ नीयमानांजनकजांतंजित्वान्यो जहारताम् ॥ २३ ॥

निर्मलत्वादिगुणोऽपिममजायेतिविललाप । मायागृहीतमनुष्यत्वस्यलोकान्सत्यत्वेनप्रत्याययितुमितिभावः । अतिदुःखितःसइव ॥ २० ॥ तदेवाह । एवमिति । असक्तोऽपिआसक्तिरहितोऽपि ॥ २१ ॥ छत्रचापमित्यत्रभग्नमित्यनुकर्षः ॥ २२ ॥ नीयमानांजनकजांदृष्ट्वाऽन्यस्तंजित्वातांजहारत चिह्नमिदंपश्येत्यन्वयः ॥ २३ ॥

नाशमदर्शनम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तेप्रियम् । त्वद्योग्यातिथ्यकरणेनेतिशेषः ॥ ४० ॥ ततस्त्वद्वृत्तांतश्रवणानंतरम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ त्वांपुरंस्वनगरंलंकारूपंनेतुमागतइत्यन्वयः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ यत्यस्मात्एवंभाषसेततोराघवान्नाशमेष्यसि ॥ ४७ ॥ सहानुजोरामः

मामेवंभाषसेचंडिधिक्त्वांनाशमुपैष्यसि ॥ इत्युक्त्वावनदेवीभ्यःसमर्प्यजनकात्मजाम् ॥३६॥ ययौदुःखातिसंविग्नोराममेवशनैःशनैः॥ततोऽतरंसमालोक्यरावणोभिक्षुवेषधृक् ॥ ३७ ॥ सीतासमीपमगमत्स्फुरद्दंडकमंडलुः ॥ सीतातमवलोक्याशुनत्वासंपूज्यभक्तितः ॥ ३८ ॥ कंदमूलफलादीनिदत्त्वास्वागतमब्रवीत् ॥ मुनेभुंक्ष्वफलादीनिविश्रमस्वयथासुखम् ॥ ३९ ॥ इदानीमेवभर्तामेह्यागमिष्यति तेप्रियम् ॥ करिष्यतिविशेषेणतिष्ठत्वंयदिरोचते ॥ ४० ॥ भिक्षुरुवाच ॥ कात्वंकमलपत्राक्षिकोवाभर्तातवानघे ॥ किमर्थमत्रतेवासो वनेराक्षससेविते ॥ ब्रूहिभद्रेततःसर्वंस्ववृत्तांतंनिवेदये ॥ ४१ ॥ सीतोवाच ॥ अयोध्याधिपतिःश्रीमान्राजादशरथोमहान् ॥ तस्यज्येष्ठः सुतोरामःसर्वलक्षणलक्षितः ॥ ४२ ॥ तस्याहंधर्मतःपत्नीसीताजनकनंदिनी ॥ तस्यभ्राताकनीयांश्चलक्ष्मणोभ्रातृवत्सलः ॥ ४३ ॥ पितुराज्ञांपुरस्कृत्यदंडकेवस्तुमागतः ॥ चतुर्दशसमास्त्वांतुज्ञातुमिच्छामिमेवद ॥ ४४ ॥ भिक्षुरुवाच ॥ पौलस्त्यतनयोऽहंतुरावणोराक्षसाधिपः ॥ त्वत्कामपरितप्तोऽहंत्वांनेतुंपुरमागतः ॥ ४५ ॥ मुनिवेषेणरामेणकिंकरिष्यसिमांभज ॥ भुंक्ष्वभोगान्मयासार्धंत्यज दुःखंवनोद्भवम् ॥ ४६ ॥ श्रुत्वातद्वचनंसीताभीताकिंचिदुवाचतम् ॥ यदेवंभाषसेमांत्वंनाशमेष्यसिराघवात् ॥ ४७ ॥ आगमिष्यतिरामोऽपिक्षणंतिष्ठसहानुजः ॥ मांकोधर्षयितुंशक्तोहरेर्भार्यांशशोयथा ॥ ४८ ॥ रामबाणैर्विभिन्नस्त्वंपतिष्यसिमहीतले ॥ इतिसीतावचः श्रुत्वारावणःक्रोधमूर्च्छितः ॥ ४९ ॥ स्वरूपंदर्शयामासमहापर्वतसन्निभम् ॥ दशास्यंविंशतिभुजंकालमेघसमद्युति ॥५०॥ तद्दृष्ट्वावनदेव्यश्चभूतानिचवितत्रसुः ॥ ततोविदार्यधरणींनखैरुद्धृत्यबाहुभिः ॥ ५१ ॥

आगमिष्यतीत्यन्वयः । हरेःसिंहस्य शशकःक्षुद्रमृगः ॥ ४८ ॥४९ ॥५०॥ तत्रावणस्वरूपम् । नखैर्धरणींविदार्यभूसंबद्धायाश्चालयितुमशक्यत्वात् । बाहुभिस्तामुद्धृत्यभुवःसकाशात्उपरिकृत्वा ॥ ५१ ॥

१-णश् अदर्शने इतिधातो रूपम् ।

द्योतयन् । आकाशमितिशेषः ॥ ४२ ॥ राममाभाष्यरामंसंबोध्य ॥ ४३ ॥ अगणितगुणमनंतशक्तित्वात् । अप्रमेयंदेशकालापरिच्छेद्यंसंयमोनाशःआ
दिनाजन्मउपरमःशांतिरेवपरमाशोभायस्मिन्तम् ॥ ४४ ॥ निरवधिसुखम् । तदतिरिक्तेषुब्रह्मांतेषुसुखंसावधिकमितिभावः । इंदिरालक्ष्मीस्तत्कटाक्षाय
स्मिंस्तम् । क्षपितेति । सुरेंद्रादिसेवाप्रीतेनयेनतदीयदुःखंक्षपितमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ईहितप्रदानंभक्तेहितप्रदानस्वभावम् सुरागमूलेशोभनोरागःप्रीतिस्तस्य
मूलमाश्रयश्चित्तंतत्रकृतस्थानम् ॥ ४६ ॥ भवविपिनस्यदवाग्निभूतंनामधेयंयस्यतम् रवितनयायमुनातत्सदृशंतद्वर्णम् ॥ ४७ ॥ अविरतंभवस्यसंसारस्य

शंखचक्रगदापद्मकिरीटवरभूषणैः ॥ द्योतयन्स्वप्रकाशेनपीतांबरधरोऽमलः ॥ ४२ ॥ चतुर्भिःपार्षदैर्विष्णोस्तादृशैरभिपूजितः ॥ स्तू
यमानोयोगिगणैराममाभाष्यसत्वरः ॥ कृतांजलिपुटोभूत्वातुष्टावरघुनंदनम् ॥ ४३ ॥ जटायुरुवाच ॥ अगणितगुणमप्रमेयमाद्यंसक
लजगत्स्थितिसंयमादिहेतुम् ॥ उपरमपरमंपरात्मभूतंसततमहंप्रणतोऽस्मिरामचंद्रम् ॥ ४४ ॥ निरवधिसुखमिंदिराकटाक्षंक्षपितसुरें
द्रचतुर्मुखादिदुःखम् ॥ नरवरमनिशंनतोऽस्मिरामंवरदमहंवरचापबाणहस्तम् ॥ ४५ ॥ त्रिभुवनकमनीयरूपमीड्यंरविशतभासुरमी
हितप्रदानम् ॥ शरणदमनिशंसुरागमूलेकृतनिलयंरघुनंदनंप्रपद्ये ॥४६॥ भवविपिनदवाग्निनामधेयंभवमुखदैवतदैवतंदयालुम् ॥ दनुज
पतिसहस्रकोटिनाशंरवितनयासदृशंहरिंप्रपद्ये ॥ ४७ ॥ अविरतभवभावनातिदूरंभवविमुखैर्मुनिभिःसदैवदृश्यम् ॥ भवजलधिसुतार
णांघ्रिपोतंशरणमहंरघुनंदनंप्रपद्ये ॥ ४८ ॥ गिरिशंगिरिसुतामनोनिवासंगिरिवरधारिणमीहिताभिरामम् ॥ सुरवरदनुजेंद्रसेवितांघ्रिंसुर
वरदंरघुनायकंप्रपद्ये ॥ ४९ ॥ परधनपरदारवर्जितानांपरगुणभूतिषुतुष्टमानसानाम् ॥ परहितनिरतात्मनांसुसेव्यंरघुवरमंबुजलोचनं
प्रपद्ये॥५०॥स्मितरुचिरविकासिताननाब्जमतिसुलभंसुरराजनीलनीलम् ॥ सितजलरुहचारुनेत्रशोभंरघुपतिमीशगुरोर्गुरुंप्रपद्ये ॥५१॥

भावनायेषांतेषामतिदूरः भवसमुद्रस्यसुतारणेंऽघ्रिरूपःपोतोयस्यतम् ॥ ४८॥ गिरिशःशिवःगिरिसुतापार्वतीतयोर्मनसिनिवासोयस्यतम् गिरिवरधारिणम् ।
अयमेवकृष्णोभावीतिभावः । ईहितैश्चेष्टितैरभिराममभिरामचेष्टितमितियावत् । सुराणांवरदम् ॥ ४९ ॥ परगुणादिषुतुष्टमीर्ष्यारहितंमानसंयेषाम् ॥ ५० ॥
स्मितेनेषद्धासेनरुचिरंविकासितमाननाब्जंयस्य सुरराजनीलइंद्रनीलमणिःईशगुरोर्ब्रह्मणः ॥ ५१ ॥

यथैकोऽपिरविरुदपात्रेष्वनेकइव एवमेकोऽपित्वंगुणभेदाद्धर्यादिसंज्ञकः अमरपतिरिंद्रस्तस्यस्तुतिपात्रं । तत्कृतस्तुतिविषयमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ रतिपतिः कामःततोऽपिशतकोटिगुणंसुंदरमंगंयस्य शतपथोमाध्यंदिनानांब्राह्मणंतद्गोचरयातत्रोक्तप्रकारयाभावनयाऽविदूरंलभ्यमितियावत् । तदेवाह । यतिपतीत्यादि ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ब्रह्मसुपूजितंपदंवैकुंठम् ॥ ५६ ॥ ॥ इति श्रीमत्सकल० सेतौअरण्यकांडेअष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ विपिनांतरमन्यद्वनम्

हरिकमलजशंभुरूपभेदात्त्वमिहविभासिगुणत्रयानुवृत्तः ॥ रविरिवजलपूरितोदपात्रेष्वमरपतिस्तुतिपात्रमीशमीडे ॥५२॥ रतिपतिशतकोटिसुंदरांगंशतपथगोचरभावनाऽविदूरम्॥यतिपतिहृदयेसदाविभातंरघुपतिमार्तिहरंप्रभुंप्रपद्ये ॥५३॥ इत्येवंस्तुवतस्तस्यप्रसन्नोऽभूद्रघूत्तमः ॥ उवाचगच्छभद्रंतेममविष्णोःपरंपदम् ॥ ५४ ॥ शृणोतियइदंस्तोत्रंलिखेद्वानियतःपठेत् ॥ सयातिममसारूप्यंमरणेमत्स्मृतिलभेत् ॥ ५५ ॥ इतिराघवभाषितंतदाश्रुतवान्हर्षसमाकुलोद्विजः[1] ॥ रघुनंदनसाम्यमास्थितःप्रययौब्रह्मसुपूजितंपदम् ॥ ५६ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेऽरण्यकांडेऽष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ततोरामोलक्ष्मणेनजगामविपिनांतरम् ॥ पुनर्दुःखंसमाश्रित्य सीतान्वेषणतत्परः ॥ १ ॥ तत्राद्भुतसमाकारोराक्षसःप्रत्यदृश्यत ॥ वक्षस्येवमहावक्त्रश्चक्षुरादिविवर्जितः ॥ २ ॥ बाहूयोजनमात्रेणव्यापृतौतस्यरक्षसः ॥ कबंधोनामदैत्येंद्रःसर्वसत्वविहिंसकः ॥ ३ ॥ तद्बाह्वोर्मध्यदेशेतौचरंतौरामलक्ष्मणौ ॥ ददर्शतुर्महासत्त्वंतद्बाहुपरिवेष्टितौ[2] ॥ ४ ॥ रामःप्रोवाचविहसन्पश्यलक्ष्मणराक्षसम् ॥ शिरःपादविहीनोऽयंयस्यवक्षसिचाननम् ॥ ५ ॥ बाहुभ्यांलभ्यतेयद्यत्तत्तद्भक्षन्स्थितोध्रुवम् ॥ आवामप्येतयोर्बाह्वोर्मध्येसंकालितौध्रुवम् ॥ ६ ॥ गंतुमन्यत्रमार्गोनदृश्यतेरघुनंदन ॥ किंकर्तव्यमितोऽस्माभिरिदानीं भक्षयेत्सनौ ॥ ७ ॥

दुःखंसमाश्रित्याभिनीय ॥ १ ॥ अद्भुतसमाकारःआश्चर्याकृतिः महद्वक्त्रंयस्यसः ॥ २ ॥ व्यापृतौव्यापारवंतौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ संकलितौप्राप्तौ ॥ ॥ ६ ॥ नौआवाम् ॥ ७ ॥

१--पक्षीजटायुः । २--आर्षोऽत्रगुणः । ददृशतुरित्यपेक्षितम् ।

छिंद्यांछिंद्यावइत्यर्थः । आर्षमेकवचनम् ॥८॥९॥ मद्बाहुच्छेदसमर्थौलोकेभूर्लोकेकुतःअसंभावितावेव तथादिविविद्यमानेषुदेवेष्वपि असंभावितौ तद्युवां कावित्याश्चर्येणप्रश्नः ॥ १० ॥ ११ ॥अहंरामस्तस्यपुत्रइत्यन्वयः ॥ १२ ॥ मृगययामृगयासक्त्यायातौदूरंयातावित्यर्थः । रक्षसानीतांसीतांविचिन्वंतावित्यन्वयः ॥ १३ ॥ अत्रतवबाहुभ्यांवेष्टितौजातौ प्राणरिरक्षयातवभुजौच्छिन्नौ । स्ववृत्तांतमुक्त्वातद्वृत्तांतंपृच्छति । त्वंचकइति ॥ १४ ॥ १५ ॥

लक्ष्मणस्तमुवाचेदंकिंविचारेणराघव ॥ आवामेकैकमव्यग्रौछिंद्यांरक्षोभुजौध्रुवम् ॥ ८ ॥ तथेतिरामःखड्गेनभुजंदक्षिणमच्छिनत् ॥ तथैवलक्ष्मणोवामंचिच्छेदभुजमंजसा ॥ ९ ॥ ततोऽतिविस्मितोदैत्यःकौयुवांसुरपुंगवौ ॥ मद्बाहुच्छेदकौलोकेदिविदेवेषुवाकुतः ॥ १० ॥ ततोऽब्रवीद्धसन्नेवरामोराजीवलोचनः ॥ अयोध्याधिपतिःश्रीमान्राजादशरथोमहान् ॥ ११ ॥ रामोऽहंतस्यपुत्रोऽसौभ्रातामेलक्ष्मणःसुधीः ॥ ममभार्याजनकजासीतात्रैलोक्यसुंदरी ॥ १२ ॥ आवांमृगययायातौतदाकेनापिरक्षसा ॥ नीतांसीतांविचिन्वंतौचागतौघोरकानने ॥ १३ ॥ बाहुभ्यांवेष्टितावत्रतवप्राणरिरक्षया ॥ छिन्नौतवभुजौत्वंचकोवाविकटरूपधृक् ॥ १४ ॥ कबंधउवाच ॥ धन्योऽहंयदिरामस्त्वमागतोऽसिममांतिकम् ॥ पुरागंधर्वराजोऽहंरूपयौवनदर्पितः ॥ १५ ॥ विचरँल्लोकमखिलंवरनारीमनोहरः ॥ तपसाब्रह्मणोलब्धमवध्यत्वंरघूत्तम ॥ १६ ॥ अष्टावक्रंमुनिंदृष्ट्वाकदाचिदहसंपुरा ॥ क्रुद्धोऽसावाहदुष्टत्वंराक्षसोभवदुर्मते ॥ १७॥ अष्टावक्रःपुनःप्राहवंदितोमेदयापरः ॥ शापस्यांतंचमेप्राहतपसाद्योतितप्रभः ॥ १८॥ त्रेतायुगेदाशरथिर्भूत्वानारायणःस्वयम् ॥ आगमिष्यतितेबाहूछिद्येतेयोजनायतौ ॥ १९ ॥ तेनशापाद्विनिर्मुक्तोभविष्यसियथापुरा ॥ इतिशप्तोऽहमद्राक्षंराक्षसींतनुमात्मनः ॥ २० ॥ कदाचिद्देवराजानमभ्यद्रवमहंरुषा ॥ सोऽपिवज्रेणमांरामशिरोदेशेऽभ्यताडयत् ॥ २१ ॥ तदाशिरोगतंकुक्षिंपादौचरघुनंदन ॥ ब्रह्मदत्तवरान्मृत्युर्नाभून्मेवज्रताडनात् ॥ २२ ॥ मुखाभावेकथंजीवेदयमित्यमराधिपम् ॥ ऊचुःसर्वेंदयाविष्टामांविलोक्यास्यवर्जितम् ॥ २३ ॥

वरनार्यःउत्तमस्त्रियः अवध्यत्वंलब्धम् ।मयेतिशेषः ॥१६॥१७॥१८॥ तेनयदातेबाहूच्छिद्येतेतदाशापाद्विनिर्मुक्तोभविष्यसीतिसंबंधः ॥ १९ ॥ २० ॥ कदाचिदिति । राक्षसतनुप्राप्त्यनंतरमितिशेषः ॥ २१ ॥ तदावज्रेणताडनेशिरःकुक्षिंगतम् पादौचगतौनष्टावित्यनुकर्षः ॥ २२ ॥ २३ ॥

पर्वतसन्निभंतत्सदृशंरुधिराक्तवपुरितिकर्मधारयः ॥ २४ ॥ विविक्तेएकांते ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ रावणमितिपूर्वान्वयि । छित्त्वाहंस्थितइतिशेषः ॥ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ म्रियमाणेनमेमयेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ पुनःस्पृशेत्यन्वयः । येनस्पर्शेनतेपदंयास्यामीत्यन्वयः ॥ ३५ ॥

ततःकंचिद्भुवोभागंगत्वापर्वतसन्निभम् ॥ रुधिराक्तवपुर्दृष्ट्वारामोवाक्यमथाब्रवीत् ॥ २४ ॥ एषवैभक्षयित्वातांजानकींशुभदर्शनाम् ॥ शेतेविविक्तेऽतितृप्तःपश्यहन्मिनिशाचरम् ॥ २५ ॥ चापमानयशीघ्रंमेबाणंचरघुनंदन ॥ तच्छ्रुत्वारामवचनंजटायुःप्राहभीतवत् ॥२६॥ मांनमारयभद्रंतेम्रियमाणंस्वकर्मणा ॥ अहंजटायुस्तेभार्याहारिणंसमनुद्रुतः ॥ २७ ॥ रावणंतत्रयुद्धंमेबभूवारिविमर्दन ॥ तस्यवाहान्रथंचापंछित्त्वाऽहंतेनघातितः ॥ २८ ॥ पतितोऽस्मिजगन्नाथप्राणांस्त्यक्ष्यामिपश्यताम् ॥ तच्छ्रुत्वाराघवोदीनंकंठप्राणंददर्शह ॥ २९ ॥ हस्ताभ्यांसंस्पृशन्रामोदुःखाश्रुवृतलोचनः ॥ ३० ॥ जटायोब्रूहिमेभार्याकेननीताशुभानना ॥ मत्कार्यार्थंहतोऽसित्वमतोमेप्रियबांधवः ॥ ३१ ॥ जटायुःसन्नयावाचावक्त्राद्रक्तंसमुद्वमन् ॥ उवाचरावणोरामराक्षसोभीमविक्रमः ॥ ३२ ॥ आदायमैथिलींसीतांदक्षिणाभिमुखोययौ ॥ इतोवक्तुनमेशक्तिःप्राणांस्त्यक्ष्यामितेऽग्रतः ॥ ३३ ॥ दिष्ट्यादृष्टोऽसिरामत्वंम्रियमाणेनमेऽनघ ॥ परमात्माऽसिविष्णुस्त्वंमायामनुजरूपधृक् ॥ ३४ ॥ अंतकालेऽपिदृष्ट्वात्वांमुक्तोऽहंरघुसत्तम ॥ हस्ताभ्यांस्पृशमांरामपुनर्यास्यामितेपदम् ॥ ३५ ॥ तथेतिरामःपस्पर्शतदंगंपाणिनास्मयन् ॥ ततःप्राणान्परित्यज्यजटायुःपतितोभुवि ॥ ३६ ॥ रामस्तमनुशोचित्वाबंधुवत्साश्रुलोचनः ॥ लक्ष्मणेनसमानाय्यकाष्ठानिप्रददाहतम् ॥ ३७ ॥ स्नात्वादुःखेनरामोऽपिलक्ष्मणेनसमन्वितः ॥ हत्वावनेमृगंतत्रमांसखंडान्समंततः ॥ ३८ ॥ शाद्वलेप्राक्षिपद्रामःपृथक्पृथगनेकधा ॥ भक्षंतुपक्षिणःसर्वेतृप्तोभवतुपक्षिराट् ॥ ३९ ॥ इत्युक्त्वाराघवःप्राहजटायोगच्छमत्पदम् ॥ मत्सारूप्यंभजस्वाद्यसर्वलोकस्यपश्यतः ॥ ४० ॥ ततोऽनंतरमेवासौदिव्यरूपधरःशुभः ॥ विमानवरमारुह्यभास्वरंभानुसन्निभम् ॥ ४१ ॥

स्मयन्पक्षिणोऽप्येवंपराक्रमएवंज्ञानमित्याश्चर्यवान् ॥ ३६ ॥ बंधुवदनुशोचित्वाअनेनतिरश्चामपिप्रीत्यादाहौचित्यमितिदर्शितम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ भक्षंतुभक्षयंतु ॥ ३९ ॥ इत्युक्त्वाइतिसंकल्प्य ॥ ४० ॥ ४१ ॥

ध्यातॄणांमंगलंस्वपदप्रदत्वात् । अतस्तेसूक्ष्मंभावनाविषयः हृदयपुंडरीकादौध्येयमितियावत् । यद्विषयभावनायांसिद्धायांभूतभविष्यद्वर्तमानसर्वपदार्थ ज्ञानंसंभवतीत्याह । भूतमित्यादि । भव्यंवर्तमानम् ॥ ३४ ॥ अंडकोशरूपोभगवतोविराड्देहस्तत्रमहदादिभिरावृतेइति । अत्रेयंपौराणिकसांख्यसंम ताप्रक्रिया । स्वव्याप्याहंकारावरणाद्दशगुणितंमहत्तत्त्वंबाह्यमावरणम् । तन्मध्येऽहंकारावरणम् । तदपिस्वव्याप्यव्योमावरणाद्दशगुणितम् । तन्मध्ये व्योमावरणम् । तस्यदशगुणितस्यमध्येवाय्वावरणम् । तस्यापिदशगुणितस्यमध्येतेजआवरणम् । तेजसोदशगुणितस्यमध्येजलावरणम् । जलस्यदश गुणितस्यमध्येपृथिव्यावरणम् । तस्यादशगुणायामध्येपृथिवीतेजउद्भूतमंडम् । तस्यापिदशगुणस्यांडस्यमध्येचतुर्दशभुवनात्मकंस्वयंभुवःस्थूलंशरीरं ।

भावनाविषयोरामसूक्ष्मंतेध्यातृमंगलम् ॥ भूतंभव्यंभविष्यच्चयत्रेदंदृश्यतेजगत् ॥३४॥ स्थूलेंऽडकोशेदेहेतेमहदादिभिरावृते ॥ सप्तभि रुत्तरगुणैर्वैराजोधारणाश्रयः ॥ ३५ ॥ त्वमेवसर्वकैवल्यंलोकास्तेऽवयवाःस्मृताः ॥ पातालंतेपादमूलंपार्ष्णिस्तवमहातलम् ॥ ३६ ॥ रसातलंतेगुल्फौतुतलातलमितीर्यते ॥ जानुनीसुतलंरामऊरूतेवितलंतथा ॥ ३७ ॥ अतलंचमहीरामजघनंनाभिगंनभः ॥ उरःस्थलंते ज्योतींषिग्रीवातेमहरुच्यते ॥ ३८ ॥ वदनंजनलोकस्तेपतस्तेशंखदेशगम् ॥ सत्यलोकोरघुश्रेष्ठशीर्षण्यास्तेसदाप्रभो ॥ ३९ ॥ इंद्रा दयोलोकपालाबाहवस्तेदिशःश्रुती ॥ अश्विनौनासिकेरामवक्त्रंतेऽग्निरुदाहृतः ॥ ४० ॥ चक्षुस्तेसवितारामम नश्चंद्रउदाहृतः ॥ भ्रूभंग एवकालस्तेबुद्धिस्तेवाक्पतिर्भवेत् ॥ ४१ ॥

स्वयंभूसंकल्पादेवजायतेइति । तदाह । सप्तभिरुत्तरगुणैरिति । उत्तरदशगुणैःस्वस्वांतर्गतापेक्षयेत्यर्थः । साधारणाश्रयः । भ्रूमध्यदेशेषुभावनाश्रयइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तदेवविराड्रूपंध्यानयोग्यंदर्शयति । त्वमेवेतिसर्वकैवल्यमंतेप्राप्यंवस्त्वित्यर्थः । लोकास्तेऽवयवाइतिसामान्यतउक्त्वातदेवविशेषेणाह । पातालमित्यादि । पातालंसप्तमोऽधोलोकः ॥ ३६ ॥ तलातलमितीर्यतइत्यस्यगुल्फोर्ध्वंजान्वधोभागइतिशेषः ॥ ३७ ॥ अतलंचेत्यस्योर्वोरूर्ध्वंजघना धोभागइतिशेषः । नाभेरधोभागंजघनंतन्महीपृथ्वीत्यर्थः । नभोभुवर्लोकोऽत्रज्योतींषिस्वर्गलोकोऽत्र महर्महर्लोकः ॥ ३८ ॥ तपस्तपोलोकः ॥ ३९ ॥ श्रुतीश्रोत्रे ॥ ४० ॥ कालोनिमेषादिर्द्विपरार्धांतः वाक्पतिर्बृहस्पतिः ॥ ४१ ॥

१–छान्दसं छन्दोवैकल्यम् ।

अहंकारश्चित्तम् छंदांसिवेदास्तेवाचः वागित्यर्थः । दंष्ट्रेदेशस्थोदंष्ट्रादेशस्थइत्यर्थः । ह्रस्वआर्षः । द्विजालयोदंतपंक्तयः ॥ ४२ ॥ मोहकरीसकलजनमोहकरी ॥ ४३ ॥ निमिषोरात्रिरुन्मेषणंदिवा सप्तसमुद्राःकुक्षिस्तव नद्यस्तवनाड्यः ॥ ४४ ॥ वृष्टिस्तवरेतः ज्ञानशक्तिस्तवमहिमासर्वतआधिक्यम् । त्वतुल्याज्ञानशक्तिर्नान्यत्रेतिभावः ॥ ४५ ॥ अतआधिक्यमन्यत्किंचननहि किमपिनेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ सरोमपुलकइत्यनेनप्रेमरसलक्षणमुक्तम् । येनगात्रे सरोमपुलकतासप्रेमरसः । इदंमेभूयाल्लब्धंचमानश्यत्वितीच्छाप्रेमेत्याहुः ॥ ४७ ॥ अयंजीवोयदातेस्थूलरूपभावकोभवतितदैवतस्यमुक्तिःस्याद्भवेदित्यर्थः ।

रुद्रोऽहंकाररूपस्तेवाचश्छंदांसितेऽव्यय ॥ यमस्तेदंष्ट्रदेशस्थोनक्षत्राणिद्विजालयः ॥ ४२ ॥ हासोमोहकरीमायासृष्टिस्तेऽपांगमोक्षणम् ॥ धर्मःपुरस्तेऽधर्मश्चपृष्ठभागउदीरितः ॥ ४३ ॥ निमिषोन्मेषणेरात्रिर्दिवाचैवरघूत्तम ॥ समुद्राःसप्ततेकुक्षिर्नाड्योनद्यस्तवप्रभो ॥ ४४ ॥ रोमाणिवृक्षौषधयोरेतोवृष्टिस्तवप्रभो ॥ महिमाज्ञानशक्तिस्तेएवंस्थूलंवपुस्तव ॥ ४५ ॥ यदस्मिन्स्थूलरूपेतेमनःसंधायतेनरैः ॥ अनायासेनमुक्तिःस्यादतोऽन्यन्नहिकिंचन ॥ ४६ ॥ अतोऽहंरामरूपंतेस्थूलमेवानुभावये ॥ यस्मिन्ध्यातेप्रेमरसःसरोमपुलकोभवेत् ॥ ४७ ॥ तदैवमुक्तिःस्याद्रामयदातेस्थूलभावकः ॥ तदप्यास्तांतवैवाहमेतद्रूपंविचिंतये ॥ ४८ ॥ धनुर्बाणधरंश्यामंजटावल्कलभूषितम् ॥ अपीच्यवयसंसीतांविचिन्वंतंसलक्ष्मणम् ॥ ४९ ॥ इदमेवसदामेस्यान्मानसेरघुनंदन ॥ सर्वज्ञःशंकरःसाक्षात्पार्वत्यासहितःसदा ॥ ५० ॥ त्वद्रूपमेवंसततंध्यायन्नास्तेरघूत्तम ॥ मुमूर्षूणांसदाकाश्यांतारकंब्रह्मवाचकम् ॥ ५१ ॥ रामरामेत्युपदिशन्सदासंतुष्टमानसः ॥ अतस्त्वंजानकीनाथपरमात्मासुनिश्चितः ॥ ५२ ॥

तत्स्थूलभावनमप्यास्तांयद्यशक्यंतदातिष्ठतु तवैतद्रूपमेवाहंविचिंतयिष्यामि ॥ ४८ ॥ तद्रूपमाह । धनुरिति । अपीच्यवयसंतारुण्यवयस्कम् ॥ ४९ ॥ एतद्रूपध्यानप्रार्थनेहेतुमाह । सर्वज्ञइत्यादि । एवंतद्रूपमनुपदोक्तंधनुरित्यादि एवंचशंकरध्येयत्वादेतद्रूपध्यानप्रार्थनमितिभावः ॥ ५० ॥ ननुमनुष्यस्यममकिमेतत्प्रार्थ्यतेइत्याशंकायांतस्यपरमात्मत्वंयुक्त्यासाधयति । मुमूर्षूणामिति । तारकंब्रह्मतत्त्वमस्यादिप्रतिपाद्यंतस्यवाचकंप्रतिपादकम् ॥ ५१ ॥ रमंतेयोगिनोऽत्रेतिव्युत्पत्त्येतिभावः ॥ ५२ ॥

त्वांनजानंतिपरमात्मत्वेनेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ योगिभिरनेनैवदेहेनयोगबलाद्गम्यंस्वर्लोकम् ॥ ५५ ॥ नित्यानुभवानुमेयंनित्यंयोऽनुभवोज्ञानंतत्तद्वस्तु विषयंतेनानुमेयम् । तदुक्तंभगवद्गीतायाम् । सर्वस्यचाहंहृदिसन्निविष्टोमत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनंच । इति ॥ ५६ ॥ ॥ इति श्रीमत्सकल० सेतौ अरण्य कांडेनवमः सर्गः ॥ ९ ॥ प्रयास्यन्स्वस्थानमितिशेषः । पुरोभागेदृश्यमानेआश्रमेत्वच्चरणभक्तिमार्गविशारदाशबरीआस्ते ॥ १ ॥ सातेसर्वंसीतावस्थिति स्थानंतत्प्राप्युपायंचेत्यर्थः ॥ २ ॥ विष्णोःपदंस्वर्लोकम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ अचिरेणशीघ्रम् ॥ ५ ॥ पादयोरग्रेतदंत्यभागे स्वासनेशोभनेआसने ॥ ६ ॥

सर्वेतेमाययामूढास्त्वांनजानंतितत्त्वतः ॥ नमस्तेरामभद्रायवेधसेपरमात्मने ॥ ५३ ॥ अयोध्याधिपतेतुभ्यंनमःसौमित्रिसेवित ॥ त्राहि त्राहिजगन्नाथमांमायानावृणोतुते ॥ ५४ ॥ रामउवाच ॥ तुष्टोऽहंदेवगंधर्वभक्त्यास्तुत्याचतेऽनव ॥ याहिमेपरमंस्थानंयोगिगम्यंसनात नम् ॥ ५५ ॥ जपंतियेनित्यमनन्यबुद्ध्याभक्त्यात्वदुक्तंस्तवमागमोक्तम् ॥ तेज्ञानसंभूतभवंविहायमांयांतिनित्यानुभवानुमेयम् ॥५६॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेऽरण्यकांडेनवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥ लब्ध्वावरंसगंधर्वःप्रयास्यन्राममब्रवीत् ॥ शबर्या स्तेपुरोभागेआश्रमेरघुनंदन ॥ १ ॥ भक्त्यात्वत्पादकमलेभक्तिमार्गविशारदा ॥ तांप्रयाहिमहाभागसर्वंतेकथयिष्यति ॥ २ ॥ इत्यु क्त्वाप्रययौसोऽपिविमानेनार्कवर्चसा ॥ विष्णोःपदंरामनामस्मरणेफलमीदृशम् ॥३ ॥ त्यक्त्वातद्विपिनंघोरंसिंहव्याघ्रादिदूषितम् ॥ श नैरथाश्रमपदंशबर्या[१]रघुनंदनः ॥ ४ ॥ शबरीराममालोक्यलक्ष्मणेनसमन्वितम् ॥ आयांतमाराद्धर्षेणप्रत्युत्थायाचिरेणसा ॥ ५ ॥ पति त्वापादयोरग्रेहर्षपूर्णाश्रुलोचना ॥ स्वागतेनाभिनंद्याथस्वासनेसन्न्यवेशयत् ॥ ६ ॥ रामलक्ष्मणयोःसम्यक्पादौप्रक्षाल्यभक्तितः ॥ तज्ज लेनाभिषिच्यांगमथार्घ्यादिभिरादृता ॥ ७ ॥

आदृताअर्घ्यादिभिस्तद्रूपयासपर्ययापूजासामग्र्यारामंसंपूज्यरामार्थंसंगृहीतानिदिव्यानिफलानिरामायददावित्यन्वयः । तदुक्तंपाद्मे । शबरींप्रस्तुत्य । प्रत्यु द्गम्यप्रणम्याथनिवेश्यकुशविष्टरे । पादप्रक्षालनंकृत्वातत्तोयंपापनाशनम् । शिरसाधार्यपीत्वाचवन्यैःपुष्पैरथार्चयत् । फलानिचसुपक्वानिमूलानिमधुराणिच । स्वयमास्वाद्यमाधुर्यंपरीक्ष्यपरिभक्ष्यच । पश्चान्निवेदयामासराघवाभ्यांदृढव्रता ॥ फलान्यास्वाद्यकाकुत्स्थस्तस्यैमुक्तिंपरांददौ ॥ इति ॥ ७ ॥

१-अगच्छादितिशेषः ।

इतोव्रजेति । ऊरुभ्यामेवरिंगन्निति शेषः ॥ २४ ॥ बाहुभ्यांगृहीत्वेतिशेषः ॥ २५ ॥ श्वभ्रास्येगर्तोपरिभागेअग्नींधनावृतेअग्नियुक्तेंधनावृते ॥ २६ ॥ भार्यामार्गंभार्यालाभोपायम् ॥ २७ ॥ ततोदेहात् । दह्यमानदेहादित्यर्थः । कंदर्पसदृशः पुरुषउत्थितइत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ अतिसंभ्रमात्अत्यादरात् । अनंतंदेशापरिच्छेद्यम् अनाद्यंतमाद्यंतरहितम् । तेनकालापरिच्छेद्यत्वमुक्तम् । मनोवाचामिति । यतोवाचोनिवर्ततेअप्राप्यमनसासह । इति श्रुतेः ॥ ३० ॥ देहद्वयंहिरण्यगर्भविराड्रूपंस्थूलंसूक्ष्मंच ततोविलक्षणंदृग्रूपंकेवलज्ञानरूपंतेसूक्ष्मंरूपंतदव्यक्तंसर्वथायोगिभिर्दुर्ज्ञेयम् इतरत्सर्वंजडम् ।

ततोमांप्राहमघवाजठरेतेमुखंभवेत् ॥ बाहूतेयोजनायामौभविष्यतइतोव्रज ॥ २४ ॥ इत्युक्तोऽत्रवसन्नित्यंबाहुभ्यांवनगोचरान् ॥ भक्षयाम्यधुनाबाहूखंडितौमेत्वयाऽनघ ॥ २५ ॥ इतःपरंमांश्वभ्रास्येनिक्षिपाग्नींधनावृते ॥ अग्निनादह्यमानोऽहंत्वयारघुकुलोत्तम ॥ २६ ॥ पूर्वरूपमनुप्राप्यभार्यामार्गंवदामिते ॥ इत्युक्तेलक्ष्मणेनाशुश्वभ्रंनिर्मायतत्रतम् ॥ २७ ॥ निक्षिप्यप्रादहत्काष्ठैस्ततोदेहात्समुत्थितः ॥ कंदर्पसदृशाकारःसर्वाभरणभूषितः ॥ २८ ॥ रामंप्रदक्षिणंकृत्वासाष्टांगंप्रणिपत्यच ॥ कृतांजलिरुवाचेदंभक्तिगद्गदयागिरा ॥ २९ ॥ गंधर्वउवाच ॥ ॥ स्तोतुमुत्सहतेमेऽद्यमनोरामातिसंभ्रमात् ॥ त्वामनंतमनाद्यंतंमनोवाचामगोचरम् ॥ ३० ॥ सूक्ष्मंतेरूपमव्यक्तंदेहद्वयविलक्षणम् ॥ दृग्रूपमितरत्सर्वंदृश्यंजडमनात्मकम् ॥ तत्कथंत्वांविजानीयाद्व्यतिरिक्तंमनःप्रभो ॥ ३१ ॥ बुद्ध्यात्माभासयोरैक्यंजीवइत्यभिधीयते ॥ बुद्ध्यादिसाक्षीब्रह्मैवतस्मिन्निर्विषयेऽखिलम् ॥ ३२ ॥ आरोप्यतेज्ञानवशान्निर्विकारेऽखिलात्मनि ॥ हिरण्यगर्भस्तेसूक्ष्मंदेहंस्थूलंविराट्स्मृतम् ॥ ३३ ॥

यतोजगज्जडंदृश्यत्वादित्यनुमानमनेनसूचितम् । विस्तरस्त्वस्मद्गुरुभिर्व्याससूत्रवृत्तौप्रपंचितः । व्यतिरिक्तंजडत्वात्त्वत्तोभिन्नंमनस्त्वांकथंजानीयादित्यर्थः ॥ ॥ ३१ ॥ बुद्धिश्चिन्तंतत्रात्माभासआत्मप्रतिबिंबस्तयोरैक्यंभेदानवभासस्तद्विषयोजीवः बुद्ध्यादीनांजडानांसाक्षीअंतर्यामीब्रह्मैवशुद्धंचैतन्यम् यतोनिर्विषयेवाङ्मनसयोरगोचरेतस्मिन्निदमखिलंजगत्अज्ञानवशान्निर्विकारेत्वयिआरोप्यते हिरण्यगर्भःसूक्ष्मंदेहम् । सकललिंगदेहसमष्टिरूपत्वात्तस्येतिभावः । सकलस्थूलसमष्टिर्विराडितिभावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

१—नागेशेः ।

पुंस्त्वस्त्रीत्वकृतोविशेषोवाजातिनामाश्रमादयस्तत्कृताविशेषावानमद्भजनेकारणंकिंतुभक्तिरेवनतुपुंसोब्राह्मणस्यैवाधिकारइत्यर्थः ॥ २० ॥ तदेवोपपा
दयति । यज्ञेत्यादि । वेदाध्ययनकर्मभिःवेदाध्ययनेनवेदोक्तकर्मानुष्ठानैश्चेत्यर्थः ॥ २१ ॥ सत्संगएवप्रथमंमुख्यंसाधनमित्यर्थः ॥ २२ ॥
मत्कथालापःमच्चरितनिबंधालापइत्यर्थः । मद्गुणेरणंमद्गुणकीर्तनम् । मद्वचसांमत्प्रतिपादकवचसामुपनिषद्रूपाणांव्याख्यातृत्वम् ॥ २३ ॥ अमाययाऽच्छ
लेन मद्बुद्ध्याईश्वरबुद्ध्यागुरुसेवा पुण्यशीलत्वंपुण्यविषयेस्वारसिकीप्रवृत्तिः । यमादि अहिंसाऽस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाः आदिनाआसनप्राणायामप्रत्या
हाराः । नियमादि शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानिनियमाः आदिनाधारणाध्यानसमाधयः ॥ २४ ॥ मत्पूजनेनिष्ठातत्परता ममयेमंत्रास्त

श्रीरामउवाच ॥ पुंस्त्वेस्त्रीत्वेविशेषोवाजातिनामाश्रमादयः ॥ नकारणंयद्भजनेभक्तिरेवहिकारणम् ॥२०॥ यज्ञदानतपोभिर्वावेदाध्ययन
कर्मभिः ॥ नैवद्रष्टुमहंशक्योमद्भक्तिविमुखैःसदा ॥ २१ ॥ तस्माद्भामिनिसंक्षेपाद्वक्ष्येऽहंभक्तिसाधनम् ॥ सतांसंगतिरेवात्रसाधनंप्रथमं
स्मृतम् ॥२२॥ द्वितीयंमत्कथालापस्तृतीयंमद्गुणेरणम् ॥ व्याख्यातृत्वंमद्वचसांचतुर्थंसाधनंभवेत् ॥२३॥ आचार्योपासनंभद्रेमद्बुद्ध्याऽ
माययासदा ॥ ॥ पंचमंपुण्यशीलत्वंयमादिनियमादिच ॥ २४ ॥ निष्ठामत्पूजनेनित्यंषष्ठंसाधनमीरितम् ॥ ममंत्रोपासकत्वंसांगंसप्तम
मुच्यते ॥ २५ ॥ मद्भक्तेष्वधिकापूजासर्वभूतेषुमन्मतिः ॥ बाह्यार्थेषुविरागित्वंशमादिसहितंतथा ॥ २६ ॥ अष्टमंनवमंतत्त्वविचारोमम
भामिनि ॥ एवंनवविधाभक्तिःसाधनंयस्यकस्यवा ॥ २७ ॥ स्त्रियावापुरुषस्यापितिर्यग्योनिगतस्यवा ॥ भक्तिःसंजायतेप्रेमलक्षणा
शुभलक्षणे ॥ २८ ॥

दुपासकत्वंतदुपासनंतच्चसांगंतत्तन्मंत्रकल्पोक्तांगसहितम् ॥ २५ ॥ अधिकामत्तोऽप्यधिकेत्यर्थः।पुत्रादरस्यपितुरिवतदादरस्यममाधिकसंतोषदत्वादितिभावः ।
मन्मतिःसर्वांतर्यामीभगवानितिसर्वंभगवतिवर्ततेइतिवामतिः । विरागित्वंवैराग्यं शमोऽतरिंद्रियनिग्रहः आदिनाबाह्येंद्रियनिग्रहरूपोदमः ॥ २६ ॥ ममत
त्त्वविचारः स्वस्यतत्त्वंशुद्धंब्रह्मतद्विचारस्तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ॥ २७ ॥ यस्यकस्यवेत्यस्यैवप्रपंचः स्त्रियाइति । यस्यतन्नवविधंसाधनंजायतेतस्यप्रेमलक्षणा
भक्तिःसंजायते । ममेयंभूयात्भूत्वाचमानश्यत्वित्येवमिच्छाप्रेम ॥ २८ ॥

मत्तत्त्वंब्रह्म । अनुभवसिद्धस्येतितृतीयासमासः । मुक्तिःस्यादित्यन्वयः ॥२९॥३०॥ सर्वंनवविधंसाधनं ततोभक्तिस्ततोमुक्तिरित्यन्वयः ॥३१॥इतोमद्द र्शनात् । अस्मादेवमद्दर्शनादित्यर्थः॥ ३२॥ ३३॥सर्वंजानासीत्यत्रहेतुगर्भंविशेषणं सर्वज्ञेति । यत्पृच्छसेतल्लोकाननुसृतोऽसीतिजानेइतिशेषः ॥ ३४ ॥ यत स्त्वंलोकाननुसृतस्ततइत्यर्थः ॥३५॥ तत्राप्युपायमप्याह । इतइति ॥३६॥ भीतभीतःभीतेभ्योऽपिभीतः । अतिभीतइत्यर्थः ॥ ३७॥ कस्यभयादेवंभी

भक्तौसंजातमात्रायांमत्तत्त्वानुभवस्तदा ॥ ममानुभवसिद्धस्यमुक्तिस्तत्रैवजन्मनि ॥ २९ ॥ स्यात्तस्मात्कारणंभक्तिर्मोक्षस्येतिसुनि श्चितम् ॥ प्रथमंसाधनंयस्यभवेत्तस्यक्रमेणतु ॥ ३० ॥ भवेत्सर्वंततोभक्तिर्मुक्तिरेवसुनिश्चितम् ॥ यस्मान्मद्भक्तियुक्तात्वंततोऽहंत्वामुप स्थितः ॥ ३१ ॥ इतोमद्दर्शनान्मुक्तिस्तवनास्त्यत्रसंशयः ॥ यदिजानासिमेब्रूहिसीताकमललोचना ॥ ३२ ॥ कुत्रास्तेकेनवानीताप्रिया मेप्रियदर्शना ॥ ३३ ॥ शबर्युवाच ॥ देवजानासिसर्वज्ञसर्वंत्वंविश्वभावन ॥ तथाऽपिपृच्छसेयन्मांलोकाननुसृतःप्रभो ॥ ३४ ॥ ततोऽह मभिधास्यामिसीतायत्राधुनास्थिता ॥ रावणेनहृतासीतालंकायांवर्ततेऽधुना ॥ ३५ ॥ इतःसमीपेरामास्तेपंपानामसरोवरम् ॥ ऋष्यमू कगिरिर्नामतत्समीपेमहानगः ॥३६॥ चतुर्भिर्मंत्रिभिःसार्धंसुग्रीवोवानराधिपः ॥भीतभीतःसदातत्रातिष्ठत्यतुलविक्रमः ॥३७॥ वालिनश्च भयाद्भ्रातुस्तदगम्यमृषेर्भयात् ॥ वालिनस्तत्रगच्छत्वंतेनसख्यंकुरुप्रभो ॥३८॥ सुग्रीवेणससर्वंतेकार्यंसंपादयिष्यति ॥ अहमग्निंप्रवेक्ष्या मितवाग्रेरघुनंदन ॥ ३९ ॥ मुहूर्तंतिष्ठराजेंद्रयावद्दग्ध्वाकलेवरम् ॥ यास्यामिभगवन्रामतवविष्णोःपरंपदम् ॥ ४० ॥ इतिरामंसमामंत्र्य प्रविवेशहुताशनम् ॥ क्षणान्निर्धूयसकलमविद्याकृतबंधनम् ॥ रामप्रसादाच्छबरीमोक्षंप्रापातिदुर्लभम् ॥ ४१ ॥

तस्तत्राह । वालिनइति । भ्रातुर्वालिनोभयादित्यर्थः । ननुतत्रवासेनकथमभयमतआह । तद्वालिनोऽगम्यम् । एषचार्थोवाल्मीकिनासविस्तरंदर्शितः अग्रेचा त्रापिदर्शयिष्यति । तेनसुग्रीवेणसख्यंकुरु तस्यापिविपद्ग्रस्तत्वात्तेनसख्यंसुलभंनतुवालिनेतिभावः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ विष्णोस्तवपरंपदंब्रह्मलोकम् ॥४०॥ अविद्याकृतबंधनंसंसारः ॥ ४१ ॥

१ अनेन सत्समागम एव भक्तेर्मुख्यमसाधारणं कारणं परिणिष्ठितम् ।

विशेषेसामान्यमर्थान्तरंन्यस्यति । किमिति । श्रीरामेप्रसन्नेकिंदुर्लभंतमेवविशेषंसामान्योपपादकत्वेनाह । यदधमजन्माशबर्यपिरामेप्रसन्नेमुक्तिमाप॥४२॥
मुक्तियांतीतिकिंपुनर्वक्तव्यमित्यन्वयः । यतस्त्वद्भक्तिर्मुक्तिरेव । अनेनरूपकेणसर्वथातस्यामुक्तिजनकत्वंसूचितम् ॥ ४३ ॥ यतोरामचंद्रस्यभक्तिर्मुक्ति
दाअतोरामस्यकामदुघंचरणपद्मयुगलंसेवध्वं तद्विषयेऽत्युत्सुकाअत्युत्कटेच्छावंतःसंतःनानाप्रकारामज्ञानविशेषभूतामज्ञानस्यैवतन्मूलंसंसारस्यैवजवनिकां

किंदुर्लभंजगन्नाथेश्रीरामेभक्तवत्सले ॥ प्रसन्नेऽधमजन्मापिशबरीमुक्तिमापसा ॥ ४२ ॥ किंपुनर्ब्राह्मणामुख्याःपुण्याःश्रीरामचिंतकाः ॥
मुक्तियांतीतितद्भक्तिर्मुक्तिरेवनसंशयः ॥ ४३ ॥ भक्तिर्मुक्तिविधायिनीभगवतः श्रीरामचंद्रस्यहेलोकाःकामदुघांघ्रिपद्मयुगलंसेवध्वमत्यु
त्सुकाः ॥ नानाज्ञानविशेषमंत्रविततिंत्यक्त्वासुदूरेभृशंरामंश्यामतनुंस्मरारिहृदयेभांतंभजध्वंबुधाः ॥ ४४ ॥ ॥ इतिश्रीमदध्यात्म
रामायणेउमामहेश्वरसंवादेऽरण्यकांडेदशमःसर्गः ॥ १० ॥ समाप्तमिदमरण्यकांडम् ॥ ३ ॥

मंत्रविततिंमंत्रसमूहंत्यक्त्वाभृशमतिशयेनरामंभजंतु । तत्रहेतुगर्भंविशेषणम् । स्मरारिहृदयेभांतं स्मरारिःशिवः ॥ ४४ ॥ इतिश्रीमत्सकलराजवि० श्रीराम
वर्मणःकृतावध्यात्मरामायणसेतौ अरण्यकांडेदशमःसर्गः ॥ १० ॥

॥८॥९॥१०॥तेषांशुश्रूषणंकुर्वतीअहंसम्यक्उपतेषांसमीपेस्थिता ॥ ११ ॥ बहुवर्षसहस्राणीतिपूर्वान्वयि। गतास्तेइत्यस्येदानीमित्यादिः गमिष्यंतस्तेत्वमत्रै वसमाहितावसेतिमामब्रुवन् ॥ १२ ॥ १३ ॥ आगमिष्यति । अत्राश्रमेइतिशेषः । अतएकाग्रंयथाभवतितथा विषयांतरसंचाररहितमितियावत् । तद्ध्यान निष्ठाअत्रस्थिराभवेत्यर्थः । तेषांगमनकालमाह । इदानीमिति । इत्युक्त्वातेगताइत्यर्थः॥ १४ ॥ १५॥तेआगमनंप्रतीक्ष्यस्थिताऽहंतथैवयथागुरुभिरुक्तंतथाऽ

संपूज्यविधिवद्रामंससौमित्रिंसपर्यया ॥ संगृहीतानिदिव्यानिरामार्थंशबरीमुदा ॥ ८ ॥ फलान्यमृतकल्पानिददौरामायभक्तितः ॥ पादौ संपूज्यकुसुमैःसुगंधैःसानुलेपनैः॥९॥ कृतातिथ्यंरघुश्रेष्ठमुपविष्टंसहानुजम् ॥ शबरीभक्तिसंपन्नाप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १० ॥ अत्राश्र मेरघुश्रेष्ठगुरवोमेमहर्षयः ॥ स्थिताःशुश्रूषणंतेषांकुर्वतीसमुपस्थिता ॥११॥ बहुवर्षसहस्राणिगतास्तेब्रह्मणःपदम् ॥ गमिष्यंतोऽब्रुवन्मां त्वंवसात्रैवसमाहिता ॥ १२ ॥ रामोदाशरथिर्जातःपरमात्मासनातनः ॥ राक्षसानांवधार्थायऋषीणांरक्षणायच ॥ १३ ॥ आगमिष्यति चैकाग्रध्याननिष्ठास्थिराभव ॥ इदानींचित्रकूटाद्रावाश्रमेवसतिप्रभुः ॥ १४ ॥ यावदागमनंतस्यतावद्रक्षकलेवरम् ॥ दृष्ट्वैवराघवंदग्ध्वा देहंयास्यसितत्पदम् ॥ १५ ॥ तथैवाकरवंरामत्वद्ध्यानैकपरायणा ॥ प्रतीक्ष्यागमनंतेऽद्यसफलंगुरुभाषितम् ॥ १६ ॥ तवसंदर्शनंराम गुरूणामपिमेनहि ॥ योषिन्मूढाऽप्रमेयात्मन्हीनजातिसमुद्भवा ॥ १७ ॥ तवदासस्यदासानांशतसंख्योत्तरस्यवा ॥ दासीत्वेनाधिकारोऽ स्तिकुतःसाक्षात्तवैवहि ॥ १८ ॥ कथंरामाद्यमेदृष्टस्त्वंमनोवागगोचरः ॥ स्तोतुंनजानेदेवेशकिंकरोमिप्रसीदमे ॥ १९ ॥

करवम् । तच्चमेगुरुभाषितंरामोऽत्रायास्यतीत्येतत् अद्यसफलंजातम् ॥ १६ ॥ हेरामतवैतद्रूपस्यदर्शनंमेगुरूणामपिनजातम् । हेअप्रमेयात्मन् अहंयोषित् । अनेनसर्वधर्मानर्हत्वम् । तत्रापिहीनजात्युद्भवा ॥ १७ ॥ तवदासःतद्दासेत्येवंक्रमेणशतसंख्यातउत्तरस्यापिदासीत्वेनाधिकारः साक्षात्तवदास्येतुसुतरामनधिकारः ॥ १८ ॥ इतिहेतोःयोगिनामपिमनोवागगोचरस्त्वंमेमयाकथंदृष्टइतिप्रश्नः । स्तोतुमित्यादिर्विनयः ॥ १९ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणेऽरण्यकाण्डः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीमदध्यात्मरामायणे किष्किन्धाकांडप्रारम्भः ॥

सु
वा
सु
रा
मा
ता

इदमध्यात्मरामायणारण्यकाण्डं मुम्बय्यां श्रीकृष्ण-
दासात्मजेन खेमराजेन स्वकीये 'श्रीवेङ्कटेश्वर'
यन्त्रालयेऽङ्कित्वा प्रकाशितम्. संवत् १९५२,
शके १८१७, सन् १८९५.

लीलयाचरंताविवगच्छंताविव । वस्तुतोविभुत्वाद्गतिहीनावेव ॥ १४ ॥ स्थितिलयौसर्गंचलीलयाकर्तुमुद्यतौ रक्षसांलयस्तदितरजगतःसर्गस्थिती ॥ १५॥
प्रेरकौअंतर्यामितयेत्यर्थः । तदेवाह । सर्वहृदयस्थाविति ॥ इहलोकेचरंतौइत्यन्वयः ॥ १६ ॥ शब्दशास्त्रंव्याकरणम् ॥ १७ ॥ कृत्स्नंबह्वित्यर्थः ।
ज्ञानविग्रहइत्यनेनचिदानंदएवमाययाएवंशरीररूपेणभातीतिसूचितम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यःसुग्रीवोनामतेननाम्नाप्रसिद्धोवानराणांराजासगिरिमूर्ध

माययामानुषाकारौचरंताविवलीलया ॥ भूभारहरणार्थायभक्तानांपालनायच ॥ १४ ॥ अवतीर्णाविहपरौचरंतौक्षत्रियाकृती ॥ जग
त्स्थितिलयौसर्गंलीलयाकर्तुमुद्यतौ ॥ १५ ॥ स्वतंत्रौप्रेरकौसर्वहृदयस्थाविहेश्वरौ ॥ नरनारायणौलोकेचरंतावितिमेमतिः ॥ १६ ॥
श्रीरामोलक्ष्मणंप्राहपश्यैनंबटुरूपिणम् ॥ शब्दशास्त्रमशेषेणश्रुतंनूनमनेकधा ॥ १७ ॥ अनेनभाषितंकृत्स्नंनकिंचिदपशब्दितम् ॥
ततःप्राहहनूमंतंराघवोज्ञानविग्रहः ॥ १८ ॥ अहंदाशरथीरामस्त्वयंमेलक्ष्मणोऽनुजः ॥ सीतयाभार्ययासार्धंपितुर्वचनगौरवात् ॥ १९ ॥
आगतस्तत्रविपिनेस्थितोऽहंदंडकेद्विज ॥ तत्रभार्याहृतासीतारक्षसाकेनचिन्मम ॥ २० ॥ तामन्वेष्टुमिहायातौत्वंकोवाकस्यवावद ॥
बटुरुवाच ॥ सुग्रीवोनामराजायोवानराणांमहामतिः ॥ चतुर्भिर्मंत्रिभिःसार्धंगिरिमुर्धनितिष्ठति ॥ २१ ॥ भ्राताकनीयान्सुग्रीवोवालिनः
पापचेतसः ॥ तेननिष्कासितोभार्याहृतातस्येहवालिना ॥ २२ ॥ तद्भयादृष्यमूकाख्यंगिरिमाश्रित्यसंस्थितः ॥ अहंसुग्रीवसचिवोवा
युपुत्रोमहामते ॥ २३ ॥ हनुमान्नामविख्यातोह्यंजनीगर्भसंभवः ॥ तेनसख्यंत्वयायुक्तंसुग्रीवेणरघूत्तम ॥ २४ ॥ भार्यापहारिणंहंतुंसहा
यस्तेभविष्यति ॥ इदानीमेवगच्छामआगच्छयदिरोचते ॥ २५ ॥ श्रीरामउवाच ॥ अहमप्यागतस्तेनसख्यंकर्तुंकपीश्वर ॥ सख्युस्त
स्यापियत्कार्यंतत्करिष्याम्यसंशयम् ॥ २६ ॥ हनूमान्स्वस्वरूपेणस्थितोराममथाब्रवीत् ॥ आरोहतांममस्कंधौगच्छामःपर्वतोपरि
॥ २७ ॥ यत्रतिष्ठतिसुग्रीवोमंत्रिभिर्वालिनोभयात् ॥ तथेतितस्यारुरोहस्कंधंरामोऽथलक्ष्मणः ॥ २८ ॥

नितिष्ठतीत्यन्वयः ॥ २१ ॥ तत्रावस्थानेहेतुमाह । भ्रातेति । निष्कासितःहीनराज्यःकृतः भार्याचहृता ॥ २२ ॥ २३ ॥ तेनसख्यंतुयुक्तंसमदुःखत्वात् ।
नतुवालिनेतिभावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ तस्यापियत्कार्यंवालिवधरूपम् ॥ २६ ॥ पर्वतोपरिगमनेश्रमातिशयात्स्वस्कंधारोहणप्रेरणा ॥ २७ ॥ मंत्रिभिः
सहेतिशेषः। तथेति । उक्त्वेतिशेषः ॥ २८ ॥

उत्पपातउत्पत्त्यजगामेत्यर्थः । स्थितौस्थापितावित्यर्थः ॥ २९ ॥ व्येतुभयंवालिप्रेरितावितिशंकाकृतम् ॥ ३० ॥ योजितंताभ्यामंगीकारंकारितम् आरोप्यकृत्वा ॥ ३१ ॥ विष्टरायआसनार्थम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शत्रुघातिनस्तेशत्रुवधेसाहाय्यमपिकरिष्येइत्यन्वयः ॥ ॥ ३६ ॥ विहायसानीयमानांप्रमदोत्तमामपश्यमितिशेषः ॥ ३७ ॥ साचरामरामेतिक्रोशंतीअस्मान्पर्वतोपरिदृष्ट्वास्वोत्तरीयेणतदेकदेशेनाभरणानिआ

उत्पपातगिरेर्मूर्ध्निक्षणादेवमहाकपिः ॥ वृक्षच्छायांसमाश्रित्यस्थितौतौरामलक्ष्मणौ ॥ २९ ॥ हनूमानपिसुग्रीवमुपगम्यकृतांजलिः ॥ व्येतुतेभयमायातौराजञ्छ्रीरामलक्ष्मणौ ॥ ३० ॥ शीघ्रमुत्तिष्ठरामेणसख्यंतेयोजितंमया ॥ अग्निसाक्षिणमारोप्यतेनसख्यंद्रुतंकुरु ॥ ॥ ३१ ॥ ततोऽतिहर्षात्सुग्रीवःसमागम्यरघूत्तमम् ॥ वृक्षशाखांस्वयंछित्त्वाविष्टरायददौमुदा ॥ ३२ ॥ हनूमाँल्लक्ष्मणायादात्सुग्रीवाय चलक्ष्मणः ॥ हर्षेणमहताविष्टाःसर्वएवावतस्थिरे ॥ ३३ ॥ लक्ष्मणस्त्वब्रवीत्सर्वंरामवृत्तांतमादितः ॥ वनवासाभिगमनंसीताहरणमेवच ॥ ३४ ॥ लक्ष्मणोक्तंवचःश्रुत्वासुग्रीवोराममब्रवीत् ॥ अहंकरिष्येराजेंद्रसीतायाःपरिमार्गणम् ॥ ३५ ॥ साहाय्यमपितेरामकरिष्ये शत्रुघातिनः ॥ शृणुराममयादृष्टंकिंचित्तेकथयाम्यहम् ॥ ३६ ॥ एकदामंत्रिभिःसार्धंस्थितोऽहंगिरिमूर्धनि ॥ विहायसानीय[1]मानांकेनचित्प्रमदोत्तमाम् ॥३७॥ क्रोशंतीरामरामेतिदृष्ट्वास्मान्पर्वतोपरि ॥ आमुच्याभरणान्याशुस्वोत्तरीयेणभामिनी ॥ ३८ ॥ निरीक्ष्याधः परित्यज्यक्रोशंतीतेनरक्षसा ॥ नीताहंभूषणान्याशुगुहायामक्षिपंप्रभो ॥ ३९ ॥ इदानीमपिपश्यत्वंजानीहितववानवा ॥ इत्युक्त्वाऽऽनीयरामायदर्शयामासवानरः ॥ ४० ॥

मुच्यबद्ध्वापुनरस्मान्निरीक्ष्यतान्यप्यधःपरित्यज्यक्रोशंतीतेननीता । क्रोशनक्रिययासमानकर्तृकःक्त्वा । अहंचतानिगुहायामक्षिपम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इदानींत्वमपिपश्यतवभार्यायाभवंतिवानभवंतिचेतिजानीहिनिश्चयंकुरु ॥ ४० ॥

१-इदमपि प्रथमान्तं सदेव नीतेत्येतत्सम्बन्ध्यस्तु । तेन च टीकाकटाक्षोऽप्यपश्यामीति शेष इत्यन्तोऽपाङ्गः । इति मां प्रतिभाति ।

तद्भूषणयुक्तंवासःखंडंविमुच्यदृष्ट्वा । भूषणानीतिशेषः । तत्सर्वंभूषणजातम् ॥ ४१ ॥ तेत्वया ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तयोःसमीपतोऽग्निंप्रज्वाल्यसख्यं कुरुतमित्युवाचेतिशेषः ॥ ४४ ॥ आलिंग्यपरस्परंसखेइत्यवदतामिशेषः । सखित्वकरणफलंदर्शयाति । समीपेइति ॥ ४५ ॥ वालिनायदुदंतंमद्विषयेकृतं तच्छृणु ॥ ४६ ॥ नाम्नामायावीत्यन्वयः । समुपाह्वयत् । युद्धायेतिशेषः ॥४७॥ तदाह्वानममर्षणोऽसहमानः ॥ ४८ ॥ तेनमुष्टिघातेनसंविग्नःपीडितः

विमुच्यरामस्तद्दृष्ट्वाहासीतेतिमुहुर्मुहुः ॥ हृदिनिक्षिप्यतत्सर्वंरुरोदप्राकृतोयथा ॥ ४१ ॥ आश्वास्यराघवंभ्रातालक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् ॥
अचिरेणैवतेरामप्राप्यतेजानकीशुभा ॥ वानरेंद्रसहायेनहत्वारावणमाहवे ॥ ४२ ॥ सुग्रीवोऽप्याहहेरामप्रतिज्ञांकरवाणिते ॥ समरेरावणं
हत्वातवदास्यामिजानकीम् ॥ ४३ ॥ ततोहनूमान्प्रज्वाल्यतयोरग्निंसमीपतः ॥ तावुभौरामसुग्रीवावग्नौसाक्षिणितिष्ठति ॥ ४४ ॥ बाहू
प्रसार्यचालिंग्यपरस्परमकल्मषौ ॥ समीपेरघुनाथस्यसुग्रीवःसमुपाविशत् ॥ ४५ ॥ स्वोदंतंकथयामासप्रणयाद्रघुनायके ॥ सखेशृ
णुममोदंतंवालिनायत्कृतंपुरा ॥ ४६ ॥ मयपुत्रोऽथमायावीनाम्नापरमदुर्मदः ॥ किष्किंधांसमुपागत्यवालिनंसमुपाह्वयत् ॥ ४७ ॥ सिं
हनादेनमहतावालीतुतदमर्षणः ॥ निर्ययौक्रोधताम्राक्षोजघानदृढमुष्टिना ॥ ४८ ॥ दुद्रावतेनसंविग्नोजगामस्वगुहांप्रति ॥ अनुदुद्रावतं
वालीमायाविनमहंतथा ॥ ततःप्रविष्टमालोक्यगुहांमायाविनंरुषा ॥ ४९ ॥ वालीमामाहतिष्ठत्वंबहिर्गच्छाम्यहंगुहाम् ॥ इत्युक्त्वावि
श्यसगुहांमासमेकंननिर्ययौ ॥ ५० ॥ मासादूर्ध्वंगुहाद्वारान्निर्गतंरुधिरंबहु ॥ तद्दृष्ट्वापरितप्तांगोमृतोवालीतिदुःखितः ॥ ५१ ॥ गुहाद्वारि
शिलामेकांनिधायगृहमागतः ॥ ततोऽब्रुवंमृतोवालीगुहायांरक्षसाहतः ॥ ५२ ॥ तच्छ्रुत्वादुःखिताःसर्वेमामनिच्छंतमप्युत ॥ राज्येऽभि
षेचनंचक्रुःसर्वेवानरमंत्रिणः ॥ ५३ ॥ शिष्टंतदामयाराज्यंकिंचित्कालमरिंदम ॥ ततःसमागतोवालीमामाहपरुषंरुषा ॥ ५४ ॥

तंमायाविनंमायावंतंस्वगुहांप्रविष्टमालोक्येत्यन्वयः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मृतोवालीतिनिश्चयेनेतिशेषः ॥ ५१ ॥ रक्षसाहतोवालीमृतइतिस्वज्ञातीनब्रुवम् ॥ ॥ ५२ ॥ अनिच्छंतंराज्याभिषेकमितिशेषः ॥ ५३ ॥ शिष्टंपालितम् परुषंभ्रातृद्वेषिन्नित्यादिवाक्यम् ॥ ५४ ॥

१–सन्धिरार्षः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसीतारामचंद्राभ्यां नमः ॥ ततइति । सरसांश्रेष्ठंपंपासरः ॥ १ ॥ विस्मयहेतूनाह । क्रोशमात्रमिति । अगाधामलशंबरम् । नीरक्षीरांबुशंबरमित्यमरः । अंबुजंपद्मंकह्लारस्तद्विशेषः । एवमुत्पलपदेनकुमुदविशेषोऽत्र ॥ २ ॥ हंसादयःपक्षिविशेषाःक्रौंचनादैरुपनादितंप्रतिध्वनिमत् ॥ ॥ ३ ॥ सतांमनोवत्स्वच्छजलम् ॥ ४ ॥ उपस्पृश्यस्नात्वा ॥ ५ ॥ दांतौनिगृहीतेंद्रियौ विविधान्वृक्षान्गिरेःशोभांचपश्यंतौ ॥ ६ ॥ तौददर्शदृष्ट्वाच

श्रीमहादेवउवाच ॥ ततःसलक्ष्मणोरामःशनैःपंपासरस्तटम् ॥ आगत्यसरसांश्रेष्ठंदृष्ट्वाविस्मयमाययौ ॥ १ ॥ क्रोशमात्रंसुविस्तीर्णमगाधामलशंबरम् ॥ उत्फुल्लांबुजकह्लारकुमुदोत्पलमंडितम् ॥ २ ॥ हंसकारंडवाकीर्णचक्रवाकादिशोभितम् ॥ जलकुक्कुटकोयष्टिक्रौंचनादोपनादितम् ॥ ३ ॥ नानापुष्पलताकीर्णनानाफलसमावृतम् ॥ सतांमनःस्वच्छजलंपद्मकिंजल्कवासितम् ॥ ४ ॥ तत्रोपस्पृश्यसलिलंपीत्वाश्रमहरंविभुः ॥ सानुजःसरसस्तीरेशीतलेनपथाययौ ॥ ५ ॥ ऋष्यमूकगिरेःपार्श्वेगच्छंतौरामलक्ष्मणौ ॥ धनुर्बाणकरौदांतौ जटावल्कलमंडितौ ॥ पश्यंतौविविधान्वृक्षान्गिरेःशोभांसुविक्रमौ ॥ ६ ॥ सुग्रीवस्तुगिरेर्मूर्ध्निचतुर्भिःसहवानरैः ॥ स्थित्वाददर्शतौयांतावारुरोहगिरेःशिरः ॥ ७ ॥ भयादाहहनूमंतंकौतौवीरवरौसखे ॥ गच्छजानीहिभद्रंतेबटुर्भूत्वाद्विजाकृतिः ॥ ८ ॥ वालिनाप्रेषितौकिंवामांहंतुंसमुपागतौ ॥ ताभ्यांसंभाषणंकृत्वाजानीहिहृदयंतयोः ॥ ९ ॥ यदितौदुष्टहृदयौसंज्ञांकुरुकराग्रतः ॥ विनयावनतोभूत्वाएवंजानीहिनिश्चयम् ॥ १० ॥ तथेतिबटुरूपेणहनुमान्समुपागतः ॥ विनयावनतोभूत्वारामंनत्वेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ कौयुवांपुरुषव्याघ्रौयुवानौवीरसंमतौ ॥ द्योतयंतौदिशःसर्वाःप्रभयाभास्कराविव ॥ १२ ॥ युवांत्रैलोक्यकर्तारावितिभातिमनोमम ॥ युवांप्रधानपुरुषौ जगद्धेतूजगन्मयौ ॥ १३ ॥

भयाद्गिरेःशिरआरुरोहेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ भद्रंतेइतिप्रेरणानिमित्तमाशीर्वादः ॥ ८ ॥ किंवालिनाप्रेषितौमांहंतुमागतौ वापक्षांतरे उतान्यथेतितयोर्हृदयंसंभाषणंकृत्वाजानीहि । अंतःकरणानुरूपत्वाद्वाचःसंभाषणेनतन्निर्णयः ॥ ९ ॥ संज्ञांकुरु पलायनार्थमितिशेषः । एवंसंकेतस्यनिश्चयंजानीहीत्यर्थः ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ भातिजानाति प्रधानपुरुषौमुख्यपुरुषौ । नरनारायणावित्यर्थः । मुख्यत्वमेवाह । जगद्धेतूइत्यादिना ॥ १३ ॥

यदायदितस्यबाणेनदूरंक्षेपणेत्वंशक्तस्तर्हित्वंवालिवधेशक्तः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ चालयित्वामूलतोबाहुभ्यांकंपनेन अंजसाअनायासेन ॥ ७२ ॥
छिद्रंकरोषि । सप्तस्वपीतिशेषः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ एवमाश्चर्यकर्मणारामंपरमात्मानंज्ञात्वास्तौति । देवेति । संगतिंमैत्रींप्राप्तः ॥ ७६ ॥ मोक्षस
चिवंमोक्षप्रदत्वात्तत्सचिवम् भवंसंसारम् ॥ ७७ ॥ अन्यद्दारपुत्रादिकंत्वन्मायाकृतत्वेनमायिकत्वान्नाकांक्षेऽतोमांनिवर्तयेत्यर्थः ॥ ७८ ॥ मृदर्थंभूमिंख

तत्क्षेपणेयदाशक्तःशक्तस्त्वंवालिनोवधे ॥ इत्युक्त्वादर्शयामासशिरस्तद्गिरिसन्निभम् ॥ ६९ ॥ दृष्ट्वारामःस्मितंकृत्वापादांगुष्ठेनचाक्षिपत् ॥ दशयोजनपर्यंतंतदद्भुतमिवाभवत् ॥७०॥ साधुसाध्वितिसंप्राहसुग्रीवोमंत्रिभिःसह ॥ पुनरप्याहसुग्रीवोरामंभक्तपरायणम् ॥७१॥ एतेतालामहासाराःसप्तपश्यरघूत्तम ॥ एकैकंचालयित्वासौनिष्पत्रान्कुरुतेंऽजसा ॥ ७२ ॥ यदित्वमेकबाणेनविद्ध्वाछिद्रंकरोषिचेत् ॥ हतस्त्वयातदावालीविश्वासोमेप्रजायते ॥ तथेतिधनुरादायसायकंतत्रसंदधे ॥ ७३ ॥ बिभेदचतदारामःसप्ततालान्महाबलः ॥ तालान्सप्तविनिर्भिद्यगिरिंभूमिंचसायकः ॥ ७४ ॥ पुनरागत्यरामस्यतूणीरेपूर्ववत्स्थितः ॥ ततोऽतिहर्षात्सुग्रीवोराममाहातिविस्मितः ॥ ७५ ॥ देवत्वंजगतांनाथःपरमात्मानसंशयः ॥ मत्पूर्वकृतपुण्यौघैःसंगतोऽद्यमयासह ॥ ७६ ॥ त्वांभजंतिमहात्मानःसंसारविनिवृत्तये ॥ त्वांप्राप्यमोक्षसचिवंप्रार्थयेऽहंकथंभवम् ॥ ७७ ॥ दाराःपुत्राधनंराज्यंसर्वंत्वन्माययाकृतम् ॥ अतोऽहंदेवदेवेशनाकांक्षेऽन्यत्प्रसीदमे ॥ ७८ ॥ आनंदानुभवंत्वाद्यप्राप्तोऽहंभाग्यगौरवात् ॥ मृदर्थंयतमानेननिधानमिवसत्पते ॥ ७९ ॥ अनाद्यविद्यासंसिद्धंबंधनंछिन्नमद्यनः ॥ यज्ञदानतपःकर्मपूर्तेष्टादिभिरप्यसौ ॥ ८० ॥ नजीर्यतेपुनर्दार्ढ्यंभजतेसंसृतिःप्रभो ॥ त्वत्पाददर्शनात्सद्योनाशमेतिनसंशयः ॥ ८१ ॥

नतायथानिधानंधनराशिःप्राप्तोभवतिएवमहमानंदानुभवंतद्रूपंत्वांप्राप्तः ॥ ७९ ॥ अनाद्यविद्ययासंसिद्धंनिष्पन्नंविषयवासनारूपंबंधनंसंसारप्रवर्तकंनश्छिन्नं
नष्टम् । अन्येभ्योभगवद्दर्शनस्याधिक्यमाह । यज्ञेत्यादि । यज्ञादिभिरप्यसौसंसृतिस्तत्कारणंविषयवासनारूपंबंधनंनजीर्यतिअपितुदार्ढ्यमेवभजते त्वच्चरण
दर्शनात्तुसद्यस्तन्नाशमेति ॥ ८० ॥ ८१ ॥

यच्चित्तंयस्यचित्तं तस्यानर्थानांनानासंसृतिरूपाणांमूलमज्ञानंनश्यततियन्वयः ॥ ८२ ॥ मेमनःसदात्वयितिष्ठतु ॥ ८३ ॥ यस्यवाणीत्वन्नामगायतिसमुच्य
ते ॥ ८४ ॥ बंधस्यसंसारकारणस्यमोचनीम् ॥ ८५ ॥ त्वन्माययाकृतःसंसारोयस्यसः त्वदंशः त्वत्प्रतिबिंबरूपत्वात् । अतःस्वपादयोर्भक्तिमादिश्यद
त्वात्राहि ॥ ८६ ॥ त्वन्मायावृतचेतसइतःपूर्वंमित्रादयआसन् अद्यतुत्वत्पाददर्शनान्मेसर्वंब्रह्मैवेतिभातीत्यन्वयः ॥ ८७ ॥ गुणविशेषतासत्वादिगुणविशे
षवत्तेत्यर्थः ॥ ८८ ॥ सागुणविशेषता नानात्वंसुहृन्मित्रार्युदासीनत्वरूपोभेदः कालकृतंमृत्युकृतम् ॥ ८९ ॥ अतःअविद्यामितिच्छेदः । अतउत्सारयेति

क्षणार्धमपियच्चित्तंत्वयितिष्ठत्यचंचलम् ॥ तस्याज्ञानमनर्थानांमूलंनश्यतितत्क्षणात् ॥ ८२ ॥ तत्तिष्ठतुमनोरामत्वयिनान्यत्रमेस
दा ॥ ८३ ॥ रामरामेतियद्वाणीमधुरंगायतिक्षणम् ॥ सब्रह्महासुरापोवामुच्यतेसर्वपातकैः ॥ ८४ ॥ नकांक्षेऽरिजयंरामनचदारसुखादि
कम् ॥ भक्तिमेवसदाकांक्षेत्वयिबंधविमोचनीम् ॥ ८५ ॥ त्वन्मायाकृतसंसारस्त्वदंशोऽहंरघूत्तम ॥ स्वपादभक्तिमादिश्यत्राहिमांभव
संकटात् ॥ ८६ ॥ पूर्वंमित्रार्युदासीनास्त्वन्मायावृतचेतसः ॥ आसन्मेऽद्यभवत्पाददर्शनादेवराघव ॥ ८७ ॥ सर्वंब्रह्मैवमेभातिक्कमि
त्रंक्कचमेरिपुः ॥ यावत्त्वन्माययाबद्धस्तावद्गुणविशेषता ॥ ८८ ॥ सायावदस्तिनानात्वंतावद्भवतिनान्यथा ॥ यावन्नानात्वमज्ञानात्ता
वत्कालकृतंभयम् ॥ ८९ ॥ अतोऽविद्यामुपास्तेयःसोंऽधेतमसिमज्जति ॥ मायामूलमिदंसर्वंपुत्रदारादिबंधनम् ॥ अतोत्सारयमायां
त्वंदासींतवरघूत्तम ॥ ९० ॥ त्वत्पादपद्मार्पितचित्तवृत्तिस्त्वन्नामसंगीतकथासुवाणी ॥ त्वद्भक्तसेवानिरतौकरौमेत्वदंगसंगंलभतांमदं
गम् ॥ ९१ ॥ त्वन्मूर्तिभक्तान्स्वगुरुंचचक्षुःपश्यत्वजस्रंसशृणोतुकर्णः ॥ त्वज्जन्मकर्माणिचपादयुग्मंव्रजत्वजस्रंतवमंदिराणि ॥ ९२ ॥

च्छेदः । संधिरार्षः ॥ ९० ॥ त्वत्पादपद्मयोरर्पिताचित्तवृत्तिर्येनसः ईदृशोऽहम् । भूयासमितिशेषः । त्वन्नामविषयसंगीतकथासुवाणीनिरतातिष्ठत्वित्यन्व
यः । त्वद्भक्तानांसेवायांनिरतौतत्परौ ॥ ९१ ॥ त्वन्मूर्तिभक्तान्त्वन्मूर्तयश्चतद्भक्ताश्चतान् सकर्णःत्वज्जन्मानिमायिकानितत्रत्यकर्माणिचशृणो
त्वित्यन्वयः ॥ ९२ ॥

अहिशत्रुकेतोगुरुडध्वजमेशिरस्त्वदीयंशिवब्रह्माद्यैःसेवितंपदंनमतु ॥ ९३ ॥ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्म तिवर्मणःपुत्रस्य० सेतौकिष्किंधाकांडेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ स्वात्मपरिष्वंगःस्वशरीरालिंगनंतेनदूरीकृताशेषपापम् सस्मितमितिमायायाभगवद्धचा सरूपत्वेनस्मितद्वारामाययातदावरणम् ॥ १ ॥ कार्यंरावणवधः यन्मांप्रतित्वदुक्तंत्वयोक्तंतत्सत्यमेव ॥ २ ॥ रघुनंदनःअग्निसाक्षिकंसख्यंकृत्वाकपीं

अंगानितेपादरजोविमिश्रतीर्थानिबिभ्रत्वहिशत्रुकेतो॥ शिरस्त्वदीयंभवपद्मजाद्यैर्जुष्टंपदंरामनमत्वजस्रम्॥ ९३ ॥ ॥ इतिश्रीमदध्यात्म रामायणेकिष्किंधाकांडेउमामहेश्वरसंवादेसुग्रीवसंगमवर्णनंनामप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ इत्थंस्वात्मपरिष्वंगनिर्धू ताशेषकल्मषम् ॥ रामःसुग्रीवमालोक्यसस्मितंवाक्यमब्रवीत्॥ १ ॥ मायांमोहकरींतस्मिन्वितन्वन्कार्यसिद्धये ॥ सखेत्वदुक्तंयत्तन्मां सत्यमेवनसंशयः ॥ २ ॥ किंतुलोकावदिष्यंतिमामेवंरघुनंदनः ॥ कृतवान्किंकपींद्रायसत्यंकृत्वाग्निसाक्षिकम् ॥ ३ ॥ इति लोकापवादोमेभविष्यतिनसंशयः ॥ तस्मादाह्वयभद्रंतेगत्वायुद्धायवालिनम् ॥ ४ ॥ बाणेनैकेनतंहत्वाराज्येत्वामभिषेचये ॥ तथेति गत्वासुग्रीवःकिष्किंधोपवनंद्रुतम् ॥ ५ ॥ कृत्वाशब्दंमहानादंतमाह्वयतवालिनम् ॥ तच्छुत्वाभ्रातृनिनदंरोषताम्रविलोचनः ॥ ६ ॥ निर्जं गामगृहाच्छीघ्रंसुग्रीवोयत्रवानरः ॥ तमापतंतंसुग्रीवःशीघ्रंवक्षस्यताडयत् ॥ ७ ॥ सुग्रीवमपिमुष्टिभ्यांजघानक्रोधमूर्च्छितः ॥ वालीत मपिसुग्रीवएवंक्रुद्धौपरस्परम् ॥ ८ ॥ अयुध्येतामेकरूपौदृष्ट्वारामोऽतिविस्मितः ॥ नमुमोचतदाबाणंसुग्रीववधशंकया ॥ ९ ॥ ततो दुद्रावसुग्रीवोवमन्रक्तंभयाकुलः ॥ वालीस्वभवनंयातःसुग्रीवोराममब्रवीत् ॥ १० ॥ किंमांघातयसेरामशत्रुणाभ्रातृरूपिणा ॥ यदिमद्ध ननेवांछात्वमेवजहिमांविभो ॥ ११ ॥

द्रायतदुपकारकंकिंकृतवानित्येवंलोकामांवदिष्यंतिअतस्त्वदुपकारोमेऽवश्यंकर्तव्यइतिशेषः ॥ ३ ॥ उक्तमेवदाढर्यायपुनराह । इतीति । भद्रंतेइत्यने नमदाज्ञाकरणेएवतेभद्रंनान्यथेतिसूचितम् ॥ ४ ॥ तथेतीत्यर्थंप्रतिज्ञायेतिशेषः ॥ ५ ॥ महानादंमहाप्रतिध्वनिजनकम् ॥ आह्वयतस्पर्धयाशब्दितवान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ एकरूपौसमानाकारौ अतएवरामोबाणंनमुमोच ॥ ९ ॥ १० ॥ जहिशस्त्रेणेतिशेषः ॥ ११ ॥

परयाभियावालिजया ॥ ५५ ॥ ऋष्यमूकंतदाख्यमिमंपर्वतम् । ऋषेःशापभयात् । तच्चानुपदमेवस्फुटंभाविष्यति ॥ ५६ ॥ हृताश्रयःहृतगृहः ॥ ५७ ॥
सुखितोऽस्मिअयत्वादृशमित्रलाभेनेतिशेषः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ बलवतांबलीसर्वेभ्योबलवद्भ्योऽप्यधिकबलवानित्यर्थः । दुरासदंवालिनमितिशेषः ॥ ६० ॥
तद्बलंवालिनोबलम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ असहमानइतिच्छेदः ॥ ६३ ॥ अस्यशिरोहस्ताभ्यांभ्रामयन्ग्रीवातश्चालयंश्छित्त्वाग्रीवारूपादाधारादुत्पाट्यह

बहुधाभर्त्सयित्वामांनिजघानचमुष्टिभिः ॥ ततोनिर्गत्यनगरादधावंपरयाभिया ॥ ५५ ॥ लोकान्सर्वान्परिक्रम्यऋष्यमूकंसमाश्रितः ॥ ऋषेःशापभयात्सोऽपिनायातीमंगिरिंप्रभो ॥५६॥ तदादिममभार्यांसस्वयंभुंक्तेविमूढधीः ॥ अतोदुःखेनसंतप्तोहृतदारोहृताश्रयः॥५७॥ वसाम्यद्यभवत्पादसंस्पर्शात्सुखितोऽस्म्यहम् ॥ मित्रदुःखेनसंतप्तोरामोराजीवलोचनः ॥ ५८ ॥ हनिष्यामितवद्वेष्यंशीघ्रंभार्यापहारिणम् ॥ इतिप्रतिज्ञामकरोत्सुग्रीवस्यपुरस्तदा ॥ ५९ ॥ सुग्रीवोऽप्याहराजेंद्रवालीबलवतांबली ॥ कथंहनिष्यतिभवान्देवैरपिदुरासदम् ॥ ६० ॥ शृणुतेकथयिष्यामितद्बलंबलिनांवर ॥ कदाचिद्दुंदुभिर्नाममहाकायोमहाबलः ॥ ६१ ॥ किष्किंधामगमद्रामममहामाहिषरूपधृक् ॥ युद्धायवालिनंरात्रौसमाह्वयतभीषणः ॥ ६२ ॥ तच्छ्रुत्वाऽसहमानोऽसौवालीपरमकोपनः ॥ महिषंशृंगयोर्धृत्वापातयामासभूतले ॥ ६३ ॥ पादेनैकेनतत्कायमाक्रम्यास्यशिरोमहत् ॥ हस्ताभ्यांभ्रामयंश्छित्त्वातोलयित्वाऽक्षिपद्भुवि ॥ ६४ ॥ पपाततच्छिरोराममातंगाश्रमसन्निधौ ॥ योजनात्पतितंतस्मान्मुनेराश्रममंडले ॥६५॥ रक्तवृष्टिःपपातोच्चैर्दृष्ट्वातांक्रोधमूर्छितः ॥ मातंगोवालिनंप्राहयद्यागंतासिमेगिरिम् ॥ ६६ ॥ इतःपरंभग्नशिरामरिष्यसिनसंशयः ॥ एवंशप्तस्तदारभ्यऋष्यमूकंनयात्यसौ ॥ ६७ ॥ एतज्ज्ञात्वाहमप्यत्रवसामिभयवर्जितः ॥ रामपश्याशिरस्तस्यदुंदुभेःपर्वतोपमम् ॥ ६८ ॥

स्ताभ्यांतोलयित्वाएतावद्भारकामितिज्ञात्वाभुविअक्षिपत् ॥ ६४ ॥ क्षेपवेगेनभुवऊर्ध्वंयोजनमात्रंगत्वाततोमातंगाश्रमेपपात । यस्माच्चयोजनात्तन्मितादूर्ध्वदेशात्पतितमतस्तदाश्रमेशिरसोगलितारक्तवृष्टिःपपात ततःक्रुद्धःसवालिनंप्राह ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ एतज्ज्ञात्वातदगमनंज्ञात्वा ॥ ६८ ॥

रावणेनसीताहृतातांसहभ्रात्रामार्गमाणोऋष्यमूकाद्रिमागतः ॥ २७ ॥ समागतःसंमिलितःसख्यंचतेनचकार ॥ २८ ॥ २९ ॥ इतिनिश्चित्यपरस्परसाहाय्यंप्रतिज्ञाययातौस्ववासस्थानमितिशेषः ॥ तस्मान्निश्चितंनिश्चितार्थकंमेवचःशृणु । इदानीमेवेत्यादेरन्यथेत्यादिः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कुलंवानरकुलम् ॥ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ स्नेहोभविष्यतिसुग्रीवतोऽपिममरामकार्येसमर्थत्वादितिभावः ॥ ३५ ॥ स्वपक्षपरपक्षाभावेहेतुगर्भंविशेषणंपरात्मनइति ।

आगतोदंडकारण्यंतत्रसीताहृताकिल ॥ रावणेनसहभ्रात्रामार्गमाणोऽथजानकीम् ॥ २७ ॥ आगतो[1]ऋष्यमूकाद्रिंसुग्रीवेणसमागतः ॥ चकारतेनसुग्रीवःसख्यंचानलसाक्षिकम्॥२८॥प्रतिज्ञांकृतवान्रामःसुग्रीवायसलक्ष्मणः॥वालिनंसमरेहत्वाराजानंत्वांकरोम्यहम् ॥२९॥इतिनिश्चित्यतौयातौनिश्चितंशृणुमद्वचः॥इदानीमेवतेभग्नःकथंपुनरुपागतः॥३०॥अतस्त्वंसर्वथावैरंत्यक्त्वासुग्रीवमानय ॥ यौवराज्येऽभिषिंचाशुरामंत्वंशरणंव्रज ॥३१॥पाहिमामंगदंराज्यंकुलंचहरिपुंगव ॥ इत्युक्त्वाश्रुमुखीतारापादयोःप्रणिपत्यतम् ॥३२॥ हस्ताभ्यांचरणौधृत्वारुरोदभयविह्वला ॥ तामालिंग्यतदावालीसस्नेहमिदमब्रवीत् ॥३३॥ स्त्रीस्वभावाद्बिभेषित्वंप्रियेनास्तिभयंमम ॥ रामोयदिसमायातोलक्ष्मणेनसमंप्रभुः ॥ ३४ ॥ तदारामेणमेस्नेहोभविष्यतिनसंशयः ॥ रामोनारायणःसाक्षादवतीर्णोऽखिलप्रभुः ॥ ३५ ॥ भूभारहरणार्थायश्रुतंपूर्वंमयानघे ॥ स्वपक्षःपरपक्षोवानास्तितस्यपरात्मनः ॥ ३६ ॥ आनेष्यामिगृहंसाध्विनत्वातच्चरणांबुजम् ॥ भजतोऽनुभजत्येषभक्तिगम्यःसुरेश्वरः ॥ ३७ ॥ यदिस्वयंसमायातिसुग्रीवोहान्मितंक्षणात् ॥ यदुक्तंयौवराज्यायसुग्रीवस्याभिषेचनम् ॥ ३८ ॥ कथमाहूयमानोऽहंयुद्धायरिपुणाप्रिये ॥ शूरोऽहंसर्वलोकानांसंमतःशुभलक्षणे ॥ ३९ ॥ भीतभीतमिदंवाक्यंकथंवालीवदेत्प्रिये ॥ तस्माच्छोकंपरित्यज्यतिष्ठसुंदरिवेश्मनि ॥ ४० ॥ एवमाश्वास्यतारांतांशोचंतीमश्रुलोचनाम् ॥ गतोवालीसमुद्युक्तःसुग्रीवस्यवधायसः ॥ ४१ ॥

तेनसर्वत्रसमःसइतिध्वनितम् ॥ ३६ ॥ भजतःभक्तानित्यर्थः ॥ ३७ ॥ यदिस्वयमिति । असहायइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ कथंतदभिषेचनंकुर्यामितिशेषः । यतोहंसर्वलोकानांसंमतःशूरः ॥ ३९ ॥ वालीभीतभीतमअत्यंतभयसूचकमिदंवाक्यंकथंवदेत् ॥ ४० ॥४१ ॥

१-अत्रसंधिरार्षः । अथवा ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यमितिवार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्याद्दकारान्तर्वर्तिरेफनिमित्तकोत्वप्रसंगोऽवधेयः । २-अनेन स्वनामपाराथ्यींकरणात्स्वस्यातिशौर्यवीर्यधैर्याणि ध्वन्यन्ते ।

उत्पपातयुद्धायतत्संमुखमितिशेषः ॥ ४२ ॥ अहन् हतवान् ॥ ४३ ॥ रामंविलोकयन् शीघ्रमेतंजहीतिदृष्ट्यासूचयन् ॥ ४४ ॥ ऐंद्रेधनुषिअगस्त्यदत्ते।
ऐंद्रमितिपाठेऐंद्रास्त्राभिमंत्रितमित्यर्थः । वृक्षखंडगःवृक्षसमूहगः ॥ ४५ ॥ तद्धृदयंलक्ष्यंकृत्वेतिशेषः ॥ ४६ ॥ महींकंपयन्सशरोरामधनुःसकाशात्महा
शब्दंमुंचन्उत्पपात । आकाशेइतिशेषः । ततःसनिपपातवालिवक्षसिततस्तद्बिभेद ॥ ४७ ॥ तदावक्षोभेदकालेचेतनंचैतन्यं वामेनधनुरन्ये नसायकमन्यमा
लंब्यास्थितमितिशेषः ॥ ४८ ॥ वक्षसिवनमाला कंठमारभ्याजानुमालावनमाला तयाविभूषितम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ विगर्हयन्कुत्सयन् ॥ ५१ ॥ राज

दृष्ट्वावालिनमायांतंसुग्रीवोभीमविक्रमः ॥ उत्पपातगलेबद्धपुष्पमालःपतंगवत् ॥ ४२ ॥ मुष्टिभ्यांताडयामासवालिनंसोऽपितंतथा ॥
अहन्वालीचसुग्रीवंसुग्रीवोवालिनंतथा ॥४३॥ रामंविलोकयन्नेवसुग्रीवोयुयुधेयुधि ॥ इत्येवंयुद्ध्यमानौतौदृष्ट्वारामःप्रतापवान् ॥ ४४ ॥
बाणमादायतूणीरादैंद्रेधनुषिसंदधे ॥ आकृष्यकर्णपर्यंतमदृश्योवृक्षखंडगः ॥ ४५ ॥ निरीक्ष्यवालिनंसम्यग्लक्ष्यंतद्धृदयंहरिः ॥ उत्ससृ
जांशनिसमंमहावेगंमहाबलः ॥ ४६ ॥ बिभेदसशरोवक्षोवालिनःकंपयन्महीम् ॥ उत्पपातमहाशब्दंमुंचन्सनिपपातह ॥ ४७ ॥ तदा
मुहूर्तंनिःसंज्ञोभूत्वाचेतनमापसः ॥ ततोवालीददर्शाग्रेरामंराजीवलोचनम् ॥ धनुरालंब्यवामेनहस्तेनान्येनसायकम् ॥ ४८ ॥ बिभ्रा
णंचीरवसनंजटामुकुटधारिणम् ॥ विशालवक्षसंभ्राजद्वनमालाविभूषितम् ॥ ४९ ॥ पीनचार्वायतभुजंनवदूर्वादलच्छविम् ॥ सुग्रीवल
क्ष्मणाभ्यांचपार्श्वयोःपरिसेवितम् ॥ ५० ॥ विलोक्यशनकैःप्राहवालीरामंविगर्हयन् ॥ किंमयापकृतंरामतवयेनहतोऽस्म्यहम् ॥ ५१ ॥
राजधर्ममविज्ञायगर्हितंकर्मतेकृतम् ॥ वृक्षखंडेतिरोभूत्वात्यजतामयिसायकम् ॥ ५२ ॥ यशःकिंलप्स्यसेरामचोरवत्कृतसंगरः ॥ यदि
क्षत्रियदायादोमनोर्वंशसमुद्भवः ॥ ५३ ॥

धर्ममिति । तिरोभूयान्येनयुद्धंकुर्वतिबाणपातश्छलत्वान्नराजधर्मइतिभावः । ल्यबभावआर्षः ॥ ५२ ॥ चोरवत्कृतसंगरस्त्वंमांहत्वायशोलप्स्यसेकिम् ।
अपित्वयशएवेतिभावः । यदितेक्षत्रियदायादत्वाद्यभिमानस्तदामेमयासमक्षंयुद्धंकृत्वातत्फलंयशोमरणंवाप्राप्स्यसेप्राप्तोभवेः । अन्यार्थेऽन्यशब्दप्रयोगेणास
न्नमरणतासूच्यते ॥ ५३ ॥

१–बाणमित्यस्य विशेषणम् ।

कृतमुपकृतमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ कंधर्मंकांधर्मकृतांकीर्तिम् ॥ ५७ ॥ ऐहिकमपिनमद्वधेइत्याह । अभक्ष्यामिति ॥ ५८ ॥ इत्येवंबहुभाषं तमसंबद्धंप्रलपंतमित्यर्थः ॥ अधर्मेति । सद्धर्मरक्षणांगत्वादधर्मकारिवधस्यनदोषत्वमितिभावः ॥ ५९ ॥ अधर्मकारित्वंवालिनःसमर्थयते । दुहितेत्यादि । भ्रातुःकनिष्ठस्येतिशेषः ॥ ६० ॥ एताःसर्वाःसमास्तुल्यास्तासांमध्येयोविमूढधीरपिएकांरमतेसपातकीज्ञेयः । विमूढधीरपीत्यनेनाज्ञानान्नदोषइतिपरिहृतम् । ईदृशार्थस्याज्ञानात्करणेऽपिमहानेवदोषः । अतएवतस्यवधपर्यंतोदंडइत्याह । सवध्यइति ॥ ६१ ॥ ननुमनुष्याधिकारिकंशास्त्रंनतुतिर्यगादिविषयमतास्तिर

युद्धंकृत्वासमक्षंमेप्राप्स्यसेतत्फलंतदा ॥ सुग्रीवेणकृतंकिंतेमयावानकृतंकिमु ॥ ५४ ॥ रावणेनहृताभार्यातवराममहावने ॥ सुग्रीवंश रणंयातस्तदर्थमितिशुश्रुम ॥ ५५ ॥ बतरामनजानीषेमद्बलंलोकविश्रुतम् ॥ रावणंसकुलंबद्ध्वाससीतंलंकयासह ॥ ५६ ॥ आनया मिमुहूर्ताधाद्यदिचेच्छामिराघव ॥ धर्मिष्ठइतिलोकेऽस्मिन्कथ्यसेरघुनंदन ॥ ५७ ॥ वानरंव्याधवद्धत्वाधर्मंकंलप्स्यसेवद ॥ अभक्ष्यं वानरंमांसंहत्वामांकिंकरिष्यासि ॥ ५८ ॥ इत्येवंबहुभाषंतंवालिनंराघवोऽब्रवीत् ॥ धर्मस्यगोप्तालोकेऽस्मिंश्चरामिसशरासनः ॥ ५९ ॥ अधर्मकारिणंहत्वासधर्मंपालयाम्यहम् ॥ दुहिताभगिनीभ्रातुर्भार्याचैवतथास्नुषा ॥ ६० ॥ समायोरमतेतासामेकामपिविमूढधीः ॥ पात कीसतुविज्ञेयःसवध्योराजभिःसदा ॥ ६१ ॥ त्वंतुभ्रातुःकनिष्ठस्यभार्यायांरमसेबलात् ॥ अतोमयाधर्मविदाहतोऽसिवनगोचर ॥ ६२ ॥ त्वंकपित्वान्नजानीषेमहांतोविचरंतियत् ॥ लोकंपुनानाःसंचारैरतस्तान्नातिभाषयेत् ॥ ६३ ॥

श्चामस्माकंकोऽत्रदोषइतिचेच्छृणु । तिरश्चामनधिकारोहिअज्ञानकृतःतच्चाज्ञानंनतवबाल्यादिषुस्वयंप्रतिभातवेदत्वात्देवांशत्वाच्च । एवंचकर्तव्याकर्तव्य ज्ञानवतामकर्तव्यकरणेदोषोभवत्येवातएवेंद्रादीनामहल्याद्यतिक्रमणादौदोषश्रुतिःसंगच्छते । देवानांयज्ञाद्यनधिकारस्तुयजनीयदेवतांतराभावात् । अतए वब्रह्मविद्यायामिंद्रादीनामप्यधिकारःश्रुतिषुश्रूयतेइत्येषोऽत्रभगवतोऽभिप्रायः ॥ ६२ ॥ किंचमन्निंदयादोषांतरभागपित्वंजायसेइत्याह । त्वंकपित्वादिति । संचारैर्लोकंपुनानामहांतोविचरंतियत्यतोऽतस्तान्नातिभाषयेत्ननिंदेत् । त्वंतुएवंसंचरंतीतिनजानीषेइत्यन्वयः । विचरंतिहीति पाठांतरम् । एवंचत्वादृश पवित्रीकरणार्थएवायंममसंचारइतिध्वनितम् ॥ ६३ ॥

प्रत्ययंकृत्वाविश्वासमुत्पाद्य सत्यवादिन्नित्यादिराक्षेपः ॥ १२ ॥ युवांसमानाकारौदृष्ट्वामित्रघातशंकयाऽहंसायकंनमुक्तवानित्यन्वयः ॥ १३ ॥ भ्रमशांत येभ्रमशांतिफलकम् ॥ १४ ॥ अहंरामइत्यनेनस्वस्यामिथ्याभाषित्वंसूचितम् । त्वांशपेयदिनहनिष्यामितर्हिमित्रस्यतवैवशपथइत्यर्थः ॥ १५ ॥ पुष्पि तांमालामामुच्यसंबद्ध्यप्रेष्यतामित्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ परिकरंकच्छबंधादिरूपम् ॥ १९ ॥ २० ॥ तेत्वत्तोभग्नःपुनरायातिगर्जन्युद्धार्थ

एवंमेप्रत्ययंकृत्वासत्यवादिन्नघूत्तम ॥ उपेक्षसेकिमर्थंमांशरणागतवत्सल ॥ १२ ॥ श्रुत्वासुग्रीववचनंरामःसाश्रुविलोचनः ॥ आलिंग्य मास्मभैषीस्त्वंदृष्ट्वावामेकरूपिणौ ॥ १३ ॥ मित्रघातित्वमाशंक्यमुक्तवान्सायकंनहि ॥ इदानीमेवतेचिह्नंकरिष्येभ्रमशांतये ॥ १४ ॥ गत्वाह्वयपुनःशत्रुंहतंद्रक्ष्यसिवालिनम् ॥ रामोऽहंत्वाशपेभ्रातर्हनिष्यामिरिपुंक्षणात् ॥१५॥ इत्याश्वास्यससुग्रीवंरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ सुग्रीवस्यगलेपुष्पमालामामुच्यपुष्पिताम् ॥ १६ ॥ प्रेषयस्वमहाभागसुग्रीवंवालिनंप्रति ॥ लक्ष्मणस्तुतदाबद्ध्वागच्छगच्छेतिसादरम् ॥ १७ ॥ प्रेषयामाससुग्रीवंसोऽपिगत्वातथाऽकरोत् ॥ पुनरत्यद्भुतंशब्दंकृत्वावालिनमाह्वयत् ॥१८॥ तच्छ्रुत्वाविस्मितोवालीक्रोधेनम हतावृतः ॥ बद्ध्वापरिकरंसम्यग्गमनायोपचक्रमे ॥ १९ ॥ गच्छंतंवालिनंतारागृहीत्वानिषिषेधतम् ॥ नगंतव्यंत्वयेदानींशंकामेऽतीवजा यते ॥ २० ॥ इदानीमेवतेभग्नःपुनरायातिसत्वरः ॥ सहायोबलवांस्तस्यकश्चिन्नूनंसमागतः ॥ २१ ॥ वालीतामाहहेसुभ्रुशंकातेव्येतुत द्गता ॥ प्रियेकरंपरित्यज्यगच्छगच्छामितंरिपुम् ॥ २२ ॥ हत्वाशीघ्रंसमायास्येसहायस्तस्यकोभवेत् ॥ सहायोयदिसुग्रीवस्ततोहत्वो भयंक्षणात् ॥ २३ ॥ आयास्येमाशुचःशूरःकथंतिष्ठेद्गृहेरिपुम् ॥ ज्ञात्वाप्याह्वयमानंहिहत्वायास्यामिसुंदरि ॥ २४ ॥ तारोवाच ॥ मत्तोऽन्यच्छृणुराजेंद्रश्रुत्वाकुरुयथोचितम् ॥ आहमामंगदःपुत्रोमृगयायांश्रुतंवचः ॥ २५ ॥ अयोध्याधिपतिःश्रीमान्रामोदाशरथिः किल ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासीतयाभार्ययासह ॥ २६ ॥

माह्वयति ॥ २१ ॥ तद्गतासुग्रीवसहायविषया करंपरित्यज्यगच्छ । अंतःपुरमितिशेषः । मत्तोरक्षितुंजीवितार्थीकस्तस्यसहायोभवेदित्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ आह्वयमानंरिपुंज्ञात्वापिशूरःकथंगृहेतिष्ठेत् अतस्तंहत्वात्रायास्यामिइतिच्छेदः ॥ २४ ॥ यन्मामंगदोमृगयायांश्रुतंवचआह तच्छ्रुत्वायथोचितंकुरु ॥ २५ ॥ २६ ॥

निधनंयास्यामि वह्निप्रवेशेनेतिशेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ येनेति । येनबाणेनवालीहतस्तेनबाणेनमांजहि । वालीशरीरस्पृष्टतयातत्स्पर्शस्यमत्सुखावहत्वा दितिभावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ पत्नीदानफलमिति । तेनधर्मेणतवापिपत्नीलाभोभविष्यतीतिभावः ॥ १० ॥ वालिघातिनारामेणदापितंवालिनेतिशेषः । वालि नोदातृत्वंचमरणेनस्वत्वत्यागमात्रेणेतिबोध्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ देहजीवयोःपतित्वंविकल्प्यनाद्यइत्याह । पंचात्मकइति । पंचभूतात्मकइत्यर्थः । इदंजडत्वोपपादकम् । त्वङ्मांसेत्यादिनात्यंतबीभत्सत्वंदर्शितम् । कालेनकर्मभिर्गुणैःसत्वादिभिश्चोत्पन्नइत्यनेननश्वरत्वमेवंचतत्रात्यंतंप्रीत्ययोग्येकातेपति

किमंगदेनराज्येननगरेणधनेनवा ॥ इदानीमेवनिधनंयास्यामिपतिनासह ॥ ५ ॥ इत्युक्त्वात्वरितातत्ररुदतीमुक्तमूर्धजा ॥ ययौताराति शोकार्तायत्रभर्तृकलेवरम् ॥ ६ ॥ पतितंवालिनंदृष्ट्वारक्तैःपांसुभिरावृतम् ॥ रुदतीनाथनाथेतिपतितातस्यपादयोः ॥ ७ ॥ करुणंविल पंतीसाददर्शरघुनंदनम् ॥ राममांजहिबाणेनयेनवालीहतस्त्वया ॥ ८ ॥ गच्छामिपतिसालोक्यंपतिर्मामभिकांक्षते ॥ स्वर्गेऽपिनसुखंत स्यमांविनारघुनंदन ॥ ९ ॥ पत्नीवियोगजंदुःखमनुभूतंत्वयानघ ॥ वालिनेमांप्रयच्छाशुपत्नीदानफलंभवेत् ॥ १० ॥ सुग्रीवत्वंसुखंरा ज्यंदापितंवालिघातिना ॥ रामेणरुमयासार्धंभुंक्ष्वसापत्नवर्जितम् ॥ ११ ॥ इत्येवंविलपंतींतांतारांरामोमहामनाः ॥ सांत्वयामासदयया तत्त्वज्ञानोपदेशतः ॥ १२ ॥ किंभीरुशोचसिव्यर्थंशोकस्याविषयंपतिम् ॥ पतिस्तवायंदेहोवाजीवोवावदतत्त्वतः ॥ १३ ॥ पंचात्मको जडोदेहस्त्वङ्मांसरुधिरास्थिमान् ॥ कालकर्मगुणोत्पन्नःसोऽप्यास्तेऽद्यापितेपुरः ॥ १४ ॥ मन्यसेजीवमात्मानंजीवस्तर्हिनिरामयः ॥ नजायतेनाम्रियतेनातिष्ठतिनगच्छाति[1] ॥ १५ ॥ नस्त्रीपुमान्वापंढोवाजीवःसर्वगतोऽव्ययः ॥ एकएवाद्वितीयोऽयमाकाशवदलेपकः ॥ नि त्योज्ञानमयःशुद्धःसकथंशोकमर्हति ॥ १६ ॥

बुद्धिरित्यर्थः । अथाप्येवंबुद्धिरेवतेतर्हिसोऽस्त्येवेतिव्यर्थःशोकइत्यर्थः ॥ १४ ॥ नांत्यइत्याह । मन्यसेइति । निरामयःनाशादिरहितः । तदाह । नजा यतेइत्यादि ॥ १५ ॥ सर्वगतश्चेतनोजीवएकएव । अद्वितीयइति द्वितीयसंबंधरहितः । तदेवाह । आकाशवदलेपकइति । अलिप्तइत्यर्थः । मायागुणैरि तिशेषः । सकथमिति । अविनाशित्वादितिभावः ॥ १६ ॥

१--छान्दसं घित्वम् ।

देहः काष्ठवदचित् । अचेतनइत्यर्थः । जीवश्चिदात्मकोज्ञानस्वरूपएवनतुसुखादिपरिणामवान् । एवंसतिसुखादिसंबंधःकस्यस्यात् । अचेतनत्वान्नस्थूलस्य सूक्ष्मस्यनाप्यपरिणामित्वादात्मनइत्यर्थः ॥ १७ ॥ उत्तरयति । अहंकारादीति । देहेंद्रियैःसह । तेषुइत्यर्थः । अहंकारादिसंबंधः । अहंममेत्येवंबुद्धिविषयताइत्यर्थः । प्रायःस्थूलसूक्ष्मदेहयोरुभयोरप्यहंबुद्धिरेव केषांचित्तुस्थूलदेहेपुत्रादौचममताबुद्धिःसूक्ष्मेतुसर्वेषामहंबुद्धिरेवेतिविवेकः । तावदेवाविवेकिनोंऽतःकरणादिभ्यःस्वस्मिन्विवेकाग्रहवतआत्मनःसंसारःस्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥ एवंशुद्धस्यात्मनोऽन्याविवेकादारोपितःसंसारःस्वतएवनविनिवर्तते यथास्वमस्यमिथ्यागमःस्वाममिथ्यापदार्थदर्शनंनस्वतोनिवर्ततेकिंतुजाग्रदवस्थयैवतद्वदितिभावः ॥ १९ ॥ तत्रस्वमस्यविषयध्यानवत्संसारस्यमूलकारणमाह ।

तारोवाच ॥ देहोऽचित्काष्ठवद्रामजीवोनित्यश्चिदात्मकः ॥ सुखदुःखादिसंबंधःकस्यस्याद्राममेवद ॥ १७ ॥ श्रीरामउवाच ॥ अहंकारादिसंबंधोयावद्देहेंद्रियैःसह ॥ संसारस्तावदेवस्यादात्मनस्त्वविवेकिनः ॥ १८ ॥ मिथ्यारोपितसंसारोनस्वयंविनिवर्तते ॥ विषयान्ध्यायमानस्यस्वप्नेमिथ्यागमोयथा ॥ १९ ॥ अनाद्यविद्यासंबंधात्तत्कार्याहंकृतेस्तथा ॥ संसारोऽपार्थकोऽपिस्याद्रागद्वेषादिसंकुलः ॥२०॥ मनएवहिसंसारोबंधश्चैवमनःशुभे ॥ आत्मामनःसमानत्वमेत्यतद्गतबंधभाक् ॥ २१ ॥ यथाविशुद्धःस्फटिकोऽलक्तकादिसमीपगः ॥ तत्तद्वर्णयुगाभातिवस्तुतोनास्तिरंजनम् ॥२२॥ बुद्धींद्रियादिसामीप्यादात्मनःसंसृतिर्बलात् ॥ आत्मास्वलिंगंतुमनःपरिगृह्यतदुद्भवान् ॥२३॥ कामाञ्जुषन्गुणैर्बद्धःसंसारेवर्ततेऽवशः ॥ आदौमनोगुणान्सृष्ट्वाततःकर्माण्यनेकधा ॥ २४ ॥

अनादीति । अविद्याअनात्मन्यात्मबुद्धिर्मायावा अयथार्थकःअत्यंतमिथ्याभूतः ॥ २० ॥ मनएवेति । मनोऽत्रांतःकरणम् संसारस्तन्मूलकारणमित्यर्थः । बंधःसुखादिभोगस्तद्वत्मनएव मनसासमानत्वमात्ममनसोरैक्यम् तद्गतबंधभाक् तद्गतबंधयुक्तोभवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ बुद्धीति । यथालक्तकादिसामीप्यात्स्फटिकस्यरक्तत्वादिव्यवहारः एवंसंसारधर्मकबुद्धींद्रियादिसामीप्यादात्मनोबलादवशतः संसारव्यवहारोलोकैःक्रियतइत्यर्थः । तदेवाह । आत्मेति । मनसोजडत्वेनज्ञानादिजनकत्वासंभवात्चेतनस्यात्मनोलिंगमनुमापकंमनोंऽतःकरणंपरिगृह्यते । नाविवेकंप्राप्यतदुद्भवान् ततोजातान् कामान् विषयाञ्जुषन्गुणैस्तदीयैराग द्वेषादिभिर्बद्धइवावशःसंसारेवर्तते । विषयाणांमनउद्भवत्वंदर्शयति । आदाविति । गुणान्रागद्वेषादीन् ततोरागद्वेषादितः । कर्माणिसृष्टिवदितिशेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥

तत्रकर्मभेदानाह । शुक्लेत्यादि ॥ शुक्लकर्माणिहिंसादिरहितजपध्यानादिरूपाणि । लोहितानिहिंसामिश्रयागादीनि । कृष्णानिपापकर्माणि । तत्समानतःकर्मस्वरूपतुल्यागतयोगतीः । सृष्टिवदितिशेषः । गतयइतिद्वितीयार्थेआर्षम् । तत्रशुक्लकर्मणःशुक्लाब्रह्मलोकप्राप्तिरूपोत्तमागतिः । लोहितकर्मणोमध्यमास्वर्गगतिः । कृष्णकर्मणोऽधमानरकगतिरित्यर्थः । भूतसंप्लुवःप्रलयस्तावत्पर्यंतंकर्मवशाद्भ्रमति ॥ २५ ॥ सर्वोपसंहृतौप्रलयेवासनाभिःकर्मभिश्चसहाभिनिवेशतःअंतःकरणादितादात्म्याध्यासात् अंतःकरणादिप्रकृतिभूतानाद्यविद्यावशगस्तल्लीनःसंस्तिष्ठति ॥ २६ ॥ वासनाश्चमानसानिकर्माणिचतैःसहतद्युक्तएवजायते वर्षाकालेमंडूकवत्प्रादुर्भवति । एवंसृष्टिप्रलययोर्घटीयंत्रमिवावर्त्तमानस्तिष्ठति ॥ २७ ॥ नन्वेवमस्यमुक्तिप्रत्याशैवनकिंनेत्याह । यदेति ।

शुक्ललोहितकृष्णानिगतयस्तत्समानतः ॥ एवंकर्मवशाज्जीवोभ्रमत्याभूतसंप्लुवम् ॥ २५ ॥ सर्वोपसंहृतौजीवोवासानाभिःस्वकर्मभिः॥ अनाद्यविद्यावशगस्तिष्ठत्यभिनिवेशतः ॥ २६ ॥ सृष्टिकालेपुनःपूर्ववासनामानसैःसह ॥ जायतेपुनरप्येवंघटीयंत्रमिवावशः ॥ २७ ॥ यदापुण्यविशेषेणलभतेसंगतिंसताम् ॥ मद्भक्तानांसुशान्तानांतदामद्विषयामतिः ॥२८॥ मत्कथाश्रवणेश्रद्धादुर्लभाजायतेततः ॥ ततःस्वरूपविज्ञानमनायासेनजायते ॥ २९ ॥ तदाचार्यप्रसादेनवाक्यार्थज्ञानतःक्षणात् ॥ देहेंद्रियमनःप्राणाहंकृतिभ्यःपृथक्स्थितम्॥ ३०॥ स्वात्मानुभवतःसत्यमानंदात्मानमद्वयम् ॥ ज्ञात्वासद्योभवेन्मुक्तःसत्यमेवमयोदितम् ॥ ३१ ॥ एवंमयोदितंसम्यगालोचयतियोऽनिशम् ॥ तस्यसंसारदुःखानिनस्पृशंतिकदाचन ॥ ३२ ॥

मद्विषयामतिःईश्वरोमहानित्येवंबुद्धिर्जायतेइतिशेषः ॥ २८ ॥ ततःईश्वरविषयबुद्ध्यनंतरम् । ततःस्वरूपविज्ञानंस्वरूपंविज्ञायतेऽनेन ततःविषयेषुअनित्याशुचिदुःखरूपंवैराग्यंनित्यानित्यविवेकादिचजायतेइत्यर्थः ॥ २९ ॥ तदाताद्दशवैराग्यादौजातेआचार्यप्रसादेनतत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानतःश्रवणमननरूपात्क्षणात्उत्सवात्श्रवणादिविषयोत्साहात्पुनःपुनरनुष्ठानादितियावत् । देहादिभ्यःपृथक्स्थितंसत्यमानंदरूपमद्वितीयमात्मानंस्वात्मानुभवतःस्वात्मविषयादीद्दशंब्रह्माहमेवेत्येवंरूपान्निदिध्यासनात्ज्ञात्वाअपरोक्षीकृत्यसद्यस्तत्कालमेवसंसारान्मुक्तोभवेदित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ आलोचयतियुक्त्या निर्णयति तस्यक्रमेणज्ञानप्राप्त्यासंसारदुःखास्पर्शः ॥ ३२ ॥

॥ ६४ ॥ अजानतात्वदीयंपरमेश्वरत्वमजानतेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ तवाग्रतइति । त्वत्स्वरूपज्ञानपूर्वकंतवाग्रतइत्यर्थः । तवदर्शनंत्वत्स्वरूपज्ञानंमहायोगिना
मपिदुर्लभम् ॥ ६६ ॥ विवशःपुत्रादिममताक्रांतोऽपि साक्षात्त्वांपश्यतोम्रियमाणस्यपरमपदप्राप्तिरितिकिंवक्तव्यमित्यर्थः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अम
रेंद्रोऽभवत् । तदंशत्वात्तत्रैवलयमापेत्यर्थः ॥ ७० ॥ विमृष्टःस्पष्टइतियावत् । परमंपदमैंद्रंपदम् । अधिकारांतेमुक्तिदत्वात्तस्यापिपरमपदत्वेनव्यवहारः ॥

तच्छ्रुत्वाभयसंत्रस्तोज्ञात्वारामंरमापतिम् ॥ वालीप्रणम्यरभसाद्रामंवचनमब्रवीत् ॥ ६४ ॥ रामराममहाभागजानेत्वांपरमेश्वरम् ॥ अ
जानतामयाकिंचिदुक्तंतत्क्षंतुमर्हसि ॥ ६५ ॥ साक्षात्त्वच्छरघातेनाविशेषेणतवाग्रतः ॥ त्यजाम्यसून्महायोगिदुर्लभंतवदर्शनम् ॥ ६६ ॥
यन्नामविवशोगृह्णन्म्रियमाणःपरंपदम् ॥ यातिसाक्षात्सएवाद्यमुमूर्षोर्मेपुरःस्थितः ॥ ६७ ॥ देवजानामिपुरुषंत्वांश्रियंजानकींशुभाम् ॥
रावणस्यवधार्थायजातंत्वांब्रह्मणार्थितम् ॥ ६८ ॥ अनुजानीहिमांरामयांतंत्वत्पदमुत्तमम् ॥ ममतुल्यबलेबालेअंगदेत्वंदयांकुरु ॥६९॥
विशल्यंकुरुमेरामहृदयंपाणिनास्पृशन् ॥ तथेतिबाणमुद्धृत्यरामःपस्पर्शपाणिना ॥ त्यक्त्वातद्वानरंदेहममरेंद्रोऽभवत्क्षणात् ॥७०॥ वा
लीरघूत्तमशराभिहतोविमृष्टोरामेणशीतलकरेणसुखाकरेण ॥ सद्योविमुच्यकपिदेहमनन्यलभ्यंप्रातःपरंपरमहंसगणैर्दुरापम् ॥ ७१ ॥
इतिश्रीम० किष्किं० द्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ निहतेवालिनिरणेरामेणपरमात्मना ॥ दुद्रुवुर्वानराःसर्वेकिष्किंधां
भयविह्वलाः ॥ १ ॥ तारामूचुर्महाभागेहतोवालीरणाजिरे ॥ अंगदंपरिरक्षाद्यमंत्रिणःपरिणोदय ॥ २ ॥ चतुर्द्वारकपाटादीन्बद्धारक्षामहे
पुरीम् ॥ वानराणांतुराजानमंगदंकुरुभामिनि ॥ ३ ॥ निहतंवालिनंश्रुत्वाताराशोकविमूर्च्छिता ॥ अताडयत्स्वपाणिभ्यांशिरोव
क्षश्चभूरिशः ॥ ४ ॥

॥ ७१ ॥ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणःपुत्रस्यश्रीरामवर्मणःकृतावध्यात्मरामायणसेतौकिष्किंधाकां
डेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ निहतेइति ॥ १ ॥ परिणोदय । नगरादिरक्षार्थमितिशेषः ॥ २ ॥ चतुर्द्वारकपाटादीनिति । आदिनासूक्ष्मानेकद्वारकपाट
परिखादिसंग्रहः ॥ ३ ॥ ४ ॥

त्वमेवाहम् । अनेनत्वयाक्रियमाणराज्यभोगएवममभोगइतिसूचितम् । किंचानासक्तोराज्यंभुंक्ष्व ईश्वरप्रेरितोऽहंराज्यंकुर्वेइतिमत्याचतादृश्याबुद्ध्याक्रियमाणयाक्रिययाभगवांस्तुष्यत्येवेतिध्वनितम् । पुरराज्याधिपत्येकिष्किंधापुरराज्याधिपत्ये ॥ ४६ ॥ तर्हिमदभिषेककालेतत्रसन्निधानंकुर्वितिचेत्तत्राह । नगरमिति । पत्तनंनगरम् ॥ ४७ ॥ अहंचनगरस्यसमीपेपर्वतस्यशिखरेवत्स्यामीत्यन्वयः ॥४८॥ वर्षदिवसान्वर्षाकालम् । ततःराज्याभिषेकानंतरंकिं

त्वमेवाहंनसंदेहःशीघ्रंगच्छममाज्ञया ॥ पुरराज्याधिपत्येत्वंस्वात्मानमभिषेचय ॥ ४६ ॥ नगरंनप्रवेक्ष्यामिचतुर्दशसमाःसखे ॥ आगमिष्यतिमेभ्रातालक्ष्मणःपत्तनंतव ॥ ४७ ॥ अंगदंयौवराज्येत्वमभिषेचयसादरम् ॥ अहंसमीपेशिखरेपर्वतस्यसहानुजः ॥ ४८ ॥ वत्स्यामिवर्षदिवसांस्ततस्त्वंयत्नवान्भव ॥ किंचित्कालंपुरेस्थित्वासीतायाःपरिमार्गणे ॥ ४९ ॥ साष्टांगंप्रणिपत्याहसुग्रीवोरामपादयोः ॥ यदाज्ञापयसेदेवतत्तथैवकरोम्यहम् ॥ ५० ॥ अनुज्ञातस्तुरामेणसुग्रीवस्तुसलक्ष्मणः ॥ गत्वापुरंतथाचक्रेयथारामेणचोदितः ॥ ५१ ॥ सुग्रीवेणयथान्यायंपूजितोलक्ष्मणस्तदा ॥ आगत्यराघवंशीघ्रंप्रणिपत्योपतस्थिवान् ॥ ५२ ॥ ततोरामोजगामाशुलक्ष्मणेनसमन्वितः ॥ प्रवर्षणगिरेरूर्ध्वंशिखरंभूरिविस्तरम् ॥ ५३ ॥ तत्रैकंगह्वरंदृष्ट्वास्फाटिकंदीप्तिमच्छुभम् ॥ वर्षवातातपसहंफलमूलसमीपगम् ॥ वासायरोचयामासतत्ररामःसलक्ष्मणः ॥ ५४ ॥ दिव्यमूलफलपुष्पसंयुतेमौक्तिकोपमजलौघपल्वले ॥ चित्रवर्णमृगपक्षिशोभितेपर्वतेरघुकुलोत्तमोऽवसत् ॥ ५५ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादेकिष्किंधाकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥

चित्कालंवर्षासमयंस्वपुरेस्थित्वासीतायाःपरिमार्गणेऽन्वेषणेयत्नवान्भवेत्यन्वयः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ चोदितःप्रेरितः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ गह्वरंगुहाम् । फलमूलानिसमीपगानियस्यतत् ॥ ५४ ॥ मौक्तिकोपमःजलौघोजलसमूहोयेषुतादृशानिपल्वलानियस्मिंस्तादृशेपर्वतेइत्यर्थः । नानावर्णैर्मृगैःपक्षिभिश्चशोभिते ॥ ५५ ॥ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्ध० अध्यात्मरामायणसेतौकिष्किंधाकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥

तत्रपर्वतेइत्यर्थः । वार्षिकदिनानिव्याप्येतिशेषः । अवसदित्यन्वयः ॥ १ ॥ वातप्रेरितजलपूर्णमेघान् अंतरेमध्येस्तनितयुक्तंवैद्युतंविद्युत्समूहोगर्भेयेषांतान् आहितसुकांचन्यःकक्षाःपृष्ठास्तरणानियेषांतादृशान्गजयूथान्यद्वत्तानिववीक्ष्यविस्मयमगात् । अत्रगजाबृंहितयुक्ताबोध्याः । अतएवस्तनितेनाधिक्यम् ॥ २ ॥ नवघासंनवतृणम् विस्फारितेक्षणाः । भगवत्सौंदर्यदर्शनायेतिभावः ॥ ३ ॥ तादृशाःसंतोध्याननिष्ठामुनीश्वराइवनचलंति । राममित्याद्युत्तरा

श्रीमहादेवउवाच ॥ तत्रवार्षिकदिनानिराघवोलीलयामणिगुहासुसंचरन् ॥ पक्कमूलफलभोगतोषितोलक्ष्मणेनसहितोऽवसत्सुखम् ॥१॥ वातनुन्नजलपूरितमेघानंतरस्तनितवैद्युतगर्भान् ॥ वीक्ष्यविस्मयमगाद्गजयूथान्यद्वदाहितसुकांचनकक्षान् ॥ २ ॥ नवघासंसमास्वाद्यहृष्टपुष्टमृगाद्विजाः ॥ धावंतःपरितोरामंवीक्ष्यविस्फारितेक्षणाः ॥ ३ ॥ नचलंतिसदाध्याननिष्ठाइवमुनीश्वराः ॥ रामंमानुषरूपेणगिरिकाननभूमिषु ॥ ४ ॥ चरंतंपरमात्मानंज्ञात्वासिद्धगणाभुवि ॥ मृगपक्षिगणाभूत्वाराममेवानुसेविरे ॥ ५ ॥ सौमित्रिरेकदाराममेकांतेध्यानतत्परम् ॥ समाधिविरमेभक्त्याप्रणयाद्विनयान्वितः ॥ ६ ॥ अब्रवीदेवतेवाक्यात्पूर्वोक्ताद्विगतोमम ॥ अनाद्यविद्यासंभूतःसंशयोहृदिसंस्थितः ॥ ७ ॥ इदानींश्रोतुमिच्छामिक्रियामार्गेणराघव ॥ भवदाराधनंलोकेयथाकुर्वंतियोगिनः ॥ ८ ॥ इदमेवसदाप्राहुर्योगिनोमुक्तिसाधनम् ॥ नारदोऽपितथाव्यासोब्रह्माकमलसंभवः ॥ ९ ॥ ब्रह्मक्षत्रादिवर्णानामाश्रमाणांचमोक्षदम् ॥ स्त्रीशूद्राणांचराजेंद्रसुलभंमुक्तिसाधनम् ॥ तवभक्तायमेभ्रात्रेब्रूहिलोकोपकारकम् ॥ १० ॥ श्रीरामउवाच ॥ ममपूजाविधानस्यनांतोऽस्तिरघुनंदन ॥ तथाऽपिवक्ष्येसंक्षेपाद्यथावदनुपूर्वशः ॥ ११ ॥

न्वयि । तत्रैतेचरंतोमृगपक्षिगणानकिंतुसिद्धगणाइत्यपह्नुतिर्व्यंग्या ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अनादिभूतयाऽविद्ययासंभूतोजातःसंशयोविगतइत्यन्वयः ॥ ७ ॥ क्रियामार्गेणलौकिकपुष्पादिभिःपूजारूपेण यथातत्प्रकारविशिष्टेनपूजामार्गेणयोगिनोभवदाराधनंकुर्वंतितच्छ्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ ८ ॥ इदमेवक्रियामार्गेणाराधनमेव । योगिनएवाह । नारदइत्यादि ॥ ९ ॥ मेमह्यम् ॥ १० ॥ ११ ॥

द्विजत्वमुपनयनसंस्कारंप्राप्य । क्त्वांतयोरव्यययोःप्राप्यलब्ध्वाएतयोराराधयेदित्यनेनान्वयः ॥१२॥ पूजास्थानान्याह । हृदयइत्यादि । स्वहृदयदेशइत्यर्थः । इदंचमूर्धादीनामपिस्मृत्युक्तानामुपलक्षणम् । अनलेवह्नौ प्रतिमादौप्रतिमास्वर्णरूप्यादिमयी । आदिनाब्राह्मणे । विभावसौसूर्यमंडलेअर्चेत्पूजयेत् ॥ ॥ १३ ॥ प्रातःस्नानमितिसकलप्रातःकृत्योपलक्षणम् ॥ १४ ॥ वेदेति । द्विजोवेदोदितैःशूद्रादिस्तंत्रोदितैः । मृल्लेपनंसकलस्नानविधेरुपलक्षणम् । तेनस्नानंकुर्वन्नित्यन्वयः । संध्यादि आदिनाहोमतर्पणादि ॥ १५ ॥ ममपूजकोमद्बुद्ध्याभक्त्यास्वगुरुंपूजयेदित्यन्वयः । अत्रगुर्वसान्निध्येऽपिध्यानेनजलादौगुरुंपूजयेदितिसंप्रदायः ॥ १६॥ शिलायांशिलानिर्मितप्रतिमायाम् । प्रतिमासुमृद्दार्वादिनिर्मितास्वित्यर्थः । प्रसिद्धैःस्मृतिप्रसिद्धैः । तेनतन्निषिद्धपुष्पादिपूजानर्ह

स्वगृह्योक्तप्रकारेणद्विजत्वंप्राप्यमानवः ॥ सकाशात्सद्गुरोर्मंत्रंलब्ध्वामद्भक्तिसंयुतः ॥ १२ ॥ तेनसंदर्शितविधिर्मामेवाराधयेत्सुधीः ॥
हृदयेवाऽनलेवार्चेत्प्रतिमादौविभावसौ ॥ १३ ॥ शालग्रामशिलायांवापूजयेन्मामतंद्रितः ॥ प्रातःस्नानंप्रकुर्वीतप्रथमंदेहशुद्धये ॥ १४ ॥
वेदतंत्रोदितैर्मंत्रैर्मृल्लेपनविधानतः ॥ संध्यादिकर्मयन्नित्यंतत्कुर्याद्विधिनाबुधः ॥१५॥ संकल्पमादौकुर्वीतसिद्ध्यर्थंकर्मणांसुधीः ॥ स्वगुरुंपूजयेद्भक्त्यामद्बुद्ध्यापूजकोमम ॥ १६ ॥ शिलायांस्नपनंकुर्यात्प्रतिमासुप्रमार्जनम् ॥ प्रसिद्धैर्गंधपुष्पाद्यैर्मत्पूजासिद्धिदायिका ॥१७॥
अमायिकोऽनुवृत्त्यामांपूजयेन्नियतव्रतः ॥ प्रतिमादिष्वलंकारःप्रियोमेकुलनंदन ॥ १८ ॥ अग्नौयजेतहविषाभास्करेस्थंडिलेयजेत् ॥
भक्तेनोपहृतंप्रीत्यैश्रद्धयाममवार्यपि ॥ १९ ॥

मितिसूचितम् । तेचनिषेधानिबंधेषुद्रष्टव्याविस्तरभयान्नेहलिखिताः ॥ १७ ॥ अमायिकःमायादंभादिरूपातद्रहितः अनुवृत्त्यागुरूपदिष्टमार्गानुवर्तनेन।प्रतिमादिषुप्रतिमाश्चतेआदयश्चप्रतिमादयःतेषुप्रतिमादिषुप्रतिमारूपेषुआदिषुआश्रयेषु । पूजाधिकरणेष्वित्यर्थः । तत्पुरुषःसमानाधिकरणःकर्मधारयः । प्रतिमारूपेष्वाश्रयेषु । आदिशब्दआश्रयवाचीभीष्मादिश्चसुयोधनइत्यादौप्रसिद्धः । अलंकारःपुष्पादिरूपः ॥ १८ ॥ आधारांतरपूजाविशेषमाह । अग्नाविति । अग्नौतत्तद्देवतामंत्रेणहोमएवतत्तद्देवतापूजयेत्यर्थः । भास्करेस्थंडिलेयजेदिति । भास्करेयजेदितियत्तत्तदाकारेस्थंडिलेइत्यर्थः । भक्तेनश्रद्धयोपहृतंवार्यपिममप्रीत्यैभवतीतिशेषः । अनेनभक्तेरेवमुख्यत्वंदर्शितम् ॥ १९ ॥

कर्मबंधात्कर्मकृताद्बंधात्संसाररूपादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ मेमयारूपंदर्शितम् । स्वरूपंदर्शितमित्यर्थः । अत्रतारायैभगवताविश्वरूपदर्शनंकारितमितिध्वनयति । यद्वादर्शितमित्थंबोधितमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ मद्रूपंपारिदृश्यमानंरूपंदर्शितंविश्वरूपंचआलोचयविचारय । प्रवाहपतितंसंसारप्रवाहपतितंकार्यंसांसारिकंकार्यंकुर्वत्यपितद्दोषैर्नलिप्यसेइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ देहाभिमानजंदेहेअहंममइत्याकारकाभिमानाज्जातम् ॥ ३६ ॥ जीवन्मुक्तातदवस्था परमात्मनारामेणसद्गुरुत्वात्क्षणसंगमेनैव ॥ ३७ ॥ सापितिर्यग्योनिरपितारा अनादिबंधंसंसाररूपंनिर्धूयतिरस्कृत्याविकल्मषानिष्पापाकृता मुक्ताजीवन्मुक्ताचकृता ॥ ३८ ॥

त्वमप्येतन्मयाप्रोक्तमालोचयविशुद्धधीः ॥ नस्पृश्यसेदुःखजालैःकर्मबंधाद्विमोक्ष्यसे ॥ ३३ ॥ पूर्वजन्मानितेसुभ्रुकृतामद्भक्तिरुत्तमा ॥ अतस्तवविमोक्षायरूपंमेदर्शितंशुभे ॥ ३४ ॥ ध्यात्वामद्रूपमनिशमालोचयमयोदितम् ॥ प्रवाहपतितंकार्यंकुर्वत्यपिनलिप्यसे ॥ ३५ ॥ श्रीरामेणोदितंसर्वंश्रुत्वातारातिविस्मिता ॥ देहाभिमानजंशोकंत्यक्त्वानत्वारघूत्तमम् ॥ ३६ ॥ आत्मानुभवसंतुष्टाजीवन्मुक्ताबभूवह ॥ क्षणसंगममात्रेणरामेणपरमात्मना ॥ ३७ ॥ अनादिबंधंनिर्धूयमुक्तासापिविकल्मषा ॥ सुग्रीवोऽपिचतच्छ्रुत्वारामवक्त्रात्समीरितम् ॥ ३८ ॥ जहावज्ञानमखिलंस्वस्थचित्तोऽभवत्तदा ॥ ततःसुग्रीवमाहेदंरामोवानरपुंगवम् ॥ ३९ ॥ भ्रातुर्ज्येष्ठस्यपुत्रेणयद्युक्तंसांपरायिकम् ॥ कुरुसर्वंयथान्यायंसंस्कारादिममाज्ञया ॥४०॥ तथेतिबलिभिर्मुख्यैर्वानरैःपरिणीयतम् ॥ वालिनंपुष्पकेक्षिप्त्वासर्वराजोपचारकैः ॥ ४१ ॥ भेरीदुंदुभिनिर्घोषैर्ब्राह्मणैर्मंत्रिभिःसह ॥ यूथपैर्वानरैःपौरैस्तारयाचांगदेनच ॥ ४२ ॥ गत्वाचकारतत्सर्वंयथाशास्त्रंप्रयत्नतः ॥ स्नात्वाजगामरामस्यसमीपंमंत्रिभिःसह ॥ ४३ ॥ नत्वारामस्यचरणौसुग्रीवःप्राहहृष्टधीः ॥ राज्यंप्रशाधिराजेंद्रवानराणांसमृद्धिमत् ॥ ४४ ॥ दासोऽहंतेपादपद्मंसेवेलक्ष्मणवच्चिरम् ॥ इत्युक्तोराघवःप्राहसुग्रीवंसस्मितंवचः ॥ ४५ ॥

॥ ३९ ॥ सुग्रीवंकिमाहेत्यत्राह । भ्रातुरिति । ज्येष्ठस्यभ्रातुर्यत्सांपरायिकंपारलौकिकंयुक्तंतत्पुत्रेणांगदेनकुरुकारयेत्यर्थः । ननुभवच्छत्रोःकथमस्माभिःसंस्कारादिकार्यंतत्राह । ममाज्ञयेति ॥ ४० ॥ तथेतीत्यस्यांगीकृत्येतिशेषः । परिणीयउत्थाप्यपुष्पकेपुष्पकविमानतुल्येवाहने सर्वराजोपचारकैर्युक्तंवालिनंक्षिप्त्वा ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तन्मृतोचितसंस्कारादि ॥ ४३ ॥ वानराणांराज्यंप्रशाधीत्यन्वयः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

विभवेसतिकर्पूरादिभिःसुगंधपुष्पैश्चमंत्रवदर्चयेत् ॥ २८ ॥ आगमोक्तामगस्त्यसंहितोक्ताम् । प्रकारयेत्प्रकुर्वीतेत्यर्थः । नीराजनैरितिपाठक्रमादर्थक्रमस्यब
लवत्त्वाद्धूपदीपनैवेद्यनीराजनानीतिक्रमः । नीराजनंपंचारार्तिकादिभिः ॥ २९ ॥ तद्धूपादिश्रद्धयोपहरेद्दद्यात् । यतोहंश्रद्धाभुक्श्रद्धादत्तभोक्ता ॥ ३० ॥
अगस्त्येनेतिअगस्त्यसंहितोक्तमार्गेणकृतंयत्कुंडंतेनतस्मिन्नित्यर्थः । अधिकरणस्यकरणत्वविवक्षयातृतीया । मूलमंत्रेणागमोक्तेन पुंसूक्तेनपुरुषसूक्तेनएत
द्ब्राह्मणविषयम् ॥ ३१ ॥ तद्विषयेएवाह । अथवौपासनाग्नाविति । चरुणाहविषाहवीरूपेणचरुणा ॥ ३२ ॥ ध्यायेन्मामितिशेषः । पार्षदेभ्यस्तंत्रोक्तह
नूमदादिभ्यः ॥ ३३ ॥ मांध्यायन् स्मरन्नित्यस्यमनुवर्णानितिशेषः । तदेवाह । यतवागिति । अनेनप्रशस्ततरोमानसोजपउक्तः । मुखवासंतद्रूपकर्पूरादि

विभवेसतिकर्पूरकुंकुमागुरुचंदनैः ॥ अर्चयेन्मंत्रवन्नित्यंसुगंधकुसुमैःशुभैः ॥ २८ ॥ दशावरणपूजांवैह्यागमोक्तांप्रकारयेत् ॥ नीराजनैर्धू
पदीपैर्नैवेद्यैर्बहुविस्तरैः ॥ २९ ॥ श्रद्धयोपहरेन्नित्यंश्रद्धाभुगहमीश्वरः ॥ होमंकुर्यात्प्रयत्नेनविधिनामंत्रकोविदः ॥ ३० ॥ अगस्त्येनोक्त
मार्गेणकुंडेनागमवित्तमः ॥ जुहुयान्मूलमंत्रेणपुंसूक्तेनाथवाबुधः ॥ ३१ ॥ अथवौपासनाग्नौवाचरुणाहविषातथा॥तप्तजांबूदनप्रख्यंदिव्या
भरणभूषितम् ॥ ३२ ॥ ध्यायेदनलमध्यस्थंहोमकालेसदाबुधः ॥ पार्षदेभ्योबलिंदत्त्वाहोमशेषंसमापयेत् ॥ ३३ ॥ ततोजपंप्रकुर्वीतध्या
यन्मांयतवाक्स्मरन् ॥ मुखवासंचतांबूलंदत्त्वाप्रीतिसमन्वितः ॥ ३४ ॥ मदर्थेनृत्यगीतादिस्तुतिपाठादिकारयेत् ॥ प्रणमेद्दंडवद्भूमौहृ
दयेमांनिधायच ॥ ३५ ॥ शिरस्याधायमद्दत्तंप्रसादंभावनामयम् ॥ पाणिभ्यांमत्पदेमूर्ध्निगृहीत्वाभक्तिसंयुतः ॥ ३६ ॥ रक्षमांघोरसंसा
रादित्युक्त्वाप्रणमेत्सुधीः ॥ उद्वासयेद्यथापूर्वंप्रत्यग्ज्योतिषिसंस्मरन् ॥ ३७ ॥

युक्तंतांबूलंदत्त्वेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ मदर्थेमत्प्रीतयेइत्यर्थः । कारयेत्कुर्वीतेत्यर्थः । निवृत्तप्रेषणाण्णिच् । दंडवदित्यनेनाष्टांगप्रणामउक्तः ॥ ३५ ॥ भावनाम
यंमद्दत्तंप्रसादंशिरसिआधायस्थापयित्वा । अनेनमह्यंप्रसादंपुष्पादिरूपंभगवान्ददातीतिभावनयाप्रसादंगृह्णीयादितिसूचितम् । तंगृहीत्वाशिरसिस्थापयित्वा
भावनाभावितेमत्पदेपाणिभ्यांमूर्ध्निगृहीत्वाधृत्वा ॥ ३६ ॥ इत्युक्त्वाप्रणमेदित्यन्वयः । प्रत्यग्ज्योतिषिस्वहृदयस्थे यतएवध्याताजीवकलाप्रतिमायामावा
हितापूर्वंतत्रैवोद्वासयेत्तत्रैवप्रविष्टांध्यायेत् । एतदेवविसर्जनम् ॥ ३७ ॥

इहामुत्रचऐहलौकिकींपारलौकिकींचेत्यर्थः ॥३८॥ मद्भक्तोयदिमामेवंध्यात्वाआवाह्यचदिनेदिनेप्रतिदिनंममपूजांकरोतितदाममसारूप्यंप्राप्नोति ॥ ३९ ॥ सनातनंपूर्वपूर्वैरप्येवमेवानुष्ठितम् ॥ ४० ॥ शेषांशायलक्ष्मणाय ॥ ४१ ॥ प्राकृतवत्प्रकृतिकार्यमनुष्यवत् । मायामालंब्यदुःखितइत्यनेनस्वतस्तस्यदुःखलेशोऽपिनेतिसूचितम् ॥ ४२ ॥ एकांतेइति । मंत्रत्वादेकांतेकथनम् ॥ ४३ ॥ अनुत्तमःनविद्यतेउत्तमंयस्मादित्यर्थः ॥ ४४ ॥ उपकारमेवाह ।

एवमुक्तप्रकारेणपूजयेद्विधिवद्यदि ॥ इहामुत्रचसंसिद्धिंप्राप्नोतिमदनुग्रहात् ॥ ३८ ॥ मद्भक्तोयदिमामेवंपूजांचैवदिनेदिने ॥ करोतिमम सारूप्यंप्राप्नोत्येवनसंशयः॥३९॥इदंरहस्यंपरमंचपावनंमयैवसाक्षात्कथितंसनातनम्॥ पठत्यजस्रंयदिवाशृणोतियःससर्वपूजाफलभाङ्न संशयः ॥ ४० ॥ एवंपरात्माश्रीरामःक्रियायोगमनुत्तमम् ॥ पृष्टःप्राहस्वभक्तायशेषांशायमहात्मने ॥ ४१ ॥ पुनःप्राकृतवद्रामोमाया मालंब्यदुःखितः ॥ हासीतेतिवदन्नैवनिद्रांलेभेकथंचन ॥ ४२ ॥ एतस्मिन्नंतरेतत्रकिष्किंधायांसुबुद्धिमान् ॥ हनूमान्प्राहसुग्रीवमेकांते कपिनायकम् ॥ ४३ ॥ शृणुराजन्प्रवक्ष्यामितवैवहितमुत्तमम् ॥ रामेणतेकृतः पूर्वमुपकारोह्यनुत्तमः ॥ ४४ ॥ कृतघ्नवत्त्वयानूनंविस्मृ तःप्रतिभातिमे ॥ त्वत्कृतेनिहतोवालीवीरस्त्रैलोक्यसंमतः ॥ ४५ ॥ राज्येप्रतिष्ठितोऽसित्वंतारांप्राप्तोऽसिदुर्लभाम् ॥ सरामःपर्वतस्याग्रे भ्रात्रासहवसन्सुधीः ॥ ४६ ॥ त्वदागमनमेकाग्रमीक्षतेकार्यगौरवात् ॥ त्वंतुवानरभावेनस्त्रीसक्तोनावबुद्ध्यसे ॥ ४७ ॥ करोमीतिप्रति ज्ञायसीतायाःपरिमार्गणम् ॥ नकरोषिकृतघ्नस्त्वंहन्यसेवालिवद्द्रुतम् ॥ ४८ ॥ हनूमद्वचनंश्रुत्वासुग्रीवोभयविह्वलः ॥ प्रत्युवाचहनूमंतं सत्यमेवत्वयोदितम् ॥ ४९ ॥ शीघ्रंकुरुमदाज्ञांत्वंवानराणांतरस्विनाम् ॥ सहस्राणिदशेदानींप्रेषयाशुदिशोदश ॥ ५० ॥

त्वत्कृतेइति ॥ ४५ ॥ दुर्लभांतारामिति । वालिपरिग्रहात्त्वयासर्वथाकामिभावेनद्रष्टुमप्यशक्यामित्यर्थः ॥ ४६ ॥ एकाग्रंतन्मात्रचित्तत्वंयथाभवतित थाईक्षतेप्रतीक्षते ॥ कार्यस्यसीतान्वेषणरूपस्य । गौरवात्त्वदेकसाध्यत्वादित्यर्थः ॥ ४७ ॥ कृतघ्नस्त्वंयदिनकरोषितदावालिवत्हन्यसे । रामेणेतिशेषः । अतःसर्वथान्वेषणमुचितमितिव्यंग्यम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ वानराणांमदाज्ञांकुरुबोधय ॥ ५० ॥

आज्ञामाह । सतेति ॥ ५१ ॥ इत्याज्ञाप्य एवंवानरेषुकर्तव्यामाज्ञांबोधयित्वा ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ अगणितागुणाःसत्वंपराक्रमश्चयेषांतान् पर्वताकारसदृशंरूपमाकारोयेषांतान् पवनस्यवायोर्हितोऽतिप्रियःकुमारोहनूमान् । दानमानादितृप्तानित्यनेनावश्यंकार्यसिद्धिकारित्वंदर्शितम् ॥ ५४ ॥ इतिश्री०सेतौकिष्किंधाकांडेचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ रामस्त्विति । पर्वताग्रेस्थितोमणियुक्तसानौशिखरे ॥ १ ॥ नजानेनशक्नोमीत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ २ ॥ यःक

सप्तद्वीपगतान्सर्वान्वानरानानयंतुते ॥ पक्षमध्येसमायांतुसर्वेवानरपुंगवाः ॥ ५१ ॥ येपक्षमतिवर्ततेतेवध्यामेनसंशयः ॥ इत्याज्ञाप्यहनूमंतंसुग्रीवोगृहमाविशत् ॥ ५२ ॥ सुग्रीवाज्ञांपुरस्कृत्यहनूमान्मंत्रिसत्तमः ॥ तत्क्षणेप्रेषयामासहरीन्दशदिशःसुधीः ॥ ५३ ॥ अगणितगुणसत्वान्वायुवेगप्रचारान्वनचरगणमुख्यान्पर्वताकाररूपान् ॥ पवनहितकुमारःप्रेषयामासदूतानतिरभसतरात्मादानमानादितृप्तान् ॥ ५४ ॥ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेकिष्किंधाकांडेचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ रामस्तुपर्वतस्याग्रेमणिसानौनिशामुखे ॥ सीताविरहजंशोकमसहन्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥ पश्यलक्ष्मणमेसीताराक्षसेनहृताबलात् ॥ मृताऽमृतावानिश्चेतुंनजानेऽद्यापिभामिनीम् ॥ २ ॥ जीवतीतिममब्रूयात्कश्चिद्वाप्रियकृत्समे ॥ यदिजानामितांसाध्वींजीवंतींयत्रकुत्रवा ॥ ३ ॥ हठादेवाहरिष्यामिसुधामिवपयोनिधेः ॥ प्रतिज्ञांशृणुमेभ्रातर्येनमेजनकात्मजा ॥ ४ ॥ नीतातंभस्मसात्कुर्यांसपुत्रबलवाहनम् ॥ हसीतचंद्रवदनेवसंतीराक्षसालये ॥ ५ ॥ दुःखार्तामामपश्यंतीकथंप्राणान्धरिष्यसि ॥ चंद्रोऽपिभानुवद्भातिममचंद्राननांविना ॥ ६ ॥ चंद्रत्वंजानकींस्पृष्ट्वाकरैर्मांस्पृशशीतलैः ॥ सुग्रीवोऽपिदयाहीनोदुःखितंमांनपश्यति ॥ ७ ॥ राज्यंनिष्कंटकंप्राप्यस्त्रीभिःपरिवृतोरहः ॥ कृतघ्नोदृश्यतेऽव्यक्तंपानासक्तोऽतिकामुकः ॥ ८ ॥

श्चिदपिजीवतीतिब्रूयात्समेप्रियकृत् । यत्रकुत्रवा यत्रकुत्रापीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ वसंतीत्वंकथंप्राणान्धरिष्यसीत्यन्वयः ॥ ५ ॥ विरहदुःखमभिनयाति । चंद्रोपीति । भानुवत् दाहकत्वात् ॥ ६ ॥ चंद्रत्वमिति । कर्पूरतोऽप्यतिशीतलस्यममकामदुःखशामकस्यतद्गात्रस्यस्पर्शेनतवकराअपितथागुणशैत्ययुक्ताभत्वामांसुखयिष्यंतीतिभावः । विरहवेदनासहत्वादेवसुग्रीवंनिंदति । सुग्रीवोऽपीति ॥ ७ ॥ यन्मांनपश्यतितत्कृतघ्नःसद्दृश्यते ॥ ८ ॥

भक्ष्यादिकमुपहृतंप्रीत्यैइतिकिंपुनर्वक्तव्यमित्यर्थः । समारभेत्पूजामितिशेषः ॥ २० ॥ तत्रपूजाप्रकारमाह । चैलेति । अधःकुशासनंतदुपर्यजिनंतदुपरिचैलमितिक्रमः । तत्रोपविश्यपद्मासनाद्यन्यतमासनेनेत्यर्थः । देवस्यसंमुखेइत्यनेनास्थिरासुप्रतिमासुपश्चिमाद्यभिमुखतयाऽपिपूजाभवतीतिसूचितम् ॥ २१ ॥ मातृकाअकारादिपंचाशद्वर्णात्मिका तन्न्यासप्रकारश्चतंत्रेस्फुटः । बहिरिति । बहिर्न्यासमांतरंन्यासंचेत्यर्थः । केशवादिचतुर्विंशतिनामभिरित्यर्थः । सचनारदपंचरात्रादौस्पष्टः । तत्त्वन्यासोऽपितत्रैवोक्तः ॥ २२ ॥ मन्मूर्तिपंजरन्यासोविष्णुपंजरस्तोत्रोक्तोमहान्यासइतिसंप्रदायः । मंत्रन्यासंमंत्रवर्णैस्ततत्कल्पोक्तंषडंगादिन्यासम् । प्रतिमादावपीति । यथात्मनितथादेवे इत्युक्तेः ॥ २३ ॥ ईषद्वामभागावच्छिन्नपुरोभागेकलशंजलपूर्णं । स्थापयेदितिशेषः । पुष्पादि

किंपुनर्भक्ष्यभोज्यादिगंधपुष्पाक्षतादिकम् ॥ पूजाद्रव्याणिसर्वाणिसंपाद्यैवंसमारभेत् ॥ २० ॥ चैलाजिनकुशैःसम्यगासनंपरिकल्पयेत् ॥
तत्रोपविश्यदेवस्यसंमुखेशुद्धमानसः ॥ २१ ॥ ततोन्यासंप्रकुर्वीतमातृकाबहिरांतरम् ॥ केशवादिततःकुर्यात्तत्त्वन्यासंततःपरम् ॥ २२ ॥
मन्मूर्तिपंजरन्यासंमंत्रन्यासंततोन्यसेत् ॥ प्रतिमादावपितथाकुर्यान्नित्यमतंद्रितः ॥ २३ ॥ कलशंस्वपुरोवामेक्षिपेत्पुष्पादिदक्षिणे ॥
अर्घ्यपाद्यप्रदानार्थंमधुपर्कार्थमेवच ॥ २४ ॥ तथैवाचमनार्थंतुन्यसेत्पात्रचतुष्टयम् ॥ हृत्पद्मेभानुविमलेमत्कलांजीवसंज्ञिताम् ॥ २५ ॥
ध्यायेत्स्वदेहमखिलंतयाव्याप्तमरिंदम ॥ तामेवावाहयेन्नित्यंप्रतिमादिषुमत्कलाम् ॥ २६ ॥ पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैःस्नानवस्त्रविभूषणैः ॥
यावच्छक्योपचारैर्वात्वर्चयेन्मामममायया ॥ २७ ॥

दक्षिणेक्षिपेत् । स्थापयेदित्यर्थः । अर्घ्यादिपात्रस्थापनदेशःस्मृतावुक्तः । अर्घ्यपात्रंतुवायव्येनैर्ऋत्यांपाद्यपात्रकम् । मध्येतुमधुपर्कस्यादैशेत्वाचमनीयकम् ॥ इति ॥ २४ ॥ जीवसंज्ञितांमत्कलामित्यनेनचेतनःसर्वत्रैकएवेतिबोधितम् । युक्तंचैतत् । व्यापकेनैकेनैवचेतनोपपत्तावनेकतत्कल्पनायांमानाभावात् । प्रतिकर्मव्यवस्थात्वंतःकरणभेदेनैवोपपन्नेति । हृत्पद्मेतांध्यायेत् ॥ २५ ॥ तयाव्याप्तमखिलंस्वदेहंभावयेत् । तथाभावयित्वातामेवमत्कलांप्रतिमादिष्वावाहयेत् । तदावाहनेनतामपिचेतनत्वेनध्यात्वा ॥ २६ ॥ यावच्छक्यैरुपचारैर्वाषोडशभिःपंचभिर्वा । तुःपादपूरणार्थः । अमाययाअदंभादिनामांपूजयेत् ॥ २७ ॥

मानुषवेषधृक्जातः । एवंचतद्वेषनिर्वाहार्थैवेवंचेष्टाकरणमितिभावः । फलांतरमपितथाव्यवहरणस्याह । माययेति । मायामोहितत्वादेवाज्ञानसंयुताः ॥ १९ ॥ प्रथयितुंविस्तारयितुम् ॥ २० ॥ मानुषचेष्टकःमनुष्यसदृशचेष्टाकर्ता । लोकानांक्रोधादिकालिकस्यव्यवहारस्यासिद्धयेज्ञानायार्थस्यतत्फलस्यचासिद्धये ॥ २१ ॥ तत्तत्कालोचितंव्यवहारंगृह्णन्व्यवहरन्प्रजाःमोहयतिरामोऽप्येवंव्यवहृतवान् तस्मादेवंव्यवहारोयुक्तइतिबोधयति मोहत्वंचास्यनिवृत्तिमार्गविपरीतत्वेन । गुणवर्जितोऽपिअशेषगुणेषुशत्रुवधकांतानुरागादिषुअनुरक्तइवतत्तद्व्यवहरन् अतएवमोहयति ॥ २२ ॥ कामाद्यलिप्तत्वमेवहेतुपूर्वंनिरूपयति । विज्ञानेति । स्वयंविज्ञानमूर्तिस्तद्घनःतथाविज्ञानरूपैवशक्तिर्यस्यतेनशक्तिसंसर्गकृतोऽन्यथाभावोवारितः । अतएवसर्वप्राणिनांशुभाशुभसाक्षी विशिष्टज्ञानशक्तित्वात् ।

तपसःफलदानायजातोमानुषवेषधृक् ॥ माययामोहिताःसर्वेजनाअज्ञानसंयुताः ॥ १९ ॥ कथमेषांभवेन्मोक्षइतिविष्णुर्विचिंतयन् ॥ कथांप्रथयितुंलोकेसर्वलोकमलापहाम् ॥ २० ॥ रामायणाभिधांरामोभूत्वामानुषचेष्टकः ॥ क्रोधंमोहंचकामंचव्यवहारार्थसिद्धये ॥ २१ ॥ तत्तत्कालोचितंगृह्णन्मोहयत्यवशाःप्रजाः ॥ अनुरक्तइवाशेषगुणेषुगुणवर्जितः ॥ २२ ॥ विज्ञानमूर्तिर्विज्ञानशक्तिःसाक्ष्यगुणान्वितः ॥ अतःकामादिभिर्नित्यमविलिप्तोयथानभः ॥ २३ ॥ विंदंतिमुनयःकेचिज्जानंतिसनकादयः ॥ तद्भक्तानिर्मलात्मानःसम्यग्जानंतिनित्यदा ॥ २४ ॥ भक्तचित्तानुसारेणजायतेभगवानजः ॥ लक्ष्मणोऽपितदागत्वाकिष्किंधानगरांतिकम् ॥ २५ ॥ ज्याघोषमकरोत्तीव्रंभीषयन्सर्ववानरान् ॥ तंदृष्ट्वाप्राकृतास्तत्रवानरावप्रमूर्धनि ॥ २६ ॥ चक्रुःकिलकिलाशब्दंधृतपाषाणपादपाः ॥ तान्दृष्ट्वाक्रोधताम्राक्षोवानराँल्लक्ष्मणस्तदा ॥ २७ ॥

अगुणान्वितःगुणान्वितभिन्नःनिर्गुणइतियावत् । अतइतिस्पष्टम् । यथानभआकाशःपवनानीतमलेनालिप्तस्तद्वत् ॥ २३ ॥ नन्वेवंभूतोऽस्माभिर्नगृह्यते किंतत्राह । विंदंतीति । केचिदेवसनकादयोमुनयोजानंतिश्रुतिवाक्यैर्विन्दंतिलभंते । अपरोक्षतयापिसाक्षात्कुर्वंतीतियावत् । तत्किमन्येनजानंत्येवसर्वथा नेत्याह । तद्भक्ताइति । ईदृशाःसम्यक्जानंत्येवेतिभावः ॥ २४ ॥ तत्रहेतुमाह । भक्तेति । जायतेज्ञानविषयोजायतइत्यर्थः ॥ २५ ॥ वप्रंप्राकारः ॥ २६ ॥ किलकिलाशब्दोवानराणांक्रोधभयादिकालिकःशब्दः ॥ २७ ॥

समापत्यगृहाच्चलित्वा ॥ २८ ॥ लक्ष्मणसामीप्यंगत्वाप्राप्य ॥ २९ ॥ प्रियवर्धनःप्रियाणांवृद्धिकरणशीलः ॥ ३० ॥ रौद्रमूर्तिनावालिवधकालिकमूर्तिना ॥ ३१ ॥ लक्ष्मणोबहिःस्थितइतिन्यवेदयदित्यन्वयः ॥ ३२ ॥ लक्ष्मणंतान्निकटम् ॥ ३३ ॥ कोपितंसंजातकोपंसांत्वयन्क्षमावंतंकुर्वन्मंदिरमानयप्रापय ॥ ३४ ॥ मृदुभाषितैःसांत्वयंतीलक्ष्मणंप्रतिगच्छ । ततःशांतकोपंकृत्वाततोऽतःपुरंनीत्वा । अनेनात्यंतमित्रताप्रदर्शनम् । मेमांदर्शय ॥ ३५ ॥

निर्मूलान्कर्तुमुद्युक्तोधनुरानम्यवीर्यवान् ॥ ततःशीघ्रंसमापत्यज्ञात्वालक्ष्मणमागतम् ॥ २८ ॥ निवार्यवानरान्सर्वानंगदोमंत्रिसत्तमः ॥ गत्वालक्ष्मणसामीप्यंप्रणनामसदंडवत् ॥ २९ ॥ ततोऽगदंपरिष्वज्यलक्ष्मणःप्रियवर्धनः ॥ उवाचवत्सगच्छत्वंपितृव्यायनिवेदय ॥ ३० ॥ मामागतंराघवेणचोदितंरौद्रमूर्तिना ॥ तथेतित्वरितंगत्वासुग्रीवायन्यवेदयत् ॥ ३१ ॥ लक्ष्मणःक्रोधताम्राक्षःपुरद्वारिबहिःस्थितः॥तच्छ्रुत्वातीवसंत्रस्तःसुग्रीवोवानरेश्वरः ॥ ३२ ॥ आहूयमंत्रिणांश्रेष्ठंहनूमंतमथाऽब्रवीत् ॥ गच्छत्वमंगदेनाशुलक्ष्मणंविनयान्वितः ॥ ३३ ॥ सांत्वयन्कोपितंवीरंशनैरानयमंदिरम् ॥ प्रेषयित्वाहनूमंतंतारामाहकपीश्वरः ॥ ३४ ॥ त्वंगच्छसांत्वयंतीतंलक्ष्मणंमृदुभाषितैः ॥ शांतमंतःपुरंनीत्वापश्चाद्दर्शयमेऽनघे ॥ ३५ ॥ भवत्वितिततस्तारामध्यकक्षंसमाविशत् ॥ हनूमानंगदेनैवसहितोलक्ष्मणांतिकम् ॥ ३६ ॥ गत्वाननामशिरसाभक्त्यास्वागतमब्रवीत् ॥ एहिवीरमहाभागभवद्गृहमशंकितम् ॥ ३७ ॥ प्रविश्यराजदारादीन्दृष्ट्वासुग्रीवमेवच ॥ यदाज्ञापयसेपश्चात्तत्सर्वंकरवाणिभोः ॥ ३८ ॥ इत्युक्त्वालक्ष्मणंभक्त्याकरेगृह्यसमारुतिः ॥ आनयामासनगरमध्याद्राजगृहंप्रति ॥ ३९ ॥ पश्यंस्तत्रमहासौधान्यूथपानांसमंततः ॥ जगामभवनंराज्ञःसुरेंद्रभवनोपमम् ॥४०॥ मध्यकक्षेगतातत्रताराताराधिपानना ॥ सर्वाभरणसंपन्नामदरक्तांतलोचना ॥ ४१ ॥ उवाचलक्ष्मणंनत्वास्मितपूर्वाभिभाषिणी ॥ याहिदेवरभद्रंतेसाधुस्त्वंभक्तवत्सलः ॥ ४२ ॥

मध्यकक्षंस्त्रीणांसंचारमर्यादास्थलम् ॥ ३६ ॥ अशंकितमेहियतइदंभवद्गृहम् ॥ ३७ ॥ राजदारादीन्दृष्ट्वेत्यनेनसेवकदारदर्शनेयथाराज्ञोनसंकोचस्तथाऽस्मद्राजदारदर्शनेतवसंकोचोनोचितइतिभावः ॥ ३८ ॥ गृह्येत्यार्षम् ॥ ३९ ॥ यूथपानांमहासौधान्गृहानित्यर्थः ॥ ४० ॥ ताराधिपाननाचंद्रमुखी ॥ ४१ ॥ आदौस्वस्यसेवकत्वाल्लक्ष्मणस्यभगवदवतारत्वाच्चनत्वापश्चान्मित्रभावेनदेवरेत्युक्तिः । त्वंसाधुर्भक्तवत्सलोऽतोभक्तेष्वीदृशःकोपोऽनुचितइतिभावः ॥ ४२ ॥

आकार्षीः अतिशयेनकृतवान् । अनाश्वासंनिरंतरमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ बहुदुःखौघात् वालितःप्राप्यमाणात् ॥ ४४ ॥ यतःप्राप्तसौख्योऽतःकामासक्तोऽपि
सेवार्थंनागतइतिन अपित्वागतएव । काकुरत्र । कथमागतस्तत्राह । आगमिष्यंतीति ॥ ४५ ॥ एवंचैवमुद्यमकरणात् सेवांकृतवानेवेति...वः ॥ ४६ ॥
॥ ४७ ॥ रामभ्रातृत्वात्त्वयैवसहितोवानरपुंगवोऽद्यैवगंता । रामसमीपमितिशेषः । अंतर्भवनस्यमध्ये ॥ ४८ ॥ तेसहैवनय । स्वेनैवसहनयेत्यर्थः । तारा

किमर्थंकोपमाकार्षीर्भक्तेभृत्येकपीश्वरे ॥ बहुकालमनाश्वासंदुःखमेवानुभूतवान् ॥ ४३ ॥ इदानींवहुदुःखौघाद्भवद्भिरभिरक्षितः ॥ भव
त्प्रसादात्सुग्रीवःप्राप्तसौख्योमहामतिः ॥ ४४ ॥ कामासक्तोरघुपतेःसेवार्थंनागतोहरिः ॥ आगमिष्यंतिहरयोनानादेशगताःप्रभो ॥४५॥
प्रेषितादशसाहस्राहरयोरघुसत्तम ॥ आनेतुंवानरान्दिग्भ्योमहापर्वतसन्निभान् ॥ ४६ ॥ सुग्रीवःस्वयमागत्यसर्वैर्वानरयूथपैः ॥ वधयि
ष्यतिदैत्यौघान्रावणंचहनिष्यति ॥ ४७ ॥ त्वयैवसहितोऽद्यैवगंतावानरपुंगवः ॥ पश्यांतर्भवनंतत्रपुत्रदारसुहृद्वृतम् ॥४८॥ दृष्ट्वासुग्रीव
मभयंदत्त्वानयसहैवते ॥ तारायावचनंश्रुत्वाकृशक्रोधोऽथलक्ष्मणः ॥ ४९ ॥ जगामांतःपुरंयत्रसुग्रीवोवानरेश्वरः ॥ रुमामालिंग्यसुग्रीवः
पर्यंकेपर्यवस्थितः ॥ ५० ॥ दृष्ट्वालक्ष्मणमत्यर्थमुत्पपातातिभीतवत् ॥ तंदृष्ट्वालक्ष्मणःक्रुद्धोमदविह्वलितेक्षणम् ॥ ५१ ॥ सुग्रीवंप्राहदु
र्वृत्तविस्मृतोऽसिरघूत्तमम् ॥ वालीयेनहतोवीरःसबाणोद्यप्रतीक्षते ॥ ५२ ॥ त्वमेववालिनोमार्गंगमिष्यसिमयाहतः ॥ एवमत्यंतपरुषंवदं
तंलक्ष्मणंतदा ॥ ५३ ॥ उवाचहनुमान्वीरःकथमेवंप्रभाषसे ॥ त्वत्तोऽधिकतरोरामेभक्तोयंवानराधिपः ॥ ५४ ॥ रामकार्यार्थमनिशंजाग
र्तिनतुविस्मृतः ॥ आगताःपरितःपश्यवानराःकोटिशःप्रभो ॥ ५५ ॥ गमिष्यंत्यचिरेणैवसीतायाःपरिमार्गणम् ॥ साधयिष्यतिसुग्रीवो
रामकार्यमशेषतः ॥ ५६ ॥ श्रुत्वाहनूमतोवाक्यंसौमित्रिर्लज्जितोऽभवत् ॥ सुग्रीवोऽप्यर्घ्यपाद्याद्यैर्लक्ष्मणंसंप्रपूजयत् ॥ ५७ ॥

वचनेनातिमधुरेणललितेनकृशक्रोधः ॥ ४९ ॥ यत्रसुग्रीवःस्थितस्तदंतःपुरंजगाम ॥ ५० ॥ अत्यर्थमतिशयेनातिभीतवदुत्पपात । पर्यंकादितिशेषः ।
मदविह्वलितेक्षणंमदविकलनेत्रम् ॥ ५१ ॥ प्रतीक्षतेत्वांहंतुमितिशेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ जागर्तिउद्यमवान्भवति । अस्मिन्नेवसमयेआकारणा
र्थंगतावानराःसेनांकर्षंतआगताइत्याह । आगताइति ॥ ५५ ॥ परिमार्गणंकर्तुमितिशेषः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

कृतघ्नत्वमुपपादयति । नायातीति ॥ ९ ॥ एवंयथासीताहर्त्तारंहंतुमिच्छामिएवमित्यर्थः ॥ अद्ययथामेमयावालीहतस्तथासुग्रीवोऽपिभवेदित्यर्थः॥ १०॥ रुष्टंक्रोधवंतम् ॥ ११ ॥ इदानीमेवेत्याद्युक्त्वाराजाज्ञांविनेदृशकार्यकरणमनुचितमितिप्रतिसंधायाह । मामाज्ञापयेति । ईदृशेस्थलेप्रथमतोऽप्रतिसंधानंतुरा मरोषेणलक्ष्मणस्यापिरोषाविष्टत्वात्अतोगर्भितंनदोषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ वालिवन्नहनिष्यसेइत्युक्त्वाभीषयेत्यन्वयः । नञिकाकुः । ततःसुग्रीवप्रतिभाषितं तद्दत्तोत्तरमादाय ॥ १४ ॥ अत्रागत्यमांश्रावयेतिशेषः । तच्छ्रुत्वापश्चाद्यत्कार्यंकर्तुंयोग्यंतत्करिष्यामि । अगच्छदितिच्छेदः ॥ १५ ॥ किष्किंधांप्रत्यग

नायातिशरदंपश्यन्नपिमार्गयितुंप्रियाम् ॥ पूर्वोपकारिणंदुष्टःकृतघ्नोविस्मृतोहिमाम् ॥ ९ ॥ हन्मिसुग्रीवमप्येवंसपुरंसहबांधवम् ॥
वालीयथाहतोमेऽद्यसुग्रीवोऽपितथाभवेत्॥१०॥ इतिरुष्टंसमालोक्यराघवंलक्ष्मणोऽब्रवीत् ॥ इदानीमेवगत्वाहंसुग्रीवंदुष्टमानसम्॥ ११॥
मामाज्ञापयहत्वातमायास्येरामतेंऽतिकम् ॥ इत्युक्त्वाधनुरादायखड्गंतूणीरमेवच ॥ १२ ॥ गंतुमभ्युद्यतंवीक्ष्यरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥
नहंतव्यस्त्वयावत्ससुग्रीवोमेप्रियःसखा ॥ १३ ॥ किंतुभीषयसुग्रीवंवालिवन्नहनिष्यसे ॥ इत्युक्त्वाशीघ्रमादायसुग्रीवप्रतिभाषितम् ॥
॥१४॥ आगत्यपश्चाद्यत्कार्यंतत्करिष्याम्यसंशयम्॥तथेतिलक्ष्मणोऽगच्छत्त्वरितोभीमविक्रमः ॥ १५ ॥ किष्किंधांप्रतिकोपेननिर्दहन्नि
ववानरान् ॥ सर्वज्ञोनित्यलक्ष्मीकोविज्ञानात्मापिराघवः ॥ १६ ॥ सीतामनुशुशोचार्तःप्राकृतःप्राकृतामिव ॥ बुद्ध्यादिसाक्षिणस्तस्य
मायाकार्यातिवर्तिनः ॥ १७ ॥ रागादिरहितस्यास्यतत्कार्यंकथमुद्भवेत् ॥ ब्रह्मणोक्तमृतंकर्तुंराज्ञोदशरथस्यहि ॥ १८ ॥

च्छदितिपूर्वेणान्वयः । नित्यलक्ष्मीकः अविभक्ततन्नामकमायाशक्तिः तत्संबंधादेवसर्वज्ञः । स्वतस्तुविज्ञानात्मानिर्विषयज्ञानस्वरूपोऽपि ॥ १६ ॥ सीता मनुशुशोचेतिविरोधः । प्राकृतोऽज्ञोजनः प्राकृतांसंयोगवियोगशालिनीम् । तत्रशंकते । बुद्ध्येत्यादिनाकथमुद्भवेदित्यंतेन । मायाकार्यातिवर्तिनःतदस्पृष्टस्य ॥ १७॥अतएवरागादिरहितस्य । समाधत्ते।ब्रह्मणेति॥ब्रह्मप्रार्थितंरावणवधफलकावतरणमृतंसत्यंकर्तुंजातः।फलांतरमप्याह।राज्ञस्तपःफलदानायच ॥ १८॥

१--न हनिष्यसे किं अपि तु हनिष्यसे घातयिष्यसे मयेति शेषः । इति स्पष्टकाक्वर्थः ।

॥ ११ ॥ कोटिभल्लुकवृंदपः कोटीतिवृंदविशेषणम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रत्येकतः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । एकैकइत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कार्यगौरवंजानासि अतोयस्यांदिशियेयोग्यास्तांस्तत्रनियुंक्ष्वेत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अत्यर्थमतिशयेनमहाबलान्ज्ञात्वाप्रयत्नेनतानेवप्रेषयामासे

त्वदाज्ञाकारिणःसर्वेफलमूलाशनाःप्रभो ॥ ऋक्षाणामधिपोवीरोजांबवान्नामबुद्धिमान् ॥ ११ ॥ एषमेमंत्रिणांश्रेष्ठःकोटिभल्लुकवृंदपः ॥ हनूमानेषविख्यातोमहासत्वपराक्रमः ॥ १२ ॥ वायुपुत्रोऽतितेजस्वीमंत्रीबुद्धिमतांवरः ॥ नलोनीलश्चगवयोगवाक्षोगंधमादनः ॥ १३ ॥ शरभोमैंदवश्चैवगजःपनसएवच ॥ वलीमुखोदधिमुखःसुषेणस्तारएवच ॥ १४ ॥ केसरीचमहासत्त्वःपिताहनुमतोबली ॥ एतेमेयूथपारामप्राधान्येनमयोदिताः ॥ १५ ॥ महात्मानोमहावीर्याःशक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ एतेप्रत्येकतःकोटिंकोटिवानरयूथपाः ॥ १६ ॥ तवाज्ञाकारिणःसर्वेसर्वेदेवांशसंभवाः ॥ एषवालिसुतःश्रीमानंगदोनामविश्रुतः ॥ १७ ॥ वालितुल्यबलोवीरोराक्षसानांबलांतकः ॥ एतेचान्येचबहवस्त्वदर्थेत्यक्तजीविताः ॥ १८ ॥ योद्धारःपर्वताग्रैश्चनिपुणाःशत्रुघातने ॥ आज्ञापयरघुश्रेष्ठसर्वेतेवशवर्तिनः ॥ १९ ॥ रामःसुग्रीवमालिंग्यहर्षपूर्णाश्रुलोचनः ॥ प्राहसुग्रीवजानासिसर्वंत्वंकार्यगौरवम् ॥ २० ॥ मार्गणार्थंहिजानक्यानियुंक्ष्वयदिरोचते ॥ श्रुत्वारामस्यवचनंसुग्रीवःप्रीतमानसः ॥ २१ ॥ प्रेषयामासबलिनोवानरान्वानरर्षभः ॥ दिक्षुसर्वासुविविधान्वानरान्प्रेष्यसत्वरम् ॥ २२ ॥ दक्षिणांदिशमत्यर्थंप्रयत्नेनमहाबलान् ॥ युवराजंजांबवंतंहनूमंतंमहाबलम् ॥ २३ ॥ नलंसुषेणंशरभंमैंदंद्विविदमेवच ॥ प्रेषयामाससुग्रीवोवचनंचेदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ विचिन्वंतुप्रयत्नेनभवंतोजानकींशुभाम् ॥ मासादर्वाङ्निवर्तध्वंमच्छासनपुरःसराः ॥ २५ ॥ सीतामदृष्ट्वायदिवोमासादूर्ध्वंदिनंभवेत् ॥ तदाप्राणांतिकंदंडंमत्तःप्राप्स्यथवानराः ॥ २६ ॥ इतिप्रस्थाप्यसुग्रीवोवानरान्भीमविक्रमान् ॥ रामस्यपार्श्वेश्रीरामंनत्वाचोपविवेशसः ॥ २७ ॥

त्यन्वयः । तानेवाह । युवराजमिति ॥ २३ ॥ २४ ॥ मच्छासनपुरःसराः मच्छासनंपुरःसरमग्रेयेषांतादृशाः । अनेनमच्छासनंनविस्मर्तव्यमितिसूचितम् ॥ २५ ॥ प्राणांतिकंप्राणांतसंबंधिनं तत्संपादकमितियावत् । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् ॥ २६ ॥ श्रीरामंनत्वातत्पार्श्वेउपाविवेशेत्यन्वयः ॥ २७ ॥

मेममांगुलीयकं गृहाणेतिशेषः । हिःपादपूरणे ॥ २८ ॥ ननुअंगदादीन्विहायमह्यमेवकिमर्थंदीयते तत्राह । अस्मिन्निति । सत्त्वंबलंबुद्धिंच ॥ २९ ॥ परिमार्गणेतन्निमित्तमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ किलकिलाशब्दंमुंचंतो मुष्टिभिःक्षणाज्जघ्नुः । राक्षसमितिशेषः ॥ ३२ ॥ नायमितिसुकरवधत्वादितिभावः ॥ ३३ ॥ शुष्कंकंठोष्ठतालुकंयेषांते ॥ ३४ ॥ ततःगह्वरात् ॥ ३५ ॥ उत्सुकाजलविषयोत्कंठावंतइत्यर्थः । परस्परंबाहुभिर्बाहून्धृत्वासर्वेहनूमंत

गच्छंतंमारुतिंदृष्ट्वारामोवचनमब्रवित् ॥ अभिज्ञानार्थमेतन्मेह्यंगुलीयकमुत्तमम् ॥ २८ ॥ मन्नामाक्षरसंयुक्तंसीतायैदीयतांरहः ॥अस्मिन्कार्येप्रमाणंहित्वमेवकपिसत्तम ॥ जानामिसत्त्वंतेसर्वंगच्छपंथाःशुभस्तव ॥ २९ ॥ एवंकपीनांराज्ञातेविसृष्टाःपरिमार्गणे ॥ सीतायाअंगदमुखाबभ्रमुस्तत्रतत्रह ॥ ३० ॥ भ्रमंतोविंध्यगहनेददृशुःपर्वतोपमम् ॥ राक्षसंभीषणाकारंभक्षयंतंमृगान्गजान् ॥ ३१ ॥ रावणोऽयमितिज्ञात्वाकेचिद्वानरपुंगवाः ॥ जघ्नुःकिलकिलाशब्दंमुंचंतोमुष्टिभिःक्षणात् ॥ ३२ ॥ नायंरावणइत्युक्त्वाययुरन्यन्महद्वनम् ॥ तृषार्ताःसलिलंतत्रनाविंदन्हरिपुंगवाः ॥ ३३ ॥ विभ्रमंतोमहारण्येशुष्ककंठोष्ठतालुकाः ॥ ददृशुर्गह्वरंतत्रतृणगुल्मावृतंमहत् ॥ ३४ ॥ आर्द्रपक्षान्क्रौंचहंसान्निःसृतान्ददृशुस्ततः ॥ अत्रास्तेसलिलंनूनंप्रविशामोमहागुहाम् ॥३५॥ इत्युक्त्वाहनुमानग्रेप्रविवेशतमन्वयुः ॥ सर्वेपरस्परंधृत्वाबाहून्बाहुभिरुत्सुकाः ॥ ३६ ॥ अंधकारेमहद्दूरंगत्वाऽपश्यन्कपीश्वराः ॥ जलाशयान्मणिनिभतोयान्कल्पद्रुमोपमान् ॥३७॥ वृक्षान्पक्वफलैर्नम्रान्मधुद्रोणसमन्वितान् ॥ गृहान्सर्वगुणोपेतान्मणिवस्त्रादिपूरितान् ॥ ३८ ॥ दिव्यभक्ष्यान्नसहितान्मानुषैःपरिवर्जितान् ॥ विस्मितास्तत्रभवनेदिव्येकनकविष्टरे ॥ ३९ ॥ प्रभयादीप्यमानांतुददृशुःस्त्रियमेकलाम् ॥ ध्यायंतींचीरवसनांयोगिनींयोगमास्थिताम् ॥ ४० ॥ प्रणेमुस्तांमहाभागांभक्त्याभीत्याचवानराः ॥ दृष्ट्वातान्वानरान्देवीप्राहयूयंकिमागताः ॥ ४१ ॥ कुतोवाकस्यदूतावामत्स्थानंकिंप्रधर्षथ ॥ तच्छ्रुत्वाहनुमानाहशृणुवक्ष्यामिदेविते ॥ ४२ ॥

मन्वयुः । अत्यंधकारादेवंकरणम् ॥ ३६ ॥ महद्दूरंबहुदूरमित्यर्थः । मणिनिभतोयान्मणितुल्यनिर्मलजलान् । कल्पद्रुमोपमानितिउत्तरान्वयि ॥ ३७॥ मधुद्रोणसमन्वितान्द्रोणपरिमितमधुयुतान् गृहान्गृहाणि । अर्धर्चादिः ॥ ३८ ॥ अतएवविस्मितालब्धाश्चर्याः ॥ ३९ ॥ योगमास्थितांचित्तवृत्तिनिरोधजसिद्धिंप्राप्ताम् ॥ ४० ॥ भक्तिर्भीतिर्योगिनीविषये किंकिमर्थमागताः ॥ ४१ ॥ कुतआगताइतिशेषः । मत्स्थानंकिंप्रधर्षथकिमितिबलात्प्रविष्टाः ॥ ४२॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ तथादृष्ट्वाक्षुत्तृड्युतान्दृष्ट्वा ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ प्रददौहेमायैइतिशेषः ॥ ५२ ॥ दिव्यगंधर्वो
दिव्याख्योगंधर्वस्तस्यकन्या ॥ ५३ ॥ साहेमा ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ तान्वानरान् रामंगत्वातत्समीपंगत्वास्तुत्वार्थाद्राममेव ॥ ५६ ॥ यातासि । लुटि

अयोध्याधिपतिःश्रीमान्राजादशरथःप्रभुः ॥ तस्यपुत्रोमहाभागोज्येष्ठोरामइतिश्रुतः ॥ ४३ ॥ पितुराज्ञांपुरस्कृत्यसभार्यःसानुजोवन
म् ॥ गतस्तत्रहृताभार्यातस्यसाध्वीदुरात्मना ॥ ४४ ॥ रावणेनततोरामःसुग्रीवंसानुजोययौ ॥ सुग्रीवोमित्रभावेनरामस्यप्रियवल्लभा
म् ॥ ४५ ॥ मृगयध्वमितिप्राहततोवयमुपागताः ॥ ततोवनंविचिन्वंतोजानकींजलकांक्षिणः ॥ ४६ ॥ प्रविष्टागह्वरंघोरंदैवादत्रसमा
गताः ॥ त्वंवाकिमर्थमत्रासिकावात्वंवदनःशुभे ॥ ४७ ॥ योगिनीचतथादृष्ट्वावानरान्प्राहहृष्टधीः ॥ यथेष्टंफलमूलानिजग्ध्वापीत्वाम्
तंपयः ॥ ४८ ॥ आगच्छततत्तोवक्ष्येममवृत्तांतमादितः ॥ तथेतिभुक्त्वापीत्वाचहृष्टास्तेसर्ववानराः ॥ ४९ ॥ देव्याःसमीपंगत्वातेब
द्धांजलिपुटाःस्थिताः ॥ ततःप्राहहनूमंतंयोगिनीदिव्यदर्शना ॥ ५० हेमानामपुरादिव्यरूपिणीविश्वकर्मणः ॥ पुत्रीमहेशंनृत्येनतोष
यामासभामिनी ॥ ५१ ॥ तुष्टोमहेशःप्रददाविदंदिव्यपुरंमहत् ॥ अत्रस्थितासासुदतीवर्षाणामयुतायुतम् ॥ ५२ ॥ तस्याअहंसखी
विष्णुतत्परामोक्षकांक्षिणी ॥ नाम्नास्वयंप्रभादिव्यगंधर्वतनयापुरा ॥ ५३ ॥ गच्छंतीब्रह्मलोकंसामामाहेदंतपश्चर ॥ अत्रैवनिवसंती
त्वंसर्वप्राणिविवर्जिते ॥ ५४ ॥ त्रेतायुगेदाशरथिर्भूत्वानारायणोऽव्ययः ॥ भूभारहरणार्थायविचरिष्यतिकानने ॥ ५५ ॥ मार्गंतोवान
रास्तस्यभार्यामायांतितेगुहाम् ॥ पूजयित्वाथतान्मत्वारामंस्तुत्वाप्रयत्नतः ॥ ५६ ॥ यातासिभवनंविष्णोर्योगिगम्यंसनातनम् ॥ इ
तोऽहंगंतुमिच्छामिरामंद्रष्टुंत्वरान्विता ॥ ५७ ॥ यूयंपिदध्वमक्षीणि गमिष्यथबहिर्गुहाम् ॥ तथैवचक्रुस्तेवेगाद्गताःपूर्वस्थितंवनम् ॥
॥ ५८ ॥ सापित्यक्त्वागुहांशीघ्रंययौराघवसन्निधिम् ॥ तत्ररामंससुग्रीवंलक्ष्मणंचददर्शह ॥ ५९ ॥ कृत्वाप्रदक्षिणंरामंप्रणम्यबहुशः
सुधीः ॥ आहगद्गदयावाचारोमांचिततनूरुहा ॥ ६० ॥

रूपम् । इतःपूर्वोक्तहेमानियोगात्अस्मादेशाच्च ॥ ५७ ॥ वेगात्वेगादिवक्षणेनैवेत्यर्थः । पूर्वस्थितंवनंगताः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ रोमांचिततनूरुहाजात
रोमांचतनूरुहा ॥ ६० ॥

॥ ५८ ॥ यत्किंचिन्मयोदितंतत्क्षमस्वेत्यन्वयः ॥ ५९ ॥ प्रणयात्प्रणयकोपात् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ॥ इतिश्रीमत्सकल०सेतौकि

आलिंग्यप्राहरामस्यदासोऽहंतेनरक्षितः ॥ रामःस्वतेजसालोकान्क्षणार्धेनैवजेष्यति ॥ ५८ ॥ सहायमात्रमेवाहंवानरैःसहितः प्रभो ॥ सौमित्रिरपिसुग्रीवंप्राहकिंचिन्मयोदितम् ॥ ५९ ॥ तत्क्षमस्वमहाभागप्रणयाद्भाषितंमया ॥ गच्छामोऽद्यैवसुग्रीवरामस्तिष्ठतिकानने ॥ ६० ॥ एकएवातिदुःखार्तोजानकीविरहात्प्रभुः ॥ तथेतिरथमारुह्यलक्ष्मणेनसमन्वितः ॥ ६१ ॥ वानरैःसहितोराजाराममेवान्वपद्यत॥ ६२ ॥ भेरीमृदंगैर्बहुऋक्षवानरैःश्वेतातपत्रैर्व्यजनैश्चशोभितः॥नीलांगदाद्यैर्हनुमत्प्रधानैःसमावृतोराघवमभ्यगाद्धरिः[1] ॥ ६३ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेकिष्किंधाकांडेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ दृष्ट्वारामंसमासीनंगुहाद्वारिशिलातले ॥ चैलाजिनधरंश्यामंजटामौलिविराजितम् ॥ १ ॥ विशालनयनंशांतंस्मितचारुमुखांबुजम् ॥ सीताविरहसंतप्तंपश्यंतंमृगपक्षिणः ॥ २ ॥ रथाद्दूरात्समुत्पत्यवेगात्सुग्रीवलक्ष्मणौ ॥ रामस्यपादयोरग्रेपेततुर्भक्तिसंयुतौ ॥ ३ ॥ रामःसुग्रीवमालिंग्यपृष्ट्वानामयमंतिके ॥ स्थापयित्वायथान्यायंपूजयामासधर्मवित् ॥ ४ ॥ ततोऽब्रवीद्रघुश्रेष्ठंसुग्रीवोभक्तिनम्रधीः ॥ देवपश्यसमायांतींवानराणांमहाचमूम् ॥ ५ ॥ कुलाचलाद्रिसंभूतामेरुमंदरसन्निभाः ॥ नानाद्वीपसरिच्छैलवासिनःपर्वतोपमाः ॥ ६ ॥ असंख्याताःसमायांतिहरयःकामरूपिणः ॥ सर्वेदेवांशसंभूताःसर्वेयुद्धविशारदाः ॥ ७ ॥ अत्रकेचिद्गजबलाःकेचिद्दशगजोपमाः ॥ गजायुतबलाःकेचिदन्येऽमितबलाःप्रभो ॥ ८ ॥ केचिदंजनकूटाभाःकेचित्कनकसन्निभाः ॥ केचिद्रक्तांतवदनादीर्घवालास्तथापरे ॥ ९ ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशाःकेचिद्राक्षससन्निभाः ॥ गर्जंतःपरितोयांतिवानरायुद्धकांक्षिणः ॥ १० ॥

ष्किंधाकांडेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ दृष्ट्वेति । चैलंचजीर्णवासोऽजिनंच ॥ १ ॥ स्मितेनचारुसुंदरंमुखांबुजंयस्यतम् ॥ २ ॥ ३ ॥ अनामयमारोग्यं अंतिकेस्वसमीपे ॥ ४ ॥ ५ ॥ कुलाचलाहिमालयादयः सप्तपर्वताः ॥ ६ ॥ ७ ॥ अमितबलाइतिच्छेदः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

[1] वानरः सुग्रीवः ।

समंचरंतमंतर्यामितयेत्यर्थः । नृविडंबनंमनुष्यव्यवहारानुकरणरूपमनुकरणमेतदितिकश्चिन्नवेद ॥ ७० ॥ समत्वादेवाह । नतेइत्यादि । परोभिन्नःसर्वरूपत्वात्तवेतिभावः । यद्वा । दयितद्वेष्याभ्यांपरउदासीनः तथाविधंशत्रुमित्रोदासीनवंतम् । यथारावणःशत्रुर्विभीषणोमित्रमन्येउदासीनाइति ॥ ७१ ॥ अजस्यसर्वकारणत्वात्स्वकारणहीनस्य । अकर्तुःकर्तृत्वादिधर्महीनस्य । अपरिणामित्वादितिभावः । ईशस्यसन्निधानमात्रेणसर्वनियंतुः तिर्यङ्नरादिषुतिर्यंचोमत्स्यादयस्तेषुमनुष्येषुचयज्जन्मकर्मादितदत्यंतविडंबनमनुकरणंतत्तज्जातेरितिशेषः । नतुवास्तवमितिभावः ॥ ७२ ॥ तत्रप्रकृतावतारप्रयोजनमाह । त्वामिति । अक्षरमपिलोकानांस्वकथाश्रवणजसिद्धिप्राप्तयेजातमाहुः । केचित्कोसलराजस्य ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ब्रह्मणाप्रार्थितोनररूपेणजातइत्यन्वयः । आद्य

समंचरंतंसर्वत्रमन्येत्वांपुरुषंपरम् ॥ देवतेचेष्टितंकश्चिन्नवेदनृविडंबनम् ॥ ७० ॥ नतेऽस्तिकश्चिद्दयितोद्वेष्योवापरएवच ॥ त्वन्मायापिहितात्मानस्त्वांपश्यंतितथाविधम् ॥ ७१ ॥ अजस्याकर्तुरीशस्यदेवतिर्यङ्नरादिषु ॥ जन्मकर्मादिकंयद्यत्तदत्यंतविडंबनम् ॥ ७२ ॥ त्वामाहुरक्षरंजातंकथाश्रवणसिद्धये ॥ केचित्कोसलराजस्यतपसःफलसिद्धये ॥ ७३ ॥ कौसल्ययाप्रार्थ्यमानंजातमाहुःपरेजनाः ॥ दुष्टराक्षसभूभारहरणायार्थितोविभुः ॥ ७४ ॥ ब्रह्मणानररूपेणजातोऽयमितिकेचन ॥ शृण्वंतिगायंतिचयेकथास्तेरघुनंदन ॥ ७५ ॥ पश्यंतितवपादाब्जंभवार्णवसुतारणम् ॥ त्वन्मायागुणबद्धाहंव्यतिरिक्तंगुणाश्रयम् ॥७६॥ कथंत्वांदेवजानीयांस्तोतुंवाऽविषयंविभुम् ॥ नमस्याभिरघुश्रेष्ठंबाणासनशरान्वितम् ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासुग्रीवादिभिरन्वितम् ॥ ७७ ॥ एवंस्तुतोरघुश्रेष्ठःप्रसन्नःप्रणतापहृत् ॥ उवाचयोगिनींभक्तांकिंतेमनसिकांक्षितम् ॥ ७८ ॥

प्रयोजनस्यैवमुख्यत्वंप्रतिपादयितुंतच्छ्रवणादिजांसिद्धिमाह । शृण्वंतीत्यादिना ॥ ७५ ॥ पश्यंतीति । तेत्वत्पादाब्जंपश्यंतीत्यन्वयः । त्वत्पादाब्जदर्शनमेवत्वच्छ्रवणजामुख्यासिद्धिरित्यर्थः । त्वत्पादाब्जशब्देनमुख्यंचिदानंदात्मकंत्वत्स्वरूपमेवविवक्षितमित्याह । त्वन्मायेति । त्वन्मायागुणैःसत्वरजस्तमोभिर्बद्धायेऽहमःअहंकारविशिष्टास्तेभ्योव्यतिरिक्तंतद्दोषास्पृष्टम् गुणानामाश्रयंप्रवर्त्तकंयद्रूपंतद्दर्शनमेवतज्जन्यासिद्धिरित्यर्थः ॥ ७६ ॥ अविषयंवाङ्मनोऽविषयंत्वांस्तोतुंचकथंजानीयांप्रवृत्ताभवेयम् । तज्ज्ञानंदुर्लभमेव स्तोतुमपिनसामर्थ्यमितिभावः । एवंचस्तुतेरशक्यत्वात्केवलंप्रणाममेवकरोमीत्याह । नमस्यामीति ॥ ७७ ॥ प्रसन्नःसन्प्रणतानामघस्यपापस्यहर्ता ॥ ७८ ॥

निश्चलांभक्तिंदेहीत्यन्वयः ॥ ७९ ॥ प्राकृतेषुत्वद्भक्तिहीनेषु संसारसक्तेष्वितियावत् ॥ ८० ॥ मेमानसंवक्ष्यमाणगुणविशिष्टरूपंस्मरतु । पीतवाससंभां
तमितिपुंस्त्वमार्षम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ बदरीवनंबदरिकाश्रमम् । इदंभूतपंचकंभूतपंचकात्मकमिदंदेहमित्यर्थः ॥ ८३ ॥ परमात्मानंमांप्रतिपद्यसे ।
वर्तमानसामीप्येलट् । अनेनस्वसायुज्यरूपामुक्तिस्तपःपूर्वकंतत्रदेहत्यागेनदर्शिता । तरुखंडंतरुसमूहः ॥ ८४ ॥ इतिश्रीमत्सकलराजवि० सेतौकिष्किंध

साप्राहराघवंभक्त्याभक्तिंतेभक्तवत्सल ॥ यत्रकुत्रापिजातायानिश्चलांदेहिमेप्रभो ॥ ७९ ॥ त्वद्भक्तेषुसदासंगोभूयान्मेप्राकृतेषुन ॥ जि
ह्वामेरामरामेतिभक्त्यावदतुसर्वदा ॥ ८० ॥ मानसंश्यामलंरूपंसीतालक्ष्मणसंयुतम् ॥ धनुर्बाणधरंपीतवाससंमुकुटोज्ज्वलम् ॥ ८१ ॥
अंगदैर्नूपुरैर्मुक्ताहारैःकौस्तुभकुंडलैः ॥ भांतंस्मरतुमेरामवरंनान्यंवृणेप्रभो ॥ ८२ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भवत्वेवंमहाभागेग
च्छत्वंबदरीवनम् ॥ तत्रैवमांस्मरंतीत्वंत्यक्त्वेदंभूतपंचकम् ॥ मामेवपरमात्मानमचिरात्प्रतिपद्यसे ॥ ८३ ॥ श्रुत्वारघूत्तमवचोऽमृतसा
रकल्पंगत्वातदैवबदरीतरुखण्डजुष्टम् ॥ तीर्थंतदारघुपतिंमनसास्मरंतीत्यक्त्वाकलेवरमवापपरंपदंसा ॥ ८४ ॥ ॥ इतिश्रीमदध्या
त्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेकिष्किंधाकांडेषष्ठःसर्गः ॥६॥ ॥ अथतत्रसमासीनावृक्षखंडेषुवानराः ॥ चिंतयंतोविमुह्यंतःसीतामार्गणक
र्शिताः ॥ १ ॥ तत्रोवाचांगदःकांश्चिद्वानरान्वानरर्षभः ॥ भ्रमतांगह्वरेऽस्माकंमासोनूनंगतोऽभवत् ॥ २ ॥ सीतानाधिगतास्माभिर्नकृतं
राजशासनम् ॥ यदिगच्छामकिष्किंधांसुग्रीवोऽस्मान्हनिष्यति ॥ ३ ॥ विशेषतःशत्रुसुतंमांमिषान्निहनिष्यति ॥ मयितस्यकुतःप्रीतिर
हंरामेणरक्षितः ॥ ४ ॥ इदानींरामकार्यमेनकृतंतन्मिषंभवेत् ॥ तस्यमद्धननेनूनंसुग्रीवस्यदुरात्मनः ॥ ५ ॥

कांडेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ अथतत्रेति । विमुह्यंतः । सीतालाभाभावादितिशेषः । सीतामार्गणेनतत्रप्राप्तक्लेशेनकर्शिताःकृशत्वंप्राप्ताः ॥ १ ॥ मासोगतःसुग्रीवा
ज्ञप्तकालादधिककालोगतइत्यर्थः ॥ २ ॥ राजशासनंमासांतःसीतान्वेषणरूपम् ॥ ३ ॥ मिषात्रामकार्याकरणरूपात् ॥ ४ ॥ तदेवाह । इदानीमिति ॥ ५ ॥

नन्वेवमकृत्यंत्वद्वधरूपंसुग्रीवःकथंकुर्यात्तत्राह । मातृकल्पामिति । ज्येष्ठभ्रातृपत्नीत्वात्तस्यकार्यविचारोनेतिभावः । एषोक्तिर्बालभावेन मृतेभर्तरित्रैव र्णिकव्यतिरिक्तस्त्रियाअन्योपगमस्यादूषणात् ॥ ६ ॥ येनकेनापिउद्बंधनादिप्रकारेण ॥७॥८॥ वयंतेप्राणरक्षकाभवामः । तदुपायमाहुः । अत्रगुहायांव सामइति ॥ ९ ॥ शनैःपरस्परमेवंवदतांवाक्यंश्रुत्वाइत्यन्वयः ॥ १० ॥ किमर्थंविचार्यते । सुग्रीवतोवधादिकमितिशेषः । अयमितरवानरोक्तोदुर्विचारोगु हावासरूपस्तुसर्वथानयुज्यते ॥११॥ तत्रसुग्रीवतोभयंवारयति । राज्ञइति । तारापुत्रइत्यनेनतारायामतिप्रीतेस्त्वयिनतथाव्यवहारसंभावनापीतिभावः ।

मातृकल्पांभ्रातृभार्यांपापात्मानुभवत्यसौ ॥ नगच्छेयमतःपार्श्वंतस्यवानरपुंगवाः ॥ ६ ॥ त्यक्ष्यामिजीवितंचात्रयेनकेनापिमृत्युना ॥ इत्यश्रुनयनंकेचिद्दृष्ट्वावानरपुंगवाः ॥ ७ ॥ व्यथिताःसाश्रुनयनायुवराजमथाब्रुवन् ॥ ८ ॥ किमर्थंतवशोकोऽत्रवयंतेप्राणरक्षकाः ॥ भवा मोनिवसामोऽत्रगुहायांभयवर्जिताः ॥ ९ ॥ सर्वसौभाग्यसहितंपुरंदेवपुरोपमम् ॥ शनैःपरस्परंवाक्यंवदतांमारुतात्मजः ॥ १० ॥ श्रुत्वां गदंसमालिंग्यप्रोवाचनयकोविदः ॥ विचार्यतेकिमर्थंतेदुर्विचारोनयुज्यते ॥ ११ ॥ राज्ञोऽत्यंतप्रियस्त्वंहितारापुत्रोऽतिवल्लभः ॥ राम स्यलक्ष्मणात्प्रीतिस्त्वयिनित्यंप्रवर्धते ॥ १२ ॥ अतोनराघवाद्भीतिस्तवराज्ञोविशेषतः ॥ अहंतवहितेसक्तोवत्सनान्यंविचारय ॥ १३ ॥ गुहावासश्चनिर्भेद्यइत्युक्तंवानरैस्तुयत् ॥ तदेतद्रामबाणानामभेद्यंकिंजगत्रये ॥ १४ ॥ येत्वांदुर्बोधयंत्येतेवानरावानरर्षभ ॥ पुत्रदारादि कंत्यक्त्वाकथंस्थास्यंतितेत्वया ॥ १५ ॥ अन्यद्गुह्यतमंवक्ष्येरहस्यंशृणुमेसुत ॥ रामोनमानुषोदेवःसाक्षान्नारायणोऽव्ययः ॥ १६ ॥ सीता भगवतीमायाजनसंमोहकारिणी ॥ लक्ष्मणोभुवनाधारःसाक्षाच्छेषःफणीश्वरः ॥ १७ ॥ ब्रह्मणाप्रार्थिताःसर्वेरक्षोगणविनाशने ॥ मायामानु षभावेनजातालोकैकरक्षकाः ॥ १८ ॥ वयंचपार्षदाःसर्वेविष्णोर्वैकुंठवासिनः ॥ मनुष्यभावमापन्नेस्वेच्छयापरमात्मनि ॥ १९ ॥

रामादपिनभयमित्याह । रामस्येति ॥ १२ ॥ सीतालाभोऽपिभाव्येत्याह । अहमिति । अतोहेवत्सान्यंविचारंनविचारय ॥ १३ ॥ वानरीयांगुहावासो क्किंदूषयति । गुहेति । निर्भेद्योऽभेद्यः तदेतदयुक्तमितिशेषः । यतोजगत्रयेरामबाणानामभेद्यंकिम् । नकिमपीत्यर्थः । तेनात्रवासेमहद्रामभयमितिभावः ॥१४॥ यदेतैर्वानरैरुक्तंवयंतेप्राणरक्षकाइतितदपिमिथ्येत्याह। येत्वामिति॥१५॥१६॥१७॥रक्षोगणविनाशनेतन्निमित्तंप्रार्थिताइत्यन्वयः । मायामानुष भावेनेति । नतेषांवास्तवंमनुष्यत्वंकिंतुमाययैवेतिभावः ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ ६१ ॥ मायायाःपरतःस्थितंतदनधीनम् ॥ ६२ ॥ विवर्तोपादानतयांतर्यामितयाचसर्वभूतानांबहिरंतरवस्थितमपितैरलक्ष्यम् । जवनिकानटानांवेषग्रहणस्थानावरणंपटनिर्मितम् नटाश्चतत्रप्रविष्टास्तयाच्छन्नाभवंतितद्वद्योगमाययात्वंछन्नोगुप्तःकृतःसन् ॥ ६३ ॥ अज्ञानदृशांतैरित्यर्थः । नलक्ष्यसे रूपधृकृतत्तद्रामादिरूपधृक्शैलूषोनटइव सयद्रारामादिवेषंकृत्वारामाद्यनुकरणंकरोतितदारामइत्येवगृह्यतेनतुपूर्वदृष्टोऽपितद्रूपेणतद्वत् ॥ ६४ ॥ भागवतानांभगवद्भक्तीच्छावताम् एवंभूतेरूपेभक्तिरूपोयोगस्तद्वांछयात्वमवतीर्णोऽसि । तादृशंत्वांस्त्रीशरीरत्वात्तामसीअहंकथंजानामि । अथयोग्यतासत्त्वेऽपितज्ज्ञानापेक्षामेनास्तीत्याह । लोकेइति । तवतत्त्वंचिदानंदादिरूपम् ॥ ६५ ॥ स्वापेक्ष्यमर्थमाह । ममैतदिति । मोक्षदर्शनंमोक्षोपायदर्शकंपादयुगलंतेत्वयादर्शित

दासीतवाहंराजेंद्रदर्शनार्थमिहागता ॥ बहुवर्षसहस्राणिततंमेदुश्चरंतपः ॥ ६१ ॥ गुहायांदर्शनार्थंतेफलितंमेऽद्यतत्तपः ॥ अद्याहित्वां नमस्यामिमायायाःपरतःस्थितम् ॥ ६२ ॥ सर्वभूतेषुचालक्ष्यंबहिरंतरवस्थितम् ॥ योगमायाजवनिकाच्छन्नोमानुषविग्रहः ॥ ६३ ॥ नलक्ष्यसेऽज्ञानदृशांशैलूषइवरूपधृक् ॥ महाभागवतानांत्वंभक्तियोगविधित्सया ॥ ६४ ॥ अवतीर्णोऽसिभगवन्कथंजानामितामसी ॥ लोकेजानातुयःकश्चित्तवतत्त्वंरघूत्तम ॥ ६५ ॥ ममैतदेवरूपंतेसदाभातुहृदालये ॥ रामतेपादयुगलंदर्शितंमोक्षदर्शनम् ॥ ६६ ॥ अदर्शनंभवार्णानांसन्मार्गपरिदर्शनम् ॥ धनपुत्रकलत्रादिविभूतिपरिदर्पितः ॥ अकिंचनधनंत्वाद्यनाभिधातुंजनोऽर्हति ॥ ६७ ॥ निवृत्तगुणमार्गायनिष्किंचनधनायते ॥ ६८ ॥ नमःस्वात्माभिरामायनिर्गुणायगुणात्मने ॥ कालरूपिणमीशानमादिमध्यांतवर्जितम् ॥ ६९ ॥

मतोऽन्याकांक्षामेनास्तीत्यर्थः ॥ ६६ ॥ तदेवविशिनष्टि । अदर्शनमिति । भवार्णानांभवार्णवानामित्यर्थः । वर्णलोपआर्षः । सन्मार्गस्तत्त्वज्ञानोपायः । धनादिगर्वगर्वितोजनः अकिंचनानांत्यक्तसर्वविषयाणांधनभूतंदरिद्रस्यधनमिवेच्छाविषयंत्वामभिधातुंवार्तालापंकर्तुंचनार्हतितथापिस्तौमीतिशेषः ॥ ६७ ॥ निवृत्तोगुणमार्गःप्रवृत्तिमार्गरूपःसंसारःस्वतएवयस्मात्तस्मै ॥ ६८ ॥ स्वात्मन्येवचिदानंदरूपेऽभिरमतेतस्मैअतएवनिर्गुणाय गुणानांविषयाणामपिविवर्तोपादानत्वात्तदात्मने कालरूपिणंतेनसर्वसंहर्तृत्वम् ईशानत्वेनजगत्स्रष्टृत्वतत्पालकत्वेउक्ते सर्वस्रष्टृत्वादेवतस्यादिमध्यांतवर्जितत्वम् मध्यस्याद्यंतसापेक्षत्वात्तस्याप्यभावः ॥ ६९ ॥

योगिनामपिदुरावापमित्यन्वयः । दुराङ्ववपूर्वादाप्नोतेःखल् । षष्ठ्यार्षीशेषेवा ॥ ३४ ॥ कर्णपीयूषसन्निभंकर्णयोरमृततुल्यमित्यर्थः । जटायुरितिनामेत्य
नेनान्वयः ॥ ३५ ॥ यूयंकेतदुच्यतामित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ लक्ष्मणेचनिर्गतइत्यनुकर्षः । रामरामेतिक्रोशंतीहृतेत्यन्वयः । श्रुत्वातत्क्रोश
नंश्रुत्वेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ परिमार्गणेतन्निमित्तम् । विषयसप्तमीयम् । वानरवृंदांस्तद्युक्तानस्मान् । हनूमदाद्यपेक्षयाबहुवचनम् ॥

अहोजटायुर्धर्मात्मारामस्यार्थेमृतःसुधीः ॥ मोक्षंप्रापदुरावापंयोगिनामप्यरिंदमः ॥ ३४ ॥ संपातिस्तुतदावाक्यंश्रुत्वावानरभाषितम् ॥
केवायूयंममभ्रातुःकर्णपीयूषसंनिभम् ॥ ३५ ॥ यटायुरितिनामाद्यव्याहरंतःपरस्परम् ॥ उच्यतांवोभयंमाभून्मत्तःप्लवगसत्तमाः ॥३६॥
तमुवाचांगदःश्रीमानुत्थितोगृध्रसन्निधौ ॥ रामोदाशरथिः श्रीमाँल्लक्ष्मणेनसमन्वितः ॥ ३७ ॥ सीतयाभार्ययासार्धंविचचारमहावने ॥
तस्यसीताहृतासाध्वीरावणेनदुरात्मना ॥ ३८ ॥ मृगयांनिर्गतेरामेलक्ष्मणेचहृतावलात् ॥ रामरामेतिक्रोशंतीश्रुत्वागृध्रःप्रतापवान् ॥
॥ ३९ ॥ यटायुर्नामपक्षींद्रोयुद्धंकृत्वासुदारुणम् ॥ रावणेनहतोवीरोराघवार्थेमहाबलः ॥ ४० ॥ रामेणदग्धोरामस्यसायुज्यमगमत्क्षणा
त् ॥ रामःसुग्रीवमासाद्यसख्यंकृत्वाग्निसाक्षिकम् ॥ ४१ ॥ सुग्रीवचोदितोहत्वावालिनंसुदुरासदम् ॥ राज्यंददौवानराणांसुग्रीवायमहा
बलः ॥ ४२ ॥ सुग्रीवःप्रेषयामाससीतायाःपरिमार्गणे ॥ अस्मान्वानरवृन्दान्वैमहासत्वान्महाबलः ॥ ४३ ॥ मासादर्वाङ्निवर्तध्वंनोचे
त्प्राणान्हरामिवः ॥ इत्याज्ञयाभ्रमंतोऽस्मिन्वनेगह्वरमध्यगाः ॥ ४४ ॥ गतोमासोनजानीमःसीतांवारावणंचवा ॥ मर्तुंप्रायोपविष्टाःस्म
स्तीरेलवणवारिधेः ॥ ४५ ॥ यदिजानासिहेपक्षिन्सीतांकथयनःशुभाम् ॥ अंगदस्यवचःश्रुत्वासंपातिर्हृष्टमानसः ॥४६॥ उवाचमंत्रि
योभ्रातायटायुःप्लवगेश्वराः ॥ बहुवर्षसहस्रांतेभ्रातृवार्ताश्रुतामया॥४७॥वाक्साहाय्यंकरिष्येऽहंभवतांप्लवगेश्वराः ॥ भ्रातुःसलिलदानायन
यध्वंमांजलांतिकम् ॥ ४८ ॥

॥ ४३ ॥ गह्वरंगुहा । भ्रमंतइत्यस्यस्थिताइतिशेषः ॥ ४४ ॥ गतोमासइत्यस्यैवंभ्रमतामित्यादिः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ नयध्वंमांजलांतिकमित्यु
क्त्यामृगपक्ष्यादीनामपियथाज्ञानंधर्माधिकारोऽस्तीतिसूचयति ॥ ४८ ॥

तत्सलिलेसमुद्रस्यजले ॥ ४९ ॥ हरीश्वरैर्नीतःस्वस्थानंप्रापितइत्यर्थः ॥ ५० ॥ सुरक्षितास्तीतिशेषः ॥ ५१ ॥ समुद्रमध्येइत्यनेनचतुर्दिक्षुसमुद्रपरिखमे
वतद्वीपमितिसूचितम् । लंकामेमयादृश्यतेसीताचदृश्यते ॥ ५२ ॥ तत्रहेतुमाह । गृध्रत्वादिति । नात्रसंशयितुंक्षमम् । अत्रसंशयोनकार्यइत्यर्थः ॥५३ ॥
॥ ५४ ॥ पक्षविवर्जितइत्यनेनबलातिशयेऽपिगमनशक्तिहीनत्वंसूचितम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ॥ इतिश्रीमत्सकलराज० सेतौकिष्किंधाकांडेसप्तमः

पश्चात्सर्वंशुभंवक्ष्येभवतांकार्यसिद्धये ॥ तथेतिनिन्युस्तेतीरंसमुद्रस्यविहंगमम् ॥ सोपितत्सलिलेस्नात्वाभ्रातुर्दत्त्वाजलांजलिम् ॥ ४९॥
पुनःस्वस्थानमासाद्यस्थितोनीतोहरीश्वरैः ॥ संपातिःकथयामासवानरान्परिहर्षयन् ॥ ५० ॥ लंकानामनगर्यास्तेत्रिकूटगिरिमूर्धनि॥
तत्राशोकवनेसीताराक्षसीभिःसुरक्षिता ॥ ५१ ॥ समुद्रमध्येसालंकाशतयोजनदूरतः ॥ दृश्यतेमेनसंदेहःसीताचपरिदृश्यते ॥ ५२ ॥
गृध्रत्वाद्दूरदृष्टिर्मेनात्रसंशयितुंक्षमम् ॥ शतयोजनविस्तीर्णंसमुद्रंयस्तुलंघयेत् ॥ ५३ ॥ सएवजानकींदृष्ट्वापुनरायास्यतिध्रुवम् ॥ अह
मेवदुरात्मानंरावणंहंतुमुत्सहे ॥ ५४ ॥ भ्रातृहंतारमेकाकीकिंतुपक्षविवर्जितः ॥ यतध्वमतियत्नेनलंघितुंसरितांपतिम् ॥ ततोहंतारघु
श्रेष्ठोरावणंराक्षसाधिपम् ॥ ५५ ॥ उल्लंघ्यासिंधुंशतयोजनायतंलंकांप्रविश्याथविदेहकन्यकाम् ॥ दृष्ट्वासमाभाष्यचवारिधिंपुनस्तर्तुंसम
र्थःकतमोविचार्यताम्॥५६॥इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेकिष्किंधाकांडेसप्तमःसर्गः॥ ७ ॥ ॥ अथतेकौतुकाविष्टाःसं
पातिंसर्ववानराः ॥ पप्रच्छुर्भगवन्ब्रूहिस्वमुदंतंत्वमादितः ॥ १ ॥ संपातिःकथयामासस्ववृत्तांतंपुराकृतम् ॥ अहंपुराजटायुश्चभ्रातरौ
रूढयौवनौ ॥ २ ॥ बलेनदर्पितावावांबलजिज्ञासयाखगौ ॥ सूर्यमंडलपर्यंतंगंतुमुत्पतितौमदात् ॥ ३ ॥ बहुयोजनसाहस्रंगतौतत्रप्र
तापितः ॥ जटायुस्तंपरित्रातुंपक्षैराच्छाद्यमोहतः ॥ ४ ॥

सर्गः ॥ ७ ॥ छ ॥ १ ॥ पक्षहीनत्वमस्यकुतइतिवानराणांजिज्ञासांज्ञात्वातदुत्तरमाह । संपातिरिति । पुराकृतंस्ववृत्तांतम् ॥ स्वशब्दआत्मात्मीयोभयवा
ची ॥स्वस्यस्वभ्रातुश्चवृत्तांतम् । तमेवाह । अहमित्यादि । रूढयौवनौयौवनमध्यंप्राप्तौ ॥२॥ अतएवबलदर्पितौ ॥ ३ ॥ जटायुःप्रतापितःकनिष्ठत्वात्तन्मो
तस्तंपरित्रातुंपक्षैराच्छाद्यस्थितोऽहंसूर्यरश्मिभिर्दग्धपक्षोऽत्रपतितोदूरपतनान्मूर्च्छितआसमितिशेषः ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ दिनत्रयात्तदुत्तरंपुनःप्राणसहितोदग्धपक्षकोयतोऽतोभ्रांतमानसोदेशादीन्नजाने ॥६॥७॥ अयतेइदंरूपंर्किकेनवापूर्वंदृष्टंतदुत्तमंरूपंविरूपंकृतम् ॥८॥ पूर्वंबलवानसिइतिवर्तमानसामीप्येलट् ॥ ९ ॥ दाववह्निना तत्तुल्यचिंतयेत्यर्थः ॥ १० ॥ चिंतामभिनयति । कथमिति ॥ ११ ॥ तत्रदेहस्यतन्मूलस्य चतत्त्वज्ञानंविनाछेत्तुमशक्यतयाभोगैकनाश्यंदुःखमितिवक्तुमुपक्रमते । देहेति ॥ १२ ॥ ननुकोऽसावहंपदार्थोयद्बुद्धिर्देहेतत्राह । अहंकारइति । अविद्यायाजडत्वात्तत्संभवोसावपिजडइतिभावः । अविद्यासंभवत्वेऽपिसंभवकालापरिच्छेदादनादिरित्युक्तः ॥ १३ ॥ तप्तायःपिंडोयथावह्निनायुक्तस्ततःपृथक्क

स्थितोऽहंरश्मिभिर्दग्धपक्षोऽस्मिन्विंध्यमूर्धनि ॥ पतितोदूरपतनान्मूर्च्छितोऽहंकपीश्वराः ॥५॥ दिनत्रयात्पुनःप्राणसहितोदग्धपक्षकः ॥ देशंवागिरिकूटान्वानजानेभ्रांतमानसः ॥६॥ शनैरुन्मील्यनयनेदृष्ट्वातत्राश्रमंशुभम् ॥ शनैःशनैराश्रमस्यसमीपंतगवानहम् ॥७॥ चंद्रमानाममुनिराट्दृष्ट्वामांविस्मितोऽवदत् ॥ संपातेकिमिदंतेऽद्यविरूपंकेनवाकृतम् ॥८॥ जानामित्वामहंपूर्वमत्यंतंबलवानसि ॥ दग्धौकिमर्थंतेपक्षौकथ्यतांयदिमन्यसे ॥९॥ ततःस्वचेष्टितंसर्वंकथयित्वातिदुःखितः ॥ अब्रुवंमुनिशार्दूलंदग्धोऽहंदाववह्निना ॥१०॥ कथंधारयितुंशक्तोविपक्षोजीवितंप्रभो ॥ इत्युक्तोऽथमुनिर्वीक्ष्यमांदयार्द्रविलोचनः ॥ ११ ॥ शृणुवत्सवचोमेऽद्यश्रुत्वाकुरुयथेप्सितम् ॥ देहमूलमिदंदुःखंदेहःकर्मसमुद्भवः ॥ १२ ॥ कर्मप्रवर्ततेदेहेऽहंबुद्ध्यापुरुषस्यहि ॥ अहंकारस्त्वनादिःस्यादविद्यासंभवोजडः ॥१३॥ चिच्छाययासदायुक्तस्तप्तायःपिंडवत्सदा ॥ तेनदेहस्यतादात्म्याद्देहश्चेतनवान्भवेत् ॥ १४ ॥ देहोऽहमितिबुद्धिःस्यादात्मनोऽहंकृतेर्बलात् ॥ तन्मूलएषसंसारःसुखदुःखादिसाधकः ॥ १५ ॥ आत्मनोनिर्विकारस्यमिथ्यातादात्म्यतःसदा ॥ देहोऽहंकर्मकर्ताहमितिसंकल्प्यसर्वदा ॥ १६ ॥

तुमशक्यश्च तथाऽयमहंकारश्चितइत्यर्थः । तेनचित्तादात्म्यापन्नाहंकारेणचेतनवान्चैतन्यवानिव ॥ १४ ॥ एवमात्मनश्चेतनस्यअहंकृतेर्बलात्तत्संबंधबलात्अहंदेहइतिबुद्धिः तत्कृतएषसंसारःसुखादिसाधकःकर्मद्वारेतिबोध्यम् ॥ १५ ॥ एवंनिर्विकारस्यापिआत्मनोऽहंकारादिभिर्मिथ्यातादात्म्याद्देहोऽहम् । यद्वा । ततोऽतिरिक्तोऽपिकर्मकर्ताहमितिसंकल्पपूर्वकंप्रायोदेहोऽहमितिबुद्धिरेवसर्वस्य । कस्यचित्प्राग्भवपुण्यवशात्तद्बुद्धिविलयेऽपिकर्मकर्त्रेतिबुद्धिरस्त्येवेतिभावः ॥ १६ ॥

नन्वेवंवानररूपमस्माकंकिमर्थंतत्राह । तस्यैवमाययेति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ दक्षिणांबुधेस्तीरेमहेंद्राख्यगिरेःपादंप्रत्यंतपर्वतमाययुरित्यन्वयः॥ २३॥ भयवर्धनंदर्शनमात्रेणभयवृद्धिकरम् । किंकुर्मइतिवादिनःवदनशीलाःसंतःउदधेस्तीरेनिषेदुरथमंत्रयामासुरित्यन्वयः ॥ २४ ॥ गुहांतरेगुहामध्ये । वाशब्दावप्यर्थौ ॥ २६ ॥ सुग्रीववधतःसुग्रीवात्प्राप्स्यमानवधतःप्रायोपवेशनंतत्प्राप्त्युपायाभावेऽनशनेनमरणसंकल्पः ॥ २७ ॥ उपाविवेशुरित्यत्रगुणआर्षः ॥

वयंवानररूपेणजातास्तस्यैवमायया ॥ वयंतुतपसापूर्वमाराध्यजगतांपतिम् ॥ २० ॥ तेनैवानुगृहीताःस्मःपार्षदत्वमुपागताः ॥ इदानीमपितस्यैवसेवांकृत्वैवमायया ॥ २१ ॥ पुनर्वैकुंठमासाद्यसुखंस्थास्यामहेवयम् ॥ इत्यंगदमथाश्वास्यगताविंध्यंमहाबलम् ॥ २२ ॥ विचिन्वंतोऽथशनकैर्जानकींदक्षिणांबुधेः ॥ तीरेमहेंद्राख्यगिरेःपवित्रंपादमाययुः ॥ २३ ॥ दृष्ट्वासमुद्रंदुष्पारमगाधंभयवर्धनम् ॥ वानराभयसंत्रस्ताःकिंकुर्मइतिवादिनः ॥ २४ ॥ निषेदुरुदधेस्तीरेसर्वेचिंतासमन्विताः ॥ मंत्रयामासुरन्योन्यमंगदाद्यामहाबलाः ॥ २५ ॥ भ्रमतामेवनोमासोगतोऽत्रैवगुहांतरे ॥ नदृष्टोरावणोवाद्यसीतावाजनकात्मजा ॥ २६ ॥ सुग्रीवस्तीक्ष्णदंडोऽस्मान्निहंत्येवनसंशयः ॥ सुग्रीववधतोऽस्माकंश्रेयःप्रायोपवेशनम् ॥ २७ ॥ इतिनिश्चित्यतत्रैवदर्भानास्तीर्यसर्वतः ॥ उपाविवेशुस्तेसर्वेमरणेकृतनिश्चयाः॥२८॥ एतस्मिन्नंतरेतत्रमहेंद्राद्रिगुहांतरात् ॥ निर्गत्यशनकैरागाद्गृध्रःपर्वतसन्निभः ॥ २९ ॥ दृष्ट्वाप्रायोपवेशेनस्थितान्वानरपुंगवान् ॥ उवाचशनकैर्गृध्रःप्राप्तोभक्षोऽद्यमेबहुः ॥ ३० ॥ एकैकशःक्रमात्सर्वान्भक्षयामिदिनेदिने ॥ श्रुत्वातद्गृध्रवचनंवानराभीतमानसाः ॥ ३१ ॥ भक्षयिष्यतिनःसर्वानसौगृध्रोनसंशयः ॥ रामकार्यंचनास्माभिःकृतंकिंचिद्धरीश्वराः ॥ ३२ ॥ सुग्रीवस्यापिचहितंनकृतंस्वात्मनामपि ॥ वृथानेनवधंप्राप्तागच्छामोयमसादनम् ॥ ३३ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ बहुःविपुलोबहुसंख्यश्च ॥ ३० ॥ ३१ ॥ किंचित्किंचिदपीत्यर्थः । हरीश्वराइत्यंगदहनूमदादीन्संबोध्येतरवानरवाक्यम् ॥ ३२ ॥ सुग्रीवहितंजानकीसमाचारोक्त्यारामसंतोषरूपमात्मनोहितंतथासुग्रीवतोषरूपम् अनेनगृध्रेणवृथावधंनाशंप्राप्ताःप्रापिताः यमसादनंयमगृहंगच्छामः । वर्तमानसामीप्येलट् । गमिष्याम इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

---

१ कुतस्त्योऽयं विंध्याचल इति संशयः । तस्यात्र द्वीपेऽद्वितीयत्वात् । अथवा युज्यतेऽपि । सर्वदिक्संशोधनावसरे विंध्यप्रदेशसंशोधनमपि । ततश्च वानराणां शीघ्रचारित्वात्तावत्प्रदेशातिलङ्घनेऽप्रयासोऽपि । इति संशयपरिहारः ।

पाणीइत्याद्यप्येवमेव ॥ २६ ॥ २७ ॥ पंचमासतःपंचमेमासि दंताद्यपिपंचमेएवमासि ॥२८॥२९॥ विभक्तावयवत्वंपृथग्ज्ञानविषयावयवत्वम् एतद्व
क्ष्यमाणंचगर्भोपनिषदिवैद्यकसंहितासुशारीरकेचस्फुटं विस्तरभयात्तन्नेहलिख्यते ॥ ३० ॥ एवंएवंरीत्यावर्धतइत्यन्वयः । चैतन्यंप्राप्नोतितदभिव्यक्तिंप्रा
प्नोतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ नाभीति । नाभिसूत्रंनालाख्यंमातूरसनाड्यासंबद्धंतदीयाल्परंध्रेणगर्भजठरंप्राप्तान्मातृभुक्तान्नसारतोगर्भगःपिंडोवर्धते । अल्परंध्रप्राता
ल्पाहारत्वेपिस्वकर्मतोनम्रियेतनम्रियतइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ सर्वाणिजन्मानितत्कृतानिकर्माणिचस्मृत्वाजठरानलयोगादतिसंतप्तोवचनमाह ॥ ३३ ॥ नानेति । पुत्रा

पाणीपादौतथापार्श्वःकटिर्जानुस्तथैवच ॥ मासद्वयात्प्रजायंतेक्रमेणैवचनान्यथा ॥ २६ ॥ त्रिभिर्मासैःप्रजायंतेअंगानांसन्धयःक्रमात् ॥
सर्वांगुल्यःप्रजायंतेक्रमान्मासचतुष्टये ॥ २७ ॥ नासाकर्णौचनेत्रेचजायंतेपंचमासतः ॥ दंतपंक्तिर्नखागुह्यंपंचमेजायतेतथा ॥ २८ ॥
अर्वाक्षण्मासतश्छिद्रंकर्णयोर्भवतिस्फुटम् ॥ पायुर्मेढ्रमुपस्थंचनाभिश्चापिभवेन्नृणाम् ॥ २९ ॥ सप्तमेमासिरोमाणिशिरःकेशास्तथैवच ॥
विभक्तावयवत्वंचसर्वंसंपद्यतेऽष्टमे ॥ ३० ॥ जठरेवर्धतेगर्भःस्त्रियाएवंविहंगम ॥ पंचमेमासिचैतन्यंजीवःप्राप्नोतिसर्वशः ॥ ३१ ॥ नाभिसू
त्रालपरंध्रेणमातृभुक्तान्नसारतः ॥ वर्धतेगर्भगःपिंडोनम्रियेतस्वकर्मतः ॥ ३२ ॥ स्मृत्वासर्वाणिजन्मानिपूर्वकर्माणिसर्वशः ॥ जठरानल
तप्तोऽयमिदंवचनमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ नानायोनिसहस्रेषुजायमानोऽनुभूतवान् ॥ पुत्रदारादिसंबंधंकोटिशःपशुबांधवान् ॥ ३४ ॥ कुटुं
बभरणासक्त्यान्यायान्यायैर्धनार्जनम् ॥ कृतंनाकरवंविष्णुचिंतांस्वप्नेऽपिदुर्भगः ॥ ३५ ॥ इदानींतत्फलंभुंजेगर्भदुःखंमहत्तरम् ॥
अशाश्वतेशाश्वतवद्देहेतृष्णासमन्वितः ॥ ३६ ॥ अकार्याण्येवकृतवान्नकृतंहितमात्मनः ॥ इत्येवंबहुधादुःखमनुभूयस्वकर्मतः ॥३७॥
कदानिष्क्रमणंमेस्याद्गर्भान्निरयसंनिभात् ॥ इतऊर्द्ध्वंनित्यमहंविष्णुमेवानुपूजये ॥ ३८ ॥

दिसंबंधमनुभूतवानितिसंबंधः ॥३४॥ तथाकुटुंबभरणासक्त्यातन्मात्रासक्त्यानतुधर्मासक्त्या न्यायान्यायैर्धर्म्याधर्म्यैरुपायैर्धनार्जनंकृतम् । मयेतिशेषः ।
तथापिविष्णुचिंतांस्वप्नेऽपिनाकरवमहंनकृतवानित्यर्थः ॥ ३५ ॥ तत्फलभूतंगर्भदुःखंभुंजेइत्यन्वयः । अशाश्वतेतप्तायःपतितजलबिंदुवन्नश्वरेदेहेशाश्वतवस्तु
नीवममेदंस्यादितीच्छायुक्तः ॥ ३६ ॥ नकृतमित्यस्यमयेतिशेषः । अनुभूयेत्यस्यइदानींगर्भदुःखंभुंजेइत्यनेनान्वयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

योनियंत्रप्रपीडितःजन्मकाले अतएवातिदुःखेनजायमानः । बहिः पततीतिशेषः । नरकात्पातकीत्येकोदृष्टांतः ॥ ३९ ॥ तथापूतिव्रणाद्दुर्गंधिव्रणान्निपतितोऽपरःकृमिरिवएषः । पततीतिशेषः ॥ ततोबाल्यादिदुःखानिभुनक्ति एवंसर्वजंतवोविभुंजतेनकश्चिदेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ यानिसर्वाणिविदितानितानिमयावर्णितानि यानितुयौवनादिषुदुःखानिसर्वतः सर्वैःप्राप्याणिसर्वत्रसर्वेषुजंतुषुविदितानिसर्वैर्ज्ञातानित्वयाचानुभूतानीतिसर्वविदितत्वादेवमयानवर्णितानि॥ ४१ ॥ एवमिति । इत्यस्मादित्याकाराद्भ्यासाज्जातादभिनिवेशतःअहंकर्तेत्याद्याकारात् निरयस्वर्गादिकंगर्भवासादिदुःखानिचभवंतीत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ देहद्व

इत्यादिचिंतयञ्जीवोयोनियंत्रप्रपीडितः ॥ जायमानोऽतिदुःखेननरकात्पातकीयथा ॥ ३९ ॥ पूतिव्रणान्निपतितःकृमिरेषइवापरः ॥ ततोबाल्यादिदुःखानिसर्वेएवंविभुंजते ॥ ४० ॥ त्वयाचैवानुभूतानिसर्वत्रविदितानिच ॥ नवर्णितानिमेगृध्रयौवनादिषुसर्वतः ॥ ४१ ॥ एवंदेहोऽहमित्यस्मादभ्यासान्निरयादिकम् ॥ गर्भवासादिदुःखानिभवंत्यभिनिवेशतः ॥४२॥ तस्माद्देहद्वयादन्यमात्मानंप्रकृतेःपरम् ॥ ज्ञात्वादेहादिममतांत्यक्त्वात्मज्ञानवान्भवेत् ॥ ४३ ॥ जाग्रदादिविनिर्मुक्तंसत्यज्ञानादिलक्षणम् ॥ शुद्धंबुद्धंसदाशांतमात्मानमवधारयेत् ॥ ४४ ॥ चिदात्मनिपरिज्ञातेनष्टेमोहेऽज्ञसंभवे ॥ देहःपततुवारब्धकर्मवेगेनतिष्ठतु ॥ ४५ ॥ योगिनोनहिदुःखंवासुखंवाऽज्ञानसंभवम् ॥ तस्माद्देहेनसहितोयावत्प्रारब्धसंक्षयः ॥ ४६ ॥ तावत्तिष्ठसुखेनत्वंधृतकंचुकसर्पवत् ॥ अन्यद्वक्ष्यामितेपक्षिञ्छृणुमेपरमंहितम् ॥ ४७ ॥ त्रेतायुगेदाशरथिर्भूत्वानारायणोऽव्ययः ॥ रावणस्यवधार्थायदंडकानागमिष्यति ॥ ४८ ॥ सीतयाभार्ययासार्धंलक्ष्मणेनसमन्वितः ॥ तत्राश्रमेजनकजांभ्रातृभ्यांरहितेवने ॥ ४९ ॥

यात्स्थूलसूक्ष्मरूपात्प्रागुक्तादन्यम् तर्हिप्रकृतिरेवसा नेत्याह प्रकृतेःपरंज्ञात्वादेहादिषुममतामहंममेतिबुद्धिविषयतांत्यक्त्वाआत्मज्ञानवान्आत्मैवंसर्वमितिज्ञानवान्भवेत् ॥ ४३ ॥ ध्येयात्मस्वरूपमाह । जाग्रदादीति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यावस्थात्रयरहितम् शुद्धंमायादोषालिप्तंबुद्धंबोधस्वरूपम् ॥ ४४ ॥ अज्ञमविद्यातज्जन्ये मोहेदेहादिष्वहंममताख्येनष्टेनाशंप्राप्तेदेहस्थितौनाशेवा ॥ ४५ ॥ योगिनआत्मज्ञस्याज्ञानजेसुखदुःखेनभवतः यावत्प्रारब्धक्षयोभवतितावद्देहेनसहितःसुखंतिष्ठ यथाकंचुकवान्सर्पोयावत्तत्त्यागकालंतद्वत्तेऽनंतरंत्यजतितद्वत् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

परिमार्गणेतन्निमित्तम् ॥ ५० ॥ तीरमागमिष्यंतितैःसहकारणवशात् फलमिहकारणम् पक्षोत्पत्तिरूपफलायतैःसमागमोभाविष्यति ॥ ५१ ॥ तदेवाह ।
तदैवेति । तवपक्षौद्वौनिश्चयमुत्पत्स्येतेइत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ निश्चयंद्रक्ष्यथ तन्मुन्युक्तपक्षभवनिश्चयेनतदुक्तरावणवधोऽप्यवश्यंभावी सचनसीतादर्शनं
विनेतितदप्यवश्यंभविष्यतीतिनिश्चयः ॥ ५४ ॥ यन्नामस्मरणमात्रात्यःकश्चिद्दुर्जनोऽपिइयानितिपरिच्छेदरहितंसंसारसमुद्रंतीर्त्वाविष्णोःपदंगच्छति एवंदश्य
मानप्रकारेणत्रिजगतांस्थितिकारिणःसर्वजगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्तुः । स्थितिपदेनेतरदप्युपलक्ष्यते । रामस्यभक्ताःप्रियाश्चयूयंशतयोजनपरिच्छिन्नस्यसमुद्र

रावणश्चोरवन्नीत्वालंकायांस्थापयिष्यति ॥ तस्याःसुग्रीवनिर्देशाद्वानराःपरिमार्गणे ॥ ५० ॥ आगमिष्यंतिजलधेस्तीरंतत्रसमाग
मः ॥ त्वयातैःकारणवशाद्भविष्यतिनसंशयः ॥ ५१ ॥ तदासीतास्थितिंतेभ्यःकथयस्वयथार्थतः ॥ तदैवतवपक्षौद्वावुत्पत्स्येतेपुन
र्नवौ ॥ ५२ ॥ संपातिरुवाच ॥ बोधयामासमांचंद्रनामामुनिकुलेश्वरः ॥ पश्यंतुपक्षौमेजातौनूतनावतिकोमलौ ॥ ५३ ॥ स्वस्तिवोऽ
स्तुगमिष्यामिसीतांद्रक्ष्यथनिश्चयम् ॥ यत्नंकुरुध्वंदुर्लंघ्यसमुद्रस्यविलंघने ॥ ५४ ॥ यन्नामस्मृतिमात्रतोऽपरिमितंसंसारवारांनिधिंती
र्त्वागच्छतिदुर्जनोऽपिपरमंविष्णोःपदंशाश्वतम् ॥ तस्यैवस्थितिकारिणस्त्रिजगतांरामस्यभक्ताःप्रियायूयंकिंनसमुद्रमात्रतरणेशक्ताः
कथंवानराः ॥५५॥इतिश्रीम०कि०अष्टमःसर्गः ॥८॥ ॥श्रीमहादेवउवाच ॥ गतेविहायसागृध्रराजेवानरपुंगवाः ॥ हर्षेणमहताविष्टाःसी
तादर्शनलालसाः ॥ १ ॥ ऊचुःसमुद्रंपश्यंतोनक्रचक्रभयंकरम् ॥ तरंगादिभिरुन्नद्धमाकाशमिवदुर्ग्रहम् ॥ २ ॥ परस्परमवोचन्वै
कथमेनंतरामहे ॥ उवाचचांगदस्तत्रशृणुध्वंवानरोत्तमाः ॥ ३ ॥ भवंतोऽत्यंतबलिनःशूराश्चकृतविक्रमाः ॥ कोवाऽत्रवारिधिंतीर्त्वा
राजकार्यंकरिष्यति ॥ ४ ॥

मात्रस्यतरणेकिंकुतोनशक्ताः । कथंचनशक्ताइतिव्यतिरेकालंकारः ॥ ५५ ॥ इति श्रीमत्सकल० अ० कि० अष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ गतेइति । पक्ष
लाभादितिभावः । हर्षेणेति । महदरिष्टंगतमितितत्पक्षदर्शनप्रत्ययेनसीतादर्शनमवश्यंभावीतिहर्षेणच ॥ १ ॥ नक्रचक्रंनक्रसमूहःतरंगादिभिःतरंगाअल्पाआ
दिनामहत्योलहर्यः दुर्ग्रहंदुःस्पर्शमाकाशस्यास्पर्शत्वमस्यतुग्रहादियुक्तत्वात् ॥ २ ॥ कथमेनंतरामहइतिपरस्परमवोचन्नित्यन्वयः ॥ ३ ॥ कृतविक्रमाः
पूर्वंबहुशःकृतपराक्रमाः कोराजकार्यंकरिष्यतितद्वदंत्वितिशेषः ॥ ४ ॥

कर्माणिकरोति अहंकरोमीतिसंकल्पादेवावशस्तत्फलैःसुखादिभिर्बद्ध्यते । अनेनयोनाहंकर्तेतिभावयतितस्यनैवबंधइतिसूचितम् । तद्बंधप्रकारमाह । ऊर्ध्वेति । पुण्येनोर्ध्वंपापेनाधोभ्रमतेइत्यर्थः ॥ १७ ॥ तदेवविवृणोति । कृतमिति । इति संकल्पवान्भवेत् । स्वर्गतःसुखभोगीचेतिशेषः ॥ १८ ॥ तथैवाध्यासतःअहंबहुपुण्यकर्तेत्यध्यासेन तत्रस्वर्गेअनिच्छन्नपिपततीतिअवशइत्युक्तस्यविवरणम् ॥ १९॥ ततःपातपूर्वकंयेनप्रकारेणगर्भवासस्तदुपपादयति । पतित्वेति । इंदोर्मंडलेपतित्वाततोनीहारैस्तत्किरणद्वाराभूसंबद्धैरेवसंबद्धोभूत्वाभूमौपतति ततोव्रीह्यादौअनुशयित्वेनस्थित्वाचतुर्विधंभोज्यंभक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यरूपं तदन्यतमद्भूत्वापुरुषैर्भुज्यते ततोभोजनानंतरंरेतोभूत्वास्थितइतिशेषः । ततस्तेनपुंसास्त्रीयोनौऋतुकालेसिंचितःसिक्तः । आर्षत्वात्साधुः ॥ २०॥

जीवःकरोतिकर्माणितत्फलैर्बद्ध्यतेऽवशः॥ऊर्ध्वाधोभ्रमतेनित्यंपापपुण्यात्मकःस्वयम्॥१७॥कृतंमयाधिकंपुण्यंयज्ञदानादिनिश्चितम् ॥ स्वर्गंगत्वासुखंभोक्ष्येइतिसंकल्पवान्भवेत् ॥ १८ ॥ तथैवाध्यासतस्तत्रचिरंभुक्त्वासुखंमहत् ॥ क्षीणपुण्यःपतत्यर्वागनिच्छन्कर्मचोदितः ॥ १९ ॥ पतित्वामंडलेचेंदोस्ततोनीहारसंयुतः ॥ भूमौपतित्वाव्रीह्यादौतत्रस्थित्वाचिरंपुनः ॥ २० ॥ भूत्वाचतुर्विधंभोज्यंपुरुषैर्भुज्यतततेः ॥ रेतोभूत्वापुनस्तेनऋतौस्त्रीयोनिसिंचितः ॥ २१ ॥ योनिरक्तेनसंयुक्तंजरायुपरिवेष्टितम् ॥ दिनेनैकेनकललंभूत्वारूढत्वमाप्नुयात् ॥ २२ ॥ तत्पुनःपंचरात्रेणबुद्बुदाकारतामियात् ॥ सप्तरात्रेणतदपिमांसपेशित्वमाप्नुयात् ॥ २३ ॥ पक्षमात्रेणसापेशीरुधिरेणपरिप्लुता ॥ तस्याएवांकुरोत्पत्तिःपंचविंशतिरात्रिषु ॥ २४ ॥ ग्रीवाशिरश्चस्कंधश्चपृष्ठवंशस्तथोदरम् ॥ पंचधांगानिचैकैकंजायंते मासतःक्रमात् ॥ २५ ॥

॥ २१ ॥ सिक्तःसजीवएकेनदिनेनजरायुपरिवेष्टितंयोनिरक्तेनसंयुक्तंकललंकललाख्यपरिणामवद्भूत्वारूढत्वंदार्ढ्यमाप्नुयात् । जरायुर्गर्भवेष्टनम् ॥ २२ ॥ बुद्बुदाकारतांतदाकारपरिणामविशेषम् । एवमग्रेऽपि ॥२३॥ रुधिरेणपरिप्लुताभवतीतिशेषः । तस्याएवपेशीरूपपरिणामस्यैव पंचविंशतिरात्रिषुगतास्वितिशेषः । समासांताभावोऽनित्यत्वात् ॥ २४ ॥ अंकुरानेवाह । ग्रीवेत्यादि । पंचधांगानिपंचधांगांकुराः मासतःमासेनेत्यर्थः । क्रमात्प्रथमंग्रीवेत्यादिक्रमेण ॥ २५ ॥

१–ऋत्यक इत्यनेन प्रकृतिभावः ।

जनितोऽसिउत्पादितोऽसि। विभावसुंसूर्यम् ॥ १८ ॥ जिघृक्षामीतिग्रहीष्यामीत्यर्थेआर्षम्। योजनानाम् पंचशतमुत्प्लुतंततोभुविपातितः ॥ १९ ॥ नोऽस्मान्पाहिरक्ष ॥ २० ॥ सिंहस्यनादंतस्येवनादमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ आनेष्यइतिच्छेदः ॥ २३॥ रावणंगलेबद्ध्वाएकहस्तेगृहीत्वावामपाणिनासपर्वतांलंकांधृत्वारामाग्रेक्षिपामि ॥२४॥ यद्वेति। सीतायाआनयनेरामाज्ञाभावादितिभावः। दृष्ट्वैवेति। नतुतांगृहीत्वानापिरावणादीन्गृहीत्वेत्यर्थः ॥२५॥

रामकार्यार्थमेवत्वंजनितोऽसिमहात्मना ॥ जातमात्रेणतेपूर्वंदृष्ट्वोद्यंतंविभावसुम् ॥ १८ ॥ पक्वंफलंजिघृक्षामीत्युत्प्लुतंबालचेष्टया ॥ योजनानांपंचशतंपतितोऽसिततोभुवि ॥ १९ ॥ अतस्त्वद्बलमाहात्म्यंकोवाशक्नोतिवर्णितुम् ॥ उत्तिष्ठकुरुरामस्यकार्यंनःपाहिसुव्रत॥२०॥ श्रुत्वाजांबवतोवाक्यंहनूमानतिहर्षितः ॥ चकारनादंसिंहस्यब्रह्मांडंस्फोटयन्निव ॥२१॥ बभूवपर्वताकारस्त्रिविक्रमइवापरः ॥ लंघयित्वाजलनिधिंकृत्वालंकांचभस्मसात् ॥ २२ ॥ रावणंसकुलंहत्वाऽऽनेष्येजनकनंदिनीम् ॥ २३ ॥ यद्वाबद्ध्वागलेरज्ज्वारावणंवामपाणिना ॥ लंकांसपर्वतांधृत्वारामस्याग्रेक्षिपाम्यहम् ॥ २४ ॥ यद्वादृष्ट्वैवयास्यामिजानकींशुभलक्षणाम् ॥ श्रुत्वाहनूमतोवाक्यंजांबवानिदमब्रवीत् ॥ २५ ॥ दृष्ट्वैवागच्छभद्रंतेजीवंतींजानकींशुभाम् ॥ पश्चाद्रामेणसहितोदर्शयिष्यसिपौरुषम् ॥ २६ ॥ कल्याणंभवताद्भद्रगच्छतस्तेविहायसा ॥ गच्छंतंरामकार्यार्थंवायुस्त्वामनुगच्छतु ॥ २७ ॥ इत्याशीर्भिःसमामंत्र्यविसृष्टःप्लवगाधिपैः ॥ महेंद्राद्रिशिरोगत्वाबभूवाद्भुतदर्शनः ॥ २८ ॥ महानगेंद्रप्रतिमोमहात्मासुवर्णवर्णोऽरुणचारुवक्त्रः ॥ महाफणींद्राभसुदीर्घबाहुर्वातात्मजोऽदृश्यतसर्वभूतैः॥२९॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेकिष्किंधाकांडेनवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥ समाप्तोऽयंकिष्किंधाकांडः ॥

॥ २६ ॥ भवतात्। आशिषिलोट्। वायुस्त्वामनुगच्छत्वितिशकुनप्रार्थनम् ॥ २७ ॥ समामंत्र्ययोजायित्वा अद्भुतदर्शनःअतिमहाशरीरत्वात् ॥ २८ ॥ तदेवाह। महानगेंद्रेति ॥ २९ ॥ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणःपुत्रस्यरामवर्मणःकृतावध्यात्मरामायणसेतौकिष्किंधाकांडेनवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

इदमध्यात्मरामायणकिष्किन्धाकाण्डं मुम्बय्यांश्रीकृ-
ष्णदासात्मजेन खेमराजेन स्वकीये ‘श्रीवेङ्कटेश्वर’
यन्त्रालयेऽङ्कित्वा प्रकाशितम्. संवत् १९५२,
शके १८१७, सन् १८९५.

॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे किष्किंधाकाण्डः समाप्तः ॥

यस्तद्वदिष्यतिअहंकर्तेतिसएषांप्राणदाताअतःयोमहाबलःसशीघ्रमुत्तिष्ठतु । अतोत्तिष्ठत्वित्यार्षःसंधिः ॥ ५ ॥ भूयाद्भवेदित्यर्थेआर्षम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ सर्वैर्युष्माभिर्वैनिश्चयेनप्रत्येकंस्वस्वबलमुच्यताम् ततःकार्यसाधकंनिश्चेष्यामइत्यर्थः ॥ ८ ॥ दशोत्तरगुणम् दशसंख्योत्तरोगुणोयस्यतत् एकादश परोविंशतिःपरस्त्रिंशदित्येवंक्रमेण ॥ ९ ॥ जांबवांस्तुनवतिर्योजनानीत्याहेत्यर्थः । पुरात्रिविक्रमेदेवेऽवतीर्णेसतितदीयंभूमानंभूपरिच्छेदलक्षणकार्यंयस्यतादृशंभूपरिच्छेदकंपादम् ॥ १० ॥ एकविंशतिवारंप्रदक्षिणविधानेनाहमगांतत्परितइतिशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ त्वं नोनियामकोऽस्माकमाज्ञाकर्ताराजात्वंयद्यपि

एतेषांवानराणांसप्राणदातानसंशयः ॥ अतोत्तिष्ठतुमेशीघ्रंपुरतोयोमहाबलः ॥ ५ ॥ वानराणांचसर्वेषांरामसुग्रीवयोरपि ॥ सएवपालको भूयान्नात्रकार्याविचारणा ॥ ६ ॥ इत्युक्तेयुवराजेनतूष्णींवानरसैनिकाः ॥ आसन्नोचुःकिंचिदपिपरस्परविलोकिनः ॥ ७ ॥ ॥ अंगदउवाच ॥ ॥ उच्यतांवैबलंसर्वैःप्रत्येकंकार्यसिद्धये ॥ केनवासाध्यतेकार्यंजानीमस्तदनंतरम् ॥ ८ ॥ अंगदस्यवचःश्रुत्वाप्रोचुर्वीराबलं पृथक् ॥ योजनानांदशारभ्यदशोत्तरगुणंजगुः॥९॥शतादर्वाग्जांबवांस्तुप्राहमध्येवनौकसाम्॥पुरात्रिविक्रमेदेवेपादंभूमानलक्षणम्॥१०॥ त्रिःसप्तकृत्वोऽहमगांप्रदक्षिणविधानतः ॥ इदानींवार्धकग्रस्तोनशक्नोमिविलंघितुम् ॥ ११ ॥ अंगदोऽप्याहमेगंतुंशक्यंपारंमहोदधेः ॥ पुनर्लंघनसामर्थ्यंनजानाम्यस्तिवानवा ॥ १२ ॥ तमाहजांबवान्वीरस्त्वंराजानोनियामकः ॥ नयुक्तंत्वांनियोक्तुंमेत्वंसमर्थोऽसियद्यपि ॥ ॥ १३ ॥ अंगदउवाच ॥ एवंचेत्पूर्ववत्सर्वेस्वप्स्यामोदर्भविष्टरे ॥ केनापिनकृतंकार्यंजीवितुंचनशक्यते ॥ १४ ॥ तमाहजांबवान्वीरो दर्शयिष्यामितेसुत ॥ येनास्माकंकार्यसिद्धिर्भविष्यत्यचिरेणच ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वाजांबवान्प्राहहनूमंतमवस्थितम् ॥ हनूमन्किंरहस्तूष्णींस्थीयतेकार्यगौरवे ॥ १६ ॥ प्राप्तेऽज्ञेनेवसामर्थ्यंदर्शयाद्यमहाबल ॥ त्वंसाक्षाद्वायुतनयोवायुतुल्यपराक्रमः ॥ १७ ॥

समर्थोऽसितथापित्वामाज्ञप्तुंमेनयुक्तम् ॥ १३ ॥ कार्यंकेनापिनकृतंजीवितुंचनशक्यतेराजभयादतोमरणनिश्चयेनस्वप्स्यामइत्यर्थः ॥ १४ ॥ कार्यसिद्धिर्भविष्यतिअचिरेणचभविष्यतितंदर्शयिष्यामि ॥ १५ ॥ कार्यगौरवेगुरुतरकार्येप्राप्तेऽज्ञेनेवभवताकिंतूष्णींस्थीयतइत्यन्वयः ॥ १६ ॥ अतःसामर्थ्यंदर्शय । ननुसामर्थ्याभावेकिंदर्शनीयमितिचेन्नेत्याह । त्वमिति ॥ १७ ॥

मा:
सी:

श्रीगणेशायनमः ॥ शतेति ॥ लिलंघयिषुः । स्वार्थेणिच् । आनंदसंदोहःतत्समूहरूपःतत्समूहवान्वा ॥ १ ॥ २ ॥ रामनिर्मुक्तंरामत्यक्तम् । पश्यामीतिभाविन्यपिवर्तमानत्वारोपोऽवश्यंभावित्वद्योतनाय ॥ ३ ॥ कृतार्थः । जगन्मातृदर्शनेनेतिभावः । ममसमुद्रलंघनमकिंचित्करमित्याह । प्राणेति ॥ ४ ॥ अपारमित्युभयान्वयि त्रिविधपरिच्छेदशून्यंतत्पदंतत्स्वरूपम् । तदंगभूतायाअंगुलिस्तद्भूषणभूतायामुद्रिकासाअस्यास्तीत्यर्शआद्यच् ॥ ५ ॥ अल्पवारिधिमित्यपारभवांभोधेर्व्यतिरेकालंकारः । तंलंघयामीतिकिंवक्तव्यमित्यन्वयः । बाहूइत्यादिवानरोत्प्लुवनजातिवर्णनम् । आयतवालधिःप्रसारितपुच्छः ॥

श्रीमहादेवउवाच ॥ शतयोजनविस्तीर्णंसमुद्रंमकरालयम् ॥ लिलंघयिषुरानंदसंदोहोमारुतात्मजः ॥ १ ॥ ध्यात्वारामंपरात्मानमिदंवचनमब्रवीत् ॥ पश्यंतुवानराःसर्वेगच्छंतंमांविहायसा ॥ २ ॥ अमोघंरामनिर्मुक्तंमहाबाणमिवाखिलाः ॥ पश्याम्यद्यैवरामस्यपत्नींजनकनंदिनीम् ॥ ३ ॥ कृतार्थोऽहंकृतार्थोऽहंपुनःपश्यामिराघवम् ॥ प्राणप्रयाणसमयेयस्यनामसकृत्स्मरन् ॥ ४ ॥ नरस्तीर्त्वाभवांभोधिमपारंयातितत्पदम् ॥ किंपुनस्तस्यदूतोऽहंतदंगांगुलिमुद्रिकः ॥ ५ ॥ तमेवहृदयेध्यात्वालंघयाम्यल्पवारिधिम् ॥ इत्युक्त्वाहनुमान्बाहूप्रसार्यायतवालधिः ॥ ६ ॥ ऋजुग्रीवोर्द्ध्वदृष्टिःसन्नाकुंचितपदद्वयः ॥ दक्षिणाभिमुखस्तूर्णंपुप्लुवेऽनिलविक्रमः ॥ ७ ॥ आकाशात्त्वरितंदेवैर्वीक्ष्यमाणोजगामसः ॥ दृष्ट्वाऽनिलसुतंदेवागच्छंतंवायुवेगतः ॥ ८ ॥ परीक्षणार्थंसत्त्वस्यवानरस्येदमब्रुवन् ॥ गच्छत्येषमहासत्त्वोवानरोवायुविक्रमः ॥ ९ ॥ लंकांप्रवेष्टुंशक्तोवानवाजानीमहेबलम् ॥ एवंविचार्यनागानांमातरंसुरसाभिधाम् ॥ १० ॥ अब्रवीद्देवतावृंदःकौतूहलसमन्वितः ॥ गच्छत्वंवानरेंद्रस्यकिंचिद्विघ्नंसमाचर ॥ ११ ॥ ज्ञात्वातस्यबलंबुद्धिंपुनरेहित्वरान्विता ॥ इत्युक्तासाययौशीघ्रंहनुमद्विघ्नकारणात् ॥ १२ ॥

॥ ६ ॥ ऋजुग्रीवऊर्ध्वदृष्टिरित्यर्थः । कर्मधारयः । अनिलोवायुस्तत्सदृशपराक्रमः ॥ ७ ॥ आकाशात्आकाशेस्थित्वेत्यर्थः ॥ ८ ॥ वानरस्यसत्त्वस्यवानरीयबलस्यपरीक्षणार्थमिदमब्रुवन् । विचारयामासुरित्यर्थः । तद्वक्ष्यति । एवंविचार्येति । धातूनामनेकार्थत्वाद्ब्रूञोऽपिविचारेवृत्तिः ॥ ९ ॥ लंकाप्रवेशेशक्तोऽथवानेतिसंदेहस्तस्मादस्यबलंजानीमहे । निर्णेष्यामइत्यर्थः ॥ १० ॥ देवतावृंदःदेवतासमूहः ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ क्षुधयासंपीडितआत्मायस्यास्तस्याइत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ निवेक्ष्येप्रवेक्ष्यामि ॥ १६ ॥ मेवक्रंप्रविश्यततोनिःसृत्यगच्छेत्यर्थः ॥ १७ ॥ योजनमात्रदीर्घदेहः ॥ १८ ॥ १९ ॥ त्रिंशद्योजनसम्मितंवपुश्चकारेतिशेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ पुनर्गत्वाकिष्किंधामितिशेषः ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ मणिकांचनपर्वतंमण्यादियुक्तशृंगयुतंपर्वतम् ॥ २६ ॥ सचिवोभव । मध्येविश्रामदानेनसहायोभवेत्यर्थः । तत्सहायार्थनिमित्तंमत्प्रेरणेकोहेतु

आवृत्त्यमार्गेपुरतःस्थित्वावानरमब्रवीत् ॥ एहिमेवदनंशीघ्रंप्रविशस्वमहामते ॥ १३ ॥ देवैस्त्वंकल्पितोभक्षःक्षुधासंपीडितात्मनः॥ तामाहहनुमान्मातरहंरामस्यशासनात् ॥ १४ ॥ गच्छामिजानकींद्रष्टुंपुनरागम्यसत्वरः ॥ रामायकुशलंतस्याःकथयित्वात्वदाननम्॥ ॥ १५ ॥ निवेक्ष्येदेहिमेमार्गंसुरसायैनमोऽस्तुते ॥ इत्युक्तापुनरेवाहसुरसाक्षुधितास्म्यहम् ॥ १६ प्रविश्यगच्छमेवक्रंनोचेत्त्वांभक्षयाम्यहम् ॥ इत्युक्तोहनुमानाहमुखंशीघ्रंविदारय ॥ १७ ॥ प्रविश्यवदनंतेऽद्यगच्छामित्वरयान्वितः ॥ इत्युक्त्वायोजनायामदेहोभूत्वापुरःस्थितः ॥ १८ ॥ दृष्ट्वाहनुमतोरूपंसुरसापंचयोजनम् ॥ मुखंचकारहनुमान्द्विगुणंरूपमादधत् ॥ १९ ॥ ततश्चकारसुरसायोजनानांचविंशतिम् ॥ वक्रंचकारहनुमांस्त्रिंशद्योजनसम्मितम् ॥ २० ॥ ततश्चकारसुरसापंचाशद्योजनायतम् ॥ वक्रंतदाहनूमांस्तुबभूवांगुष्ठसन्निभः ॥ २१ ॥ प्रविश्यवदनंतस्याःपुनरेत्यपुरःस्थितः ॥ प्रविष्टोनिर्गतोऽहंतेवदनंदेवितेनमः ॥ २२ ॥ एवंवदंतंदृष्ट्वासाहनूमंतमथाब्रवीत् ॥ गच्छसाधयरामस्यकार्यंबुद्धिमतांवर ॥ २३ ॥ देवैःसंप्रेषिताहंतेबलंजिज्ञासुभिःकपे ॥ दृष्ट्वासीतांपुनर्गत्वारामंद्रक्ष्यसिगच्छभोः ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वासाययौदेवलोकंवायुसुतःपुनः ॥ जगामवायुमार्गेणगरुत्मानिवपक्षिराट् ॥२५ ॥ समुद्रोऽप्याहमैनाकंमणिकांचनपर्वतम् ॥ गच्छत्येषमहासत्त्वोहनुमान्मारुतात्मजः ॥ २६ ॥ रामस्यकार्यसिद्ध्यर्थंतस्यत्वंसाचिवोभव ॥ सगरैर्वर्धितोयस्मात्पुराहंसागरोऽभवम् ॥२७ ॥ तस्यान्वयेबभूवासौरामोदाशरथिःप्रभुः ॥ तस्यकार्यार्थसिद्ध्यर्थंगच्छत्येषमहाकपिः ॥ २८ ॥ त्वमुत्तिष्ठजलात्तूर्णंत्वयिविश्राम्यगच्छतु ॥ सतथेतिप्रादुरभूज्जलमध्यान्महोन्नतः ॥२९ ॥

स्तत्राह । सगरैरिति । पुरापूर्वंसगरैर्वर्धितइतिहेतोरहंसागरस्तन्नामाऽभवम् ॥ २७ ॥ तस्यवंशेचरामस्तत्कार्यार्थंचायंगच्छति ॥ २८ ॥ अतस्त्वमुत्तिष्ठेत्यन्वयः ॥ २९ ॥

॥ अथ श्रीमदध्यात्मरामायणे सुन्दरकाण्डप्रारम्भः ॥

॥ ४४ ॥ रात्रौचोरवत्प्रविश्यगच्छसीतिशेषः । सत्वंकइत्येकः किंभवानित्यादिप्रश्नांतरम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अष्टाविंशतिपर्ययेइति । यद्यप्य न्यत्रचतुर्विंशतिमेपर्यायेत्रेतायांरामावतारोऽष्टाविंशतिमेपर्यायेद्वापरांतेकृष्णावतारइत्युक्तंतथाऽपिकल्पांतरपरतयाविरोधपरिहारोऽवसेयः ॥ ४८ ॥ योग मायाचसीतेतिजनिष्यतइत्यन्वयः । क्वचित्अवतारपूर्वकालेप्रार्थितोजनिष्यतइत्यन्वयः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ साचिव्यंसख्यम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

प्रविशंतंहनूमंतंदृष्ट्वालंकाव्यतर्जयत् ॥ कस्त्वंवानररूपेणमामनादृत्यलंकिनीम् ॥ ४४ ॥ प्रविश्यचोरवद्रात्रौकिंभवान्कर्तुमिच्छति ॥ इत्युक्त्वारोषताम्राक्षीपादेनाभिजघानतम् ॥ ४५ ॥ हनुमानपितांवाममुष्टिनावज्ञयाहनत् ॥ तदैवपतिताभूमौरक्तमुद्वमतीभृश म् ॥ ४६ ॥ उत्थायप्राहसालंकाहनूमंतंमहाबलम् ॥ हनूमन्गच्छभद्रंतेजितालंकात्वयानघ ॥ ४७ ॥ पुराहंब्रह्मणाप्रोक्ताह्यष्टाविंश तिपर्यये ॥ त्रेतायुगेदाशरथीरामोनारायणोऽव्ययः ॥ ४८ ॥ जनिष्यतेयोगमायासीताजनकवेश्मनि ॥ भूभारहरणार्थायप्रार्थितोऽयंम याक्वचित् ॥ ४९ ॥ सभार्योराघवोभ्रात्रागमिष्यतिमहावनम् ॥ तत्रसीतांमहामायांरावणोऽपहरिष्यति ॥ ५० ॥ पश्चाद्रामेणसाचि व्यंसुग्रीवस्यभविष्यति ॥ सुग्रीवोजानकींद्रष्टुंवानरान्प्रेषयिष्यति ॥ ५१ ॥ तत्रैकोवानरोरात्रावागमिष्यतितेंऽतिकम् ॥ त्वयाचभ र्त्सितःसोऽपित्वांहनिष्यतिमुष्टिना ॥५२॥ तेनाहतात्वंव्यथिताभविष्यसियदानघे ॥ तदैवरावणस्यांतोभविष्यतिनसंशयः ॥ ५३ ॥ तस्मात्त्वयाजितालंकाजितंसर्वंत्वयानघ ॥ रावणांतःपुरवरेक्रीडाकाननमुत्तमम् ॥ ५४ ॥ तन्मध्येऽशोकवनिकादिव्यपादपसंकुला ॥ अस्तितस्यांमहावृक्षःशिंशपानाममध्यगः ॥५५॥ तत्रास्तेजानकीघोरराक्षसीभिःसुरक्षिता ॥ दृष्ट्वैवगच्छत्वरितंराघवायनिवेदय ॥५६॥ धन्याहमप्यद्यचिरायराघवस्मृतिर्ममासीद्भवपाशमोचनी ॥ तद्भक्तसंगोऽप्यतिदुर्लभोममप्रसीदतांदाशरथिःसदाहृदि ॥ ५७ ॥

यतस्त्वयाहंलंकाजितातस्मात्त्वयासर्वंराक्षसकुलंजितम् । अथसीतास्थितिस्थानमाह । रावणांतःपुरेति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ यतोमेराघवस्मृतिरासी दतोऽहमपिधन्या । तद्भक्तसंगस्यापिदुर्लभत्वंकिंवक्तव्यमितिभावः। प्रसीदतांप्रसन्नःसआस्ताम् ॥ ५७ ॥

पुस्फोरफुरितमभवत् । भुजोवामएव । स्त्रियावामांगस्फुरणंशुभसूचकंपुंसोऽशुभदमितिभावः । अतींद्रियस्यइंद्रियाविषयस्यरामस्यदक्षांगंपुस्फोर । यद्वा । रामसंबंधिअतींद्रियंगुप्तंयदिंद्रियंतस्यदक्षांगंदक्षिणभागःपुस्फोर । तत्स्फुरणंचस्त्रीलाभसूचकंपुंसामित्याहुः ॥ ५८ ॥ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणेसुंदरकांडेसेतौप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ततइति । सूक्ष्मतनुःसूक्ष्मवानररूपः ॥ १ ॥ सीतान्वेषणरूपकार्येच्छावान् विविच्यदृष्ट्वा ॥२॥ ततोलंकावाक्यंस्मृत्वाहनू

उल्लंघितेऽब्धौपवनात्मजेनधरासुतायाश्चदशाननस्य ॥ पुस्फोरवामाक्षिभुजश्चतीव्रंरामस्यदक्षांगमतींद्रियस्य ॥ ५८ ॥ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेसुंदरकांडेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ ततोजगामहनुमाँल्लंकांपरमशोभनाम् ॥ रात्रौसूक्ष्मतनुर्भूत्वाबभ्रामपरितःपुरीम् ॥ १ ॥ सीतान्वेषणकार्यार्थीप्रविवेशनृपालयम् ॥ तत्रसर्वप्रदेशेषुविविच्यहनुमान्कपिः ॥ २ ॥ नापश्यज्जानकींस्मृत्वाततोलंकाभिभाषितम् ॥ जगामहनुमाञ्छीघ्रमशोकवनिकांशुभाम् ॥ ३ ॥ सुरपादपसंबाधांरत्नसोपानवापिकाम् ॥ नानापक्षिमृगाकीर्णांस्वर्णप्रासादशोभिताम् ॥ ४ ॥ फलैरानम्रशाखाग्रपादपैःपरिवारिताम् ॥ विचिन्वञ्जानकींतत्रप्रतिवृक्षंमरुत्सुतः ॥ ५ ॥ ददर्शाभ्रंलिहंतत्रचैत्यप्रासादमुत्तमम् ॥ दृष्ट्वाविस्मयमापन्नोमणिस्तंभशतान्वितम् ॥ ६ ॥ समतीत्यपुनर्गत्वाकिंचिद्दूरंसमारुतिः ॥ ददर्शशिंशपावृक्षमत्यंतनिबिडच्छदम् ॥ ७ ॥ अदृष्टातपमाकीर्णंस्वर्णवर्णविहंगमम् ॥ तन्मूलेराक्षसीमध्येस्थितांजनकनंदिनीम् ॥ ८ ॥

मान्शीघ्रंजगाम ॥ ३ ॥ सुरपादपाःकल्पवृक्षादयः ॥ ४ ॥ फलैरानम्राणिशाखाग्राणियेषांतैःपादपैः ॥ ५ ॥ अभ्रंलिहमत्युच्चंचैत्यप्रासादंदेवतास्थानविशेषम् । अत्युच्चत्वान्मणिस्तंभादियुतत्वाच्चविस्मयः ॥ ६ ॥ समतीत्येति ॥ चैत्यप्रासादमितिशेषः ॥ ७ ॥ अत्यंतनिबिडपत्रत्वादेवादृष्टआतपोयत्रजनैस्तंस्वर्णवर्णैर्विहंगमैःपक्षिभिराकीर्णंव्याप्तमित्यर्थेमयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥ ८ ॥

एकवेणींहरणदिनावधिसंस्काररहितामित्यर्थः । यद्वा । शोभार्थमन्यदावेणीत्रयबंधःपुरतोद्वयंपश्चादेकेति संप्रतितुसंस्काररहित्यात्पृष्ठलंबिनीएकैवेत्यर्थः । दीनांस्वजनविरहाद्दीनामिवशोचंतीम् । आत्मानमितिशेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ शाखानामंतेप्रांतेयेछदाःपत्राणितेषांमध्यस्थः तद्दर्शनजानंदाभिनयःकृतार्थइत्यादिः ॥ ११ ॥ १२ ॥ किमेतत् किंजन्योयंशब्दः ॥ १३ ॥ अलीयततद्दर्शनेनकरिष्यमाणकार्यभंगाभियेतिभावः ॥ १४ ॥ १५ ॥ इत्येवंचिंतयन् रावणोराघवेणेतिश्लोकोक्तंचिंतयन्नित्यंसदाहृदिराममेवध्यायन्नास्तइतिशेषः । अतस्तस्मिन्दिनेपररात्रौ हनूमत्प्रवेशदिनरात्रिसंबंध्यपररात्रेइत्यर्थः । समासां

दद्शहनुमान्वीरोदेवतामिवभूतले ॥ एकवेणींकृशांदीनांमलिनांबरधारिणीम् ॥ ९ ॥ भूमौशयानांशोचंतींरामरामेतिभाषिणीम् ॥ त्रातारंनाधिगच्छंतीमुपवासकृशांशुभाम् ॥१०॥ शाखांतच्छदमध्यस्थोददर्शकपिकुंजरः ॥ कृतार्थोऽहंकृतार्थोऽहंदृष्ट्वाजनकनंदिनीम् ॥११॥ मयैवसाधितंकार्यंरामस्यपरमात्मनः ॥ ततःकिलकिलाशब्दोबभूवांतःपुराद्बहिः ॥ १२ ॥ किमेतदितिसँल्लीनोवृक्षपत्रेषुमारुतिः ॥ आयातंरावणंतत्रस्त्रीजनैःपरिवारितम् ॥ १३ ॥ दशास्यंविंशतिभुजंनीलांजनचयोपमम् ॥ दृष्ट्वाविस्मयमापन्नःपत्रखंडेष्वलीयत ॥ १४ ॥ रावणोराघवेणाशुमरणंमेकथंभवेत् ॥ सीतार्थमपिनायातिरामःकिंकारणंभवेत् ॥ १५ ॥ इत्येवंचिंतयन्नित्यंराममेवसदाहृदि ॥ तस्मिन्दिनेऽपररात्रौरावणोराक्षसाधिपः ॥१६॥ स्वप्नेरामेणसंदिष्टःकश्चिदागत्यवानरः ॥ कामरूपधरःसूक्ष्मोवृक्षाग्रस्थोऽनुपश्यति ॥१७॥ इतिदृष्ट्वाऽद्भुतंस्वप्नंस्वात्मन्येवानुचिंत्यसः ॥ स्वप्नःकदाचित्सत्यःस्यादेवंतत्रकरोम्यहम् ॥१८॥ जानकींवाक्छरैर्विद्धद्दुःखितांनितरामहम् ॥ करोमिदृष्ट्वारामायनिवेदयतुवानरः ॥ १९ ॥ इत्येवंचिंतयन्सीतासमीपमगमद्द्रुतम् ॥ नूपुराणांकिंकिणीनांश्रुत्वासिंजितमंगना ॥ २० ॥

ताभावस्तदनित्यत्वात् ॥ १६ ॥ स्वप्नेनिद्रासमयेरामादिष्टःकश्चिद्वानरोलंकामागत्यवृक्षाग्रस्थोऽनुपश्यतिसीतामितिशेषः ॥ १७ ॥ इतिअद्भुतंस्वप्नंदृष्ट्वाअयंस्वप्नःकदाचित्सत्योभवेत् अतस्तत्रसीतासमीपंगत्वाएवंकरोमीति । अचिंतयदितिशेषः ॥ १८ ॥ यदचिंतयत्तदाह । जानकीमिति । विद्धेचेतिल्यबार्षः । तांवाक्छरैर्विद्धानितरांदुःखितांकरोमितदृष्ट्वावानरोरामायनिवेदयतु । एवंहिरामःशीघ्रमागच्छेदितिभावः ॥ १९ ॥ नूपुराणिपादभूषणानि किंकिण्योजघनभूषणानिसिंजितंशब्दम् ॥ २० ॥

१–सापि लोपामुद्रयाऽत्रिभार्यया गुम्फितैव ।

नानामणिमयैःशृंगैर्महोन्नतइत्यन्वयः । तस्योपरिनराकृतिर्मनुष्याकारेणस्थितोमैनाकःप्राह ॥ ३० ॥ ३१ ॥ विश्राम्येत्यार्षम् ॥ ३२ ॥ कथंभवेदित्या
देरनुचितंतदित्यर्थः । तत्रहेतुर्गंतव्यंत्वरितंमयेति ॥ ३३ ॥ कराग्रेणस्पृष्टशिखरोययावित्यन्वयः । छायास्पर्शमात्रेणजंतूनांगतिनिरोधेनाकर्षकश्छायाग्रह
इत्युच्यते ॥ ३४ ॥ तदेवाह । सिंहिकेति । भक्षयेत् । भक्षयतिइत्यर्थेआर्षः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विस्मयआश्चर्यम् । यत्कस्याप्यदर्शनंवेगरोधश्चेत्याश्चर्य

नानामणिमयैःशृंगैस्तस्योपरिनराकृतिः ॥ प्राहयांतंहनूमंतंमैनाकोऽहंमहाकपे ॥ ३० ॥ समुद्रेणसमादिष्टस्त्वद्विश्रामायमारुते ॥
आगच्छामृतकल्पानिजग्ध्वापक्वफलानिमे ॥ ३१ ॥ विश्राम्यात्रक्षणंपश्चाद्गमिष्यसियथासुखम् ॥ एवमुक्तोऽथतंप्राहनुमान्मारुतात्म
जः ॥ ३२ ॥ गच्छतोरामकार्यार्थंभक्षणंमेकथंभवेत् ॥ विश्रामोवाकथंमेस्याद्गंतव्यंत्वरितंमया ॥ ३३ ॥ इत्युक्त्वास्पृष्टशिखरःकराग्रे
णययौकपिः ॥ किंचिद्दूरंगतस्यास्यच्छायांछायाग्रहोऽग्रहीत् ॥ ३४ ॥ सिंहिकानामसाघोराजलमध्येस्थितासदा ॥ आकाशगामिनां
छायामाक्रम्याकृष्यभक्षयेत् ॥ ३५ ॥ तयागृहीतोहनुमांश्चिंतयामासवीर्यवान् ॥ केनेदंमेकृतंवेगरोधनंविघ्नकारिणा ॥ ३६ ॥ दृश्य
तेनैवकोऽप्यत्रविस्मयोमेप्रजायते ॥ एवंविचिंत्यहनुमानधोदृष्टिंप्रसारयत् ॥ ३७ ॥ तत्रदृष्ट्वामहाकायांसिंहिकांघोररूपिणीम् ॥ पपात
सलिलेतूर्णंपद्भ्यामेवाहनद्रुषा ॥ ३८ ॥ पुनरुत्प्लुत्यहनुमान्दक्षिणाभिमुखोययौ ॥ ततोदक्षिणमासाद्यकूलंनानाफलद्रुमम् ॥ ३९ ॥
नानापक्षिमृगाकीर्णंनानापुष्पलतावृतम् ॥ ततोददर्शनगरंत्रिकूटाचलमूर्धनि ॥ ४० ॥ प्राकारैर्बहुभिर्युक्तंपरिखाभिश्चसर्वतः ॥ प्रवेक्ष्या
मिकथंलंकामितिचिंतापरोऽभवत् ॥ ४१ ॥ रात्रौवेक्ष्यामिसूक्ष्मोऽहंलंकांरावणपालिताम् ॥ एवंविचिंत्यतत्रैवस्थित्वालंकांजगामसः
॥ ४२ ॥ धृत्वासूक्ष्मंवपुर्द्वारंप्रविवेशप्रतापवान् ॥ तत्रलंकापुरीसाक्षाद्राक्षसीवेषधारिणी ॥ ४३ ॥

म् । प्रसारयत्प्रासारयत् । अडभावआर्षः ॥ ३७ ॥ सिंहिकांतन्नाम्नींराक्षसीम् ॥ ३८ ॥ दक्षिणंकूलम् । सागरस्येतिशेषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ बहुभिः
प्राकारैःअंतर्दुर्गमध्यदुर्गबहिर्दुर्गसंबंधिभिः परिखाःप्राकारबहिर्गर्ताः ॥ ४१ ॥ वेक्ष्यामिप्रवेक्ष्यामि । सूक्ष्मःसूक्ष्मशरीरोभूत्वेत्यर्थः । लंकांजगाम । रात्रा
वितिशेषः ॥ ४२ ॥ सूक्ष्मंवपुर्धृत्वाद्वारंप्रविवेश ॥ ४३ ॥

देवगंधर्वनागानांतयोषितामित्यर्थः । नियोक्रीप्रभुतयाआज्ञापयित्री प्रतिपद्यसेअंगीरकोषि ॥ ३० ॥ निधायतृणमंतरे । पतिव्रतायाःसाक्षात्परपुरुषेणवार्तालापस्यानौचित्यादितिभावः । त्वंचतृणतुल्यइत्यपिद्योतयितुंच ॥ ३१ ॥ शुनीवेत्युपमयाअत्यंतंपराक्रमराहित्यंसूचितम् ॥ ३२ ॥ अचिरादितिच्छेदः । अल्पेनैवकालेनेत्यर्थः । यदारामशराघातैर्विदारितवपुर्भवान्भविष्यतीतिशेषः ॥ ३३ ॥ तदाराममानुषंज्ञास्यसियमांतिकंचगमिष्यसि । शरैःसमुद्रंशोषयित्वावा अथअथवावारिधिंबद्धासेतुबंधेनेतिशेषः ॥ ३४ ॥ तदागमनंचत्वमनुपदमेवद्रक्ष्यसेइत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ जानक्याःपरुषाक्षरंवा

देवगंधर्वनागानांयक्षकिन्नरयोषिताम् ॥ भविष्यसिनियोक्रीत्वंयदिमांप्रतिपद्यसे ॥ ३० ॥ रावणस्यवचःश्रुत्वासीताऽमर्षसमन्विता ॥ उवाचाधोमुखीभूत्वाविधायतृणमंतरे ॥ ३१ ॥ राघवाद्बिभ्यतानूनंभिक्षुरूपंत्वयाधृतम् ॥ रहितेराघवाभ्यांत्वंशुनीवहविरध्वरे ॥ ३२ ॥ हृतवानसिमांनीचतत्फलंप्राप्स्यसेऽचिरात् ॥ यदारामशराघातविदारितवपुर्भवान् ॥ ३३ ॥ ज्ञास्यसेमानुषंरामंगमिष्यसियमांतिकम् ॥ समुद्रंशोषयित्वावाशरैर्बद्धाथवारिधिम् ॥ ३४ ॥ हंतुंत्वांसमरेरामोलक्ष्मणेनसमन्वितः ॥ आगमिष्यत्यसंदेहोद्रक्ष्यसेराक्षसाधम ॥ ३५ ॥ त्वांसपुत्रंसहबलंहत्वानेष्यतिमांपुरम् ॥ श्रुत्वारक्षःपतिःक्रुद्धोजानक्याःपरुषाक्षरम् ॥ ३६ ॥ वाक्यंक्रोधसमाविष्टःखड्गमुद्यम्यसत्वरः॥हंतुंजनकराजस्यतनयांताम्रलोचनः॥३७॥ मंदोदरीनिवार्याहपतिंपतिहितेरता ॥ त्यजैनांमानुषींदीनांदुःखितांकृपणांकृशाम् ॥३८॥ देवगंधर्वनागानांबह्व्यःसंतिवरांगनाः ॥ त्वामेववरयंत्युच्चैर्मदमत्तविलोचनाः ॥ ३९॥ ततोऽब्रवीद्दशग्रीवोराक्षसीर्विकृताननाः ॥ यथामेवशगासीताभविष्यतिसकामना ॥ तथायतध्वंत्वरितंतर्जनादरणादिभिः ॥ ४० ॥ द्विमासाभ्यंतरेसीतायदिमेवशगाभवेत् ॥ तदासर्वसुखोपेताराज्यंभोक्ष्यतिसामया ॥ ४१ ॥

क्यंश्रुत्वाक्रुद्धोऽभवदितिशेषः ॥ ३६ ॥ ततःक्रोधसमाविष्टःखड्गमुद्यम्यजनकराजतनयांहंतुमुद्यतोऽभवदितिशेषः ॥ ३७ ॥ अन्यानुरक्तत्वात्तद्वियोगाच्चदैन्यादिविशिष्टाम् ॥ ३८ ॥ यास्त्वामेववरयंतिताबह्व्यःसंतीतियोजना । मदेनकाममदेनमत्तेमदयुक्तेइवविलोचनेयासांताः ॥ ३९ ॥ सकामनामद्विषयकामनासहितासतीयथामेवशगाभविष्यतिनतुबलात्तथायतध्वमित्यन्वयः । तर्जनंभीषणम् । आदरणंसांत्वम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

कुरुतपक्कांकुरुतेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ स्वतर्जनैःस्वबुद्धिकल्पितभीषणोपायैः स्वक्रौर्ययोग्यैर्वा ॥ ४३ ॥ इदंसांत्वस्याप्युपलक्षणम् । तदेवाह । तत्रैकेति ॥ ४४ ॥ भीषणान्याह । अपराचेति । किंविलंबेन । अस्यावधेइतिशेषः । जानकीइदानीमेवच्छेद्यताम् । अस्याअंगंपृथक्पृथक्विभज्यपच्यतामिति शेषः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ मद्वाक्यंशृणुध्वम् यच्छ्रुतंसद्वोहितंभवेत् ॥ ४८ ॥ वाक्यमाह । नेति । इदानीमेवमेमयारामःस्वप्नेदृष्टइत्यन्वयः ॥

यदिमासद्वयादूर्ध्वंमच्छय्यांनाभिनंदति ॥ तदामेप्रातराशायहत्वाकुरुतमानुषीम् ॥४२॥ इत्युक्त्वाप्रययौस्त्रीभीरावणोऽतःपुरालयम् ॥ राक्षस्योजानकीमेत्यभीषयंत्यःस्वतर्जनैः ॥ ४३ ॥ तत्रैकाजानकीमाहयौवनंतेवृथागतम् ॥ रावणेनसमासाद्यसफलंतुभविष्यति ॥४४॥ अपराचाहकोपेनकिंविलंबेनजानकी ॥ इदानींछेद्यतामंगंविभज्यचपृथक्पृथक् ॥ ४५ ॥ अन्यातुखड्गमुद्यम्यजानकींहंतुमुद्यता ॥ अन्याकरालवदनाविदार्यास्यमभीषयत् ॥४६॥ एवंतांभीषयंतीस्ताराक्षसीर्विकृताननाः ॥ निवार्यत्रिजटावृद्धाराक्षसीवाक्यमब्रवीत् ॥ ॥ ४७ ॥ शृणुध्वंदुष्टराक्षस्योमद्वाक्यंवोहितंभवेत् ॥ ४८ ॥ नभीषयध्वंरुदतींनमस्कुरुतजानकीम् ॥ इदानीमेवमेस्वप्नेरामःकमललोचनः ॥ ४९ ॥ आरुह्यैरावतंशुभ्रंलक्ष्मणेनसमावृतः ॥ दग्ध्वालंकापुरींसर्वांहत्वारावणमाहवे ॥५०॥ आरोप्यजानकींस्वांकेस्थितोदृष्टोऽगमूर्धनि ॥ रावणोगोमयह्रदेतैलाभ्यक्तोदिगंबरः ॥ ५१ ॥ अगाहत्पुत्रपौत्रैश्चकृत्वावदनमालिकाम् ॥ विभीषणस्तुरामस्यसन्निधौहृष्टमानसः ॥ ५२ ॥ सेवांकरोतिरामस्यपादयोर्भक्तिसंयुतः ॥ सर्वथारावणंरामोहत्वासकुलमंजसा ॥ ५३ ॥ विभीषणायाधिपत्यंदत्त्वासीतांशुभाननाम् ॥ अंकेनिधायस्वपुरींगमिष्यतिनसंशयः ॥ ५४ ॥ त्रिजटायावचःश्रुत्वाभीतास्ताराक्षसस्त्रियः ॥ तूष्णीमासंस्तत्रतत्रनिद्रावशमुपागताः ॥ ५५ ॥

॥ ४९ ॥ कथंदृष्टस्तदाह । आरुह्येति । समागतःसंयुक्तः ॥ ५० ॥ स्वांकेजानकीमारोप्यअगस्यपर्वतस्यमूर्धनिऊर्ध्वभागेस्थितोदृष्टः । एवंरामविषयंशुभस्वप्नमुक्त्वारावणविषयमनिष्टस्वप्नमाह । रावणइति ॥ ५१ ॥ वदनमालिकांस्वमुंडमालांस्वहस्तेकृत्वागाहदित्यर्थः । नन्वेवंकिंलंकाऽराक्षसैवभविष्यतीत्याशंक्यनेत्याह । विभीषणइति । रामस्यसेवांकरोतिएवंविधःस्वप्नेदृष्टोऽतःसोऽत्रराज्यंकर्तेत्याह । सर्वथेत्यादि ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

त्रातारमप्राप्नुवतीदुःखेनमूर्च्छितामूर्च्छितेवाश्रुयुक्तनेत्राचिंतयंतीदमात्मनासहाब्रवीत् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ मृतौकृतनिश्चयामरणस्यकंचिदुपायंकमप्युपायम
जानतीशाखामालंब्यचिरायातिष्ठदितिशेषः ॥ ५८ ॥ इतिश्रीमत्समस्त०अध्यात्मरामायणसेतौसुंदरकांडेद्वितीयःसर्गः ॥२॥ ॥ ततस्तदुपायंनिश्चित्या
ह । उद्बंधनेनवेति ॥ १ ॥ उद्बंधनसाधनमाह । दीर्घावेणीति । अथानंतरमेवंमरणायनिश्चितबुद्धिंजानकींविलोक्येत्यन्वयः ॥ २ ॥ किंचिद्विचार्यअयं
वचनावसरइतिनिश्चित्यसूक्ष्मरूपःसन् जानक्यास्तस्याएवश्रोत्रगंयथाभवतितथाशनैःशनैरभाषतेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ तद्वचआह । इक्ष्वाक्विति ॥ ४ ॥ ल

तर्जितताराक्षसीभिःसासीताभीतातिविह्वला ॥ त्रातारंनाधिगच्छंतीदुःखेनपरिमूर्च्छिता ॥ ५६ ॥ अश्रुभिःपूर्णनयनाचिंतयंतीदमब्रवीत् ॥
प्रभातेभक्षयिष्यंतिराक्षस्योमांनसंशयः ॥ इदानीमेवमरणंकेनोपायेनमेभवेत् ॥ ५७ ॥ एवंसुदुःखेनपरिप्लुतासाविमुक्तकंठंरुदतीचिराय ॥
आलंब्यशाखांकृतनिश्चयामृतौनजानतीकिंचिदुपायमंगना ॥ ५८ ॥ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणउमाम० सुंदरकांडेद्वितीयःसर्गः ॥
॥ २ ॥ ॥ उद्बंधनेनवामोक्ष्येशरीरंराघवंविना ॥ जीवितेनफलंकिंस्यान्ममरक्षोधिमध्यतः ॥ १ ॥ दीर्घावेणीममात्यर्थमुद्बंधायभवि
ष्यति ॥ एवंनिश्चितबुद्धिंतांमरणायाथजानकीम् ॥ २ ॥ विलोक्यहनुमान्किंचिद्विचार्यैतदभाषत ॥ शनैःशनैःसूक्ष्मरूपोजानक्याःश्रोत्र
गंवचः ॥ ३ ॥ इक्ष्वाकुवंशसंभूतोराजादशरथोमहान् ॥ अयोध्याधिपतिस्तस्यचत्वारोलोकविश्रुताः ॥ ४ ॥ पुत्रादेवसमाःसर्वेलक्षणैरुप
लक्षिताः ॥ रामश्चलक्ष्मणश्चैवभरतश्चैवशत्रुहा ॥ ५ ॥ ज्येष्ठोरामःपितुर्वाक्याद्दंडकारण्यमागतः ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासीतयाभार्ययास
ह ॥ ६ ॥ उवासगौतमीतीरेपंचवट्यांमहामनाः ॥ तत्रनीतामहाभागासीताजनकनंदिनी ॥ ७ ॥ रहितेरामचंद्रेणरावणेनदुरात्मना ॥
ततोरामोऽतिदुःखार्तोमार्गमाणोऽथजानकीम् ॥ ८ ॥ जटायुषंपक्षिराजमपश्यत्पतितंभुवि ॥ तस्मैदत्त्वादिवंशीघ्रमृष्यमूकमुपागमत् ॥
॥ ९ ॥ सुग्रीवेणकृतामैत्रीरामस्याविदितात्मनः ॥ तद्भार्याहारिणंहत्वावालिनंरघुनंदनः ॥ १० ॥

क्षणैःसामुद्रिकोक्तोत्तमलक्षणैःशत्रुहाशत्रुघ्नाख्यइत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ रावणेननीतेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ मार्गमाणःअन्वेषयन् ॥ ८ ॥ दिवंस्वर्लोकंतल्लोक
वासमितियावत् ॥ ९ ॥ रामस्यसंकल्पमात्रात्सर्वसाधकस्यनवानरमैत्र्याःप्रयोजनमित्यौद्धत्यपरिहारायसुग्रीवेणकृतेत्युक्तंनतुरामेणकृतेति । तद्भार्याहा
रिणंसुग्रीवभार्याहारिणम् ॥ १० ॥

भीतासीतारूपांगनास्वात्मन्येवस्वशरीरेएवलीयमानास्थितेत्यन्वयः रामेऽर्पितंस्थापितमांतरंचित्तंयया ॥ २१ ॥ किमाहतदाह । सुमध्यमेइत्यादि ॥ २२ ॥ २३ ॥ लोकाश्चाररूपाःप्रयत्नेनसमंततोवीक्षमाणाअपिरामंनपश्यंति ॥ २४ ॥ त्वयिनिःस्पृहेणइच्छाहीनेन । पूर्णकामत्वादित्यांतरोऽर्थः । त्वयासदालिंगितोऽपि । ध्यानेनसदाहृदिचिंतनात् । अतएवसमीपस्थोऽपि । यद्वा । शक्तिशक्तिमतोरभेदात्सदालिंगितोविभुत्वाच्चसमीपस्थोयद्यपि ॥ २५ ॥ तथाऽप्यस्य रामस्यहृदयेत्वयित्वद्विषयेस्नेहोनजायते । अतएवेयत्कालंत्वदुपेक्षातस्येतिभावः । सर्वत्रसमत्वात्तस्यनक्वापिस्नेहइतितत्त्वम् । किंचत्वत्कृतान्सर्वभोगां

सीताभीतालीयमानास्वात्मन्येवसुमध्यमा ॥ अधोमुख्यश्रुनयनास्थितारामार्पितांतरा ॥ २१ ॥ रावणोऽपितदासीतामालोक्याहसुमध्यमे ॥ मांदृष्ट्वाकिंवृथासुभ्रुस्वात्मन्येवविलीयसे ॥ २२ ॥ रामोवनचराणांहिमध्येतिष्ठतिसाऽनुजः ॥ कदाचिद्दृश्यतेकैश्चित्कदाचिन्नैवदृश्यते ॥ २३ ॥ मयातुबहुधालोकाःप्रेषितास्तस्यदर्शने ॥ नपश्यंतिप्रयत्नेनवीक्षमाणाःसमन्ततः ॥ २४ ॥ किंकरिष्यसिरामेणनिःस्पृहेणसदात्वयि ॥ त्वयासदालिंगितोऽपिसमीपस्थोऽपिसर्वदा ॥ २५ ॥ हृदयेऽस्यनचस्नेहस्त्वयिरामस्यजायते ॥ त्वत्कृतान्सर्वभोगांश्चत्वद्गुणानपिराघवः ॥ २६ ॥ भुंजानोऽपिनजानातिकृतघ्नोनिर्गुणोऽधमः ॥ त्वमानीतामयासाध्विदुःखशोकसमाकुला ॥ २७ ॥ इदानीमपिनायातिभक्तिहीनःकथंव्रजेत् ॥ निःसत्वोनिर्ममोमानीमूढःपंडितमानवान् ॥ २८ ॥ नराधमंत्वद्विमुखंकिंकरिष्यसिभामिनि ॥ त्वय्यतीवसमासक्तंमांभजस्वासुरोत्तमम् ॥ २९ ॥

स्त्वयास्ववृत्तिद्वारोपनीतान्सर्वभोगान्सर्वविषयान्तथात्वद्गुणान्सुखसंकल्पकामादीन्भुंजानोऽपिअहंभोक्तेतिनजानाति । तथाभिमानराहित्यात् । अतएवकृतघ्नः । अतएवनिर्गुणः । योहिगुणवान्सउपकारंमनुतएव । अधमःउपकारविस्मरणात् । किंचनधमतिशब्दविषयोभवतीत्यधमःशब्दावाच्यइतियावत् । कृतघ्नत्वाद्युपपादयति । त्वमिति ॥ २६ ॥ २७ ॥ यतस्त्वयिभक्तिहीनोऽतःकथंव्रजेत् । स्वस्थानतस्त्वत्परित्राणार्थमिमंदेशमित्यर्थः । निःसत्वंनिर्बलः निर्ममोममताहीनः त्वयिइयंममेतिबुद्धिहीनः ॥ २८ ॥ नराधमम् । पंचम्यर्थेबहुव्रीहिरितिकश्चित् । किंकरिष्यसि । तादृशेऽनुरागेणकिंप्रयोजनमित्यर्थः । असुरोत्तममितिनराधमव्यतिरेकउक्तः ॥ २९ ॥

॥ २२ ॥ शंकांरावणत्वशंकाम् । परमात्मनइतितत्स्वरूपाभिज्ञत्वेनतद्दासत्वसत्यताप्रत्यायनाय ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ यथात्वंदासोऽहमितिभाषसेतथावानरमनुष्ययोःसंगतिःप्रतीयतेसात्रकथंघटतइत्यर्थः ॥ २६ ॥ शबर्येति । भगवतात्वद्वृत्तांतेशबरींप्रतिपृष्टेसतिसुग्रीवसमीपंगच्छससीतामार्गणंकरिष्यतीतितयोक्तइत्यर्थः ॥ २७ ॥ भीतोवालिप्रेरितत्वभ्रांत्या ॥ २८ ॥ तौरामलक्ष्मणौ सख्यंचअकरवम् । कारितवानित्यर्थः । अंतर्भावितण्यर्थः ॥

इत्येवंचिंतयित्वासातूष्णीमासीदधोमुखी ॥ पुनरप्याहतांसीतांदेवियत्त्वंविशंकसे ॥२२॥ नाहंतथाविधोमातस्त्यजशंकांमयिस्थिताम्॥ दासोऽहंकोसलेंद्रस्यरामस्यपरमात्मनः ॥ २३ ॥ सचिवोऽहंहरींद्रस्यसुग्रीवस्यशुभप्रदे ॥ वायोःपुत्रोऽहमखिलप्राणभूतस्यशोभने ॥ ॥ २४ ॥ तच्छ्रुत्वाजानकीप्राहहनूमन्तंकृतांजलिम् ॥ वानरणांमनुष्याणांसंगतिर्घटतेकथम् ॥ २५ ॥ यथात्वंरामचंद्रस्यदासोहमिति भाषसे ॥ तामाहमारुतिःप्रीतोजानकींपुरतःस्थितः ॥२६॥ ऋष्यमूकमगाद्रामःशबर्यानोदितःसुधीः ॥ सुग्रीवोऋष्यमूकस्थोदृष्टवान्रामलक्ष्मणौ ॥ २७ ॥ भीतोमांप्रेषयामासज्ञातुंरामस्यहृद्गतम् ॥ ब्रह्मचारिवपुर्धृत्वागतोऽहंरामसन्निधिम् ॥ २८ ॥ ज्ञात्वारामस्यसद्भावं स्कंधोपरिनिधायतौ ॥ नीत्वासुग्रीवसामीप्यंसख्यंचाकरवंतयोः ॥ २९ ॥ सुग्रीवस्यहृताभार्यावालिनातंरवूत्तमः ॥ जघानैकेनबाणेन ततोराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ३० ॥ सुग्रीवंवानराणांसप्रेषयामासवानरान् ॥ दिग्भ्योमहाबलान्वीरान्भवत्याःपरिमार्गणे ॥ ३१ ॥ गच्छंतं राघवोदृष्ट्वामामभाषतसादरम् ॥ ३२ ॥ त्वयिकार्यमशेषंमेस्थितंमारुतनंदन ॥ ब्रूहिमेकुशलंसर्वंसीतायैलक्ष्मणस्यच ॥ ३३ ॥ अंगुलीयकमेतन्मेपरिज्ञानार्थमुत्तमम् ॥ सीतायैदीयतांसाधुमन्नामाक्षरमुद्रितम् ॥ ३४ ॥

॥ २९ ॥ तंवालिनंजघान वानराणांराज्येऽभ्यषेचयत्सुग्रीवमित्यन्वयः ॥ ३० ॥ ससुग्रीवोभवत्याःपरिमार्गणेतन्निमित्तंवानरान्प्रेषयामास ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ अशेषंकार्यंत्वयिस्थितंत्वमेवसकलकार्यसाधनेसमर्थः मेमम ॥ ३३ ॥ मेएतदंगुलीयकंसीतायैपरिज्ञानार्थंरामीयएवायमितिनिश्चयार्थंदीयताम् । मन्नामाक्षरमुद्रितंमन्नामाक्षरमुद्रयायुतम् ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ नमःकृत्वामुद्रिकांददौ पुनर्नमःकृत्वाचदूरात्स्थितः । अनेनदानवेलायांकिंचित्समीपमुपसृतइतिज्ञायते ॥ ३६ ॥ मुद्रिकांदृष्ट्वाप्रमुदिताजाता ततः शिरसाधृत्वास्रवदानंदनेत्रजाजाता स्रवंतिआनंदेननेत्रजान्यश्रूणियस्याःसा ॥ ३७ ॥ कपेमुद्रिकारक्षणाद्बुद्धिमांस्त्वंमेप्राणदातासिराघवेभक्तोऽसितस्यप्रिय कारीचासि अतोराघवस्यतवैवविश्वासोऽस्तीतिमन्येच ॥ ३८ ॥ विश्वास्यतांयुक्त्यासाधयति । नोचेदिति । नोचेत्त्वयिविश्वासश्चेन्नस्यात्तदान्यमविश्वस्तं पुरुषरूपंत्वांकथंमत्संनिधिंप्रेषयेत् ॥ ३९ ॥ यथामेमयिराघवस्यदयाजायतेतथासर्वराक्षसीकृततर्जनादिकथयेत्यर्थः । मासद्वयेति । अग्रेमरणमेव त्वदग्रे

इत्युक्त्वाप्रददौमह्यंकराग्रादंगुलीयकम् ॥ प्रयत्नेनमयाऽऽनीतंदेविपश्यांगुलीयकम् ॥ ३५ ॥ इत्युक्त्वाप्रददौदेव्यैमुद्रिकांमारुतात्मजः ॥ नमःकृत्वास्थितोदूराद्बद्धांजलिपुटोहरिः ॥ ३६ ॥ दृष्ट्वासीताप्रमुदितारामनामांकितांतदा ॥ मुद्रिकांशिरसाधृत्वास्रवदानंदनेत्रजा ॥ ३७ ॥ कपेमेप्राणदातात्वंबुद्धिमानसिराघवे ॥ भक्तोऽसिप्रियकारीत्वंविश्वासोऽस्तितवैवहि ॥ ३८ ॥ नोचेन्मत्सन्निधिंचान्यं पुरुषंप्रेषयेत्कथम् ॥ हनुमन्दृष्टमखिलंममदुःखादिकंत्वया ॥ ३९ ॥ सर्वंकथयरामाययथामेजायतेदया ॥ मासद्वयावधिप्राणाः स्थास्यंतिममसत्तम ॥ ४० ॥ नागमिष्यतिचेद्रामोभक्षयिष्यतिमांखलः ॥ अतःशीघ्रंकपींद्रेणसुग्रीवेणसमन्वितः ॥ ४१ ॥ वानरानीकपैःसार्धंहत्वारावणमाहवे ॥ सपुत्रंसबलंरामोयदिमांमोचयेत्प्रभुः ॥ ४२ ॥ तत्तस्यसदृशंवीर्यंवीरवर्णयवर्णितम् ॥ यथामांतारये द्रामोहत्वाशीघ्रंदशाननम् ॥ ४३ ॥ तथायतस्वहनुमन्वाचाधर्ममवाप्नुहि ॥ हनूमानपितामाहदेविदृष्टोयथामया ॥ ४४ ॥ रामःसल क्ष्मणःशीघ्रमागमिष्यतिसायुधः ॥ सुग्रीवेणससैन्येनहत्वादशमुखंबलात् ॥ ४५ ॥ समानेष्यतिदेवित्वामयोध्यांनात्रसंशयः ॥ तमा हजानकीरामःकथंवारिधिमाततम् ॥ ४६ ॥

एवरावणेनतथाप्रतिज्ञातत्वादितिभावः ॥ ४० ॥ तदेवाह । नागमिष्यतीति ॥ ४१ ॥ वानरानीकपैःसार्धमत्रागत्यरावणमुक्तविशेषणंहत्वायदिमांप्रभु र्मोचयेत्तत्कृतबंधनादितिशेषः ॥ ४२ ॥ तत्तदा वीरवर्णयब्राह्मणैश्चवर्णितंतस्यवीर्यंसदृशंभवेत्यथावर्णितंभवेत् अन्यथाविपरीतमेवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ अतस्तथेति वाचावचनकृतरामप्रेरणया धर्मंबंदीमोक्षजम् यथायथारूपोदृष्टस्तथाजानेशीघ्रमागमिष्यतीत्यादि ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तंहनूमंतंजानकीआह । किमाह । रामइत्यादि ॥ ४६ ॥

हनूमानुत्तरयति । मेरुकंधावित्यादि ॥ ४७ ॥ आततंविस्तीर्णम् ॥ ४८ ॥ ४९॥ भ्रात्रासहरामंद्रष्टुंगच्छामिगत्वाचतवांतिकमागंतुंत्वरयामि राघवःय थामांविश्वसेत्जानकींसर्वथादृष्टवानितितथाकिंचिदभिज्ञानंदेहि ॥ ५० ॥ ततोऽहंसमुत्सुकःरामदर्शनोत्सुकः प्रयत्नेनत्वद्दत्ताभिज्ञानंरक्षन्गंता राघवसमीपमितिशेषः । किंचिद्विचार्यतद्वचसोयुक्तत्वंविचार्य ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ऐंद्रःइंद्रलोकस्थःकाकरूपधरइंद्रपुत्रइत्यर्थः । आमिषंमांसम् ॥ ५४ ॥

तीर्त्वायास्यत्यमेयात्मावानरानीकपैःसह ॥ हनुमानाहमेरुकंधावारुह्यपुरुषर्षभौ ॥ ४७ ॥ आयास्यतःससैन्यश्चसुग्रीवोवानरेश्वरः ॥ विहायसाक्षणेनैवतीर्त्वावारिधिमाततम् ॥ ४८ ॥ निर्दहिष्यतिरक्षौघांस्त्वत्कृतेनात्रसंशयः ॥ अनुज्ञांदेहिमेदेविगच्छामित्वरयान्वितः ॥ ४९ ॥ द्रष्टुंरामंसहभ्रात्रात्वरयामितवांतिकम् ॥ देविकिंचिदभिज्ञानंदेहिमेयेनराघवः ॥ ५० ॥ विश्वसेन्मांप्रयत्नेनततोगंतासमुत्सुकः ॥ ततःकिंचिद्विचार्याथसीताकमललोचना ॥ ५१ ॥ विमुच्यकेशपाशांतेस्थितंचूडामणिंददौ ॥ अनेनविश्वसेद्रामस्त्वांकपींद्रसलक्ष्मणः ॥ ५२ ॥ अभिज्ञानार्थमन्यच्चवदामितवसुव्रत ॥ चित्रकूटगिरौपूर्वमेकदारहसिस्थितः ॥ मदंकेशिरआधायनिद्रातिरघुनंदनः ॥ ५३ ॥ ऐंद्रःकाकस्तदागत्यनखैस्तुंडेनचासकृत् ॥ ५४ ॥ मत्पादांगुष्ठमारक्तंविददारामिषाशया ॥ ततोरामःप्रबुध्याथदृष्ट्वापादंकृतव्रणम् ॥ ५५ ॥ केनभद्रेकृतंचैतद्विप्रियंमेदुरात्मना ॥ इत्युक्त्वापुरतोऽपश्यद्वायसंमांपुनःपुनः ॥ ५६ ॥ अभिद्रवंतंरक्तास्यनखतुंडंचुकोपह ॥ तृणमेकमुपादायदिव्यास्त्रेणाभियोज्यतत् ॥ ५७ ॥ चिक्षेपलीलयारामोवायसोपरितज्ज्वलत् ॥ अभ्यद्रवद्वायसश्चभीतोलोकान्भ्रमन्पुनः ॥ ५८ ॥ इंद्रब्रह्मादिभिश्चापिनशक्योरक्षितुंतदा ॥ रामस्यपदायोरग्रेऽपतद्भीत्यादयानिधेः ॥ ५९ ॥

एतत्त्वत्पादांगुष्ठविदारणरूपम् ॥ ५५ ॥ मांपुनःपुनरभिद्रवंतमित्यन्वयः । रक्तमास्यंनखतुंडंयस्यतम् ॥ ५६ ॥ ज्वलत्तत्अभिमंत्रितंतृणंवायसमभ्यद्रवत् ॥ ५७ ॥ सवायसोऽपिभीतःलोकान्ऐंद्रब्रह्मांतान्भ्रमंस्तत्रतैरपियदारक्षितुंशक्योनाभवत्तदा ॥ ५८ ॥ रामपदाग्रेऽपतत् ॥ ५९ ॥

मित्रकार्यंसुग्रीवकृतमित्रत्वकार्यम् सहायभूतान्समानीयनानापर्वतादिभ्योदूतैर्वानरान्किष्किंधांसमानाय्य ॥ ११ ॥ तान्वानरान्सीतायाःपरिमार्गणेतन्निमित्तंपरितःप्रेषयामासेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ समुद्रमुल्लंघ्यलंकानगरींदृष्ट्वातत्रतत्रजानकींविचिन्वन्शनैःक्रमेणाशोकवनिकांदृष्ट्वातत्रतांविचिन्वन्शिंशपातरुंदृष्टवान् अत्रशिंशपामूले जानकीमद्राक्षमतोऽत्रागतोऽहंकृतकृत्यः । संवृत्तइतिशेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ वायुनेति । तस्यजगत्क्रियासाक्षित्वात्तेनकथितत्वसंभावना ॥ १६ ॥ स्वप्नोवेत्यादिविकल्पत्रयम् सत्यंस्वप्नभ्रमातिरिक्तंकिंचित्कर्तृकंप्रमाजनकंवाक्यमित्यर्थः । तत्रदुःखहेतुनानिद्राभावात्स्व

राज्येऽभिषिच्यसुग्रीवंमित्रकार्यंचकारसः ॥ सुग्रीस्तुसमानाय्यवानरान्वानरप्रभुः ॥ ११ ॥ प्रेषयामासपरितोवानरान्परिमार्गणे ॥ सीतायास्तत्रचैकोऽहंसुग्रीवसचिवोहरिः ॥ १२ ॥ संपातिवचनाच्छीघ्रमुल्लंघ्यशतयोजनम् ॥ समुद्रंनगरींलंकांविचिन्वञ्जानकींशुभाम् ॥ ॥ १३ ॥ शनैरशोकवनिकांविचिन्वञ्छिंशपातरुम् ॥ अद्राक्षंजानकीमत्रशोचंतींदुःखसंप्लुताम् ॥ १४ ॥ रामस्यमहिषींदेवींकृतकृत्योऽहमागतः ॥ इत्युक्त्वोपररामाथमारुतिर्बुद्धिमत्तरः ॥ १५ ॥ सीताक्रमेणतत्सर्वंश्रुत्वाविस्मयमाययौ ॥ किमिदंमेश्रुतंव्योम्निवायुनासमुदीरितम् ॥ १६ ॥ स्वप्नोवामेमनोभ्रांतिर्यदिवासत्यमेवतत् ॥ निद्रामेनास्तिदुःखेनजानाम्येतत्कुतोभ्रमः ॥ १७ ॥ येनमेकर्णपीयूषंवचनंसमुदीरितम् ॥ सदृश्यतांमहाभागःप्रियवादीममाग्रतः ॥ १८ ॥ श्रुत्वातज्जानकीवाक्यंहनुमान्पत्रखण्डतः ॥ अवतीर्यशनैःसीतापुरतःसमवस्थितः ॥ १९ ॥ कलविंकप्रमाणांङ्गोरक्तास्यःपीतवानरः ॥ ननामशनकैःसीतांप्रांजलिःपुरतःस्थितः ॥ २० ॥ दृष्ट्वातंजानकीभीतारावणोऽयमुपागतः ॥ मांमोहयितुमायातोमाययावानराकृतिः ॥ २१ ॥

प्नस्यासंभवः । भ्रमोऽपिनेत्याह । जानाम्येतत् एतत्पदार्थजातंयथास्थितस्वरूपेणजानामिअतोनभ्रमसंभवः । यद्वा । भ्रांतःस्वाज्ञानेभ्रमत्वंनविकल्पयतिममचतथाविकल्पोऽतोनभ्रमइतिभावः ॥ १७ ॥ तस्मात्सत्यत्वमेवनिश्चित्याह । येनेति । सममाग्रतोदृश्यताम् । ममाग्रतोभूत्वात्मानंदर्शयत्वित्यर्थः ॥ ॥ १८ ॥ पत्रखंडतःपत्रसमूहात् ॥ १९ ॥ कलविंकश्चटकः । भाषायांचिमणा चिमणी । चटकःकलविंकःस्यात्तस्यस्त्रीचटकातयोः । पुमपत्येचाटकैरस्त्र्यपत्येचटकैवहि ॥ इत्यमरः । पीतवर्णोवानरःपीतवानरः ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ ७३ ॥ दुःखशोकाभ्यांयुक्ताहमेनंनजानामि ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ वानराकृतिदेहभृत् वानरदेहसदृशदेहइत्यर्थः । दानेरेएवंपराक्रमासंभवादेवमुक्तिः । अशो
कवनिकांक्षणादुत्पाट्यतैरेवचैत्यप्रासादंबभंज ॥ ७६ ॥ तस्थिवान् स्थितः । महाऽप्रियंमहच्चतदप्रियंचेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ नियुतंदशकोट्यः निर्भग्नोयश्चै
त्यप्रासादस्तस्यप्रथमंयदंतरंप्रथमायाभूमिस्तत्रसंस्थितः ॥ ७८ ॥ लोहस्तंभएवकृतमायुधंयेनसः किंचिल्लांगूलचलनइतिस्वभावोक्तिः ॥ ७९ ॥ तेर्किं

अपृच्छज्जानकींकोऽसौवानराकृतिरुद्भटः ॥ ७३ ॥ जानक्युवाच ॥ भवत्यएवजानंतिमायांराक्षसनिर्मिताम् ॥ नाहमेनंविजानामिदुः
खशोकसमाकुला ॥ ७४ ॥ इत्युक्तास्त्वरितंगत्वाराक्षस्योभयपीडिताः ॥ हनूमताकृतंसर्वंरावणायन्यवेदयन् ॥ ७५ ॥ देवकश्चिन्म
हासत्वोवानराकृतिदेहभृत् ॥ सीतयासहसंभाष्यह्यशोकवनिकांक्षणात् ॥ उत्पाट्यचैत्यप्रासादंबभंजामितविक्रमः ॥ ७६ ॥ प्रासादर
क्षिणःसर्वान्हत्वातत्रैवतस्थिवान् ॥ तच्छ्रुत्वातूर्णमुत्थायवनभंगंमहाऽप्रियम् ॥ ७७ ॥ किंकरान्प्रेषयामासनियुतंराक्षसाधिपः ॥ निर्भ
ग्नचैत्यप्रासादप्रथमांतरसंस्थितः ॥ ७८ ॥ हनुमान्पर्वताकारोलोहस्तंभकृतायुधः ॥ किंचिल्लांगूलचलनोरक्तास्योभीषणाकृतिः ॥ ७९ ॥
आपतंतंमहासंघंराक्षसानांददर्शसः ॥ चकारसिंहनादंचश्रुत्वातेमुमुहुर्भृशम् ॥ ८० ॥ हनूमंतमथोदृष्ट्वाराक्षसाभीषणाकृतिम् ॥ निर्जघ्नु
र्विविधास्त्रौघैःसर्वराक्षसघातिनम् ॥ ८१ ॥ ततउत्थायहनुमान्मुद्गरेणसमंततः ॥ निष्पिपेषक्षणादेवमशकानिवयूथपः ॥ ८२ ॥ निहता
न्किंकराञ्छ्रुत्वारावणःक्रोधमूर्च्छितः ॥ पंचसेनापतींस्तत्रप्रेषयामासदुर्मदान् ॥ ८३ ॥ हनूमानपितान्सर्वाँल्लोहस्तंभेनचाहनत् ॥ ततः
क्रुद्धोमंत्रिसुतान्प्रेषयामाससप्तसः ॥ ८४ ॥ आगतानपितान्सर्वान्पूर्ववद्वानरेश्वरः ॥ क्षणान्निःशेषतोहत्वालोहस्तंभेनमारुतिः ॥ ८५ ॥
पूर्वस्थानमुपाश्रित्यप्रतीक्षन्राक्षसान्स्थितः ॥ ततोजगामबलवान्कुमारोऽक्षःप्रतापवान् ॥ ८६ ॥

करानामराक्षसाः ॥ ८० ॥ भीषणाकृतिंहनूमंतंदृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ ८१ ॥ मुद्गरोऽत्रलोहस्तंभः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ सरावणः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ राक्षसा
न्रावणप्रेषणीयान् ॥ ८६ ॥

आकाशेप्रथममुत्पपाततततोगगनादवतरन्मूर्ध्निमुद्गरेणाताडयत् ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ इंद्रजितंप्रतित्वंतंहंतुंगच्छेतिभंग्यंतरेणाह । पुत्रेति । हत्वेत्युक्त्वा
हंतुमशक्यत्वंविचार्याह । बद्ध्वेति ॥ ९० ॥ दुःखितंवचःआज्ञाकर्तुरभावइवेतिभावः ॥ ९१ ॥ ब्रह्मपाशतःब्रह्मास्त्राभिमंत्रितैःपाशैरित्यर्थः ॥ ९२ ॥
॥ ९३ ॥ हनुमंतंशिलीमुखैर्विद्ध्वासिंहनादमकरोदित्यन्वयः ॥ ९४ ॥ विद्ध्वेत्यस्यैवविवरणंशिरोभागमित्यादिभेदयित्वेत्यंतम् ॥ ९५ ॥ सिंहनादमकरो

तमुत्पपातहनुमान्दृष्ट्वाऽऽकाशेसमुद्गरः ॥ गगनात्त्वरितोमूर्ध्निमुद्गरेणव्यताडयत् ॥ ८७ ॥ हत्वातमक्षंनिःशेषंबलंसर्वंचकारसः ॥ ८८ ॥
ततःश्रुत्वाकुमारस्यवधंराक्षसपुंगवः ॥ क्रोधेनमहताविष्टइंद्रजेतारमब्रवीत्॥८९॥पुत्रगच्छाम्यहंतत्रयत्रास्तेपुत्रहारिपुः ॥ हत्वातमथवाब
द्ध्वाआनयिष्यामितेंऽतिकम् ॥ ९० ॥ इंद्रजित्पितरंप्राहत्यजशोकंमहामते ॥ मयिस्थितेकिमर्थंत्वंभाषसेदुःखितंवचः ॥ ९१ ॥ ब
द्ध्वाऽनेष्येद्रुतंतातवानरंब्रह्मपाशतः ॥ इत्युक्त्वारथमारुह्यराक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ ९२ ॥ जगामवायुपुत्रस्यसमीपंवीरविक्रमः ॥ ततोऽति
गर्जितंश्रुत्वास्तंभमुद्यम्यवीर्यवान् ॥ ९३ ॥ उत्पपातनभोदेशंगरुत्मानिवमारुतिः ॥ ततोभ्रमंतंनभसिहनूमंतंशिलीमुखैः ॥ ९४ ॥
विद्ध्वातस्यशिरोभागमिषुभिश्चाष्टभिःपुनः ॥ हृदयंपादयुगलंषड्भिरेकेनवालधिम् ॥ ९५ ॥ भेदयित्वाततोघोरंसिंहनादमथाकरोत् ॥
ततोऽतिहर्षाद्धनुमान्स्तंभमुद्यम्यवीर्यवान् ॥ ९६ ॥ जघानसारथिंसाश्वंरथंचाचूर्णयत्क्षणात् ॥ ततोऽन्यंरथमादायमेघनादोमहाबलः
॥ ९७ ॥ शीघ्रंब्रह्मास्त्रमादायबद्ध्वावानरपुंगवम् ॥ निनायनिकटंराज्ञोरावणस्यमहाबलः ॥९८ ॥ यस्यनामसततंजपंतियेऽज्ञानकर्मकृतबं
धनंक्षणात् ॥ सद्यएवपरिमुच्यतत्पदंयांतिकोटिरविभासुरंशिवम्॥९९॥तस्यैवरामस्यपदांबुजंसदाहृत्पद्ममध्येसुनिधायमारुतिः ॥ सदैव
निर्मुक्तसमस्तबंधनःकिंतस्यपाशैरितरैश्चबंधनैः ॥ १०० ॥ ॥इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेसुंदरकांडेतृतीयःसर्गः॥३॥

त् इंद्रजिदितिशेषः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ यस्यरामस्यनामयेप्राणिनोजपंतितेऽज्ञानजन्यकर्मकृतंबंधनंसंसारंपरिमुच्यसद्यएवशिवाख्यंतत्पदंसच्चिदानंदाख्यं
यांति ॥ ९९ ॥ तस्यरामस्यपदांबुजध्यातामारुतिर्यतः सदैवनिर्मुक्तानिसमस्तानिबंधनानिकर्माणियस्यतादृशोभवति अतस्तस्यपाशैरितरैर्वाबंधनैः किंदुः
खमितिशेषः ॥ १०० ॥ ॥ इति श्रीमत्सक० अध्यात्मरामायणसेतौ सुंदरकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥

धृतंस्वहस्तेनपाशबंधनंयेनतादृशम् विशेषेणभीतवन्नगरंलंकांविलोकयंतम् । ईक्षितुंकपींद्रंद्रष्टुम् तमेवानुपश्चाद्यांतइतिपौरविशेषणम् ॥ १ ॥ क्षणमात्रसंगमंक्षणमात्रंसंगमःस्वसंबंधोयस्यतादृशमेनंहनूमंतम् ब्रह्मास्त्रं । कर्तृ । कृत्वा ब्रह्मवरेणत्वांमदस्त्रंनपीडयिष्यतीतिब्रह्मदत्तवरेणसत्वरंगतम् । हनूमान्तद्गमनंज्ञात्वाऽपिफल्गुतॄर्णरज्जुभिर्धृतोऽपिकार्यविशेषस्यकर्तव्यरावणदर्शनादिरूपस्यगौरवाद्बद्धइवययावित्यर्थः ॥ २ ॥ सभांतरस्थस्यसभामध्यस्थस्य तंहनुमंतम् बलारिजिदिंद्रजिद्ब्रह्मवरेणब्रह्मवरलब्धब्रह्मास्त्रेणसमागतः बंधपीडामसहिष्णुःस्वयमेवागतइत्यर्थः । तद्वृत्तांतमाह । अनेनेत्यादि ॥ ३ ॥ एषहारिर्नै

श्रीमहादेवउवाच ॥ यांतंकपींद्रंधृतपाशबन्धनंविलोकयंतंनगरंविभीतवत् ॥ अताडयन्मुष्टितलैःसुकोपनाःपौराःसमंतादनुयांतईक्षितुम् ॥ १ ॥ ब्रह्मास्त्रमेनंक्षणमात्रसंगमंकृत्वागतंब्रह्मवरेणसत्वरम् ॥ ज्ञात्वाहनूमानपिफल्गुरज्जुभिर्धृतोययौकार्यविशेषगौरवात् ॥ २ ॥ सभांतरस्थस्यचरावणस्यतंपुरोनिधायाहबलारिजित्तदा ॥ बद्धोमयाब्रह्मवरेणवानरःसमागतोऽनेनहतामहासुराः ॥ ३ ॥ यद्युक्तमत्रार्यविचार्यमंत्रिभिर्विधीयतामेषनलौकिकोहरिः ॥ ततोविलोक्याहसराक्षसेश्वरःप्रहस्तमग्रेस्थितमंजनाद्रिभम् ॥ ४ ॥ प्रहस्तपृच्छैनमसौकिमागतःकिमत्रकार्यंकुतएववानरः ॥ वनंकिमर्थंसकलंविनाशितंहताःकिमर्थंममराक्षसाबलात् ॥ ५ ॥ ततःप्रहस्तोहनुमंतमादरात्पप्रच्छकेनप्रहितोऽसिवानर ॥ भयंचतेमास्तुविमोक्ष्यसेमयासत्यंवदस्वाखिलराजसन्निधौ ॥ ६ ॥ ततोऽतिहर्षात्पवनात्मजोरिपुंनिरीक्ष्यलोकत्रयकंटकासुरम् ॥ वक्तुंप्रचक्रेरघुनाथसत्कथांक्रमेणरामंमनसास्मरन्मुहुः ॥ ७ ॥ शृणुस्फुटंदेवगणाद्यमित्रहेरामस्यदूतोऽहमशेषहृत्स्थितेः ॥ यस्याखिलेशस्यहृताधुनात्वयाभार्यास्वनाशायशुनेवसद्धविः ॥ ८ ॥

लौकिकइतितत्पराक्रमकथनम् । अंजनाद्रिभमंजनाचलवत्श्यामकांतिम् ॥ ४ ॥ कुतःकस्माद्देशात् । आगतइतिशेषः ॥ ५ ॥ विमोक्ष्यसेअस्माद्बंधनात्प्राणभयाच्चेतिशेषः । अखिलराजसंनिधौअखिललोकराजस्यरावणस्यसंनिधावित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ देवगणादीनाममित्रशत्रो । आदिनानागादिसंग्रहः । अशेषहृत्स्थितेः अशेषहृदयेषुस्थितिर्यस्यसर्वांतर्यामिणइत्यर्थः । अनेनतवततःकथमपिनमोक्षइतिसूचितम् । किंचत्वन्मृत्युंचिकीर्षोस्तस्यैवप्रेरणयासीताहृतेतिसूचितम् ॥ ८ ॥

१-तृणविनिर्मितपाशाकाररज्जुभिः

ततःकाकोगतइतिशेषः । एवंपौरुषवानपिसराघवःइदानीमपिएवमवस्थायामपियदुपेक्षतेतत्किमर्थम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ जानाति । वर्तमानसामीप्येलट् ।
ज्ञास्यतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ यथात्वंसूक्ष्मवपुस्तथासर्वेऽपिवानराभवादृशाः । भवद्वदेवसूक्ष्मवपुषइतिमहावपुर्भीराक्षसैर्युद्धमसंभावितमित्यर्थः ॥ ६३ ॥ श्रुत्वा
तद्वचनंसीतायाइतिशेषः । देव्यैसीतायै ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ त्वांराक्षस्योद्रक्ष्यंति दृष्ट्वाचरावणंकथयिष्यंति । एवंसतिकोवेदकिंभावीत्याशयः । अतोरामांति
कंद्रुतंगच्छ तेपंथाःशुभोस्त्वितिशेषः ॥ ६६ ॥ कपिर्जानकींप्राहाहंबुभुक्षितोऽस्मिअतस्तवदर्शनान्ममपारणमुचितामितिशेषः । नन्वहंरिक्ताकेनत्वांपारया

शरणागतमालोक्यरामस्तमिदमब्रवीत् ॥ अमोघमेतदस्त्रंमेदत्त्वैकाक्षमितोव्रज ॥ ६० ॥ सव्यंदत्त्वाततःकाकएवंपौरुषवानपि ॥ उपेक्षते
किमर्थंमामिदानींसोऽपिराघवः ॥ ६१ ॥ हनूमानपितामाहश्रुत्वासीतानुभाषितम् ॥ देवित्वांयदिजानातिस्थितामत्ररघूत्तमः ॥ ६२ ॥
करिष्यतिक्षणाद्भस्मलंकांराक्षसमंडिताम् ॥ जानकीप्राहतंवत्सकथंत्वंयोत्स्यसेऽसुरैः ॥ ६३ ॥ अतिसूक्ष्मवपुःसर्वेवानराश्चभवादृशाः ॥
श्रुत्वातद्वचनंदेव्यैपूर्वरूपमदर्शयत् ॥ ६४ ॥ मेरुमंदरसंकाशंरक्षोगणविभीषणम् ॥ दृष्ट्वासीताहनूमंतंमहापर्वतसन्निभम् ॥ ६५ ॥ हर्षे
णमहताविष्टाप्राहतंकपिकुंजरम् ॥ समर्थोऽसिमहासत्वद्रक्ष्यंतित्वांमहाबलम् ॥ राक्षस्यस्तेशुभःपंथागच्छरामांतिकंद्रुतम् ॥ ६६ ॥
बुभुक्षितःकपिःप्राहदर्शनात्पारणंमम ॥ भविष्यातिफलैःसर्वैस्तवदृष्टौस्थितैर्हिमे ॥ ६७ ॥ तथेत्युक्तःसजानक्याभक्षयित्वाफलंकपिः ॥
ततःप्रस्थापितोऽगच्छज्जानकींप्रणिपत्यसः ॥ किंचिद्दूरमथोगत्वास्वात्मन्येवानुचिंतयत् ॥ ६८ ॥ कार्यार्थमागतोदूतःस्वामिकार्या
विरोधतः ॥ अन्यत्किंचिदसंपाद्यगच्छत्यधमएवसः ॥ ६९ ॥ अतोऽहंकिंचिदन्यच्चकृत्वादृष्ट्वाथरावणम् ॥ संभाष्यचततोरामदर्शनार्थं
व्रजाम्यहम् ॥ ७० ॥ इतिनिश्चित्यमनसावृक्षखंडान्महाबलः ॥ उत्पाट्याशोकवनिकांनिर्वृक्षामकरोत्क्षणात् ॥ ७१ ॥ सीताश्रयनगं
त्यक्त्वावनंशून्यंचकारसः ॥ उत्पाटयंतंविपिनंदृष्ट्वाराक्षसयोषितः ॥ ७२ ॥

मीतिशंकायामाह । तवदृष्टौस्थितैःफलैर्मेपारणाभविष्यतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ततस्तयाप्रस्थापितोजानकींप्रणिपत्यागच्छत् । अनुचिंतयत्अन्वचिंतयत् ।
अडभावआर्षः ॥ ६८ ॥ अन्यत्किंचित्स्वाम्याज्ञप्तादधिकमुत्कृष्टंकर्मेत्यर्थः ॥ ६९ ॥ अन्यत्किंचिद्वीरकर्म रावणंदृष्ट्वासंभाष्यचेत्यन्वयः ॥ ७० ॥
वृक्षखंडान्वृक्षसमूहान्उत्पाट्यनिर्वृक्षामकरोत् ॥ ७१ ॥ सीताश्रयनगंशिंशपारूपम् । शून्यम् । वृक्षैरितिशेषः । विपिनंवनवृक्षान् ॥ ७२ ॥

एवंसर्वथाराक्षसत्वाभावंप्रसाध्याह।शरीरेति।शरीरंस्थूलंबुद्धिःसूक्ष्मशरीरंइंद्रियाणिचक्षुरादीनितज्जन्यादुःखसंततिराधिव्याधिजा। दुःखेत्युपलक्षणंकामादेरपि।
सातेतवनतेषांचित्तधर्मत्वात् त्वंचतदाश्रयश्चित्तंनेतिशेषपूरणेनव्याख्येयम् । तस्याचेतनत्वादितिभावः । नन्वात्मनएवदुःखाद्यस्तुइतिनचैवतदतआह । तव
निर्विकारतःविकाराभावोनिर्विकारंततःतवविकाराभावात्दुःखादिमत्त्वेचविकारप्रसंगः । एवंचात्मनोऽविक्रियत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधस्थाश्चश्रुतयःपूर्वंबहु
शोलिखिताः । नन्वेवमहंदुःखीत्यादिप्रतीतेःकागतिस्तत्राह ।अज्ञानहेतोरिति । स्वपतःपुरुषस्यप्रतिभासमानस्यापिदृश्यस्ययथाऽसत्त्वंतथाआत्मस्वरूपाज्ञान
रूपाद्धेतोर्भासमानायाअस्याःसंततेर्दुःखसंततेर्वस्तुतोऽसत्त्वमेवैवंचाहंदुःखीत्यादिप्रतीतिः स्वप्नकालिकतत्तत्प्रतीतिवद्भ्रमएवेतिभावः ॥ १७ ॥ नन्वेवंसत्यंव
स्तुकिमपिनास्त्येवकिमस्तीत्याह । इदंतुसत्यमिति । त्वत्स्वरूपंत्वित्यर्थः । एतत्तवविक्रियानास्तिअविकारीचेतनएवैकःसत्यः । ननुविकारहेत्वज्ञानमपिस
त्यमेवनेत्याह । तेविकारहेतुर्नचसत्यइतिशेषः । तत्रहेतुमाह । अद्वयत्वतः । एकमेवाद्वितीयंब्रह्मइत्यद्वैतप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् । तयापिसतोद्वितीयस्यनि

शरीरबुद्धींद्रियदुःखसंततिर्नतेनचत्वंतवनिर्विकारतः ॥ अज्ञानहेतोश्चतथैवसंततेरसत्त्वमस्याःस्वपतोहिदृश्यवत् ॥ १७ ॥ इदंतुसत्यं तवनास्तिविक्रियाविकारहेतुर्नचतेऽद्वयत्वतः ॥ यथानभःसर्वगतंनलिप्यतेतथाभवान्देहगतोऽपिसूक्ष्मकः ॥ देहेंद्रियप्राणशरीरसंगत स्त्वात्मेतिबुद्ध्याखिलबंधभाग्भवेत् ॥ १८ ॥ चिन्मात्रमेवाहमजोऽहमक्षरोह्यानंदभावोऽहमितिप्रमुच्यते ॥ देहोऽप्यनात्मापृथिवीविका रजोनप्राणआत्मानिलएषएवसः ॥ १९ ॥

षेधइतिभावः । ननुचित्तसंबंधान्ममदुःखमस्त्येवेतिचेन्नेत्याह । यथासर्वगतमपिनभःपृथिव्यादिरूपगंधादिभिर्नलिप्यतेसूक्ष्मत्वात्तथादेहगतोऽपिचित्तसमाना
धिकरणोऽपियतः सूक्ष्मकोऽतिसूक्ष्मोतस्तद्गतदुःखादिभिर्वस्तुतोनलिप्यते । एवंचनीलंनभइत्यादिप्रतीतिवदहंदुःखीत्यादिप्रतीतिर्भ्रमएवेतिभावः । ननुतर्हिमु
क्तसंसारिव्यवस्थाकिंनास्त्येवास्तीत्याह । देहेत्यादि ।देहोऽत्रसूक्ष्मःशरीरंस्थूलम् तत्संगतस्तदविवेकाग्रहात् तेष्वेवयाऽऽत्मबुद्धिस्तयाखिलबंधभाग्भवेत् ।
अविवेकएवमुख्यंसंसारकारणमितिभावः॥ १८॥ननुतर्हिमुक्तिर्दुर्लभेतिशंकायांतत्कारणमाह। चिन्मात्रमिति।विवेकोज्ञातएवमोक्षकारणमितितमाह। तत्राद्या
र्धेनात्मनिजडवैधर्म्यमुक्तम्।अजत्वेनोत्पत्तिराहित्यम्।अक्षरत्वेनाविनाशित्वम् ।आनंदभावस्तद्रूपःदेहादौतद्वैधर्म्यमाह।देहोऽपीति। पृथिवीविकारैस्तत्परमाणु
भिर्जनितइतिअनात्मा अनेनाचेतनत्वजन्यत्वादिवैधर्म्यमुक्तम्।प्राणोऽप्यात्मान।यतएषोऽबहिर्दृश्यमानोजडोऽनिलएव।सप्राणोयःप्राणःसवायुः। इतिश्रुतेः१९

मनोऽपिनात्मेत्याह । मनोऽपीति । नोइत्यस्यात्मेतिशेषः । नातस्तत्‌अहंकारस्यविकारः । नचापिबुद्धिरिति । बुद्धिरहंकारोऽपिनात्मायतःप्रकृतेर्विकारा न्महतोजायतइतिप्रकृतेर्विकारजा आत्मनिउक्तमेववैधर्म्यंदाढर्यायपुनराह । आत्मेत्यादि । सएवेश्वरः । अनेनचेतनानेकत्वंनेतिदर्शितम् ॥ २० ॥ निरंज नइत्यस्यैवव्याख्या । सदाउपाधितोमुक्तःउपाधिभूतचित्तधर्मैर्दुःखादिभिरलिप्तइत्यर्थः । एवमात्मानंज्ञात्वाइतःसंसाराद्विमुच्यते । नन्वीदृशज्ञानमेवकथंस्या त्तत्राह । अतोऽहमिति । मोक्षस्यात्यंतिकंसाधनंनियतंसाधनमित्यर्थः ॥ २१ ॥ प्रतिज्ञातमाह । विष्णोर्हीति । धियश्चित्तस्य नित्यानित्यविवेकद्वाराज्ञानमा त्माचिदानंदमयइत्यादिनोक्तम् । ततःतद्विषयनिदिध्यासनतः विशुद्धतत्त्वानुभवोभवेत् ततःपरमंपदंब्रह्मसायुज्यम् ॥ २२ ॥ उपसंहरति । अतइति ।

मनोप्यहंकारविकारएवनोनचापिबुद्धिःप्रकृतेर्विकारजा ॥ आत्माचिदानंदमयोऽविकारवान्देहादिसंघाद्व्यतिरिक्तईश्वरः ॥ २० ॥ नि रंजनोमुक्तउपाधितःसदाज्ञात्वैवमात्मानमितोविमुच्यते ॥ अतोऽहमात्यंतिकमोक्षसाधनंवक्ष्येशृणुष्वावहितोमहामते ॥ २१ ॥ विष्णो र्हिभक्तिःसुविशोधनंधियस्ततोभवेज्ज्ञानमतीवनिर्मलम् ॥ विशुद्धतत्त्वानुभवोभवेत्ततःसम्यग्विदित्वापरमंपदंव्रजेत् ॥ २२ ॥ अतोभज स्वाद्यहरिंरमापतिंरामंपुराणंप्रकृतेःपरंविभुम् ॥ विसृज्यमौर्ख्यंहृदिशत्रुभावनांभजस्वरामंशरणागतप्रियम् ॥ सीतांपुरस्कृत्यसपुत्रबां धवोरामंनमस्कृत्यविमुच्यसेभयात् ॥ २३ ॥ रामंपरात्मानमभावयञ्जनोभक्त्याहृदिस्थंसुखरूपमद्वयम् ॥ कथंपरंतीरमवाप्नुयाज्जनो भवांबुधेर्दुःखतरंगमालिनः ॥ २४ ॥

यस्यभक्तिर्ज्ञानसाधनंसविष्णुरयमेव । तद्बोधकेविशेषणेहरिंरमापतिमिति । ननुदशरथपुत्रोऽयं नसइत्यत्राह । प्रकृतेःपरमित्यादि । दशरथपुत्रत्वादितुकल्पित मित्याशयः । मौर्ख्यमयंमनुष्यइतिबुद्धिरूपंतत्कृतांशत्रुत्वेनभावनांचविसृज्यभजस्व । संप्रतियुक्तंभजनप्रकारमाह । सीतामिति ॥ २३ ॥ अथव्यतिरेकमु खेनतत्तद्भावनाप्रकारमाह ।राममिति । हृदिस्थमित्यनेनांतर्यामितयाप्रेरकत्वमुक्तम् । सुखरूपोऽद्वितीयोमत्प्रेरकइत्येवमभावयन्नितियावत् । दुःखरूपास्तरं गमालायस्यतस्य ॥ २४ ॥

नोचेत् मदुक्ताकरणेतेनज्वलंतमात्मानमरक्षिता । लुटिरूपम् । किंचस्वकृतैःपातकैःसीताहरणादिभिररिवत्आत्मानमधोऽधोनयासि । नयिष्यसीत्यर्थेआर्षम् । विमोक्षशंकातत्संभावनापिनभविष्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ अमृतास्वादेति । तदास्वादेनसमानआस्वादोयस्यतादृशंभाषितमित्यर्थः ॥ २६ ॥ वनेचरःसुग्रीवःकेषांमध्येऽतिशयितोनकेषामपीत्यर्थः ॥ २७ ॥ विवृद्धकोपेन । करणेनेत्यर्थः । असुरंदहन्निवाहेतिशेषः ॥ २८ ॥ अधमेत्यत्रक्रोधातिशयेनदूरात्संबोधनेप्लुतः ॥ २९ ॥ पार्श्वेस्थितंराक्षसमित्यन्वयः । खंडशःकुर्वितिशेषः । असुरस्यममित्राणिबांधवाश्चपश्यंतु हेराजन् अयंपरराजस्योत्कृष्टराज

नोचेत्त्वमज्ञानमयेनवह्निनाज्वलंतमात्मानमरक्षितारिवत् ॥ नयस्यधोऽधःस्वकृतैश्चपातकैर्विमोक्षशंकानचतेभविष्यति ॥ २५ ॥
श्रुत्वामृतास्वादसमानभाषितंतद्वायुसूनोर्दशकंधरोऽसुरः ॥ अमृष्यमाणोऽतिरुषाकपीश्वरंजगादरक्तांतविलोचनोज्वलन् ॥ २६ ॥
कथंममाग्रेविलपस्यभीतवत्प्लवंगमानामधमोऽसिदुष्टधीः ॥ कएषरामःकतमोवनेचरोनिहन्मिसुग्रीवयुतंनराधमम् ॥ २७ ॥ त्वांचाद्यहत्वाजनकात्मजांततोनिहन्मिरामंसहलक्ष्मणंततः ॥ सुग्रीवमग्रेवलिनंकपीश्वरंसवानरंहन्म्यचिरेणवानर ॥ श्रुत्वादशग्रीववचःसमारुतिर्विवृद्धकोपेनदहन्निवासुरम् ॥ २८ ॥ नमेसमारावणकोटयोऽधमरामस्यदासोऽहमपारविक्रमः ॥ श्रुत्वातिकोपेनहनूमतोवचोदशाननोराक्षसमेकमब्रवीत् ॥ २९ ॥ पार्श्वेस्थितंमारयखंडशःकपिंपश्यंतुसर्वेऽसुरमित्रबांधवाः ॥ निवारयामासततोविभीषणोमहासुरंसायुधमुद्यतंवधे ॥ राजन्वधार्होनभवेत्कथंचनप्रतापयुक्तैःपरराजवानरः ॥ ३० ॥ हतेऽस्मिन्वानरेदूतेवार्तांकोवानिवेदयेत् ॥ रामायत्वंयमुद्दिश्यवधायसमुपस्थितः ॥ ३१ ॥

स्यशत्रुराजस्यवावानरोवधयोग्योनभवेत् । प्रतापयुक्तैराजभिर्वधयोग्यतासंभावनमप्यनुचितंदूतत्वात्किंपुनर्वधइतिभावः । अयंप्रतापयुक्तैरिंद्रजिदादिभिरपिबंधयोग्योनेतिवृथाप्रयासइतिव्यंग्यम् ॥ ३० ॥ वधेबाधकांतरमप्याह । हतइति । वार्तांसीतावार्तांनिवेदयत् । रामायेत्यन्वयः । यंराममुद्दिश्यत्वंवधायसमुपस्थितःयंराममुद्दिश्यत्वमात्मवधायसमुपास्थितः । आत्मवधार्थंतदागमनेच्छावान्सस्वच्छंदतःकथमत्रागच्छेदितिगूढोऽर्थः ॥ ३१ ॥

सराघवःसुग्रीवमैत्रींकृत्वावालिनंनिहत्यतंप्रसिद्धपराक्रमंसुग्रीवमेववानराणामधिपतिंचकार । अनेनरामस्यकृतोपकारत्वात्तन्निमित्तंसुग्रीवःसर्ववानरैर्लंकांरो
त्स्यत्येवेतिसूचितम् । मित्रभार्याहारिणंत्वत्तोऽप्यधिकबलंवालिनंयोहतवान् सत्वांसर्वथाहनिष्यत्येवेतिचसूचितम् ॥ ९ ॥ भोइतिरावणसंबोधनम् ।
प्रवर्षणेतदाख्येपर्वतेऽमर्षयुतस्त्वद्विषयक्रोधयुतोऽवतिष्ठते ॥ १० ॥ धरासुतांजानकीम् । अनेनकिमागतइत्यस्यचोत्तरंदत्तम् ॥ ११ ॥ वननाशकारणमा
ह । कपित्वादिति । चंचलस्वभावत्वादित्यर्थः । राक्षसहननहेतुमाह । दृष्ट्वेति ॥ १२ ॥ वपुःस्वशरीरंपरिरक्षितम् । तत्रहेतुः । प्रियोहीति ॥ १३ ॥
त्यक्त्वागतंब्रह्मास्त्रमितिशेषः । बद्धइवागतः । तथागमनेहेतुर्हितंप्रवक्तुकामइति । तवतत्प्रवचनेकिंनिमित्तमतआह । करुणेति ॥ १४ ॥ विवेकतःविवे

सराघवोऽभ्येत्यमतंगपर्वतंसुग्रीवमैत्रीमनलस्यसन्निधौ ॥ कृत्वैकबाणेननिहत्यवालिनंसुग्रीवमेवाधिपतिंचकारतम् ॥ ९ ॥ सवानराणाम
धिपोमहाबलीमहाबलैर्वानरयूथकोटिभिः ॥ रामेणसार्धंसहलक्ष्मणेनभोप्रवर्षणेऽमर्षयुतोऽवतिष्ठते ॥ १० ॥ संचोदितास्तेनमहाहरीश्व
राधरासुतांमार्गयितुंदिशोदश ॥ तत्राहमेकःपवनात्मजःकपिःसीतांविचिन्वञ्छनकैःसमागतः ॥ ११ ॥ दृष्टामयापद्मपलाशलोचनासी
ताकपित्वाद्विपिनंविनाशितम् ॥ दृष्ट्वाततोऽहंरभसासमागतान्मांहंतुकामान्धृतचापसायकान् ॥ १२ ॥ मयाहतास्तेपरिरक्षितंवपुः
प्रियोहिदेहोऽखिलदेहिनांप्रभो ॥ ब्रह्मास्त्रपाशेननिबध्यमांततःसमागमन्मेघनिनादनामकः ॥ १३ ॥ स्पृष्ट्वैवमांब्रह्मवरप्रभावतस्त्यक्त्वा
गतंसर्वमवैमिरावण ॥ तथाप्यहंबद्धइवागतोहितंप्रवक्तुकामःकरुणारसार्द्रधीः ॥ १४ ॥ विचार्यलोकस्यविवेकतोगतिंनराक्षसींबुद्धिमुपैहि
रावण ॥ दैवींगतिंसंसृतिमोक्षहैतुकींसमाश्रयात्यंतहितायदेहिनः ॥ १५ ॥ त्वंब्राह्मणोह्युत्तमवंशसंभवःपौलस्त्यपुत्रोऽसिकुबेरबांधवः ॥
देहात्मबुद्ध्यापिचपश्यराक्षसोनास्यात्मबुद्ध्याकिमुराक्षसोनहि ॥ १६ ॥

केनसदसद्विवेकेन लोकस्यगतिंधर्मात्स्वर्गोऽधर्मान्नरकइत्येवंरूपांविचार्य राक्षसींबुद्धिंत्यजेत्यर्थः । संसृतेःसंसाराद्योमोक्षस्तस्यहैतुकींहेतुभूताम् । विनयादि
त्वाट्ठक् । ईदृशींदैवींदेवप्रोक्तांगतिं मार्गंपरपीडातोनिवृत्तिरूपंमार्गंसमाश्रय । देहिनःस्वस्यात्यंतहितायेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ननुतस्मिन्मार्गेममनाधिकारइतिचे
न्न । ब्राह्मणत्वादिनातत्सत्त्वादित्याह । त्वमिति । उत्तमवंशसंभवत्वस्यविवरणंपौलस्त्यपुत्रोऽसीति । यदितेदेहएवात्मेतिबुद्धिस्तथाऽपिपश्यविचारयत्वंराक्ष
सोनासि । उत्तमवंशसंभवत्वेनब्राह्मणत्वादितिभावः । आत्मबुद्ध्यादेहातिरिक्तआत्मेतिबुद्ध्याराक्षसोनहिभवसीतिकिमुवक्तव्यमितिशेषः ॥ १६ ॥

यन्नामस्मरणेनधूतानिदूरीकृतानिसमस्तपापानियैस्ते तापत्रयमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदात्तज्जन्यंवह्निमपितरंति तेननपीड्यंतइत्यर्थः॥४७॥ इति श्रीमत्सकलरा० अध्यात्मरामायणसेतौसुंदरकांडेचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ अथलंकादाहेऽशोकवनस्थानदाहेऽपिसीतायादाहसन्देहनिवृत्तयेपुनःसीतांदृष्ट्वातामापृच्छ्यगतइत्याह । ततइति । हेदेविरामसंनिधिंगच्छामिभवतीमामाज्ञापयत्वित्यन्वयः ॥ १ ॥ सानुजोरामस्त्वांद्रष्टुमागमिष्यतीत्युक्त्वाजानकींत्रिःपरिक्रम्य प्रदक्षिणंकृत्वा ॥ २ ॥ पुनःप्रणम्यगंतुंप्रस्थितइदंवक्ष्यमाणमब्रवीत् । तेभद्रमितिविनयोक्तिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ वार्ताश्रुतिंवार्ताश्रवणम् ॥ ५ ॥ यद्येवंराम

यन्नामसंस्मरणधूतसमस्तपापास्तापत्रयानलमपीहतरंतिसद्यः ॥ तस्यैवकिंरघुवरस्यविशिष्टदूतःसंतप्यतेकथमसौप्रकृतानलेन ॥४७॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेसुंदरकांडेचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ततःसीतांनमस्कृत्यहनूमानब्रवीद्वचः ॥ आज्ञापयतुमांदेवि भवतीरामसन्निधिम् ॥ १ ॥ गच्छामिरामस्त्वांद्रष्टुमागमिष्यतिसानुजः ॥ इत्युक्त्वात्रिःपरिक्रम्यजानकींमारुतात्मजः ॥ २ ॥ प्रणम्यप्रस्थितोगंतुमिदंवचनमब्रवीत् ॥ देविगच्छामिभद्रंतेतूर्णंद्रक्ष्यसिराघवम् ॥३॥ लक्ष्मणंचससुग्रीवंवानरायुतकोटिभिः ॥ ततःप्राहहनूमंतं जानकीदुःखकर्शिता ॥ ४ ॥ त्वांदृष्ट्वाविस्मृतंदुःखमिदानींत्वंगमिष्यसि ॥ इतःपरंकथंवर्तेरामवार्ताश्रुतिंविना ॥ ५ ॥ मारुतिरुवाच ॥ यद्येवंदेविमेस्कंधमारोहक्षणमात्रतः॥ रामेणयोजयिष्यामिमन्यसेयदिजानकि ॥६॥ सीतोवाच ॥ रामःसागरमाशोष्यबद्ध्वावाशरपंजरैः॥ आगत्यवानरैःसार्धंहत्वारावणमाहवे ॥ ७ ॥ मांनयेद्यदिरामस्यकीर्तिर्भवतिशाश्वती ॥ अतोगच्छकथंचापिप्राणान्संधारयाम्यहम् ॥८॥ इतिप्रस्थापितोवीरःसीतयाप्रणिपत्यताम् ॥ जगामपर्वतस्याग्रेगंतुंपारंमहोदधेः ॥ ९ ॥

वार्ताश्रवणंविनास्थातुमशक्यंत्वंयदिमन्यसेयद्येतत्तवचित्तेआयातितर्हि।आचरेतिशेषः ॥ ६ ॥ आशोष्येतिमुख्यःपक्षः । दययातदकरणेबद्ध्वावेति । शरपंजरैःशरसमूहैः ॥ ७ ॥ यदिरावणंहत्वामांनयेत्तर्हिरामस्यशाश्वतीकीर्तिर्भवेत् । कथंचापिकथंचिदित्यर्थः ॥ ८ ॥ महोदधेःपारंगंतुंपर्वतस्याग्रेउपरिभागेजगाम ॥ ९ ॥

महासत्वोमहाबलस्तत्रोर्ध्वशिखरेगत्वा पर्वतश्चमहीतलंजगामेत्यनुकर्षः ॥ १० ॥ तद्गमनमप्यंशेननकिंतुसंपूर्णएवगतइत्याह । त्रिंशद्योजनंमहीतउच्छ्रितोऽपिमहीसमानत्वंजगाम । गगनांतस्थःगगनमध्यस्थः ॥ ११ ॥ तंमहांतंशब्दम् महान्स्वनःप्रतिध्वनिर्यस्यतंशब्दंचक्रुः ॥ १२॥ हनुमानेवायंकृतकार्यःसमागतइतिशब्देनैवजानीमः । केचिद्वानरादृष्ट्वावानरर्षभंपश्यध्वमित्याहुः ॥ १३ ॥ १४ ॥ पूर्वंसीतापदोक्तौपदांतरोच्चारणपर्यंतंक्रियापदसंदेहःस्यादितिपूर्वंदृ

तत्रगत्वामहासत्त्वःपादाभ्यांपीडयन्गिरिम् ॥ जगामवायुवेगेनपर्वतश्चमहीतलम् ॥ १० ॥ ततोमहीसमानत्वंत्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः ॥ मारुतिर्गगनांतस्थोमहाशब्दंचकारसः ॥ ११ ॥ तंश्रुत्वावानराःसर्वेज्ञात्वामारुतिमागतम् ॥ हर्षेणमहताविष्टाःशब्दंचक्रुर्महास्वनम् ॥ ॥१२॥ शब्देनैवविजानीमःकृतकार्यःसमागतः ॥ हनूमानेवपश्यध्वंवानरावानरर्षभम्॥१३॥ एवंब्रुवत्सुवीरेषुवानरेषुसमारुतिः ॥ अवतीर्यगिरेर्मूर्ध्निवानरानिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ दृष्टासीतामयालंकाधर्षिताचसकानना ॥ संभाषितोदशग्रीवस्ततोऽहंपुनरागतः ॥ १५ ॥ इदानीमेवगच्छामोरामसुग्रीवसन्निधिम् ॥ इत्युक्त्वावानराःसर्वेहर्षेणालिंग्यमारुतिम् ॥ १६ ॥ केचिच्चुचुंबुर्लांगूलंननृतुःकेचिदुत्सुकाः ॥ हनूमतासमेतास्तेजग्मुःप्रस्रवणंगिरिम् ॥ १७॥ गच्छंतोददृशुर्वीरावनंसुग्रीवरक्षितम् ॥ मधुसंज्ञंतदाप्राहुरंगदंवानरर्षभाः ॥ १८ ॥ क्षुधिताःस्मोवयंवीरदेह्यनुज्ञांमहामते ॥ भक्षयामःफलान्यद्यपिवामोऽमृतवन्मधु ॥ १९ ॥ संतुष्टाराघवंद्रष्टुंगच्छामोऽद्यैवसानुजम् ॥ २० ॥ अंगदउवाच ॥ हनूमान्कृतकार्योऽयंपिबतैतत्प्रसादतः ॥ जक्षध्वंफलमूलानित्वरितंहरिसत्तमाः ॥ २१ ॥ ततःप्रविश्यहरयःपातुमारेभिरेमधु ॥ रक्षिणस्ताननादृत्यदधिवक्त्रेणनोदितान् ॥ २२ ॥

ष्टेत्युक्तिः ॥ १५ ॥ १६ ॥ केचिच्चुचुंबुरित्यादिहर्षाविष्टवानरजातिलक्षणम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ संतुष्टाः फलभक्षणेनमधुपानेनच ॥ २० ॥ जक्षध्वंभक्षयंतित्यर्थः ॥ २१ ॥ दधिवक्त्रोनामतद्रक्षिणांमुख्यस्तेद्रक्षणाधिकृतः ॥ २२ ॥

१ पर्वतस्य मह्यधिकरणकं गमनम् । २ मधुवनरक्षणाधिकृतः ।

वानरर्षभाःदधिवक्त्रप्रेरिताःपिबतोवानरांस्ताडयामासुरित्यन्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥ कुमारेणांगदेनहनूमताचनष्टंनाशितमित्यर्थः ॥ २५ ॥ दृष्ट्वाआगतइ
तिच्छेदः ॥ २६ ॥ नोचेन्मधुवनंद्रष्टुंकःसमर्थोभवेत् ॥ २७ ॥ अतिहर्षाद्धनुमानेनसुग्रीवंप्रतिराजन्निति वचः ॥ २८ ॥ अवनीसुताजानकी ॥ २९ ॥
ममामधुवनंद्रष्टुंनसमर्थाइत्यन्वयः ॥ ३० ॥ भोरक्षिणोवोयुष्माकंभयंवानरेभ्यस्ताडनजंमास्तु अतोममाज्ञयागत्वांगदमुखान्वानरान्ब्रूत युष्मान्रामसुग्रीवावा

पिबतस्ताडयामासुर्वानरान्वानरर्षभाः ॥ ततस्तान्मुष्टिभिःपादैश्चूर्णयित्वापपुर्मधु ॥ २३ ॥ ततोदधिमुखःक्रुद्धःसुग्रीवस्यसमातुलः ॥
जगामरक्षिभिःसार्धंयत्रराजाकपीश्वरः ॥ २४ ॥ गत्वातमब्रवीद्देवचिरकालाभिरक्षितम् ॥ नष्टंमधुवनंतेऽद्यकुमारेणहनूमता ॥ १५ ॥
श्रुत्वादधिमुखेनोक्तंसुग्रीवोहृष्टमानसः ॥ दृष्ट्वाऽऽगतोनसंदेहःसीतांपवननंदनः ॥ २६ ॥ नोचेन्मधुवनंद्रष्टुंसमर्थःकोभवेन्मम ॥ तत्रा
पिवायुपुत्रेणकृतंकार्यंनसंशयः ॥ २७ ॥ श्रुत्वासुग्रीववचनंहृष्टोरामस्तमब्रवीत् ॥ किमुच्यतेत्वयाराजन्वचःसीताकथान्वितम् ॥२८॥
सुग्रीवस्त्वब्रवीद्वाक्यंदेवदृष्टाऽवनीसुता ॥ हनूमत्प्रमुखाःसर्वेप्रविष्टामधुकाननम् ॥ २९ ॥ भक्षयंतिस्मसकलंताडयंतिस्मरक्षिणः ॥ अ
कृत्वादेवकार्यंतेद्रष्टुंमधुवनंमम ॥ ३० ॥ नसमर्थास्ततोदेवीदृष्टासीतेतिनिश्चितम् ॥ रक्षिणोवोभयंमास्तुगत्वाब्रूतममाज्ञया ॥ ३१ ॥
वानरानंगदमुखानानयध्वंममांतिकम् ॥ श्रुत्वासुग्रीववचनंमत्वातेवायुवेगतः ॥ ३२ ॥ हनूमत्प्रमुखानूचुर्गच्छतेश्वरशासनात् ॥ द्रष्टुमि
च्छतिसुग्रीवःसरामोलक्ष्मणान्वितः ॥ ३३ ॥ युष्मानतीवहृष्टास्तेत्वरयंतिमहाबलाः ॥ तथेत्यंबरमासाद्ययुस्तेवानरोत्तमाः ॥ ३४ ॥
हनूमंतंपुरस्कृत्ययुवराजंतथांगदम् ॥ रामसुग्रीवयोरग्रेनिपेतुर्भुविसत्वरम् ॥ ३५ ॥ हनूमान्राघवंप्राहदृष्टासीतानिरामया ॥ साष्टांगंप्रणि
पत्याग्रेरामंपश्चाद्धरीश्वरम् ॥ ३६ ॥ कुशलंप्राहराजेंद्रजानकीत्वांशुचाऽन्विता ॥ अशोकवनिकामध्येशिंशपामूलमाश्रिता ॥ ३७ ॥

कारयतइतिशेषः । इत्युक्तामममांतिकंमत्समीपंतानानयध्वम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अतीवहृष्टास्तेरामसुग्रीवलक्ष्मणाःयुष्मान्स्वसमीपागमनायत्वरयंति
॥ ३४ ॥ ३५ ॥ भूसंबंधोत्तरंराघवाश्वासनायपूर्वंदृष्टासीतेत्याह । ततःक्रमेणरामसुग्रीवौप्रणिपत्य ॥ ३६ ॥ जानकीकुशलंप्राहेत्याह । शुचाशोकेन ॥ ३७ ॥

आयास्यतीतिच्छेदः ॥ ३२ ॥ ततोयुद्धंत्वदभिलषितंभवेत् ॥ ३३ ॥ महामानःप्रीतिपूर्वकोममेदमित्युपादेयमित्याभिमानः ॥ ३४ ॥ सर्वेवानरयू
थपाःपश्यंतुदग्धपुच्छमेनमितिशेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ किंचित्नगरदाहम् ॥ ३९ ॥ सूक्ष्मोभूत्वाबंधान्निःसृतःततःपुनरपिपर्वताकारो
बभूवततोगोपुरंपुरद्वारमुत्प्लुत्य ॥ ४० ॥ तत्रविद्यमानमेकंस्तंभम् । कार्यशेषंलंकादाहरूपम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ हातातेत्यादिक्रंदमानाः प्रासादशिखरे

अतोवधसमंकिंचिदन्यच्चिंतयवानरे ॥ सचिन्होगच्छतुहरिर्यंदृष्ट्वायास्यतिद्रुतम् ॥ ३२ ॥ रामःसुग्रीवसहितस्ततोयुद्धंभवेत्तव ॥
विभीषणवचःश्रुत्वारावणोऽप्येतदब्रवीत् ॥ ३३ ॥ वानराणांहिलांगूलेमहामानोभवेत्किल ॥ अतोवस्त्रादिभिःपुच्छंवेष्टयित्वाप्रयत्न
तः ॥ ३४ ॥ वन्हिनायोजयित्वैनंभ्रामयित्वापुरेऽभितः ॥ विसर्जयतपश्यंतुसर्वेवानरयूथपाः ॥ ३५ ॥ तथेतिशणपट्टैश्चवस्त्रैरन्यैरने
कशः ॥ तैलाक्तैर्वेष्टयामासुर्लांगूलंमारुतेर्दृढम् ॥ ३६ ॥ पुच्छाग्रेकिंचिदनलंदीपयित्वाऽथराक्षसाः ॥ रज्जुभिःसुदृढंबद्ध्वाधृत्वातंबलि
नोऽसुराः ॥ ३७ ॥ समंताद्भ्रामयामासुश्चोरोऽयमितिवादिनः ॥ तूर्यघोषैर्घोषयंतस्ताडयंतोमुहुर्मुहुः ॥ ३८ ॥ हनूमतापितत्सर्वंसो
ढंकिंचिच्चिकीर्षुणा ॥ गत्वातुपश्चिमद्वारसमीपंतत्रमारुतिः ॥ ३९ ॥ सूक्ष्मोबभूवबंधेभ्योनिःसृतःपुनरप्यसौ ॥ बभूवपर्वताकारस्ततउ
त्प्लुत्यगोपुरम् ॥ ४० ॥ तत्रैकंस्तंभमादायहत्वातान्राक्षिणःक्षणात् ॥ विचार्यकार्यशेषंसप्रासादाग्राद्गृहाद्गृहम् ॥ ४१ ॥ उत्प्लुत्यो
त्प्लुत्यसंदीप्तपुच्छेनमहताकपिः ॥ ददाहलंकामखिलांसाट्टप्रासादतोरणाम् ॥ ४२ ॥ हातातपुत्रनाथेतिक्रंदमानाःसमंततः ॥ व्या
प्ताःप्रासादशिखरेऽप्यारूढादैत्ययोषितः ॥ ४३ ॥ देवताइवदृश्यंतेपतंत्यःपावकेऽखिलाः ॥ विभीषणगृहंत्यक्त्वासर्वंभस्मीकृतंपुरम् ॥
॥ ४४ ॥ ततउत्प्लुत्यजलधौहनुमान्मारुतात्मजः ॥ लांगूलंमज्जयित्वांतः स्वस्थचित्तोबभूवसः ॥ ४५ ॥ वायोःप्रियसखित्वाच्चसीतयाप्रा
र्थितोऽनलः ॥ नददाहहरेःपुच्छंबभूवात्यंतशीतलः ॥ ४६ ॥

आरूढाअपिव्याप्तावह्निनेतिशेषः ॥ ४३ ॥ वह्नौपतंत्योदेवताइवदृश्यंते ॥ ४४ ॥ जलधौतत्समीपेउत्प्लुत्यांतःसमुद्रमध्येलांगूलंमज्जयित्वास्वस्थचित्तो
बभूव ॥ ४५ ॥ वायोःप्रियामित्रत्वात्सीताप्रार्थनेनचानलोऽग्निर्वायुपुत्रस्यहरेःपुच्छंनददाह । तावन्मात्रमेवनकिंत्वत्यंतंशीतलश्चबभूव ॥ ४६ ॥

शिरोरत्नंदत्वाचित्रकूटगिरिस्थंकाकवृत्तमप्याह ॥ ५३ ॥ ततःसन्देशमाहेतिशेषः । तमाह । अश्रुपूर्णाक्षीति । यन्मेयत्किंचिद्दुरुक्तंदुर्वचोभाषितंतत्क्षमस्व तदज्ञभावेनाज्ञतयामयाभाषितम् अतोयथामांरामोऽस्माद्दुःखात्तारयेत्तथाकृपान्वितःकुरुइतिलक्ष्मणंब्रूहीत्यन्वयः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ महतादुःखेनावृता । आसीदितिशेषः । सर्वमेववृत्तांतंवदतामयापिसाआश्वासिता ॥ ५६ ॥ प्रियांरावणस्येतिशेषः ॥ ५७ ॥ उत्पाटयउत्पाटितवृक्षांकृत्वा ॥ ५८ ॥ पुनरप्यगमं । त्वत्समीपमितिशेषः । प्रहृष्टधीःप्रहृष्टचेताः ॥ ५९ ॥ प्रत्युपकारिणःमांप्रतिकृतोपकारस्य ॥ ६० ॥ सर्वस्वमालिंगनम् ॥ ६१ ॥ सःजगत्कर्तृ

इत्युक्त्वासाशिरोरत्नंचूडापाशेस्थितंप्रियम् ॥ दत्वाकाकेनयद्वृत्तंचित्रकूटगिरौपुरा ॥ ५३ ॥ तदप्याहाश्रुपूर्णाक्षीकुशलंब्रूहिराघवम् ॥ लक्ष्मणंब्रूहिमेकिंचिद्दुरुक्तंभाषितंपुरा ॥ ५४ ॥ तत्क्षमस्वाज्ञभावेनभाषितंकुलनंदन ॥ तारयेन्मांयथारामस्तथाकुरुकृपान्वितः ॥५५॥ इत्युक्त्वारुदतीसीतादुःखेनमहतावृता ॥ मयाप्याश्वासितारामवदतासर्वमेवते ॥ ५६ ॥ ततःप्रस्थापितोरामत्वत्समीपमिहागतः ॥तदागमनवेलायामशोकवनिकांप्रियाम् ॥ ५७ ॥ उत्पाट्यराक्षसांस्तत्रबहून्हत्वाक्षणादहम् ॥ रावणस्यसुतंहत्वारावणेनाभिभाष्यच ॥५८॥ लंकामशेषतोदग्ध्वापुनरप्यगमंक्षणात् ॥ श्रुत्वाहनुमतोवाक्यंरामोऽत्यंतप्रहृष्टधीः ॥५९॥ हनूमंस्तेकृतंकार्यंदेवैरपिसुदुष्करम् ॥ उपकारंनपश्यामितवप्रत्युपकारिणः ॥ ६० ॥ इदानींतेप्रयच्छामिसर्वस्वंममामारुते ॥ इत्यालिंग्यसमाकृष्यगाढंवानरपुंगवम् ॥ ६१ ॥ सार्द्रनेत्रोरघुश्रेष्ठःपरांप्रीतिमवापसः ॥ हनूमंतमुवाचेदंराघवोभक्तवत्सलः ॥ ६२ ॥ परिरंभोहिमेलोकेदुर्लभःपरमात्मनः ॥ अतस्त्वंममभक्तोऽसिप्रियोऽसिहरिपुंगव ॥ ६३ ॥ यत्पादपद्मयुगलंतुलसीदलाद्यैःसंपूज्यविष्णुपदवीमतुलांप्रयांति ॥ तेनैवकिंपुनरसौपरिरब्धमूर्तीरामेणवायुतनयःकृतपुण्यपुंजः ॥ ६४ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेसुंदरकांडेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥

सुंदरकांडेसर्गाःपंचैवाध्यात्मिकशब्दिते ॥ प्रोक्तास्त्रीणिशतानिश्लोकास्त्रिभुवनपापहराः ॥ अ० ५ श्लो० ३०० ॥

त्वादिपरमैश्वर्यवान् ॥ ६२ ॥ आलिंगनस्यसर्वस्वत्वमुपपादयन्नाह । परिरंभइति । यतस्त्वंममभक्तोऽसिअतस्त्वयायंलब्धइतिशेषः ॥६३॥ कृतपुण्यपुंजोवायुतनयः तेनैवरामेणपरिरब्धमूर्तिः । अतुलांपदवींप्रयांतीतिकिंपुनर्वक्तव्यमितिशेषः॥ ६४॥ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणःपुत्रस्यश्रीरामवर्मणःकृतौअध्यात्मरामायणसेतौसुंदरकांडेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥

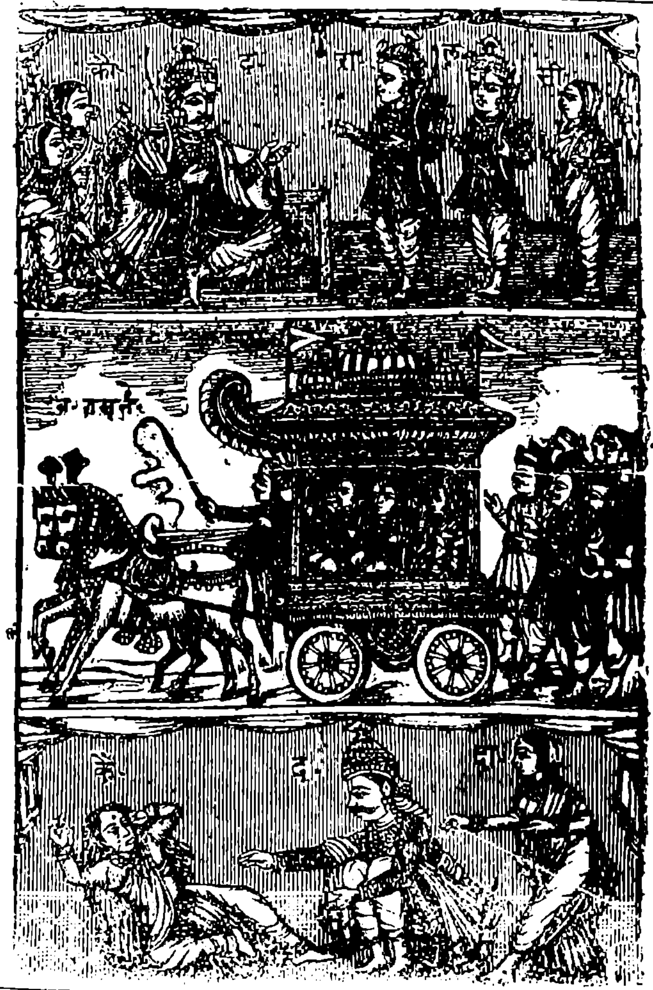

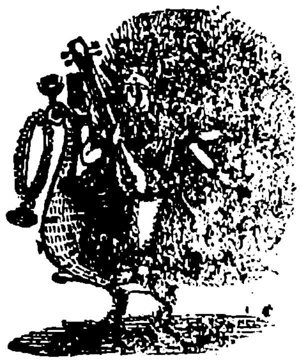

हाइतिशोकव्यंजकमात्रम् ॥ ३८ ॥ जन्मारभ्यतवकथांब्रुवतामयासूक्ष्मरूपेणवृक्षशाखांतरेस्थित्वाशनैराश्वासितेत्यन्वयः ॥ ३९ ॥ अत्यर्थंविस्तारेणदंड कागमनादिकथोक्तेतिशेषः। त्वयिरहितेदेशांतरंगतेसतिजानक्यादशाननेनहरणमित्यन्वयः ॥ ४० ॥ वालिनिबर्हणंतद्वधंकृत्वायथासुग्रीवेणमैत्रीसफला कृतेतिशेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ सःयेनोक्तंसइत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥४७॥तेनअंगुलीयकलाभेनराघवस्यात्मसेवकइत्यतिविश्वस्ता राक्ष

राक्षसीभिःपरिवृतानिराहाराकृशाप्रभो ॥ हारामरामरामेतिशोचंतीमलिनांबरा ॥ ३८ ॥ एकवेणीमयादृष्टाशनैराश्वासिताशुभा ॥ वृक्ष शाखांतरेस्थित्वासूक्ष्मरूपेणतेकथाम् ॥ ३९ ॥ जन्मारभ्यतवात्यर्थंदंडकागमनंतथा ॥ दशाननेनहरणंजानक्यारहितेत्वयि ॥ ४० ॥ सुग्रीवेणयथामैत्रींकृत्वावालिनिवर्हणम् ॥ मार्गणार्थंचवैदेह्याःसुग्रीवेणविसर्जिताः ॥ ४१ ॥ महाबलामहासत्वाहरयोजितकाशिनः॥गताः सर्वत्रसर्वेवैतत्रैकोऽहमिहागतः ॥ ४२ ॥ अहंसुग्रीवसचिवोदासोऽहंराघवस्यहि ॥ दृष्टायज्जानकीभाग्यात्प्रयासःफलितोऽद्यमे ॥ ४३ ॥ इत्युदीरितमाकर्ण्यसीताविस्फारितेक्षणा ॥ केनवाकर्णपीयूषंश्रावितंमेशुभाक्षरम् ॥ ४४ ॥ यदिसत्यंतदायातुमद्दर्शनपथंतुसः॥ ततोऽ हंवानराकारःसूक्ष्मरूपेणजानकीम् ॥ ४५ ॥ प्रणम्यप्रांजलिर्भूत्वादूरादेवस्थितःप्रभो ॥ पृष्टोऽहंसीतयाकस्त्वमित्यादिबहुविस्तरम् ॥ ॥ ४६ ॥ मयासर्वंक्रमेणैवविज्ञापितमरिंदम ॥ पश्चान्मयार्पितंदेव्यैभवद्दत्तांगुलीयकम् ॥ ४७ ॥ तेनमामतिविश्वस्तावचनंचेदमब्रवीत् ॥ यथादृष्टास्मिहनुमन्पीड्यमानादिवानिशम् ॥ ४८ ॥ राक्षसीनांतर्जनैस्तत्सर्वंकथयराघवे ॥ मयोक्तंदेविरामोऽपित्वच्चिंतापरिनिष्ठितः ॥ ४९ ॥ परिशोचत्यहोरात्रंत्वद्वार्तांनाधिगम्यसः ॥ इदानीमेवगत्वाहंस्थितिंरामायतेब्रुवे ॥ ५० ॥ रामःश्रवणमात्रेणसुग्रीवेणसलक्ष्म णः ॥ वानरानीकपैःसार्धमागमिष्यतितेंऽतिकम् ॥ ५१ ॥ रावणंसकुलंहत्वानेष्यतित्वांस्वकंपुरम् ॥ अभिज्ञांदेहिमेदेवियथामां विश्वसेद्विभुः ॥ ५२ ॥

सीनांतर्जनैःपीड्यमानायथादृष्टास्मि तत्सर्वंपीडनंराघवेकथय ॥ ४८ ॥ त्वच्चिंतापरिनिष्ठितःत्वच्चिंतायांस्थितः ॥ ४९ ॥ त्वद्वार्तांनाधिगम्यअहोरात्रंपरि शोचति। त्वामितिशेषः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ विश्वसेत्सत्यंजानकींदृष्ट्वाआगतइतिविश्वसेदित्यर्थः ॥ ५२ ॥

अथ श्रीमदध्यात्मरामायणेऽयोध्याकाण्डप्रारंभः॥

इदमध्यात्मरामायणसुंदरकाण्डं मुम्बय्यां श्रीकृ-
ष्णदासात्मजेन खेमराजेन स्वकीये 'श्रीवेङ्कटेश्वर'
यन्त्रालयेऽङ्कित्वा प्रकाशितम्. संवत् १९५२,
शके १८१७, सन् १८९५.

॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे सुंदरकाण्डः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीमदध्यात्मरामायणे युद्धकांडप्रारम्भः ॥

प्रतीकारंतन्नाशोपायम् ॥ १६ ॥ दिव्यत्वेनत्रिकूटशिखरस्थत्वेनचेतरासाध्यत्वम् ॥ १७ ॥ प्राकारोनगरवेष्टनभित्तिः परिखाःप्राकारसंलग्नाःप्राकाराद्बहि
र्देशस्थाःखाताः ॥ १८ ॥ वाप्यःस्वल्पजलाशयाःअवतरणसोपानसहिताःकूपविशेषाः ॥ १९ ॥ सहस्रशस्तिष्ठंतीतिशेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
संक्रमाःपरिबद्धाःसर्वप्रवेशायोग्यामार्गाः मेचेष्टितंमत्कृतोव्यवहारः ॥ २३ ॥ २४ ॥ संक्रमानाशिताःप्राकारपातनेनपूरयित्वासर्वप्रवेशयोग्याःकृताः॥ २५॥

ज्ञात्वातस्यप्रतीकारंकरिष्यामिकपीश्वर ॥ श्रुत्वारामस्यवचनंहनूमान्विनयान्वितः ॥ १६ ॥ उवाचप्रांजलिर्देवयथादृष्टंब्रवीमिते ॥
लंकादिव्यापुरीदेवत्रिकूटशिखरेस्थिता ॥ १७ ॥ स्वर्णप्राकारसहितास्वर्णाट्टालकसंयुता ॥ परिखाभिःपरिवृतापूर्णाभिर्निर्मलोद
कैः ॥ १८ ॥ नानोपवनशोभाढ्यादिव्यवापीभिरावृता ॥ गृहैर्विचित्रशोभाढ्यैर्मणिस्तंभमयैःशुभैः ॥ १९ ॥ पश्चिमद्वारमासाद्यग
जवाहाःसहस्रशः ॥ उत्तरेद्वारितिष्ठंतिसाश्ववाहाःसपत्तयः ॥ २० ॥ तिष्ठंत्यर्बुदसंख्याकाः प्राच्यामपितथैवच ॥ रक्षिणोराक्षसावी
राद्वारंदक्षिणमाश्रिताः ॥ २१ ॥ मध्यकक्षेप्यसंख्यातागजाश्वरथपत्तयः ॥ रक्षयंतिसदालंकांनानास्त्रकुशलाः प्रभो ॥ २२ ॥ संक्र
मैर्विविधैर्लंकाशतघ्नीभिश्चसंयुता ॥ एवंस्थितेऽपिदेवेशशृणुमेतत्रचेष्टितम् ॥ २३ ॥ दशाननबलौघस्यचतुर्थांशोमयाहतः ॥ दग्ध्वालं
कांपुरींस्वर्णप्रासादोधर्षितोमया ॥ २४ ॥ शतघ्न्यःसंक्रमाश्चैवनाशितामेरघूत्तम ॥ देवत्वद्दर्शनादेवलंकाभस्मीकृताभवेत् ॥ २५ ॥
प्रस्थानंकुरुदेवेशगच्छामोलवणांबुधेः ॥ तीरंसहमहावीरैर्वानरौघैःसमंततः ॥ २६ ॥ श्रुत्वाहनूमतोवाक्यमुवाचरघुनंदनः ॥ सुग्रीवसैनि
कान्सर्वान्प्रस्थानायाभिनोदय ॥ २७ ॥ इदानीमेवविजयोमुहूर्तःपरिवर्तते ॥ अस्मिन्मुहूर्तेगत्वाहंलंकांराक्षससंकुलाम् ॥२८॥ सप्राकारां
सुदुर्धर्षांनाशयामिसरावणाम् ॥ आनेष्यामिचसीतांमेदक्षिणाक्षिस्फुरत्यधः ॥ २९ ॥ प्रयातुवाहिनीसर्वावानराणांतरस्विनाम् ॥
रक्षंतुयूथपाःसेनामग्रेपृष्ठेचपार्श्वयोः ॥ ३० ॥ हनूमंतमथारुह्यगच्छाम्यग्रेंऽगदंततः ॥ आरुह्यलक्ष्मणोयातुसुग्रीवत्वंमयासह ॥ ३१ ॥

लवणांबुधेस्तीरंगच्छामइत्यन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ विजयोऽन्वर्थनामा ॥ २८ ॥ सुतरांदुर्धर्षामपिनाशयामि ॥ २९ ॥ यूथपाःजांबवदाद्याः॥ ३०॥
त्वंमयासह । याहीतिशेषः ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ सेनापाःसेनापालाः ॥ ३३ ॥ वारणेंद्राःगजेंद्राः ॥ ३४ ॥ क्ष्वेलंतःक्ष्वेलाःयुद्धार्थंगच्छतांशूराणांगतिविशेषाः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ हरिभ्यांहनूमदंगदाभ्याम् नक्षत्रसदृशाअन्येहरयः । हनूमदंगदयोरत्युच्चत्वादंबरस्थचंद्रसूर्योपमा ॥ ३७ ॥ आवृत्त्यआच्छाद्य प्रस्फोटयंतःशौर्यावेशकृतभूम्याघातेनपादपानुद्वहंतः । हस्तैर्युद्धार्थमितिशेषः ॥ ३८ ॥ सर्वत्रयावद्दर्शनपथदेशे ॥ ३९ ॥ नअसज्जतआसक्तानाभूत् अविश्रमंजगामेतियावत् ॥ ४० ॥

गजोगवाक्षोगवयोमैंदोद्विविदएवच ॥ नलोनीलःसुषेणश्चजांववांश्चतथापरे ॥ ३२ ॥ सर्वेगच्छंतुसर्वत्रसेनापाःशत्रुघातिनः ॥ इत्याज्ञाप्यहरीन्रामःप्रतस्थेसहलक्ष्मणः ॥ ३३ ॥ सुग्रीवसहितोहर्षात्सेनामध्यगतोविभुः ॥ वारणेंद्रनिभाःसर्वेवानराःकामरूपिणः ॥ ३४ ॥ क्ष्वेलंतःपरिगर्जंतोजग्मुस्तेदक्षिणांदिशम् ॥ भक्षयंतोययुःसर्वेफलानिचमधूनिच ॥ ३५ ॥ ब्रुवंतोराघवस्याग्रेहनिष्यामोऽद्यरावणम् ॥ एवंतेवानरश्रेष्ठागच्छंत्यतुलविक्रमाः ॥ ३६ ॥ हरिभ्यामुह्यमानौतौशुशुभातेरघूत्तमौ ॥ नक्षत्रैःसेवितौयद्वच्चंद्रसूर्याविवांबरे ॥ ३७ ॥ आवृत्त्यपृथिवींकृत्स्नांजगाममहतीचमूः ॥ प्रस्फोटयंतःपुच्छाग्रानुद्वहंतश्चपादपान् ॥ ३८ ॥ शैलानारोहयंतश्चजग्मुर्मारुतवेगतः ॥ असंख्याताश्चसर्वत्रवानराःपरिपूरिताः ॥ ३९ ॥ हृष्टास्तेजग्मुरत्यर्थंरामेणपरिपालिता ॥ गताचमूर्दिवारात्रंकचिन्नासज्जतक्षणम् ॥ ॥ ४० ॥ काननानिविचित्राणिपश्यन्मलयसह्ययोः ॥ तेसह्यंसमतिक्रम्यमलयंचतथागिरिम् ॥ ४१ ॥ आययुश्चानुपूर्व्येणसमुद्रंभीमनिःस्वनम् ॥ अवतीर्यहनूमंतंरामःसुग्रीवसंयुतः ॥ ४२ ॥ सलिलाभ्याशमासाद्यरामोवचनमब्रवीत् ॥ आगताःस्मोवयंसर्वेसमुद्रंमकरालयम् ॥ ४३ ॥ इतोगंतुमशक्यंनोनिरुपायेनवानराः ॥ अत्रसेनानिवेशोऽस्तुमंत्रयामोऽस्यतारणे ॥ ४४ ॥ श्रुत्वारामस्यवचनंसुग्रीवःसागरांतिके ॥ सेनांन्यवेशयत्क्षिप्रंरक्षितांकपिकुंजरैः ॥ ४५ ॥

तेवानराः ॥ ४१ ॥ आनुपूर्व्येणक्रमेणआययुःप्राप्ताः । हनूमंतंहनूमतः । पंचम्यर्थेआर्षीद्वितीया । सुग्रीवयुतोरामः ॥ ४२ ॥ सलिलसमीपंप्राप्यसुग्रीवंप्रतिरामोवचनमब्रवीदित्यन्वयः । आगताःप्राप्ताः स्मः ॥ ४३ ॥ निरुपायेनउपायंविना अस्यतारणेअस्यसमुद्रस्यतरणे । स्वार्थेणिच् । मंत्रयामः । उपायमितिशेषः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

विषेदुःदुःखिताबभूवुः । महोन्नतैस्तरंगैराढ्यंसंपन्नम् ॥४६॥ गगनाकारम् । विपुलत्वेनतत्सादृश्यम् । दुःखितावानराःकथंतरिष्यामइत्यादेःइतिचिंताकु
लाइत्यनेनान्वयः ॥ ४७ ॥ अयैवहंतव्योहंतुमर्हः ॥ ४८ ॥ दुःखेनमहतावृतःआसीदितिशेषः । तत्रहेतुः । कार्यमानुषःकायार्थंमानुषःनाटितमानुष्यत्वः ।
एवंचेदंदुःखादितस्यनटनमेवेतिभावः ॥ ४९ ॥ वस्तुतोनतस्यदुःखादिइत्याह । अद्वितीयइति । द्वितीयाद्वैभयंभवति । इतिश्रुतेस्तस्यनदुःखादीतिभावः ।
तदुपपादकंचिदात्मैकइति । अनेकचेतनकल्पनेगौरवात्सोऽद्वितीयएकइतिभावः । किंच योरामस्यस्वरूपंतत्त्वतःतत्त्वमस्यादिवाक्यतोजानातिसोऽपिदुःखा
दिभयतोमुच्यते । स्वयमानंदस्वरूपस्यभगवतोनदुःखादिइतिकिंवक्तव्यमितिभावः । दुःखादीत्यत्रादिशब्दग्राह्यमाह । दुःखेति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ तत्त्वज्ञ

तेपश्यंतोविषेदुस्तंसागरंभीमदर्शनम् ॥ महोन्नततरंगाढ्यंभीमनक्रभयंकरम् ॥ ४६ ॥ अगाधंगगनाकारंसागरंवीक्ष्यदुःखिताः ॥ तरि
ष्यामःकथंघोरंसागरंवरुणालयम् ॥४७॥ हंतव्योस्माभिरद्यैवरावणोराक्षसाधमः ॥ इतिचिंताकुलाःसर्वेरामपार्श्वेव्यवस्थिताः ॥४८॥ रामः
सीतामनुस्मृत्यदुःखेनमहतावृतः॥विलप्यजानकींसीतांवहुधाकार्यमानुषः॥४९॥ अद्वितीयश्चिदात्मैकःपरमात्मासनातनः॥ यस्तुजाना
तिरामस्यस्वरूपंतत्त्वतोजनः॥५०॥तंनःस्पृशतिदुःखादिकिमुतानंदमव्ययम्॥दुःखहर्षभयक्रोधलोभमोहमदादयः॥५१॥ अज्ञानलिंगा
न्येतानिकुतःसंतिचिदात्मनि॥देहाभिमानिनोदुःखंनादेहस्यचिदात्मनः॥५२॥ संप्रसादेद्वयाभावात्सुखमात्रंहिदृश्यते॥बुद्ध्याद्यभावात्सं
शुद्धेदुःखंतत्रनदृश्यते ॥ अतोदुःखादिकंसर्वंबुद्धेरेवनसंशयः ॥५३॥ रामःपरात्मापुरुषःपुराणोनित्योदितोनित्यसुखोनिरीहः॥ तथापि
मायागुणसंगतोऽसौसुखीवदुःखीवविभाव्यतेऽबुधैः ॥५४ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकांडेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥

मपितानिकुतोनस्पृशंतीत्यत्रहेतुमाह । अज्ञानलिंगानीति । तस्यतत्त्वज्ञानेननाशादितिभावः । चिदात्मनिसर्वथाऽज्ञानरहितेतानिकुतःसंतिकथंभवंतीत्यर्थः ।
तदेवदार्ढ्यायपुनराह । देहेति ॥ ५२ ॥ तस्यसुखरूपत्वेहेतुमाह । संप्रसादेइति । सुषुप्तावित्यर्थः । द्वयाभावाद्वितीयाभावात् । ननुशुद्धेऽपिदुःखंकुतोनत
त्राह । बुद्ध्याद्यभावादिति । यतोबुद्धिरहितेतत्रनदृश्यते । अतोबुद्धेरेवतत्सर्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ नित्योदितत्वेननाशराहित्यम् । अबुधैर्मायागुणैःसंगतःत
त्संगतत्वेभ्रमकल्पितःसुखीवदुःखीवचविभाव्यते ॥५४॥ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिविरुदावलीविराजमानस्य हिम्मतिवर्मणःपुत्रस्यश्रीराम
वर्मणःकृतावध्यात्मरामायणसेतौयुद्धकांडेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ यथावदिति ॥ १ ॥ यदन्येनमनसास्मर्तुमपिनशक्यमित्यन्वयः ॥ २ ॥ धर्षयितुमशोकवनिकादिनाशेन ॥ ३ ॥ सुग्रीवस्येदृशइति । भृत्यइतिशेषः ॥ ४ ॥ कपीश्वरःसुग्रीवः ॥ ५ ॥ जानक्याःपरिमार्गणरूपंकार्यमनेनसुकृतंसम्यक्कृतम् । एवंहनुमंतंस्तुत्वाप्रकृतमाह । समुद्रमित्यादि । यतः सीदतीव ॥ ६ ॥ अतःकथमित्यादि ॥ ७ ॥ ८ ॥ यतश्चिताकार्यविनाशिनीअतस्तांत्यज ॥ ९ ॥ त्वत्प्रियनिमित्तंपावकंप्रवेष्टुमपिसमुद्युक्तान् ॥ १० ॥

श्रीमहादेवउवाच ॥ यथावद्भाषितंवाक्यंश्रुत्वारामोहनूमतः ॥ उवाचानंतरंवाक्यंहर्षेणमहतावृतः ॥ १ ॥ कार्यंकृतंहनुमतादेवैरपिसुदुष्करम् ॥ मनसापियदन्येनस्मर्तुंशक्यंनभूतले ॥ २ ॥ शतयोजनविस्तीर्णंलंघयेत्कःपयोनिधिम् ॥ लंकांचराक्षसैर्गुप्तांकोवाधर्षयितुंक्षमः ॥ ३ ॥ भृत्यकार्यंहनुमताकृतंसर्वमशेषतः ॥ सुग्रीवस्येदृशोलोकेनभूतोनभविष्यति ॥ ४ ॥ अहंचरघुवंशश्चलक्ष्मणश्चकपीश्वरः ॥ जानक्यादर्शनेनाद्यरक्षिताःस्मोहनूमता ॥ ५ ॥ सर्वथासुकृतंकार्यंजानक्याःपरिमार्गणम् ॥ समुद्रंमनसास्मृत्वासीदतीवमनोमम ॥ ६ ॥ कथंनक्रझषाकीर्णंसमुद्रंशतयोजनम् ॥ लंघयित्वारिपुंहन्यांकथंद्रक्ष्यामिजानकीम् ॥ ७ ॥ श्रुत्वातुरामवचनंसुग्रीवः प्राहराघवम् ॥ समुद्रंलंघयिष्यामोमहानक्रझषाकुलम् ॥ ८ ॥ लंकांचविधमिष्यामोहनिष्यामोऽद्यरावणम् ॥ चिंतांत्यजरघुश्रेष्ठचिंताकार्यविनाशिनी ॥ ९ ॥ एतान्पश्यमहासत्वाञ्छूरान्वानरपुंगवान् ॥ त्वत्प्रियार्थंसमुद्युक्तान्प्रवेष्टुमपिपावकम् ॥ १० ॥ समुद्रतरणेबुद्धिंकुरुष्वप्रथमंततः ॥ दृष्ट्वालंकांदशग्रीवोहतइत्येवमन्महे ॥ ११ ॥ नहिपश्याम्यहंकंचित्त्रिषुलोकेषुराघव ॥ गृहीतधनुषोयस्तेतिष्ठेदभिमुखोरणे ॥ १२ ॥ सर्वथानोजयोरामभविष्यतिनसंशयः ॥ निमित्तानिचपश्यामितथाभूतानिसर्वशः ॥ १३ ॥ सुग्रीववचनंश्रुत्वाभक्तिवीर्यसमन्वितम् ॥ अंगीकृत्याब्रवीद्रामोहनूमंतंपुरःस्थितम् ॥ १४ ॥ येनकेनप्रकारेणलंघयामोमहार्णवम् ॥ लंकास्वरूपंमेब्रूहिदुःसाध्यंदेवदानवैः ॥ १५ ॥

प्रथमंसमुद्रतरणविषयंनिश्चयमातिष्ठेत्यर्थः । लंकादर्शनोत्तरकालमस्माभीरावणोहतइत्येवमन्महे एषएवास्माकंनिश्चयइत्यर्थः ॥ ११ ॥ कंचित्कमपि ॥ ॥ १२ ॥ निमित्तानिशकुनानि ॥ १३ ॥ १४ ॥ येनकेनप्रकारेणसमुद्रशोषणेनसेतुनावादेवदानवैर्दुःसाध्यंयोद्धुंप्रवेष्टुंचेतिशेषः ॥ १५ ॥

यत्कर्मत्वयारब्धंतत्केवलंस्वात्मनाशाय । आरंभकालएवनाशःप्रसक्तःपरंतुभाग्याज्जीवितोऽसियत्तदारामेणनदृष्टोसि ॥ १४ ॥ जीवन्नायासीत्यत्रहेतुभूतंरामस्वरूपमाह । रामोनेति ॥ १५ ॥ त्वयाआनीतेतिच्छेदः ॥ १६ ॥ विषपिंडमिवतत्सदृशम् आगीर्यनिगीर्यमहामीनोयथापश्चात्तप्यतितथात्वयाजानकीआनीता । अथकिंवाभविष्यतीतिपश्चात्तप्स्यसेइतिशेषः ॥१७॥ सर्वंसमंकरिष्यामि । पराक्रमेणेतिभावः ॥ १८ ॥ १९ ॥ एकतानःतन्मात्रविषयध्यानवान् । देवारिंरावणंप्रणम्योपतत्समीपेभ्रातृत्वादुपविष्टः ॥ २० ॥ कुंभश्रवणः कुंभकर्णः आदिनेंद्रजित् मत्तप्रमत्तान् । अतिशयेनमत्तानित्यर्थः । कामा

आरब्धंयत्त्वयाकर्मस्वात्मनाशायकेवलम् ॥ नदृष्टोऽसितदाभाग्यात्त्वंरामेणमहात्मना ॥१४॥ यदिपश्यतिरामस्त्वांजीवन्नायासिरावण ॥ रामोनमानुषोदेवःसाक्षान्नारायणोऽव्ययः ॥ १५ ॥ सीताभगवतीलक्ष्मीरामपत्नीयशस्विनी ॥ राक्षसानांविनाशायत्वयानीतासुमध्यमा ॥ १६ ॥ विषपिंडमिवागीर्यमहामीनोयथातथा ॥ आनीताजानकीपश्चात्त्वयाकिंवाभविष्यति ॥ १७ ॥ यद्यप्यनुचितंकर्मत्वयाकृतमजानता ॥ सर्वंसमंकरिष्यामिस्वस्थचित्तोभवप्रभो ॥१८॥ कुंभकर्णवचः श्रुत्वावाक्यमिंद्रजिदब्रवीत् ॥ देहिदेवममानुज्ञांहत्वारामंसलक्ष्मणम् ॥ सुग्रीवंवानरांश्चैवपुनर्यास्यामितेंऽतिकम् ॥ १९ ॥ तत्रागतोभागवतप्रधानोविभीषणोबुद्धिमतांवरिष्ठः ॥ श्रीरामपादद्वयएकतानःप्रणम्यदेवारिमुपोपविष्टः ॥२०॥ विलोक्यकुंभश्रवणादिदैत्यान्मत्तप्रमत्तानतिविस्मयेन ॥ विलोक्यकामातुरमप्रमत्तोदशाननंप्राहविशुद्धबुद्धिः ॥ २१ ॥ नकुंभकर्णेंद्रजितौचराजंस्तथामहापार्श्वमहोदरौतौ ॥ निकुंभकुंभौचतथातिकायःस्थातुंनशक्तायुधिराघवस्य ॥ २२ ॥ सीताभिधानेनमहाग्रहेणग्रस्तोऽसिराजन्नचतेविमोक्षः ॥ तामेवसत्कृत्यमहाधनेनदत्वाभिरामायसुखीभवत्वम् ॥ २३ ॥ यावन्नरामस्यशिताः शिलीमुखालंकामभिव्याप्यशिरांसिरक्षसाम् ॥ छिंदंतितावद्रघुनायकस्यभोस्तांजानकींत्वंप्रतिदातुमर्हसि ॥२४॥

तुरंदशाननंविलोक्यप्राह ॥ २१ ॥ कुंभकर्णेंद्रजितौयस्ययुधिस्थातुंनशक्तौतौप्रसिद्धौमहापार्श्वमहोदरावपिनशक्तौ तथानिकुंभकुंभातिकायाअपिनशक्ताः । अन्येषांकागणनेतिभावः ॥ २२ ॥ नचतेविमोक्षःततोमहाग्रहादितिशेषः । महाधनेनरत्नादिना ॥ २३ ॥ अभिव्याप्येत्यनेनयुगपत्सर्वदेशावच्छेदेनशिरश्छेदसूचनम् । तेनपराक्रमातिशयवर्णनम् । तांरक्षःकुलस्यकालरात्रिरूपाम् ॥ २४ ॥

हरींद्रतुल्याःमहासिंहसदृशायावन्नविनाशयंतितावत्ततःप्राक्देहीत्यन्वयः ॥२५॥ सुरेंद्रैःकुबेरादिभिः देवराजःइंद्रः नमृत्योःलोकंगतोऽपीतिशेषः ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ दैत्योरावणः मद्दत्तैर्भोगैःभोगसाधनैः ॥ २८ ॥ प्रतीपंप्रतिकूलम् ॥ २९ ॥ कृतघ्नत्वादेवानार्येण । अत्रार्थांतरन्यासमाह । विनाशमिति ॥ ॥ ३० ॥ योऽन्योनिशाचरएवंविधंवाक्यंब्रूयात्तंतस्मिन्क्षणेएववचनकथनकालएवहन्मि । त्वंतुभ्रातृत्वाद्धननायोग्यइतितवधिक्कारएववधइत्याह । धिगि त्यादि ॥ ३१ ॥ परुषंधिगितिवचनम् ॥ ३२ ॥ रावणंप्रतिवचोऽब्रवीदित्यन्वयः । यदब्रवीत्तदाह । मेति । यद्यपिप्रियवादिनमेवमाम् ॥ ३३ ॥ त्वंधि

यावन्नगाभाःकपयोमहाबलाहरींद्रतुल्यानखदंष्ट्रयोधिनः ॥ लंकांसमाक्रम्यविनाशयंतितेतावद्द्रुतंदेहिरघूत्तमायताम् ॥ २५ ॥ जीवन्न रामेणविमोक्ष्यसेत्वंगुप्तःसुरेंद्रैरपिशंकरेण ॥ नदेवराजांकगतोनमृत्योः पाताललोकानपिसंप्रविष्टः ॥ २६ ॥ शुभंहितंपवित्रंचविभीषणव चःखलः ॥ प्रतिजग्राहनैवासौम्रियमाणइवौषधम् ॥ २७ ॥ कालेननोदितोदैत्योविभीषणमथाब्रवीत् ॥ मद्दत्तभोगैःपुष्टांगोमत्समी पेवसन्नपि ॥२८॥ प्रतीपमाचरत्येषममैवहितकारिणः॥ मित्रभावेनशत्रुर्मेजातोनास्त्यत्रसंशयः ॥ २९ ॥ अनार्येणकृतघ्नेनसंगतिर्मेनयु ज्यते ॥ विनाशमभिकांक्षंतिज्ञातीनांज्ञातयःसदा ॥ ३० ॥ योऽन्यस्त्वेवंविधंब्रूयाद्वाक्यमेकंनिशाचरः ॥ हन्मितस्मिन्क्षणेएवधिक्त्वां रक्षःकुलाधमम् ॥ ३१ ॥ रावणेनैवमुक्तःसन्परुषंसविभीषणः ॥ उत्पपातसभामध्याद्गदापाणिर्महाबलः ॥ ३२ ॥ चतुर्भिर्मंत्रिभिःसार्धंगग नस्थोऽब्रवीद्वचः ॥ क्रोधेनमहताविष्टोरावणंदशकंधरम् ॥ माविनाशमुपैहित्वंप्रियवादिनमेवमाम् ॥ ३३ ॥ धिक्करोषितथा पित्वंज्येष्ठोभ्रातापितुःसमः ॥ कालोराघवरूपेणजातोदशरथालये ॥ ३४ ॥ कालीसीताभिधानेनजाताजनकनंदिनी ॥ तावु भावागतावत्रभूमेर्भारापनुत्तये ॥ ३५ ॥ तेनैवप्रेरितस्त्वंतुनशृणोषिहितंमम ॥ श्रीरामःप्रकृतेः साक्षात्परस्तात्सर्वदास्थितः ॥ ३६ ॥

क्करोषितथापिपितुःसमोज्येष्ठोभ्रातात्वमितितवहितंब्रवीमिइतिशेषः । तदाह । कालइति । सर्वसंहर्तेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ कालीसर्वसंहारेसहायभूताशक्तिः ॥ ॥ ३५ ॥ तेनैवरामेणअंतर्यामित्वादितिभावः । स्वकर्तव्यनिर्वाहार्थंतवतथाप्रेरणेतितात्पर्यम् । अंतर्यामित्वमेवतस्यव्युत्पादयति । श्रीरामइति । प्रकृतेः साक्षाद्द्रष्टेत्यर्थः । एवंचप्रकृतिकार्यद्रष्टृत्वमर्थात्सिद्धम् । तत्किंप्रकृतिसंबद्धस्तथासतितद्धर्मलेपापत्तिर्हरिद्रादिसंबंधाद्वस्त्रस्येवेत्यतआह । परस्तात्सर्वदेति । पंकपद्मन्यायेनतद्धर्मासंबद्धः ॥ ३६ ॥

प्रकृतिद्रष्टृत्वमेवाह । बहिरिति । समोनतुन्यूनाधिकभावेनापिवैषम्येण । यथाकर्मफलप्रदत्वादितिभावः । वस्तुतस्तद्व्यतिरिक्तंनैवकिंचित्सदस्तीत्याह । नामेति । यत्किंचित्सत्त्वेननामादिप्रतीयतेतत्सर्वंतन्मयत्वादेवतथाप्रतीतिविषयइतिभावः ॥ ३७ ॥ एकस्यानेकरूपत्वंदृष्टांतेनसाधयति । यथेति ॥३८॥ दार्ष्टांतिकेयोजयति । पंचेति । अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयाःपंचकोशाः । आदिनाभूतादीनि। तत्रान्नमयःस्थूलशरिरम् ततःक्रमेणसूक्ष्माअन्ये। दृष्टांतांतरमाह । नीलेति ॥३९॥ सएषःरामः स्वमायागुणाःसत्त्वादयस्तेर्बिंबितायस्मिन्नितिविग्रहः तेषुप्रतिबिंबितइतिवा ॥ ४० ॥ तत्ररजोगुणप्रतिबिंबे प्रधानपुरुषावित्याह । प्रधानेति । प्रधानंपरिणामि पुरुषःस्वभोगापवर्गार्थंतत्प्रवर्तकइत्युभाभ्यांसृष्टिः । तमोगुणप्रतिबिंबंकालइत्याह । कालरूपेणेति । कलनांसंहारम् । अर्थात्सत्त्वगुणप्रतिबिंबितोव्यक्तमित्युच्यते । सचांतर्यामितयासर्वपालकोदुर्ज्ञेयतयाचाव्यक्तमितिभावः ॥ ४१ ॥ तत्रकालरूपीसंहारप्रधा

बहिरंतश्चभूतानांसमःसर्वत्रसंस्थितः ॥ नामरूपादिभेदेनतत्तन्मयइवामलः ॥ ३७ ॥ यथानानाप्रकारेषुवृक्षेष्वेकोमहानलः ॥ तत्तदाकृतिभेदेनभिद्यतेज्ञानचक्षुषाम् ॥ ३८ ॥ पंचकोशादिभेदेनतत्तन्मयइवावभौ ॥ नीलपीतादियोगेननिर्मलः स्फटिकोयथा ॥ ३९ ॥ सएवनित्यमुक्तोऽपिस्वमायागुणबिंबितः ॥ कालःप्रधानंपुरुषोऽव्यक्तंचेतिचतुर्विधः ॥ ४० ॥ प्रधानपुरुषाभ्यांसजगत्कृत्स्नंसृजत्यजः ॥ कालरूपेणकलनांजगतःकुरुतेऽव्ययः ॥ ४१ ॥ कालरूपीसभगवान्नामरूपेणमायया ॥ ४२ ॥ ब्रह्मणाप्रार्थितोदेवस्त्वद्वधार्थमिहागतः॥ तदन्यथाकथंकुर्यात्सत्यसंकल्पईश्वरः ॥ ४३ ॥ हनिष्यतित्वांरामस्तुसपुत्रबलवाहनम् ॥ हन्यमानंनशक्नोमिद्रष्टुंरामेणरावण ॥ ४४ ॥

नइदानींरामइत्याह । कालेति ॥ ४२ ॥ ननुसर्वसमस्यभगवतोमद्वधेकथंप्रवृत्तिरतआह । ब्रह्मणेति । परिपालनानुगुण्येनदुष्टनिग्रहेऽपिनसमत्वहानिः । कर्मानुरूपफलदातृत्वमेवतस्यसमत्वम् । तदननुरूपफलदानेहितस्यवैषम्यमापद्येत । नचतदस्तियथानेकेषुकर्मानुरूपफलदोराजासर्वेषुसमइत्येवव्यवह्रियतेनतुविषमइतिभावः । अन्यथाकारणाभावेहेतुः सत्यसंकल्पत्वम् ॥ ४३ ॥ हनिष्यतीति । सत्यसंकल्पत्वादेवेतिभावः । नन्वेवमवश्यंभाविनिमद्वधेतवगमनेनकिं तत्राह । हन्यमानमिति । हेरावणत्वांस्वामिबुद्धिविषयंस्वीयत्वबुद्धिविषयंचराक्षसकुलंहन्यमानंद्रष्टुंनशक्नोमिअतस्त्वयिराक्षसकुलेचतांबुद्धिंविहायरामेवानरेषुचोक्तबुद्धिंकृत्वाराघवंगच्छामि । तथाबुद्धिकृतमेवचदुःखमितिभावः ॥ ४४ ॥

॥१२८॥

लंकायामिति । दैवतैर्वापिदैवतैरपीत्यर्थः । वापादपूरणे ॥ १ ॥ २ ॥ अक्षंहत्वेत्यनुकर्षः ॥ ३ ॥ स्वस्थइत्यनेनभवत्कृतांगवैकृतराहित्यंसूचितम् ॥ ४ ॥ यत्कृतंसन्मेहितंभवेत्तन्मंत्रयध्वमित्यन्वयः ॥ ५ ॥ लोकजितःइंद्रादिलोकजयिनः ॥ ६ ॥ तदेवाह । इंद्रस्त्विति । पत्तनेपुरेकुबेरंजित्वापुष्पकमानीयभुज्यत इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ यदायमोजितस्तदाकालदंडादपिभयंनाभूत्तत्कुतोमानुषाद्भयमितिभावः । सर्वेऽपिराक्षसाइत्यस्यत्वदधीनाइतिशेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ नोऽस्मा

लंकायांरावणोदृष्ट्वाकृतंकर्महनूमता ॥ दुष्करंदैवतैर्वापिह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः ॥ १ ॥ आहूयमंत्रिणःसर्वानिदंवचनमब्रवीत् ॥ हनूमता कृतंकर्मभवद्भिर्दृष्टमेवतत् ॥ २ ॥ प्रविश्यलंकांदुर्धर्षांदृष्ट्वासीतां दुरासदाम् ॥ हत्वाचराक्षसान्वीरानक्षंमंदोदरीसुतम् ॥ ३ ॥ दग्ध्वा लंकामशेषेणलंघयित्वाचसागरम् ॥ युष्मान्सर्वानतिक्रम्यस्वस्थोऽगात्पुनरेवसः ॥ ४ ॥ किंकर्तव्यमितोऽस्माभिर्यूयंमंत्रविशारदाः ॥ मंत्रयध्वंप्रयत्नेनयत्कृतंमेहितंभवेत् ॥ ५ ॥ रावणस्यवचःश्रुत्वाराक्षसास्तमथाब्रुवन् ॥ देवशंकाकुतोरामात्तवलोकजितोरणे ॥ ६ ॥ इंद्र स्तुबद्धानिक्षिप्तःपुत्रेणतवपत्तने ॥ जित्वाकुबेरमानीयपुष्पकंभुज्यतेत्वया ॥ ७ ॥ यमोजितःकालदंडाद्भयंनाभूत्तवप्रभो ॥ वरुणोहुं कृतेनैवजितःसर्वेऽपिराक्षसाः ॥ ८ ॥ मयोमहासुरोभीत्याकन्यांदत्वास्वयंतव ॥ त्वद्वशेवर्ततेऽद्यापिकिमुतान्येमहासुराः ॥ ९ ॥ हनू मद्धर्षणंयत्तुतदवज्ञाकृतंचनः ॥ वानरोऽयंकिमस्माकमस्मिन्पौरुषदर्शने ॥ १० ॥ इत्युपेक्षितमस्माभिर्धर्षणंतेनकिंभवेत् ॥ वयंप्रमत्ताः किंतेनवंचिताःस्मोहनूमता ॥ ११ ॥ जानीमोयदितंसर्वेकथंजीवन्गमिष्यति ॥ आज्ञापयजगत्कृत्स्नमवानरममानुषम् ॥ १२ ॥ कृत्वाया स्यामहेसर्वेप्रत्येकंवानियोजय ॥ कुंभकर्णस्तदाप्राहरावणंराक्षसेश्वरम् ॥ १३ ॥

कंयातदवज्ञातस्मिन्नवज्ञातत्कृतमित्यर्थः । अवज्ञाकारणमाहुः । अयंवानरः किमस्माकम् । करिष्यतीतिशेषः । अस्मिन्वानरेपौरुषस्यदर्शनेकिंफलंतत् ॥ १० ॥ इतीत्यादि । धर्षणंतेनकिंभवेदिति । तस्योपेक्षाभावेइत्यादि । अयंकिं कःपदार्थः इतिवयंप्रमत्तास्तेनप्रमादेनहनूमतावंचिताः ॥ ११ ॥ यदितंजा नीमः अयमेवंरूपइतियदिजानीमइत्यर्थः । गमिष्यति गतःस्यादित्यर्थेआर्षम् ॥ १२ ॥ सर्वानाज्ञापयएकैकंवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अभयमितिच्छेदः ॥ ११ ॥ नन्वेवंविधेभ्योऽभयदानंनोचितमितिचेत्तत्राह । सकृदेवेति । तवास्मीतिप्रपन्नायअंगीकृतवते याचते । [1]शत्रंतम् । अभयमिति शेषः । सर्वभूतेभ्यः सर्वप्राणिभ्यः । निकृष्टायापीतिशेषः । तादृशायाप्यभयंददामीतिमेव्रतम् । तत्रास्मैअभयादानेमेव्रतभंगःस्यादितिनकिंचिद्वाच्यमिति भावः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ रामंश्याममित्यादिध्यानप्रकारः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अथस्तौति । नमस्तेइति ॥ १७ ॥ १८ ॥ जगदिति । यतोवाइमानिभूतानिजायंते येनजातानिजीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंति इतिश्रुतिबोधितजगत्स्थित्युत्पत्तिनाशकारणायेत्यर्थः । त्रैलोक्यगुरवेअंतर्यामितयेतिभावः ।

अतोमयाऽभयंदत्तंशीघ्रमानयराक्षसम् ॥ ११ ॥ सकृदेवप्रपन्नायतवास्मीतिचयाचते ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योददाम्येतद्व्रतंमम ॥ १२ ॥ रामस्यवचनंश्रुत्वासुग्रीवोहृष्टमानसः ॥ विभीषणमथानाय्यदर्शयामासराघवम् ॥१३॥ विभीषणस्तुसाष्टांगंप्रणिपत्यरघूत्तमम् ॥ हर्षगद्गदयावाचाभक्त्याचपरयान्वितः ॥ १४ ॥ रामंश्यामंविशालाक्षंप्रसन्नमुखपंकजम् ॥ धनुर्बाणधरंशांतंलक्ष्मणेनसमन्वितम् ॥ १५ ॥ कृतांजलिपुटोभूत्वास्तोतुंसमुपचक्रमे ॥ १६ ॥ विभीषणउवाच ॥ नमस्तेरामराजेंद्रनमःसीतामनोरम ॥ नमस्तेचंडकोदंडनमस्तेभक्तवत्सल ॥ १७ ॥ नमोऽनंतायशांतायरामायामिततेजसे ॥ सुग्रीवमित्रायचतेरघूणांपतयेनमः ॥ १८ ॥ जगदुत्पत्तिनाशानांकारणायमहात्मने ॥ त्रैलोक्यगुरवेऽनादिगृहस्थायनमोनमः ॥ १९ ॥ त्वमादिर्जगतांरामत्वमेवस्थितिकारणम् ॥ त्वमंतेनिधनस्थानंस्वेच्छाचारस्त्वमेवहि ॥ २० ॥ चराचराणांभूतानांवहिरंतश्चराघव ॥ व्याप्यव्यापकरूपेणभवान्भातिजगन्मयः ॥ २१ ॥ त्वन्माययाहृतज्ञानानष्टात्मानोविचेतसः ॥ गतागतंप्रपद्यंतेपापपुण्यवशात्सदा ॥ २२ ॥

अनादिगृहस्थायसदामायागृहिण्यास्वशक्तिरूपयायुतायेत्यर्थः ॥ १९ ॥ तदेवपुनःस्पष्टमाह । त्वमादिरिति । उत्पत्तिकारणस्थानमित्यर्थः । निधनस्थानं लयस्थानम् एवंचोत्पत्त्यादयोऽपित्वद्विवर्तभूताएवनातिरिक्ताइतिसूचितम् । स्वेच्छाचारत्वेननपराधीनत्वंसूचितम् ॥ २० ॥ व्याप्यव्यापकरूपेणेति । यथामहामत्स्यस्याल्पमत्स्योव्याप्यः ॥ २१ ॥ हृतज्ञानास्त्वद्रूपंजगदितिज्ञानहीनाः अतएवनष्टात्मानः अतएवनष्टकंठचामीकरवत्अज्ञातंस्वस्वरूपंयेषांते अतएवविचेतसःविरुद्धेप्रवृत्तिमार्गेचेतोयेषांते गतागतंजन्ममरणरूपंसंसारम् ॥ २२ ॥

१ शतृप्रत्ययान्तं ‘ याचत ’ इत्याकारकं रूपमित्यर्थः । छान्दसं परस्मैपदम् ।

यावदन्यविषयरहितेनज्ञानस्वरूपभवद्विषयचित्तेनभवान्नज्ञायते तावज्जगत्सत्यंभातित्वत्स्वरूपज्ञानेतुत्वमेवसर्वरूपेणैवभासीतिज्ञानेतुभासमानस्यजगतोमि थ्यात्वंभाति । यथायावच्छुक्तिकास्वरूपेणनज्ञायतेतावत्तत्रभातरजतंसत्यमितिभातिशुक्तिकाज्ञानेतुतन्मिथ्येतिज्ञायतेतद्वत् ॥ २३ ॥ तदेवदार्ढ्यायपुन राह । त्वदज्ञानादिति । युक्ताःतत्रैवसत्यत्वाभिमानेनलीनचित्ताः रमंतेप्रीत्याभुंजंते अंतेवियोगेदुःखप्रदान् ॥ २४ ॥ त्वमेवसर्वरूपइत्याह । त्वमिति ॥ २५ ॥ अणीयान्सर्वथादुर्ज्ञेयत्वात् । स्थूलतरःविभुत्वात् । मातापितृवत्सर्वत्रसमःपालनेइत्याह । त्वंपितेत्यादि ॥ २६ ॥ अच्युतःकयापिश क्त्याच्युतोहीनोन । अनेनसर्वशक्तिमत्त्वम् । अव्ययःव्ययोऽत्रवृद्ध्यपक्षयस्तद्रहितः । त्वंपाणीति ॥ अपाणिपादोजवनोग्रहीता इतिश्रुतेः ॥ २७ ॥ विपरीतक्रमेणश्रोतेत्यायुक्तिः । कोशेभ्यःअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयेभ्यःपंचकोशेभ्योव्यतिरिक्तस्तद्दोषास्पृष्टः निर्गुणःस्वतोनिर्गुणइत्यर्थः ।

तावत्सत्यंजगद्भातिशुक्तिकारजतंयथा ॥ यावन्नज्ञायतेज्ञानचेतसानान्यगामिना ॥ २३ ॥ त्वदज्ञानात्सदायुक्ताःपुत्रदारगृहादिषु ॥ रमं तेविषयान्सर्वानंतेदुःखप्रदान्विभो ॥ २४ ॥ त्वमिंद्रोऽग्निर्यमोरक्षोवरुणश्चतथानिलः ॥ कुबेरश्चतथारुद्रस्त्वमेवपुरुषोत्तम ॥ २५ ॥ त्वमणोरप्यणीयांश्चस्थूलात्स्थूलतरःप्रभो ॥ त्वंपितासर्वलोकानांमाताधातात्वमेवहि ॥ २६ ॥ आदिमध्यांतरहितःपरिपूर्णोऽच्युतोऽ व्ययः ॥ त्वंपाणिपादरहितश्चक्षुःश्रोत्रविवर्जितः ॥ २७ ॥ श्रोताद्रष्टाग्रहीताचजवनस्त्वंखरान्तकः ॥ कोशेभ्योव्यतिरिक्तस्त्वंनिर्गुणोनि रुपाश्रयः ॥ २८ ॥ निर्विकल्पोनिर्विकारोनिराकारोनिरीश्वरः ॥ षड्भावरहितोऽनादिःपुरुषःप्रकृतेःपरः ॥ २९ ॥ माययागृह्यमाणस्त्वं मनुष्यइवभाव्यसे ॥ ज्ञात्वात्वांनिर्गुणमजंवैष्णवामोक्षगामिनः ॥ ३० ॥

मायासंबंधात्तुगुणवानिव निरुपाश्रयःआधारांतररहितः ॥ २८ ॥ निर्विकल्पःवस्तुतोनिर्धर्मकत्वान्निर्विकल्पकज्ञानस्यैवविषयोनसविकल्पकस्येतिभावः । अतएवनिराकारःत्वत्पूज्यस्येश्वरांतरस्याभावान्निरीश्वरः । उक्तंनिर्विकारत्वंविवृणोति । षड्भावरहितइति । जायतेऽस्तिविपरिणमतेवर्धतेऽपक्षीयतेनश्यती तिनिरुक्तौषड्भावविकारहीनः अतएवानादिः जगत्तुत्वद्विवर्तएवेतिभावः । प्रकृतिसंबंधादपितेनविकारइत्याह । प्रकृतेःपरःतद्दोषगुणासंस्पृष्टइत्यर्थः ॥ ॥ २९ ॥ नन्वीदृशस्यममग्रहणंकुतस्तत्राह । माययेति । इदंत्वद्दर्शनंमायैव । तदेवाह । मनुष्यइवेति । एवंमायिकस्यास्यतवरूपस्यज्ञानान्नमुक्तिः किंतुपूर्वोक्तरूपज्ञानादेवेत्याह । ज्ञात्वेति । तज्ज्ञानकारणंचात्रमायिकेतवरूपेभक्तिरित्येतज्ज्ञानमपिपरंपरयातदुपयोगीतिभावः ॥ ३० ॥

तदेवाह । अहमिति । भक्तिरूपांनिःश्रेणींप्राप्यज्ञानयोगाख्यंसौधंपूर्वोक्तज्ञानयोगाख्यंसौधम् ॥ ३१ ॥ सर्वविधभक्त्यपेक्षयानतिरूपाभक्तिरेवमुख्येतिध्वन
यन्नाह । नमइति ॥ ३२ ॥ वांछितंवरंवृणीष्वयतोऽहंवरदोस्मीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ कृतकृत्यत्वम् सर्वधर्मजनककर्मकृतत्वमतएवधन्यत्वम् । भगवद्दर्श
नस्यसर्वधर्मरूपत्वमितिभावः । कृतकार्यत्वंचधातूनामनेकार्थत्वात्प्राप्तसकलप्राप्यत्वम् प्राप्यंचसकलधर्मफलम् । तदेवाह । त्वत्पादेति । मुक्तिर्हिसर्वपुण्य
फलम् ॥ ३४ ॥ तदेवाह । नास्तीति ॥ ३५ ॥ कर्मकृतोबंधःसंसारस्तन्नाशफलंभक्तिलक्षणंकरणंयस्यतादृशंत्वद्विषयज्ञानंदेहि । एवंफलंसंप्रार्थ्यतस्यका

अहंत्वत्पादसद्भक्तिनिःश्रेणींप्राप्यराघव ॥ इच्छामिज्ञानयोगाख्यंसौधमारोढुमीश्वर ॥ ३१ ॥ नमःसीतापतेरामनमःकारुणिकोत्तम ॥
रावणारेनमस्तुभ्यंत्राहिमांभवसागरात् ॥ ३२ ॥ ततःप्रसन्नःप्रोवाचश्रीरामोभक्तवत्सलः ॥ वरंवृणीष्वभद्रंतेवांछितंवरदोऽस्म्यहम् ॥ ३३ ॥
॥ विभीषणउवाच ॥ धन्योऽस्मिकृतकृत्योऽस्मिकृतकार्योऽस्मिराघव ॥ त्वत्पाददर्शनादेवविमुक्तोऽस्मिनसंशयः ॥ ३४ ॥ नास्तिमत्स
दृशोधन्योनास्तिमत्सदृशःशुचिः ॥ नास्तिमत्सदृशोलोकेरामत्वन्मूर्तिदर्शनात् ॥ ३५ ॥ कर्मबंधविनाशायत्वज्ज्ञानंभक्तिलक्षणम् ॥
त्वद्ध्यानंपरमार्थंचदेहिमेरघुनन्दन ॥ ३६ ॥ नयाचेरामराजेंद्रसुखंविषयसंभवम् ॥ त्वत्पादकमलेसक्ताभक्तिरेवसदास्तुमे ॥ ३७ ॥
ओमित्युक्त्वापुनःप्रीतोरामःप्रोवाचराक्षसम् ॥ शृणुवक्ष्यामितेभद्ररहस्यंममनिश्चितम् ॥ ३८ ॥ मद्भक्तानांप्रशांतानांयोगिनांवीतरागिणाम् ॥
हृदयेसीतयानित्यंवसाम्यत्रनसंशयः ॥ ३९ ॥ तस्मात्त्वंसर्वदाशांतः सर्वकल्मषवर्जितः ॥ मांध्यात्वामोक्ष्यसेनित्यंघोरसंसारसागरात् ॥ ४० ॥
स्तोत्रमेतत्पठेद्यस्तुलिखेद्यःशृणुयादपि ॥ मत्प्रीतयेममाभीष्टंसारूप्यंसमवाप्नुयात् ॥ ४१ ॥ इत्युक्त्वालक्ष्मणंप्राहश्रीरामोभक्तभक्तिमान् ॥
पश्यत्विदानीमेवैषममसंदर्शनेफलम् ॥ ४२ ॥

रणंविनाऽसंभवात्तत्कारणीभूतांभक्तिंप्रार्थयते । त्वद्ध्यानमिति । एतदेवमुख्याभक्तिरित्यर्थः । परमार्थंपरमउत्कृष्टोमोक्षार्थःप्रयोजनंपरंपरयायस्य ॥ ३६ ॥
तदेवपुनराह । नयाचेइति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मद्भक्तानामिति । सर्वथातवध्यानविषयोभवामीतिभावः ॥ ३९ ॥ शांतःजितेंद्रियःअतएवसर्वपापहीनः ॥
॥ ४० ॥ ४१ ॥ ममसंदर्शनेफलंतज्जन्यंफलंमोक्षरूपंकालांतरभवंतिष्ठतु । इदानींसांप्रतमेवैहिकंपश्यतु ॥ ४२ ॥

॥ ४५ ॥ विसृज्यसर्वमित्यनेनवैराग्यमुक्तम् । भगवद्भजनेतस्यमुख्यांगत्वात् ॥ परिपूर्णोमनसिभावोमानसोमनोरथोयस्यसः भगवद्भजनंकार्यमिमितितस्य
सार्वदिकोमनोरथः ॥ ४६ ॥ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरण०युद्धकांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ विभीषणइति ॥ १ ॥ ते दारहर्तूरावणस्याह
मनुजोनाम्नाविभीषणइत्यन्वयः ॥ २ ॥ भ्रात्रारावणेनाहंनिरस्तःधिक्कृतः अविदितात्मनः अविदितस्वस्वरूपस्य ॥ ३ ॥ प्रेषयसत्कृत्यप्रेषयेत्यर्थः । काल
रूपस्यतवपाशःअंतर्यामितयाप्रेरणातदधीनतांप्राप्तः ॥ ४ ॥ अश्रवणमात्रमेवनकिंत्वधिकमपीत्याह । हंतुमिति । भयात् तद्भयात्संसारेएववैराग्येणतस्मादे

त्वांराक्षसंकुलंकृत्स्नंततोगच्छामिराघवम् ॥ मयियातेसुखीभूत्वारमस्वभवनेचिरम् ॥ ४५ ॥ विभीषणोरावणवाक्यतःक्षणाद्विसृज्यस
र्वंसपरिच्छदंगृहम् ॥ जगामरामस्यपदारविंदयोःसेवाभिकांक्षीपरिपूर्णमानसः ॥ ४६ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्ध
कांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ ॥ विभीषणोमहाभागश्चतुर्भिर्मंत्रिभिःसह ॥ आगत्यगगनेरामसंमुखेसमवस्थितः ॥
॥ १ ॥ उच्चैरुवाचभोःस्वामिन्रामराजीवलोचन ॥ रावणस्यानुजोऽहंतेदारहर्तुर्विभीषणः ॥ २ ॥ नाम्नाभ्रात्रानिरस्तोऽहंत्वामेवशरणंग
तः ॥ हितमुक्तंमयादेवतस्यचाविदितात्मनः ॥ ३ ॥ सीतांरामायवैदेहींप्रेषयेतिपुनःपुनः ॥ उक्तोऽपिनशृणोत्येषकालपाशवशंगतः ॥
॥ ४ ॥ हंतुंमांखड्गमादायप्राद्रवद्राक्षसाधमः ॥ ततोऽचिरेणसचिवैश्चतुर्भिःसहितोभयात् ॥ ५॥ त्वामेवभवमोक्षायमुमुक्षुःशरणंगतः ॥
विभीषणवचःश्रुत्वासुग्रीवोवाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ विश्वासार्होनतेराममायावीराक्षसाधमः ॥ सीताहर्तुर्विशेषेणरावणस्यानुजोबली ॥
॥ ७ ॥ मंत्रिभिःसायुधैरस्मान्विवरेनिहनिष्यति ॥ तदाज्ञापयमेदेववानरैर्हन्यतामयम् ॥ ८ ॥ ममैवंभातितेरामबुद्ध्याकिंनिश्चितंवद ॥
श्रुत्वासुग्रीववचनंरामःसस्मितमब्रवीत्॥९॥यदीच्छामिकपिश्रेष्ठलोकान्सर्वान्सहेश्वरान् ॥ निमिषार्धेनसंहन्यांसृजामिनिमिषार्धतः॥१०॥

वमोक्षायतदिच्छावान्त्वांशरणंगतइत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ सीताहर्तुरनुजइतिविशेषणविश्वासार्होनेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ विवरेऽन्येनयुद्धासक्त्यादिरूपेछि
द्रे ॥ ८ ॥ ममैवंबुद्धिःतवबुद्ध्यांतःकरणेनकिंनिश्चितंतद्वदेत्यर्थः ॥ ९ ॥ यदीच्छामीति । अनेनसत्यसंकल्पईश्वरोहमितिसूचितम्न । सहेश्वरान् ।
अत्रेश्वराइंद्रायाः ॥ १० ॥

१ सर्वदाभवः । संततमनुवर्तमान इत्यर्थः ।

मेस्वामिनःश्रीरामचंद्रस्यभार्यांहृत्वाक्कयास्यसीतिब्रूहीत्यन्वयः । शुकमन्वरक्षयत् । वानरैःसुग्रीवइतिशेषः । अयमत्राशयः । शुकवचनात्सुग्रीवस्यभेदायोग्यत्वंनिर्णीयविशकलितंस्थितेषुवानरेषुस्वनगरघातस्यैतैरशक्यत्वंसमुद्रव्यवधानान्निर्णीयघातादिमाकरोत्विति ॥ ५८ ॥ शार्दूलोदर्शनमात्रेनियुक्तोनतुसुग्रीवभेदनेइतितस्याग्रहणम् ॥ ५९ ॥ कपिबलस्यातिमहत्त्वश्रवणमात्रेणदीर्घचिंतापरत्वंरावणस्येत्यनेनशौर्यहानिःसूचिता ॥ ६० ॥

ब्रूहिमेरामचन्द्रस्यभार्यांहृत्वाक्कयास्यसि ॥ ततोरामाज्ञयाधृत्वाशुकंबद्धान्वरक्षयत् ॥ ५८ ॥ शार्दूलोऽपिततःपूर्वंदृष्ट्वाकपिबलंमहत्॥ यथावत्कथयामासरावणायसराक्षसः ॥ ५९ ॥ दीर्घचिंतापरोभूत्वानिःश्वसन्नासमंदिरे ॥ ततःसमुद्रमावेक्ष्यरामोरक्तांतलोचनः ॥ ६० ॥ पश्यलक्ष्मणदुष्टोऽसौवारिधिर्मामुपागतम् ॥ नाभिनंदतिदुष्टात्मादर्शनार्थंममानघ ॥ ६१ ॥ जानातिमानुषोऽयंमेकिंकरिष्यतिवानरैः ॥ अद्यपश्यमहाबाहोशोषयिष्यामिवारिधिम् ॥ ६२ ॥ पादेनैवगमिष्यंतिवानराविगतज्वराः ॥ इत्युक्त्वाक्रोधताम्राक्षआरोपितधनुर्धरः ॥ ॥ ६३ ॥ तूणीराद्बाणमादायकालाग्निसदृशप्रभम् ॥ संधायचापमाकृष्यरामोवाक्यमथाब्रवीत् ॥ ६४ ॥ पश्यंतुसर्वभूतानिरामस्यशरविक्रमम् ॥ इदानींभस्मसात्कुर्यांसमुद्रंसरितांपतिम् ॥६५॥ एवंब्रुवतिरामेतुसशैलवनकानना ॥ चचालवसुधाद्यौश्चदिशश्चतमसावृताः ॥ ॥ ६६ ॥ चुक्षुभेसागरोवेलांभयाद्योजनमत्यगात् ॥ तिमिनक्रझषामीनाः [1]प्रतप्ताःपरितत्रसुः ॥ ६७ ॥ एतस्मिन्नंतरेसाक्षात्सागरोदिव्यरूपधृक् ॥ दिव्याभरणसंपन्नःस्वभासाभासयन्दिशः ॥ ६८ ॥

उपागतंस्वतटंप्राप्तम् । अनभिनंदनेचिह्नमाह । दर्शनार्थमिति । नायातीतिशेषः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ आरोपितेति । आरोपितज्यंधनुर्धरतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥ कालाग्नीति । कालाग्नितुल्यकांतिंसंधायधनुषियोजयित्वेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ भस्मसात्कुर्यांभस्मसात्करोमीत्यर्थः ॥ ६५ ॥ तमसावृताआसन्निितिशेषः॥ ६६ ॥ सागरक्षोभमेवाह । योजनंवेलामत्यगात्अतिक्रांतः वेलामारभ्ययोजनपर्यंतंसजलोदेशःशुष्कोजातइत्यर्थः । प्रतप्ताःजलौष्ण्यवशात् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

१–जलापगमप्रदेशावस्थानेन जलजीवनत्वात्तदभावेन सूर्यकिरणतापाद्रामचन्द्रप्रतापतपनाच्च प्रतप्ताः । इति मे भाति ।

उपायनंरत्नानिपादयोःक्षिप्त्वा ॥ ६९ ॥ प्रणिपत्यचराममाहइत्यन्वयः ॥ ७० ॥ स्वस्यशीघ्रमनागमनेहेतुमाह । जडइति । जडःतमआच्छादितज्ञानः । एवंचत्वत्सृष्टस्वभावेनजडत्वेनमदनागमनमितिनमेदोषइतिभावः ॥ ७१ ॥ ननुतवजडत्वंकुतइतिचेत्तत्राह । स्थूलानीति । स्वभावतोजडान्येवभवतासृष्टानि । तामसाहंकारतस्त्वयातत्सृष्टेरितिभावः । अतस्त्वदाज्ञारूपंजडत्वंनलंघयंतिनत्यजंतीतितेष्वापोरूपंभूतमहमितिभावः ॥ ७२ ॥ तदेवाह । तामसादिति । अहमःअहंकारात् । कारणगुणाहिकार्यगुणानारभंत इतिभावः ॥ ७३ ॥ ननुनिर्गुणस्यममकथंभूतस्रष्टृत्वमतआह । निर्गुणइति । निर्गुणोनिराकारे

स्वांतःस्थदिव्यरत्नानिकराभ्यांपरिगृह्यसः ॥ पादयोःपुरतःक्षिप्त्वारामस्योपायनंबहु ॥ ६९ ॥ दंडवत्प्रणिपत्याहरामंरक्तांतलोचनम् ॥ त्राहित्राहिजगन्नाथरामत्रैलोक्यरक्षक ॥७०॥ जडोऽहंरामतेसृष्टःसृजतानिखिलंजगत् ॥ स्वभावमन्यथाकर्तुंकःशक्तोदेवनिर्मितम् ॥७१॥ स्थूलानिपंचभूतानिजडान्येवस्वभावतः ॥ सृष्टानिभवतैतानित्वदाज्ञांलंघयंतिन ॥ ७२ ॥ तामसादहमोरामभूतानिप्रभवंतिहि ॥ कारणानुगमात्तेषांजडत्वंतामसंस्वतः ॥ ७३ ॥ निर्गुणस्त्वंनिराकारोयदामायागुणान्प्रभो ॥ लीलयांगीकरोषित्वंतदावैराजनामवान् ॥ ॥ ७४ ॥ गुणात्मनोविराजश्चसत्वाद्देवावभूविरे ॥ रजोगुणात्प्रजेशाद्यामन्योर्भूतपतिस्तव ॥७५॥ त्वामहंमाययाच्छन्नंलीलयामानुषाकृतिम् ॥ ७६ ॥ जडबुद्धिर्जडोमूर्खःकथंजानामिनिर्गुणम् ॥ दंडएवहिमूर्खाणांसन्मार्गप्रापकःप्रभो ॥ ७७ ॥ भूतानाममरश्रेष्ठपशूनांलगुडोयथा ॥ शरणंतेव्रजामीशशरण्यंभक्तवत्सल ॥ अभयंदेहिमेरामलंकामार्गंददामिते ॥ ७८ ॥ रामउवाच ॥ अमोघोऽयंमहाबाणःकस्मिन्देशेनिपात्यताम् ॥ लक्षंदर्शयमेशीघ्रंबाणस्यामोघपातिनः ॥ ७९ ॥

ऽपिलीलयायदामायागुणानंगीकरोषितदास्रष्टृत्वाद्वैराजनामा । स्वार्थेऽण् ॥ ७४ ॥ तत्रकस्माद्गुणात्कस्यसृष्टिस्तत्राह । गुणात्मनोविराजइति । देवाअत्र सनकादयः प्रजेशामन्वायाइंद्राद्याश्च मन्योस्तमसः भूतपतिःसंहर्तारुद्रः ॥ ७५ ॥ माययाच्छन्नंछन्नात्मस्वरूपम् । तदेवाह । लीलयेति ॥ ७६ ॥ जडबुद्धिस्तमोवृतत्वात् । जडःस्वरूपेणापिजलरूपत्वात् । अतएवमूर्खःत्वांनिर्गुणंसर्वनियंतृपरमेश्वरत्वेनकथंजानामीत्यर्थः । इदानींतुत्वत्कृतदंडात्त्वत्स्वरूपंज्ञातमितिवदन् अर्थांतरन्यासमाह । दंडएवेति ॥ ७७ ॥ भूतानांप्राणिनाम् ॥ ७८ ॥ अमोघमनिष्फलंयथाभवतितथापातिनः ॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥ हेराम उत्तरप्रदेशेद्रुमकुल्यस्तदाख्यः ॥ ८१ ॥ तत्रतेषुपापात्मसु ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ब्रह्मणोलब्धवरत्वात् । अस्मिन्कार्येसेतुबंधनकार्ये ॥
॥ ८४ ॥ कीर्तिंसेतुबंधनकृतां याकीर्तिःसेवात्मिकादृष्टासतीसर्वलोकपापहर्त्री ॥ ८५ ॥ वानरैःसहेतिशेषः ॥ ८६ ॥ पर्वतपादपैःपर्वतैःपादपैश्च ॥८७॥
इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादि० युद्धकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सेतुमितिनिर्विघ्नत्वार्थंद्रष्टृणांपुण्यार्थंच । तदेवाह । लोक

रामस्यवचनंश्रुत्वाकरेदृष्ट्वामहाशरम् ॥ महोदधिर्महातेजाराघवंवाक्यमब्रवीत् ॥ ८० ॥ रामोत्तरप्रदेशेतुद्रुमकुल्यइतिश्रुतः ॥ प्रदेशस्त्त्रबहवःपापात्मानोदिवानिशम् ॥ ८१ ॥ बाधंतेमांरघुश्रेष्ठतत्रतेपात्यतांशरः ॥ रामेणसृष्टोबाणस्तुक्षणादाभीरमंडलम् ॥ ८२ ॥ हत्वापुनःसमागत्यतूणीरेपूर्ववत्स्थितः ॥ ततोऽब्रवीद्रघुश्रेष्ठंसागरोविनयान्वितः ॥ ८३ ॥ नलःसेतुंकरोत्वस्मिञ्जलेमेविश्वकर्मणः ॥ सुतोधीमान्समर्थोऽस्मिन्कार्येलब्धवरोहरिः ॥ ८४ ॥ कीर्तिंजानंतुतेलोकाःसर्वलोकमलापहाम् ॥ इत्युक्त्वाराघवंनत्वाययौसिंधुरदृश्यताम् ॥ ॥ ८५ ॥ ततोरामस्तुसुग्रीवलक्ष्मणाभ्यांसमन्वितः ॥ नलमाज्ञापयच्छीघ्रंवानरैःसेतुबंधने ॥८६॥ ततोऽतिहृष्टःप्लवगेंद्रयूथपैर्महानगेंद्रप्रतिमैर्युतोनलः ॥ बबंधसेतुंशतयोजनायतंसुविस्तृतंपर्वतपादपैर्दृढम् ॥ ८७ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सेतुमारभमाणस्तुतत्ररामेश्वरंशिवम् ॥ संस्थाप्यपूजयित्वाहरामोलोकहितायच ॥ १ ॥ प्रणमेत्सेतुबंधंयोदृष्ट्वारामेश्वरंशिवम् ॥ ब्रह्महत्यादिपापेभ्योमुच्यतेमदनुग्रहात् ॥२॥सेतुबंधेनरःस्नात्वादृष्ट्वारामेश्वरंहरम् ॥ संकल्पनियतोभूत्वागत्वावाराणसींनरः ॥ ३ ॥ आनीयगंगासलिलंरामेशमभिषिच्यच ॥ समुद्रेक्षिप्ततद्भारोब्रह्मप्रोप्नात्यसंशयम् ॥ ४ ॥ कृतानिप्रथमेनाह्नायोजनानिचतुर्दश ॥ द्वितीयेनतथाचाह्नायोजनानितुविंशतिः ॥ ५ ॥

हितायेचति ॥ १ ॥ तदेवस्पष्टयति । प्रणमेदिति ॥ २ ॥ संकल्पनियतःसंकल्पपूर्वमित्यर्थः । मध्येकार्यांतरमकुर्वन्नितियावत् ॥ ३ ॥ क्षिप्ततद्भारःजलानयनपात्रादिभारः ॥ ४ ॥ चतुर्दशयोजनानिसेतुयुक्तानिकृतानि ॥ ५ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ सचिवैश्चतुर्भिर्विभीषणसचिवैः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ मुख्यत्वेहेतुर्भक्त्यारामपरिग्रहात् ॥ ४७ ॥ परमात्मत्वेनसहायानपेक्षतासूचिता । अमाययाअच्छलेन ॥ ४८ ॥ दशग्रीवेणेति । अस्यांबरेइत्यादि (?) ॥ ४९ ॥ भ्रातरंवालिनाभ्रातृत्वव्यवहारस्यमैत्रीकरणोत्तरंकृतत्वेनतद्भ्रातृत्वाद्भ्रातृसदृशंत्वामित्यन्वयः । वनचारिणांवानराणाम् ॥ ५० ॥ अर्थविप्लवोमत्कृतोऽर्थनाशःअहंयद्राजपुत्रस्यभार्यामहरंतत्रतवकिंदुःखमितिशेषः ॥ ५१ ॥

लंकाराज्येऽभिषेक्ष्यामिजलमानयसागरात् ॥ यावच्चंद्रश्चसूर्यश्चयावत्तिष्ठतिमेदिनी ॥ ४३ ॥ यावन्ममकथालोकेतावद्राज्यंकरोत्वसौ ॥ इत्युक्त्वालक्ष्मणेनांबुह्यानाय्यकलशेनतम् ॥ ४४ ॥ लंकाराज्याधिपत्यार्थमभिषेकंरमापतिः ॥ कारयामाससचिवैर्लक्ष्मणेनविशेषतः ॥ ४५ ॥ साधुसाध्वितितेसर्वेवानरास्तुष्टुवुर्भृशम् ॥ सुग्रीवोऽपिपरिष्वज्यविभीषणमथाब्रवीत् ॥ ४६ ॥ विभीषणवयंसर्वेरामस्यपरमात्मनः ॥ किंकरास्तत्रमुख्यस्त्वंभक्त्यारामपरिग्रहात् ॥ ४७ ॥ रावणस्यविनाशेत्वंसाहाय्यंकर्तुमर्हसि ॥ विभीषणउवाच ॥ अहंकियान्सहायत्वेरामस्यपरमात्मनः ॥ किंतुदास्यंकरिष्येऽहंभक्त्याशक्त्यात्वमायया ॥ ४८ ॥ दशग्रीवेणसंदिष्टःशुकोनाममहासुरः ॥ संस्थितोह्यंबरेवाक्यंसुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ ४९ ॥ त्वामाहरावणोराजाभ्रातरंराक्षसाधिपः ॥ महाकुलप्रसूतस्त्वंराजासिवनचारिणाम् ॥ ५० ॥ ममभ्रातृसमानस्त्वंतवनास्त्यर्थविप्लवः ॥ अहंयदहरंभार्यांराजपुत्रस्यकिंतव ॥ ५१ ॥ किष्किंधांयाहिहरिभिर्लंकाशक्यानदैवतैः ॥ प्राप्तुंकिंमानवैरल्पसत्त्वैर्वानरयूथपैः ॥ ५२ ॥ तंप्रापयंतंवचनंतूर्णमुत्प्लुत्यवानराः ॥ प्रापद्यंततदाक्षिप्रंनिहंतुंदृढमुष्टिभिः ॥ ५३ ॥ वानरैर्हन्यमानस्तुशुकोराममथाब्रवीत् ॥ नदूतान्घ्नन्तिराजेंद्रवानरान्वारयप्रभो ॥ ५४ ॥ रामःश्रुत्वातदावाक्यंशुकस्यपरिदेवितम् ॥ मावधिष्टेतिरामस्तान्वारयामासवानरान् ॥ ५५ ॥ पुनरम्बरमासाद्यशुकःसुग्रीवमब्रवीत् ॥ ब्रूहिराजन्दशग्रीवंकिंवक्ष्यामिव्रजाम्यहम् ॥ ५६ ॥ सुग्रीवउवाच ॥ यथावालीममभ्रातातथात्वंराक्षसाधम ॥ हंतव्यस्त्वंमयायत्नात्सपुत्रबलवाहनः ॥ ५७ ॥

दैवतैःदैवतैरपि ॥ ५२ ॥ निहंतुंप्रापद्यंतप्रपन्नाः कृतारंभाइत्यर्थः ॥ ५३ ॥ घ्नंतिराजानइतिशेषः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ यथावालीतिव्यंग्योक्तिः । यथाजायापहारित्वात्समेवध्यस्तथास्वामिभार्यापहारित्वात्त्वमपिवध्यइतिभावः ॥ ५७ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ लंकानाशस्यप्रकारविशेषमाह । उत्पाट्यभस्मीकरणेइति । पुनर्विचार्यएकोरामएवतन्नाशेऽलमित्याह । तस्येति ॥ २५ ॥
प्रपूरिताम् प्रकर्षेणपूरितालंकाययाताम् । यद्वारामतेजसापूरिताम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८॥ अग्निनंदनःअग्निपुत्रः।अथांगदंदर्शयति । एषइति ॥ २९ ॥
लांगूलंस्फोटयतिभुव्याहंति ॥ ३० ॥ हनूमंतंदर्शयति । येनेति ॥ ३१ ॥ श्वेतःनाम्नायःसुग्रीवसमीपमागम्यपुनर्गच्छतिसश्वेतनामा ॥ ३२ ॥ रंभाख्यं

राक्षसंचबलंपश्यशरैर्विध्वंसितंमया ॥ घोररोषमहंमोक्ष्येबलंधारयरावण ॥ २२ ॥ इत्युक्त्वोपरराभाथरामःकमललोचनः ॥ एकस्था
नगतायत्रचत्वारःपुरुषर्षभाः ॥ २३ ॥ श्रीरामोलक्ष्मणश्चैवसुग्रीवश्चविभीषणः ॥ एतएवसमर्थास्तेलंकांनाशयितुंप्रभो ॥ २४ ॥ उ
त्पाट्यभस्मीकरणेसर्वेतिष्ठंतुवानराः ॥ तस्ययादृग्बलंदृष्टंरूपंप्रहरणानिच ॥ २५ ॥ वधिष्यतिपुरंसर्वमेकस्तिष्ठंतुतेत्रयः ॥ पश्यवा
नरसेनांतामसंख्यातांप्रपूरिताम् ॥२६॥ गर्जंतिवानरास्तत्रपश्यपर्वतसन्निभाः ॥ नाशक्यास्तेगणयितुंप्राधान्येनब्रवीमिते ॥ २७ ॥ एष
योऽभिमुखोलंकांनर्दंस्तिष्ठतिवानरः ॥ यूथपानांसहस्राणांशतेनपरिवारितः ॥ २८ ॥ सुग्रीवसेनाधिपतिर्नीलोनामाग्निनंदनः ॥ एषपर्व
तशृंगाभःपद्मकिंजल्कसन्निभः ॥ २९ ॥ स्फोटयत्यभिसंरब्धोलांगूलंचपुनःपुनः ॥ युवराजोंऽगदोनामवालिपुत्रोऽतिवीर्यवान् ॥ ३० ॥
येनदृष्टाजनकजारामस्यातीववल्लभा ॥ हनूमानेषविख्यातोहतोयेनतवात्मजः ॥ ३१ ॥ श्वेतोरजतसंकाशोमहाबुद्धिपराक्रमः ॥ तूर्णं
सुग्रीवमागम्यपुनर्गच्छतिवानरः ॥ ३२ ॥ यस्त्वेषसिंहसंकाशःपश्यत्यतुलविक्रमः ॥ रंभोनाममहासत्वोलंकांनाशयितुंक्षमः ॥ ३३ ॥
एषपश्यतिवैलंकांदिधक्षन्निववानरः ॥ शरभोनामराजेंद्रकोटियूथपनायकः ॥ ३४ ॥ पनसश्चमहावीर्योमैंदश्चद्विविदस्तथा ॥ नलश्च
सेतुकर्तासौविश्वकर्मसुतोबली ॥ ३५ ॥ वानराणांवर्णनेवासंख्यानेवाकईश्वरः ॥ शूराःसर्वेमहाकायाःसर्वेयुद्धाभिकांक्षिणः ॥ ३६ ॥
शक्ताःसर्वेचूर्णयितुंलंकांरक्षोगणैःसह ॥ एतेषांबलसंख्यानंप्रत्येकंवच्मितेशृणु ॥ ३७॥

दर्शयति । यस्त्विति ॥ ३३ ॥ शरभंदर्शयति एषइति ॥३४॥ अथपनसादीन्दर्शयति । पनसश्चेति ॥ ३५ ॥ वर्णनेगुणकथने संख्यानेगणने ॥ ३६ ॥
रक्षोगणसहितांलंकामित्यर्थः । बलसंख्यानंयोद्धृगणनम् ॥ ३७ ॥

एषांनीलांगदहनूमच्छ्वेतरंभशरभपनसमैंदद्विविदानांदशानाम् नवपंचसप्तएकविंशतिरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ जगदात्मिकाजगत्स्वरूपामायास्वरूपंदृश्यम् । जगदेवसूक्ष्मरूपेणेत्याशयः ॥ ४० ॥ समुत्पन्नंस्थूलरूपेणेत्यर्थः । जगतस्तस्थुषश्चस्थावरजंगमात्मकस्यसंसारस्य तौसीतारामौ ॥ ४१ ॥ पितरौमातापितरौ तयोर्वैरीतद्वैरवान्कथंभवेत् । कथंजीवेदित्यर्थः । जगन्मातैवेत्यनेनार्थात्त्वापिमातेतिव्यंग्यम् ॥ ४२ ॥ क्षणनाशित्वेनात्यंतास्थिरत्वबोधनम् । तत्र हेतुः । पंचभूतात्मकेइति । पंचविंशतितत्वकेतदात्मकेबुद्ध्यहंकारैकादशेंद्रियपंचभूततद्गुणरूपादिपंचकात्मकत्वात् । विकारद्वाराचप्रकृतेरप्यत्रानुगम

एषांकोटिसहस्राणिनवपंचचसप्तच ॥ तथाशंखसहस्राणितथार्बुदशतानिच ॥ ३८ ॥ सुग्रीवसचिवानांतेबलमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ अन्येषां तुबलंनाहंवक्तुंशक्तोऽस्मिरावण ॥ ३९ ॥ रामोनमानुषःसाक्षादादिनारायणःपरः ॥ सीतासाक्षाज्जगद्धेतुश्चिच्छक्तिर्जगदात्मिका ॥ ४० ॥ ताभ्यामेवसमुत्पन्नंजगत्स्थावरजंगमम् ॥ तस्माद्रामश्चसीताचगजतस्तस्थुषश्चतौ ॥ ४१ ॥ पितरौपृथिवीपालतयोर्वैरीकथंभवेत् ॥ अजानतात्वयाऽऽनीताजगन्मातैवजानकी ॥ ४२ ॥ क्षणनाशिनिसंसारेशरीरेक्षणभंगुरे ॥ पंचभूतात्मकेराजंश्चतुर्विंशतितत्त्वके ॥ ४३ ॥ मलमांसास्थिदुर्गंधभूयिष्ठेऽहंकृतालये ॥ केवास्थाव्यतिरिक्तस्यकायेतवजडात्मके ॥ ४४ ॥ यत्कृतेब्रह्महत्यादिपातकानिकृतानिते ॥ भोगभोक्तातुयोदेहःसदेहोऽत्रपतिष्यति ॥ ४५ ॥ पुण्यपापेसमायातोजीवेनसुखदुःखयोः ॥ कारणेदेहयोगादिनात्मनःकुरुतोऽनिशम् ॥ ४६ ॥ यावद्देहोस्मिकर्तास्मीत्यात्माहंकुरुतेऽवशः ॥ अध्यासात्तावदेवस्याज्जन्मनाशादिसंभवः ॥ ४७ ॥ तस्मात्त्वंत्यजदेहादावभिमानंमहामते ॥ आत्मातिनिर्मलःशुद्धोविज्ञानात्माऽचलोऽव्ययः ॥ ४८ ॥

इतिचतुर्विंशतितत्त्वात्मकत्वम् ॥ ४३ ॥ अहंकृतालयेअहंकारस्यालयेस्थानभूते तेभ्यश्चतुर्विंशतिभ्योभिन्नस्यचेतनस्यजडात्मकेदेहेकेवास्था ॥ ४४ ॥ यस्यदेहस्यकृतेतत्पोषणादिनिमित्तम् योदेहःस्थूलः ॥ ४५ ॥ सुखदुःखयोःकारणेपुण्यपापे जीवेनसहसमायातः । समायास्यतइत्यर्थेआर्षंतत् । तेचपुण्यपापेदेहयोगादिनाआत्मनःसुखदुःखेकुरुतोनतुस्वतस्तेआत्मनइत्यर्थः ॥ ४६ ॥ देहयोगःकीदृशस्तत्राह । यावदिति । अध्यासादहंकारतादात्म्याध्यासात् । उक्तरीत्यायावदवशोऽहंकुरुतइत्यर्थः । एतेनज्ञानिनोदेहसंबंधोऽपिदुःखायभावाद्देहयोगेनैवदुःखमित्ययुक्तमित्यपास्तम् । उक्ताध्यासरूपस्यैवयोगस्यविवक्षितत्वात् ॥ ४७ ॥ उपसंहरति । तस्मादिति ॥ ४८ ॥

स्वाज्ञानंस्वस्वरूपस्यशुद्धत्वादेर्यदज्ञानंतद्वशतोबंधंशरीरादिसंबंधंप्राप्यमुह्यति । पुनःपुनःकर्मसुप्रवर्तते । आत्मानंशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावंज्ञात्वा सदास्मरेत्यनेना विच्छेदेनतत्स्मरणाभ्यासोमोक्षदइत्युक्तम् ॥ ४९ ॥ अथतादृशज्ञानसाधनंवैराग्यमाह । विरतिमिति । ननुसर्वत्रविरतौभोगसुखंहीयेतेतितत्राह । निरये ष्वपीति । एवंचेदृशभोगोपिहेयएवेतिभावः ॥ ५० ॥ सर्वथादुर्लभंतत्रापिभारतेवर्षेकर्मभूमौसुतरांदुर्लभम् । विवेकाढ्यंतदाढ्यतायोग्यंदेहंलब्ध्वाविशेषतश्च द्विजत्वंलब्ध्वा ॥ ५१ ॥ कोविद्वान्देहमात्मसात्आत्माधीनंकृत्वा । अर्थात्स्वयंदेहभोगानुगोभवेदित्यन्वयः । पौलस्त्यतनयश्चेत्यनेनविशुद्धवंशतोक्ता ॥

स्वाज्ञानवशतोबंधंप्रतिपद्यविमुह्यति ॥ तस्मात्त्वंशुद्धभावेनज्ञात्वाऽऽत्मानंसदास्मर ॥ ४९ ॥ विरतिंभजसर्वत्रपुत्रदारगृहादिषु ॥ निरयेष्वपिभोगःस्याच्छ्वसूकरतनावपि ॥ ५० ॥ देहंलब्ध्वाविवेकाढ्यंद्विजत्वंचविशेषतः ॥ तत्रापिभारतेवर्षेकर्मभूमौसुदुर्लभम् ॥५१॥ कोविद्वानात्मसात्कृत्वादेहंभोगानुगोभवेत् ॥ अतस्त्वंब्राह्मणोभूत्वापौलस्त्यतनयश्चसन् ॥ ५२ ॥ अज्ञानीवसदाभोगाननुधावसिकिं मुधा ॥ इतःपरंवात्यक्त्वात्वंसर्वसंगंसमाश्रय ॥ ५३ ॥ राममेवपरात्मानंभक्तिभावेनसर्वदा ॥ सीतांसमर्प्यरामायतत्पादानुचरोभ व ॥ ५४ ॥ विमुक्तःसर्वपापेभ्योविष्णुलोकंप्रयास्यसि ॥ नोचेद्गमिष्यसेऽधोऽधःपुनरावृत्तिवर्जितः[1] ॥ अंगीकुरुष्वमद्वाक्यंहितमेववदा मिते ॥ ५५ ॥ सत्संगतिंकुरुभजस्वहरिंशरण्यंश्रीराघवंमरकतोपलकांतिकांतम् ॥ सीतासमेतमनिशंधृतचापबाणंसुग्रीवलक्ष्मणवि भीषणसेवितांघ्रिम् ॥ ५६ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकांडेचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ॥ श्रुत्वाशुकमुखोद्गीतंवाक्य मज्ञाननाशनम् ॥ रावणःक्रोधताम्राक्षोदहन्निवतमब्रवीत् ॥ १ ॥ अनुजीव्यसुदुर्बुद्धेगुरुवद्भाषसेकथम् ॥ शासिताऽहंत्रिगतांत्वंमां शिक्षन्नलज्जसे ॥ २ ॥

ज

॥ ५२ ॥ सर्वसंगंत्यक्त्वाराममेवाश्रयेत्यन्वयः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ पुनरावृत्तिवर्जितइति । पुनरावृत्त्याउत्तमलोकाद्वर्जितःहीनःकृतइत्यर्थः ॥ ५५ ॥ मरकतोपलोमरकतमणिस्तद्वत्कांतंश्यामदेहम् ॥ ५६ ॥ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिविरु०युद्धकांडेचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ श्रुत्वेति ॥ १ ॥ सुतरांदुर्मतेमामनुजीव्यममसेवकोभूत्वेतियावत् । गुरुवत्कथंभाषसे सर्वशिक्षकंमांशिक्षन् । शिक्षयन्नित्यर्थः ॥ २ ॥

[1] अनेन सर्वथापि उत्तमलोकप्राप्तिप्रतिबन्धएव तव रामचन्द्रप्रतिकूलाचरणेन भविष्यतीति ध्वनितम् ।

॥ ६ ॥ त्रयोविंशदितित्रयोविंशतिरित्यर्थेआर्षम् । बबंधएवंक्रमेणबबंधेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ महदिति । क्लीबत्वमार्षम् ॥ ९ ॥ तोरणंपुरद्वारम् ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ हेशुकत्वंपरैःपीडितःकिम् ॥ १४ ॥ शुकउवाचेतेतववचनमब्रुवम् । सुग्रीवंप्रतीतिशेषः ॥ १५ ॥ मुष्टिभिर्हंतुंनखदंतैर्लोप्तुं

तृतीयेनतथाचाह्नायोजनान्येकविंशतिः ॥ चतुर्थेनतथाचाह्नाद्वाविंशतिरितिश्रुतम् ॥ ६ ॥ पंचमेनत्रयोविंशद्योजनानिसमंततः ॥ बबंध
सागरेसेतुंनलोवानरसत्तमः ॥ ७ ॥ तेनैवजग्मुःकपयोयोजनानांशतंद्रुतम् ॥ असंख्याताःसुवेलाद्रिंरुरुधुःप्लवगोत्तमाः ॥ ८ ॥ आरुह्य
मारुतिरामोलक्ष्मणोऽप्यंगदंतथा ॥ दिदृक्षूराघवोलंकामारुरोहाचलंमहत् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वालंकांसुविस्तीर्णांनानाचित्रध्वजाकुलाम् ॥ चित्र
प्रासादसंबाधांस्वर्णप्राकारतोरणाम् ॥ १० ॥ परिखाभिःशतघ्नीभिःसंक्रमैश्चविराजिताम् ॥ प्रासादोपरिविस्तीर्णप्रदेशेदशकंधरः ॥ ११ ॥
मंत्रिभिःसहितोवीरैःकिरीटदशकोज्ज्वलः ॥ नीलाद्रिशिखराकारःकालमेघसमप्रभः ॥ १२ ॥ रत्नदंडैःसितच्छत्रैरनेकैःपरिशोभितः ॥
एतस्मिन्नंतरेबद्धोमुक्तोरामेणवैशुकः ॥ १३ ॥ वानरैस्ताडितःसम्यग्दशाननमुपागतः ॥ प्रहसन्रावणःप्राहपीडितःकिंपरैःशुक ॥ १४ ॥
रावणस्यवचःश्रुत्वाशुकोवचनमब्रवीत् ॥ सागरस्योत्तरेतीरेऽब्रुवंतेवचनंयथा ॥ ततउत्प्लुत्यकपयोगृहीत्वामांक्षणात्ततः ॥ १५ ॥
मुष्टिभिर्नखदंतैश्चहंतुंलोप्तुंप्रचक्रमुः ॥ ततोमांरामरक्षेतिक्रोशंतंरघुपुंगवः ॥ १६ ॥ विसृज्यतामितिप्राहविसृष्टोऽहंकपीश्वरैः ॥ ततोऽह
मागतोभीत्यादृष्ट्वातद्वानरंबलम् ॥ १७ ॥ राक्षसानांबलौघस्यवानरेंद्रबलस्यच ॥ नैतयोर्विद्यतेसंधिर्देवदानवयोरिव ॥ १८ ॥ पुरप्राका
रमायांतिक्षिप्रमेकतरंकुरु ॥ सीतांवास्मैप्रयच्छाशुयुद्धंवादीयतांप्रभो ॥ १९ ॥ मामाहरामस्त्वंब्रूहिरावणंमद्वचःशुक ॥ यद्बलंचसमाश्रित्य
सीतांमेहृतवानसि ॥ २० ॥ तद्दर्शययथाकामंससैन्यःसहबांधवः ॥ श्वःकालेनगरींलंकांसप्राकारांसतोरणाम् ॥ २१ ॥

छेत्तुंहेराममांरक्षेतिक्रोशंतंमांदृष्ट्वाअयंविसृज्यतामितिवानरान्प्राह ॥ १६ ॥ १७ ॥ त्वदुक्तसंधिभेदादिअसंभावितमित्याह । राक्षसानामिति ॥ १८ ॥
आयांति । वानराइतिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ श्वःकालेश्वः प्रातःकालइत्यर्थः । नगरींलंकामित्यत्रशरैर्विध्वंसितामितिविभक्तिविपरिणामेनान्वयः ॥ २१ ॥

अद्यमेविस्तरयुतंमांसंदेहीतिइदानीमुक्तं तथैवमेमयादत्तमतोमेममशापंकिंप्रदास्यसि । आर्षमेतत् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ यतोमेवचोऽमोघमनिष्फलमत
एवमेवमदुक्तंभविष्यतितदेववदन्शापांतमाह । राक्षसंवपुरिति ॥ १९ ॥ २० ॥ तदागमनोत्तरंरावणेनप्रेषितश्चारोभूत्वारवृत्तमंदृष्ट्वाशापाद्विनिर्मुक्तःरक्षःस्व
भावाद्विनिर्मुक्तः ॥ २१ ॥ रावणंतत्त्वज्ञानंबोधयित्वाचततोमुक्तःमत्समीपाद्गच्छेतितेनत्यक्तःपरंपदंस्वंवैखानसंपदम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ राज्ञोमा

इदानींभाषितंमेऽद्यमांसंदेहीतिविस्तरम् ॥ तथैवदत्तंमेदेवकिंमेशापंप्रदास्यसि ॥ १६ ॥ श्रुत्वाशुकस्यवचनंमुहूर्तंध्यानमास्थितः ॥ ज्ञात्वारक्षःकृतंसर्वंततःप्राहशुकंसुधीः ॥ १७ ॥ तवापकारिणासर्वंराक्षसेनकृतंत्विदम् ॥ अविचार्यैवमेदत्तःशापस्तेमुनिसत्तम ॥ १८ ॥ तथापिमेवचोऽमोघमेवमेवभविष्यति ॥ राक्षसंवपुरास्थायरावणस्यसहायकृत् ॥ १९ ॥ तिष्ठतावद्यदारामोदशाननवधायहि ॥ आगमिष्यतिलंकायाःसमीपंवानरैःसह ॥ २० ॥ प्रेषितोरावणेनत्वंचारोभूत्वारवृत्तमम् ॥ दृष्ट्वाशापाद्विनिर्मुक्तोबोधयित्वाचरावणम् ॥ २१ ॥ तत्त्वज्ञानंततोमुक्तःपरंपदमवाप्स्यसि ॥ इत्युक्तोऽगस्त्यमुनिनाशुकोब्राह्मणसत्तमः ॥ २२ ॥ बभूवराक्षसःसद्योरावणंप्राप्यसंस्थितः ॥ इदानींचाररूपेणदृष्ट्वारामंसहानुजम् ॥ २३ ॥ रावणंतत्त्वविज्ञानंबोधयित्वापुनर्द्रुतम् ॥ पूर्ववद्ब्राह्मणोभूत्वास्थितोवैखानसैःसह ॥ २४ ॥ ततःसमागमद्वृद्धोमाल्यवान्राक्षसोमहान् ॥ बुद्धिमान्नीतिनिपुणोराज्ञोमातुःप्रियःपिता ॥ २५ ॥ प्राहतंराक्षसंवीरंप्रशांतेनांतरात्मना ॥ शृणुराजन्वचोमेऽद्यश्रुत्वाकुरुयथेप्सितम् ॥ २६ ॥ यदाप्रविष्टानगरींजानकीरामवल्लभा ॥ तदादिपुर्यांदृश्यंतेनिमित्तानिदशानन॥२७॥ घोराणिनाशहेतूनितानिमेवदतःशृणु ॥ खरस्तनितनिर्घोषामेघाअतिभयंकराः ॥ २८ ॥ शोणितेनाभिवर्षंतिलंकामुष्णेनसर्वदा ॥ रुदंतिदेवलिंगानिस्विद्यंतिप्रचलंतिच ॥ २९ ॥

तुःपिता राज्ञःप्रियश्चेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ तदादिजानकीप्रवेशदिनादारभ्यपुर्यांलंकायांघोराणिनिमित्तानिउत्पाताद्दृश्यंतेइत्यन्वयः ॥ २७ ॥ घोरत्व
विवरणं नाशहेतूनीति । खरंकठोरंस्तनितंगर्जितंनिर्घोषःसवज्रपातःशब्दश्चयेषांते॥ २८ ॥ देवलिंगानिदेवस्थानभूताःप्रतिमाःस्विद्यंतिस्वेदवंतिभवंति॥ २९ ॥

अग्रतःप्रतिराक्षसंपुरःस्थिताकालिकापांडुरैःदंतैःप्रकाशितैर्हसति । सर्वान्भक्षयामीत्याशयेनहासः । नकुलसहितामूषकामार्जारभक्ष्यामार्जारैर्युध्यंति । तेनर क्षोभक्ष्येभ्योवानरमनुष्येभ्यएवरक्षसांभयमितिसूचितम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कालोमृत्युस्वरूपः । कालेकालेसायंप्रातश्चेत्यर्थः । एतान्युक्तानिएवंजातीय कान्यन्यानिचजातानिदृश्यंते अन्यान्युद्भवंतिजायंते ॥ ३२ ॥ शांतिंउत्पातसूचितारिष्टनाशंकर्म । तदेवकर्माह । सीतामिति ॥ ३३ ॥ रामस्यनारायण त्वेगमकमाह । यत्पादेति । पोतोनौका ज्ञानिनस्तरंतीत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ भक्त्यापूतंपवित्रमंतःअंतःकरणंयेषांतेभक्तिपूतांताः । आर्षोरेफलोपः । सर्वेषां

कालिकापांडुरैर्दंतैःप्रहसत्यग्रतःस्थिता ॥ खरागोषुप्रजायंतेमूषकानकुलैःसह ॥ ३० ॥ मार्जारेणतुयुध्यंतिपन्नगागरुडेनतु ॥ कराली विकटोमुंडःपुरुषःकृष्णपिंगलः ॥ ३१ ॥ कालोगृहाणिसर्वेषांकालेकालेत्ववेक्षते ॥ एतान्यन्यानिदृश्यंतेनिमित्तान्युद्भवंतिच ॥ ३२ ॥ अतःकुलस्यरक्षार्थंशांतिंकुरुदशानन ॥ सीतांसत्कृत्यसधनांरामायाशुप्रयच्छभोः ॥ ३३ ॥ रामंनारायणंविद्धिविद्वेषंत्यजराघवे ॥ यत्पादपोतमाश्रित्यज्ञानिनोभवसागरम् ॥ ३४ ॥ तरंतिभक्तिपूतांतास्ततोरामोनमानुषः ॥ भजस्वभक्तिभावेनरामंसर्वहृदालयम् ॥ ॥ ३५ ॥ यद्यपित्वंदुराचारोभक्त्यापूतोभविष्यसि ॥ मद्वाक्यंकुरुराजेंद्रकुलकौशलहेतवे ॥ ३६ ॥ तत्तुमाल्यवतोवाक्यंहितमुक्तंदशा ननः ॥ नमर्षयतिदुष्टात्माकालस्यवशमागतः ॥ ३७ ॥ मानवंकृपणंराममेकंशाखामृगाश्रयम् ॥ समर्थंमन्यसेकेनहीनंपित्रामुनिप्रियम् ॥ ॥ ३८ ॥ रामेणप्रेषितोनूनंभाषसेत्वमनर्गलम् ॥ गच्छवृद्धोऽसिबंधुस्त्वंसोढंसर्वंत्वयोदितम् ॥ ३९ ॥ इतोमत्कर्णपदवींदहत्येतद्वचस्त व ॥ इत्युक्त्वासर्वसचिवैःसहितःप्रस्थितस्तदा ॥ ४० ॥

हृदयमालयःस्थानंयस्य तेनसर्वांतर्यामिणामित्यर्थः ॥ ३५ ॥ भक्त्येत्यस्यतथापीत्यादि । भक्त्यारामभक्त्या कुलस्यकुशलमेवकौशलंतद्धेतवेतन्निमित्तमि त्यर्थः ॥ ३६ ॥ नमर्षयति नहितत्त्वेनगृह्णातीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ अमर्षमेवप्रकटयति । मानवमिति । कृपणमस्मदादिदयापात्रम् शाखामृगावानराः । मुनि प्रियत्वेनातिनिःसारत्वंसूचितम् ॥ ३८ ॥ यतस्त्वंवृद्धोबंधुरतस्त्वयोदितंसर्वंसोढम् ॥ ३९ ॥ इतस्तववक्त्रान्निःसृतमेतद्वचःकर्णपदवींदहति प्रस्थितः सभामध्याद्रावणइतिशेषः ॥ ४० ॥

समुपस्थितान्सन्निहितान् ॥ ४१ ॥ समाहृतंसमानीयदत्तम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ श्वेतच्छत्रसहस्राणिअतिमहत्त्वाद्देहस्यानेकच्छत्रधारणा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
पणवानकगोमुखैः वाद्यविशेषैः ॥ ४६ ॥ कृतवाहनास्तद्वहनीयरथारूढाःखड्गादिभिरायुधैर्लक्षिताः । तादृशायुधधराइत्यर्थः ॥ ४७ ॥ लंकांसर्वतःप्रति
द्वारंचोपाययुः ॥ ४८ ॥ शृंगाणिसूक्ष्मोन्नतभागाः शिखराणिततोविपुलानि युद्धाय । स्थिताइतिशेषः ॥ ४९ ॥ रावणस्यभागशः तत्तत्प्रदेशंस्वस्वरक्ष

प्रासादाग्रेसमासीनःपश्यन्वानरसैनिकान् ॥ युद्धायायोजयत्सर्वराक्षसान्समुपस्थितान् ॥ ४१ ॥ रामोऽपिधनुरादायलक्ष्मणेनसमाहृत
म् ॥ दृष्ट्वारावणमासीनंकोपेनकलुषीकृतः ॥ ४२ ॥ किरीटिनंसमासीनंमंत्रिभिःपरिवेष्टितम् ॥ शशांकार्धनिभेनैवबाणेनैकेनराघवः ॥
॥ ४३ ॥ श्वेतच्छत्रसहस्राणिकिरीटदशकंतथा ॥ चिच्छेदनिमिषार्धेनतदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४४ ॥ लज्जितोरावणस्तूर्णंविवेशभवनंस्व
कम् ॥ आहूयराक्षसान्सर्वान्प्रहस्तप्रमुखान्खलः ॥ ४५ ॥ वानरैःसहयुद्धायनोदयामाससत्वरः ॥ ततोभेरीमृदंगाद्यैःपणवानकगोमुखैः ॥
॥ ४६ ॥ महिषोष्ट्रैःखरैःसिंहैर्द्वीपिभिःकृतवाहनाः ॥ खड्गशूलधनुःपाशयष्टितोमरशक्तिभिः ॥ ४७ ॥ लक्षिताःसर्वतोलंकांप्रतिद्वारमुपा
ययुः ॥ तत्पूर्वमेवरामेणनोदितावानरर्षभाः ॥ ४८ ॥ उद्यम्यगिरिशृंगाणिशिखराणिमहांतिच ॥ तरूंश्चोत्पाट्यविविधान्युद्धायहरियूथ
पाः ॥ ४९ ॥ प्रेक्षमाणाराघवस्यतान्यनीकानिभागशः ॥ राघवप्रियकामार्थंलंकामारुरुहुस्तदा ॥ ५० ॥ तेद्रुमैःपर्वताग्रैश्चमुष्टिभिश्चप्लु
वंगमाः ॥ ततःसहस्रयूथाश्चकोटियूथाश्चयूथपाः॥५१॥कोटीशतयुताश्चान्येरुरुधुर्नगरंभृशम् ॥ आप्लुवंतःप्लवतश्चगर्जंतश्चप्लवंगमाः॥५२॥
रामोजयत्यतिबलोलक्ष्मणश्चमहाबलः ॥ राजाजयतिसुग्रीवोराघवेणानुपालितः ॥ ५३ ॥ इत्येवंघोषयंतश्चसमंयुयुधिरेऽरिभिः ॥ हनू
मानंगदश्चैवकुमुदोनीलएवच ॥ ५४ ॥ नलश्चशरभश्चैवमैंदोद्विविदएवच ॥ जांबवान्दधिवक्त्रश्चकेसरीतारएवच ॥ ५५ ॥ अन्येचवालिनः
सर्वेयूथपाश्चप्लवंगमाः ॥ द्वाराण्युत्प्लुत्यलंकायाःसर्वतोरुरुधुर्भृशम् ॥ तदावृक्षैर्महाकायाःपर्वताग्रैश्चवानराः ॥ ५६ ॥

णीयांशत्वेनगृहीत्वास्थितानीतिशेषः ॥ ५० ॥ तेद्रुमैरित्याद्यैरुपलक्षिताइतिशेषः । सहस्रयूथाःसहस्रसंख्येयायूथायेषाम् ॥ ५१ ॥ आप्लुवंतःऊर्ध्वंप्लुवंतः
पुनरधःपतंतः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ अरिभिःराक्षसैः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ सर्वतोरुरुधुः । यथारक्षसांबहिर्निर्गमोनभवतितथास्वयमंतःप्राविविशुरित्यर्थः ॥५६॥

॥१३६॥

पूर्वकृतंपूर्वोपकृतंयद्यपित्वंवधोचितस्तथापितेनपूर्वोपकारस्मरणेनत्वांरक्षामीत्यन्वयः ॥ ३ ॥ एवंविधंवाक्यं गृहंवैखानसाश्रमम् ॥ ४ ॥ अमुमेवार्थमिति हासपूर्वकमाह । शुकोऽपीति ॥ ५ ॥ अविच्छिन्नांयज्ञविततिंमध्येविच्छेदरहितंयज्ञविस्तरम् ॥ ६ ॥ शुकोदेवहितोद्यतइतिज्ञात्वाराक्षसानांशुकेविरोधो द्वेष्यत्वबुद्धिरभूत् ॥ ७ ॥ शुकापकरणेशुकस्यापकारेउद्यतःशुकापकारमातिष्ठत्प्रतिज्ञातवान् । परस्मैपदमार्षम् । तस्यशुकस्य ॥ ८ ॥ अंतरमवसरम् ॥

इदानीमेवहन्मित्वांकिंतुपूर्वकृतंतव ॥ स्मरामितेनरक्षामित्वांयद्यपिवधोचितम् ॥३॥ इतोगच्छविमूढत्वमेवंश्रोतुंनमेक्षमम् ॥ महाप्रसाद इत्युक्त्वावेपमानोगृहंययौ ॥ ४ ॥ शुकोऽपिब्राह्मणःपूर्वंब्राह्मिष्ठोब्रह्मवित्तमः ॥ वानप्रस्थविधानेनवनेतिष्ठन्स्वकर्मकृत् ॥ ५ ॥ देवानाम भिवृद्ध्यर्थंविनाशायसुरद्विषाम् ॥ चकारयज्ञविततिमविच्छिन्नांमहामतिः ॥ ६ ॥ राक्षसानांविरोधोऽभूच्छुकोदेवहितोद्यतः ॥ वज्रदंष्ट्र इतिख्यातस्तत्रैकोराक्षसोमहान् ॥ ७ ॥ अंतरंप्रेप्सुरातिष्ठच्छुकापकरणोद्यतः ॥ कदाचिदागतोऽगस्त्यस्तस्याश्रमपदंमुनेः ॥ ८ ॥ तेन संपूजितोऽगस्त्योभोजनार्थंनिमंत्रितः ॥ गतेस्नातुंमुनौकुंभसंभवेप्राप्यचांतरम् ॥ ९ ॥ अगस्त्यरूपधृक्सोऽपिराक्षसःशुकमब्रवीत् ॥ यदिदास्यसिमेब्रह्मन्भोजनंदेहिसामिषम् ॥१०॥ बहुकालंनभुक्तंमेमांसंछागांगसंभवम् ॥ तथेतिकारयामासमांसभोज्यंसविस्तरम् ॥११॥ उपविष्टेमुनौभोक्तुंराक्षसोऽतीवसुंदरम् ॥ शुकभार्यावपुर्धृत्वातांचांतर्मोहयन्खलः ॥ १२ ॥ नरमांसंददौतस्मैसुपक्वंबहुविस्तरम् ॥ दत्त्वैवांतर्दधेरक्षस्ततोदृष्ट्वाचुकोपसः ॥ १३ ॥ अमेध्यंमानुषंमांसमगस्त्यःशुकमब्रवीत् ॥ अभक्ष्यंमानुषंमांसंदत्तवानसिदुर्मते ॥ १४ ॥ मह्यंत्वंराक्षसोभूत्वातिष्ठत्वंमानुषाशनः ॥ इतिशप्तःपुरोभीत्याप्राहागस्त्यंमुनेत्वया ॥ १५ ॥

॥ ९ ॥ सामिषंसमांसम् ॥ १० ॥ मांसभोज्यम् मांसयुक्तभोज्यम् ॥ ११ ॥ तांचशुकभार्यांचांतस्तच्छरीरांतर्मायया प्रविश्यमोहयन्पाकशालातोबहि र्निःसरणाक्षमांकुर्वन् ॥ १२ ॥ सःअगस्त्यःअमेध्यंमानुषंमांसंदृष्ट्वाचुकोपकुपितश्चसन्नगस्त्यःशुकमब्रवीत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ यतस्त्वंमह्यंमानुषंमांसंदत्तवा नसि अतस्त्वंमानुषाशनोराक्षसोभूत्वातिष्ठ ॥ १५ ॥

॥ ७१ ॥ दिव्यौषधिसमुद्भवःदिव्यौषधीनांसमुद्भवोयस्मिन्नित्यर्थः । संजीवयवानरौघानित्यन्वयः ॥ ७२ ॥ आययाविति च्छेदः । सिद्धसंकल्पस्यहनूमत एतत्कर्मनसंदेग्धव्यम्[1] ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ मंत्रिणोयेचबांधवास्तेसर्वेगच्छंतु यतस्तेमत्प्रियकांक्षिणः ॥ ७७ ॥ प्राणविप्लवात् प्राणनाश

पतितंवानरानीकंदृष्ट्वारामोऽतिदुःखितः ॥ उवाचमारुतिंशीघ्रंगत्वाक्षीरमहोदधिम् ॥ ७१ ॥ तत्रद्रोणगिरिर्नामदिव्यौषधिसमुद्भवः ॥ समानयद्रुतंगत्वासंजीवयमहामते ॥ ७२ ॥ वानरौघान्महासत्वान्कीर्तिस्तेसुस्थिराभवेत् ॥ आज्ञाप्रमाणमित्युक्त्वाजगामानिलनंदनः ॥ ७३ ॥ आनीयचगिरिंसर्वान्वानरान्वानरर्षभः ॥ जीवयित्वापुनस्तत्रस्थापयित्वाययौद्रुतम् ॥ ७४ ॥ पूर्ववद्भैरवंनादंवानराणांवलौघतः ॥ श्रुत्वाविस्मयमापन्नोरावणोवाक्यमब्रवीत् ॥ ७५ ॥ राघवोमेमहाञ्छत्रुःप्राप्तोदेवविनिर्मितः ॥ हंतुंतंसमरेशीघ्रंगच्छंतुममयूथपाः ॥ ७६ ॥ मंत्रिणोबांधवाःशूरायेचमत्प्रियकांक्षिणः ॥ सर्वेगच्छंतुयुद्धायत्वरितंममशासनात् ॥ ७७ ॥ येनगच्छंतियुद्धायभीरवःप्राणविप्लवात्॥ तान्हनिष्याम्यहंसर्वान्मच्छासनपराङ्मुखान् ॥ ७८ ॥ तच्छ्रुत्वाभयसंत्रस्तानिर्जग्मूरणकोविदाः ॥ अतिकायःप्रहस्तश्चमहानादमहोदरौ ॥ ७९ ॥ देवशत्रुर्निकुंभश्चदेवांतकनरांतकौ ॥ अपरेबलिनःसर्वेययुर्युद्धायवानरैः ॥ ८० ॥ एतेचान्येचबहवःशूराःशतसहस्रशः ॥ प्रविश्यवानरंसैन्यंममंथुर्बलदर्पिताः ॥ ८१ ॥ भुशुंडिभिंदिपालैश्चवाणैःखड्गैःपरश्वधैः ॥ अन्यैश्चविविधैरस्त्रैर्निजघ्नुर्हरियूथपान् ॥ ८२ ॥ तेपादपैःपर्वताग्रैर्नखदंष्ट्रैश्चमुष्टिभिः ॥ प्राणैर्विमोचयामासुःसर्वराक्षसयूथपान् ॥ ८३ ॥ रामेणनिहताःकेचित्सुग्रीवेणतथापरे ॥ हनूमताचांगदेनलक्ष्मणेनमहात्मना ॥ यूथपैर्वानराणांतेनिहताःसर्वराक्षसाः ॥ ८४ ॥

भयात् । एवंचप्राणनाशेसर्वथाप्राप्तेयशोरक्षणाययुद्धार्थंगमनमेवन्याय्यमितिभावः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ वानराणामिदंवानरम् । आर्षम् । तत्सैन्यंप्रविश्यममंथुरर्थात्तत्सैन्यमेव ॥ ८१ ॥ भुशुंडिभिंदिपालाआयुधविशेषाः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

१ श्रीरामचन्द्रपरब्रह्मैकान्तिकभक्ततया 'यथात्मानं भक्तान्पश्यति' इति सूत्रसिद्धान्तेन भगवत्तुल्याघटितघटनापटीयस्त्वंहनूमत्यपि संभावितमिति न केवलद्रोणाचलानयने संदेहो विधेय इत्याशयः ।

रामतेजःसमाविश्यप्राप्य । तत्तेजःसमावेशेनबलित्वेहेतुमाह । रामशक्तीति ॥ ८५ ॥ सर्वेश्वरःसंकल्पमात्रेणसर्वसंहारसमर्थोऽपिमाययामनुष्यत्वविडंबनं तदनुकरणंतेनहेतुनातन्निर्वाहाययुद्धादिलीलारूपांमायांवितनोति ॥ ८६ ॥ ॥ इतिश्रीमत्सकलराज०युद्ध०पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ श्रुत्वेति । अतिकायमुखंतत्प्रधानम् ॥ १ ॥ लंकारक्षणार्थमिंद्रजितंलंकायांनिधायस्थापयित्वा ॥ २ ॥ ३ ॥ आशीःसर्पाणांतालुगताजिह्वा दंतइत्यन्ये ॥ ४ ॥ महासत्वंमहाबलम् मयदत्तांमंदोदरीपित्रादत्ताम् ॥ ५ ॥ विभीषणविघातिनींतत्प्राणहराम् रामदत्ताभयत्वादयमसुरएवाऽऽसुरःवधार्होन शक्तिश्चमादृशा

रामतेजःसमाविश्यवानराबलिनोऽभवन् ॥ रामशक्तिविहीनानामेवंशक्तिःकुतोभवेत् ॥ ८५ ॥ सर्वेश्वरःसर्वमयोविधातामायामनुष्यत्व विडंबनेन ॥ सदाचिदानंदमयोऽपिरामोयुद्धादिलीलांवितनोतिमायाम् ॥ ८६ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्ध काण्डेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ श्रुत्वायुद्धेबलंनष्टमतिकायमुखंमहत् ॥ रावणोदुःखसंतप्तःक्रोधेनमहतावृतः ॥ १ ॥ निधायेंद्र जितंलंकारक्षणार्थंमहाद्युतिः ॥ स्वयंजगामयुद्धायरामेणसहराक्षसः ॥ २ ॥ दिव्यंस्यंदनमारुह्यसर्वशस्त्रास्त्रसंयुतम् ॥ राममेवाभिदुद्राव राक्षसेंद्रोमहाबलः ॥ ३ ॥ वानरान्बहुशोहत्वाबाणैराशीविषोपमैः ॥ पातयामाससुग्रीवप्रमुखान्यूथनायकान् ॥ ४ ॥ गदापाणिंमहासत्वं तत्रदृष्ट्वाविभीषणम् ॥ उत्ससर्जमहाशक्तिंमयदत्तांविभीषणे ॥ ५ ॥ तामापतंतीमालोक्यविभीषणविघातिनीम् ॥ दत्ताभयोऽयंरामे णवधार्होनायमासुरः ॥ ६ ॥ इत्युक्त्वालक्ष्मणोभीमंचापमादायवीर्यवान् ॥ विभीषणस्यपुरतःस्थितोऽकंपइवाचलः ॥ ७ ॥ साश क्तिर्लक्ष्मणतनुंविवेशामोघशक्तितः ॥ यावंत्यःशक्तयोलोकेमायायाःसंभवंतिहि ॥ ८ ॥ तासामाधारभूतस्यलक्ष्मणस्यमहात्मनः ॥ मायाशक्त्याभवेत्किंवाशेषांशस्यहरेस्तनोः ॥ ९ ॥

तिरिक्तेष्वमोघवंति ॥ ६ ॥ उक्त्वाविचार्यविभीषणंपुरतस्तंपृष्ठतःकृत्वाशक्तिसंमुखेस्थितः ॥ ७ ॥ अमोघशक्तितः अमोघसामर्थ्यवत्त्वात् । नन्वेवंकथं लक्ष्मणजीवनंतत्राह । यावंत्यइति । संभवंति प्रकटिताभवंति ॥ ८ ॥ ईश्वरचैतन्यसंबंधादेवजडायांमायायांसर्वशक्तिप्रादुर्भावइतितासामाधारभूतोलक्ष्मणो ऽतःसर्वशक्तिचालकस्यमायाशक्त्यामायानिर्मितयाशक्त्यानमृतिरितिभावः ॥ ९ ॥

१ अतिकायादि ।

नन्वेवंमूर्च्छाऽपिकुतस्तत्राह । तथापीति । तदनुव्रतःनटवत् । अन्यथारावणस्यामनुष्यत्वज्ञानेतन्मृतिर्दुर्लभेत्याशयेनमूर्च्छादिनाटनमितिभावः ॥ १० ॥ तोलयितुंचालयितुमपिनशक्तोबभूवसुतरामुत्थापयितुम् । तेनचातिविस्मितआसीत् । तत्रहेतुमाह । सर्वस्येति । विराजंसर्वजगद्रूपेणभासमानमतएवजगतः सारम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ अपतत्रावणः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ भक्त्यातस्यस्वभक्तत्वादितिभावः । गुरूणांगरिष्ठानाम् ॥ १६ ॥ नारायणांशजं तत्त्वेनस्वाविषयंज्ञात्वा ॥ १७ ॥ बाणासनंधनुः ॥ १८ ॥ रावणंरथस्थंदृष्ट्वालोकदृष्ट्यातत्साम्यायहनूमंतमारुह्याभिदुद्राव ॥ १९ ॥ वज्रस्यनिष्पेषो

तथापिमानुषंभावमापन्नस्तदनुव्रतः ॥ मूर्च्छितःपतितोभूमौतमादातुंदशाननः ॥ १० ॥ हस्तैस्तोलयितुंशक्तोनबभूवातिविस्मितः ॥
सर्वस्यजगतःसारंविराजंपरमेश्वरम् ॥ ११ ॥ कथंलोकाश्रयंविष्णुंतोलयेल्लघुराक्षसः ॥ ग्रहीतुकामंसौमित्रिंरावणंवीक्ष्यमारुतिः ॥ १२ ॥
आजघानोरसिक्रुद्धोवज्रकल्पेनमुष्टिना ॥ तेनमुष्टिप्रहारेणजानुभ्यामपतद्भुवि ॥ १३ ॥ आस्यैश्चनेत्रश्रवणैरुद्वमन्रुधिरंबहु ॥ विघूर्ण
माननयनोरथोपस्थउपाविशत् ॥ १४ ॥ अथलक्ष्मणमादायहनूमान्रावणार्दितम् ॥ आनयद्रामसामीप्यंबाहुभ्यांपरिगृह्यतम् ॥ १५ ॥
हनूमतःसुहृत्त्वेनभक्त्याचपरमेश्वरः ॥ लघुत्वमगमद्देवोगुरूणांगुरुरप्यजः ॥ १६ ॥ साशक्तिरपितंत्यक्त्वाज्ञात्वानारायणांशजम् ॥ राव
णस्यरथंप्रागाद्रावणोपिशनैस्ततः ॥ १७ ॥ संज्ञामवाप्यजग्राहबाणासनमथोरुषा ॥राममेवाभिदुद्रावदृष्ट्वारामोऽपितंक्रुधा ॥ १८ ॥
आरुह्यजगतांनाथोहनूमंतंमहाबलम् ॥ रथस्थंरावणंदृष्ट्वाअभिदुद्रावराघवः ॥ १९ ॥ ज्याशब्दमकरोत्तीव्रंवज्रनिष्पेषनिष्ठुरम् ॥ रामो
गंभीरयावाचाराक्षसेंद्रमुवाचह ॥ २० ॥ राक्षसाधमतिष्ठाद्यक्वगमिष्यसिमेपुरः ॥ कृत्वाऽपराधमेवंमेसर्वत्रसमदर्शिनः ॥ २१ ॥ येनबाणेन
निहताराक्षसास्तेजनालये ॥ तेनैवत्वांहनिष्यामितिष्ठाद्यममगोचरे ॥ २२ ॥

निर्घातः ॥ २० ॥ मेपुरःतिष्ठ क्वगमिष्यसि सर्वत्रसमदर्शिनः । तेनेतोगमनेऽपिमदृश्यविषयेगमनंनसंभावितमितिभावः । किंचयद्यप्यहंसर्वत्रसमदर्शीतथा पिअपराधंकृत्वाजीवनंदुर्लभम् । एतावदेवमेसमदर्शित्वंयत्कर्मानुरूपफलदत्वम् । अन्यथावैषम्यनैर्घृण्येआपद्येतेइतिभावः ॥ २१ ॥ अन्यदपिसमदर्शित्व माह । येनेति । नतुविषादिलिप्तादिभिरित्याशयः ॥ २२ ॥

॥ ५७ ॥ निर्गत्यबलेनवानरांस्ततोनिःसार्यस्वयंचबहिरागत्येत्यर्थः ॥ ५८॥ समरःमांसशोणिताभ्यांकर्दमयुतभूप्रदेशकः ॥ ५९ ॥ अद्भुतोपमःअद्भुतान्युपमीयंतेऽनेनसःसकलाद्भुतयुद्धोपमानभूतःसमरोबभूवेत्यन्वयः॥६०॥६१॥विष्णुदृष्टत्वात् वानराणांहृष्टत्वंबलित्वंच । सीतायादुष्टभावस्पर्शजनितपापवतारावणेनपालितत्वाद्रक्षसांहतश्रीकत्वाद्व्यतिरेकालंकारः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ अंतर्धानमदृश्यत्वम् ॥ ६५ ॥ ब्रह्मास्त्रेणयुतानिनानाविधानिशस्त्राणि । मुंचन्नितिशेषः । वानरसेनांपीडयन्रामस्योपरिशरजालानिववर्ष ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ वानराणांबलंपतितंददर्शततश्चुकोप ॥ ६८ ॥ कुपितश्चाह । चापमिति। चापहस्तस्यापिक्रोधातिशयेनतद्विस्मरणादिवचापमानयेत्युक्तिः।रघूत्तम लक्ष्मण॥६९॥रामवाक्यंश्रुत्वाभीतःसजगाममाययाऽदृश्यःसन्नेवजगाम॥७०॥

विजघ्नुस्तानिरक्षांसिनखैर्दंतैश्चवेगिताः ॥ राक्षसाश्चतदाभीमाद्वारेभ्यःसर्वतोरुषा ॥ ५७॥ निर्गत्यभिंदिपालैश्चखड्गैःशूलैःपरश्वधैः ॥ निजघ्नुर्वानरानीकंमहाकायामहाबलाः ॥ ५८ ॥ राक्षसांश्चतथाजघ्नुर्वानराजितकाशिनः ॥ तथाबभूवसमरोमांसशोणितकर्दमः ॥ ५९ ॥ रक्षसांवानरणांचसंबभूवाद्भुतोपमः ॥ तेहयैश्चगजैश्चैवरथैःकांचनसन्निभैः ॥६०॥ रक्षोव्याघ्रायुयुधिरेनादयंतोदिशोदश ॥ राक्षसाश्चकपींद्राश्चपरस्परजयैषिणः ॥ ६१ ॥ राक्षसान्वानराजघ्नुर्वानरांश्चैवराक्षसाः ॥ रामेणविष्णुनादृष्टाहरयोदिविजांशजाः ॥ ६२ ॥ बभूवुर्बलिनोहृष्टास्तदापीतामृताइव ॥ सीताभिमर्शपापेनरावणेनाभिपालितान् ॥ ६३ ॥ हतश्रीकान्हतबलान्राक्षसाञ्जघ्नुरोजसा ॥ चतुर्थांशावशेषेणनिहतंराक्षसंबलम् ॥ ६४ ॥ स्वसैन्यंनिहतंदृष्ट्वामेघनादोऽथदुष्टधीः ॥ ब्रह्मदत्तवरःश्रीमानंतर्धानंगतोऽसुरः ॥ ६५ ॥ सर्वास्त्रकुशलोव्योम्निब्रह्मास्त्रेणसमंततः ॥ नानाविधानिशस्त्राणिवानरानीकमर्दयन् ॥ ६६ ॥ ववर्षशरजालानितदद्भुतमिवाभवत् ॥ रामोऽपिमानयन्ब्राह्ममस्त्रमस्त्रविदांवरः ॥ ६७ ॥ क्षणंतूष्णीमुवासाथददर्शपतितंबलम् ॥ वानराणांरघुश्रेष्ठश्चुकोपानलसन्निभः ॥ ६८ ॥ चापमानयसौमित्रेब्रह्मास्त्रेणासुरंक्षणात् ॥ भस्मीकरोमिमेपश्यबलमद्यरघूत्तम ॥ ६९ ॥ मेघनादोऽपितच्छ्रुत्वारामवाक्यमतंद्रितः॥तूर्णंजगामनगरंमाययामायिकोऽसुरः ॥ ७० ॥

किमागमनकारणमितिरावणंपप्रच्छेतिशेषः ॥ ३८ ॥ कष्टमेवाह । ममेति ॥ ३९ ॥ गतःयुद्धभूमेःप्रस्थितइत्यर्थः ॥ ४० ॥ कालात्ययःश्वस्तनसूर्योदय रूपः ॥ ४१ ॥ हेईशरावणेतिच्छेदः । धारयहृदयेइतिशेषः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तथैवमेभविष्यतिमृत्युरेवभविष्यतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ असुरकुलमितिच्छेदः ॥ किंकिंफलंजडात्मनाजडस्वरूपेण॥ ४५॥ एवंजीवितादौवैराग्यमुपदिश्यकर्तव्यमुपदिशति । सीतामिति।रम्यत्वोपपादकंमुनिगणाश्रयमिति ॥ ४६ ॥ यत्रै

किंतेकरोमिराजेंद्रकिमागमनकारणम् ॥ कालनेमिमुवाचेदंरावणोदुःखपीडितः ॥ ३८ ॥ ममापिकालवशतःकष्टमेतदुपस्थितम् ॥ मया शक्त्याहतोवीरोलक्ष्मणःपतितोभुवि ॥ ३९ ॥ तंजीवयितुमानेतुमोषधीर्हनुमान्गतः ॥ यथातस्यभवेद्विघ्नंतथाकुरुमहामते ॥ ४० ॥ मा यथामुनिवेषेणमोहयस्वमहाकपिम्॥कालात्ययोयथाभूयात्तथाकृत्वैहिमंदिरं॥४१॥रावणस्यवचःश्रुत्वाकालनेमिरुवाचतम् ॥ रावणेशव चोमेऽद्यशृणुधारयतत्वतः ॥ ४२ ॥ प्रियंतेकरवाण्येवनप्राणान्धारयाम्यहम् ॥ मारीचस्ययथारण्येपुराभून्मृगरूपिणः ॥ ४३ ॥ तथै वमेनसंदेहोभविष्यतिदशानन ॥ हताःपुत्राश्चपौत्राश्चबांधवाराक्षसाश्चते ॥ ४४ ॥ घातयित्वाऽसुरकुलंजीवितेनापिकिंतव ॥ राज्येन वासीतयावाकिंदेहेनजडात्मना ॥४५॥ सीतांप्रयच्छरामायराज्यंदेहिविभीषणे॥ वनंयाहिमहाबाहोरम्यंमुनिगणाश्रयम् ॥ ४६ ॥ स्नात्वा प्रातःशुभजलेकृत्वासंध्यादिकाःक्रियाः ॥ ततएकांतमाश्रित्यसुखासनपरिग्रहः ॥४७॥विसृज्यसर्वतःसंगमितरान्विषयान्बहिः ॥ बहिःप्रवृ त्ताक्षगणंशनैःप्रत्यक्प्रवाहय ॥ ४८ ॥ प्रकृतेर्भिन्नमात्मानंविचारयसदाऽनघ ॥ चराचरंजगत्कृत्स्नंदेहबुद्धींद्रियादिकम् ॥ ४९ ॥

थपद्मासनादौस्थित्वास्थातासुखंलभतेतत्सुखासनम् ॥ ४७ ॥ बहिःकृत्वेतिशेषः । दूरेकृत्वाइत्यर्थः । बहिःप्रवृत्तंबाह्यविषयेषुप्रवृत्तमक्षगणमिंद्रियगणंप्रत्य क्प्रवाहयआत्मविषयंकुरु । सर्वसहायस्यमनसआत्मविषयत्वकरणमेवसर्वेंद्रियाणामात्मविषयत्वकरणम् ॥ ४८ ॥ तदेवोपपादयति । प्रकृतेरिति । प्रकृति स्वरूपमाह । चराचरमिति । एतदेवप्रकृतिरित्यर्थः ॥ ४९ ॥

किंविशेषेणदृश्यंसर्वमेवमायेत्याह । आब्रह्मेति ॥ ५० ॥ सैवजगद्वृक्षस्यसर्गादिकारणम् । लोहितेत्यादि । स्वस्यत्रिगुणात्मकत्वात् । राजससात्विकताम साःप्रजाःसृजति॥ ५१ ॥तथाकामक्रोधादीन्पुत्रान्हिंसाद्याश्चकन्यकाःसृजति । स्वसृष्टस्यजगतोवृद्ध्यर्थमित्यर्थः । एवंसृष्ट्वाआत्मानमात्मपदवाच्यंविभुंदेवंस्वै गुणैःपदार्थैर्मोहयति । तेष्वहंममेति बुद्धिमंतंकरोति ॥ ५२ ॥ स्वनिष्ठान्जगत्कर्तृत्वादीन्गुणान्सन्निधानेनतत्रारोप्यस्ववशंकृत्वाअहंकर्तेत्यादिबुद्धिमत्त्व करणमेवतस्यवशीकरणम् ॥ ५३ ॥ शुद्धोऽप्ययंदर्शनादिविकारहीनोऽपिपश्यतीवबहिर्विषयान् स्वमात्मानंस्वस्वरूपम् विस्मरणेहेतुर्मायागुणविमोहितत्व म् ॥ ५४ ॥ तर्हिकिंसर्वथाविस्मृतस्वस्वरूपस्यबंधएवनेत्याह । यदेति । बोधरूपिणाज्ञानस्वरूपएवाहमितिजानताजीवन्मुक्तेनेत्यर्थः । निवृत्तदृष्टिःबहि

आब्रह्मस्तंबपर्यंतंदृश्यतेश्रूयतेचयत् ॥ सैषाप्रकृतिरित्युक्तासैवमायेतिकीर्तिता ॥५०॥ सर्गस्थितिविनाशानांजगद्वृक्षस्यकारणम् ॥ लो
हितंश्वेतकृष्णादिप्रजाःसृजतिसर्वदा ॥ ५१ ॥ कामक्रोधादिपुत्राद्यान्हिंसातृष्णादिकन्यकाः ॥ मोहयत्यनिशंदेवमात्मानंस्वैर्गुणैर्वि
भुम् ॥५२॥ कर्तृत्वभोक्तृत्वमुखान्स्वगुणानात्मनीश्वरे ॥ आरोप्यस्ववशंकृत्वातेनक्रीडतिसर्वदा॥५३॥शुद्धोऽप्यात्मायययायुक्तःपश्यती
वसदाबहिः ॥ विस्मृत्यचस्वमात्मानंमायागुणविमोहितः ॥ ५४ ॥ यदासद्गुरुणायुक्तोबोध्यतेबोधरूपिणा ॥ निवृत्तदृष्टिरात्मानंपश्यत्ये
वसदास्फुटम् ॥ ५५ ॥ जीवन्मुक्तःसदादेहीमुच्यतेप्राकृतैर्गुणैः ॥ त्वमप्येवंसदात्मानंविचार्यनियतेंद्रियः ॥ ५६ ॥ प्रकृतेरन्यमात्मानं
ज्ञात्वामुक्तोभविष्यसि ॥ ध्यातुंयद्यसमर्थोऽसिसगुणंदेवमाश्रय ॥ ५७ ॥ हृत्पद्मकर्णिकेस्वर्णपीठेमणिगणान्विते ॥ मृदुश्लक्ष्णतरे
तत्रजानक्यासहसंस्थितम् ॥ ५८ ॥ वीरासनंविशालाक्षंविद्युत्पुंजनिभांबरम् ॥ किरीटहारकेयूरकौस्तुभादिभिरन्वितम् ॥ ५९ ॥
नूपुरैःकटकैर्भातंतथैववनमालया ॥ लक्ष्मणेनधनुर्द्वंद्वकरेणपरिसेवितम् ॥ ६० ॥

र्विषयेभ्यइतिशेषः । आत्मानंशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमात्मस्वरूपम् ॥ ५५ ॥ तादृशसद्गुरूपदेशान्निदिध्यासनसंपत्त्याजीवन्मुक्तिदशांप्राप्तःप्राकृतैर्गुणैःसुखदुः खादिभिर्मुच्यते । अतोमदुपदेशाच्छ्रुतमात्मानमेवंविचार्यमदुक्तात्मस्वरूपंविचारेणदृढीकृत्य ॥ ५६ ॥ ध्यातुमिति । मदुक्तप्रकारेणध्यातुमित्यर्थः ॥५७॥ सगुणंध्येयंरूपमाह । हृत्पद्मेति । तत्कर्णिकास्थेस्वर्णपीठेस्थितमित्यन्वयः । श्लक्ष्णंस्निग्धम् ॥ ५८ ॥ वीरासनंवीरासनस्थम् । विद्युत्पुंजनिभांबरंपीतांबर मित्यर्थः ॥ ५९ ॥ भातंशोभायमानम् धनुर्द्वंद्वकरेण एकंस्वस्यैकंरामस्येतिद्वयम् ॥ ६० ॥

इतिविख्याताअप्सराइतिशेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ असौनमुनिःकिंतुमुनिवेषधरः ॥ २७ ॥ २८ ॥ महताविलंबेनकिंकृतमतिविलंबःकिंकृतइ
त्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ महामायिकोरामः मायिनांदैत्यानाम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ गृहीत्वातासांतेजोऽभिवृद्ध्यर्थंस्वयंगृहीत्वा

ततोंऽतरिक्षेददृशेदिव्यरूपधरांगना ॥ धान्यमालीतिविख्याताहनूमंतमथाब्रवीत् ॥ २४ ॥ त्वत्प्रसादादहंशापाद्विमुक्तास्मिकपीश्वर ॥
शप्ताहंमुनिनापूर्वमप्सराःकारणांतरे ॥ २५ ॥ आश्रमेयस्तुतेदृष्टःकालनेमिर्महाऽसुरः ॥ रावणप्रहितोमार्गेविघ्नंकर्तुंतवानघ ॥ २६ ॥ मु
निवेषधरोनासौमुनिर्विप्रविहिंसकः ॥ जहिदुष्टंगच्छशीघ्रंद्रोणाचलमनुत्तमम् ॥ २७ ॥ गच्छाम्यहंब्रह्मलोकंत्वत्स्पर्शाद्धूतकल्मषा ॥
इत्युक्त्वासाययौस्वर्गंहनूमानप्ययाश्रमम् ॥ २८ ॥ आगतंतंसमालोक्यकालनेमिरभाषत ॥ किंविलंबेनमहतातववानरसत्तम ॥ २९ ॥
गृहाणमत्तोमंत्रांस्त्वंदेहिमेगुरुदक्षिणाम् ॥ इत्युक्तोहनुमान्मुष्टिंदृढंबद्ध्वाहराक्षसम् ॥ ३० ॥ गृहाणदक्षिणामेतामित्युक्त्वानिजघानतम् ॥
विसृज्यमुनिवेषंसकालनेमिर्महासुरः ॥ ३१ ॥ युयुधेवायुपुत्रेणनानामायाविधानतः ॥ महामायिकदूतोऽसौहनूमान्मायिनांरिपुः ॥३२॥
जघानमुष्टिनाशीर्ष्णिभग्नमूर्धाममारसः ॥ ततःक्षीरनिधिंगत्वादृष्ट्वाद्रोणंमहागिरिम् ॥ ३३ ॥ अदृष्ट्वाचौषधीस्तत्रगिरिमुत्पाट्यसत्वरः ॥
गृहीत्वावायुवेगेनगत्वारामस्यसन्निधिम् ॥ ३४ ॥ उवाचहनुमान्राममानीतोऽयंमहागिरिः ॥ यद्युक्तंकुरुदेवेशविलंबोनात्रयुज्यते ॥ ३५ ॥
श्रुत्वाहनूमतोवाक्यंरामःसंतुष्टमानसः ॥ गृहीत्वाचौषधीःशीघ्रंसुषेणेनमहामतिः ॥ ३६ ॥ चिकित्सांकारयामासलक्ष्मणायमहात्मने ॥
ततःसुप्तोत्थितइवबुद्ध्वाप्रोवाचलक्ष्मणः ॥ ३७ ॥ तिष्ठतिष्ठक्वगंतासिहन्मीदानींदशानन ॥ इतिब्रुवंतमालोक्यमूर्ध्न्यवघ्रायराघवः ॥३८॥
मारुतिंप्राहवत्साद्यत्वत्प्रसादान्महाकपे ॥ निरामयंप्रपश्यामिलक्ष्मणंभ्रातरंमम ॥ ३९ ॥

सुषेणस्यवैद्यत्वात्तेनचिकित्सांकारयामास । एतेनवैद्यकशास्त्राभिनिविष्टत्वेनप्रसिद्धस्यैवचिकित्साधिकारइतिसूचितम् ॥ ३६ ॥ बुद्ध्वामोहंत्यक्त्वा ॥ ३७ ॥
॥ ३८ ॥ ममभ्रातरमहंनिरामयंगतपीडंपश्यामीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

विभीषणमतेनैव । तस्यलंकाच्छिद्रज्ञत्वात् ॥ ४० ॥ युद्धायाभिमुखाः । युद्धंकर्तुंरिपूणामभिमुखाइत्यर्थः ॥ ४१ ॥ मातंगोगजः ॥ ४२ ॥ राघवेणाऽभिभूतोऽगमत् । गृहमितिशेषः । समाविश्येति । उपविश्येत्यर्थः ॥ ४३ ॥ मृत्युमेतद्देहप्राणवियोगम् ॥ ४४ ॥ समुपस्थितःलंकामागतइत्यर्थः ॥ ४५ ॥ हंनिष्यसेइत्यंतःशापःनसंदेहइतितस्यैवस्थिरीकरणम् । सचानरण्योमामित्युक्त्वादिवंगतइत्यन्वयः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ मदर्थेमद्वधार्थेइत्यर्थः । समांहनिष्यतिह

इत्युक्त्वावानरैःसार्धंसुग्रीवेणसमन्वितः ॥ विभीषणमतेनैवयुद्धायसमवस्थितः ॥ ४० ॥ पाषाणैःपादपैश्चैवपर्वताग्रैश्चवानराः ॥ युद्धायाभिमुखाभूत्वाययुःसर्वेयुयुत्सवः ॥ ४१ ॥ रावणोविव्यथेरामबाणैर्विद्धोमहासुरः ॥ मातंगइवसिंहेनगरुडेनेवपन्नगः ॥ ४२ ॥ अभिभूतोऽगमद्राजाराघवेणमहात्मना ॥ सिंहासनेसमाविश्यराक्षसानिदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ मानुषेणैवममेमृत्युमाहपूर्वंपितामहः ॥ मानुषोहिनमांहंतुंशक्तोऽस्तिभुविकश्चन ॥ ४४ ॥ ततोनारायणःसाक्षान्मानुषोऽभून्नसंशयः ॥ रामोदाशरथिर्भूत्वामांहंतुंसमुपस्थितः ॥ ४५ ॥ अनरण्येनयत्पूर्वंशप्तोऽहंराक्षसेश्वराः ॥ उत्पत्स्यतेचमद्वंशेपरमात्मासनातनः ॥ ४६ ॥ तेनत्वंपुत्रपौत्रैश्चबांधवैश्चसमन्वितः ॥ हनिष्यसेनसंदेहइत्युक्त्वामांदिवंगतः ॥ ४७ ॥ सएवरामःसंजातोमदर्थेमांहनिष्यति ॥ कुंभकर्णस्तुमूढात्मासदानिद्रावशंगतः ॥ ४८ ॥ तंविबोध्यमहासत्वमानयंतुममांतिकम् ॥ इत्युक्तास्तेमहाकायास्तूर्णंगत्वातुयत्नतः ॥ ४९ ॥ विबोध्यकुंभश्रवणंनिन्यूरावणसन्निधिम् ॥ नमस्कृत्यसराजानमासनोपरिसंस्थितः ॥ ५० ॥ तमाहरावणोराजाभ्रातरंदीनयागिरा ॥ कुंभकर्णनिबोधत्वंमहत्कष्टमुपस्थितम् ॥ ५१ ॥ रामेणनिहताःशूराःपुत्राःपौत्राश्चबांधवाः ॥ किंकर्तव्यमिदानींमेमृत्युकालउपस्थिते ॥ ५२ ॥ एषदाशरथीरामःसुग्रीवसहितोबली ॥ समुद्रंसबलस्तीर्त्वामूलंनःपरिकृंतति ॥ ५३ ॥

निष्यत्येवेतिस्वनिश्चयाभिलाषः । इदंज्ञानंरजस्तमोजन्यत्वान्नोत्तमायफलायेतिबोध्यम् । मूढात्माअत्यंततमःप्रकृतिः । निद्राप्रियत्वात् ॥ ४८ ॥ महासत्वंमहाबलम् ॥ ४९ ॥ निन्युःप्रापयामासुः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ मृत्युकालेउपस्थितेइदानींमेकिंकर्तव्यंतद्वदेतिशेषः ॥ ५२ ॥ सबलःससैन्यःमूलंसेनाम् ॥ ५३ ॥

१ अनरण्यनामा कश्चित्सूर्यवंशीयो राजर्षिः । तेन तपोविघातपूर्वकदेहनाशनिमित्तेन रावणःशप्त इति महारामायणादवगम्यते ।

वानरानाशनीयाइतिचेत्तत्राह । वानराणांयुद्धेक्षयंनाशंनपश्यामि । अनंतत्वात् । हनूमतौषध्यानयनेनजीवनाच्च ॥ ५४ ॥ अतस्तद्वानराणांबलंहनूमत्सहि
तंनाशयस्व ॥५५॥ रावणेंद्रस्यसर्वश्रेष्ठस्यरावणस्येत्यर्थः । यद्वालोकरावणानांश्रेष्ठस्य परिदेवितं परिदेवनरूपंवचनम् ॥ ५६ ॥ यत्पापस्यकर्मणःफलंभावि
त्वेनतेमयागदितंतदद्योपगतंप्राप्तम् ॥ ५७ ॥ रामोनारायणइतिपूर्वमेवप्रोक्तःकथितः । तवेतिशेषः । एवमनेकप्रकारैःरामस्यनारायणत्वंनबुध्यसेतस्यैतत्फ
लमागतमितिशेषः ॥ ५८ ॥ ननुत्वयेदंकथंज्ञातंतत्राह । एकदेति । सानौपर्वतशिखरेविशालायाम् । शिलायामितिशेषः । विशालायांनगर्यामित्यन्ये ॥

येराक्षसामुख्यतमास्तेहतावानरैर्युधि ॥ वानराणांक्षयंयुद्धेनपश्यामिकदाचन ॥ ५४ ॥ नाशयस्वमहाबाहोयदर्थंपरिबोधितः ॥ भ्रातुर
र्थेमहासत्वकुरुकर्मसुदुष्करम् ॥ ५५ ॥ श्रुत्वातद्रावणेंद्रस्यवचनंपरिदेवितम् ॥ कुंभकर्णोजहासोच्चैर्वचनंचेदमब्रवीत् ॥ ५६ ॥ पुरामंत्र
विचारेतेगदितंयन्मयानृप ॥ तदद्यत्वामुपगतंफलंपापस्यकर्मणः ॥ ५७ ॥ पूर्वमेवमयाप्रोक्तोरामोनारायणःपरः ॥ सीताचयोगमायेति
वोधितोऽपिनबुध्यसे ॥ ५८ ॥ एकदाहंवनेसानौविशालायांस्थितोनिशि ॥ दृष्टोमयामुनिःसाक्षान्नारदोदिव्यदर्शनः ॥ ५९ ॥ तमब्रुवंम
हाभागकुतोगंतासिमेवद ॥ इत्युक्तोनारदःप्राहदेवानांमंत्रणेस्थितः ॥ ६० ॥ तत्रोत्पन्नमुदंतंतेवक्ष्यामिशृणुतत्त्वतः ॥ युवाभ्यांपीडिता
देवाःसर्वेविष्णुमुपागताः ॥ ६१ ॥ ऊचुस्तेदेवदेवेशंस्तुत्वाभक्त्यासमाहिताः ॥ जहिरावणमक्षोभ्यंदेवत्रैलोक्यकंटकम् ॥ ६२ ॥ मानुषे
णमृतिस्तस्यकल्पिताब्रह्मणापुरा ॥ अतस्त्वंमानुषोभूत्वाजहिरावणकंटकम् ॥६३॥ तथेत्याहमहाविष्णुःसत्यसंकल्पईश्वरः ॥ जातोर
घुकुलेदेवोरामइत्यभिविश्रुतः ॥ ६४ ॥ सहनिष्यतिवःसर्वानित्युक्त्वाप्रययौमुनिः ॥ अतोजानीहिरामंत्वंपरंब्रह्मसनातनम् ॥ ६५ ॥

॥ ५९ ॥ कुतोगंतासिकुतआगतोऽसीत्यर्थेआर्षम् । देवानांमंत्रणेदेवानांविचारस्थानेइत्यर्थः । तत्रस्थितोऽहंततआगतइतिप्राहेत्यन्वयः ॥६०॥ युवाभ्यां
रावणकुंभकर्णाभ्याम् ॥६१॥ अक्षोभ्यंकेनाप्यप्रापणीयक्षोभं जहीत्यत्रहेतुगर्भंविशेषणंत्रैलोक्यकंटकमिति॥६२॥रावणकंटकंरावणरूपंकंटकम् ॥६३॥
विष्णोरीश्वरत्वसूचकंसत्यसंकल्पत्वम् ॥ ६४ ॥ ६५॥

॥ ९ ॥ उक्तगुणैःपादपैश्चसमावृतमाश्रमंप्रविवेशेत्यन्वयः ॥ १० ॥ वैरभावविनिर्मुक्तंयत्राश्रमेऽहिनकुलादयोऽपिपरस्परवैरभावंत्यक्त्वातिष्ठंतितमित्याश्रमविशेषणम् ॥ ११ ॥ इंद्रयोगःकपटम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ममकमंडलुगतमित्यन्वयः ॥ १५ ॥ तदनंतरंजलपानानंतरंगमनेत्वरामास्तु ॥ १६ ॥ १७ ॥

पीत्वाजलंततोयामिद्रोणाचलमनुत्तमम् ॥ इत्युक्त्वाप्रविवेशाथसर्वतोयोजनायतम् ॥ ९ ॥ आश्रमंकदलीशालखर्जूरपनसादिभिः ॥ समावृतंपक्वफलैर्नम्रशाखैश्चपादपैः ॥ १० ॥ वैरभावविनिर्मुक्तंशुद्धंनिर्मललक्षणम् ॥ तस्मिन्महाश्रमेरम्येकालनेमिःसराक्षसः ॥ ११ ॥ इंद्रयोगंसमास्थायचकारशिवपूजनम् ॥ हनूमानभिवाद्याहगौरवेणमहासुरम् ॥ १२ ॥ भगवन्रामदूतोऽहंहनूमान्नामनामतः ॥ रामकार्येण महताक्षीराब्धिंगंतुमुद्यतः ॥ १३ ॥ तृषामांबाधतेब्रह्मन्नुदकंकुत्रविद्यते ॥ यथेच्छंपातुमिच्छामिकथ्यतांमेमुनीश्वर ॥ १४ ॥ तच्छ्रुत्वामारुतेर्वाक्यंकालनेमिस्तमब्रवीत् ॥ कमंडलुगतंतोयंममत्वंपातुमर्हसि ॥ १५ ॥ भुंक्ष्वचेमानिपक्वानिफलानितदनंतरम् ॥ निवसस्वसुखेनात्रनिद्रामेहित्वरास्तुमा ॥ १६ ॥ भूतंभव्यंभविष्यंचजानामितपसास्वयम् ॥ उत्थितोलक्ष्मणःसर्वेवानराराम वीक्षिताः ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वाहनुमानाहकमंडलुजलेनमे ॥ नशाम्यत्यधिकातृष्णाततोदर्शयमेजलम् ॥ १८ ॥ तथेत्याज्ञापयामासबटुंमायाविकल्पितम् ॥ बटोदर्शयविस्तीर्णंवायुसूनोर्जलाशयम् ॥ १९ ॥ निमील्यचाक्षिणीतोयंपीत्वागच्छममांतिकम् ॥ उपदेक्ष्यामितेमंत्रंयेनद्रक्ष्यसिचौषधीः ॥ २० ॥ तथेतिदर्शितंशीघ्रंबटुनासलिलाशयम् ॥ प्रविश्यहनुमांस्तोयमपिबन्मीलितेक्षणः ॥ २१ ॥ ततश्चागत्यमकरीमहामायामहाकपिम् ॥ अग्रसत्तंमहावेगान्मारुतिंघोररूपिणी ॥ २२ ॥ ततोददर्शहनुमान्ग्रसंतींमकरींरुषा ॥ दारयामासहस्ताभ्यांवदनंसाममारह ॥ २३ ॥

जलंजलाशयम् ॥ १८ ॥ मायाविकल्पितंस्वमाययाकल्पितंबटुंशिष्यम् ॥ १९ ॥ अथहनूमंतंप्रत्याह । निमील्यचेति ॥ २० ॥ तथेतिउक्त्वेतिशेषः । अपिबदितिच्छेदः ॥ २१ ॥ महामायाबहुमायावतीमकरीभकराकारा ॥ २२ ॥ २३ ॥

पाणिपादैश्चस्वीयैश्चूर्णयंतम् । एकदत्त्वाभावआर्षः । एवमनेकप्रकारेणचूर्णयंतम् ॥ ८ ॥ बुद्धिमान्सर्वास्वप्यवस्थासुज्येष्ठोमंतव्यइतिसदाचाराभिज्ञः ॥ ॥ ९ ॥ १० ॥ परिबोधनप्रकारमाह । सीतामित्यादि । इतिबोधितस्तन्नश्रृणोतिश्रुतवान्विपरीतंखड्गमुद्यम्यहंतुमुद्यतइतिशेषः । ततःकथंचिन्निवृत्तोमां पदाहत्वाउक्तवांश्च ॥ ११ ॥ किमुक्तवांस्तदाह । धिक्त्वांगच्छेति । ततोऽहंचतुर्भिर्मंत्रिभिरिति ॥ १२ ॥ समालिंग्यचाहेतिशेषः । तदेवाह । वत्सत्व मिति ॥ १३ ॥ ननुमेजीवनंकथंसंभाव्यतेतत्राह । महाभागवतोऽसीति । भगवद्भक्तस्यतेनाशःकथमपिनसंभाव्यइतिभावः ॥ १४ ॥ यतोहंमदेनमत्तनेत्र

कालयंतंहरीन्वेगाद्भक्षयंतंसमंततः ॥ चूर्णयंतंमुद्गरेणपाणिपादैरनेकधा ॥ ८ ॥ कुंभकर्णंतदादृष्ट्वागदापाणिर्विभीषणः ॥ ननामचरणौत स्यभ्रातुर्ज्येष्ठस्यबुद्धिमान् ॥ ९ ॥ विभीषणोऽहंभ्रातुर्मेदयांकुरुमहामते ॥ रावणस्तुमयाभ्रातर्बहुधापरिबोधितः ॥ १० ॥ सीतांदेही तिरामायरामःसाक्षाज्जनार्दनः ॥ नश्रृणोतिचमांहंतुंखड्गमुद्यम्यचोक्तवान् ॥ ११ ॥ धिक्त्वांगच्छेतिमांहत्वापदापापिभिरावृतः ॥ चतु र्भिर्मंत्रिभिःसार्धंरामंशरणमागतः ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वाकुंभकर्णोऽपिज्ञात्वाभ्रातरमागतम् ॥ समालिंग्यचवत्सत्वंजीवरामपदाश्रयः॥१३॥ कुलसंरक्षणार्थायराक्षसानांहितायच ॥ महाभागवतोऽसित्वंपुरामेनारदाच्छ्रुतम् ॥ १४ ॥ गच्छतातममेदानींदृश्यतेनचकिंचन ॥ मदी योवापरोवापिमदमत्तविलोचनः ॥ १५ ॥ इत्युक्तोऽश्रुमुखोभ्रातुश्चरणावभिवंद्यसः ॥ रामपार्श्वमुपागत्यचिंतापरउपस्थितः ॥ १६ ॥ कुंभकर्णोऽपिहस्ताभ्यांपादाभ्यांपेषयन्हरीन् ॥ चचारवानरींसेनांकालयन्गंधहस्तिवत् ॥ १७ ॥ दृष्ट्वातंराघवःक्रुद्धोवायव्यंशस्त्रमादरा त् ॥ चिक्षेपकुंभकर्णायतेनचिच्छेदरक्षसः ॥ १८ ॥ समुद्गरंदक्षहस्तंतेनघोरंननादसः ॥ सहस्तःपतितोभूमावनेकानर्दयन्कपीन् ॥१९ ॥ पर्यंतमाश्रिताःसर्वेवानराभयवेपिताः ॥ रामराक्षसयोर्युद्धंपश्यंतःपर्यवस्थिताः ॥ २० ॥

स्ततोममस्वीयपरविभागेनकिमपिनदृश्यतेऽतस्त्वंगच्छ । कदाचित्त्वय्यपिप्रहारसंभवात् ॥ १५ ॥ चिंतापरःकुंभकर्णःकथंनाशमेष्यतीतिचिंतापरः ॥ १६ ॥ यस्यगंधंसमाघ्रायान्येगजाःपलायंतेसगंधगजः सयथाक्षुद्रपशून्कालयंश्चरतितद्वदयंचचार ॥ १७ ॥ वायव्यंशस्त्रंवायव्यास्त्राभिमंत्रितंशस्त्रम् ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ पर्यंतमाश्रितायुद्धभूमध्येस्थिताहस्तपातभयात्तत्प्रांतमाश्रिताइत्यर्थः ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ वडवामुखंनामसमुद्रेशतयोजनविस्तीर्णंवडवाग्निवासस्थानम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ सशरः तत्शिरः ॥ २७ ॥ शिरोलंकाद्वारिपतितम् कायोमहोदधौ । पतितइतिशेषः ॥२८॥ अस्यशिरोद्वाररंरोधयत् । अरुंधदित्यर्थः । अडभावआर्षः । निवृत्तप्रेषणाण्णिच् ॥ नक्रादि समुद्रेकायपातात् । खगाःपक्षिणः ॥ २९ ॥ अप्सरोभिःसहेतिशेषः । ईडिरेतुष्टुवुः । कुसुमासारैरामंवर्षतःअभिनंदिताअभिनंदवंतोबभूवुरितिशेषः ॥

कुंभकर्णश्छिन्नहस्तःशालमुद्यम्यवेगतः ॥ समरेराघवंहंतुंदुद्रावतमथोच्छिनत् ॥ २१ ॥ शालेनसहितंवामहस्तमैंद्रेणराघवः ॥ छिन्नबाहुमथायांतंनदंतंवीक्ष्यराघवः ॥ २२ ॥ द्वावर्धचंद्रौनिशितावादायास्यपदद्वयम् ॥ चिच्छेदपतितौपादौलंकाद्वारिमहास्वनौ ॥ २३ ॥ निकृत्तपाणिपादोऽपिकुंभकर्णोऽतिभीषणः ॥ वडवामुखवद्वक्रंव्यादायरघुनंदनम् ॥ २४ ॥ अभिदुद्रावनिनदन्राहुश्चंद्रमसंयथा ॥ अपूरयत्सिताग्रैश्चसायकैस्तद्रघूत्तमः ॥ २५ ॥ शरपूरितवक्रोऽसौचुक्रोशातिभयंकरः ॥ अथसूर्यप्रतीकाशमैंद्रंशरमनुत्तमम् ॥ २६ ॥ वज्राशनिसमंरामश्चिक्षेपासुरमृत्यवे ॥ सतत्पर्वतसंकाशंस्फुरत्कुंडलदंष्ट्रकम् ॥ २७ ॥ चकर्तरक्षोधिपतेःशिरोवृत्रमिवाशनिः ॥ तच्छिरःपतितंलंकाद्वारिकायोमहोदधौ ॥ २८ ॥ शिरोऽस्य रोधयद्द्वारंकायोनक्राद्यचूर्णयत् ॥ ततोदेवाःसऋषयोगंधर्वाःपन्नगाःखगाः ॥ २९ ॥ सिद्धायक्षागुह्यकाश्चअप्सरोभिश्चराघवम् ॥ ईडिरेकुसुमासारैर्वर्षतश्चाभिनंदिताः ॥ ३० ॥ आजगामतदारामंद्रष्टुंदेवमुनीश्वरः ॥ नारदोगगनात्तूर्णंस्वभासाभासयन्दिशः ॥ ३१ ॥ राममिंदीवरश्याममुदारांगंधनुर्धरम् ॥ ईषत्ताम्रविशालाक्षमैंद्रास्त्रांचितबाहुकम् ॥ ३२ ॥ दयार्द्रदृष्ट्यापश्यंतंवानरांश्छरपीडितान् ॥ दृष्ट्वागद्गदयावाचाभक्त्यास्तोतुंप्रचक्रमे ॥ ३३ ॥ नारदउवाच ॥ देवदेवजगन्नाथपरमात्मन्सनातन ॥ नारायणाखिलाधारविश्वसाक्षिन्नमोऽस्तुते ॥ ३४ ॥ विशुद्धज्ञानरूपोऽपित्वंलोकानतिवंचयन् ॥ माययामनुजाकारःसुखदुःखादिमानिव ॥ ३५ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ऐंद्रास्त्रेणयुक्तोबाहुर्यस्यतम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ देवानांहिरण्यगर्भादीनामपिदेवपूज्य परमात्मन् सर्वेजीवाअंशायस्यतादृश अतएवसनातनसदाभवनित्येत्यर्थः । नारंजीवसमूहस्तस्यायन अखिलाधारजगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारण विश्वसाक्षिन् । अंतर्यामितयेतिभावः ॥ ३४ ॥ अतिवंचयन्स्वस्वरूपगोपनेनसंसारपातिनःकुर्वन् एतदपिमायाकृतमेवतत्त्वतस्तत्रारोपितंबोध्यम् ॥ ३५ ॥

सर्वेषांहृदिस्थितोऽपिस्वप्रकाशोऽपित्वंमाययागूह्यमानोभवसि । तर्हीदृशत्वेकिंमानमित्यतआह । अमलात्मनांव्यक्तएवेति । तदनुभवएवतवतादृशत्वेप्रमाण मितिभावः ॥ ३६ ॥ उन्मीलयन्निति । तवनिमेषोन्मेषावेवसृष्टिप्रलयावितिभावः ॥ ३७ ॥ यस्मिन्निति । यदाधारत्वादिदंभातीतिव्यवहारविषयः । भानस्यत्वद्रूपत्वादितिभावः । यतएतच्चराचरंजायतेयस्मिन्लीयतेयेनतिष्ठतिचेत्यर्थः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । यस्मादधिकंनकिंचित्तस्मैब्रह्मरूपिणेनमइत्य र्थः ॥ ३८ ॥ यंप्रकृतिंजानंति । शक्तिशक्तिमतोरभेदात् । यंपुरुषंजानंति । अंशांशिनोरभेदात् । ममैवांशोजीवलोकेजीवभूतःसनातनः । इतिगीतोक्तेः । व्यक्तस्वरूपःकालोनिमिषादिःअव्यक्तःक्षणरूपस्तदुभयरूपंकालंयंत्वांजानंतितस्मैनमः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ विकाररहितत्ववादसर्वाकारवादयोरापाततोवि

त्वंमाययागूह्यमानःसर्वेषांहृदिसंस्थितः ॥ स्वयंज्योतिःस्वभावस्त्वंव्यक्तएवामलात्मनाम् ॥ ३६ ॥ उन्मीलयन्सृजस्येतन्नेत्रेरामजगत्त्र यम् ॥ उपसंह्रियतेसर्वंत्वयाचक्षुर्निमीलनात् ॥ ३७ ॥ यस्मिन्सर्वमिदंभातियतश्चैतच्चराचरम् ॥ यस्मान्नकिंचिल्लोकेऽस्मिंस्तस्मैतेब्रह्म णेनमः ॥ ३८ ॥ प्रकृतिंपुरुषंकालंव्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणम् ॥ यंजानंतिमुनिश्रेष्ठास्तस्मैरामायतेनमः ॥ ३९ ॥ विकाररहितंशुद्धंज्ञानरूपं श्रुतिर्जगौ ॥ त्वांसर्वजगदाकारमूर्तिंचाप्याहसाश्रुतिः ॥ ४० ॥ विरोधोदृश्यतेदेववैदिकोवेदवादिनाम् ॥ निश्चयंनाधिगच्छंतित्वत्प्रसा दंविनाबुधाः ॥४१॥ माययाक्रीडतोदेवनविरोधोमनागपि ॥ रश्मिजालंरवेर्यद्वद्दृश्यतेजलवद्भ्रमात् ॥ ४२ ॥ भ्रांतिज्ञानात्तथारामत्वयि सर्वंप्रकल्प्यते ॥ मनसोविषयोदेवरूपंतेनिर्गुणंपरम् ॥ ४३ ॥

रोधोदृश्यतेजगतोविकाररूपत्वात् ॥ ४१ ॥ त्वत्प्रसादलभ्यंनिश्चयमाह । माययेति । एवंचजगदाकाररूपत्वंमायिकमितिनविरोधः । मायिकत्वज्ञानंचजग तित्वत्प्रसादंविनादुर्लभमितिभावः । ननुमायिकत्वेऽपिजगतस्तद्रूपत्वंभगवतःकथमित्यत्राह । रश्मिजालमिति । यथातत्रमरुदेशावच्छिन्नैरविरश्मिजा लेजलभ्रमोमृगाणाम् ॥ ४२ ॥ तथात्वयिजगद्भ्रांतिज्ञानाच्छुक्तौरजतमिवप्रकल्प्यतेजनैः माययापिनिरधिष्ठानकभ्रमोत्पादनासंभवात् । अतस्त्वंतद्रूपइत्यु च्यसे । यत्तुतेवास्तवंनिर्गुणंरूपंतन्मनसःश्रवणमनननिदिध्यासनादिसंस्कृतस्यमनसोविषयः । दृश्यतेपरयाबुद्ध्याइतिश्रुतेः ॥ ४३ ॥

माययामानुष्यशरीरंनत्वसौवस्तुतोमानुषःकश्चिज्जीवइत्यर्थः । भजतइतिद्वितीयाबहुवचनम् ॥ ६६ ॥ भक्तान्प्रसीदतिइत्यस्योपपत्तयेभक्तेरुत्कर्षमाह । भक्तिरिति । ज्ञानजनकत्वादेवतस्यामोक्षदत्वंकिंबहुनाकर्मभक्तिहीनंकृतमसत्समकृततुल्यंफलाजनकमित्यर्थः ॥ ६७ ॥ सर्वावतारेष्वयंमुख्योऽवतारइत्याह । अवताराइति । लीलानुकारिणस्तत्तज्जातिचेष्टानुकरणशीलस्येत्यर्थः ॥ ६८ ॥ येनिपुणाराममंभजंतितेसंसारंतीर्त्वाहरेःपदंयांति ॥ ६९ ॥ शुद्धसत्वाःशुद्धांतःकरणाः भवःसंसारोभोगःशरीरंयस्यतादृशोयोमहानहिःकालस्तदीयैःपाशैर्बंधनैर्मुक्ताःसीतापतेरनंतसुखंपदंशुद्धंब्रह्मप्रयांतिप्राप्नुवंति ॥७०॥

त्यजवैरंभजस्वाद्यमायामानुषविग्रहम् ॥ भजतोभक्तिभावेनप्रसीदतिरघूत्तमः ॥ ६६ ॥ भक्तिर्जनित्रीज्ञानस्यभक्तिर्मोक्षप्रदायिनी ॥ भक्तिहीनेनयत्किंचित्कृतंसर्वमसत्समम् ॥ ६७ ॥ अवताराःसुबहवोविष्णोर्लीलानुकारिणः ॥ तेषांसहस्रसदृशोरामोज्ञानमयःशिवः ॥ ॥ ६८ ॥ रामंभजंतिनिपुणामनसावचसानिशम् ॥ अनायासेनसंसारंतीर्त्वायांतिहरेःपदम् ॥ ६९ ॥ येराममेवसततंभुविशुद्धसत्त्वाध्यायंतितस्यचरितानिपठंतिसंतः ॥ मुक्तास्तएवभवभोगमहाहिपाशैःसीतापतेःपदमनंतसुखंप्रयांति ॥ ७० ॥ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ कुंभकर्णवचःश्रुत्वाभ्रुकुटीविकटाननः ॥ दशग्रीवोजगादेदमासनादुत्पतन्निव ॥ १ ॥ त्वमानीतोनमेज्ञानबोधनायसुबुद्धिमान् ॥ मयाकृतंसमीकृत्ययुद्धचस्वयदिरोचते ॥ २ ॥ नोचेद्गच्छसुषुप्त्यर्थंनिद्रात्वांबाधतेधुना ॥ रावणस्यवचःश्रुत्वाकुंभकर्णोमहाबलः ॥ ३ ॥ रुष्टोऽयमितिविज्ञायतूर्णंयुद्धायनिर्ययौ ॥ सलंघयित्वाप्राकारंमहापर्वतसन्निभः ॥ ४ ॥ निर्ययौनगरात्तूर्णंभीषयन्हरिसैनिकान् ॥ सननादमहानादंसमुद्रमभिनादयन् ॥ ५ ॥ वानरान्कालयामासबाहुभ्यांभक्षयन्रुषा ॥ कुंभकर्णंतदादृष्ट्वासपक्षमिवपर्वतम् ॥ ६ ॥ दुद्रुवुर्वानराःसर्वेकालांतकमिवाखिलाः ॥ भ्रमंतंहरिवाहिन्यांमुद्गरेणमहाबलम् ॥ ७ ॥

इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धर०अध्यात्मरामायणसेतौयुद्धकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ उत्पतन्निव । क्रोधादितिशेषः ॥ १ ॥ समीकृत्यअंगीकृत्यमत्समव्यवहारोभूत्वा ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अभिनादयन्स्वनादप्रतिध्वनियुतंकुर्वन् ॥ ५ ॥ कालयामासपीडयामास ॥ ६ ॥ कालांतकमिवकालमिवांतकमिवचतंदृष्ट्वादुद्रुवुरित्यर्थः । मुद्गरेणयुतमितिशेषः ॥ ७ ॥

पितरंचातिविह्वलंदृष्ट्वेतिशेषः ॥ ५४ ॥ शोकार्तेरावणंप्राह । त्यजेत्यादि ॥ ५५ ॥ देवांतकेति । देवनाशकस्यमनुष्यमात्राद्दुःखावसरःक्केत्यर्थः ॥ ५६ ॥ समीकरिष्यामि । तदीयमुख्यहननेनात्मीयंसर्वंदुःखंदुःखेनसमंकरिष्यामीत्यर्थः । तदेवाह । हनिष्यामीति । तदुपायमाह । गत्वेति ॥ ५७॥ लब्ध्वेत्यस्ययोत्स्यामीतिशेषः । तस्माद्रथादिलाभात् अजेयःयुद्धेइतिशेषः॥५८॥ निर्दिष्टमुक्तंहवनस्थलंगत्वाहवनायोपचक्रमेइत्यन्वयः॥५९॥ दुरात्मनइंद्रजितः ॥६०॥

मूर्च्छितःपतितोभूमावुत्थायविललापह ॥ पितृव्यंनिहतंश्रुत्वापितरंचातिविह्वलम् ॥५४॥ इंद्रजित्प्राहशोकार्तंत्यजशोकंमहामते ॥ मयि जीवतिराजेंद्रमेघनादेमहाबले ॥ ५५ ॥ दुःखस्यावसरःकुत्रदेवांतकमहामते ॥ व्येतुतेदुःखमखिलंस्वस्थोभवमहीपते ॥ ५६ ॥ सर्वंसमीकरिष्यामिहनिष्यामिचवैरिपून् ॥ गत्वानिकुंभिलांसद्यस्तर्पयित्वाहुताशनम् ॥ ५७ ॥लब्ध्वारथादिकंतस्मादजेयोऽहंभवाम्यरेः ॥ इत्युक्त्वात्वरितंगत्वानिर्दिष्टंहवनस्थलम् ॥ ५८ ॥ रक्तमाल्यांबरधरोरक्तगंधानुलेपनः ॥ निकुंभिलास्थलेमौनीहवनायोपचक्रमे ॥ ॥ ५९ ॥ विभीषणोऽथतच्छ्रुत्वामेघनादस्यचेष्टितम् ॥ प्राहरामायसकलंहोमारंभंदुरात्मनः ॥ ६० ॥ समाप्यतेचेद्धोमोऽयंमेघनादस्यदुर्मतेः ॥ तदाऽजेयोभवेद्राममेघनादःसुरासुरैः ॥ ६१ ॥ अतः शीघ्रंलक्ष्मणेनघातयिष्यामिरावणिम् ॥ आज्ञापयमयासार्धंलक्ष्मणंबलिनांवरम् ॥ हनिष्यतिनसंदेहोमेघनादंतवानुजः ॥ ६२ ॥ श्रीरामउवाच ॥ अहमेवागमिष्यामिहंतुमिंद्रजितंरिपुम् ॥ आग्नेयेनमहास्त्रेणसर्वराक्षसघातिना ॥ ६३ ॥ विभीषणोऽपितंप्राहनासावन्यैर्निहन्यते ॥ यस्तुद्वादशवर्षाणिनिद्राहारविवर्जितः ॥ ६४ ॥ तेनैवमृत्युर्निर्दिष्टोब्रह्मणास्यदुरात्मनः ॥ लक्ष्मणस्तुअयोध्यायानिर्गम्यायात्त्वयासह ॥ ६५ ॥ तदादिनिद्राहारादीन्नजानातिरघूत्तम ॥ सेवार्थंतवराजेंद्रज्ञातंसर्वमिदंमया ॥ ६६ ॥ तदाज्ञापयदेवेशलक्ष्मणंत्वरयामया ॥ हनिष्यतिनसंदेहःशेषःसाक्षाद्धराधरः ॥ ६७ ॥

तदाअजेयइतिच्छेदः ॥ ६१ ॥ शीघ्रंहोमसमाप्तेःप्रागेव । बालोलक्ष्मणःकथंतंहन्यादितिसंदेहोमास्त्वित्याह । हनिष्यतीति ॥ ६२ ॥ रामोमायामानुष्यंनाटयन्नाह । अहमेवेति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ लक्ष्मणस्तुतादृशइत्याह लक्ष्मणस्त्विति । त्वयासहयत्प्रभृत्यायात् ॥ ६५ ॥ तदादिनिद्रादीनिनजानातिनस्मरति । अनुष्ठानंतुदूरापास्तमित्यर्थः । तत्त्यागेहेतुः । सेवार्थंतवेति ॥ ६६ ॥ मयासहेतिशेषः ॥ ६७ ॥

तस्यशेषत्वमेवदाढर्यायपुनराह । त्वमेवेति । जगतोनिर्माणरूपंनाटकंतस्यसूत्रधारौमुख्यकारणे ॥ ६८ ॥ ॥इति श्रीमत्सकलराजविपदु०युद्धकांडेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ विभीषणेति । तस्यइंद्रजितः रौद्रस्यअतितामसस्य ॥ १ ॥ ममसेवनंमत्सेवाकरणंनिद्रादिराहित्यरूपम् ॥ २ ॥ पूर्वंवनवाससमयेऽहंतस्य निद्राहारादिराहित्यंज्ञात्वापिभविष्यतःकार्यस्येंद्रजिद्वधरूपस्यगुरुत्वात्तूष्णीमासम् । तंननिषिद्धवानित्यर्थः । इत्युक्त्वाविभीषणमितिशेषः ॥ ३ ॥ लक्ष्मणे

त्वमेवसाक्षाज्जगतामधीशोनारायणोलक्ष्मणएवशेषः ॥युवांधराभारनिवारणार्थंजातौजगन्नाटकसूत्रधारौ ॥ ६८ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकाण्डेऽष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ विभीषणवचःश्रुत्वारामोवाक्यमथाब्रवीत् ॥ जानामितस्यरौद्रस्यमायांकृत्स्नांविभीषण ॥ १ ॥ सहिब्रह्मास्त्रविच्छूरोमायावीचमहाबलः ॥ जानामिलक्ष्मणस्यापिस्वरूपंममसेवनम् ॥ २ ॥ ज्ञात्वैवासमहंतूष्णीं भविष्यत्कार्यगौरवात् ॥ इत्युक्त्वालक्ष्मणंप्राहरामोज्ञानवतांवरः ॥३॥ गच्छलक्ष्मणसैन्येनमहताजहिरावणिम् ॥ हनूमत्प्रमुखैःसर्वैर्यूथपैःसहलक्ष्मण ॥ ४ ॥ जांबवानृक्षराजोऽयंसहसैन्येनसंवृतः ॥ विभीषणश्चसचिवैःसहत्वामभियास्यति ॥ ५ ॥ अभिज्ञस्तस्यदेशस्यजानातिविवराणिसः ॥ रामस्यवचनंश्रुत्वालक्ष्मणःसविभीषणः ॥ ६ ॥ जग्राहकार्मुकंश्रेष्ठमन्यद्भीमपराक्रमः ॥ रामपादांबुजंस्पृश्यहृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ ७ ॥ अद्यमत्कार्मुकान्मुक्ताःशरानिर्भिद्यरावणिम् ॥ गमिष्यंतिहिपातलंस्नातुंभोगावतीजले ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा ससौमित्रिःपरिक्रम्यप्रणम्यतम् ॥ इंद्रजिन्निधनाकांक्षीययौत्वरितविक्रमः ॥ ९ ॥ वानरैर्बहुसाहस्रैर्हनूमान्पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ विभीषणश्चसहितोमंत्रिभिस्त्वरितंययौ ॥ १० ॥ जांबवत्प्रमुखाऋक्षाःसौमित्रिंत्वरयाऽन्वगुः ॥ गत्वानिकुंभिलादेशंलक्ष्मणोवानरैःसह ॥ ११ ॥

तिद्विःसंबोधनमादरपूर्वमन्यासाध्यत्वसूचनाय ॥ ४ ॥ सःसैन्यसंवृतऋक्षराजःसचिवसहितोविभीषणश्चत्वामभियास्यति अनुयास्यति ॥ ५ ॥ विभीषणस्यानुगमनं कार्यसाधकमित्याह । अभिज्ञइति । तस्यइंद्रजिद्धननदेशस्य विवराणिरिपूणांछिद्राणि ॥ ६ ॥ स्पृश्यस्पृष्ट्वा ॥ ७ ॥ भोगावतीपातालगंगा ॥ ८ ॥ सःसंस्मृतात्मरूपः स्मृतस्वनिवासश्च तंरामम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

बलसंघातंइंद्रजिद्रक्षणार्थंस्थितम् । राक्षससंकुलंराक्षसव्याप्तम् ॥ १२ ॥ अंगदेनवीरेणजांबवान्यत्तोभूदित्यनुकर्षः । राक्षसाधिपइत्युत्तरार्धस्थविभीषणा
न्वयि । राक्षसान्इंद्रजिद्रक्षकान् ॥ १३ ॥ १४ ॥ अस्मिन्रक्षोनीकेभिन्नेत्वच्छरभेदेनपलायिते एतत्कर्मइंद्रजिद्धवनकर्म ॥ १५ ॥ १६ ॥ राक्षसेंद्रसुतं
प्रतितत्सेनांप्रतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ तेराक्षसाः ॥ १८ ॥ शब्दःशूराणांसिंहनादरूपः ॥ १९ ॥ निकुंभिलांचहोमंचेतिकेवलंकर्मत्यागएवनकिंतुतद्देशत्यागोऽ

अपश्यद्बलसंघातंदूराद्राक्षससंकुलम् ॥ धनुरायम्यसौमित्रिर्यत्तोऽभूद्भूरिविक्रमः ॥ १२ ॥अंगदेनचवीरेणजांबवान्राक्षसाधिपः ॥ तदा
विभीषणःप्राहसौमित्रिंपश्यराक्षसान् ॥ १३ ॥ यदेतद्राक्षसानीकंमेघश्यामंविलोक्यते ॥ अस्यानीकस्यमहतोभेदनेयत्नवान्भव ॥१४ ॥
राक्षसेंद्रसुतोऽप्यस्मिन्भिन्नेदृश्योभविष्यति ॥ अभिद्रवाशुयावद्वैनैतत्कर्मसमाप्यते ॥ १५ ॥ जहिवीरदुरात्मानंहिंसापरमधार्मिकम् ॥
विभीषणवचःश्रुत्वालक्ष्मणःशुभलक्षणः ॥ १६ ॥ ववर्षशरवर्षाणिराक्षसेंद्रसुतंप्रति ॥ पाषाणैःपर्वताग्रैश्चवृक्षैश्चहरियूथपाः ॥ १७ ॥
निर्जघ्नुःसर्वतोदैत्यांस्तेऽपिवानरयूथपान् ॥ परश्वधैःशितैर्बाणैरसिभिर्यष्टितोमरैः ॥१८ ॥ निर्जघ्नुर्वानरानीकंतदाशब्दोमहानभूत् ॥
ससंप्रहारस्तुमुलःसंजज्ञेहरिरक्षसाम् ॥ १९ ॥ इंद्रजित्स्वबलंसर्वमर्द्यमानंविलोक्यसः ॥ निकुंभिलांचहोमंचत्यक्त्वाशीघ्रंविनिर्गतः ॥
॥ २० ॥ रथमारुह्यसधनुःक्रोधेनमहताऽगतम् ॥ समाह्वयित्वासौमित्रिंयुद्धायरणमूर्धनि ॥ २१ ॥ सौमित्रेमेघनादोऽहंमयाजीवन्नमोक्ष्य
से ॥ तत्रदृष्ट्वापितृव्यंसप्राहनिष्ठुरभाषणम् ॥ २२ ॥ इहैवजातःसंवृद्धःसाक्षाद्भ्रातापितुर्मम ॥ यस्त्वंस्वजनमुत्सृज्यपरभृ
त्यत्वमागतः ॥२३॥ कथंद्रुह्यसिपुत्रायपापीयानसिदुर्मतिः॥इत्युक्त्वालक्ष्मणंदृष्ट्वाहनूमत्पृष्ठतःस्थितम् ॥ २४ ॥ उद्यदायुधनिस्त्रिंशेरथे
महतिसंस्थितः ॥ महाप्रमाणमुद्यम्यघोरंविस्फारयन्धनुः ॥ २५ ॥

पीत्यर्थः ॥ २० ॥ महताक्रोधेनयुतोयुद्धायसौमित्रिंलक्ष्मणमाह्वयित्वारणमूर्धनिरणभूमध्यभागमगमत्प्राप्तः । ल्यबभावआर्षः ॥ २१ ॥ समाह्वयन्नेवाह ।
सौमित्रेइति । निष्ठुरभाषणंनिष्ठुरवाक्यम् ॥ २२ ॥ परभृत्यत्वमागतइत्यस्येदृशंत्वां धिगितिशेषः ॥ २३ ॥ द्रुह्यसिमदीयंछिद्रंशत्रुभ्योदर्शयसीत्यर्थः ।
पृष्ठतःसार्वविभक्तिकस्तसिः।पृष्ठेइत्यर्थः॥ २४ ॥उद्यंतिप्रकाशंस्थितानिआयुधानिनिस्त्रिंशाश्चयस्मिंस्तादृशेरथेइत्यर्थः । महाप्रमाणंसार्धसप्तवितस्ति ॥२५॥

तत्तवनिर्गुणंरूपं दृश्यंचक्षुरादिविषयःकथंभवेद्दृश्याभावेदृश्यत्वाभावेकथंभजेत्सेवेत । अतःतज्ज्ञानासंभवात्तद्रूपाविचारेणावताररूपाणिभजंतितावतैवभवार्ण
वंतरंत्येव ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ भीषयंतित्वद्ध्यानान्निवर्तयंति । ध्यानदार्ढ्योपायमाह । त्वन्नामस्मरतांपुंसांत्वद्रूपमपिमानसेभवतीतिशेषः । नामस्मरणमेव
भगवद्रूपध्यानेदृढउपायइतिभावः ॥ ४६ ॥ सगुणसेवाऽपिमोक्षदेत्याह । त्वत्पूजेत्यादि । गोष्पदायतेइत्यनेनतस्यशक्यतरणत्वंसूच्यते ॥ ४७ ॥ अतोनि
र्गुणसेवायादुष्करत्वात्सगुणसेवायाअपिमोक्षदत्वाच्चेत्यर्थः । मुक्तःसंसारक्लेशात् । मुक्तावस्थत्वंस्वस्यसूचितम् । अतएवसर्वदेवतैःपूज्यः ॥ ४८ ॥ एवंमु
ख्यरूपेणस्तुत्वाप्रकृतकर्मणापिस्तौति । रामेति । गतःगतप्रायः ॥ ४९ ॥ श्वइति । इदंतद्वधस्यासन्नकालताद्योतकंवाल्मीक्युक्त्याअग्निवेश्योक्त्याच

कथंदृश्यंभवेद्देवदृश्याभावेभजेत्कथम् ॥ अतस्तवावतारेषुरूपाणिनिपुणाभुवि ॥ ४४ ॥ भजंतिबुद्धिसंपन्नास्तरंत्येवभवार्णवम् ॥ का
मक्रोधादयस्तत्रबहवःपरिपंथिनः ॥ ४५ ॥ भीषयंतिसदाचेतोमार्जारामूषकंयथा ॥ त्वन्नामस्मरतानित्यंत्वद्रूपमपिमानसे ॥४६॥ त्वत्पू
जानिरतानांतेकथामृतपरात्मनाम् ॥ त्वद्भक्तसंगिनांरामसंसारोगोष्पदायते ॥ ४७ ॥ अतस्तेसगुणंरूपंध्यात्वाहंसर्वदाहृदि ॥ मुक्तश्च
रामिलोकेषुपूज्योऽहंसर्वदैवतैः ॥ ४८ ॥ रामत्वयामहत्कार्यंकृतंदेवहितेच्छया ॥ कुंभकर्णवधेनाद्यभूभारोऽयंगतःप्रभो ॥ ४९ ॥ श्वोह
निष्यतिसौमित्रिरिंद्रजेतारमाहवे ॥ हनिष्यसेऽथरामत्वंपरश्वोदशकंधरम् ॥ ५० ॥ पश्यामिसर्वदेवेशसिद्धैःसहनभोगतः ॥ अनुगृह्णी
ष्वमांदेवगमिष्यामिसुरालयम् ॥ ५१ ॥ इत्युक्त्वाराममामंत्र्यनारदोभगवानृषिः ॥ ययौदेवैःपूज्यमानोब्रह्मलोकमकल्मषम् ॥ ५२ ॥
भ्रातरंनिहतंश्रुत्वाकुंभकर्णमहाबलम् ॥ रावणःशोकसंतप्तोरामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ५३ ॥

दिनत्रयेणेंद्रजितोवधःप्रतीयतेअग्रेऽत्रापिवक्ष्यति । अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरः कथंचिद्विनिपातितः । इति । एवंपरश्वइत्यपि । आग्निवेश्यरामायणेअष्टादशाहा
निरामरावणयोर्द्वंद्वयुद्धस्योक्तेः॥५०॥नभोगतः नभःशब्देनभूलोकोर्ध्वलोकास्तदन्यतमस्थितःसर्वंयुद्धवृत्तांतंपश्यामिसाक्षात्करोमि।त्वद्भक्तिजनितज्ञानोत्कर्षे
णज्ञानप्रतिबंधकस्यसर्वेंद्रियतमसोनिवर्तनात् । अनेनगमनानुज्ञार्थमुक्तयुद्धदर्शनार्थंस्थेयमित्यस्यावसरोनिराकृतः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ रामेणनिहतं
श्रुत्वेत्यन्वयः ॥ ५३ ॥

[1] अनयोक्त्या च प्रस्तुत एव व्याघातः संपन्न इति च न वाच्यम् । पश्यामीत्यस्य साक्षात्करोमीत्यर्थेन प्रतिबन्धकतमोनिवृत्तिसद्भावात् ।

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ऐंद्रमैंद्रास्त्राभिमंत्रितम् । यद्वा । अगस्त्यद्वाराइंद्रदत्तंतूणीराद्रामेणदत्तमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तंबाणमैंद्रबाणम् ॥
॥ ४६ ॥ ४७ ॥ रघूत्तमंकीर्तयंतः । तद्गुणान्कीर्तयंतः । तैरेवस्तुवंतश्चेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ स्थिराभूत् । तावत्पर्यंतंराक्षसभारेणकंपमानेवासीदि

चिच्छेदकार्मुकंतस्यदर्शयन्हस्तलाघवम् ॥ सोऽन्यत्तुकार्मुकंभद्रंसज्यंचक्रेत्वरान्वितः ॥ ४० ॥ तच्चापमपिचिच्छेदलक्ष्मणस्त्रिभिराशुगैः ॥ तमेवच्छिन्नधन्वानंविव्याधानेकसायकैः ॥ ४१ ॥ पुनरन्यत्समादायकार्मुकंभीमविक्रमः ॥ इंद्रजिल्लक्ष्मणंबाणैःशितैरादित्यसन्निभैः ॥ ४२ ॥ बिभेदवानरान्सर्वान्बाणैरापूरयन्दिशः ॥ ततऐंद्रंसमादायलक्ष्मणोरावणिंप्रति ॥ ४३ ॥ संधायाकृष्यकर्णांतंकार्मुकंदृढनिष्ठुरम् ॥ उवाचलक्ष्मणोवीरःस्मरन्रामपदांबुजम् ॥ ४४ ॥ धर्मात्मासत्यसंधश्चरामोदाशरथिर्यदि ॥ त्रिलोक्यामप्रतिद्वंद्वस्तदेनंजहिरावणिम् ॥ ४५ ॥ इत्युक्त्वाबाणमाकर्णाद्विकृष्यतमजिह्मगम् ॥ लक्ष्मणःसमरेवीरःससर्जेंद्रजितंप्रति ॥ ४६ ॥ सशरःसशिरस्त्राणंश्रीमज्ज्वलितकुंडलम् ॥ प्रमथ्येंद्रजितःकायात्पातयामासभूतले ॥ ४७ ॥ ततःप्रमुदितादेवाःकीर्तयंतोरघूत्तमम् ॥ ववर्षुःपुष्पवर्षाणिस्तुवंतश्चमुहुर्मुहुः ॥ ४८ ॥ जहर्षशक्रोभगवान्सहदेवैर्महर्षिभिः ॥ आकाशेऽपिचदेवानांशुश्रुवेदुंदुभिस्वनः ॥ ४९ ॥ विमलंगगनंचासीत्स्थिराभूद्विश्वधारिणी ॥ निहतंरावणिंदृष्ट्वाजयजल्पसमन्वितः ॥ ५० ॥ गतश्रमःससौमित्रिःशंखमापूरयद्रणे ॥ सिंहनादंततःकृत्वाज्याशब्दमकरोद्विभुः ॥ ५१ ॥ तेननादेनसंहृष्टावानराश्चगतश्रमाः ॥ वानरेंद्रैश्चसहितःस्तुवद्भिर्हृष्टमानसैः ॥ ५२ ॥ लक्ष्मणःपरितुष्टात्मादद‌र्शाभ्येत्यराघवम् ॥ हनूमद्राक्षसाभ्यांचसहितोविनयान्वितः ॥ ५३ ॥ ववंदेभ्रातरंरामंज्येष्ठंनारायणंविभुम् ॥ त्वत्प्रसादाद्रघुश्रेष्ठहतोरावणिराहवे ॥ ५४ ॥ श्रुत्वातल्लक्ष्मणाद्भक्त्यातमालिंग्यरघूत्तमः ॥ मूर्ध्न्यवघ्रायमुदितःसस्नेहमिदमब्रवीत् ॥ ५५ ॥ साधुलक्ष्मणतुष्टोऽस्मिकर्मतेदुष्करंकृतम् ॥ मेघनादस्यनिधनेजितंसर्वमरिंदम ॥ ५६ ॥

तिव्यंग्यम् । जयजल्पःदेवसृष्टोजयशब्दः ॥५० ॥ ५१ ॥ तेगतश्रमाआसन्नितिशेषः । स्तुवद्भिर्लक्ष्मणमितिशेषः ॥ ५२ ॥ राक्षसोविभीषणः ॥ ५३ ॥
॥ ५४ ॥ लक्ष्मणात्तदिंद्रजिन्निधनंश्रुत्वेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ सर्वंराक्षसकुलम् ॥ ५६ ॥

॥ ५७ ॥ मयायोद्धुंनिर्यास्यतीत्यन्वयः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ पर्यदेवयत्शोकंकृतवानित्यर्थः ॥ ६० ॥ पुत्रलालसःपुत्रेलालसाप्रीतिर्यस्यसः ॥ ६१ ॥ सर्वान्राक्षसान्निनाशयिषुर्नाशयितुमिच्छुरुवाच । युद्धायगच्छध्वमितिशेषः ॥ ६२ ॥ बुद्धयासंवीक्ष्य । सीतानाशेरामनाशइतिविचार्येत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ हेदशग्रीववैश्रवणानुजत्वादिभिर्ननुनामअतिशयेनप्रसिद्धःकथंस्त्रीवधमिच्छसीत्यन्वयः ॥ ६६ ॥ इतिसुपार्श्वेनोक्तःसरावणोन्यवर्त

अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरःकथंचिद्विनिपातितः ॥ निःसपत्नःकृतोऽस्म्यद्यनिर्यास्यतिहिरावणः ॥ ५७ ॥ पुत्रशोकान्मयायोद्धुंतंहनिष्यामि रावणम् ॥ मेघनादंहतंश्रुत्वालक्ष्मणेनमहाबलम् ॥५८॥ रावणःपतितोभूमौमूर्च्छितःपुनरुत्थितः ॥ विललापातिदीनात्मापुत्रशोकेनरा वणः ॥ ५९ ॥ पुत्रस्यगुणकर्माणिसंस्मरन्पर्यदेवयत् ॥ अद्यदेवगणाःसर्वेलोकपालामहर्षयः ॥ ६० ॥ हतमिंद्रजितंज्ञात्वासुखंस्वप्स्यंति निर्भयाः ॥ इत्यादिबहुशःपुत्रलालसोविललापह ॥ ६१ ॥ ततःपरमसंक्रुद्धोरावणोराक्षसाधिपः ॥ उवाचराक्षसान्सर्वान्निनाशयिषुराहवे ॥ ६२ ॥ सपुत्रवधसंतप्तःशूरःक्रोधवशंगतः ॥ संवीक्ष्यरावणोबुद्ध्याहंतुंसीतांप्रदुद्रुवे ॥ ६३ ॥ खड्गपाणिमथायांतंक्रुद्धंदृष्ट्वादशाननम्॥ राक्षसीमध्यगासीताभयशोकाकुलाभवत् ॥ ६४ ॥ एतस्मिन्नंतरेतस्यसचिवोबुद्धिमाञ्छुचिः ॥ सुपार्श्वोनाममेधावीरावणंवाक्यमब्रवीत् ॥ ६५ ॥ ननुनामदशग्रीवसाक्षाद्वैश्रवणानुजः ॥ वेदविद्याव्रतस्नातःस्वकर्मपरिनिष्ठितः ॥ ६६ ॥ अनेकगुणसंपन्नःकथंस्त्रीवधमिच्छसि॥ अस्माभिःसहितोयुद्धेहत्वारामंचलक्ष्मणम् ॥ प्राप्स्यसेजानकींशीघ्रमित्युक्तःसन्यवर्तत ॥ ६७ ॥ ततोदुरात्मासुहृदानिवेदितंवचःसुध र्म्यंप्रतिगृह्यरावणः ॥ गृहंजगामाशुशुचाविमूढधीःपुनःसभांचप्रययौसुहृद्वृतः ॥ ६८ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्ध कांडेनवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ सविचार्यसभामध्येराक्षसैःसहमंत्रिभिः ॥ निर्ययौयेऽवशिष्टास्तेराक्ष सैःसहराघवम् ॥ १ ॥ शलभःशलभैर्युक्तंप्रज्वलंतमिवानलम् ॥ ततोरामेणनिहताःसर्वेतेराक्षसायुधि ॥ २ ॥ स्वयंरामेणनिहतस्तीक्ष्ण बाणेनवक्षसि ॥ व्यथितस्त्वरितंलंकांप्रविवेशदशाननः ॥ ३ ॥

तनिवृत्तः ॥ ६७ ॥ शुचाशोकेनविमूढधीः । सभागमनमेवतदवसरेयुक्तंतत्रगृहगमनंविमोहः ॥ ६८ ॥ ॥ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणस०युद्धकां० नवमःसर्गः ॥ ९ ॥छ॥ ॥छ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

चापीपादपूरणे । मारुतेश्चपौरुषंदृष्ट्वेत्यनुकर्षः ॥ ४ ॥ एवंप्रकारेणराक्षसयूथपैः सहलंकाविनाशितेत्यन्वयः ॥५ ॥ तदेवाह । महादैत्याइत्यादि । दुःखसंदोहोदुःखसमूहः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ तूणीरसायकाःतूणीरस्थिताःसायकाइत्यर्थः । संभविष्यंतित्वांसम्यक्प्राप्स्यंति ॥ ९ ॥ १० ॥ सर्वत्रसर्वदिक्षु आदि

दृष्ट्वारामस्यबहुशःपौरुषंचाप्यमानुषम् ॥ रावणोमारुतेश्चैवशीघ्रंशुक्रांतिकंययौ ॥ ४ ॥ नमस्कृत्यदशग्रीवःशुक्रंप्रांजलिरब्रवीत् ॥ भगवन्राघवेणैवंलंकाराक्षसयूथपैः ॥ ५ ॥ विनाशितामहादैत्यानिहताःपुत्रबांधवाः ॥ कथंमेदुःखसंदोहस्त्वयितिष्ठतिसद्गुरौ ॥ ६ ॥ इति विज्ञापितोदैत्यगुरुःप्राहदशाननम् ॥ होमंकुरुप्रयत्नेनरहसित्वंदशानन ॥ ७ ॥ यदिविघ्नोनचेद्धोमेतर्हिहोमानलोत्थितः ॥ ८ ॥ महान्रथश्चवाहाश्चचापतूणीरसायकाः ॥ संभविष्यंतितैर्युक्तस्त्वमजेयोभविष्यसि ॥ ९॥ गृहाणमंत्रान्मद्दत्तान्गच्छहोमंकुरुद्रुतम् ॥ इत्युक्तस्त्वरितंगत्वारावणोराक्षसाधिपः ॥ १० ॥ गुहांपातालसदृशींमंदिरेस्वेचकारह ॥ लंकाद्वारकपाटादिबद्ध्वासर्वत्रयत्नतः ॥ ११ ॥ होमद्रव्याणिसंपाद्ययान्युक्तान्याभिचारिके ॥ गुहांप्रविश्यचैकांतेमौनीहोमंप्रचक्रमे ॥ १२ ॥ उत्थितंधूममालोक्यमहांतंरावणानुजः ॥ रामायदर्शयामासहोमधूमंभयाकुलः ॥ १३ ॥ पश्यरामदशग्रीवोहोमंकर्तुंसमारभत् ॥ यदिहोमःसमाप्तःस्यात्तदाऽजेयोभविष्यति ॥ ॥ १४ ॥ अतोविघ्नायहोमस्यप्रेषयाशुहरीश्वरान् ॥ तथेतिरामः सुग्रीवसंमतेनांगदंकपिम् ॥ १५ ॥ हनूमत्प्रमुखान्वीरानादिदेशमहाबलान् ॥ प्राकारंलंघयित्वातेगत्वारावणमंदिरम् ॥ १६ ॥ दशकोट्यःप्लवंगानांगत्वामंदिररक्षकान् ॥ चूर्णयामासुरश्वांश्चगजांश्चन्यहनन्क्षणात् ॥ १७ ॥ ततश्चसरमानामप्रभातेहस्तसंज्ञया ॥ विभीषणस्यभार्यासाहोमस्थानमसूचयत् ॥ १८ ॥ गुहापिधानपाषाणमंगदःपादघट्टनैः ॥ चूर्णयित्वामहासत्त्वःप्रविवेशमहागुहाम् ॥ १९ ॥ दृष्ट्वादशाननंतत्रमीलिताक्षंदृढासनम् ॥ ततोऽगदाज्ञयासर्वेवानराविविशुर्द्रुतम् ॥ २० ॥

नाअन्यान्यपिच्छिद्राणि ॥ ११ ॥ १२ ॥ रावणानुजोविभीषणः ॥ १३ ॥ समारभत् आरब्धवान् । अजेयइतिच्छेदः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ विभीषणस्यभार्यासरमानामहस्तसंज्ञयाहोमस्थानमसूचयत्ज्ञापितवती ॥ १८ ॥ पादघट्टनैःपादाघातैः ॥ १९ ॥ २० ॥

भोवानरायुष्माकंप्राणान्ममबाणाःपास्यंतीतिअवददितिशेषः । दाशरथिर्लक्ष्मणः ॥ २६ ॥ इंद्रजित्क्रोधाद्रक्तनयनोबाणपातसमकालंलक्ष्मणमपश्यत् ॥
॥ २७ ॥ ततःशरैराहतःपीडितोमूढोमूर्च्छितोभवत् । प्रत्याहृतेंद्रियःप्राप्तेंद्रियज्ञानः पुनर्व्यपगतमूर्च्छोऽभवदितियावत् ॥ २८ ॥ सौमित्रिमभिचक्रामत
त्संमुखंजगामेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ संप्रयुक्तेनधनुषःसकाशात्प्रेरितेन ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सुसंविद्धंसुतरांसम्यग्विद्धंरथमध्येविशीर्णंतत्रपुनर्बाणै

अद्यवोमामकाबाणाःप्राणान्पास्यंतिवानराः ॥ ततःशरंदाशरथिःसंधायामित्रकर्शनः ॥ २६ ॥ ससर्जराक्षसेंद्रायक्रुद्धःसर्पइवश्वसन् ॥
इंद्रजिद्रक्तनयनोलक्ष्मणंसमुदैक्षत ॥ २७ ॥ शक्राशनिसमस्पर्शैर्लक्ष्मणेनाहतःशरैः ॥ मुहूर्तमभवन्मूढःपुनःप्रत्याहृतेंद्रियः ॥ २८ ॥
ददर्शावस्थितंवीरंवीरोदशरथात्मजम् ॥ सोऽभिचक्रामसौमित्रिंक्रोधसंरक्तलोचनः ॥ २९ ॥ शराधनुषिसंधायलक्ष्मणंचेदमब्रवीत् ॥
यदितेप्रथमेयुद्धेनदृष्टोमेपराक्रमः ॥३०॥ अद्यत्वांदर्शयिष्यामितिष्ठेदानींव्यवस्थितः ॥ इत्युक्त्वासप्तभिर्बाणैरभिविव्याधलक्ष्मणम् ॥
॥ ३१ ॥ दशभिश्चहनूमंतंतीक्ष्णधारैःशरोत्तमैः ॥ ततःशरशतेनैवसंप्रयुक्तेनवीर्यवान् ॥ ३२ ॥ क्रोधाद्द्विगुणसंरब्धोनिर्बिभेदविभीषण
म् ॥ लक्ष्मणोपितथाशत्रुंशरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३३ ॥ तस्यबाणैःसुसंविद्धंकवचंकांचनप्रभम् ॥ व्यशीर्यतरथोपस्थेतिलशःपतितंभुवि ॥
॥ ३४ ॥ ततःशरसहस्रेणसंक्रुद्धोरावणात्मजः ॥ विभेदसमरेवीरंलक्ष्मणंभीमविक्रमम् ॥३५॥ व्यशीर्यतापतद्दिव्यंकवचंलक्ष्मणस्यच ॥
कृतप्रतिकृतान्योऽन्यंबभूवतुरभिद्रुतौ ॥३६॥ अभीक्ष्णंनिःश्वसंतौतौयुद्ध्येतांतुमुलंपुनः ॥ शरसंवृतसर्वांगौसर्वतोरुधिरोक्षितौ ॥ ३७ ॥
सुदीर्घकालंतौवीरावन्योन्यंनिशितैःशरैः ॥ अयुध्यतांमहासत्त्वौजयाजयविवर्जितौ ॥ ३८ ॥ एतस्मिन्नंतरेवीरोलक्ष्मणःपंचभिःशरैः ॥
रावणेःसारथिंसाश्वंरथंचसमचूर्णयत् ॥ ३९ ॥

स्तिलशःखंडितंभुविपतितम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ दिव्यमपिलक्ष्मणस्यकवचंतद्बाणैर्व्यशीर्यतापतच्च । अन्योन्यंकृतप्रतिकृतौकृतेप्रतिकृतंयाभ्यांतादृशौ ।
संधिरार्षः ॥ ३६ ॥ तुमुलमत्याश्चर्यंद्रष्टृभिर्विशिष्यज्ञातुमशक्यंच ॥ ३७ ॥ जयाजयविवर्जितावित्यनेनसमयुद्धतोक्ता ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

जीवताप्राणिनाकिंनदृश्यतेअसंभावितमपिदृश्यतइत्यर्थः । ततोममेदृश्यवस्थेतिशोकंत्यजज्ञानंभाविदुर्लंघ्यमितिज्ञानम् ॥ ३६ ॥ अज्ञानकृतस्यवस्तुतोज्ञाने ननाशइतिचेत्सर्वमिदमज्ञानकृतमेवेत्याह । अज्ञानेति । अतएवकर्तव्याकर्तव्यविषयज्ञाननाशकोऽतःसर्वथाज्ञानालंबेनसत्यकुंशक्यइतिभावः।किंबहुनासर्वः संसारएवाज्ञानमूलकस्तन्मूलस्यशरीरादिष्वहंज्ञानस्याज्ञानप्रभवत्वादित्याह । अज्ञानप्रभवेति ॥ ३७ ॥ पुत्रदारादिसंबंधएतेमदीयाइत्यध्यासः । ततःसंसृतिःबंधककर्मोत्पत्तिः एवंहर्षादयोजन्माद्याश्चाज्ञानमूलाः तत्तज्जनककर्मणामज्ञानजन्यत्वात् । इदंलब्धमितिहर्षजनकस्येदंमेनष्टमितिशोकजनकस्यायंमेहंतेत्यादिभयादिजनकज्ञानस्याज्ञानमूलकत्वाच्च ॥ ३८ ॥ आत्मनस्तुवास्तवोनकेनापिसंबंधइत्याह । आत्मात्विति । बहुशोव्याख्यातमेतत् ॥ ३९ ॥ सर्वभा

दैवाधीनमिदंभद्रेजीवताकिंनदृश्यते ॥ त्यजशोकंविशालाक्षिज्ञानमालंब्यनिश्चितम् ॥ ३६ ॥ अज्ञानप्रभवःशोकःशोकोज्ञानविनाशकृत् ॥ अज्ञानप्रभवाहंधीःशरीरादिष्वनात्मसु ॥ ३७ ॥ तन्मूलःपुत्रदारादिसंबंधःसंसृतिस्ततः ॥ हर्षशोकभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः ॥ ३८ ॥ अज्ञानप्रभवाह्येतेजन्ममृत्युजरादयः ॥ आत्मातुकेवलःशुद्धोव्यतिरिक्तोह्यलेपकः ॥ ३९ ॥ आनंदरूपोज्ञानात्मासर्वभावविवर्जितः ॥ नसंयोगोवियोगोवाविद्यतेकेनचित्सतः॥४०॥एवंज्ञात्वात्वमात्मानंत्यजशोकमनिंदिते ॥ इदानीमेवगच्छामिहत्वारामंसलक्ष्मणम् ॥ ४१ ॥ आगमिष्यामिनोचेन्मांदारयिष्यतिसायकैः ॥ श्रीरामोवज्रकल्पैश्चततोगच्छामितत्पदम् ॥ ४२ ॥ तदात्वयामेकर्तव्याक्रियामच्छासनात्प्रिये ॥ सीतांहत्वामयासार्धंत्वंप्रवेक्ष्यसिपावकम् ॥ ४३ ॥ एवंश्रुत्वावचस्तस्यराघवस्यातिदुःखिता ॥ उवाचनाथमेवाक्यंशृणुसत्यंतथाकुरु ॥ ४४ ॥

वैःसुखदुःखैर्विवर्जितः ॥ तदेवाह । नसंयोगइति । तद्बुद्धिरेवमुख्यतयाहर्षशोकादिकारणमितिभावः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ दारयिष्यतिदारणेननाशयिष्यतीत्यर्थः । वज्रकल्पैःसायकैर्दारयिष्यतीत्यन्वयः । ततस्तत्पदंसर्वोत्तमंस्थानंवैकुंठंगमिष्यामि ॥ ४२ ॥ सीतांहत्वात्वयामेक्रियासपिंडीकरणांताकर्तव्या । पुत्राभावेतुपत्नीस्यात् । इतिस्मृतेः । यद्वा । मयासार्धंपावकंप्रवेक्ष्यासि सत्यामिच्छायामितिशेषः ॥ ४३ ॥ सत्यंवाक्यंशृणुतथाकुरुच मद्वाक्यार्थमनुतिष्ठचेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

प्रधानस्यप्रकृतेःपुरुषाणांजीवानांचेश्वरःनियंता ॥ ४५ ॥ तदेवबोधयंतीतदवतारानाह । मत्स्यइति । इदंपुराणेप्रसिद्धम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ क्रोडरूपेणवाराहरूपेण ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ जगत्त्रयमाक्रम्यपादैरितिशेषः ॥ ५० ॥ रामःपरशुरामः मुनेःकश्यपस्य ॥ ५१ ॥ भवदर्थेभवन्नाशार्थम् ॥ ५२ ॥ ५३॥ रघूत्तमेतत्समीपमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ राघवेणघातयित्वाकथंजीवामिजीवनेप्रियताबुद्धिंकरोमि ॥ ५५ ॥ मरणस्यसन्निहितत्वाद्विपरीतबुद्धिंरावणस्याह ।

शक्योनराघवोजेतुंत्वयाचान्यैःकदाचन ॥ रामोदेववरःसाक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ ४५ ॥ मत्स्योभूत्वापुराकल्पेमनुंवैवस्वतंप्रभुः ॥ ररक्षसकलापद्भ्योराघवोभक्तवत्सलः ॥ ४६ ॥ रामःकूर्मोऽभवत्पूर्वंलक्षयोजनविस्तृतः ॥ समुद्रमथनेपृष्ठेदधारकनकाचलम्[1] ॥ ४७ ॥ हिरण्याक्षोऽतिदुर्वृत्तोहतोनेनमहात्मना ॥ क्रोडरूपेणवपुषाक्षोणीमुद्धरताक्वचित् ॥ ४८ ॥ त्रिलोककंटकंदैत्यंहिरण्यकशिपुंपुरा ॥ हतवान्नारसिंहेनवपुषारघुनंदनः ॥ ४९ ॥ विक्रमैस्त्रिभिरेवासौबलिंबद्ध्वाजगत्त्रयम् ॥ आक्रम्यादात्सुरेंद्रायभृत्यायरघुसत्तमः ॥ ५० ॥ राक्षसाःक्षत्रियाकाराजाताभूमेर्भरावहाः ॥ तान्हत्वाबहुशोरामोभुवंजित्वाह्यदान्मुनेः ॥ ५१ ॥ सएवसांप्रतंजातोरघुवंशेपरात्परः ॥ भवदर्थेरघुश्रेष्ठोमानुषत्वमुपागतः ॥ ५२ ॥ तस्यभार्याकिमर्थंवाहृतासीतावनाद्बलात् ॥ ममपुत्रविनाशार्थंस्वस्यापिनिधनायच॥५३॥ इतःपरंवावैदेहींप्रेषयस्वरघूत्तमे ॥ विभीषणायराज्यंतुदत्त्वागच्छामहेवनम्[2] ॥ ५४ ॥ मंदोदरीवचःश्रुत्वारावणोवाक्यमब्रवीत् ॥ कथंभद्रेरणेपुत्रान्भ्रातॄन्राक्षसमंडलम् ॥ घातयित्वाराघवेणजीवामिवनगोचरः ॥ ५५ ॥ रामेणसहयोत्स्यामिरामबाणैःसुशीघ्रगैः ॥ विदार्यमाणोयास्यामितद्विष्णोःपरमंपदम् ॥ ५६ ॥ जानामिराघवंविष्णुंलक्ष्मींजानामिजानकीम् ॥ ज्ञात्वैवजानकींसीतामयानीतावनाद्बलात् ॥ ५७ ॥ रामेणनिधनंप्राप्ययास्यामीतिपरंपदम् ॥ विमुच्यत्वांतुसंसाराद्गमिष्यामिसहप्रिये ॥ ५८ ॥

रामेणसहेत्यादि । जानामिराघवमितिच ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ रामेणनिधनंप्राप्यपरंपदंयास्यामीतिज्ञात्वैवजानकीबलादानीतेत्यन्वयः ॥ हेप्रियेत्वांविमुच्यत्यक्त्वासंसारात् । ल्यब्लोपेपंचमी । संसारंसंत्यज्यमृतैर्बंधुभिःसहगमिष्यामि ॥ ५८ ॥

१-मंदराचलमित्यर्थः । तस्यैवाचलस्य कनकाचल इति नाम । २-गच्छावहे इतिपाठोऽपेक्षित इति भाति ।

गम्यतेसागतिःस्थानंपरानंदमयीदुःखराहित्याद्ब्रह्मलोकैकदेशवैकुंठरूपाशुद्धारजस्तमोऽस्पृष्टशुद्धसत्त्वमयीयामुमुक्षुभिःसेव्यतेदहराद्युपासनाभिःप्राप्यते । रामेण संयुगेहतस्तांगतिंगमिष्यामि ॥ ५९ ॥ इहकल्मषाणिराक्षसदेहेनकृतानिपापानि अंतकालेरामनामस्मरणाद्राममूर्तिदर्शनाच्चप्रक्षाल्यदूरीकृत्यमुक्तियास्यामि ॥ ६० ॥ क्लेशादीति । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाःपंचक्लेशाइतियोगशास्त्रोक्ताः तत्राविद्याअनित्याशुचिदुःखरूपानात्मसुनित्यशुचिसुखात्मत्वख्यातिः शुक्तिरजतादिज्ञानानिच अस्मिताशरीराद्व्यतिरिक्तआत्मानास्तीत्येवंप्रत्ययः रागद्वेषौप्रसिद्धौ अभिनिवेशोमरणादित्रासः तज्जन्याःस्थूलवृ

परानंदमयीशुद्धासेव्यतेयामुमुक्षुभिः ॥ तांगतिंतुगमिष्यामिहतोरामेणसंयुगे ॥ ५९ ॥ प्रक्षाल्यकल्मषाणीहमुक्तियास्यामिदुर्लभाम् ॥ ६० ॥ क्लेशादिपंचकतरंगयुगंभ्रमाढ्यंदारात्मजातधनबंधुझषाभियुक्तम् ॥ और्वानलाभनिजरोषमनंगजालंसंसारसागरमतीत्यहरिंव्रजामि ॥ ६१ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकांडेदशमःसर्गः ॥ १० ॥ ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ इत्युक्त्वावचनंप्रेम्णाराज्ञींमंदोदरींतदा ॥ रावणःप्रययौयोद्धुंरामेणसहसंयुगे ॥ १ ॥ दृढंस्यंदनमास्थायवृतोघोरैर्निशाचरैः ॥ चक्रैःषोडशभिर्युक्तंसवरूथंसकूबरम् ॥ २ ॥ पिशाचवदनैर्घोरैःखरैर्युक्तंभयावहम् ॥ सर्वास्त्रशस्त्रसहितंसर्वोपस्करसंयुतम् ॥ ३ ॥ निश्चक्रामाथसहसारावणोभीषणाकृतिः ॥ आयांतंरावणंदृष्ट्वाभीषणंरणकर्कशम् ॥ ४ ॥ संत्रस्ताभूत्तदासेनावानरीरामपालिता ॥ ५ ॥ हनूमानथचोत्प्लुत्यरावणंयोद्धुमाययौ ॥ आगत्यहनुमान्रक्षोवक्षस्यतुलविक्रमः ॥ ६ ॥ मुष्टिबंधंदृढंबद्ध्वाताडयामासवेगतः ॥ तेनमुष्टिप्रहारेणजानुभ्यामपतद्रथे ॥७॥ मूर्च्छितोऽथमुहूर्तेनरावणःपुनरुत्थितः ॥ उवाचचहनूमंतंशूरोऽसिममसंमतः ॥ ८ ॥ हनूमानाहतंधिङ्मांयस्त्वंजीवसिरावण ॥ त्वंतावन्मुष्टिनावक्षोममताडयरावण ॥ ९ ॥

त्तयआदिपद्याद्याः यासांध्यानेहेयत्वंयोगशास्त्रेउक्तं तद्रूपास्तरंगायत्रतंचेमंयुगंतत्पारिवृत्तिरूपभ्रमेणाढ्यंदारादिरूपैर्झषैर्ग्राहैर्युक्तंतत्तत्प्राणिनांरोषएवौर्वानलाभोयत्रशोषकत्वात्तं अनंगःकामएवजालंबंधकत्वाद्यत्रतं कामेनहितत्तद्विषयेजनोबध्यते ॥ ६१ ॥ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थे० युद्धकां० दशमःसर्गः ॥ १० ॥ ॥ इत्युक्त्वेति ॥ १ ॥ वरूथोरथगुप्तिः ॥ २ ॥ उपस्करोयुद्धसामग्री ॥ ३ ॥ रणकर्कशमतिनिर्दयम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

संभारान्होमसाधनानि ॥ २१ ॥ हनुमान्स्रुवमाच्छिद्यतेनैवजघान ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ विददारनखैर्विदीर्णंकृतवान् ॥ २५ ॥ ततःकंचुकाद्विमु
क्ताविभक्तामुक्ताः । रत्नसंचयैस्ततोविभक्तैःसहभूमौपतिताइत्यर्थः । त्रुटितंवानराणामाकर्षणेनभग्नम् ॥ २६ ॥ तस्यरावणस्यपश्यतएवेत्यर्थः ॥ २७ ॥
नीतारावणहोमस्थानमितिशेषः ॥ २८ ॥ करुणंयथास्यात्तथाक्रोशंतीजगादेत्यन्वयः । त्वंनिर्लज्जोसियत्तवभार्यातवैवाग्रेपरैर्वानरैःकेशपाशेधृत्वाविकृष्य

तत्रकोलाहलंचक्रुस्ताडयंतश्चसेवकान् ॥ संभारांश्चाक्षिपुस्तत्रहोमकुंडेसमंततः ॥ २१ ॥ स्रुवमाच्छिद्यहस्ताच्चरावणस्यबलाद्रुषा ॥ ते
नैवसंजघानाशुहनुमान्प्लवगाग्रणीः ॥२२॥ घ्नंतिदंतैश्चकाष्ठैश्चवानरास्तमितस्ततः ॥ नजहौरावणोध्यानंहतोऽपिविजिगीषया ॥२३॥ प्र
विश्यांतःपुरेवेश्मन्यंगदोवेगवत्तरः ॥ समानयत्केशबंधेधृत्वामंदोदरींशुभाम् ॥ २४ ॥ रावणस्यैवपुरतोविलपंतीमनाथवत् ॥ विददारां
गदस्तस्याःकंचुकंरत्नभूषितम् ॥२५॥ मुक्ताविमुक्ताःपतिताःसमंताद्रत्नसंचयैः ॥ श्रोणिसूत्रंनिपतितंत्रुटितंरत्नचित्रितम् ॥ २६ ॥ कटि
प्रदेशाद्विस्रस्तानीवीतस्यैवपश्यतः ॥ भूषणानिचसर्वाणिपतितानिसमंततः ॥ २७ ॥ देवगंधर्वकन्याश्चनीताहृष्टैःप्लवंगमैः ॥ मंदोदरी
रुरोदाथरावणस्याग्रतोभृशम् ॥ २८ ॥ क्रोशंतीकरुणंदीनाजगाददशकंधरम् ॥ निर्लज्जोऽसिपरैरेवंकेशपाशेविकृष्यते ॥ २९ ॥ भा
र्यातवैवपुरतःकिंजुहोषिनलज्जसे ॥ हन्यतेपश्यतोयस्यभार्यापापैश्चशत्रुभिः ॥ ३० ॥ मर्तव्यंतेनतत्रैवजीवितान्मरणंवरम् ॥ हामेघनाद
तेमाताक्लिश्यतेबतवानरैः ॥३१॥ त्वयिजीवतिमेदुःखमीदृशंचकथंभवेत् ॥ भार्यालज्जाचसंत्यक्ताभर्त्रामेजीविताशया ॥ ३२ ॥ श्रुत्वा
तद्देवितंराजामंदोदर्यादशाननः ॥ उत्तस्थौखड्गमादायत्यजदेवीमितिब्रुवन् ॥ ३३ ॥ जघानांगदमव्यग्रःकटिदेशेदशाननः ॥ ततोत्सृ
ज्यययुःसर्वेविध्वंस्यहवनंमहत् ॥ ३४ ॥ रामपार्श्वमुपागम्यतस्थुःसर्वेप्रहर्षिताः ॥ रावणस्तुततोभार्यामुवाचपरिसांत्वयन् ॥३५॥

तेच ॥ २९ ॥ अतःकिंजुहोषिकिंनलज्जस । तदेवाह । हन्यतेपश्यतइत्यादि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ त्वयिजीवतिईदृशंदुःखंभवेदेव । नभवेदेव । त्वन्नाशात्तु
मेइदंदुःखंप्राप्तम् । चपादपूरणे । मेभर्त्राजीविताशयाभार्यालज्जाचेत्युभयमपित्यक्तमित्यर्थः॥ ३२॥ ३३॥ ततोत्सृज्यततउत्सृज्येतिच्छेदः । आर्षःसंधिः ।
महन्महाफलजनकंहवनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ लोकान्लक्ष्म्यानियोजयन् । रावणवधस्याल्पकालावशिष्टत्वबोधनेनानंदयन्नित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अनलमग्नि
म् ॥ ३० ॥ पुरःरावणसंमुखे ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ घोरेणबाणेनेतिशेषः ॥ ३४ ॥ रथोपस्थे रथकेतुंपातयित्वेत्यनेनतस्यवेतसादिवच्छरैर्नम्रीकर
णंविवक्षितम् । क्रोधमूर्च्छितःउच्छ्रितक्रोधइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ आर्ताकारमार्तसदृशाकारमभिनीततदाकारम् । नतुवस्तुतस्तदाकारम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अभेद्यंकवचंखड्गंदिव्यतूणीयुगंतथा ॥ आरुह्यचरथंरामरावणंजहिराक्षसम् ॥ २४ ॥ मयासारथिनादेववृत्रंदेवपतिर्यथा ॥ इत्युक्तस्तं
परिक्रम्यनमस्कृत्यरथोत्तमम् ॥ २५ ॥ आरुरोहरथंरामोलोकाँल्लक्ष्म्यानियोजयन् ॥ ततोऽभवन्महायुद्धंभैरवंरोमहर्षणम् ॥ २६ ॥
महात्मनोराघवस्यरावणस्यचधीमतः ॥ आग्नेयेनचआग्नेयंदैवंदैवेनराघवः ॥ २७ ॥ अस्त्रंराक्षसराजस्यजघानपरमास्त्रवित् ॥ ततस्तुस
सृजेघोरंराक्षसंचास्त्रमस्त्रवित् ॥ २८ ॥ क्रोधेनमहताविष्टोरामस्योपरिरावणः ॥ रावणस्यधनुर्मुक्ताःसर्पाभूत्वामहाविषाः ॥ शराःकांचन
पुंखाभाराघवंपरितोऽपतन् ॥ २९ ॥ तैःशरैःसर्पवदनैर्वमद्भिरनलंमुखैः ॥ दिशश्चविदिशश्चैवव्याप्तास्तत्रतदाभवन् ॥ ३० ॥ रामःसर्पा
स्ततोदृष्ट्वासमंतात्परिपूरितान् ॥ सौपर्णमस्त्रंतद्घोरंपुरःप्रावर्तयद्रणे ॥ ३१ ॥ रामेणमुक्तास्तेबाणाभूत्वागरुडरूपिणः ॥ चिच्छिदुःसर्प
बाणांस्तान्समंतात्सर्पशत्रवः ॥ ३२ ॥ अस्त्रेप्रतिहतेयुद्धेरामेणदशकंधरः ॥ अभ्यवर्षत्ततोरामंघोराभिःशरवृष्टिभिः ॥ ३३ ॥ ततःपुनः
शरानीकैराममक्लिष्टकारिणम् ॥ अर्दयित्वातुघोरेणमातलिंप्रत्यविध्यत ॥ ३४ ॥ पातयित्वारथोपस्थेरथकेतुंचकांचनम् ॥ ऐंद्रानश्वान
भ्यहनद्रावणःक्रोधमूर्च्छितः ॥ ३५ ॥ विषेदुर्देवगंधर्वाश्चारणाःपितरस्तथा ॥ आर्ताकारंहरिंदृष्ट्वाव्यथिताश्चमहर्षयः ॥ ३६ ॥ व्यथिता
वानरेंद्राश्चबभूवुःसविभीषणाः ॥ दशास्योविंशतिभुजःप्रगृहीतशरासनः ॥ ३७ ॥ ददृशेरावणस्तत्रमैनाकइवपर्वतः ॥ रामस्तुभ्रुकुटिंबद्ध्वा
क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ३८ ॥ कोपंचकारसदृशंनिर्दहन्निवराक्षसम् ॥ धनुरादायदेवेंद्रधनुराकारमद्भुतम् ॥ ३९ ॥ गृहीत्वापाणिनाबाणंकालानलस
मप्रभम् ॥ निर्दहन्निवचक्षुर्भ्यांददृशेरिपुमंतिके ॥ ४० ॥ पराक्रमंदर्शयितुंतेजसाप्रज्वलन्निव ॥ प्रचक्रमेकालरूपीसर्वलोकस्यपश्यतः ॥ ४१ ॥

सदृशंकोपमात्मनःसदृशंकोपं देवेंद्रधनुर्वर्षाकालेदृश्यमानमिंद्रधनुरितिख्यातंतत्सदृशम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ कालरूपीरामस्तद्रूपमनुसंधायप्रचक्रमे ।
रावणवधार्थमितिशेषः ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ लोकसंवर्तकोपमंसर्वलोकप्रलयकृद्दौडीबकादियुद्धसदृशम् ॥ ४५ ॥ मूर्धानःरामबाणकृत्ताइतिशेषः ॥ ४६ ॥ नदिनमित्या दिअनेनानेकदिनंरामरावणयोर्निरंतरंयुद्धंवृत्तमितिसूचितम् । तद्रूपंछिन्नमस्तकरावणरूपंपुनःपुनःशिरःप्रादुर्भावात् ॥ ४७ ॥ तदेवाह । ततइति । एकवर्च

विकृष्यचापंरामस्तुरावणंप्रतिविध्यच ॥ हर्षयन्वानरानीकंकालांतकइवाबभौ ॥ ४२ ॥ क्रुद्धंरामस्यवदनंदृष्ट्वाशत्रुंप्रधावतः ॥ तत्रसुः सर्वभूतानिचचालचवसुंधरा ॥ ४३ ॥ रामंदृष्ट्वामहारौद्रमुत्पातांश्चसुदारुणान् ॥ त्रस्तानिसर्वभूतानिरावणंचाविशद्भयम् ॥ ४४ ॥ विमानस्थाःसुरगणाःसिद्धगंधर्वकिन्नराः ॥ ददृशुःसुमहायुद्धंलोकसंवर्तकोपमम् ॥ ऐंद्रमस्त्रंसमादायरावणस्यशिरोऽच्छिनत् ॥ ४५ ॥ मूर्धानोरावणस्याथबहवोरुधिरोक्षिताः ॥ गगनात्प्रपतंतिस्मतालादिवफलानिहि ॥ ४६ ॥ नदिनंनचवैरात्रिर्नसंध्यानदिशोऽपिवा॥प्रकाशं तेनतद्रूपंदृश्यतेतत्रसंगरे ॥ ४७ ॥ ततोरामोबभूवाथविस्मयाविष्टमानसः ॥ शतमेकोत्तरंछिन्नंशिरसांचैकवर्चसाम् ॥ ४८ ॥ नचैवराव णःशांतोदृश्यतेजीवितक्षयात् ॥ततःसर्वास्त्रविद्धीरःकौसल्यानंदवर्धनः ॥ ४९ ॥अस्त्रैश्चबहुभिर्युक्तश्चिंतयामासराघवः ॥ यैर्यैर्बाणैर्हता दैत्यामहासत्वपराक्रमाः ॥ ५० ॥ एतेतेनिष्फलंयातारावणस्यनिपातने ॥ इतिचिंताकुलेरामेसमीपस्थोविभीषणः ॥ ५१ ॥ उवाच राघवंवाक्यंब्रह्मदत्तवरोह्यसौ ॥ विच्छिन्नाबाहवोऽप्यस्यविच्छिन्नानिशिरांसिच ॥५२॥ उत्पत्स्यंतिपुनःशीघ्रमित्याहभगवानजः ॥ नाभि देशेऽमृतंतस्यकुंडलाकारसंस्थितम् ॥ ५३ ॥ तच्छोषयानलास्त्रेणतस्यमृत्युस्ततोभवेत् ॥ विभीषणवचःश्रुत्वारामःशीघ्रपराक्रमः ॥ ५४ ॥ पावकास्त्रेणसंयोज्यनाभिंविव्याधरक्षसः ॥ अनंतरंचचिच्छेदशिरांसिचमहाबलः ॥ ५५ ॥ बाहूनपिचसंरब्धोरावणस्यरघूत्तमः॥ ततोघोरांमहाशक्तिमादायदशकंधरः ॥ ५६ ॥

सांतुल्यतेजसाम् ॥ ४८ ॥ शांतोगतचेष्टः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ निष्फलंनिष्फलत्वंयाताःप्राप्ताः । निष्फलाजाताइतिक्वचित्पाठः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ कुंड लाकारेगर्तेसंस्थितम् ॥ ५३ ॥ अनलास्त्रेणाग्नेयास्त्रेण ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

१ वसिष्ठविश्वामित्रयोरेतद्रूपधारिणोराकाशमण्डलमध्येऽपरिमितकालपर्यन्तं महाघोरं सकललोकभयंकरं युद्धमनुपमं प्रवृत्तमासीदिति देवीभागवतादवगम्यते ।

शितैस्तीक्ष्णैः ॥ ५७ ॥ तेजोऽपगमाच्चम्लानरूपोबभूव ॥ ५८ ॥ मुख्यशिरसेत्यनेनान्यानियुद्धादिकालेएवप्रादुर्भवंतीतिसूचितम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ प्रथितःकथितः उत्तमांगंशिरः ॥ ६२ ॥ मर्मणि उरःस्थलरूपे ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ आकाशमयमित्यनेनातिमहत्त्वंसूचितम् । आकाशपदेनव्या

विभीषणवधार्थायचिक्षेपक्रोधविह्वलः ॥ चिच्छेदराघवोबाणैस्तांशितैर्हेमभूषितैः ॥ ५७ ॥ दशग्रीवशिरश्छेदात्तदातेजोविनिर्गतम् ॥ म्लानरूपोवभूवाथच्छिन्नैःशीर्षैर्भयंकरैः ॥ ५८ ॥ एकेनमुख्यशिरसाबाहुभ्यांरावणोबभौ ॥ रावणस्तुपुनःक्रुद्धोनानाशस्त्रास्त्रवृष्टिभिः ॥ ॥ ५९ ॥ ववर्षरामंतंरामस्तथाबाणैर्ववर्षच ॥ ततोयुद्धमभूद्घोरंतुमुलंलोमहर्षणम्[1] ॥ ६० ॥ अथसंस्मारयामासमातलीराघवंतदा ॥ विसृज्यास्त्रंवधायास्यब्राह्मंशीघ्रंरघूत्तम ॥ ६१ ॥ विनाशकालःप्रथितोयःसुरैःसोऽद्यवर्तते ॥ उत्तमांगंनचैतस्यच्छेत्तव्यंराघवत्वया॥६२॥ नैवशीर्ष्णिप्रभोवध्योवध्यएवहिमर्मणि ॥ ततःसंस्मारितोरामस्तेनवाक्येनमातलेः ॥ ६३ ॥ जग्राहसशरंदीप्तंनिःश्वसंतमिवोरगम् ॥ यस्यपार्श्वेतुपवनःफलेभास्करपावकौ ॥ ६४ ॥ शरीरमाकाशमयंगौरवेमेरुमंदरौ ॥ पर्वस्वपिचविन्यस्तालोकपालामहौजसः ॥ ६५ ॥ जाज्वल्यमानंवपुषाभातंभास्करवर्चसा ॥ तमुग्रमस्त्रंलोकानांभयनाशनमद्भुतम् ॥ ६६ ॥ अभिमंत्र्यततोरामस्तंमहेषुंमहाभुजः ॥ वेदप्रोक्तेनविधिनासंदधेकार्मुकेबली ॥ ६७ ॥ तस्मिन्संधीयमानेतुराघवेणशरोत्तमे ॥ सर्वभूतानिवित्रेसुश्चचालचवसुंधरा ॥ ६८ ॥ स रावणायसंक्रुद्धोभृशमानम्यकार्मुकम् ॥ चिक्षेपपरमायत्तस्तमस्त्रंमर्मघातिनम् ॥ ६९ ॥ सवज्रइवदुर्धर्षोवज्रपाणिविसर्जितः ॥ कृतांतइव घोरास्योन्यपतद्रावणोरसि ॥ ७० ॥

पकत्वाद्धिरण्यगर्भोवा गौरवेमेरुमंदरौयस्यसदृशावितिशेषः ॥ ६५ ॥ भास्करवर्चसाभातंतत्तुल्यतेजःप्रकाशम् । अस्त्रशब्दोऽर्थवाचीशस्त्रपर्यायोत्र ॥६६॥ वेदप्रोक्तेनब्रह्मास्त्रविधिनाअभिमंत्र्येत्यन्वयः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ भृशमतिशयेन ॥ ६९ ॥ वज्रपाणिनात्यक्तोवज्रइवसबाणोरावणोरसिन्यपतत् ॥ ७० ॥

१--यस्मिन्युद्धप्रसंगे दृष्टेऽपि श्रुतेपि वा तनूरुहाणां लोम्नामाकस्मिकपुलकोद्गमेनाश्वनं भवति मनोवृत्तिश्च कम्प्रा भवति तल्लोमहर्षणमित्युच्यते।

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ समवेताःअग्रेइतिच्छेदः । संधिरार्षः ॥ १३ ॥ १४ ॥ पृथक्सिंहनादंकृत्वाप्रत्येकंसिंहनादंकृत्वेत्यर्थः । दशनच्छदमोष्ठम् ॥
॥ १५ ॥ विवृत्यक्रोधवशाद्विस्तार्य ॥ १६ ॥ तोयदोधाराभिरिव । पर्वतमितिशेषः । विव्यथेव्यथयामास । अंतर्भावितण्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

पश्चान्मयाहतःप्राणान्मोक्ष्यसेनात्रसंशयः ॥ तथेतिमुष्टिनावक्षोरावणेनापिताडितः ॥ १० ॥ विघूर्णमाननयनःकिंचित्कश्मलमाययौ ॥
संज्ञामवाप्यकपिराड्रावणंहंतुमुद्यतः ॥ ११ ॥ ततोऽन्यत्रगतोभीत्यारावणोराक्षसाधिपः ॥ हनूमानंगदश्चैवनलोनीलस्तथैवच ॥ १२ ॥
चत्वारःसमवेताग्रेदृष्ट्वाराक्षसपुंगवान् ॥ अग्निवर्णंतथासर्परोमाणंखड्गरोमकम् ॥ १३ ॥ तथावृश्चिकरोमाणंनिर्जघ्नुःक्रमशोऽसुरान् ॥ च
त्वारश्चतुरोहत्वाराक्षसान्भीमविक्रमान् ॥ १४ ॥ सिंहनादंपृथक्कृत्वारामपार्श्वमुपागताः ॥ ततःक्रुद्धोदशग्रीवःसंदश्यदशनच्छदम् ॥
॥ १५ ॥ विवृत्यनयनेक्रूरोराममेवान्वधावत ॥ दशग्रीवोरथस्थस्तुरामंवज्रोपमैःशरैः ॥ १६ ॥ आजघानमहाघोरैर्धाराभिरिवतोयदः ॥
रामस्यपुरतःसर्वान्वानरानपिविव्यथे ॥ १७ ॥ ततःपावकसंकाशैःशरैःकांचनभूषणैः ॥ अभ्यवर्षद्रणेरामोदशग्रीवंसमाहितः ॥ १८ ॥
रथस्थंरावणंदृष्ट्वाभूमिष्ठंरघुनन्दनम् ॥ आहूयमातलिंशक्रोवचनंचेदमब्रवीत् ॥ १९ ॥ रथेनममभूमिष्ठंशीघ्रंयाहिरघूत्तमम् ॥ त्वरितंभू
तलंगत्वाकुरुकार्यंममानघ ॥ २० ॥ एवमुक्तोऽथतंनत्वामातलिर्देवसारथिः ॥ ततोहयैश्चसंयोज्यहरितैःस्यंदनोत्तमम् ॥ २१ ॥
स्वर्गाज्जयार्थंरामस्यह्युपचक्राममातलिः ॥ अब्रवीच्चततोराममप्रतर्क्यरथेस्थितः ॥ प्रांजलिर्देवराजेनप्रेषितोऽस्मिरघूत्तम ॥ २२ ॥
रथोऽयंदेवराजस्यविजयायतवप्रभो ॥ प्रेषितश्चमहाराजधनुरैंद्रंचभूषितम् ॥ २३ ॥

ममकार्यंरामस्यरथेनयोजनरूपम् ॥ २० ॥ हरितैःहरितवर्णैः ॥ २१ ॥ उपचक्रामरामसमीपमाजगामेत्यर्थः । अप्रतर्क्यरथे[1]अन्यैःसर्वैरदृश्यरथेप्रांजलिर
ब्रवीदित्यन्वयः । किमब्रवीत्तदाह । देवराजेनेत्यादि ॥ २२ ॥ अयंदेवराजस्यरथइतिरूपबोधनंसचतवविजयायतेनप्रेषितःऐंद्रंस्वीयंधनुश्चतेनप्रेषितम् ॥ २३ ॥

१ अनेनच केवलं रामस्य स्यन्दनारोहणात्प्रागेवस्वर्गादवतरणसमय एव वान्यैस्तस्य रथस्यादृश्यत्वम् । रथारूढे तु श्रीरामे तस्यादृश्यत्वं न । रावणकृतरथवाहप्रध्वंसस्याग्रे
दृश्यमानत्वात् ।

रावणोद्वेषसंयुक्तोऽपिभृत्यैःसहरामचरित्रंशुकसारणादिभ्यःश्रुत्वातद्वेषादेवानिशंतंहृदिभावयन् । अत्रश्रुत्वाभावयन्नित्यनेनश्रवणमनननिदिध्यासनसंपदुक्ता। मननमनुक्तमपिअर्थाक्षिप्तंबोध्यम् । तथारामात्स्वनिधनंश्रुत्वाभयात्सर्वत्रराघवंपश्यन् । इदंफलंलब्धवानितिशेषः । तस्यचदर्शनस्यसार्वकालिकत्वमाह । अनुदिनंस्वप्नेऽपिराममेवपश्यति । अनेनसाक्षात्कारउक्तः । एवंसगुणविषयत्वादेषांवैकुंठलोकप्राप्तिद्वारामोक्षजनकत्वंदहराद्युपासनावदितिबोध्यम् ॥ ८३ ॥ ॥८४॥उपसंहरति।क्रोधोऽपीति।अपिनायःप्रीत्यैवमाचरेत्तस्यमुक्तिःसर्वथेतिध्वनितम्।गुरुबोधःगुरुसेवाजन्योबोधस्तद्वत्।अधिकःसर्वधर्माधिकोऽभवदित्यर्थः ॥ ८५ ॥ भगवतोहस्तान्मृत्युरप्येवंफलकइत्याह । रामेणेति। सहसमानेदेशेयुज्यतेसयुक्तस्यभावःसायुज्यम् । समानलोकवासइत्यर्थः । तदेवाभिप्रेत्याग्रे

शृणुतात्रसुरायूयंधर्मतत्त्वविचक्षणाः ॥ रावणोराघवद्वेषादनिशंहृदिभावयन् ॥ ८३ ॥ भृत्यैःसहसदारामचरित्रंद्वेषसंयुतः ॥ श्रुत्वारामात्स्वनिधनंभयात्सर्वत्रराघवम् ॥८४॥ पश्यन्ननुदिनंस्वप्नेराममेवानुपश्यति ॥ क्रोधोऽपिरावणस्याशुगुरुबोधाधिकोऽभवत् ॥८५॥ रामेण निहतश्चांतेनिर्धूताशेषकल्मषः ॥ रामसायुज्यमेवापरावणोमुक्तबंधनः ॥८६॥ पापिष्ठोवादुरात्मापरधनपरदारेषुसक्तोयदिस्यान्नित्यंस्नेहाद्भयाद्वारघुकुलतिलकंभावयन्संपरेतः ॥ भूत्वाशुद्धांतरंगोभवशतजनितानेकदोषैर्विमुक्तःसद्योरामस्यविष्णोःसुरवरविनुतंयातिवैकुंठमाद्यम् ॥ ८७ ॥ हत्वायुद्धेदशास्यंत्रिभुवनविषमंवामहस्तेनचापंभूमौविष्टभ्यतिष्ठन्नितरकरधृतंभ्रामयन्बाणमेकम् ॥ आरक्तोपांतनेत्रःशरदलितवपुःसूर्यकोटिप्रकाशोवीरश्रीबंधुरांगस्त्रिदशपतिनुतःपातुमांवीररामः ॥ ८८ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकांडेरावणवधोनामैकादशःसर्गः ॥ ११ ॥

वक्ष्यति । वैकुंठंयातीति ॥ ८६ ॥ दुरात्मापरानिष्टादिचिंतकः । पापिष्ठत्वंकायिकपापवत्त्वम् । तदेवस्फुटयति । परधनपरदारेत्यादि । स्नेहाद्भयाद्वेत्यनेनोभयोस्तुल्यफलत्वम् । स्नेहाद्गोप्यादिः । भयाद्रावणादिस्तत्रस्नेहवतामैहलौकिकसुखाधिक्यंविशेषइतिबोध्यम् । पारलौकिकंतुफलंतुल्यमित्याशयेनवाशब्दः। अंतरंगमंतःकरणंतच्छुद्धंयस्यससुरवरोब्रह्मा ॥ ८७ ॥ त्रिभुवनस्यविषमंदुःखदं शरैर्दलितंविदारितंवपुर्यस्यसः बंधुरांगःयथोचितंनतोन्नतांगः । एवंध्यातॄणांसर्वभयापहमितितंत्रेषुप्रसिद्धम् ॥ ८८ ॥ इतिश्रीमत्सकलराजविपदु०युद्धकांडेएकादशःसर्गः ॥ ११ ॥

रामइति ॥ १ ॥ तेषांवीराणामुत्साहार्थंवाक्यमाह । भवतामिति । एवंविधवाक्येनबोधितावीरारणेप्राणव्ययेनापिस्वाभीष्टंसाधयंतीतिसूचितम् ॥ २ ॥ अथपारितोषिकंददाति । कीर्तिरिति । वःपुण्याकीर्तिःस्थास्यतीति । किंच ययाकीर्त्यासंयुक्तामिमांभवतांविजयकथांयेकीर्तयिष्यंतितेपरमांगतिंयास्यंति ॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पर्यदेवयत्शोकेनविललापेत्यर्थः ॥ ६ ॥ बोधयस्वशोकापनयनवाक्यैःसंसारानित्यत्वंबोधयेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ मृतकस्यरावणस्यसमीपेमृतकतुल्यतयानिश्चेष्टंपतितम् ॥ ९ ॥ अयंतवकःआत्मनःशुद्धबुद्धस्वभावत्वान्नकेनापिसंबंधइतिभावः ॥ १० ॥ किंचसृष्टेःपुरातवास्यक

श्रीमहादेवउवाच ॥ रामोविभीषणंदृष्ट्वाहनूमंतंतथांगदम् ॥ लक्ष्मणंकपिराजंचजांबवंतंतथापरान् ॥ १ ॥ परितुष्टेनमनसासर्वानेवाब्रवीद्वचः ॥ भवतांबाहुवीर्येणनिहतोरावणोमया ॥ २ ॥ कीर्तिःस्थास्यतिवःपुण्यायावच्चंद्रदिवाकरौ ॥ कीर्तयिष्यंतिभवतांकथांत्रैलोक्यपावनीम् ॥ ३ ॥ ययोपेतांकलिहरांयास्यंतिपरमांगतिम् ॥ एतस्मिन्नंतरेदृष्ट्वारावणंपतितंभुवि ॥ ४ ॥ मंदोदरीमुखाःसर्वाःस्त्रियोरावणपालिताः ॥ पतितारावणस्याग्रेशोचंत्यःपर्यदेवयन् ॥ ५ ॥ विभीषणःशुशोचार्तःशोकेनमहतावृतः ॥ पतितोरावणस्याग्रेबहुधापर्यदेवयत् ॥ ६ ॥ रामस्तुलक्ष्मणंप्राहबोधयस्वविभीषणम् ॥ करोतुभ्रातृसंस्कारंकिंविलंबेनमानद ॥ ७ ॥ स्त्रियोमंदोदरीमुख्याःपतिताविलपंतिच ॥ निवारयतुताःसर्वाराक्षसीरावणप्रियाः ॥ ८ ॥ एवमुक्तोऽथरामेणलक्ष्मणोऽगाद्विभीषणम् ॥ उवाचमृतकोपांतेपतितंमृतकोपमम् ॥ ९ ॥ शोकेनमहताविष्टंसौमित्रिरिदमब्रवीत् ॥ यंशोचसित्वंदुःखेनकोऽयंतवविभीषण ॥ १० ॥ त्वंवास्यकतमःसृष्टेःपुरेदानीमतःपरम् ॥ यद्वत्तोयौघपतिताःसिकतायांतितद्वशाः ॥ ११ ॥ संयुज्यंतेवियुज्यंतेतथाकालेनदेहिनः ॥ यथाधानासुवैधानाभवंतिनभवंतिच ॥ १२ ॥

श्चित्संबंधोनैवासीत् । एवमितःपरमिदानींचनकश्चित्संबंधःपूर्वापरकालयोःसंबंधाभावेनमध्येपिनवास्तवःसंबंधः । किंत्वाभिमानिकएवेतिभावः । तदेवदृष्टांतेनाह । यद्वदिति । तोयौघेपतिताःसिकताजलवेगाहताःकिंचिद्दूरंमिलितायांतिततःकाश्चिद्गुरुतयाअधस्तिष्ठंतिलघुतयाविलीयंतेवाअपरागच्छंतितासांयथानकश्चित्संबंधः ॥ ११ ॥ एवंदेहिनःकालेनतद्वेगेनसंयुज्यंतेवियुज्यंतेचवस्तुतश्चतेषांनकश्चित्संबंधइत्यर्थः । दृष्टांतांतरमाह । यथेति । धानाभृष्टयवास्तासुऊर्ध्वाधरभावेनकाश्चिद्धानाःक्षणंभवंतिततःपुनस्तासांस्निग्धत्वाभावात्तानभवंतिवियुज्यंते ॥ १२ ॥

एवमीशमाययाप्रेरितानिभूतानिभूतेषुसंयुज्यंतेवियुज्यंतेचेत्यर्थः । एवमयंसंयोगोवियोगश्चतवैवेतिनकिंतुसर्वेषामस्माकंतुल्यइत्याह । त्वंचेमेवयमित्यादि । अस्माकमप्येवंवियोगोभावीतिभावः ॥ १३ ॥ यदायस्मिन्कालेयस्माज्जन्ममृत्यूकर्मसहकृतौभगवताकल्पितौतदातस्मिन्कालेतौभविष्यतएवनत्वन्यथेत्यर्थः ॥ १४ ॥ यथाबालोनपेक्षोपिबाल्यस्वभावादेवसृष्टैर्मृन्मयादिभिश्चित्रैः स्वनिर्मितानितादृशानिसृजतिद्वेस्त्रीपुरुषाकारेकृत्वातृतीयमेकंनिर्मायेतइदंजातमनयोरपत्यमितिव्यवहरतिपरस्पराभिघातेननाशयतिचैवमीश्वरोऽनपेक्षोऽपिसर्जनजन्यफलानपेक्षोपिआत्मसृष्टैरेवभूतैः प्राणिभिःस्त्रीपुरुषग्राम्यव्यवहारद्वारापराणिसृजतिततः केनचित्कंचिद्धंतिच । ननुतेषामेवतत्रकर्तृत्वमस्त्वित्यत्राह । अस्वतंत्रैरिति । तृणमात्रचालनेऽपिस्वातंत्र्यरहितैः । ननुतत्किंसृज्यमानदेहएवजीवोनेत्याह । देहेनेति । जीवास्तेनदेहेनदेहिनोनतुदेहात्मानएवते । ननुदेहःकिमपिकारणमेवनेत्याह । देहादिति । कर्मद्वारेतिशेषः ॥ १५ ॥ अस्यव्यवहारस्यानादित्वेदृष्टांतमाह । बीजादेवेति । सचदेहादन्यइवअन्यएवेत्यर्थः । भेदकंधर्ममाह । शाश्वतइति । तेननित्यत्वानित्यत्वाभ्यांदेहदेहिनोर्भेदउक्तः । वस्तुतस्तस्यदेहिव्यवहारप्रयोजकोदेहसंबंधोऽपिकल्पितएवेत्याह । देहीति । अविवेककृतःअंतःकरणेनात्मनोऽविवेकात् अहंममेत्यादिबुद्धिरितिभावः । एवंचदेहएवममताबुद्धेरवास्तवत्वेभ्रात्रादौममत्वबुद्धिः सुतरामवास्तवीतिसूचितम् ॥ १६ ॥ वस्तुतोभ्रात्रादौस्वातिरिक्तत्वबुद्धिर्नाशादिबुद्धिश्चसर्वंमिथ्यैवशुक्तिरजतादिबुद्धिवदित्याह । नानात्वमिति । नानात्वंभेदःक्रियाफलंसुखदुःखेएतेअतद्धर्माअनात्मधर्माद्रष्टुस्तद्वृत्तित्वेनभांति । अंतःकरणतत्कार्यधर्माएवैतेतदविवेकात्आत्मनिभांति यथादारुगतवक्रत्वादिनातद्गताग्नेर्वक्रत्वादीतिभावः ॥ १७ ॥

एवंभूतेषुभूतानिप्रेरितानीशमायया ॥ त्वंचेमेवयमन्येचतुल्याकालवशोद्भवाः ॥ १३ ॥ जन्ममृत्यूयदायस्मात्तदातस्माद्भविष्यतः ॥ ईश्वरःसर्वभूतानिभूतैःसृजतिहंत्यजः ॥ १४ ॥ आत्मसृष्टैरस्वतंत्रैरनपेक्षोऽपिबालवत् ॥ देहेनदेहिनोजीवादेहाद्देहोऽभिजायते ॥ १५ ॥ बीजादेवयथाबीजंदेहान्यइवशाश्वतः ॥ देहिदेहविभागोऽयमविवेककृतःपुरा ॥ १६ ॥ नानात्वंजन्मनाशश्चक्षयोवृद्धिःक्रियाफलम् ॥ द्रष्टुराभांत्यतद्धर्मायथाऽग्नेर्दारुविक्रियाः ॥ १७ ॥

॥ ७१ ॥ वेगवशाद्रावणप्राणहरणोत्तरंभूमौप्रविश्यपुनःस्वाधिष्ठातृदेवतातेजोवशाद्रामतूणीरंप्रविष्टः ॥ ७२ ॥ भ्रमीति । शरपतनकालजातभ्रमिवेगेन ॥ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ दशग्रीवनिधनंरामविजयंचदृष्ट्वादुद्रुवुरित्यन्वयः ॥ ७५ ॥ ततोरामजयंरावणस्यतद्वधंततोरामाद्वधंचवदंतोविनेदुरनेनान्वयः । सिंहनादांश्चक्रुरित्यर्थः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ सूर्यतुल्यंरावणस्यदेहोत्थंतेजोरघुश्रेष्ठं प्रविवेश । तंप्रविश्यतदाज्ञयावैकुंठलोकंजगामेतिबोध्यम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ वयं

सनिमग्नोमहाघोरःशरीरांतकरःपरः ॥ विभेदहृदयंतूर्णंरावणस्यमहात्मनः॥७१॥ रावणस्याहरत्प्राणान्विवेशधरणीतले ॥ सशरोरावणं
हत्वारामतूणीरमाविशत् ॥ ७२ ॥ तस्यहस्तात्पपाताशुसशरंकार्मुकंमहत् ॥ गतासुर्भ्रमिवेगेनराक्षसेंद्रोऽपतद्भुवि ॥ ७३ ॥ तंदृष्ट्वाप
तितंभूमौहतशेषाश्चराक्षसाः ॥ हतनाथाभयत्रस्तादुद्रुवुःसर्वतोदिशम् ॥ ७४ दशग्रीवस्यनिधनंविजयंराघवस्यच ॥ ततोविनेदुःसंहृ
ष्टावानराजितकाशिनः[1] ॥ ७५ ॥ वदंतोरामविजयंरावणस्यचतद्वधम् ॥ अथांतरिक्षेव्यनदत्सौम्यस्त्रिदशदुंदुभिः ॥ ७६ ॥ पपातपुष्प
वृष्टिश्चसमंताद्राघवोपरि ॥ तुष्टुवुर्मुनयःसिद्धाश्चारणाश्चदिवौकसः ॥ ७७ ॥ अथांतरिक्षेननृतुःसर्वतोप्सरसोमुदा ॥ रावणस्यचदेहोत्थं
ज्योतिरादित्यवत्स्फुरत् ॥ ७८ ॥ प्रविवेशरघुश्रेष्ठंदेवानांपश्यतांसताम् ॥ देवाऊचुरहोभाग्यंरावणस्यमहात्मनः ॥ ७९ ॥ वयंतुसा
त्विकादेवाविष्णोःकारुण्यभाजनाः ॥ भयदुःखादिभिर्व्याप्ताःसंसारेपरिवर्तिनः ॥ ८० ॥ अयंतुराक्षसःक्रूरोब्रह्महातीवतामसः ॥ परदार
रतोविष्णुद्वेषीतापसहिंसकः ॥ ८१ ॥ पश्यत्सुसर्वभूतेषुराममेवप्रविष्टवान् ॥ एवंब्रुवत्सुदेवेषुनारदःप्राहसुस्मितः ॥ ८२ ॥

त्विति।वयंदेवाअपितेजसाद्योतमानाअपिसात्विकाअपिसत्वप्रधानाअपिविष्णोर्भगवतःकरुणापात्रभूताअपिभवदुःखादिव्याप्ताःपुनःपुनःसंसारभाजश्च ॥८०॥ अयंराक्षसःक्रूरोऽपिब्रह्महापिअत्यंततामसोऽपिपरदाररतत्वादिगुणोऽपि ॥ ८१ ॥ रामंप्रविष्टवांस्तत्प्रवेशेनमोक्षद्वारंलब्धवान् । वैकुंठगतानांप्रतिसंचरेमुक्तिश्रवणादित्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

१-जिताः काशिनो योद्धारो यैस्ते जितकाशिनः । निर्जितप्रतिपक्षयोधा इत्यर्थः ।

भूतंभविष्यच्चाभजन्कथमिदंगतंकथमग्रेभविष्यतीत्यविचारयन् एवंभवदोषैर्नलिप्यसे ॥ २७ ॥ २८ ॥ यथावद्वचनंयथोक्तंवचनम् ॥ २९ ॥ विमृश्य भगवच्छत्रोःक्रियाकरणेभगवतोदुःखंस्यादितिविचार्य ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ निर्वृत्तंनिष्पन्नं यथातवभ्रातातथममापि । मरणेनविरोधस्यापगमात् ॥ ॥ ३३ ॥ सांत्ववाक्यैःशोकापनोदकवाक्यैः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ आहिताग्नेरग्निहोत्रिणोयथाकार्यंयोग्यंतथैवौर्ध्वदेहिकमकरोत् ॥ ३६ ॥ विधियुक्तंमंत्रा

भूतंभविष्यदभजन्वर्तमानमथाचरन् ॥ विहरस्वयथान्यायंभवदोषैर्नलिप्यसे ॥ २७ आज्ञापयतिरामस्त्वांयद्भ्रातुःसांपरायिकम् ॥ तत्कुरुष्वयथाशास्त्रंरुदतीश्चापियोषितः ॥ २८ ॥ निवारयमहाबुद्धेलंकांगच्छंतुमाचिरम् ॥ श्रुत्वायथावद्वचनंलक्ष्मणस्यविभीषणः ॥ २९ ॥ त्यक्त्वाशोकंचमोहंचरामपार्श्वमुपागमत् ॥ विमृश्यबुद्ध्याधर्मज्ञोधर्मार्थसहितंवचः ॥ ३० ॥ रामस्यैवानुवृत्त्यर्थमुत्तरंपर्यभाषत ॥ नृशंसमनृतंक्रूरंत्यक्तधर्मव्रतंप्रभो ॥ ३१ ॥ नाहोऽस्मिदेवसंस्कर्तुंपरदाराभिमर्शिनम् ॥ श्रुत्वातद्वचनंप्रीतोरामोवचनमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ मरणांतानिवैराणिनिर्वृत्तंनःप्रयोजनम् ॥ क्रियतामस्यसंस्कारोममाप्येषयथातव ॥ ३३ ॥ रामाज्ञांशिरसाधृत्वाशीघ्रमेवविभीषणः ॥ सांत्ववाक्यैर्महाबुद्धिराज्ञींमंदोदरींतदा ॥ ३४ ॥ सांत्वयामासधर्मात्माधर्मबुद्धिर्विभीषणः ॥ त्वरयामासधर्मज्ञःसंस्कारार्थंस्वबांधवान् ॥ ३५ ॥ चित्यांनिवेश्यविधिवत्पितृमेधविधानतः ॥ आहिताग्नेर्यथाकार्यंरावणस्यविभीषणः ॥ ३६ ॥ तथैवसर्वमकरोद्बंधुभिःसहमंत्रिभिः ॥ ददौचपावकंतस्यविधियुक्तंविभीषणः ॥ ३७ ॥ स्नात्वाचैवार्द्रवस्त्रेणतिलान्दर्भाभिमिश्रितान् ॥ उदकेनचसंमिश्रान्प्रदायविधिपूर्वकम् ॥ ॥ ३८ ॥ प्रदायचोदकंतस्मैमूर्ध्नाचैनंप्रणम्यच ॥ ताःस्त्रियोऽनुनयामाससांत्वमुक्त्वापुनःपुनः ॥ ३९ ॥ गम्यतामितिताःसर्वाविविशुर्नगरंतदा ॥ प्रविष्टासुचसर्वासुराक्षसीषुविभीषणः ॥ ४० ॥ रामपार्श्वमुपागत्यतदातिष्ठद्विनीतवत् ॥ रामोऽपिसहसैन्येनससुग्रीवःसलक्ष्मणः ॥ ४१ ॥

दियुक्तम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रदायचोदकंतस्मैइतिशुद्धंजलंकरकादिपात्रेऽश्वत्थशाखायांतदुद्देशेनबद्ध्वेत्यर्थः । अनुनयामासविगतशोकाश्चकार ॥ ३९ ॥ गम्यतामितिविभीषणेनोक्ताइतिशेषः ॥ ४० ॥ युद्धमूर्ध्निहतस्यसद्यःशौचत्वात्तद्दहरेवसर्वंप्रेतकृत्यंसमाप्यरामसमीपमागमनम् ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ लंकांजगामेत्यन्वयः । ततःस्वर्णकलशैराक्षसेंद्रस्याभिषेकंप्रचक्रे ॥ ४६ ॥ उपायनपुरस्कृतोऽग्रेकृतमुपायनंयेनसः ।
आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः ॥ ४७ ॥ आगत्यदंडप्रणामंदंडवत्प्रणामम् ॥ ४८ ॥ कृतकृत्यमिव । प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्येतिभावः ॥ ४९ ॥ महान्दुर्वैर
पिदुर्जयःविभीषणःपूर्वंप्रतिज्ञाताभिषेकः ॥ ५० ॥ विभीषणस्यानुमतेलंकाधीशत्वात्तदाज्ञांगृहीत्वा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ अनिंदितांरावणतिरस्का

हर्षंलेभेरिपून्हत्वायथावृत्रंशतक्रतुः ॥ मातलिश्चतदारामंपरिक्रम्याभिवंद्यच ॥ ४२ ॥ अनुज्ञातश्चरामेणययौस्वर्गंविहायसा ॥ ततोहृ
ष्टमनारामोलक्ष्मणंचेदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ विभीषणायमेलंकाराज्यंदत्तंपुरैवहि ॥ इदानीमपिगत्वात्वंलंकामध्येविभीषणम् ॥ ४४ ॥
अभिषेचयविप्रैश्चमंत्रवद्विधिपूर्वकम् ॥ इत्युक्तोलक्ष्मणस्तूर्णंजगामसहवानरैः ॥ ४५ ॥ लंकांसुवर्णकलशैःसमुद्रजलसंयुतैः ॥ अभिषे
कंशुभंचक्रेराक्षसेंद्रस्यधीमतः ॥ ४६ ॥ ततःपौरजनैःसार्धंनानोपायनपाणिभिः ॥ विभीषणःससौमित्रिरुपायनपुरस्कृतः ॥ ४७ ॥ दं
डप्रणाममकरोद्रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ रामोविभीषणंदृष्ट्वाप्राप्तराज्यंमुदान्वितः ॥ ४८ ॥ कृतकृत्यमिवात्मानममन्यतसहानुजः ॥ सुग्री
वंचसमालिंग्यरामोवाक्यमथाब्रवीत्॥ ४९ ॥ सहायेनत्वयावीरजितोमेरावणोमहान् ॥ विभीषणोऽपिलंकायामभिषिक्तोमयानघ॥५०॥
ततःप्राहहनूमंतं पार्श्वस्थंविनयान्वितम् ॥ विभीषणस्यानुमतेगच्छत्वंरावणालयम् ॥ ५१ ॥ जानक्यैसर्वमाख्याहिरावणस्यवधा
दिकम् ॥ जानक्याःप्रतिवाक्यंमेशीघ्रमेवनिवेदय ॥ ५२ ॥ एवमाज्ञापितोधीमान्रामेणपावनात्मजः ॥ प्रविवेशपुरींलंकांपूज्यमानो
निशाचरैः ॥ ५३ ॥ प्रविश्यरावणगृहंशिंशपामूलमाश्रिताम् ॥ ददर्शजानकींतत्रकृशांदीनामनिंदिताम् ॥ ५४ ॥ राक्षसीभिःप
रिवृतांध्यायंतींराममेवहि ॥ विनयावनतोभूत्वाप्रणम्यपवनात्मजः ॥ ५५ ॥ कृतांजलिपुटोभूत्वाप्रह्वोभक्त्याग्रतःस्थितः॥तंदृष्ट्वाजानकी
तूष्णींस्थित्वापूर्वस्मृतिंययौ ॥ ५६॥ ज्ञात्वातंरामदूतंसाहर्षात्सौम्यमुखीभवत् ॥ सतांसौम्यमुखींदृष्ट्वातस्यैपवननंदनः ॥ रामस्यभा
षितंसर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५७ ॥

रादप्राप्तनिंदाम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ भक्त्येति । प्रह्वत्वादेर्हेतुकथनंपूर्वस्मृतिंपूर्वभागतोयःसएवायमितिस्मृतिंस्मरणंययौप्राप्तवती ॥ ५६ ॥ भवत् अभवदि
त्यर्थः । अडभावआर्षः । रामस्यभाषितंसंदेशम् ॥ ५७ ॥

वानराणांसैन्यैःसहैवलक्ष्मणश्चकुशलीसर्वेकुशलिनइत्यर्थः ॥ ५८ ॥ राज्येविभीषणंकृत्वाइत्यनेननिरवशेषसर्वकृत्यसिद्धिरुक्ता ॥ ५९ ॥ तेप्रियवाक्यस्य समंरत्नादिषुनकिंचित्पश्यामि ॥ ६० ॥ ६१ ॥ देवराज्यादित्यस्याऽपीतिशेषः । प्राप्तजयस्यरामस्यसर्वतोऽप्यधिकंनिरवधिफलदातृत्वादितिभावः॥६२॥ सौम्याःसोमवत्चंद्रवत्प्रियदर्शनाःशोभमानाइतियावत् । सौम्यसोमवत्प्रियदर्शन ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ कर्मणांयुद्धादीनांफलोदयरूपांतांदेवीमित्यन्वयः ॥

देविरामःससुग्रीवोविभीषणसहायवान् ॥ कुशलीवानराणांचसैन्यैश्चसहलक्ष्मणः ॥ ५८ ॥ रावणंससुतंहत्वासबलंसहमंत्रिभिः ॥ त्वामाहकुशलंरामोराज्येकृत्वाविभीषणम् ॥ ५९ ॥ श्रुत्वाभर्तुःप्रियंवाक्यंहर्षगद्गदयागिरा ॥ किंतेप्रियंकरोम्यद्यनपश्यामिजगत्रये ॥ ६० ॥ समंतेप्रियवाक्यस्यरत्नान्याभरणानिच ॥ एवमुक्तस्तुवैदेह्याप्रत्युवाचप्लवंगमः ॥ ६१ ॥ रत्नौघाद्विविधाद्वापिदेवराज्याद्विशिष्यते ॥ हतशत्रुंविजयिनंरामंपश्यामिसुस्थिरम् ॥ ६२ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वामैथिलीप्राहमारुतिम् ॥ सर्वेसौम्यगुणाःसौम्यत्वय्येवपरिनिष्ठिताः ॥ ६३ ॥ रामंद्रक्ष्यामिशीघ्रंमामाज्ञापयतुराघवः ॥ तथेतितांनमस्कृत्यययौद्रष्टुंरघूत्तमम् ॥ ६४ ॥ जानक्याभाषितंसर्वंरामस्याग्रेन्यवेदयत् ॥ यन्निमित्तोऽयमारंभःकर्मणांचफलोदयः ॥ ६५ ॥ तांदेवींशोकसंतप्तांद्रष्टुमर्हसिमैथिलीम् ॥ एवमुक्तोहनुमतारामोज्ञानवतांवरः ॥६६॥ मायासीतांपरित्यक्तुंजानकीमनलेस्थिताम् ॥ आदातुंमनसाध्यात्वारामःप्राहविभीषणम् ॥ ६७ ॥ गच्छराजञ्जनकजामानयाशुममांतिकम् ॥ स्नातांविरजवस्त्राढ्यांसर्वाभरणभूषिताम् ॥ ६८ ॥ विभीषणोऽपितच्छ्रुत्वाजगामसहमारुतिः ॥ राक्षसीभिःसुवृद्धाभिःस्नापयित्वातुमैथिलीम् ॥ ६९ ॥ सर्वाभरणसंपन्नामारोप्याशिबिकोत्तमे ॥ याष्टीकैर्बहुभिर्गुप्तांकंचुकोष्णीषिभिःशुभाम् ॥ ७० ॥ तांद्रष्टुमागताःसर्वेवानराजनकात्मजाम् ॥ तान्वारयंतोबहवःसर्वतोवेत्रपाणयः ॥ ७१ ॥

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ अनलेअग्नौस्थितांजानकीमादातुंमनसाध्यात्वानिश्चित्यप्राहेत्यन्वयः ॥ ६७ ॥ विरजवस्त्राणिनिर्मलवस्त्राणितदाढ्यांतैःशोभिताम् ॥ ६८ ॥ सहमारुतिः । समासेऽपिवैकल्पिकत्वात्सत्वाभावः ॥ ६९ ॥ शिबिकोत्तमेसर्वशिबिकाभ्यउत्तमेशिबिकारूपेवाहने याष्टीकैः आचारवशाद्यष्टिहस्तैरक्षकैःषंढैर्बहुभिर्गुप्ताम् ॥ ७० ॥ ७१ ॥

तद्धमेनानात्वादयः देहसंयोगात्।देहपदेनांतःकरणमप्युपलक्ष्यते। असद्ग्रहोऽहंममताबुद्धिः यथासदसद्वान्यत्किंचिद्वस्तुआग्रहाद्ध्यायतोभृंगिकीटन्यायेनतथाप्र
थाभवतिध्यायमानवस्तुसदसत्त्वाभ्यांधातुरपिसदसत्त्वप्रथाभवतितद्वत्।अनेनवास्तवतानाशादीनांनिराकृता।एवंचशोकोनिरालंबइतितात्पर्यम् ॥ १८॥ ज्ञाना
च्चदुःखनिवृत्तिरित्याह। प्रसुप्तस्येति।यथाप्रसुप्ताहंभावाभावात्संसृतिर्नभाति।प्रस्वापोऽत्रसुषुप्तिःतयाविमुक्तस्यतत्त्वज्ञानाज्जीवन्मुक्तस्यजीवतोऽपिअनहंकृतेरहं
काराभावात्तथासंसाराभावात्तज्जन्यदुःखशोकाद्यभावइत्यर्थः ॥ १९ ॥ उपसंहरति। तस्मादिति। मायामनोधर्ममायापरिणाममनोधर्ममहंममताभ्रमंजहि।
अन्यधर्मस्यान्यनिष्ठत्वेनग्रहाद्भ्रमत्वंमायापरिणामत्वेनमनसोजडत्वमुक्तमनोमात्रांतःकरणम् आत्मनीश्वरेइत्यनेनतस्यैवमुख्यमात्मत्वंमन्ये। तत्प्रतिबिंबत्वादा

तद्धमेदेहसंयोगादात्मनाभांत्यसद्ग्रहात् ॥ प्रथायथातथाचान्यद्ध्यायतोसत्सदाग्रहात् ॥ १८ ॥ प्रसुप्तस्यानहंभावात्तदाभातिनसंसृतिः ॥
जीवतोऽपितथातद्वद्विमुक्तस्यानहंकृतेः ॥ १९ ॥ तस्मान्मायामनोधर्मजह्यहंममताभ्रमम् ॥ रामभद्रभगवतिमनोधेह्यात्मनीश्वरे ॥२०॥
सर्वभूतात्मनिपरेमायामानुषरूपिणि ॥ बाह्येंद्रियार्थसंबंधात्त्याजयित्वामनःशनैः ॥ २१ ॥ तत्रदोषान्दर्शयित्वारामानंदेनियोजय ॥ देह
बुद्ध्याभवेद्भ्रातापितामातासुहृत्प्रियः॥ २२ ॥ विलक्षणंयदादेहाज्जानात्यात्मानमात्मना ॥ तदाकःकस्यवाबंधुर्भ्रातामातापितासुहृ
त्॥२३॥मिथ्याज्ञानवशाज्जातादारागारादयःसदा॥ शब्दादयश्चविषयाविविधाश्चैवसंपदः॥२४॥बलंकोशोभृत्यवर्गोराज्यंभूमिःसुतादयः॥
अज्ञानजत्वात्सर्वेतेक्षणसंगमभंगुराः ॥२५॥ अथोत्तिष्ठहृदारामंभावयन्भक्तिभावितम् ॥ अनुवर्तस्वराज्यादिभुंजन्प्रारब्धमन्वहम् ॥२६॥

त्मव्यवहारमात्रमितिभावः ॥ २० ॥ उक्तमेवपुनराह। सर्वभूतात्मनीति। बाह्येंद्रियविषयसंबंधात् मनोदूरीकृत्यभगवतिनियोजय। तत्संबंधत्यागोपाय
माह। तत्रदोषानिति। ननुभगवतितदनुसंधानेऽपिकथंसंसारहानिस्तत्राह। देहबुद्ध्येति। देहेंऽतःकरणादावात्मबुद्ध्येत्यर्थः। भगवतोमनसानुसंधानेतत्प्रसा
दाद्देहभिन्नात्मप्रतीतौतदविवेककृतसंसारस्यस्वतएवहानिरितिभावः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तदेवपुनर्दार्ढ्यायाह। मिथ्येति। अगारंगृहम् ॥ २४ ॥ अज्ञान
स्याजस्रंपरिणामात्स्वभावतयातज्जन्यानांक्षणसंगमभंगुरत्वम् ॥ २५ ॥ प्रारब्धभोगंविनादुस्त्यजमितिबुद्ध्याराज्यादिभुंजन्ननुवर्तस्वतत्पालनेयतस्व ॥ २६॥

॥ ३ ॥ साक्षीअंतर्यामितयासर्वद्रष्टा । अथसार्वात्म्यमाह । वसूनामित्यादि ॥ ४ ॥ आदिकर्ता सृष्टेःप्रथमकर्ता । विराड्रूपमाह । अश्विनावित्यादि । इदंपुराणांतरोक्तस्यसर्वस्योपलक्षणम् ॥ ५ ॥ आदिरुत्पत्तिकृत् अंतोनाशकृत् सदोदितःरात्रिदिनव्यवहारहीनःशुद्धःमायागुणास्पृष्टःअतएवसदाबुद्धःज्ञानस्वरूपः अतएवमुक्तोऽसंसारी । अगुणःअद्वयइतिच्छेदः ॥ ६ ॥ त्वन्माययासंवृतानांसंवृतज्ञानानांचिदात्मकःशुद्धज्ञानस्वरूपः ॥ ७ ॥ तेजसासहस्थानंहृतंतेजोऽपिहृतंस्थानंचेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ अशेषस्यस्थितिकारणम् अध्यात्मज्ञानिनआत्मविषयतत्त्वज्ञानवंतः । हेयाहेयेदुःखसुखतत्साधनेतद्रूपद्वंद्वविहीनं

एतेचान्येविमानाग्र्यैराजग्मुर्यत्रराघवः ॥ अब्रुवन्परमात्मानंरामंप्रांजलयश्चते ॥ ३ ॥ कर्तात्वंसर्वलोकानांसाक्षीविज्ञानविग्रहः ॥ वसूनामष्टमोऽसित्वंरुद्राणांशंकरोभवान् ॥ ४ ॥ आदिकर्तासिलोकानांब्रह्मात्वंचतुराननः ॥ अश्विनौघ्राणभूतौतेचक्षुषीचंद्रभास्करौ ॥ ॥ ५ ॥ लोकानामादिरंतोऽसिनित्यएकःसदोदितः ॥ सदाशुद्धःसदाबुद्धःसदामुक्तोऽगुणोऽद्वयः ॥६॥ त्वन्मायासंवृतानांत्वंभासिमानुषविग्रहः ॥ त्वन्नामस्मरतांरामसदाभासिचिदात्मकः ॥ ७ ॥ रावणेनहृतंस्थानमस्माकंतेजसासह ॥ त्वयाद्यनिहतोदुष्टःपुनःप्राप्तंपदंस्वकम् ॥ ८ ॥ एवंस्तुवत्सुदेवेषुब्रह्मासाक्षात्पितामहः ॥ अब्रवीत्प्रणतोभूत्वारामंसत्यपथेस्थितम् ॥ ९ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ वंदेदेवंविष्णुमशेषस्थितिहेतुंत्वामध्यात्मज्ञानिभिरंतर्हृदिभाव्यम् ॥ हेयाहेयद्वंद्वविहीनंपरमेकंसत्तामात्रंसर्वहृदिस्थंदृशिरूपम् ॥१०॥ प्राणापानौनिश्चयबुद्ध्याहृदिरुद्ध्वाछित्त्वासर्वंसंशयबंधंविषयौघान् ॥ पश्यंतीशंयंगतमोहायतयस्तंवंदेरामंरत्नकिरीटंरविभासम् ॥ ११ ॥

कूटस्थत्वात्सत्तामात्रंसर्वस्यहृदितिष्ठतीतिव्यवहारानियामकम् दृशिर्ज्ञानं । "इक्कृष्यादिभ्यः" इतिइक्प्रत्ययः ॥ १० ॥ निश्चयबुद्ध्याहठयोगेनावश्यंभगवंतंज्ञास्यामीत्येवंरूपेणकुंभकेनहृदिप्राणापानौरुद्ध्वासंचारहीनौकृत्वातत्रप्राणऊर्ध्वचारीअपानोधश्चारीश्रवणादिभिरीश्वरविषयंसंशयबंधमीश्वरोऽस्तिनवाज्ञानरूपोवाशरीरीवेत्यादिसंशयरूपबंधनम् । एवंसंशयस्यैवसंसारमूलकारणत्वात् । विषयौघांश्चछित्त्वाततोंऽतःकरणंविमुखंकृत्वा तत्रेश्वरविषयसंदेहस्यश्रवणादिनाच्छेदः । विषयाणांचानित्याशुचित्वप्रतिसंधानेनत्यागः । गतमोहास्त्यक्ततमसःयंपश्यंतितंरामंवंदेइत्यन्वयः ॥ ११ ॥

मायातीतंतद्गुणास्पृष्टम् । आद्यमित्यस्यैवविवरणंजगदादिमिति । मानातीतंदेशकालकृतपरिच्छेदशून्यं मोहविनाशंसेवकानांमोहनाशकंयोगविधानं योगविधातारंयोगमार्गप्रवर्तकम् ॥ १२ ॥ भावाभावप्रत्ययहीनंसंसारेमिथ्यात्वान्नतस्यभावप्रत्ययोनाप्यभावप्रत्ययोदृश्यत्वात् । तेनानिर्वचनीयत्वज्ञानविषयस्तस्यसइतिसूचितम् । यद्वाऽज्ञानाभावाभावप्रत्ययाविषयं शाश्वतःसत्त्वात्प्रत्यक्षेणानुपलंभाच्चतत्त्वम् । यद्वा । भावोदृश्यमभावस्तुच्छंतद्विषयज्ञानाविषयमदृश्यत्वादतुच्छत्वाच्च । भोगासक्तैर्भोगेष्वसक्तैस्त्यक्तभोगैर्भवमुख्यैः शिवादिभिःपूजितचरणकमलंनित्यंकालत्रयाबाध्यं शुद्धंमायादोषास्पृष्टं बुद्धंज्ञानस्वरूपमनंतंदेशाद्यपरिच्छेद्यं प्रणवआख्यानामयस्यतंप्रणवाख्यम् । तस्यवाचकःप्रणवः । इतिपातंजलसूत्रात् । अशेषासुरदावंसर्वदैत्यनाशकमित्यर्थः ॥ १३ ॥ मेब्रह्मणस्त्वंनाथः । नाथत्वमेवोपपादयति । नाथितकार्याखिलकारीप्रार्थितसकलकार्यकर्ता । अखिलशब्दस्यपरनिपातआर्षः । मानातीतःदेशतःकालतोरूपतश्चेत्येवं

मायातीतंमाधवमाद्यंजगदादिंमानातीतंमोहविनाशंमुनिवंद्यम् ॥ योगिध्येयंयोगविधानंपरिपूर्णंवंदेरामंरंजितलोकंरमणीयम् ॥ १२ ॥
भावाभावप्रत्ययहीनंभवमुख्यैर्भोगासक्तैरर्चितपादांबुजयुग्मम् ॥ नित्यंशुद्धंबुद्धमनंतंप्रणवाख्यंवंदेरामंवीतमशेषासुरदावम् ॥ १३ ॥
त्वंमेनाथोनाथितकार्याखिलकारीमानातीतोमाधवरूपोऽखिलधारी ॥ भक्त्यागम्योभावितरूपोभवहारीयोगाभ्यासैर्भावितचेतःसहचारी॥ १४॥
त्वामाद्यंतंलोकततीनांपरमीशंलोकानांनोलौकिकमानैरधिगम्यम् ॥ भक्तिश्रद्धाभावसमेतैर्भजनीयंवंदेरामंसुंदरमिंदीवरनीलम् ॥ १५ ॥
कोवाज्ञातुंत्वामतिमानंगतमानंमानासक्तोमाधवशक्तोमुनिमान्यम् ॥ वृंदारण्येवंदितवृंदारकवृंदंवंदेरामंभवमुखवंद्यंसुखकंदम् ॥ १६ ॥

त्रिविधपरिच्छेदशून्यः । मालक्ष्मीस्तस्याःधवःपतिः भक्त्यानन्यशरणत्वरूपयागम्यःप्राप्यःभावितरूपःसन् भवस्यसंसारस्यहारीहर्तायोगाभ्यासैर्भावितंविहीनदोषंतथाशुद्धंयच्चेतोऽतःकरणंतत्रसहचारीतद्वृत्तिविषयइत्यर्थः । दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्या इतिश्रुतेः ॥ १४ ॥ लोकततीनांपरंपराणामाद्यंतंसृष्टिनाशहेतुम् । लोकानांपरमीशंपालनहेतुम् ॥ लौकिकैःप्रमाणैर्नअधिगम्यम् अज्ञेयम् । शास्त्रैकगम्यमित्यर्थः । भक्तिःपरमेश्वरेतत्पूजादौप्रीतिःश्रद्धाततःफलावश्यंभावनिश्चयः तद्रूपैर्भावैश्चित्तधर्मैर्युक्तैः पुरुषैःसेव्यम् ॥ १५ ॥ हेमाधवअतिमानंसर्वतोऽपिव्यापकंगतमानंस्वगतेयत्तयाऽपरिच्छेद्यमीदृशंत्वांज्ञातुंमानासक्तःमानेषुप्रमाणेषुइंद्रियेष्वसक्तःकोवाशक्तःसमर्थःकृष्णावतारेवृंदारण्येस्थित्वामाययावंदितंनमस्कृतंवृंदारकाणांदेवानांवृंदंयेन भवमुख्यैःशिवादिभिर्वंद्यंसुखकंदंसुखजनकंत्वांवंदे ॥ १६ ॥

नानाशास्त्रैःनिर्णीतार्थायेवेदकदंबावेदसमूहास्तैःप्रतिपाद्यम् निर्विषयज्ञानंनिर्विकल्पकज्ञानविषयम् । बाह्यविषयाविषयकज्ञानविषयमित्यर्थः । मत्सेवार्थं रावणादिवधेनेतिशेषः । मथुरेशमग्रेशत्रुघ्नायमथुराराज्यदानात्तत्त्वम् । कृष्णावताराभिप्रायेणच ॥ १७ ॥ ब्राह्मंब्रह्मकृतंब्रह्मज्ञानविधानंतज्जनकम् । कामितकामप्रदमभीष्टवस्तुदातारम् ।तादृशंध्यात्वायः पठतिसध्यातापुरुषःपातकजालैर्विगतःहीनःस्यात् ॥ १८ ॥ विभावसुरग्निःदिव्यविभूषणान्वितांतद्युक्ताम् ॥ ॥ १९ ॥ जगतांसाक्षीतत्पुण्यपापद्रष्टा । मय्यवरोपितांस्थापिताम् ॥ २० ॥मायाजनकात्मजांमायारूपांतांजनकात्मजासदृशींमाययाविधायनिर्मायेतिया

नानाशास्त्रैर्वेदकदंबैःप्रतिपाद्यंनित्यानंदंनिर्विषयज्ञानमनादिम् ॥ मत्सेवार्थमानुषभावंप्रतिपन्नंवंदेराममंमरकतवर्णमथुरेशम् ॥ १७ ॥ श्रद्धायुक्तोयःपठतीमंस्तवमाद्यंब्राह्मंब्रह्मज्ञानविधानंभुविमर्त्यः ॥ रामंश्यामंकामितकामप्रदमीशंध्यात्वाध्यातापातकजालैर्विगतःस्यात् ॥ ॥ १८ ॥ श्रुत्वास्तुतिंलोकगुरोर्विभावसुःस्वांकेसमादायविदेहपुत्रिकाम् ॥ विभ्राजमानांविमलारुणद्युतिंरक्तांबरांदिव्यविभूषणान्विताम् ॥ १९ ॥ प्रोवाचसाक्षीजगतांरघूत्तमंप्रपन्नसर्वार्तिहरंहुताशनः ॥ गृहाणदेवींरघुनाथजानकींपुरात्वयामय्यवरोपितांवने ॥ २० ॥ विधायमायाजनकात्मजांहरेदशाननप्राणविनाशनायच ॥ हतोदशास्यःसहपुत्रबांधवैर्निराकृतोऽनेनभरोभुवःप्रभो ॥ २१ ॥ तिरोहितासाप्रतिबिंबरूपिणीकृतायदर्थंकृतकृत्यतांगता ॥ ततोऽतिहृष्टांपरिगृह्यजानकींरामःप्रहृष्टःप्रतिपूज्यपावकम् ॥२२॥ स्वांकेसमावेश्यसदानपायिनींश्रियंत्रिलोकीजननींश्रियःपतिः ॥ दृष्ट्वाथरामंजनकात्मजायुतंश्रियास्फुरंतंसुरनायकोमुदा ॥ २३ ॥ भक्त्यागिरागद्गदयासमेत्यकृतांजलिःस्तोतुमथोपचक्रमे ॥ इंद्रउवाच ॥ भजेऽहंसदाराममिंदीवराभंभवारण्यदावानलाभाभिधानम् ॥ भवानीहृदाभावितानंदरूपंभवाभावहेतुंभवादिप्रपन्नम् ॥ २४ ॥

वत् । पुरामय्यवरोपितामितिपूर्वेणान्वयः । इदानींतन्निर्माणकृत्यस्यजातत्वान्मायानिर्मितामयिलीनेत्याह । हतइति । अनेनदशास्यवधेन ॥ २१ ॥ प्रतिबिंबरूपिणीसीताप्रतिबिंबरूपायदर्थंसाकृतानिर्मितातद्विषयतःकृतकृत्यतांगतातस्तिरोहितालीना ॥ २२ ॥ सुरनायकइंद्रः ॥ २३ ॥ भक्त्यासमेत्यभक्ति युक्तोभूत्वाइंदीवरंनीलोत्पलंतदाभंतत्कांतिम् । भवारण्यस्यसंसारारण्यस्यदावानलाभंतत्तुल्यंतन्नाशकत्वादभिधानंनामयस्यतम् । भवानीहृदापार्वतीहृदयेनभावितंध्यातमानंदरूपंयस्यतम् । भवाभावहेतुंसंसारनिराकरणम् । भवादिभिःप्रपन्नंसेवितम् ॥ २४ ॥

कोलाहलंमकुर्वंतःदूरेतिष्ठतेतिवदंतः ॥ ७२ ॥ तेयाष्टीकाः ॥ ७३ ॥ सायासूर्यचंद्रादिभिरपितत्त्वतोऽज्ञातातादृशींवानराःसुखेनपश्यंत्वित्याशयः । शिबि
काच्छिबिकायाः । लिंगव्यत्ययआर्षः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ अवाच्यवादान् वक्तुमनर्हवचनानिपरपुरुषगृहेस्थितासिधिक्त्वामित्यादीनि ॥ ७६ ॥ प्रत्यया
यविश्वासाय ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ सर्वतःपातुशीतोभवत्वित्यर्थः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ज्ञःसर्वज्ञोऽपिसरामःकथंसीतामत्यजत् वह्निप्रवे

कोलाहलंप्रकुर्वंतोरामपार्श्वमुपाययुः ॥ दृष्ट्वातांशिबिकारूढांदूरादथरघूत्तमः ॥ ७२ ॥ विभीषणकिमर्थंतेवानरान्वारयंतिहि ॥ पश्यंतु
वानराःसर्वेमैथिलींमातरंयथा ॥ ७३ ॥ पादचारेणसाऽऽयातुजानकीममसन्निधिम् ॥ श्रुत्वातद्रामवचनंशिबिकादवरुह्यसा ॥ ७४ ॥ पा
दचारेणशनैरागतारामसन्निधिम् ॥ रामोऽपिदृष्ट्वातांमायासीतांकार्यार्थनिर्मिताम् ॥ ७५ ॥ अवाच्यवादान्बहुशःप्राहतांरघुनंदनः ॥
अमृष्यमाणासासीतावचनंराघवोदितम् ॥ ७६ ॥ लक्ष्मणंप्राहमेशीघ्रंप्रज्वालयहुताशनम् ॥ विश्वासार्थंहिरामस्यलोकानांप्रत्ययायच
॥ ७७ ॥ राघवस्यमतंज्ञात्वालक्ष्मणोऽपितदैवहि ॥ महाकाष्ठचयंकृत्वाज्वालयित्वाहुताशनम् ॥ ७८ ॥ रामपार्श्वमुपागम्यतस्थौतू
ष्णीमरिंदमः ॥ ततःसीतापरिक्रम्यराघवंभक्तिसंयुता ॥ ७९ ॥ पश्यतांसर्वलोकानांदेवराक्षसयोषिताम् ॥ प्रणम्यदेवताभ्यश्चब्राह्म
णेभ्यश्चमैथिली ॥ ८० ॥ बद्धांजलिपुटाचेदमुवाचाग्निसमीपगा ॥ यथामेहृदयंनित्यंनापसर्पतिराघवात् ॥ ८१ ॥ तथालोकस्यसाक्षी
मांसर्वतःपातुपावकः ॥ एवमुक्त्वातदासीतापरिक्रम्यहुताशनम् ॥ ८२ ॥ विवेशज्वलनंदीप्तंनिर्भयेनहृदासती ॥ ८३ ॥ दृष्ट्वाततोभूत
गणाःससिद्धाःसीतांमहावह्निगतांभृशार्ताः ॥ परस्परंप्राहुरहोससीतांरामःश्रियंस्वांकथमत्यजज्ज्ञः ॥ ८४ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामाय
णेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकांडेद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ ततःशक्रःसहस्राक्षोयमश्चवरुणस्तथा ॥ कुबेरश्चम
हातेजाःपिनाकीवृषवाहनः ॥ १ ॥ ब्रह्माब्रह्मविदांश्रेष्ठोमुनिभिःसिद्धचारणैः ॥ पितरोऋषयःसाध्यागंधर्वाप्सरसोरगाः ॥ २ ॥

शमनुज्ञातवानितिप्राहुः ॥ ८४ ॥ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणःपुत्रस्यरामव० युद्धकांडेद्वा
दशःसर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥

सुराधीशनीलइंद्रनीलमणिरभ्रंचतद्वन्नीलाअंगकांतिर्यस्यतंलोकशांतिंलोकानांशांतिःसुखंयस्मात्तं किरीटादिभिःशोभायस्यतं पुरारातेर्लाभभूतंयत्नप्राप्यनि
ध्यादिसदृशम् ॥ ३१ ॥ लसच्चंद्रकोटिप्रकाशादियत्रतादृशेपीठेउक्तविशेषणांसीतामंकेसमाधायगृहीत्वासमासीनं निवृत्तेआर्तितंद्रेदुःखालस्येयस्मात्तंसदाप्रकाश
रूपमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ भवःशिवःनभःस्थलेआकाशेविमानेस्थितःसन्प्रोवाचेत्यन्वयः ॥३३॥ अस्यतवदेहस्यापितरंजनयितारम् ॥ ३४ ॥ सहानुजःसल
क्ष्मणःपादौस्पृष्ट्वाशिरसाननामेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पूर्ववदिति । राक्षसानांतुनोत्थानम् । सत्यसंकल्पस्यभगवतः

सुराधीशनीलाभ्रनीलांगकांतिंविराधादिरक्षोवधाल्लोकशांतिम् ॥ किरीटादिशोभंपुरारातिलाभंभजेरामचंद्रंरघूणामधीशम् ॥ ३१ ॥ लसच्चंद्रकोटिप्रकाशादिपीठेसमासीनमंकेसमाधायसीताम् ॥ स्फुरद्धेमवर्णांतडित्पुंजभासांभजेरामचंद्रंनिवृत्तार्तितंद्रम् ॥ ३२ ॥ ततःप्रोवाचभगवान्भवान्यासहितोभवः ॥ रामंकमलपत्राक्षंविमानस्थोनभःस्थले ॥ ३३ ॥ आगमिष्याम्ययोध्यायांद्रष्टुंत्वांराज्यसत्कृतम् ॥ इदानींपश्यपितरमस्यदेहस्यराघव ॥ ३४ ॥ ततोऽपश्यद्विमानस्थंरामोदशरथंपुरः ॥ ननामशिरसापादौमुदाभक्त्यासहानुजः ॥ ३५ ॥ आलिंग्यमूर्ध्न्यवघ्रायरामंदशरथोऽब्रवीत् ॥ तारितोऽस्मित्वयावत्ससंसाराद्दुःखसागरात् ॥ ३६ ॥ इत्युक्त्वापुनरालिंग्ययर्यौरामेणपूजितः ॥ रामोऽपिदेवराजंतंदृष्ट्वाप्राहकृतांजलिम् ॥३७॥ मत्कृतेनिहतान्संख्येवानरान्पतितान्भुवि ॥ जीवयाशुसुधावृष्ट्यासहस्राक्षममाज्ञया ॥ ३८ ॥ तथेत्यमृतवृष्ट्याताञ्जीवयामासवानरान् ॥ येयेमृतामृधेपूर्वंतेतेसुप्तोत्थिताइव ॥ पूर्ववद्बलिनोहृष्टारामपार्श्वमुपाययुः ॥ ३९ ॥ नोत्थितताराक्षसास्तत्रपीयूषस्पर्शनादपि ॥ विभीषणस्तुसाष्टांगंप्रणिपत्याब्रवीद्वचः ॥ ४० ॥ देवमामनुगृह्णीष्वमयिभक्तिर्यदातव ॥ मंगलस्नानमद्यत्वंकुरुसीतासमन्वितः ॥ ४१ ॥ अलंकृत्यसहभ्रात्राश्वोगमिष्यामहेवयम् ॥ विभीषणवचःश्रुत्वाप्रत्युवाचरघूत्तमः ॥ ४२ ॥

शरैर्दग्धानामुत्थापनेऽमृतस्यापिसामर्थ्याभावाच्छरपातकालेपुनर्जीवनस्यैवभगवताअसंकल्पनात् । केचित्तुरक्षसांगणनार्थंरावणेनसमुद्रेप्रक्षेपान्नोत्थानम्
यद्वारावणदाहकालेसर्वेषांरक्षसांतत्संबंधिभिर्दाहकरणेनभस्मनश्चसमुद्रेप्रक्षेपेणनोत्थानमित्याहुः ॥ ४० ॥ यदेति यदीत्यर्थे ॥ ४१ ॥ गमिष्यामहे ।
अयोध्यायामितिशेषः ॥ ४२ ॥

शब्दब्रह्मप्रणवस्तत्रसमाहितःशब्दतोऽर्थतश्चतद्ध्यानवान् ॥ ४३ ॥ सुग्रीवोमुख्योयेषांतान्कपींद्रानितिशेषः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अनुत्तमंनविद्यते उत्तमंयस्मात्तत् ॥ ४७ ॥ लज्जमानांतामिवजनाग्रेभर्तृसमीपस्थानात्तदभिनयः । विक्रांतेनपराक्रमशालिना ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ स्वयंविमानमारुह्यभूमिष्ठान्सर्ववानरादीनाह । मित्रकार्यमिति । वानरैःसहभवद्भिःसर्वंकार्यंकृतमित्यन्वयः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ हेविभीषणममभक्तःसन्स्वराज्येलंकायांवसेत्यन्वयः ।

सुकुमारोऽतिभक्तोमेभरतोमामवेक्षते ॥ जटावल्कलधारीसशब्दब्रह्मसमाहितः ॥ ४३ ॥ कथंतेनविनास्नानमलंकारादिकंमम ॥ अतः सुग्रीवमुख्यांस्त्वंपूजयाशुविशेषतः ॥ ४४ ॥ पूजितेषुकपींद्रेषुपूजितोऽहंनसंशयः ॥ इत्युक्तोराघवेणाशुस्वर्णरत्नांबराणिच ॥ ४५ ॥ ववर्षराक्षसश्रेष्ठोयथाकामंयथारुचि ॥ ततस्तान्पूजितान्दृष्ट्वारामोरत्नैश्चयूथपान् ॥ ४६ ॥ अभिनंद्ययथान्यायंविससर्जहरीश्वरान् ॥ विभीषणसमानीतंपुष्पकंसूर्यवर्चसम् ॥ ४७ ॥ आरुरोहततोरामस्तद्विमानमनुत्तमम् ॥ अंकेनिधायवैदेहींलज्जमानांयशस्विनीम् ॥४८॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्राविक्रांतेनधनुष्मता ॥ अब्रवीच्चविमानस्थःश्रीरामःसर्ववानरान् ॥ ४९ ॥ सुग्रीवंहरिराजंचअंगदंचविभीषणम् ॥ मित्रकार्यंकृतंसर्वंभवद्भिःसहवानरैः ॥ ५० ॥ अनुज्ञातामयासर्वेयथेष्टंगंतुमर्हथ ॥ सुग्रीवप्रतियाह्याशुकिष्किंधांसर्वसैनिकैः ॥ ५१ ॥ स्वराज्येवसलंकायांममभक्तोविभीषण ॥ नत्वांधर्षयितुंशक्ताःसेंद्राअपिदिवौकसः ॥ ५२ ॥ अयोध्यांगंतुमिच्छामिराजधानींपितुर्मम ॥ एवमुक्तास्तुरामेणवानरास्तेमहाबलाः ॥ ५३ ॥ ऊचुःप्रांजलयःसर्वेराक्षसश्चविभीषणः ॥ अयोध्यांगंतुमिच्छामस्त्वयासहरघूत्तम ॥ ५४ ॥ दृष्ट्वात्वामभिषिक्तंतुकौसल्यामभिवाद्यच ॥ पश्चाद्वृणीमहेराज्यमनुज्ञांदेहिनःप्रभो ॥ ५५ ॥ रामस्तथेतिसुग्रीववानरैःसविभीषणः ॥ पुष्पकंसहनूमांश्चशीघ्रमारोहसांप्रतम् ॥ ५६ ॥ ततस्तुपुष्पकंदिव्यंसुग्रीवःसहसेनया ॥ विभीषणश्चसामात्यःसर्वेचारुरुहुर्द्रुतम् ॥५७॥

ननुपूर्वविरोधेनदेवामांपीडयिष्यंतितत्कथमत्रावस्थितिरतआह । नत्वामिति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ वृणीमहेसंभजिष्यामइत्यर्थः । रामस्तथेत्युक्त्वाहेसुग्रीवसविभीषणःसहनूमान्वानरैःसहशीघ्रमारोह ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥ चतुर्मुखइवतस्यहंसवाहनत्वात् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिविरु० युद्धकांडेत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥
॥ पातयित्वेति ॥ १ ॥ कर्दमोऽत्यंतार्द्रद्रव्यम् पंकईषदार्द्रइतिभेदः ॥ २ ॥ वैशसनंकदनम् । महायुद्धमितियावत् । मेमयात्वत्प्रियेण ॥ ३ ॥ ४ ॥

तेष्वारूढेषुसर्वेषुकौबेरंपरमासनम् ॥ राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपातविहायसा ॥ ५८ ॥ बभौतेनविमानेनहंसयुक्तेनभास्वता ॥ प्रहृष्टश्चत दारामश्चतुर्मुखइवापरः ॥ ५९ ॥ ततोबभौभास्करबिंबतुल्यंकुबेरयानंतपसानुलब्धम् ॥ रामेणशोभांनितरांप्रपेदेसीतासमेतेनसहानुजे न ॥ ६० ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्ध० त्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ पातयित्वाततश्चक्षुःस र्वतोरघुनंदनः ॥ अब्रवीन्मैथिलींसीतांरामःशशिनिभाननाम् ॥ १ ॥ त्रिकूटशिखराग्रस्थांपश्यलंकांमहाप्रभाम् ॥ एतांरणभुवंपश्यमां सकर्दमपंकिलाम् ॥ २ ॥ असुराणांप्लवंगानामत्रवैशसनंमहत् ॥ अत्रमेनिहतःशेतेरावणोराक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥ कुंभकर्णेंद्रजिन्मुख्याःसर्वेचा त्रनिपातिताः ॥ एषसेतुर्मयाबद्धःसागरेसलिलाशये ॥ ४ ॥ एतच्चदृश्यतेतीर्थंसागरस्यमहात्मनः ॥ सेतुबंधमितिख्यातंत्रैलोक्येनचपूजि तम् ॥ ५ ॥ एतत्पवित्रंपरमंदर्शनात्पातकापहम् ॥ अत्ररामेश्वरोदेवोमयाशंभुःप्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥ अत्रमांशरणंप्राप्तोमंत्रिभिश्चविभीष णः ॥ एषासुग्रीवनगरीकिष्किंधाचित्रकानना ॥ ७ ॥ तत्ररामाज्ञयातारांप्रमुखाहरियोषितः ॥ आनयामाससुग्रीवःसीतायाःप्रियकाम्य या ॥ ८ ॥ ताभिःसहोत्थितंशीघ्रंविमानंप्रेक्ष्यराघवः ॥ प्राहचाद्रिमृष्यमूकंपश्यवाल्यत्रमेहतः ॥ ९ ॥ एषापंचवटीनामराक्षसाःयत्रमेह ताः ॥ अगस्त्यस्यसुतीक्ष्णस्यपश्याश्रमपदेशुभे ॥ १० ॥ एतेतेतापसाःसर्वेदृश्यंतेवरवर्णिनि ॥ असौशैलवरोदेविचित्रकूटःप्रकाश ते ॥ ११ ॥ अत्रमांकैकयीपुत्रःप्रसादयितुमागतः ॥ भरद्वाजाश्रमंपश्यदृश्यतेयमुनातटे ॥ १२ ॥ एषाभागीरथीगंगादृश्यतेलोकपाव नी ॥ एषासादृश्यतेसीतेसरयूर्यूपमालिनी ॥ १३ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ रामाज्ञया ताराप्रमुखाःसर्वाअयोध्यायामायांतिवितिरामाज्ञा ॥ ८ ॥ प्राह । सीतामितिशेषः । ऋष्यमूकमद्रिंपश्यअत्रमेवालीहतस्त त्स्थानंपश्य । अत्रमेइत्यादिषष्ठीछांदसी ॥ ९ ॥ आश्रमपदेआश्रमस्थाने ॥ १० ॥ ११ ॥ दृश्यतेभरद्वाजाश्रमइतिशेषः ॥ १२ ॥ सरयूरिति । अत्युच्च देशस्थत्वाद्विमानस्ययुगपत्सर्वदर्शनम् ॥ १३ ॥

सुरसमूहस्ययोदुःखौघोदुःखसमूहस्तन्नाशस्यमुख्यकारणम् नराकारदेहम् । माययेतिशेषः । वस्तुतोनिराकारमीड्यंस्तुत्यम् परेषांब्रह्मादीनामपीशंवरेण्यंश्रेष्ठं भारनाशंभूभारनाशकम् ॥ २५ ॥ प्रपन्नेति । शरणागतानामखिलानंददातारं प्रपन्नं । भक्तैरितिशेषः । प्रपन्नानामार्तीनांनिःशेषंयथाभवतितथानाशंनाशकृत् अभिधानंनामयस्य । तपसाशमदमादिनायोगोयेषांतादृशैर्योगीशैर्भाविनसत्तयातद्रूपेणाभिभाव्यंध्येयं । कपीशःसुग्रीवःआदिनाविभीषणस्तन्मित्रंराममित्रंरामरूपंसूर्यम् ॥ २६ ॥ भोगभाजांभोगिनांसंसारिणांसुदूरेविभांतं । तज्ज्ञानाविषयमितियावत् । योगिनांसदाऽदूरेविभांतंतेषांसर्वदाआत्मत्वेनज्ञानविषयमित्यर्थः । चिदानंदकंदंचितश्चैतन्यस्यानंदस्यकंदं । सर्वचेतनानांसर्वानंदानांतन्मूलकत्वात् । अस्यैवानंदस्यसर्वेमात्रामुपजीवंति इतिश्रुतेः । राघवेशंरघुवंशस्वामिनं

सुरानीकदुःखौघनाशैकहेतुंनराकारदेहंनिराकारमीड्यम् ॥ परेशंपरानंदरूपंवरेण्यंहरिंराममीशंभजेभारनाशम् ॥ २५ ॥ प्रपन्नाखिलानंददोहंप्रपन्नंप्रपन्नार्तिनिःशेषनाशाभिधानम् ॥ तपोयोगयोगीशभावाभिभाव्यंकपीशादिमित्रंभजेराममित्रम् ॥ २६ ॥ सदाभोगभाजांसुदूरेविभांतंसदायोगभाजामदूरेविभांतम् ॥ चिदानंदकंदंसदाराघवेशंविदेहात्मजानंदरूपंप्रपद्ये ॥ २७ ॥ महायोगमायाविशेषानुयुक्तोविभासीशलीलानराकारवृत्तिः ॥ त्वदानंदलीलाकथापूर्णकर्णाःसदानंदरूपाभवंतीहलोके ॥ २८ ॥ अहंमानपानाभिमत्तप्रमत्तोनवेदाखिलेशाभिमानाभिमानः ॥ इदानींभवत्पादपद्मप्रसादात्त्रिलोकाधिपत्याभिमानोविनष्टः ॥ २९ ॥ स्फुरद्रत्नकेयूरहाराभिरामंधराभारभूतासुरानीकदावम् ॥ शरच्चंद्रवक्त्रंलसत्पद्मनेत्रंदुरावारपारंभजेराघवेशम् ॥ ३० ॥

विदेहात्मजानंदरूपंजानक्याआनंदरूपंसर्वानंदप्रदम् ॥ २७ ॥ महेति । महतीयोगमायातद्विशेषैःसत्त्वादिभिरनुयुक्तः यथाजपाकुसुमयुक्तःस्फटिकोरक्तोभातितथातदनुयोगाल्लीलयानराकारावृत्तिश्चेष्टायस्यतादृशोविभासि । तवयाआनंदेनलीलास्तत्कथाभिःपूर्णाःकर्णायेषांतेसदाआनंदरूपाइहलोकेभवंति ॥ २८ ॥ अहंमानोऽहंकारस्तद्रूपंपानंसुरादिकर्म । ल्युडंतः । तेनाभितोमत्तोऽतएवप्रकर्षेणमत्तः अखिलायेईशाभूम्यादेस्तदभिमानेनतुल्योऽभिमानोयस्यतादृशोऽहंत्वांनवेदनजानामि त्रिलोकेयदाधिपत्यंतत्प्रयुक्तोऽभिमानोविनष्टःगतः ॥ २९ ॥ स्फुरद्रत्नकेयूरहारैरभिरामंजनमनोहरं धरायाःपृथ्व्याभारभूतायेअसुरादैत्यास्तदनीकस्यदावाग्नितुल्यंदुरापःदुःखेनप्राप्यःअवारपारोयस्यतम् । पृषोदरादित्वाद्वर्णलोपः ॥ ३० ॥

ननुतर्हिंकिंस्रष्टृत्वादिकमपिमयिवास्तवंनेत्याह । मायेति । अहमादयोऽहंकारादयः त्वच्छक्त्यात्वद्दृष्ट्या । स्रष्टृप्रेरकत्वेनत्वयिस्रष्टृत्वव्यवहारइतिभावः ॥ ॥ २८ ॥ तदेवाह । यथेति । अयःलोहम् ॥ २९ ॥ देहद्वयंस्थूलंसूक्ष्मंच सूत्रंहिरण्यगर्भः ॥ ३० ॥ विराजएवावतारकर्तृत्वमाह । विराज इति । यतः संभवस्तत्रैवलयइतिभावः ॥ ३१ ॥ गृणंतिकथयंतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ तपसातुष्टःब्रह्मणस्तपसातुष्टइत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ जनानांपापहराणिअतएवते

मायासृजतिलोकांश्चस्वगुणैरहमादिभिः ॥ त्वच्छक्तिप्रेरितारामतस्मात्त्वय्युपचर्यते ॥ २८ ॥ यथाचुंबकसान्निध्याच्चलंत्येवायआदयः ॥ जडातथात्वयादृष्टामायासृजतिवैजगत् ॥ २९ ॥ देहद्वयमदेहस्यतवविश्वंरिरक्षिषोः ॥ विराट्स्थूलंशरीरंतेसूत्रंसूक्ष्ममुदाहृतम् ॥ ॥ ३० ॥ विराजःसंभवंत्येतेअवताराःसहस्रशः ॥ कार्यांतेप्रविशंत्येवविराजंरघुनंदन ॥ ३१ ॥ अवतारकथांलोकेयेगायंतिगृणंतिच ॥ अनन्यमनसोमुक्तिस्तेषामेवरघूत्तम ॥ ३२ ॥ त्वंब्रह्मणापुराभूमेर्भारहारायराघव ॥ प्रार्थितस्तपसातुष्टस्त्वंजातोऽसिरघोःकुले ॥ ३३ ॥ देवकार्यमशेषेणकृतंतेरामदुष्करम् ॥ बहुवर्षसहस्राणिमानुषंदेहमाश्रितः ॥ ३४ ॥ कुर्वन्दुष्करकर्माणिलोकद्वयहितायच ॥ पापहारीणिभुवनंयशसापूरयिष्यसि ॥ ३५ ॥ प्रार्थयामिजगन्नाथपवित्रंकुरुमेगृहम् ॥ स्थित्वाद्यभुक्त्वासबलःश्वोगमिष्यसिपत्तनम् ॥ ३६ ॥ तथेतिराघवोऽतिष्ठत्तस्मिन्नाश्रमउत्तमे ॥ ससैन्यःपूजितस्तेनसीतयालक्ष्मणेनच ॥ ३७ ॥ ततोरामश्चिंतयित्वामुहूर्तंप्राहमारुतिम् ॥ इतोगच्छहनूमंस्त्वमयोध्यांप्रतिसत्वरः ॥ ३८ ॥ जानीहिकुशलीकच्चिज्जनोनृपतिमंदिरे ॥ शृंगवेरपुरंगत्वाब्रूहिमित्रंगुहंमम ॥ ३९ ॥ जानकीलक्ष्मणोपेतमागतंमांनिवेदय ॥ नंदिग्रामंततोगत्वाभ्रातरंभरतंमम ॥ ४० ॥ दृष्ट्वाब्रूहिसभार्यस्यसभ्रातुःकुशलंमम ॥ सीतापहरणादीनिरावणस्यवधादिकम् ॥ ४१ ॥

षांलोकद्वयेइहलोकेपरलोकेचहितायान्यैर्दुष्कराणिकर्माणिकुर्वन्भुवनंचतुर्दशसंख्याकंयशसापूरयिष्यसि ॥ ३५ ॥ पत्तनमयोध्यानगरम् ॥ ३६ ॥ तथेत्युक्त्वातत्राश्रमेतिष्ठन्सीतयेत्यादेःसहितइतिशेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ नृपतिमंदिरेअयोध्यायाम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

तत्ररणे ॥ ४२ ॥४३॥ ४४ ॥ भुजगोत्तमंजिघृक्षन्गरुडइववेगेनययौ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ संप्रहृष्टतनूरुहंगुहमितिशेषः ॥ ४९ ॥ ५० ॥
॥ ५१ ॥ विदिग्धागंलिप्तांगम् ॥ ५२ ॥ तेचित्रकूटेभगवतारामेणदत्ते काषायांबरधारिभिःप्रभुसमानशीलत्वस्यान्येषामौचित्येनमंत्र्यादीनांतत्त्वम् ॥५३॥

ब्रूहिक्रमेणमेभ्रातुःसर्वंतत्रविचेष्टितम् ॥ हत्वाशत्रुगणान्सर्वान्सभार्यःसहलक्ष्मणः ॥ ४२ ॥ उपयातिसमृद्धार्थःसहऋक्षहरीश्वरैः ॥ इत्यु
क्त्वातत्रवृत्तांतंभरतस्यविचेष्टितम् ॥ ४३ ॥ सर्वंज्ञात्वापुनःशीघ्रमागच्छममसन्निधिम् ॥ तथेतिहनुमांस्तत्रमानुषंवपुरास्थितः॥४४॥
नंदिग्रामंययौतूर्णंवायुवेगेनमारुतिः ॥ गरुत्मानिववेगेनजिघृक्षन्भुजगोत्तमम् ॥४५ ॥ शृंगवेरपुरंप्राप्यगुहमासाद्यमारुतिः ॥ उवाचमधुरं
वाक्यंप्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ४६ ॥ रामोदाशरथिःश्रीमान्सखातेसहसीतया ॥ सलक्ष्मणस्त्वांधर्मात्माक्षेमीकुशलमब्रवीत् ॥ ४७ ॥ अनु
ज्ञातोऽद्यमुनिनाभरद्वाजेनराघवः ॥ आगमिष्यतितंदेवंद्रक्ष्यसित्वंरघूत्तमम् ॥ ४८ ॥ एवमुक्त्वामहातेजाःसंप्रहृष्टतनूरुहम् ॥ उत्प
पातमहावेगोवायुवेगेनमारुतिः ॥ ४९ ॥ सोऽपश्यद्रामतीर्थंचसरयूंचमहानदीम् ॥ तामतिक्रम्यहनुमान्नंदिग्रामंययौमुदा ॥ ५० ॥
क्रोशमात्रेत्वयोध्यायाश्चीरकृष्णाजिनांबरम् ॥ ददर्शभरतंदीनंकृशमाश्रमवासिनम् ॥५१॥ मलपंकविदिग्धांगंजटिलंवल्कलांबरम् ॥ फ
लमूलकृताहारंरामचिंतापरायणम् ॥ ५२ ॥ पादुकेतेपुरस्कृत्यशासयंतंवसुंधराम् ॥ मंत्रिभिःपौरमुख्यैश्चकाषायांबरधारिभिः ॥ ५३ ॥
वृत्तदेहंमूर्तिमंतंसाक्षाद्धर्ममिवस्थितम् ॥ उवाचप्रांजलिर्वाक्यंहनूमान्मारुतात्मजः ॥ ५४ ॥ यंत्वंचिंतयसेरामंतापसंदंडकेस्थितम् ॥
अनुशोचसिकाकुत्स्थःसत्वांकुशलमब्रवीत् ॥५५॥ प्रियमाख्यामितेदेवशोकंत्यजसुदारुणम् ॥ अस्मिन्मुहूर्तेभ्रात्रात्वंरामेणसहसंगतः॥
॥५६॥ समरेरावणंहत्वारामःसीतामवाप्यच ॥ उपयातिसमृद्धार्थःससीतःसहलक्ष्मणः॥५७॥एवमुक्तोमहातेजाभरतोहर्षमूर्छितः ॥ पपात
भुविचास्वस्थःकैकेयीप्रियनंदनः ॥ ५८ ॥ आलिंग्यभरतःशीघ्रंमारुतिंप्रियवादिनम् ॥ आनंदजैरश्रुजलैःसिषेचभरतःकपिम् ॥ ५९ ॥

तादृशैर्मंत्रिभिःवृतःपरिवृतोदेहोयस्यतम् ॥ ५४ ॥ यंरामंत्वंचिंतयसेऽनुशोचसिचसकाकुत्स्थःत्वांकुशलमब्रवीत् ॥ ५५ ॥ रामेणसहसंगतोभविष्यसीति
शेषः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

सौम्यसोमवीत्प्रयदर्शन प्रियंब्रुवतस्तेप्रियाख्यानस्यप्रतिप्रियंददामीतिशेषः ॥ ६० ॥ मुग्धाःसुंदर्यः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ कल्याणीसत्येत्यर्थः ॥६३॥६४ ॥
तत्त्वमाख्याहियेनतेवचोविश्वसेयम् ॥ ६५ ॥ परमानंदम् । प्रापेतिशेषः ॥ ६६ ॥ शत्रुहणंशत्रुघ्नंरामकुशलश्रवणेनमुदायुक्तंतेनैवचस्वयंमुदान्वितःकि
माज्ञापयत्तदाह । दैवतानिचेति ॥ ६७ ॥ उपहाराःगंधधूपदीपनैवेद्याद्याः ॥ ६८ ॥ वारमुख्यावेश्याः । हस्त्यश्वपत्तिरूपाःसेनाइत्यर्थः ॥ ६९ ॥

देवोवामानुषोवात्वमनुक्रोशादिहागतः ॥ प्रियाख्यानस्यतेसौम्यददामिब्रुवतःप्रियम् ॥ ६० ॥ गवांशतसहस्रंचग्रामाणांचशतंवरम् ॥ स
र्वाभरणसंपन्नामुग्धाःकन्यास्तुषोडश ॥ ६१ ॥ एवमुक्त्वापुनःप्राहभरतोमारुतात्मजम् ॥ बहूनीमानिवर्षाणिगतस्यसुमहद्वनम् ॥६२॥
शृणोम्यहंप्रीतिकरंममनाथस्यकीर्तनम् ॥ कल्याणीवतगाथेयंलौकिकीप्रतिभातिमे ॥ ६३ ॥ एतिजीवंतमानंदोनरंवर्षशतादपि ॥ राघ
वस्यहरीणांचकथमासीत्समागमः ॥६४॥ तत्त्वमाख्याहिभद्रंतेविश्वसेयंवचस्तव ॥ एवमुक्तोऽथहनुमान्भरतेनमहात्मना ॥ ६५ ॥ आच
चक्षेऽथरामस्यचरितंकृत्स्नशःक्रमात् ॥ श्रुत्वातुपरमानंदंभरतोमारुतात्मजात् ॥ ६६ ॥ आज्ञापयच्छत्रुहणंमुदायुक्तंमुदान्वितः ॥ दैव
तानिचयावंतिनगरेरघुनंदन ॥ ६७ ॥ नानोपहारबलिभिःपूजयंतुमहाधियः ॥ सूतावैतालिकाश्चैववंदिनःस्तुतिपाठकाः ॥ ६८ ॥ वारमु
ख्याश्चशतशोनिर्यांत्वद्यैवसंघशः ॥ राजदारास्तथाऽमात्याःसेनाहस्त्यश्वपत्तयः ॥६९॥ ब्राह्मणाश्चतथापौराराजानोयेसमागताः ॥ निर्यां
तुराघवस्याद्यद्रष्टुंशशिनिभाननम् ॥ ७० ॥ भरतस्यवचःश्रुत्वाशत्रुघ्नपरिचोदिताः ॥ अलंचक्रुश्चनगरींमुक्तारत्नमयोज्ज्वलैः ॥ ७१ ॥
तोरणैश्चपताकाभिर्विचित्राभिरनेकधा ॥ अलंकुर्वंतिवेश्मानिनानाबलिविचक्षणाः ॥ ७२ ॥ निर्यांतिवृंदशःसर्वेरामदर्शनलालसाः ॥
हयानांशतसाहस्रंगजानामयुतंतथा ॥ ७३ ॥ रथानांदशसाहस्रंस्वर्णसूत्रविभूषितम् ॥ पारमेष्ठीन्युपादायद्रव्याण्युच्चावचानिच ॥ ७४ ॥
ततस्तुशिबिकारूढानिर्ययूराजयोषितः ॥ भरतःपादुकेन्यस्याशिरस्येवकृतांजलिः ॥ ७५ ॥

शशिनिभाननंशशिसदृशमुखमित्यर्थः ॥ ७० ॥ मुक्तारत्नमयोज्ज्वलैरितितोरणविशेषणम् ॥ ७१ ॥ अलंकुर्वंति शत्रुघ्नप्रेरिताजनाइतिशेषः ॥ ७२ ॥
वृंदशःसंघशः ॥ ७३ ॥ पारमेष्ठीनि ईश्वरार्हाणि ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

एवंवदन्निति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ कच्चिदितिप्रश्ने ॥ १६ ॥ चहीपादपूरणे । प्रहृष्टधीःप्रहृष्टचित्तः ॥ १७ ॥ १८ ॥ पादुकेपादुकयोः ॥ १९ ॥ सीताहरणपूर्वकंराक्षसानांविनाशकंकर्म ॥ २० ॥ यदादिमध्यांतवर्जितंब्रह्मतत्त्वमेव ।आपोनाराइतिप्रोक्ताआपोवैनरसूनवः । अयनंतस्यताःपूर्वंतेननारायणःस्मृतः । इतिव्युत्पत्तिंनारायणपदस्यदर्शयति । त्वमिति ॥२१॥ नारंजीवसमूहस्तत्स्थानकत्वात्नारायणइतिव्युत्पत्त्यंतरमाह । नराणामिति ॥ २२ ॥

एषासादृश्यतेऽयोध्याप्रणामंकुरुभामिनि ॥ एवंक्रमेणसंप्राप्तोभरद्वाजाश्रमंहरिः ॥१४॥ पूर्णेचतुर्दशेवर्षेपंचम्यांरघुनंदनः ॥ भरद्वाजंमुनिंदृष्ट्वाववंदेसानुजःप्रभुः ॥ १५ ॥ पप्रच्छमुनिमासीनंविनयेनरघूत्तमः ॥ शृणोषिकच्चिद्भरतःकुशल्यास्तेसहानुजः ॥ १६ ॥ सुभिक्षावर्ततेऽयोध्याजीवंतिचहिमातरः ॥ श्रुत्वारामस्यवचनंभरद्वाजःप्रहृष्टधीः ॥ १७ ॥ प्राहसर्वेकुशलिनोभरतस्तुमहामनाः ॥ फलमूलकृताहारोजटावल्कलधारकः ॥ १८ ॥ पादुकेसकलंन्यस्यराज्यंत्वांसुप्रतीक्षते ॥ यद्यत्कृतंत्वयाकर्मदंडकेरघुनंदन ॥ १९ ॥ राक्षसानांविनाशंचसीताहरणपूर्वकम् ॥ सर्वंज्ञातंमयारामतपसातेप्रसादतः ॥ २० ॥ त्वंब्रह्मपरमंसाक्षादादिमध्यांतवर्जितः ॥ त्वमग्रेसलिलंसृष्ट्वातत्रसुप्तोऽसिभूतकृत् ॥ २१ ॥ नारायणोऽसिविश्वात्मन्नराणामंतरात्मकः ॥ त्वन्नाभिकमलोत्पन्नोब्रह्मालोकपितामहः ॥ २२ ॥ अतस्त्वंजगतामीशःसर्वलोकनमस्कृतः ॥ त्वंविष्णुर्जानकीलक्ष्मीःशेषोऽयंलक्ष्मणाभिधः ॥ २३ ॥ आत्मनासृजसीदंत्वमात्मन्येवात्ममायया ॥ नसज्जसेनभोवत्त्वंचिच्छक्त्यासर्वसाक्षिकः ॥ २४ ॥ बहिरंतश्चभूतानांत्वमेवरघुनंदन ॥ पूर्णोऽपिमूढदृष्टीनांविच्छिन्नइवलक्ष्यसे ॥ ॥ २५ ॥ जगत्त्वंजगदाधारस्त्वमेवपरिपालकः ॥ त्वमेवसर्वभूतानांभोक्ताभोज्यंजगत्पते ॥ २६ ॥ दृश्यतेश्रूयतेयद्यत्स्मर्यतेवारघूत्तम ॥ त्वमेवसर्वमखिलंत्वद्विनान्यन्नकिंचन ॥ २७ ॥

॥ २३ ॥ त्वमात्मनाइदंसृजसि आत्मनिअधिष्ठानेएवंसर्वंसृष्ट्वातत्रत्वंनसज्जसेआसक्तोनभवसिइतरजनवत् । असंगेदृष्टांतःनभोवत् । चिच्छक्त्यासर्वस्यसाक्षिकः । स्वार्थेकः ॥ २४ ॥ तदेवोपपादयति । बहिरिति । विच्छिन्नइव ॥ २५ ॥ इदानींभगवतोरामस्यसार्वात्म्यमाह । जगदिति । जगत्त्वम् । त्वद्विवर्तत्वाज्जगतइतिभावः । भोक्ताभोज्यमत्ताअन्नमुभयमपित्वमेवेतिभावः ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ प्रसादयन् प्रसन्नंकुर्वन् ॥ ९२ ॥ ९३॥ निर्यातितंप्रतिदत्तम् ॥ ९४ ॥ कोष्ठागारमन्नादिस्थापनगृहं कोशंधनगृहम् ॥ ९५ ॥ त्वत्तेजसेतिपूर्वान्वयि ॥ ९६ ॥ नेत्रजंतोयंमुमुचुः । एवंसौभ्रात्रंकिलानयोरितिहर्षात् स्वस्यतद्वैपरीत्येनशोकाच्च । स्वांकगम् । कृत्वेतिशेष

सर्वेतेमानुषंरूपंकृत्वाभरतमादृताः ॥ पप्रच्छुःकुशलंसौम्याःप्रहृष्टाश्चप्लवंगमाः ॥ ८८ ॥ ततःसुग्रीवमालिंग्यभरतःप्राहभक्तितः ॥ त्वत्सहायेनरामस्यजयोऽभूद्रावणोहतः ॥ ८९ ॥ त्वमस्माकंचतुर्णांतुभ्रातासुग्रीवपंचमः ॥ शत्रुघ्नश्चतदाराममभिवाद्यसलक्ष्मणम् ॥ ९० ॥ सीतायाश्चरणौपश्चाद्ववंदेविनयान्वितः ॥ रामोमातरमासाद्यविवर्णांशोकविह्वलाम् ॥ ९१ ॥ जग्राहप्रणतःपादौमनोमातुःप्रसादयन् ॥ कैकेयींचसुमित्रांचननामेतरमातरः ॥ ९२ ॥ भरतःपादुकेतेतुराघवस्यसुपूजिते ॥ योजयामासरामस्यपादयोर्भक्तिसंयुतः ॥ ९३ ॥ राज्यमेतन्न्यासभूतंमयानिर्यातितंतव ॥ अद्यमेसफलंजन्मफलितोमेमनोरथः ॥ ९४ ॥ यत्पश्यामिसमायातमयोध्यांत्वामहंप्रभो ॥ कोष्ठागारंबलंकोशंकृतंदशगुणंमया ॥ ९५ ॥ त्वत्तेजसाजगन्नाथपालयस्वपुरंस्वकम् ॥ इतिब्रुवाणंभरतंदृष्ट्वासर्वेकपीश्वराः ॥ ९६ ॥ मुमुचुर्नेत्रजंतोयंप्रशशंसुर्मुदान्विताः ॥ ततोरामःप्रहृष्टात्माभरतंस्वांकगंमुदा ॥ ९७ ॥ ययौतेनविमानेनभरतस्याश्रमंतदा ॥ अवरुह्यतदारामोविमानाग्र्यान्महीतलम् ॥ ९८ ॥ अब्रवीत्पुष्पकंदेवोगच्छवैश्रवणंवह ॥ अनुगच्छानुजानामिकुबेरंधनपालकम् ॥ ९९ ॥ रामोवसिष्ठस्यगुरोःपदांबुजंनत्वायथादेवगुरोःशतक्रतुः ॥ दत्त्वामहार्हासनमुत्तमंगुरोरुपाविवेशाथगुरोःसमीपतः ॥ १०० ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकांडेचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ ततस्तुकैकयीपुत्रोभरतोभक्तिसंयुतः ॥ शिरस्यंजलिमाधायज्येष्ठंभ्रातरमब्रवीत् ॥ १ ॥ मातामेसत्कृतारामदत्तंराज्यंत्वयामम ॥ ददामितत्तेचपुनर्यथात्वमददामम ॥ २ ॥

॥ ९७ ॥ ९८ ॥ धनपालकंकुबेरमनुगच्छेत्येतदनुजानामीत्यर्थः ॥ ९९ ॥ १०० ॥ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्म०युद्धकांडेचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ततस्त्विति ॥ १ ॥ सत्कृतामत्पुत्रायराज्यदानपूर्वकंवनवासंकुर्वितितद्वाक्यपालनेन सत्कृता ॥ २ ॥

इत्युक्त्वारामपादयोर्भक्त्याप्रणम्यमातृत्वाद्गुरुणाकैकेय्यासहप्रार्थयामास । मद्वाक्यपालनेनाहंसंतुष्टा । अतःपरंस्वेच्छयापुनस्तद्ददामितत्सर्वथागृहाणेतिप्रार्थ
यामास ॥ ३ ॥ मायामाश्रित्येति । अन्यथासच्चिदानंदरूपस्यभगवतोदानप्रतिग्रहयोरनुपपत्तेरितिभावः । सकलंराज्यंप्रतिजग्राहेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ मायाश्र
यणेहेतुमाह । स्वाराज्येति । स्वाराज्यमात्मनःसुखरूपतानिरस्तातिशयइतराभिभावकतारूपोयस्मात्तादृशानंदरूपस्यआनंदवल्ल्यांमनुष्यानंदादुत्तरोत्तरशत
गुणानंदक्रमेणानंदकथनस्यब्रह्मानंदेसमाप्तेस्तदभिभावकत्वरूपातिशयस्यकाप्यभावादितिभावः ॥ ५ ॥ जगदीशितृत्वमेवदर्शयति । यस्येति ॥ ६ ॥ ली

इत्युक्त्वापादयोर्भक्त्यासाष्टांगंप्रणिपत्यच ॥ बहुधाप्रार्थयामासकैकेय्यागुरुणासह ॥३ ॥ तथेतिप्रतिजग्राहभरताद्राज्यमीश्वरः ॥ माया
माश्रित्यसकलांनरचेष्टामुपागतः ॥ ४ ॥ स्वाराज्यानुभवोयस्यसुखज्ञानैकरूपिणः ॥ निरस्तातिशयानंदरूपिणःपरमात्मनः ॥ ५ ॥
मानुषेणतुराज्येनकिंतस्यजगदीशितुः ॥ यस्यभ्रूभंगमात्रेणत्रिलोकीनश्यतिक्षणात् ॥ ६ ॥ यस्यानुग्रहमात्रेणभवंत्याखंडलश्रियः ॥ ली
लासृष्टमहासृष्टेःकियदेतद्रमापतेः ॥ ७ ॥ तथापिभजतांनित्यंकामपूरविधित्सया ॥ लीलामानुषदेहेनसर्वमप्यनुवर्तते ॥ ८ ॥ ततःश
त्रुघ्नवचनान्निपुणःश्मश्रुकृंतकः ॥ संभाराश्चाभिषेकार्थमानीताराघवस्यहि ॥ ९॥ पूर्वंतुभरतेस्नातेलक्ष्मणेचमहात्मनि ॥ सुग्रीवेवानरेंद्रे
चराक्षसेंद्रेविभीषणे ॥ १० ॥ विशोधितजटःस्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः ॥ महार्हवसनोपेतस्तस्थौतत्रश्रियाज्वलन् ॥ ११ ॥ प्रतिकर्म
चरामस्यलक्ष्मणश्चमहामतिः ॥ कारयामासभरतःसीतायाराजयोषितः ॥ १२ ॥ महार्हवस्त्राभरणैरलंचक्रुःसुमध्यमाम् ॥ ततोवानर
पत्नीनांसर्वासामेवशोभना ॥ १३ ॥

लयासृष्टामहासृष्टिरनेककोटिब्रह्मांडात्मिकायेनतस्य एतत् अयोध्याराज्यम् ॥ ७ ॥ भजतांभक्तानांकामपूरस्यअभिलाषसमूहस्यविधित्सयापूरणेच्छया
लीलयागृहीतमानुषदेहेनसर्वमपिमानुषव्यवहारमनुवर्ततेलोकशिक्षणायकरोति ॥ ८ ॥ श्मश्रुकृंतकोनापितः संभाराःसमुद्रजलादिरूपाः ॥ ९ ॥ स्नातेके
शसंस्कारोद्वर्तनादिपूर्वकंकृतस्नाने ॥ १० ॥ विशोधितजटःकेशरूपतांप्रापितजटः महार्हवसनोपेतःधृतबहुमूल्यवस्त्रः ॥ ११ ॥ प्रतिकर्मउद्वर्तनादिसंस्कारः
राजयोषितःदशरथस्त्रियः ॥ १२ ॥ सुमध्यमांजानकीम् ॥ १३ ॥

अकारयतप्रतिकर्मेतिशेषः ॥ १४ ॥ सूर्यसंकाशंस्यंदनमित्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अन्वीयुःअनुजग्मुः पुरमयोध्यापुरम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ रत्नदंड
मितिश्वेतातपत्रव्यजनचामराणांविशेषणम् ॥ १९ ॥ अरिंदमःसुग्रीवः असुरनायकोविभीषणः ॥ २० ॥ स्तूयमानस्यरामस्यस्तुतिवाक्यानामितिशेषः
॥ २१ ॥ वानराइत्यस्यप्रययुरितिशेषः ॥ २२ ॥ तेपुरवासिनः येवनगमनकालेदुःखिताबभूवुस्तेइत्यर्थः ॥ २३ ॥ आचितांगंव्याप्तांगम् कंजंकमलम्

अकारयतकौसल्याप्रहृष्टापुत्रवत्सला ॥ ततःस्यंदनमादायशत्रुघ्नवचनात्सुधीः ॥ १४ ॥ सुमंत्रःसूर्यसंकाशंयोजयित्वाग्रतःस्थितः ॥
आरुरोहरथंरामःसत्यधर्मपरायणः ॥ १५ ॥ सुग्रीवोयुवराजश्चहनुमांश्चविभीषणः ॥ स्नात्वादिव्यांबरधरादिव्याभरणभूषिताः ॥ १६ ॥
राममन्वीयुरग्रेचरथाश्वजगवाहनाः ॥ सुग्रीवपत्न्यःसीताचययुर्यानैःपुरंमहत् ॥ १७ ॥ वज्रपाणिर्यथादेवैर्हरिताश्वरथेस्थितः ॥ प्रय
यौरथमास्थायतथारामोमहत्पुरम् ॥ १८ ॥ सारथ्यंभरतश्चक्रेरत्नदंडंमहाद्युतिः ॥ श्वेतातपत्रंशत्रुघ्नोलक्ष्मणोव्यजनंदधे ॥ १९ ॥ चामरं
चसमीपस्थोन्यवीजयदरिंदमः ॥ शशिप्रकाशंत्वपरंजग्राहासुरनायकः ॥ २० ॥ दिविजैःसिद्धसंघैश्चऋषिभिर्दिव्यदर्शनैः ॥ स्तू
यमानस्यरामस्यशुश्रुवेमधुरध्वनिः ॥ २१ ॥ मानुषंरूपमास्थायवानरागजवाहनाः ॥ भेरीशंखनिनादैश्चमृदंगपणवानकैः ॥२२॥ प्रययौ
राघवश्रेष्ठस्तांपुरींसमलंकृताम् ॥ ददृशुस्तेसमायांतंराघवंपुरवासिनः ॥ २३ ॥ दूर्वादलश्यामतनुंमहार्हकिरीटरत्नाभरणाचितांगम् ॥
आरक्तकंजायतलोचनांतंदृष्ट्वाययुर्मोदमतीवपुण्याः ॥ २४ ॥ विचित्ररत्नांचितसूत्रनद्धपीतांबरंपीनभुजांतरालम् ॥ अनर्घ्यमुक्ताफलदि
व्यहारैर्विरोचमानंरघुनंदनंप्रजाः ॥ २५ ॥ सुग्रीवमुख्यैर्हरिभिःप्रशांतैर्निषेव्यमाणंरवितुल्यभासम् ॥ कस्तूरिकाचंदनलिप्तगात्रंनिवीतक
ल्पद्रुमपुष्पमालम् ॥ २६ ॥ श्रुत्वास्त्रियोराममुपागतंमुदाप्रहर्षवेगोत्कलितानन्नश्रियः ॥ अपास्यसर्वंगृहकार्यमाहितंहर्म्याणिचैवारुरु
हुःस्वलंकृताः ॥ २७ ॥

पुण्याःपुण्यवंतः । अर्शआद्यजंतः । आययुःप्रापुः ॥ २४ ॥ विचित्ररत्नैरंचितंयुक्तंयत्सूत्रंस्वर्णमयंकटिसूत्रंतेनबद्धःपीतांबरोयस्यतम् अमूल्यमुक्ताफलकृतैः
दिव्यहारैः ॥ २५ ॥ हरिभिर्वानरैःरवितुल्यभासंतत्तुल्यकांतिं निवीताकंठकक्षमध्यधृताकल्पद्रुमपुष्पमालायेनतम् ॥ २६ ॥ प्रहर्षवेगेनोत्कलिताअतिप्र
वृद्धाआननश्रीर्यासांताः आहितमत्यावश्यकमपिगृहकार्यमपास्येत्यर्थः ॥ २७ ॥

राममवलोकयितुमितिशेषः । तदैवतस्मिन्नेवकालेभरतयात्राकालेइत्याह । पवनात्मजइत्यनेनान्वयः। यदुक्तंवाचातदाह । दृश्यतेइत्यादि ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ अयंरामोऽयंरामइतिनिःस्वनोदिवमस्पृशत् ॥ ७९ ॥ अंबरेसोममिवरामंददृशुः ॥ ८० ॥ अत्यानंदवतोभरतस्यवर्णनेकवेरपितन्मयभावेनानंदमग्नतयाभरतपदपौनरुक्त्यंनदोषाय ॥ ८१ ॥ अत्यूर्ध्वदेशस्थविमानस्यगत्यारामस्यमेरुस्थभास्करोपमा ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ततोलक्ष्मणमासाद्याभ्यवादयतेत्यन्वयः । अनयोःशास्त्रोक्तविधिनानामगोत्रोच्चारणपूर्वकमभिवादनंवैदेह्यास्तुस्त्रीत्वात्स्वनाममात्रकीर्तनपूर्वकमभिवादनमित्याह । नामकी

शत्रुघ्नसहितोरामंपादचारेणनिर्ययौ ॥ तदैवदृश्यतेदूराद्विमानंचंद्रसन्निभम् ॥ ७६ ॥ पुष्पकंसूर्यसंकाशंमनसाब्रह्मनिर्मितम् ॥ एतस्मिन्भ्रातरौवीरौवैदेह्यारामलक्ष्मणौ ॥७७॥ सुग्रीवश्चकपिश्रेष्ठोमंत्रिभिश्चविभीषणः॥दृश्यतेपश्यतजनाइत्याहपवनात्मजः॥७८॥ततोहर्षसमुद्भूतोनिःस्वनोदिवमस्पृशत् ॥ स्त्रीबालयुववृद्धानांरामोऽयमितिकीर्तनात् ॥ ७९ ॥ रथकुंजरवाजिस्थाअवतीर्यमहींगताः॥ददृशुस्तेविमानस्थंजनाःसोमामिवांबरे ॥८०॥ प्रांजलिर्भरतोभूत्वाप्रहृष्टोराघवोन्मुखः ॥ ततोविमानाग्रगतंभरतोराघवंमुदा ॥८१॥ ववंदेप्रणतोराममंमेरुस्थमिवभास्करम् ॥ततोरामाभ्यनुज्ञातंविमानमपतद्भुवि॥८२॥आरोपितोविमानंतद्भरतःसानुजस्तदा ॥राममासाद्यमुदितःपुनरेवाभ्यवादयत् ॥ ८३ ॥ समुत्थाप्यचिराद्दृष्टंभरतंरघुनंदनः ॥ भ्रातरंस्वांकमारोप्यमुदातंपरिषस्वजे ॥ ८४ ॥ ततोलक्ष्मणमासाद्यवैदेहींनामकीर्तयन् ॥ अभ्यवादयतप्रीतोभरतःप्रेमविह्वलः ॥ ८५ ॥ सुग्रीवंजांबवंतंचयुवराजंतथांगदम् ॥ मैंदद्विविदनीलांश्चऋषभंचैवसस्वजे ॥ ॥ ८६ ॥ सुषेणंचनलंचैवगवाक्षंगंधमादनम् ॥ शरभंपनसंचैवभरतःपरिषस्वजे ॥ ८७ ॥

र्तयन्निति । भरतोऽहमभिवादयेमैथिलीति । रामस्यतुभरतवर्माअमुकगोत्रोऽहंत्वामभिवादयेइत्येवमितिशेषः ॥ यद्यपिलक्ष्मणोभरतात्कनिष्ठोवयसा स्पष्टंचेदंजन्मप्रकरणे तथापिज्येष्ठानुवर्तनेनस्वापेक्षयाधिकगुणत्वेनस्वव्यवहारेणज्येष्ठानुवृत्तिरेवंकर्तव्येतिभरतंप्रत्युपदेशदानेनचगुरुत्वबुद्ध्यातस्यनतिरुचितैव । किंच । कौसल्यायैप्रथमंदत्तपायसांशत्वाल्लक्ष्मणस्यज्येष्ठत्वंततोहिकैकेय्यैपायसार्धदानंतदंशजश्चशत्रुघ्नइतिसएवभरतात्कनिष्ठः । अतएववैदेहींचेतिचकारस्वरसःसंगच्छते । अतएवचशत्रुघ्नकृतोलक्ष्मणनमस्कारउपपद्यतेतयोर्युगपदुत्पन्नत्वादित्याहुः ॥ ८५ ॥ सस्वजेमित्रत्वात् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ खात्आकाशात् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वामांकेवामभागेस्थिताम् ॥ ४८ ॥ ईदृशींसीतांवामेनकरेणालिंग्यसंस्थितंदृष्ट्वाशिवःस्तोतुमुपचक्रमेइत्यन्वयः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सशक्तिकायमायाशक्त्यवतारसीतासहिताय ॥ ५१ ॥ आद्यंतौउत्पत्तिनाशौतद्राहित्यादेवमध्यहीनः यतोमाययासृजसिअतएवतेननलिप्यसे । तन्नाशादिकृतदोषभाङ्नभवसीत्यर्थः । नह्यैंद्रजालिकःस्वमायानिर्मितजीवादिनाशेऽपितद्वधभाग्भवति ॥ ५२ ॥ गुणसंवृतः गुणसमूहयामाययासंवृतः । गुणशब्दोऽत्रतत्समूहमायापरः । प्रपन्नाःशरणागतायेभक्तास्तेषांयदनुविधानंमोक्षस्तन्निमित्तमित्यर्थः । त्वदव

मालांचकांचनींवायुर्ददौवासवचोदितः ॥ सर्वरत्नसमायुक्तंमणिकांचनभूषितम् ॥ ४३ ॥ ददौहारंनरेंद्रायस्वयंशक्रस्तुभक्तितः ॥ प्रजगुर्देवगंधर्वाननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ४४ ॥ देवदुंदुभयोनेदुःपुष्पवृष्टिःपपातखात् ॥ नवदूर्वादलश्यामंपद्मपत्रायतेक्षणम् ॥ ४५ ॥ रविकोटिप्रभायुक्तकिरीटेनविराजितम् ॥ कोटिकंदर्पलावण्यंपीतांबरसमावृतम् ॥ ४६ ॥ दिव्याभरणसंपन्नंदिव्यचंदनलेपनम् ॥ अयुतादित्यसंकाशंद्विभुजंरघुनंदनम् ॥ ४७ ॥ वामभागेसमासीनांसीतांकांचनसन्निभाम् ॥ सर्वाभरणसंपन्नांवामांकेसमुपस्थिताम् ॥ ४८ ॥ रक्तोत्पलकरांभोजांवामेनालिंग्यसंस्थितम् ॥ सर्वातिशयशोभाढ्यंदृष्ट्वाभक्तिसमन्वितः ॥ ४९ ॥ उमयासहितोदेवःशंकरोरघुनंदनम् ॥ सर्वदेवगणैर्युक्तःस्तोतुंसमुपचक्रमे ॥५०॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ नमोऽस्तुरामायसशक्तिकायनीलोत्पलश्यामलकोमलाय ॥ किरीटहारांगदभूषणायसिंहासनस्थायमहाप्रभाय ॥ ५१ ॥ त्वमादिमध्यांतविहीनएकःसृजस्यवस्यत्सिचलोकजातम् ॥ स्वमाययातेननलिप्यसेत्वंयत्स्वेसुखेऽजस्रंरतोऽनवद्यः ॥ ५२ ॥ लीलांविधत्सेगुणसंवृतस्त्वंप्रपन्नभक्तानुविधानहेतोः ॥ नानावतारैःसुरमानुषाद्यैःप्रतीयसेज्ञानिभिरेवनित्यम् ॥ ५३ ॥ स्वांशेनलोकंसकलंविधायतंबिभर्षिचत्वंतदधःफणीश्वरः ॥ उपर्यथोभान्वनिलोडुपौषधीप्रवर्षरूपोऽवसिनैकधाजगत् ॥ ५४ ॥

तारलीलाश्रवणादिभिस्तेषांपापक्षयद्वारामोक्षोभवतीत्याशयः । सुरमानुषादिरूपैर्नानावतारैर्लीलांविधत्सेइत्यन्वयः । सुरावताराउपेंद्राद्याःमानुषारामकृष्णाद्याःएवंभूतस्त्वंज्ञानिभिरेवनित्यंप्रतीयसेनत्वन्यैस्तेतुमनुष्योऽयंकश्चिदित्येवंप्रतियंति ॥ ५३ ॥ सकलंलोकंस्वांशेनविधायतंलोकंतदधःफणीश्वरोभूत्वात्वंबिभर्षि । भानुःसूर्यः अनिलोवायुः उडुपश्चंद्रः ओषध्योव्रीह्याद्याः प्रवर्षोमेघः नैकधाअनेकप्रकारेण ॥ ५४ ॥

प्रकारांतरेणापिरक्षकत्वमाह । त्वमिति । शिखिरूपोजाठराग्निरूपः पवनपंचकंप्राणापानसमानोदानव्यानाः । तदुक्तंगीतायाम् । अहंवैश्वानरोभूत्वाप्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तःपचाम्यन्नंचतुर्विधम् ॥ इति ॥५५॥ हेईशचंद्रादिगतंयत्तेजोयच्चाशेषशरीरिणांचिच्चैतन्यंयच्चतनुभृतांशौर्यंधैर्यमायुश्चतदखिलंतवसत्त्वंत्वद्रूपासत्तैवप्राभवत् । तत्तद्रूपेणप्रादुर्भूतेत्यर्थः ॥ ५६ ॥ विरिंचिर्ब्रह्मा विभागोभेदः हेईशवादिनांतत्तद्भक्तत्वेनतत्रतत्रेश्वरत्वाभिमानवतांतत्तद्रूपेणपरस्परस्माद्भिन्नइवभासि । तत्त्वमाह । अनन्यद्भेदशून्यमतएवैकमीदृशंब्रह्मैवत्वं त्वमेवचब्रह्मादयः । अतोनैषांभेदइतिभावः ॥५७॥ प्रकारांतरेणापिसर्वस्यब्रह्मरूपतांस्थापयति । मत्स्यादीति । एकस्यैवयथादशरूपत्वंतथैकस्यैवसदसद्विभागरूपतासद्ब्रह्मविश्वादिकमसत्तादितरत्सर्वं सएकस्त्वमेव यतोभवतोऽन्यन्न

त्वमिहदेहभृतांशिखिरूपःपचसिभुक्तमशेषमजस्रम् ॥ पवनपंचकरूपसहायोजगदखंडमनेनबिभर्षि ॥ ५५ ॥ चंद्रसूर्यशिखिमध्यगतंयत्तेजईशचिदशेषतनूनाम् ॥ प्राभवत्तनुभृतामिहधैर्यंशौर्यमायुरखिलंतवसत्त्वम् ॥ ५६ ॥ त्वंविरिंचिशिवविष्णुविभेदात्कालकर्मशशिसूर्यविभागात् ॥ वादिनांपृथगिवेशविभासिब्रह्मनिश्चितमनन्यादिहैकम् ॥ ५७ ॥ मत्स्यादिरूपेणयथात्वमेकःश्रुतौपुराणेषुचलोकसिद्धः ॥ तथैसर्वंसदसद्विभागस्त्वमेवनान्यद्भवतोविभाति ॥ ५८ ॥ यद्यत्समुत्पन्नमनंतसृष्टावुत्पत्स्यतेयच्चभवच्चयच्च ॥ नदृश्यतेस्थावरजंगमादौत्वयाविनातःपरतःपरस्त्वम् ॥ ५९ ॥ तत्त्वंनजानंतिपरात्मनस्तेजनाःसमस्तास्तवमाययाऽतः ॥ त्वद्भक्तसेवामलमानसानांविभांतितत्त्वंपरमेकमैशम् ॥ ६० ॥

विभाति । बहुशःपर्यालोचनेऽपिनज्ञानविषयोभवतीत्यर्थः ॥५८॥ अनंतसृष्टौअंतररहितायांसृष्टौ । तदुक्तंपातंजले । सर्वथासृष्ट्याद्युच्छेदोनैवकृतार्थमुक्तंप्रत्येवतुतन्निवृत्तिः।इति । अनादिर्भगवान्कालोनांतोऽस्यद्विजविद्यते।अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेतेसर्गस्थित्यंतसंयमाः॥इतिस्मृतिश्च।तादृश्यांसृष्टौयज्जातंयद्भावियच्चवर्तमानंतत्त्वयाविनानदृश्यते । सर्वंत्वद्रूपमेवदृश्यतेऽतस्त्वंपरतःसर्वोत्कृष्टाद्धिरण्यगर्भादपिपरइत्यर्थः ॥ ५९ ॥ नन्वेवंरूपंमांसर्वेजनाःकिमितिनजानंतितत्राह । तत्त्वमिति । परमात्मनस्तेएतत्तत्त्वमेतेसमस्ताजनास्तवमाययासंवृताइतिशेषः । अतोनजानंति । तर्हिसर्वथामामेवंकेऽपिनजानंतिनेत्याह। त्वद्भक्तेति । तेतवैशंतत्त्वंजानंतीत्यर्थः ॥ ६० ॥

तेतवचैतन्यरूपमात्मतत्त्वंब्रह्मादयोऽपिनविदुः । यतस्तेबहिरर्थेषुभावश्चित्तंयेषांतादृशाः ततोऽबुधःत्वद्रूपज्ञानासमर्थोऽपिइदंरूपमेवत्वांप्रकृतदृश्यमानरूपमे
वत्वांभजन्ध्यायन् अदुःखोनिवृत्तसकलदुःखःसन्मुक्तिमुपैति ॥ ६१ ॥ अपरमपिसुलभंसाधनंस्वानुष्ठितत्वेनात्युपादेयतांचतत्रसूचयन्नाह । अहमिति । अ
निशंगृणन् उच्चारयन्मरणसमयेजंतूनांमुक्तयेहेरामतवनामरूपंमंत्रंदिशामिउपदिशामि ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ अखिलदेवसौख्यमखिलदेवराज्यरूपसौख्यंयत
स्त्वयाराक्षसरूपोऽस्माकंदुष्टशत्रुर्हतः ॥ ६४ ॥ धरादेवाभूदेवाविद्वांसस्तैर्यज्ञेषुदत्तायज्ञभागायेनखलेनहृताः सत्वयाहतस्तेनतेभागानोऽस्माकंपुरावद्रावणोत्प

ब्रह्मादयस्तेनविदुःस्वरूपंचिदात्मतत्त्वंबहिरर्थभावाः ॥ ततोऽबुधस्त्वामिदमेवरूपंभक्त्याभजन्मुक्तिमुपैत्यदुःखः ॥ ६१ ॥ अहंभवन्ना
मगृणन्कृतार्थोवसामिकाश्यामनिशंभवान्या ॥ मुमूर्षमाणस्यविमुक्तयेऽहंदिशामिमंत्रंतवरामनाम ॥ ६२ ॥ इमंस्तवंनित्यमनन्यभ
क्त्याशृण्वंतिगायंतिलिखंतियेवै ॥ तेसर्वसौख्यंपरमंचलब्ध्वाभवत्पदंयांतुभवत्प्रसादात् ॥ ६३ ॥ इंद्रउवाच ॥ रक्षोऽधिपेनाखिलदेव
सौख्यंहृतंचमेब्रह्मवरेणदेव ॥ पुनश्चसर्वंभवतःप्रसादात्प्राप्तंहतोराक्षसदुष्टशत्रुः ॥ ६४ ॥ देवाऊचुः ॥ हृतायज्ञभागाधरादेवदत्तामुरारे
खलेनादिदैत्येनविष्णो ॥ हतोऽद्यत्वयानोवितानेषुभागाः पुरावद्भविष्यंतियुष्मत्प्रसादात् ॥ ६५ ॥ पितरऊचुः ॥ हतोऽद्यत्वयादुष्टदै
त्योमहात्मन्गयादौनरैर्दत्तपिंडादिकान्नः॥बलादत्तिहत्वागृहीत्वासमस्तानिदानींपुनर्लब्धसत्त्वाभवामः॥६६॥यक्षाऊचुः ॥ सदाविष्टिकर्म
ण्यनेनाभियुक्तावहामोदशास्यंबलाद्दुःखयुक्ताः ॥ दुरात्माहतोरावणोराघवेशत्वयातेवयंदुःखजाताद्विमुक्ताः ॥ ६७॥ गंधर्वाऊचुः ॥ व
यंसंगीतनिपुणागायंतस्तेकथामृतम् ॥ आनंदामृतसंदोहयुक्ताःपूर्णाःस्थिताःपुरा ॥ ६८ ॥ पश्चाद्दुरात्मनारामरावणेनाभिविद्रुताः ॥ त
मेवगायमानाश्चतदाराधनतत्पराः ॥ ६९ ॥

त्तिप्राक्कालइवभविष्यंति ॥ ६५ ॥ लब्धसत्त्वास्तत्पिंडप्राप्त्यालब्धबलाः ॥ ६६ ॥ विष्टिकर्मणिवेतनदानंविनाबलात्कर्मकरणंविष्टिस्तत्कर्मणिअभियुक्ताः
प्रेरिताःदशास्यंवहामस्तदीयपल्लक्यादिवहनेनेतिशेषः । दुःखजाताद्दुःखसमूहात् ॥ ६७ ॥ पुरारावणराज्यात्पूर्वम् ॥ ६८ ॥ अभिविद्रुताबलेनस्व
वशतांनीताः ॥ ६९ ॥

सर्वदृशामुत्सवभूताआकृतिर्यस्यतंनेत्रमनसोःरसायनभूतमत्यानंदकरत्वात्तादृशंरामंदृग्भिर्दर्शनव्यापारैर्मनसाचाभिरेभिरे आलिंगितवत्यः ॥ २८ ॥ स्मितयुक्त याअतएवस्निग्धयादृशाप्रजाःपश्यन्दर्शनेनसर्वसंमाननंकुर्वन्प्रजानाथइवब्रह्मेव ॥ २९ ॥ स्वमातुश्चरणौववंदे । अनेनाग्रेसर्वमातृप्रवेशानंतरंसर्वप्रजासंमानन विलंबेनपश्चाद्भगवत्प्रवेशइतिसूचितम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सर्वेभ्यःअन्येभ्योवानरविभीषणादिभ्यः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शातकुंभंजंबुस्व

दृष्ट्वाहरिंसर्वदृगुत्सवाकृतिंपुष्पैःकिरंत्यःस्मितशोभिताननाः ॥ दृग्भिःपुनर्नेत्रमनोरसायनंस्वानंदमूर्तिंमनसाभिरेभिरे ॥ २८ ॥ रामः स्मितास्निग्धदृशाप्रजास्तथापश्यन्प्रजानाथइवापरःप्रभुः ॥ शनैर्जगामाथपितुःस्वलंकृतंगृहंमहेंद्रालयसन्निभंहरिः॥ २९ ॥ प्रविश्यवेश्मां तरसंस्थितोमुदारामोववंदेचरणौस्वमातुः ॥ क्रमेणसर्वाःपितृयोषितःप्रभुर्ननामभक्त्यारघुवंशकेतुः ॥ ३० ॥ ततोभरतमाहेदंरामःसत्य पराक्रमः ॥ सर्वसंपत्समायुक्तंममंमंदिरमुत्तमम् ॥ ३१ ॥ मित्रायवानरेंद्रायसुग्रीवायप्रदीयताम् ॥ सर्वेभ्यःसुखवासार्थंमंदिराणिप्रकल्प य ॥ ३२ ॥ रामेणैवंसमादिष्टोभरतश्चतथाकरोत् ॥ उवाचचमहातेजाःसुग्रीवंराघवानुजः ॥ ३३ ॥ राघवस्याभिषेकार्थंचतुःसिंधुजलंशु भम् ॥ आनेतुंप्रेषयस्वाशुदूतांस्त्वरितविक्रमान् ॥ ३४ ॥ प्रेषयामाससुग्रीवोजांबवंतंमरुत्सुतम् ॥ अंगदंचसुषेणंचतेगत्वावायुवेगतः ॥ ॥ ३५ ॥ जलपूर्णाञ्छातकुंभकलशांश्चसमानयन् ॥ आनीतंतीर्थसलिलंशत्रुघ्नोमंत्रिभिःसह ॥ ३६ ॥ राघवस्याभिषेकार्थंवसिष्ठायन्यवे दयत् ॥ ततस्तुप्रयतोवृद्धोवसिष्ठोब्राह्मणैःसह ॥ ३७ ॥ रामंरत्नमयेपीठेससीतंसंन्यवेशयत् ॥ वसिष्ठोवामदेवश्चजाबालिर्गौतमस्तथा ॥ ॥ ३८ ॥ वाल्मीकिश्चतथाचक्रुःसर्वेरामाभिषेचनम् ॥ कुशाग्रतुलसीयुक्तपुण्यगंधजलैर्मुदा ॥ ३९ ॥ अभ्यषिंचन्रघुश्रेष्ठंवासवंवसवोय था ॥ ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैःश्रेष्ठैःकन्याभिःसहमंत्रिभिः ॥ ४० ॥ सर्वौषधीरसैश्चैवदैवतैर्नभसिस्थितैः ॥ चतुर्भिर्लोकपालैश्चस्तुवद्भिःसगणै स्तथा ॥ ४१ ॥ छत्रंचतस्यजग्राहशत्रुघ्नःपांडुरंशुभम् ॥ सुग्रीवराक्षसेंद्रौतौदधतुःश्वेतचामरे ॥ ४२ ॥

र्णम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सर्वौषधीरसैरभ्यषिंचन्नित्यन्वयः । नभःस्थितैर्दैवतैःसहस्तुवद्भिःसगणैश्चतुर्भिर्लोकपालैश्चसहवसिष्ठादयोऽ भ्यषिंचन्नित्यन्वयः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

उक्तंचान्यत्र । “राज्योत्सवागतजनायरघुप्रवीरःप्रीत्यात्वनेकमणिरत्नविभूषणानि । दत्त्वानिलात्मजमपास्यविदेहजायैमालांददौरघुपतिःपरमादरेण ॥ १ ॥ तयाहनूमतेदत्तासैवमालाह्यमूलिका । दशनैःशकलीकृत्यत्यक्तातेनजलाशये ॥ २ ॥ हाहेतिजल्पितंसर्वैस्तदाससुरवानरैः । स्वजातीयमरेकर्म त्वयाकृतमरिंदम ॥ ३ ॥ रामस्ततोमारुतिमत्युदारमाहूयचारादभिवर्तमानम् । पप्रच्छकस्मान्महतीसुमालात्यक्तात्वयाब्रूहिविदेहजार्पिता ॥ ४ ॥ ब्रह्मेतियद्ब्रह्मविदोवदंतिह्यात्मेश्वरश्चेतिवदंतिसंतः । सीतापतेत्वंतदसीतिबुद्ध्यात्यक्तामयेयंसकलार्तिरूपा ॥ ५ ॥ हनूमन्यदिमत्तस्त्वंवरंकिमपिनेच्छसि । तवेच्छांतर्हिनिर्मुक्तांकरिष्यामिचनिष्फलाम् ॥ ६ ॥ श्रीरामश्रवणेदास्येममास्तुसफलास्पृहा । तस्याविरोधिनीयातुनिर्मूलांकुरुतांप्रभो ॥ ७ ॥ ममस्वांते

हनूमानपितंप्राहनत्वारामंप्रहृष्टधीः ॥ त्वन्नामस्मरतोरामनतृप्यतिमनोमम ॥ १२ ॥ अतस्त्वन्नामसततंस्मरन्स्थास्यामिभूतले ॥
यावत्स्थास्यतितेनामलोकेतावत्कलेवरम् ॥ १३ ॥ ममतिष्ठतुराजेंद्रवरोऽयंमेऽभिकांक्षितः ॥ रामस्तथेतितंप्राहमुक्तस्तिष्ठयथासुखम्
॥ १४ ॥ कल्पांतेममसायुज्यंप्राप्स्यसेनात्रसंशयः ॥ तमाहजानकीप्रीतायत्रकुत्रापिमारुते ॥ १५ ॥ स्थितंत्वामनुयास्यंतिभोगाःसर्वे
ममाज्ञया ॥ इत्युक्तोमारुतिस्ताभ्यामीश्वराभ्यांप्रहृष्टधीः ॥ १६ ॥ आनंदाश्रुपरीताक्षोभूयोभूयःप्रणम्यतौ ॥ कृच्छ्राद्ययौतपस्तप्तुं
हिमवंतंमहामतिः ॥ १७ ॥ ततोगुहंसमासाद्यरामःप्रांजलिमब्रवीत् ॥ सखेगच्छपुरंरम्यंशृंगवेरमनुत्तमम् ॥ १८ ॥

सदैवत्वंसीतयासहतिष्ठसि । अद्यैवसर्वेपश्यंतुस्थितंत्वांजानकीपते ॥ ८ ॥ विदीर्यवक्षःस्थलमंजनीसुतःप्रदर्शयामासचराममद्वयम् । हृदंबुजेसंस्थितमब्जलोचनंमहीसुताराधितपादपंकजम् ॥ ९ ॥ मारुतेर्वैभवंदृष्ट्वासर्वेसंतोषमागताः । रामेणालिंगितःश्रीमान्हनूमानंजनीसुतः ॥ १० ॥ जयशब्दोमहानासीत्तदा राघवमंडपे । सीताप्रमुदितातस्मैवरानभयदान्ददौ ॥ ११ ॥ रामलीलामृतंचैतत्परमानंददायकम् । श्रोतॄणांचाथगृणतांपापसंघविदाहकम् ॥ १२ ॥” तंतथोदारचरितम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ मुक्तःसततंममनामस्मरणाज्जीवन्मुक्तःसन्तिष्ठ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ईश्वराभ्यांसीतारामाभ्याम् ॥ १६ ॥ कृच्छ्रादिति । रामदर्शनवियोगतःकृच्छ्रम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

मामेवचिंतयन्नित्यमनेनभोगेष्वनासक्तोभवेतिसूच्यते ॥ १९ ॥ विद्यमानराज्यादधिकदेशराज्यम् विज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानम् ॥ २० ॥ आलिंगितःबहिःशरीरेण सर्वदास्वानुसंधानदानेनांतश्चालिंगितः ॥ २१ ॥ पूजयामासतानितिशेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अनिच्छन्नित्यस्ययौवराज्यमितिकर्म ॥ २६ ॥ कर्माध्यक्षःसर्वकर्मसाक्षी । कर्तृत्वादिविहीनोनिरभिमानित्वात् । अतएवनिर्विकारः ॥ २७ ॥ स्वानंदेनतुष्टइत्यनेनलौकिकानंदसामग्रीनिरपे

मामेवचिंतयन्नित्यंभुंक्ष्वभोगान्निजार्जितान् ॥ अंतेममैवसारूप्यंप्राप्स्यसेत्वंनसंशयः ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वाप्रददौतस्मैदिव्यान्याभारणानि च ॥ राज्यंचविपुलंदत्त्वाविज्ञानंचददौविभुः ॥ २० ॥ रामेणालिंगितोहृष्टोययौस्वभवनंगुहः ॥ येचान्येवानराःश्रेष्ठाअयोध्यांसमुपागताः ॥ २१ ॥ अमूल्याभरणैर्वस्त्रैःपूजयामासराघवः ॥ सुग्रीवप्रमुखाःसर्वेवानराःसविभीषणाः ॥ २२ ॥ यथार्हंपूजितास्तेनरामेणपरमात्मना ॥ प्रहृष्टमनसःसर्वेजग्मुरेवयथागतम् ॥२३॥ सुग्रीवप्रमुखाःसर्वेकिष्किंधांप्रययुर्मुदा ॥ विभीषणस्तुसंप्राप्यराज्यंनिहतकंटकम्॥२४॥ रामेणपूजितःप्रीत्याययौलंकामनिंदितः ॥ राघवोराज्यमखिलंशशासाखिलवत्सलः॥ २५ ॥ अनिच्छन्नपिरामेणयौवराज्येऽभिषेचितः ॥ लक्ष्मणःपरयाभक्त्यारामसेवापरोऽभवत् ॥ २६ ॥ रामस्तुपरमात्मापिकर्माध्यक्षोऽपिनिर्मलः ॥ कर्तृत्वादिविहीनोऽपिनिर्विकारोऽपिसर्वदा ॥ २७ ॥ स्वानंदेनापितुष्टःसँल्लोकानामुपदेशकृत् ॥ अश्वमेधादियज्ञैश्चसर्वैर्विपुलदक्षिणैः ॥ २८ ॥ अयजत्परमानंदोमानुषंवपुराश्रितः ॥ नपर्यदेवन्विधवानचव्यालकृतंभयम् ॥ २९ ॥ नव्याधिजंभयंचासीद्रामेराज्यंप्रशासाति ॥ लोकेदस्युभयंनासीदनर्थोनास्तिकश्चन ॥ ३० ॥ वृद्धेषुसत्सुबालानांनासीन्मृत्युभयंतथा ॥ रामपूजापराःसर्वेसर्वेराघवचिंतकाः ॥ ३१ ॥ ववर्षुर्जलदास्तोयंयथाकालंयथारुचि ॥ प्रजाःस्वधर्मनिरतावर्णाश्रमगुणान्विताः ॥ ३२ ॥

क्षत्वमुक्तम् । लोकानामुपदेशकृत् । अनेनलोकोपदेशएवयज्ञाद्यनुष्ठानप्रयोजनमुक्तम् ॥ २८ ॥ रामेराज्यमिति । सौराज्यमाह । नपर्यदेवन्निति । व्यालाः सर्पाव्याघ्राश्च ॥ २९ ॥ दस्यवश्चोराः ॥ ३० ॥ अनर्थाभावमेवप्रपंचयति । वृद्धेष्विति ॥ ३१ ॥ वर्णाश्रमाणांयेगुणाःधर्माःपुराणेषूक्तास्तैरन्विताः॥ ३२॥

औरसानिवस्वस्मिन्प्रीतिमतीःप्रजारामःपितृवज्जुगोप । पितरिपुत्राणामिवप्रजानांरामेस्नेहःपितुःपुत्रेष्विवप्रजासुरामस्येतिबोधितम् ॥ ३३ ॥ उपास्तअक रोदितियावत् ॥ ३४ ॥ धनधान्यऋद्धिमत्तद्युक्तंयद्दीर्घमायुरारोग्यंचतयोःकारकमात्मानमधिकृत्यभवमाध्यात्मिकम् ॥ ३५ ॥ समाहितस्तदेकचित्तः परितुष्टमानसः । भगवत्कथापठनजानंदेनेतिभावः । मनोगताशिषःमनसाआशास्यमानानर्थान् ॥ ३६ ॥ रामाभिषेकंरावणजयपूर्वकंप्राप्तम् । आर्यसंमतं

औरसानिवरामोऽपि जुगोपपितृवत्प्रजाः ॥ सर्वलक्षणसंयुक्तःसर्वधर्मपरायणः ॥ ३३ ॥ दशवर्षसहस्राणिरामोराज्यमुपास्तसः ॥ ३४ ॥
इदंरहस्यंधनधान्यऋद्धिमद्दीर्घायुरारोग्यकरंसुपुण्यदम् ॥ पवित्रमाध्यात्मिकसंज्ञितंपुरारामायणंभाषितमादिशंभुना ॥ ३५ ॥ शृणो
तिभक्त्यामनुजःसमाहितोभक्त्यापठेद्वापरितुष्टमानसः ॥ सर्वाःसमाप्नोतिमनोगताशिषोविमुच्यतेपातककोटिभिःक्षणात् ॥ ३६ ॥
रामाभिषेकंप्रयतःशृणोतियोधनाभिलाषीलभतेमहद्धनम् ॥ पुत्राभिलाषीसुतमार्यसंमतंप्राप्नोतिरामायणमादितःपठन् ॥ ३७ ॥ शृणो
तियोऽध्यात्मिकरामसंहितांप्राप्नोतिराजाभुवमृद्धसंपदम् ॥ शत्रून्विजित्यारिभिरप्रधर्षितोव्यपेतदुःखोविजयीभवेन्नृपः ॥ ३८ ॥ स्त्रियोऽ
पिशृण्वंत्यधिरामसंहितांभवंतिताजीवसुताश्चपूजिताः ॥ वंध्याऽपिपुत्रंलभतेसुरूपिणंकथामिमांभक्तियुताशृणोतिया ॥ ३९ ॥ श्रद्धान्वि
तोयःशृणुयात्पठेन्नरोविजित्यकोपंचतथाविमत्सरः ॥ दुर्गाणिसर्वाणिविजित्यनिर्भयोभवेत्सुखीराघवभक्तिसंयुतः ॥ ४० ॥ सुराःसमस्ता
अपियांतितुष्टतांविघ्नाःसमस्ताअपयांतिशृण्वताम् ॥ अध्यात्मरामायणमादितोनृणांभवंतिसर्वाअपिसंपदःपराः ॥४१॥ रजस्वलावायादि
रामतत्पराशृणोतिरामायणमेतदादितः ॥ पुत्रंप्रसूतेऋषभंचिरायुषंपतिव्रतालोकसुपूजिताभवेत् ॥ ४२ ॥

शिष्टसंमतंतेनस्वयंशिष्टमितियावत् ॥ ३७ ॥ यआध्यात्मिकेत्यत्रसंधिरार्षः ॥ ३८ ॥ अधिरामसंहितांराममधिकृत्यप्रवृत्तामध्यात्मरामायणाख्याम् ॥ ३९ ॥ कोपमित्युपलक्षणंकामादीनाम् । विमत्सरःअनीर्ष्यः सर्वाणिदुर्गाणिदुःखस्थानानि ॥ ४० ॥ शृण्वतांपुंसांसुरास्तुष्यंति विघ्नानश्यंति संपदश्च भवंति ॥ ४१ ॥ रामतत्परारामैकचित्ता रजस्वलायाःश्रवणंचतुर्थेऽहन्यारभ्यद्वादशरात्रांतम् ॥ ४२ ॥

यतोऽयंहतोऽतएवंस्थितास्त्वयातद्दुःखमोचनेनपरित्राताः ॥ ७०॥७१॥७२॥७३॥ हृदिअंतर्यामितयास्थितमेवराजेंद्रंदृश्यमानराजेंद्ररूपंध्यायंतोययुरित्य
न्वयः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ इति श्रीमत्सक०युद्ध०पंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥ रामेइति ॥ उत्तरार्धंजातेतिजाताइतिचशेषः ॥ १ ॥ निर्गंधानिगंधयुता

स्थितास्त्वयापरित्राताहतोऽयंदुष्टराक्षसः ॥ एवंमहोरगाःसिद्धाःकिन्नरामरुतस्तथा ॥ ७० ॥ वसवोमुनयोगावोगुह्यकाश्चपतत्रिणः ॥
सप्रजापतयश्चैतेतथाचाप्सरसांगणाः ॥ ७१ ॥ सर्वेरामंसमासाद्यदृष्ट्वानेत्रमहोत्सवम् ॥ स्तुत्वापृथक्पृथक्सर्वेराघवेणाभिवंदिताः ॥७२ ॥
ययुःस्वंस्वंपदंसर्वेब्रह्मरुद्रादयस्तथा ॥ प्रशंसंतोमुदारामंगायंतस्तस्यचेष्टितम् ॥ ७३ ॥ ध्यायंतस्त्वभिषेकार्द्रंसीतालक्ष्मणसंयुतम् ॥
सिंहासनस्थंराजेंद्रंययुःसर्वेहृदिस्थितम् ॥ ७४ ॥ खेवाद्येषुध्वनत्सुप्रमुदितहृदयैर्देववृंदैःस्तुवद्भिर्वर्षद्भिःपुष्पवृष्टिंदिविमुनिनिकरैरीड्य
मानंसमंतात् ॥ रामःश्यामःप्रसन्नस्मितरुचिरमुखःसूर्यकोटिप्रकाशःसीतासौमित्रिवातात्मजमुनिहरिभिःसेव्यमानोविभाति ॥७५॥ इति
श्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकांडेपंचदशःसर्गः॥१५॥ ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ रामेऽभिषिक्तेराजेंद्रेसर्वलोकसुखावहे ॥
वसुधासस्यसंपन्नाफलवंतोमहीरुहाः ॥ १ ॥ गंधहीनानिपुष्पाणिगंधवंतिचकाशिरे ॥ सहस्रशतमश्वानांधेनूनांचगवांतथा ॥ २ ॥ द
दौशतवृषान्पूर्वंद्विजेभ्योरघुनंदनः ॥ त्रिंशत्कोटिसुवर्णस्यब्राह्मणेभ्योददौपुनः ॥ ३ ॥ वस्त्राभरणरत्नानिब्राह्मणेभ्योमुदातथा ॥ सूर्य
कांतिसमप्रख्यांसर्वरत्नमयींस्रजम् ॥ ४ ॥ सुग्रीवायददौप्रीत्याराघवोभक्तवत्सलः ॥ अंगदायददौदिव्येह्यंगदेरघुनंदनः ॥ ५ ॥ चंद्रको
टिप्रतीकाशंमणिरत्नविभूषितम् ॥ सीतायैप्रददौहारंप्रीत्यारघुकुलोत्तमः ॥ ६ ॥ अवमुच्यात्मनःकंठाद्धारंजनकनंदिनी ॥ अवैक्षतहरी
न्सर्वान्भर्तारंचमुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥ रामस्तामाहवैदेहीमिंगितज्ञोविलोकयन् ॥ वैदेहियस्यतुष्टासिदेहितस्मैवरानने ॥ ८ ॥ हनूमतेददौ
हारंपश्यतोराघवस्यच ॥ तेनहारेणशुशुभेमारुतिर्गौरवेणच ॥ ९ ॥ रामोऽपिमारुतिंदृष्ट्वाकृतांजलिमुपस्थितम् ॥ ॥ भक्त्यापरमया
तुष्टइदंवचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ हनूमंस्तेप्रसन्नोऽस्मिवरंवरयकांक्षितम् ॥ दास्यामिदेवैरपियद्दुर्लभंभुवनत्रये ॥ ११ ॥

नि अश्वानांधेनूनांगवांचसहस्रशतंददौ ॥ २ ॥ शतवृषानित्यत्रशतशब्दोऽनंतवाची ॥ ३ ॥ ४ ॥ अंगदेबाहुभूषणे ॥५॥६ ॥ अवमुच्य भर्त्राकंठेप्रतिमुक्तं
पुनःकंठादवतार्येत्यर्थः॥ ७॥ विलोकयन्वैदेहींपश्यन् ॥ ८॥ गौरवेणसीताकृतादरेण॥ ९ ॥ १ ०॥ यद्वस्तुदेवैरपिदुर्लभंतदपितववरूपंचदास्याम्येवेत्यर्थः॥ ११ ॥

॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे युद्धकाण्डः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीमदध्यात्मरामायणे उत्तरकाण्डप्रारम्भः ॥

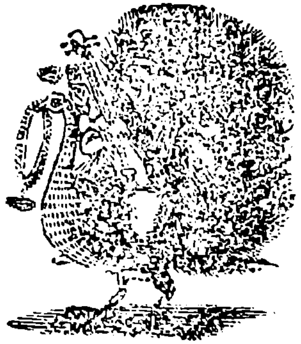

पूजयित्वेत्यादेःपुस्तकमितिशेषः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ आयुष्यमायुर्जनकम् कल्पकोटिपर्यंतंकृतमघम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वैराग्यविज्ञानयुतंश्रोतॄणां तदुभयदातृत्वादितिभावः । अस्मिन्भवेसंसारेइत्यर्थः ॥ ४८ ॥ योभूतेश्वरोभवःशिवोऽसकृदखिलवेदराशिमालोड्ययत्तारकंब्रह्मतदेवरामः विष्णुरहस्यमूर्तिषुअत्यंतरहस्यमूर्तिःमुख्यामूर्तिरितिविज्ञायाखिलवेदानांसारभूताउपनिषदस्तदर्थसंग्रहमुद्धृत्यसंक्षेपतइदंरामस्यनिगूढतत्त्वंप्रियायैप्राह । तस्मैनमइतिशेषः ।

पूजयित्वातुयेभक्त्यानमस्कुर्वंतिनित्यशः ॥ सर्वैःपापैर्विनिर्मुक्ताविष्णोर्यांतिपरंपदम् ॥४३॥ अध्यात्मरामचरितंकृत्स्नंशृण्वंतिभक्तितः॥ पठंतिवास्वयंवक्रात्तेषांरामःप्रसीदति ॥ ४४ ॥ रामएवपरंब्रह्मतस्मिंस्तुष्टेऽखिलात्मनि ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणांयद्यदिच्छतितद्भवेत् ॥ ॥ ४५ ॥ श्रोतव्यंनियमेनैतद्रामायणमखंडितम् ॥ आयुष्यमारोग्यकरंकल्पकोट्यघनाशनम् ॥ ४६ ॥ देवाश्चसर्वेतुष्यंतुग्रहाःसर्वेमहर्षयः ॥ रामायणस्यश्रवणेतुष्यंतिपितरस्तथा ॥ ४७ ॥ अध्यात्मरामायणमेतदद्भुतंवैराग्यविज्ञानयुतंपुरातनम् ॥ पठंतिशृण्वंतिलिखंतियेनरास्तेषांभवेऽस्मिन्नपुनर्भवोभवेत् ॥ ४८ ॥ आलोड्याखिलवेदराशिमसकृद्यत्तारकंब्रह्मतद्रामोविष्णुरहस्यमूर्तिरितियोविज्ञायभूतेश्वरः ॥ उद्धृत्याखिलसारसंग्रहमिदंसंक्षेपतःप्रस्फुटंश्रीरामस्यनिगूढतत्त्वमखिलंप्राहप्रियायैभवः ॥ ४९ ॥ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकांडेषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ इतियुद्धकांडंसमाप्तम् ॥ ॥ कांडेयुद्धात्मकेसर्गानवसप्तनीलकंठोक्ताः ॥ सार्धैकादशशतश्लोकामनुसंख्यायुताः ॥ सर्गाः ॥ १६ ॥ श्लोकाः ॥ ११६४॥

अयंश्लोकस्तत्र[1]श्रोतुः शिवशिष्यस्येतिबोध्यम् ॥ ४९ ॥ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्याहिम्मतिवर्मणः पुत्रस्य श्रीरामवर्मणः कृतावध्यात्मरामायणसेतौयुद्धकांडेषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु ॥ ॥ युद्धेयुद्धादिभिःश्रांतान्वानरान्प्रतिपूज्यच ॥ स्वानंदेनस्थितोयोध्यांसरामःपातुसर्वदा ॥ १ ॥

१–कैलासपर्वते पार्वत्यै कथ्यमानरामचरित्रप्रसंगे इत्यर्थः ।

अब्रुवन्अपृच्छन् । तमेवाभिनयति । कुशलमित्यादि ॥ १४ ॥ सरावणस्तेनभारः क्लेशवध्योन किंतु सुकरवधइत्यर्थः ॥ १५ ॥ सुकरत्वमेवदर्शयंति । सधनुरिति । इंद्रजितंस्मृत्वाहुर्दिष्ट्येति ॥ १६ ॥ तदेवस्पष्टयंति । सह्यमिति । रावणेर्मेघनादस्य ॥ १७ ॥ १८ ॥ यादक्षिणापुरादत्तादातुंप्रतिज्ञातासा रक्षोगणान्हत्वापूर्णाकृताअतःकृतकृत्यःसन्जीवसित्वमेवजीव । तवजीवनमेवश्लाघ्यंजीवनमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ यथावृत्तंजातंतथा

संपृष्टकुशलाःसर्वेरामंकुशलमब्रुवन् ॥ कुशलंतेमहाबाहोसर्वत्ररघुनंदन ॥ १४ ॥ दिष्ट्येदानींप्रपश्यामोहतशत्रुमरिंदम ॥ नहिभारः
सतेरामरावणोराक्षसेश्वरः ॥ १५ ॥ सधनुस्त्वंहिलोकांस्त्रीन्विजेतुंशक्तएवहि ॥ दिष्ट्यात्वयाहताःसर्वेराक्षसारावणादयः ॥ १६ ॥ स
ह्यमेतन्महाबाहोरावणस्यनिबर्हणम् ॥ असह्यमेतत्संप्राप्तंरावणेर्यन्निषूदनम् ॥ १७ ॥ अंतकप्रतिमाःसर्वेकुंभकर्णादयोमृधे ॥ अंतकप्र
तिमैर्वाणैर्हतास्तेरघुसत्तम ॥ १८ ॥ दत्ताचेयंत्वयाऽस्माकंपुराह्यभयदक्षिणा ॥ हत्वारक्षोगणान्संख्येकृतकृत्योऽद्यजीवसि ॥ १९ ॥ श्रु
त्वातुभाषितंतेषांमुनीनांभावितात्मनाम् ॥ विस्मयंपरमंगत्वारामःप्रांजलिरब्रवीत् ॥ २० ॥ रावणादीनतिक्रम्यकुंभकर्णादिराक्षसान् ॥
त्रिलोकजयिनोहित्वाकिंप्रशंसथरावणिम् ॥ २१ ॥ ततस्तद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यमहात्मनः ॥ कुंभयोनिर्महातेजारामंप्रीत्यावचोऽब्रवी
त् ॥ २२ ॥ शृणुरामयथावृत्तंरावणेरावणस्यच ॥ जन्मकर्मवरादानंसंक्षेपाद्वदतोमम ॥ २३ ॥ पुराकृतयुगेरामपुलस्त्योब्रह्मणःसुतः ॥
तपस्तप्तुंगतोविद्वान्मेरोःपार्श्वमहामतिः ॥२४॥ तृणविंदोराश्रमेऽसौन्यवसन्मुनिपुंगवः ॥ तपस्तेपेमहातेजाःस्वाध्यायनिरतःसदा ॥२५॥
तत्राश्रमेमहारम्येदेवगंधर्वकन्यकाः ॥ गायंत्योननृतुस्तत्रहसंत्योवादयंतिच ॥२६॥ पुलस्त्यस्यतपोविघ्नंचक्रुःसर्वाअनिंदिताः ॥ ततःक्रु
द्धोमहातेजाव्याजहारवचोमहत् ॥ २७ ॥ यामेदृष्टिपथंगच्छेत्सागर्भंधारयिष्यति ॥ ताःसर्वाःशापसंविग्नानतंदेशंप्रचक्रमुः ॥ २८ ॥ तृ
णविंदोस्तुराजर्षेःकन्यातन्नाशृणोद्वचः ॥ विचचारमुनेरग्रेनिर्भयातंप्रपश्यती ॥ २९ ॥

शृणु ॥ २३ ॥ २४ ॥ मुनिपुंगवःमुनिश्रेष्ठःसन् अवसत् तपस्तेपेच ॥ २५ ॥ २६ ॥ विघ्नंचक्रुः गायननृत्यादिभिरितिशेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥ प्र पश्यतीत्यत्रनुमभावआर्षः ॥ २९ ॥

व्यंजितःप्रकटीकृतोंऽतःमध्येशरीरजोगर्भोयस्याःसा ॥ ३० ॥ अवैत्अजानात् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥उभयोःमातापित्रोः ॥ ३३ ॥ यंप्रासूतसविश्रवाइति
विख्यातइत्यर्थः ॥ ३४ ॥ शीलमुत्तमस्वभावः ॥ ३५ ॥ वैश्रवणःकुबेरः ॥ ३६ ॥ तत्तपसातस्यतपसामनोऽभिलषितंधनेशत्वरूपंददौ ॥ ३७ ॥

बभूवपांडुरतनुर्व्यंजितांतःशरीरजा ॥ दृष्ट्वासादेहवैवर्ण्यंभीतापितरमन्वगात् ॥ ३० ॥ तृणबिंदुश्चतांदृष्ट्वाराजर्षिरमितद्युतिः ॥ ध्यात्वा
मुनिकृतंसर्वमवैद्विज्ञानचक्षुषा ॥ ३१ ॥ तांकन्यांमुनिवर्यायपुलस्त्यायददौपिता ॥ तांप्रगृह्याब्रवीत्कन्यांबाढमित्येवसद्विजः ॥ ३२ ॥
शुश्रूषणपरांदृष्ट्वामुनिःप्रीतोऽब्रवीद्वचः ॥ दास्यामिपुत्रमेकंतेउभयोर्वंशवर्धनम् ॥ ३३ ॥ ततःप्रासूतसापुत्रंपुलस्त्याल्लोकविश्रुतम् ॥ वि
श्रवाइतिविख्यातःपौलस्त्योब्रह्मविन्मुनिः ॥३४॥ तस्यशीलादिकंदृष्ट्वाभरद्वाजोमहामुनिः ॥ भार्यार्थंस्वांदुहितरंददौविश्रवसेमुदा ॥३५॥
तस्यांतुपुत्रःसंजज्ञेपौलस्त्याल्लोकसंमतः ॥ पितृतुल्योवैश्रणोब्रह्मणाचानुमोदितः ॥ ३६ ॥ ददौतत्तपसातुष्टोब्रह्मातस्मैवरंशुभम् ॥ म
नोऽभिलषितंतस्यधनेशत्वमखंडितम् ॥ ३७ ॥ ततोलब्धवरःसोऽपिपितरंद्रष्टुमागतः ॥ पुष्पकेणधनाध्यक्षोब्रह्मदत्तेनभास्वता ॥ ३८ ॥
नमस्कृत्वाथपितरंनिवेद्यतपसःफलम् ॥ प्राहमेभगवान्ब्रह्मादत्त्वावरमनिंदितम् ॥ ३९ ॥ निवासायनमेस्थानंदत्तवान्परमेश्वरः ॥ ब्रू
हिमेनियतंस्थानंहिंसायत्रनकस्यचित् ॥४०॥विश्रवाअपितंप्राहलंकानामपुरीशुभा ॥ राक्षसानांनिवासायनिर्मिताविश्वकर्मणा ॥ ४१ ॥
त्यक्त्वाविष्णुभयाद्दैत्याविविशुस्तेरसातलम् ॥ सापुरीदुष्प्रधर्षान्यैर्मध्येसागरमास्थिता ॥ ४२ ॥ तत्रवासायगच्छत्वंनान्यैःसाधिष्ठिता
पुरा ॥ पित्रादिष्टस्त्वसौगत्वातांपुरींधनदोऽविशत् ॥ ४३ ॥ सतत्रसुचिरंकालमुवासपितृसंमतः ॥ कस्यचित्त्वथकालस्यसुमाली
नामराक्षसः ॥४४॥ रसातलान्मर्त्यलोकंचचारपिशिताशनः ॥ गृहीत्वातनयांकन्यांसाक्षाद्देवीमिवश्रियम् ॥४५॥अपश्यद्धनदंदेवंचरंतंपु
ष्पकेणसः ॥हितायचिंतयामासराक्षसानांमहामनाः ॥४६॥उवाचतनयांतत्रकैकसींनामनामतः ॥वत्सेविवाहकालस्तेयौवनंचातिवर्तते ॥४७॥

॥ ३८ ॥ प्राहपितरमितिकर्म । वरंदत्त्वेत्यस्यस्थानंनदत्तवानित्यनेनान्वयः ॥ ३९ ॥ हिंसापीडायत्रकस्यापिस्वाम्यंनास्तितादृशंवदेत्यर्थः ॥ ४० ॥
॥ ४१ ॥ अन्यैःरिपुभिर्दुष्प्रधर्षा ॥ ४२ ॥ पुरादैत्यानांरसातलप्रवेशोत्तरमितःप्रागित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

गृह्यसेप्रार्थ्यसे । क्वचित्तथैवपाठः ॥४८॥ ईदृशाइत्यस्यैवविवरणं धनदेनसमाइति ॥ ४९ ॥ साआश्रममितिच्छेदः । लज्जावशात्भूलेखनादि ॥५०॥ का किंजातीया कन्यासिउतविवाहितासीतिप्रश्नः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ त्वत्तोऽप्येवंविधौसुतावित्यत्रकाकुः । यस्तेपुत्रोभविष्यतिसमहामतिर्भविष्यतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ तदेवाह । महाभागवतइति । रामभक्त्येत्यस्ययुक्तइतिशेषः । एकस्मिंस्तस्मिन्नेवतत्परःसर्वदादत्तचित्तः ॥ ५५ ॥ तद्रक्षोजातमात्रेण तस्यरक्षसो

प्रत्याख्यानाच्चभीतैस्त्वंनवरैर्गृह्यसेशुभे ॥ सात्वंवरयभद्रंतेमुनिंब्रह्मकुलोद्भवम् ॥४८॥ स्वयमेवततःपुत्राभविष्यंतिमहाबलाः ॥ ईदृशाःसर्वशोभाढ्याधनदेनसमाःशुभे ॥४९॥ तथेतिसाश्रमंगत्वामुनेरग्रेव्यवस्थिता ॥ लिखंतीभुवमग्रेणपादेनाधोमुखीस्थिता ॥५०॥ तामपृच्छन्मुनिःकात्वंकन्यासिवरवर्णिनि ॥ साब्रवीत्प्रांजलिर्ब्रह्मन्ध्यानेनज्ञातुमर्हसि ॥ ५१ ॥ ततोध्यात्वामुनिःसर्वंज्ञात्वातांप्रत्यभाषत ॥ ज्ञातंतत्त्वाभिलषितंमत्तःपुत्रानभीप्स्यसि ॥ ५२ ॥ दारुणायांतुवेलायामागतासिसुमध्यमे ॥ अतस्तेदारुणौपुत्रौराक्षसौसंभविष्यतः ॥ ५३ ॥ साब्रवीन्मुनिशार्दूलत्वत्तोऽप्येवंविधौसुतौ ॥ तामाहपश्चिमोयस्तेभविष्यतिमहामतिः ॥ ५४ ॥ महाभागवतःश्रीमान्रामभक्त्यैकतत्परः इत्युक्तासातथाकालेसुषुवेदशकंधरम् ॥५५॥ रावणंविंशतिभुजंदशशीर्षंसुदारुणम् ॥ तद्रक्षोजातमात्रेणचचालचवसुंधरा ॥ ५६ ॥ बभूवुर्नाशहेतूनिनिमित्तान्यखिलान्यपि ॥ कुंभकर्णस्ततोजातोमहापर्वतसन्निभः ॥ ५७ ॥ ततःशूर्पणखानामजातारावणसोदरी ॥ ततोविभीषणोजातःशांतात्मासौम्यदर्शनः ॥५८॥ स्वाध्यायीनियताहारोनित्यकर्मपरायणः ॥ कुंभकर्णस्तुदुष्टात्माद्विजान्संतुष्टचेतसः ॥५९॥ भक्षयन्नृषिसंघांश्चविचचारातिदारुणः ॥ रावणोऽपिमहासत्त्वोलोकानांभयदायकः ॥ ववृधेलोकनाशायह्यामयोदेहिनामिव ॥ ६० ॥

जन्ममात्रेण ॥ ५६ ॥ नाशहेतूनिरक्षोवंशस्यलोकानांचेतिशेषः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ स्वाध्यायीवेदाध्ययनवान्नित्यकर्माग्निहोत्रादितुष्टचेतसः । अतिशांतानित्यर्थः । भक्षयन्इत्यनेनान्वयः ॥५९ ॥ आमयोरोगः ॥ ६० ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ १ ॥ मृधेयुद्धे ॥ २ ॥ कथंकेनप्रकारेण ॥ ३ ॥ श्रद्दधत्याः एतच्छ्रवणेश्रद्धावत्याः कथामृतमास्वाद्यमेममतदास्वादनविषयातृष्णात्यंतंवर्धते ॥ ४ ॥ रामेराज्यमुपस्थिते । राज्यंप्राप्तवतीत्यर्थः । अभिवंदितुंनंतुंस्तोतुंच ॥ ५॥ तानेवऋषीनाह । विश्वामित्रइति ॥ ६ ॥ मुनिभिःशिष्यैःसहितइत्यर्थः ॥ ७ ॥ अगस्त्यप्रमुखामुनयआशीर्भिरभिनंदितुंसमागत्यबहिःस्थिताःसंतीतिरामायब्रूहीत्यन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ कृतांजलिःप्रतीहारइति

जयतिरघुवंशतिलकःकौसल्याहृदयनंदनोरामः ॥ दशवदननिधनकारीदाशरथिःपुंडरीकाक्षः ॥ १ ॥ पार्वत्युवाच ॥ अथरामःकिमकरोत्कौसल्यानंदवर्धनः ॥ हत्वामृधेरावणादींन्राक्षसान्भीमविक्रमः ॥१॥ अभिषिक्तस्त्वयोध्यायांसीतयासहराघवः ॥ मायामानुषतांप्राप्यकतिवर्षाणिभूतले ॥ २ ॥ स्थितवाँल्लीलयादेवःपरमात्मासनातनः ॥ अत्यजन्मानुषंलोकंकथमंतेरघूद्वहः ॥ ३ ॥ एतदाख्याहिभगवञ्छ्रद्दधत्याममप्रभो ॥ कथापीयूषमास्वाद्यतृष्णामेऽतीववर्धते॥रामचंद्रस्यभगवन्ब्रूहिविस्तरशःकथाम्॥४॥श्रीमहादेवउवाच ॥ राक्षसानांवधंकृत्वाराज्यंरामउपस्थिते ॥ आययुर्मुनयःसर्वेश्रीराममभिवंदितुम् ॥ ५ ॥ विश्वामित्रोऽसितःकण्वोदुर्वासाभृगुरंगिराः ॥ कश्यपोवामदेवोऽत्रिस्तथासप्तर्षयोऽमलाः ॥ ६ ॥ अगस्त्यःसहशिष्यैश्चमुनिभिःसहितोऽभ्यगात् ॥ द्वारमासाद्यरामस्यद्वारपालमथाब्रवीत् ॥ ॥ ७ ॥ ब्रूहिरामायमुनयःसमागत्यबहिःस्थिताः ॥ अगस्त्यप्रमुखाःसर्वेआशीर्भिरभिनंदितुम् ॥ ८ ॥ प्रतीहारस्ततोराममगस्त्यवचनाद्द्रुतम् ॥ नमस्कृत्याब्रवीद्वाक्यंविनयावनतःप्रभुम् ॥ ९ ॥ कृतांजलिरुवाचेदमगस्त्योमुनिभिःसह ॥ देवत्वद्दर्शनार्थायप्राप्तोबहिरुपस्थितः ॥१०॥ तमुवाचद्वारपालंप्रवेशययथासुखम् ॥ पूजिताविविशुर्वेश्मनानारत्नविभूषितम् ॥ ११ ॥ दृष्ट्वारामोमुनीञ्छीघ्रंप्रत्युत्थायकृतांजलिः ॥ पाद्यार्घ्यादिभिरापूज्यगांनिवेद्ययथाविधि ॥ १२ ॥ नत्वातेभ्योददौदिव्यान्यासनानियथार्हतः ॥ उपविष्टाःप्रहृष्टाश्चमुनयोरामपूजिताः ॥ १३ ॥

शेषः । प्राप्तःस्वाश्रमादागतःबहिर्द्वारिउपस्थितोऽस्तीतिशेषः ॥ १० ॥ पूजिताःप्रतीहारेणमार्गप्रदर्शनादिनापूजिताः कृतादराइतियावत् ॥ ११ ॥ गांमधुपर्कार्थंवृषभंच । महोक्षंवामहाजंवाश्रोत्रियायोपकल्पयेत् । इतिस्मृतेः ॥ १२ ॥ यथार्हतः । अर्होयोग्यतातदनतिक्रमादित्यर्थः । भगवतःसकाशात्पूजालाभेनप्रहर्षः ॥ १३ ॥

सामीप्यंगत्वासामीप्यंप्राप्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ अचिरेणेतिच्छेदः ॥ ५ ॥ मांपश्यशिवेनचक्षुषेतिशेषः । दुष्करंतपःकर्तुमित्यन्वयः ॥ ६ ॥ फलस्यवांछितस्यसिद्ध्यर्थं सहानुजःकुंभकर्णविभीषणसहितः स्वंस्वंनियमंस्वस्ववासनोद्भूतंराजसतामससात्विकरूपम् ॥ ७ ॥ दुष्करमन्यैरितिशेषः ॥८ ॥ ९ ॥ १०॥ दशमंशिरश्छेत्तुकामस्यप्रजापतिःप्राप्तःसमीपमितिशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ वृतममरत्वमेवभगवदिच्छावशात्स्वयमेवाविवृणोति । सुपर्णेत्यादि ॥ १३ ॥

दृष्ट्वातंकैकसीतत्रभ्राजमानंमहौजसम् ॥ राक्षसीपुत्रसामीप्यंगत्वारावणमब्रवीत् ॥३॥ पुत्रपश्यधनाध्यक्षंज्वलंतंस्वेनतेजसा ॥ त्वमप्येवंयथाभूयास्तथायत्नंकुरुप्रभो ॥ ४ ॥ तच्छ्रुत्वारावणोरोषात्प्रतिज्ञामकरोद्भुतम् ॥ धनदेनसमोवापिह्यधिकोवाचिरेणतु ॥ ५ ॥ भविष्याम्यंबमांपश्यसंतापंत्यजसुव्रते ॥ इत्युक्त्वादुष्करंकर्तुंतपःसदशकंधरः ॥६॥ आगमत्फलसिद्ध्यर्थंगोकर्णंतुसहानुजः ॥ स्वंस्वंनियममास्थायभ्रातरस्तेतपोमहत् ॥ ७ ॥ आस्थितादुष्करंघोरंसर्वलोकैकतापनम् ॥ दशवर्षसहस्राणिकुंभकर्णोऽकरोत्तपः ॥ ८ ॥ विभीषणोऽपिधर्मात्मासत्यधर्मपरायणः ॥ पंचवर्षसहस्राणिपादेनैकेनतस्थिवान् ॥ ९ ॥ दिव्यवर्षसहस्रंतुनिराहारोदशाननः ॥ पूर्णेवर्षसहस्रेतुशीर्षमग्नौजुहावसः ॥ एवंवर्षसहस्राणिनवतस्यातिचक्रमुः ॥ १० ॥ अथवर्षसहस्रेतुदशमेदशमंशिरः ॥ छेत्तुकामस्यधर्मात्माप्राप्तश्चाथप्रजापतिः ॥ वत्सवत्सदशग्रीवप्रीतोऽस्मीत्यभ्यभाषत ॥ ११ ॥ वरंवरयदास्यामियत्तेमनसिकांक्षितम् ॥ दशग्रीवोऽपितच्छ्रुत्वाप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ १२ ॥ अमरत्वंवृणोमीशवरदोयदिमेभवान् ॥ सुपर्णनागयक्षाणांदेवतानांतथासुरैः ॥ अवध्यत्वंतुमेदेहितृणभूताहिमानुषाः ॥ १३ ॥ तथास्त्वितिप्रजाध्यक्षःपुनराहदशाननम् ॥ अग्नौहुतानिशीर्षाणियानितेऽसुरपुंगव ॥ १४ ॥ भविष्यंतियथापूर्वमक्षयाणिचसत्तम ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वाततोरामदशग्रीवंप्रजापतिः ॥ विभीषणमुवाचेदंप्रणतंभक्तवत्सलः ॥ १६ ॥ विभीषणत्वयावत्सकृतंधर्मार्थमुत्तमम् ॥ तपस्ततोवरंवत्सवृणीष्वाभिमतंहितम् ॥ १७ ॥

तथास्त्वित्यस्यावददितिशेषः ॥ १४ ॥ अक्षयाणिसुपर्णादिकृतक्षयरहितानि ॥ १५ ॥ १६ ॥ विभीषणस्यधर्मविषयबुद्धिप्राप्तिकामनयातपःकर्तृत्वादरेणवत्सेतिद्विःसंबोधनम् ॥ १७ ॥

तदेवाह । देवमेइत्यादिना ॥ १८ ॥ तथैवचभविष्यसि धर्मबुद्धिरेवभविष्यसि ॥ १९ ॥ २० ॥ वाण्यादेवप्रार्थितया ॥ २१ ॥ २२ ॥ आस्यादिति च्छेदः । अहोविधिर्दुर्लंघ्यइतिशेषः ॥ २३ ॥ वरलब्धान्प्राप्तवरान्पौत्रान्पुत्रीपुत्रान् । विदादित्वादञ् । प्रायात्रावणादिसमीपमितिशेषः ॥ २४ ॥ मेवांछितोमनोरथस्तेदिष्ट्यासंवृत्तः ॥ २५ ॥ अतोयद्भयादिति । तद्विष्णुकृतंभयंनोऽस्माकंगतम् । सर्वावध्यत्वस्यत्वयाप्राप्तत्वात् ॥ २६ ॥ इयंलंकापू

विभीषणोऽपितंनत्वाप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ देवमेसर्वदाबुद्धिर्धर्मेतिष्ठतुशाश्वती ॥ मारोचयत्वधर्मेमेबुद्धिःसर्वत्रसर्वदा ॥ १८ ॥ ततः प्रजापतिःप्रीतोविभीषणमथाब्रवीत् ॥ वत्सत्वंधर्मशीलोऽसितथैवचभविष्यसि ॥ १९ ॥ अयाचितोऽपितेदास्येह्यमरत्वंविभीषण ॥ कुंभकर्णमथोवाचवरंवरयसुव्रत ॥ २० ॥ वाण्याव्याप्तोऽथतंप्राहकुंभकर्णःपितामहम् ॥ स्वप्स्यामिदेवषण्मासान्दिनमेकंतुभोजनम् ॥ २१ ॥ एवमास्त्वितितंप्राहब्रह्मादृष्टादिवौकसः ॥ सरस्वतीचतद्वक्त्रान्निर्गताप्रययौदिवम् ॥ २२ ॥ कुंभकर्णस्तुदुष्टात्माचिंतयामासदुःखितः ॥ अनभिप्रेतमेवास्यात्किंनिर्गतमहोविधिः ॥२३॥ सुमालीवरलब्धांस्ताञ्ज्ञात्वापौत्रान्निशाचरान् ॥ पातालान्निर्भयःप्रायात्प्रहस्तादिभिरन्वितः ॥ २४ ॥ दशग्रीवंपरिष्वज्यवचनंचेदमब्रवीत् ॥ दिष्ट्यातेपुत्रसंवृत्तोवांछितोमेमनोरथः ॥२५॥ यद्भयाच्चवयंलंकांत्यक्त्वायातारसातलम् ॥ तद्गतंनोमहाबाहोमहद्विष्णुकृतंभयम् ॥ २६ ॥ अस्माभिःपूर्वमुषितालंकेयंधनदेनते ॥ भ्रात्राऽऽक्रांतामिदानींत्वंप्रत्यानेतुमिहार्हसि ॥ २७ ॥ साम्नावाथबलेनापिराज्ञांबंधुःकुतःसुहृत् ॥ इत्युक्तोरावणःप्राहनार्हस्येवंप्रभाषितुम् ॥ २८ ॥ वित्तेशोगुरुरस्माकमेवंश्रुत्वातमब्रवीत् ॥ प्रहस्तःप्रश्रितंवाक्यंरावणंदशकंधरम् ॥ २९ ॥ शृणुरावणयत्नेननैवंत्वंवक्तुमर्हसि ॥ नाधीताराजधर्मास्तेनीतिशास्त्रंतथैवच ॥ ३० ॥ शूराणांनहिसौभ्रात्रंशृणुमेवदतःप्रभो ॥ कश्यपस्यसुतादेवाराक्षसाश्चमहाबलाः ॥ ३१ ॥

र्वमस्माभिरुषिता । अनेनास्मत्संबंधादियंतवधनभूतेतिध्वनितम् । इदानींतेभ्रात्राधनदेनाक्रांतांत्वंप्रत्यानेतुंस्वाधीनांकर्तुमर्हसि ॥ २७ ॥ ननुज्येष्ठेभ्रातरिकथंबलंयोग्यंतत्राह । राज्ञांबंधुःकुतःसुहृत्कुतः सर्वथैतानुपमर्द्यैवराज्यप्रवृत्तेरितिभावः ॥ २८ ॥ एवंश्रुत्वारावणवाक्यंश्रुत्वेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ सौभ्रात्रंभ्रात्रादिभिःप्रीतिः ॥ ३१ ॥

देवैरनुष्ठितंलंकाहरणरूपंवैरमिदानींतनमेवनकिंतुप्राचीनमेव । एवंचतैरस्मद्द्वेषकरणवदस्माकमपितद्द्वेषकरणंनदोषायेतिभावः ॥ ३२ ॥ दुरात्मनःप्रहस्तस्येत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ धनदनामकमीश्वरंनिष्कास्य ॥ ३४ ॥ धनदःतद्दूतगमनोत्तरंपितृसमीपंगत्वारावणएवमाहात्रकिमुचितमितिपृष्टवांस्तेनचत्यागएवोचितोऽस्यावध्यत्वादित्युक्तेतांत्यक्तवानितिगाथापौराणिकी ॥ ३५ ॥ निर्ममेकारितवान् ॥ ३६ ॥ रावणोऽनुजैःसार्धंराक्षसैरभिषिक्तः । लंकाराज्यइतिशे

परस्परमयुध्यंतत्यक्त्वासौहृदमायुधैः ॥ नैवेदानींतनंराजन्वैरंदेवैरनुष्ठितम् ॥ ३२ ॥ प्रहस्तस्यवचःश्रुत्वादशग्रीवोदुरात्मनः ॥ तथेति क्रोधताम्राक्षस्त्रिकूटाचलमन्वगात् ॥३३॥ दूतंप्रहस्तंसंप्रेष्यनिष्कास्यधनदेश्वरम् ॥ लंकामाक्रम्यसचिवैराक्षसैःसुखमास्थितः ॥ ३४ ॥ धनदःपितृवाक्येनत्यक्त्वालंकांमहायशाः ॥ गत्वाकैलासशिखरंतपसातोषयच्छिवम् ॥ ३५ ॥ तेनसख्यमनुप्राप्यतेनैवपरिपालितः ॥ अलकांनगरींतत्रनिर्ममेविश्वकर्मणा ॥ ३६ ॥ दिक्पालत्वंचकारात्रशिवेनपरिपालितः ॥ रावणोराक्षसैःसार्धमभिषिक्तःसहानुजैः ॥३७॥ राज्यंचकारासुराणांत्रिलोकींबाधयन्खलः ॥ भगिनींकालखंजायददौविकटरूपिणीम् ॥३८॥ विद्युज्जिह्वायनाम्नासौमहामायीनिशाचरः ॥ ततोमयोविश्वकर्माराक्षसानांदितेःसुतः ॥ ३९ ॥ सुतांमंदोदरींनाम्नाददौलोकैकसुंदरीम् ॥ रावणायपुनःशक्तिममोघांप्रीतमानसः ॥४०॥ वैरोचनस्यदौहित्रींवृत्रज्वालेतिविश्रुताम् ॥ स्वयंदत्तामुदवहत्कुंभकर्णायरावणः ॥ ४१ ॥ गंधर्वराजस्यसुतांशैलूषस्यमहात्मनः ॥ विभीषणस्यभार्यार्थेधमज्ञांसमुदावहत् ॥ ४२ ॥ सरमांनामसुभगांसर्वलक्षणसंयुताम् ॥ ततोमंदोदरीपुत्रंमेघनादमजीजनत् ॥ ४३ ॥ जातमात्रस्तुयोनादंमेघवत्प्रमुमोचह ॥ ततःसर्वेऽब्रुवन्मेघनादोऽयमितिचासकृत् ॥ ४४ ॥ कुंभकर्णस्ततःप्राहनिद्रामांबाधतेप्रभो ॥ ततश्चकारयामासगुहांदीर्घांसुविस्तराम् ॥ ४५ ॥

षः ॥ ३७ ॥ असुराणांतदवताररूपरक्षसाम् । यद्वाक्रूरकर्मत्वाद्रक्षःस्वप्यसुरपदप्रयोगः । एवमसुरेष्वपिराक्षसपदप्रयोगइतिबोध्यम् । कालखंजायतद्वंश्याय नाम्नाविद्युज्जिह्वाय भगिनींशूर्पणखाम् ॥ ३८ ॥ राक्षसानांविश्वकर्मादितेःसुतोमयःमंदोदरींकन्यांरावणायददौ पुनःशक्तिंचामोघांस्वनिर्मितांददौ ॥ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ स्वयंदत्तामितितत्पित्रेतिशेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मेघनादेतिनाम्नोऽन्वर्थत्वमाह । जातमात्रइति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

सकलांतरस्थंजानासि । सर्वांतर्यामित्वात् । तदेवस्फुटयति । सर्वेहृदिस्थितोहीत्यंतेन । हिर्यतइत्यर्थे । विज्ञानदृक्विज्ञानेनस्वरूपेणदृक्सर्वद्रष्टा अनेनचि त्तादिकरणांतरनैरपेक्ष्यमुक्तम् अतएवसाक्षीसाक्षाद्द्रष्टा । नन्वहंमनुष्यःकुतोममेदृशत्वंतत्राह । त्वंलीलेति । वस्तुतोनमनुष्यस्त्वमितिभावः । स्वमहिमन्स्व मात्रज्ञेयमहिमन् । अन्यैस्त्वन्महिमादुर्ज्ञेयइत्यर्थः । मायागुणैःरजआदिभिर्नाज्यसेनस्पृश्यसेएवंसर्वज्ञस्यतवाग्रेकथनंयद्यप्यनुचितंतथापिभवतालीलार्थंप्रति चोदितःपृष्टोरक्षोद्भवंवक्ष्यामि । रक्षोद्भवमित्यत्रसंधिरार्षः ॥ ६१ ॥ ननुत्वंमामेवंकथंज्ञातवानसीत्यत्राह । जानामीति । मूढोऽप्यहंभवदनुग्रहतएवंविशेष णंत्वांजानामि । अनंतंदेशकालापरिच्छेद्यम् ।अक्षराजत्वाभ्यांनाशोत्पत्तिराहित्यमुक्तम्।सांसारिकान्प्रतिगूढंगुप्तंकृतंनिजरूपंयेनतम् अथापित्वामनुप्रवृत्तःत्व

रामत्वंसकलांतरस्थमभितोजानासिविज्ञानदृक्साक्षीसर्वहृदिस्थितोहिपरमोनित्योदितोनिर्मलः ॥ त्वंलीलामनुजाकृतिःस्वमहिमन्मा यागुणैर्नाज्यसेलीलार्थंप्रतिचोदितोऽद्यभवतोवक्ष्यामिरक्षोद्भवम् ॥ ६१ ॥ जानामिकेवलमनंतमचिंत्यशक्तिचिन्मात्रमक्षरमजंविदितात्म तत्त्वम् ॥ त्वांरामगूढनिजरूपमनुप्रवृत्तोमूढोऽप्यहंभवदनुग्रहतश्चरामि ॥ ६२ ॥ एवंवदंतमिनवंशपवित्रकीर्तिःकुंभोद्भवंरघुपतिःप्रहस न्बभाषे ॥ मायाश्रितंसकलमेतदनन्यकत्वान्मत्कीर्तनंजगतिपापहरंनिबोध ॥ ६३ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्त रकांडेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ श्रीरामवचनंश्रुत्वापरमानंदनिर्भरः ॥ मुनिःप्रोवाचसदसिसर्वेषांतत्रशृण्वताम् ॥१॥ अथवित्तेश्वरोदेवस्त त्रकालेनकेनचित् ॥ आययौपुष्पकारूढःपितरंद्रष्टुमंजसा ॥ २ ॥

त्प्रवृत्तिमार्गमनुप्रवृत्तोऽगीकृतप्रवृत्तिमार्गइहलोकेचरामि ॥ ६२ ॥ इनवंशेसूर्यवंशेपवित्राकीर्तिर्यस्यसः एतत्सकलमप्युदाहृतमंतर्यामित्वादिदृश्यमानंजगच्च मायाश्रितमेव । तत्रहेतुः । अनन्यकत्वात्नविद्यतेऽन्यत्यस्यसोऽनन्यकस्तस्यभावस्तत्त्वंममतादृशत्वात्धर्मरहितत्वात्इतराधारत्वादेरप्यसंभवात् । सर्वं धर्मजालमपिगृह्यमाणंमायाश्रितमेवजानीहीतिशेषः । स्वावतारस्यमुख्यप्रयोजनमाह । मत्कीर्तनमिति । स्वकीर्तनद्वारापापहरणार्थमेवावतारइतिभावः ॥ ६३ ॥ ॥ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणःपुत्रस्यश्रीरामवर्मणःकृतावध्यात्मरामायणसेतौउत्तर कांडेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ १ ॥अथेति । तत्रविश्रवसआश्रमे पितरंविश्रवसम् ॥ २ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ अत्ररावणबंधकेंद्रबंधकतयारामपृष्टइंद्रजितउत्कर्षउक्तः ॥६२ ॥ एतत्तवानाश्चर्यायेत्याह । भवानिति । आदिकृत्उत्पत्तिकर्ता । जगतोभगवत्स्वरूपत्वमेवाह । त्वन्नाभीति । अग्निस्तेइति । मुखादग्निरजायत । इतिश्रुतेः । वागग्निमप्येति । इतिश्रुतेश्च ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ बाहुभ्यामित्याद्यपिश्रुतिसिद्धमितितद्विदांस्पष्टमेव ॥ ६५ ॥ घ्राणःघ्राणवायुः जंघाजानूरुजघनादितिसमाहारद्वंद्वः ॥ ६६ ॥ वालखिल्याऋषिविशेषाः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ विश्वरूपःविराडित्यर्थः । मायागुणानांसत्त्वादीनांव्यतिकरेसतिआधिक्यन्यूनताभ्यांपरस्परसंश्लेषेसतिनानारूपोब्रह्मविष्णुरुद्रादिरूपोभासि ॥ ६९ ॥ अग्नि

रावणःपरमप्रीतएवंलोकान्महाबलः ॥ चकारस्ववशेरामबुभुजेस्वयमेवतान् ॥ ६० ॥ एवंप्रभावोराजेंद्रदशग्रीवःसहेंद्रजित् ॥ त्वयाविनिहतःसंख्येरावणोलोकरावणः ॥ ६१ ॥ मेघनादश्चनिहतोलक्ष्मणेनमहात्मना ॥ कुंभकर्णश्चनिहतस्त्वयापर्वतसन्निभः ॥ ६२ ॥ भवान्नारायणःसाक्षाज्जगतामादिकृद्विभुः ॥ त्वत्स्वरूपमिदंसर्वंजगत्स्थावरजंगमम् ॥ ६३ ॥ त्वन्नाभिकमलोत्पन्नोब्रह्मालोकपितामहः ॥ अग्निस्तेमुखतोजातोवाचासहरघूत्तम॥६४॥ बाहुभ्यांलोकपालौघाश्चक्षुर्भ्यांचंद्रभास्करौ ॥ दिशश्चविदिशश्चैवकर्णाभ्यांतेसमुत्थिताः ॥ ॥ ६५ ॥ घ्राणात्प्राणःसमुत्पन्नश्चाश्विनौदेवसत्तमौ ॥ जंघाजानूरुजघनाद्भुवर्लोकादयोऽभवन् ॥ ६६ ॥ कुक्षिदेशात्समुत्पन्नाश्चत्वारःसागराहरे ॥ स्तनाभ्यामिंद्रवरुणौवालखिल्याश्चरेतसः ॥ ६७ ॥ मेढ्राद्यमोगुदान्मृत्युर्मन्योरुद्रस्त्रिलोचनः ॥ अस्थिभ्यःपर्वताजाताःकेशेभ्योमेघसंहतिः ॥ ६८ ॥ ओषध्यस्तवरोमभ्योनखेभ्यश्चखरादयः ॥ त्वंविश्वरूपःपुरुषोमायाशक्तिसमन्वितः ॥ ६९ ॥ नानारूपइवाभासिगुणव्यतिकरेसति ॥ त्वामाश्रित्यैवविबुधाःपिबंत्यमृतमध्वरे ॥ ७० ॥ त्वयासृष्टमिदंसर्वंविश्वंस्थावरजंगमम् ॥ त्वामाश्रित्यैवजीवंतिसर्वेस्थावरजंगमाः ॥ ७१ ॥ त्वद्युक्तमखिलंवस्तुव्यवहारेऽपिराघव ॥ क्षीरमध्यगतंसर्पिर्यथाव्याप्याखिलंपयः ॥ ७२ ॥

रूपंत्वामाश्रित्यैवअमृतंहविरध्वरेदेवाःपिबंति॥ ७० ॥त्वमेवसृष्टिस्थितिकर्तेत्याह । त्वयेति॥ ७१ ॥व्यवहारेतत्कालेऽपि अखिलंवस्तुत्वद्युक्तमेव सत्त्वेनभातत्वेनचसर्वव्यवहारःसत्ताभातत्वेचसर्वत्रत्वदीयेएवेतिभावः । तदेवदृष्टांतेनोपपादयति । सर्पिर्यथाखिलंपयोव्याप्यतिष्ठतितथात्वमखिलंव्याप्यतिष्ठसीति । सर्वत्रसदितिभासतेइतिचव्यवहारः । तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभाति । इतिश्रुतेः ॥ ७२ ॥

तदेवाह । त्वद्भासेति । ईदृशस्त्वंनसर्ववेद्यइत्याह । सर्वगमिति ॥ ७३ ॥ ज्ञानचक्षुषोऽप्यात्मन्येवत्वांपश्यंतीत्याह । योगिनइति । नतुस्वस्माद्भेदेनेत्यर्थः । एतेनसर्वत्रचैतन्यभूतस्त्वमेवेतिसूचितम् । विचिन्वंतिपश्यंति ॥ ७४ ॥ तथादर्शनेकारणमाह । अतदिति । अतत्दृश्यंजडंतन्निरसनमुखैर्नस्त्रीनपुमानित्यादिरूपैर्वेदशीर्षैरुपनिषद्भागैःपश्यंति । वस्तुतोनिर्धर्मकत्वात्केनापिरूपेणवक्तुमशक्यतयानिषेधमुखेनैवश्रुतयोब्रह्मप्रतिपादयंतीतिभावः । तदपितेषांज्ञानंत्वद्भक्तिंविनोपनिषन्मात्रेणनेत्याह । त्वत्पादेति । अन्यथानेतिभावः ॥ ७५ ॥ विचिन्वंतःउपनिषत्सुविचारयंतः अन्यथाकेनचिद्धर्मेणधर्मवंतंनपश्यंतीत्यर्थः

त्वद्भासाभासतेऽर्कादिनत्वंतेनावभाससे ॥ सर्वगंनित्यमेकंत्वांज्ञानचक्षुर्विलोकयेत् ॥ ७३ ॥ नाज्ञानचक्षुस्त्वांपश्येदंधदृग्भास्करंयथा ॥ योगिनस्त्वांविचिन्वंतिस्वदेहेपरमेश्वरम् ॥ ७४ ॥ अतन्निरसनमुखैर्वेदशीर्षैरहर्निशम् ॥ त्वत्पादभक्तिलेशेनगृहीतायदियोगिनः ॥ ॥ ७५ ॥ विचिन्वंतोहिपश्यंतिचिन्मात्रंत्वांनचान्यथा ॥ मयाप्रलपितंकिंचित्सर्वज्ञस्यतवाग्रतः ॥ क्षंतुमर्हसिदेवेशतवानुग्रहभागहम् ॥ ॥ ७६ ॥ दिग्देशकालपरिहीनमनन्यमेकंचिन्मात्रमक्षरमजंचलनादिहीनम् ॥ सर्वज्ञमीश्वरमनंतगुणंव्युदस्तमायंभजेरघुपतिंभजतामभिन्नम् ॥ ७७ ॥ इतिश्रीम०रा०उत्तरकांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ श्रीरामउवाच ॥ वालिसुग्रीवयोर्जन्मश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥ रवींद्रौवानराकारौजज्ञातेइतिनःश्रुतम् ॥१॥ अगस्त्यउवाच ॥ मेरोःस्वर्णमयस्याद्रेर्मध्यशृंगेमणिप्रभे ॥ तस्मिन्सभाऽऽस्तेविस्तीर्णाब्रह्मणःशतयोजना ॥ २ ॥ तस्यांचतुर्मुखःसाक्षात्कदाचिद्योगमास्थितः ॥ नेत्राभ्यांपतितंदिव्यमानंदसलिलंबहु ॥ ३ ॥ तद्गृहीत्वाकरेब्रह्माध्यात्वाकिंचित्तदत्यजत् ॥ भूमौपतितमात्रेणतस्माज्जातोमहाकपिः ॥ ४ ॥ तमाहद्रुहिणोवत्सकिंचित्कालंवसात्रमे ॥ समीपेसर्वशोभाढ्येततःश्रेयोभविष्यति ॥ ५ ॥

॥ ७६ ॥ भजतांभक्तानामभिन्नंस्वाभिन्नत्वेनबुद्धिविषयम् ॥ ७७ ॥ इतिश्रीमत्सकल०श्रीरामवर्मणःकृताव०उत्तरकांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ वालीति । रवींद्राविति । आत्मावैपुत्रनामासीतिश्रुतेस्तयोरेववानराकारत्वमुक्तम् ॥ १ ॥ सभाआस्तइतिच्छेदः ॥ २ ॥ योगंध्यानम् ॥ ३ ॥ किंचिद्ध्यात्वातदत्यजत् । भूमाविविशेषः । भूमौपतितमात्रेणतेनसलिलेनदार्ढ्यंप्राप्तमितिशेषः । तस्मात्कपिर्जातः ॥ ४ ॥ द्रुहिणोब्रह्मा मेसमीपेवसेत्यन्वयः ॥ ५ ॥

यःसुरासुरैर्नुतःसहरिर्नारायणादिपदवाच्यइत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अथतल्लक्षणमाह । यन्नाभीति । अनेनब्रह्मसहितजगत्स्रष्टृत्वरूपंतल्लक्षणमुक्तम् ॥ ३५ ॥ अनु
जपंतिध्यायंति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ कांवेति । वाशब्दोवाक्यालंकारे ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ हरेर्गतिंमुक्तिम् साचक्रमेणहिरण्यगर्भेणसहेतिबोध्यम् ॥ ४० ॥
एवंमुक्तीच्छुरपिरावणोभगवन्मायावशात्तमोगुणप्रधानत्वाचभगवद्द्वेषेणैवमुक्तिंप्रार्थयते । योत्स्यइत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ सुखीभवेत्यस्यततइत्यादिः ।

भर्तायोजगतांनित्यंयस्यजन्मादिकंनहि ॥ सुरासुरैर्नुतोनित्यंहरिर्नारायणोऽव्ययः ॥ ३४ ॥ यन्नाभिपंकजाज्जातोब्रह्माविश्वसृजांपतिः ॥ सृष्टंयेनैवसकलंजगत्स्थावरजंगमम् ॥ ३५ ॥ तंसमाश्रित्यविबुधाजयंतिसमरेरिपून् ॥ योगिनोध्यानयोगेनतमेवानुजपंतिहि ॥ ३६ ॥ महर्षेर्वचनंश्रुत्वाप्रत्युवाचदशाननः ॥ दैत्यदानवरक्षांसिविष्णुनानिहतानिच ॥ ३७ ॥ कांवागतिंप्रपद्यंतेप्रेत्यतेमुनिपुंगव ॥ तमुवाचमुनिश्रेष्ठोरावणंराक्षसाधिपम् ॥ ३८ ॥ दैवतैर्निहतानित्यंगत्वास्वर्गमनुत्तमम् ॥ भोगक्षयेपुनस्तस्माद्भ्रष्टाभूमौभवंतिते ॥ ३९ ॥ पूर्वार्जितैःपुण्यपापैर्म्रियंतेचोद्भवंतिच ॥ विष्णुनायेहतास्तेतुप्राप्नुवंतिहरेर्गतिम् ॥ ४० ॥ श्रुत्वामुनिमुखात्सर्वंरावणोहृष्टमानसः ॥ योत्स्येऽहंहरिणासार्धमितिचिंतापरोभवत् ॥ ४१ ॥ मनःस्थितंपरिज्ञात्वारावणस्यमहामुनिः ॥ उवाचवत्सतेऽभीष्टंभविष्यतिनसंशयः ॥ ४२ ॥ कंचित्कालंप्रतीक्षस्वसुखीभवदशानन ॥ एवमुक्त्वामहाबाहोमुनिःपुनरुवाचतम् ॥ ४३ ॥ तस्यस्वरूपंवक्ष्यामिह्यरूपस्यापिमायिनः ॥ स्थावरेषुचसर्वेषुनदेषुचनदीषुच ॥ ४४ ॥ ओंकारश्चैवसत्यंचसावित्रीपृथिवीचसः ॥ समस्तजगदाधारःशेषरूपधरोहिसः ॥ ४५ ॥ सर्वेदेवाःसमुद्राश्चकालःसूर्यश्चचंद्रमाः ॥ सूर्योदयोदिवारात्रीयमश्चैवतथाऽनिलः ॥४६॥

ततोमरणलाभेनसुखित्वम् ॥ ४३ ॥ स्थावरेषुनदेषुनदीषुचव्याप्तइतिशेषः ॥ ४४ ॥ इदमुपलक्षणंतदाह । ओंकारइति । प्रणवरूपत्वेनसर्ववाङ्मयव्याप्तिरुक्ता । ओंकारोवैसर्वावाक् । इतिश्रुतेः । तदेवाह । सत्यंवाक्यंसावित्रीगायत्रीच । सइत्यनेनार्थोऽपिसर्वस्तद्रूपएवेत्याह । पृथिवीचेति । इदमुपलक्षणम् । तदाह । समस्तेति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

१–सम्बन्धः । २–इदं रामचन्द्रसम्बोधनम् ।

शेषादयोदानवांताःसर्वेतद्रूपायवेतिविराड्रूपमुक्तम् ॥ ४७ ॥ सूर्यादौप्रकाशोऽग्नेर्ज्वलनंरक्षासंहारौचतदधीनाएवेत्याह । विद्योततीति । तत्सर्वमयत्नेनैवे
त्याह । क्रीडांकरोतीति । क्रीडामिवकरोतीत्यर्थः । नतुकश्चिच्छ्रमस्तस्येतिभावः ॥ ४८ ॥ उक्तमेवार्थंसामान्येनोपसंहरति । तेनेति । अथैतद्ध्यानाश
क्तंप्रतिअन्यद्ध्येयंरूपमाह । नीलोत्पलेति । विद्युद्वर्णांबरंपीतांबरंजांबूनदप्रख्यांतत्सदृशकांतिम् देवींपश्यन् स्वदर्शनेनसृष्टिव्यापारादौप्रवर्तयन्नालिंग्यतिष्ठ
तीति । अनेनतस्याःस्वतोनात्यंतंभेदइतिदर्शितंशक्तिशक्तिमतोस्तादात्म्यस्यैवशास्त्रसिद्धांतितत्वात् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ तादृशोऽपितत्प्रसादंविनाद्रष्टुमश

अग्निरिंद्रस्तथामृत्युःपर्जन्योवसवस्तथा ॥ ब्रह्मारुद्रादयश्चैवयेचान्येदेवदानवाः ॥ ४७ ॥ विद्योततिज्वलत्येषपातिचात्तीतिविश्वकृत् ॥ क्रीडांकरोत्यव्ययात्मासोऽयंविष्णुःसनातनः ॥ ४८ ॥ तेनसर्वमिदंव्याप्तंत्रैलोक्यंसचराचरम् ॥ नीलोत्पलदलश्यामोविद्युद्वर्णांबरावृतः ॥ ४९ ॥ शुद्धजांबूनदप्रख्यांश्रियंवामांकसंस्थिताम् ॥ सदानपायिनींदेवींपश्यन्नालिंग्यतिष्ठति ॥ ५० ॥ द्रष्टुंनशक्यतेकैश्चिद्देवदानवपन्नगैः ॥ यस्यप्रसादंकुरुतेसचैनंद्रष्टुमर्हति ॥ ५१ ॥ नचयज्ञतपोभिर्वानदानाध्ययनादिभिः॥शक्यतेभगवान्द्रष्टुमुपायैरितरैरपि ॥ ५२ ॥ तद्भक्तैस्तद्गतप्राणैस्तच्चित्तैर्धूतकल्मषैः ॥ शक्यतेभगवान्विष्णुर्वेदांतामलदृष्टिभिः ॥ ५३ ॥ अथवाद्रष्टुमिच्छातेशृणुत्वंपरमेश्वरम् ॥ त्रेतायुगेसदेवेशोभवितानृपविग्रहः ॥५४॥ हितार्थंदेवमर्त्यानामिक्ष्वाकूणांकुलेहरिः ॥ रामोदाशरथिर्भूत्वामहासत्त्वपराक्रमः ॥ ५५ ॥ पितुर्नियोगात्सभ्रात्राभार्ययादंडकेवने ॥ विचरिष्यतिधर्मात्माजगन्मात्रास्वमायया ॥ ५६ ॥ एवंतेसर्वमाख्यातंमयारावणविस्तरात् ॥ भजस्वभक्तिभावेनतदारामंश्रियायुतम् ॥ ५७ ॥ एवंश्रुत्वाऽसुराध्यक्षोध्यात्वाकिंचिद्विचार्यच ॥ त्वयासहविरोधेप्सुर्मुमुदेरावणोमहान् ॥ ५८ ॥

क्यइत्याह । द्रष्टुमिति॥५१॥तद्दर्शनेतद्भक्तिरेवासाधारणउपायइत्याह । नचेति ॥५२॥ तद्भक्तैरितिचशक्यतेद्रष्टुमितिशेषः ॥५३॥अथवाद्रष्टुमिच्छाएतै
रुपायैर्विनापीतिशेषः । नृपविग्रहः गृहीतराजशरीरः ॥ ५४ ॥ हितार्थमित्यस्यत्वद्वधार्थमितिहृत्स्थःशेषः । महासत्त्वपराक्रमःमहांतौबलपराक्रमौयस्यसः
॥५५॥ जगन्मातृत्वंजगत्कारणत्वपालकत्वाभ्याम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ असुराध्यक्षइतिच्छेदः । तमोगुणप्रधानत्वाद्विरोधेप्सुः ॥ ५८ ॥

एतदर्थंत्वद्विरोधेनत्वत्तोमृत्युलाभार्थम् । त्वयात्मेति त्वत्कर्तृकात्मवधेच्छयेत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदाव

ली० अध्यात्मरामायणसेतौउत्तरकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ नारदोऽपिसर्वतोबलवंतंत्वांत्वत्सामीप्यंप्राप्तानेवचाहेत्याह । एकदेति ॥ १ ॥
ज्ञातासीतितृन् ॥ २ ॥ ३॥४॥ मंत्रिभिःसहपुष्पकेणश्वेतद्वीपसमीपतःसमागत्यस्थितः ॥ ५ ॥ तद्वीपप्रभयाहततेजस्कंप्रतिरुद्धगतिकम् मंत्रिणश्चप्रययुः ।

युद्धार्थीसर्वतोलोकान्पर्यटन्समवस्थितः ॥ एतदर्थंमहाराजरावणोऽतीवबुद्धिमान् ॥ हृतवाञ्जानकींदेवींत्वयात्मवधकांक्षया ॥ ५९ ॥
इमांकथांयःशृणुयात्पठेद्वासंश्रावयेद्वाश्रवणार्थिनांसदा ॥ आयुष्यमारोग्यमनंतसौख्यंप्राप्नोतिलाभंधनमक्षयंच ॥ ६० ॥ इतिश्रीमदध्या
त्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ एकदाब्रह्मणोलोकादायांतंनारदंमुनिम् ॥ पर्यटन्रावणोलोकान्दृ
ष्ट्वानत्वाब्रवीद्वचः ॥ १ ॥ भगवन्ब्रूहिमेयोद्धुंकुत्रसंतिमहाबलाः ॥ योद्धुमिच्छामिबलिभिस्त्वंज्ञातासिजगत्रयम् ॥ २ ॥ मुनिर्ध्यात्वा
हसुचिरंश्वेतद्वीपनिवासिनः ॥ महाबलामहाकायास्तत्रयाहिमहामते ॥ ३ ॥ विष्णुपूजारतायेवैविष्णुनानिहताश्चये ॥ तएवतत्रसंजाता
अजेयाश्चसुरासुरैः ॥ ४ ॥ श्रुत्वातद्रावणोवेगान्मंत्रिभिःपुष्पकेणतान् ॥ योद्धुकामःसमागत्यश्वेतद्वीपसमीपतः ॥ ५ ॥ तत्प्रभाहततेज
स्कंपुष्पकंनाचलत्ततः ॥ त्यक्त्वाविमानंप्रययौमंत्रिणश्चदशाननः॥६॥ प्रविशन्नेवतद्वीपंधृतोहस्तेनयोषिता ॥ पृष्टश्चत्वंकुतःकोऽसिप्रेषि
तःकेनवावद ॥७॥ इत्युक्तोलीलयास्त्रीभिर्हसंतीभिःपुनःपुनः ॥ कृच्छ्राद्धस्ताद्विनिर्मुक्तस्तासांस्त्रीणांदशाननः ॥ ८ ॥ आश्चर्यमतुलंल
ब्ध्वाचिंतयामासदुर्मतिः ॥ विष्णुनानिहतोयामिवैकुंठमितिनिश्चितः ॥ ९ ॥ मयिविष्णुर्यथाकुप्येत्तथाकार्यंकरोम्यहम् ॥ इतिनिश्चि
त्यवैदेहींजहारविपिनेऽसुरः ॥ १० ॥ जानन्नेवपरात्मानंसजहारावनीसुताम् ॥ मातृवत्पालयामासत्वत्तःकांक्षन्वधंस्वकम् ॥ ११ ॥
रामत्वंपरमेश्वरोऽसिसकलंजानासिविज्ञानदृग्भूतंभव्यमिदंत्रिकालकलनासाक्षीविकल्पोज्झितः ॥ भक्तानामनुवर्तनायसकलांकुर्वन्क्रि
यासंहार्तिंत्वांशृण्वन्मनुजाकृतिर्मुनिवचोभासीशलोकार्चितः ॥ १२ ॥

पद्भ्यामितिशेषः ॥ ६ ॥ योषितादासीरूपयाकयाचित् ॥ ७ ॥ ८ ॥ विष्णुनाहतःसर्वथावैकुंठंयामि यास्यामीतिनिश्चितःनिश्चयवान्सन् ॥ ९ ॥ १०॥
स्वकंवधंस्वकीयंवधमित्यर्थः ॥ ११ ॥ एवंकथामुक्त्वास्वाश्रमंजिगमिषूरामंभगवंतंस्तौति । रामेति ॥ सकलज्ञानवत्त्वेहेतुः विज्ञानदृक्विज्ञानंस्वस्वरूपमेव

॥ २१ ॥ २२ ॥ तत्तस्यकिष्किंधराज्यादिदानम् ॥ २३ ॥ तदादितत्प्रभृति हेनृप वानराणांसाकिष्किंधाआश्रयोऽभूत् त्वमेवेदानींब्रह्मणाऽर्थितःसन्स र्वेश्वरःसर्ववानरेश्वरः ॥ २४ ॥ लीलानृदेहिनालीलागृहीतमनुष्यदेहेन । अयंपराक्रमस्तवनाश्चर्यायेत्याह । सर्वभूतेति । यस्त्वामेवंवेत्तिसोऽपिस्वेच्छयासृ ष्टिसंहारसमर्थोभवतिचेत्साक्षात्तवकिंवाच्यमितिभावः ॥ २५ ॥ नन्वीदृशस्यानाश्चर्यस्यकिंवर्णनेनतत्राह । तथाऽपीति । सर्वलोकपापनाशायात्मनस्तेषां

यदानारायणःसाक्षाद्रामोभूत्वासनातनः ॥ भूभारासुरनाशायसंभविष्यातिभूतले ॥ २१ ॥ तदासर्वैसहायार्थैतस्यगच्छंतुवानराः ॥ इत्यु क्तोब्रह्मणादूतोदेवानांसमहामतिः ॥ २२ ॥ यथाज्ञप्तस्तथाचक्रेब्रह्मणातंहरीश्वरम् ॥ देवदूतस्ततोगत्वाब्रह्मणेतन्निवेदयत् ॥ २३ ॥ त दादिवानराणांसाकिष्किंधाऽभून्नृपाश्रयः ॥ सर्वेश्वरस्त्वमेवासीरिदानींब्रह्मणार्थितः ॥ २४ ॥ भूमेर्भारोहृतःकृत्स्नस्त्वयालीलानृदेहि ना ॥ सर्वभूतांतरस्थस्यनित्यमुक्तचिदात्मनः ॥ २५ ॥ अखंडानंदरूपस्याकियानेषपराक्रमः ॥ तथाऽपिवर्ण्यतेसद्भिर्लीलामानुषरूपि णः ॥ २६ ॥ यशस्तेसर्वलोकनांपापहत्यैसुखायच ॥ यइदंकीर्तयेन्मर्त्योवालिसुग्रीवयोर्महत् ॥ २७ ॥ जन्मत्वदाश्रयत्वात्समुच्य तेसर्वपातकैः ॥ अथान्यांसंप्रवक्ष्यामिकथांरामत्वदाश्रयाम् ॥ २८ ॥ सीताहृतायदर्थंसारावणेनदुरात्मना ॥ पुराकृतयुगेरामप्रजापति सुतंविभुम् ॥ २९ ॥ सनत्कुमारमेकांतेसमासीनंदशाननः ॥ विनयावनतोभूत्वाह्यभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ ३० ॥ कोन्वस्मिन्प्रवरोलोकेदे वानांबलवत्तरः ॥ देवाश्चयंसमाश्रित्ययुद्धेशत्रुंजयंतिहि ॥ ३१ ॥ कंयजंतिद्विजानित्यंकंध्यायंतिचयोगिनः ॥ एतन्मेशंसभगवन्प्रश्नं प्रश्नविदांवर ॥ ३२ ॥ ज्ञात्वातस्यहृदिस्थंयत्तदशेषेणयोगदृक् ॥ दशाननमुवाचेदंशृणुवक्ष्यामिपुत्रक ॥ ३३ ॥

सुखायचानाश्चर्यमपिआश्चर्यवत्कृत्वावर्ण्यतेइत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ तज्जन्मनस्त्वदाश्रयत्वात्त्वदुपकारार्थत्वात्यस्तयोर्जन्मकथयेत्सपातकैर्मुच्यते ॥ ॥ २८ ॥ यदर्थंसीताहृतातांत्वदाश्रयांत्वद्विषयांकथांवक्ष्यामि प्रजापतेःसुतंमानससुतम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ अस्मिँल्लोकेप्रवरःश्रेष्ठः । विवक्षितंश्रैष्ठ्यमेवा ह । देवानामित्यादि । बलवत्तरत्वमेवप्रकटयति । देवाश्चेति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तस्यरावणस्यहृत्स्थंतादृशान्मेमरणंभवत्वितीच्छारूपम् ॥ ३३ ॥

तेषांमध्येकियत्कर्माह । ब्राह्मणस्येति । अकालतःअकाले । सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ २४ ॥ २५ ॥ लोकानामुपदेशार्थम् । यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवे
तरोजनः । इतिन्यायेन ॥ २६ ॥ २७ ॥ कथांस्वचरित्रविषयाम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ शिक्षयन्जनानितिभगवतोधर्माचरणंलोकशिक्षार्थमेवेतिभावः
॥ ३० ॥ प्रेमप्ररूढावस्थाप्रीतिः अनुवृत्तिरानुकूल्यम् प्रश्रयस्तन्मतानुष्ठानम् दमइंद्रियनिग्रहः भावज्ञाअभिप्रायज्ञामनोहराआसीदितिशेषः ॥ ३१ ॥ आ

अमानुषाणिकार्याणिचकारबहुशोभुवि ॥ ब्राह्मणस्यसुतंदृष्ट्वाबालंमृतमकालतः ॥ २४ ॥ शोचंतंब्राह्मणंचापिज्ञात्वारामोमहामतिः ॥ त
पस्यंतंवनेशूद्रंहत्वाब्राह्मणबालकम् ॥ २५ ॥ जीवयामासशूद्रस्यददौस्वर्गमनुत्तमम् ॥ लोकानामुपदेशार्थंपरमात्मारघूत्तमः ॥ २६ ॥
कोटिशःस्थापयामासशिवलिंगानिसर्वशः ॥ सीतांचरमयामाससर्वभोगैरमानुषैः ॥ २७ ॥ शशासरामोधर्मेणराज्यंपरमधर्मवित् ॥ कथां
संस्थापयामाससर्वलोकमलापहाम् ॥ २८ ॥ दशवर्षसहस्राणिमायामानुषविग्रहः ॥ चकारराज्यंविधिवल्लोकवंद्यपदांबुजः ॥ २९ ॥
एकपत्नीव्रतोरामोराजर्षिःसर्वदाशुचिः ॥ गृहमेधीयमखिलमचरच्छिक्षयञ्जनान् ॥ ३० ॥ सीताप्रेम्णाऽनुवृत्त्याचप्रश्रयेणदमेनच ॥ भ
र्तुर्मनोहरासाध्वीभावज्ञासाह्रियाभिया ॥ ३१ ॥ एकदाऽऽक्रीडविपिनेसर्वभोगसमन्विते ॥ एकांतेदिव्यभवनेसुखासीनंरघूत्तमम् ॥ ३२ ॥
नीलमाणिक्यसंकाशंदिव्याभरणभूषितम् ॥ प्रसन्नवदनंशांतंविद्युत्पुंजनिभांबरम् ॥ ३३ ॥ सीताकमलपत्राक्षीसर्वाभरणभूषिता ॥ राम
माहकराभ्यांसालालयंतीपदांबुजे ॥ ३४ ॥ देवदेवजगन्नाथपरमात्मन्सनातन ॥ चिदानंदादिमध्यांतरहिताशेषकारण ॥ ३५ ॥ देव
देवाःसमासाद्यमामेकांतेऽब्रुवन्वचः ॥ बहुशोऽर्थयमानास्तेवैकुंठागमनंप्रति ॥ ३६ ॥ त्वयासमेताश्चिच्छक्त्यारामस्तिष्ठतिभूतले ॥ विसृ
ज्यास्मान्स्वकंधामवैकुंठंचसनातनम् ॥ ३७ ॥

क्रीडविपिनंपुष्पवाटिका ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ रामस्यपदांबुजेकराभ्यांलालयंतीराममाह ॥ ३४ ॥ चिदानंदज्ञानसुखरूप आदिमध्यांतहीनआद्यंतयोरभा
वादेवमध्यस्याप्यभावः अशेषस्यजगतःकारण ॥ ३५ ॥ हेदेव देवाइंद्राद्याःतेतववैकुंठागमनंप्रतिबहुशोमांप्रार्थयमानावचोऽब्रुवन् ॥ ३६ ॥ निर्विषयचि
त्तःसविषयत्वसंपादकत्वेनचिच्छक्तिरूपयामाययाविसृज्यत्यक्त्वास्वकंसनातनंधामवैकुंठंचहित्वा ॥ ३७ ॥

अतःप्रथमंत्वमागच्छततःसआगमिष्यत्येवशक्त्य।विनाशक्तिमतःस्थातुमशक्यत्वात् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ लोकवादरूपंमिषंकल्पयित्वाततोभीतः अपरइवपृथग्जनइवत्वांत्यजामि सर्वस्यापिस्वकल्पनारूपत्वादिममपिजनमनसिकल्पयिष्यामीत्याशयः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रत्ययार्थंसीतानेदृशीतिविश्वासार्थम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ हास्यविषयेप्रौढाश्चतेकथासुसुज्ञाः ॥४६ ॥ इहएतज्जन्मविषये ॥ ४७ ॥ सीतामित्यादेःप्रतीतिशेषः । तत्तद्विषयंकिं

आस्तेत्वयाजगद्धात्रिरामःकमललोचनः ॥ अग्रतोयाहिवैकुंठंत्वंतथाचेद्रघूत्तमः ॥ ३८ ॥ आगमिष्यतिवैकुंठंसनाथान्नःकरिष्यति ॥ इतिविज्ञापिताहंतैर्मयाविज्ञापितोभवान् ॥ ३९ ॥ यद्युक्तंतत्कुरुष्वाद्यनाहमाज्ञापयेत्प्रभो ॥ सीतायास्तद्वचःश्रुत्वारामोध्यात्वाऽब्रवीत्क्षणम् ॥ ४० ॥ देविजानामिसकलंतत्रोपायंवदामिते ॥ कल्पयित्वामिषंदेविलोकवादंत्वदाश्रयम् ॥ ४१ ॥ त्यजामित्वांवनेलोकवादाद्भीतइवापरः ॥ भविष्यतःकुमारौद्वौवाल्मीकेराश्रमांतिके ॥ ४२ ॥ इदानींदृश्यतेगर्भःपुनरागत्यमेंऽतिकम् ॥ लोकानांप्रत्यार्थंत्वंकृत्वाशपथमादरात् ॥ ४३ ॥ भूमेर्विवरमात्रेणवैकुंठंयास्यासिद्रुतम् ॥ पश्चादहंगमिष्यामिएषएवसुनिश्चयः ॥ ४४ ॥ इत्युक्त्वातांविसृज्याथरामोज्ञानैकलक्षणः ॥ मंत्रिभिर्मंत्रतत्त्वज्ञैर्बलमुख्यैश्चसंवृतः ॥ ४५ ॥ तत्रोपविष्टंश्रीरामंसुहृदःपर्युपासत ॥ हास्यप्रौढकथासुज्ञाहासयंतःस्थिताहरिम् ॥ ४६ ॥ कथाप्रसंगात्पप्रच्छरामोविजयनामकम् ॥ पौराजानपदामेकिंवदंतीहशुमाशुभम् ॥ ४७ ॥ सीतांवामातरंवामेभ्रातॄन्वाकैकयीमथ ॥ नभेतव्यंत्वयाब्रूहिशापितोऽसिममोपरि ॥ ४८ ॥ इत्युक्तःप्राहविजयोदेवसर्वेवदंतिते ॥ कृतंसुदुष्करंसर्वंरामेणविदितात्मना ॥ ४९ ॥ किंतुहत्वादशग्रीवंसीतामाहृत्यराघवः ॥ अमर्षंपृष्ठतःकृत्वास्ववेश्मप्रत्यपादयत् ॥ ५० ॥ कीदृशंहृदयेतस्यसीतासंभोगजंसुखम् ॥ याहृताविजनेऽरण्येरावणेनदुरात्मना ॥ ५१ ॥ अस्माकमपिदुष्कर्मयोषितांमर्षणंभवेत् ॥ यादृग्भवतिवैराजातादृश्योनियतंप्रजाः ॥ ५२ ॥

शुभाशुभंवदंतीत्यर्थः शापितोऽसिस्वशपथपूर्वंपृच्छामीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ वेश्मप्रत्यपादयत्गृहंप्रवेशितवान् ॥ ५० ॥ यादुष्टेनरावणेनहृताबलात्नीतासापिगृहंप्रवेशितेतिअकृत्यमेतदितिशेषः ॥ ५१ ॥ किंचैवंसतिअस्मदादीनामपियोषितांदुष्कर्ममर्षणंतद्योग्यंसहनयोग्यंभवेत्भविष्यतीत्यर्थः । तदेवस्पष्टयति । यादृगिति । नियतंनियमेनप्रजास्तादृश्योभवंति । राजव्यवहारानुरूपव्यवहाराभवंतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

॥ ५३॥५४ ॥ लोकापवादःकलंकः समानीयअंतःपुरान्निष्कास्य ॥ ५५ ॥ रथेनपुनरायाहीत्युक्त्यासीतायाअपिरथेननयनंसूचितंनतुसाक्षात्तथोक्तम् ।
तस्यांक्रोधातिशयंद्योतयितुमेवमांहतवानसि । अत्रार्थेविपरीतोक्तौमद्वधप्रयुक्तप्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अतिमुग्धवत्अत्यज्ञ

श्रुत्वातद्वचनंरामःस्वजनान्पर्यपृच्छत॥तेऽपिनत्वाऽब्रुवन्राममेवमेतन्नसंशयः॥५३॥ततोविसृज्यसचिवान्विजयंसुहृदस्तथा॥ आहूयलक्ष्मणंरामोवचनंचेदमब्रवीत् ॥५४॥ लोकापवादस्तुमहान्सीतामाश्रित्यमेऽभवत् ॥ सीतांप्रातःसमानीयवाल्मीकेराश्रमांतिके ॥ ५५ ॥ त्यक्त्वाशीघ्रंरथेनत्वंपुनरायाहिलक्ष्मण ॥ वक्ष्यसेयदिवाकिंचित्तदामांहतवानसि ॥ ५६ ॥ इत्युक्तोलक्ष्मणोभीत्याप्रातरुत्थायजानकीम् ॥ सुमंत्रेणरथेकृत्वाजगामसहसावनम्॥५७॥वाल्मीकेराश्रमस्यांतेत्यक्त्वासीतामुवाचसः॥लोकापवादभीत्यात्वांत्यक्तवान्राघवोवने॥५८॥ दोषोनकश्चिन्मेमातर्गच्छाश्रमपदंमुनेः ॥ इत्युक्त्वालक्ष्मणःशीघ्रंगतवान्रामसन्निधिम् ॥ ५९ ॥ सीताऽपिदुःखसंतप्ताविललापातिमुग्धवत् ॥ शिष्यैःश्रुत्वाचवाल्मीकिःसीतांज्ञात्वासदिव्यदृक् ॥ ६० ॥ अर्घ्यादिभिःपूजयित्वासमाश्वास्यचजानकीम्॥ ज्ञात्वाभविष्यंसकलमार्पयन्मुनियोषिताम् ॥ ६१ ॥ तास्तांसंपूजयंतिस्मसीतांभक्त्यादिनेदिने ॥ ज्ञात्वापरात्मनोलक्ष्मींमुनिवाक्येनयोषितः ॥ सेवांचक्रुःसदातस्याविनयादिभिरादरात् ॥ ६२ ॥ रामोऽपिसीतारहितःपरात्माविज्ञानदृक्केवलआदिदेवः॥संत्यज्यभोगानखिलान्विरक्तोमुनिव्रतोऽभून्मुनिसेवितांघ्रिः ॥ ६३ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥

वत् शिष्यैः शिष्यमुखैः ॥६० ॥ मुनियोषितामार्पयत्एषासर्वथारक्षणीयेतितासांहस्तेदत्तवान् ॥ ६१ ॥ परात्मनोविष्णोः ॥ ६२ ॥ मुनिसेवितांघ्रिः मुनिभिःसेवितावंघ्रीयेनेतिवा ॥ ६३ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे०चतुर्थःसर्गः॥ ४ ॥

दक्ज्ञानकारणंयस्य । ज्ञानेइतरकरणानपेक्षइतियावत् । अतएवभूतमतीतंभव्यंभाविइदंवर्तमानमेवंत्रिषुकालेषुयाकलनाततत्कालवैशिष्ट्यंतस्यसाक्षाद्द्रष्टा विकल्पोज्झितःत्यक्तसंशयइत्यर्थः । भक्तानामनुवर्तनायस्वचरितकीर्तनादिनातेषांपापक्षयायसकलक्रियासंहतिंकुर्वन्मनुजाकृतिःनतुवस्तुतोमनुष्यइत्यर्थः । ईशलोकैरिंद्रादिभिरर्चितस्त्वंमुनीनामस्माकंवचआशृण्वन्भासिशोभसे ॥ १२ ॥ रामेणपूजितोऽगस्त्यएवंराघवंस्तुत्वास्वाश्रमंययौ ॥ १३ ॥ संसारीवनतु वस्तुतस्तथा ॥ १४ ॥ अनासक्तोऽप्यासक्तवद्विषयान्बुभुजेसद्भिःसाधुभिः ॥ १५ ॥ ततोभवदाज्ञयाकुबेरसमीपगमनानंतरंकुबेरेणत्वांप्रतिप्रेषितमितिप्राह

स्तुत्वैवंराघवंतेनपूजितःकुंभसंभवः ॥ स्वाश्रमंमुनिभिःसार्धंप्रययौहृष्टमानसः ॥ १३ ॥ रामस्तुसीतयासार्धंभ्रातृभिःसहमंत्रिभिः ॥ संसारीवरमानाथोरममाणोऽवसद्गृहे ॥ १४ ॥ अनासक्तोऽपिविषयान्बुभुजेप्रिययासह ॥ हनूमत्प्रमुखैःसद्भिर्वानरैःपरिवेष्टितः ॥ १५ ॥ पुष्पकंचागमद्राममेकदापूर्ववत्प्रभुम् ॥ प्राहदेवकुबेरेणप्रेषितंत्वामहंततः ॥ १६ ॥ जितंत्वंरावणेनादौपश्चाद्रामेणनिर्जितम् ॥ अतस्त्वं राघवंनित्यंवहयावद्वसेद्भुवि ॥१७॥ यदागच्छेद्रघुश्रेष्ठोवैकुंठंयाहिमांतदा ॥ तच्छ्रुत्वाराघवःप्राहपुष्पकंसूर्यसन्निभम् ॥१८॥ यदास्मरामिभद्रंतेतदागच्छममांतिकम् ॥ तिष्ठांतर्धायसर्वत्रगच्छेदानिंमिमाज्ञया ॥१९॥ इत्युक्त्वारामचंद्रोऽपिपौरकार्याणिसर्वशः ॥ भ्रातृभिर्मंत्रिभिःसार्धंयथान्यायंचकारसः ॥ २० ॥ राघवेशासतिभुवंलोकनाथेरमापतौ ॥ वसुधासस्यसंपन्नाफलवंतश्चभूरुहाः ॥ २१ ॥ जनाधर्मपराःसर्वेपतिभक्तिपराःस्त्रियः ॥ नापश्यत्पुत्रमरणंकश्चिद्राजनिराघवे ॥ २२ ॥ समारुह्यविमानाग्र्यंराघवःसीतयासह ॥ वानरैर्भ्रातृभिःसार्धंसंचचारावनिंप्रभुः ॥ २३ ॥

॥ १६ ॥ अथकुबेरवचआह । जितमिति ॥ १७ ॥ यावद्गच्छेदितिपाठेऽपियदागच्छेदित्येवार्थः । मांयाहिमांप्रत्यागच्छेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तदाआगच्छेतिच्छेदः । आगमनोत्तरमात्मानमंतर्धायतिष्ठ यथासर्वलोकोमांदेवत्वेननजानीयादित्यर्थमेवमुक्तिः ॥ १९ ॥ २० ॥ शासतिशिक्षयतिसतिपालयतीतियावत् ॥ २१ ॥ २२ ॥ ततःकदाचित्पृथिव्यांसम्यग्रक्षणंवर्ततेनैवेतिद्रष्टुंपुष्पकंस्मृत्वातत्रारुह्यपृथिव्यांसंचारंकुर्वन्ननेकान्यमानुषाणिकार्याणिचकारेत्याह । समारुह्येति ॥ २३ ॥

अथप्रार्थयते । अहमिति । भवस्यसंसारस्यापवर्गोनिवृत्तिर्यस्मात्तादृशंतवपदांबुजंप्रपन्नोऽस्मि शरणंप्राप्तोऽस्मि योगिभावितंयोगिभिःसंसारमुक्तयेभावितम् । अनेनतस्यभवापवर्गत्वेसदाचारःप्रमाणमुक्तम् । प्रार्थनीयमाह । अपारवारिधिरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणंयथासुखमक्लेशेनतरिष्यामितथामामनुशाधिशिक्षय । अपारवारिधिमित्यनेनसपारप्रसिद्धसमुद्राद्व्यतिरेकउक्तःअशक्यतरणताऽनेनध्वनिता ॥ ५ ॥ अथोत्तरमवतारयति । श्रुत्वेति । रामःसौमित्रिवचः श्रुत्वा । अथशब्दोवाक्यालंकारे । तदाश्रवणाव्यवहितकालेएवप्रपन्नानांभक्तानामार्तिंसंसारदुःखंहरतितादृशः प्रसन्नाभ्रमादिहीनाभक्तानुग्रहपराचधीर्यस्यसः क्षितिपालानांराज्ञांभूषणभूतोज्ञानरूपतमसउपशांतयेतदर्थम् । संधिरार्षः । श्रुतिभिः । तमेवविदित्वातिमृत्युमेति । इत्यादिश्रुतिभिःप्रपन्नंतत्फलकत्वेनबोधितंविज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमितिसामान्यतःप्रथमंप्राह ॥ ६ ॥ अथतादृशज्ञानप्राप्तयेक्रमेणबहिरंगांतरंगसाधनान्याह । आदाविति । स्ववर्णाश्रमेषुशास्त्रेण

अहंप्रपन्नोऽस्मिपदांबुजंप्रभोभवापवर्गंतवयोगिभावितम् ॥ यथांजसाज्ञानमपारवारिधिंसुखंतरिष्यामितथानुशाधिमाम् ॥ ५ ॥ श्रुत्वाऽथसौमित्रिवचोऽखिलंतदाप्राहप्रपन्नार्तिहरःप्रसन्नधीः ॥ विज्ञानमज्ञानतमोपशांतयेश्रुतिप्रपन्नंक्षितिपालभूषणः ॥ ६ ॥ आदौस्ववर्णाश्रमवर्णिताःक्रियाःकृत्वासमासादितशुद्धमानसः ॥ समाप्यतत्पूर्वमुपात्तसाधनःसमाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये ॥ ७ ॥ क्रियाशरीरोद्भवहेतुरादृताप्रियाप्रियौतौभवतःसुरागिणः ॥ धर्मेतरौतत्रपुनःशरीरकंपुनःक्रियाचक्रवदीर्यतेभवः ॥ ८ ॥

वर्णितायाःक्रियानित्यनैमित्तिकयज्ञदानादिरूपास्ताःकृत्वासमासादितशुद्धमानसः प्राप्तांतःकरणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनः तदनुष्ठानपूर्वकमेवउपात्तानिसाधनानिशमदमादीनियेनतादृशः।अनेनकर्मणांबहिरंगत्वंशमादीनामंतरंगत्वंस्फुटमेवोक्तम् । किंच । शमदमवैराग्यदार्ढ्यपर्यंतंकर्मानुष्ठानमेवेतिसूचितम्। ततस्तत्कर्मानुष्ठानंसमाप्यत्यक्त्वा । संन्यस्येतियावत् । आत्मलब्धयेआत्मज्ञानायतत्फलकायतत्त्वमस्यादिवाक्यार्थविचारायसद्गुरुंश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यादिलक्षणलक्षितंसमाश्रयेत् सेवेत । अनेनव्युत्पत्तिबलेनस्वयमेववाक्यार्थविचारःक्रियमाणोनफलायेतिसूचितम् ॥ ७ ॥ संसारस्यभ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निवृत्तेश्च
तत्कारणाज्ञाननिवृत्तिमूलकत्वादज्ञाननिवृत्तेश्चतत्त्वज्ञानैकसाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानस्यचवेदांतविचारसाध्यत्वात्तदर्थंगुरुसमाश्रयणमित्याह । क्रियेति । भवःसंसारश्चक्रवद्विपरिवर्तमानईर्यतेकथ्यते । तदेवोपपादयति । आदृताआदरपूर्वंपूर्वजन्मार्जिताक्रियाएतस्यशरीरोद्भवस्यजन्मनोहेतुः तत्रजन्मनिसुरागिणोविष

याभिलाषवतः तौशास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौधर्माधर्मौ प्रियाप्रियौसुखदुःखजनकौभवतःकस्यचिदधर्मेएवसुखत्वबुद्ध्याप्रवृत्तिःकस्यचिद्धर्मेएवंकदाचिदित्यप्यूह्यम् ।
एवंतत्रोत्पादितकर्मणापुनःशरीरंपुनःक्रियाइत्येवंचक्रवद्विपरिवृत्तिः । यथाचक्रेभ्राम्यमाणेऽधोभागःकदाचिदुपरिउपरितनश्चाधःपुनरुपरिपुनरधएवंजन्मक्रिय
योर्जन्यजनकभावेनपरिवृत्तिरितिबोध्यम् ॥ ८ ॥ तस्यचाज्ञानमेवमूलमित्याह । अज्ञानमेवेति । अत्रविधौसंसारनिवृत्तिलक्षणेकर्तव्येऽर्थेतद्धानमेवमूलका
रणत्वादज्ञानहानमेवविधीयते । साधनत्वेनेतिशेषः । ननुकर्मैवतन्नाशकमस्तुकिंज्ञानेनेत्याशंक्याह । विधैवज्ञानमेवतन्नाशविधौमूलाज्ञाननाशनेपटीयसीसम
र्था । नकर्मसमर्थमितिशेषः।यतस्ततज्जमज्ञानजम्।आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणोज्ञानजन्यत्वंबोध्यम्।ननुतज्जन्यस्यापितन्नाशकत्वंवृ
श्चिककर्कट्यादौदृष्टमित्याशंक्यतज्जन्यत्वंवाननाशकत्वेप्रयोजकंकिंतुसविरोधत्वमेवेत्याह।यत्सविरोधंतदीरितंनाशकमुक्तमित्यर्थः॥९॥अतएवकर्मणानाज्ञा

अज्ञानमेवास्यहिमूलकारणंतद्धानमेवात्रविधौविधीयते ॥ विद्यैवतन्नाशविधौपटीयसीनकर्मतज्जंसविरोधमीरितम् ॥ ९ ॥ नाज्ञानहानिर्न
चरागसंक्षयोभवेत्ततःकर्मसदोषमुद्भवेत् ॥ ततःपुनःसंसृतिरप्यवारितातस्माद्बुधोज्ञानविचारवान्भवेत् ॥ १० ॥ ननुक्रियावेदमुखेनचो
दितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधनम् ॥ कर्तव्यताप्राणभृतःप्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः ॥ ११ ॥

नहानिरित्याह । नाज्ञानेत्यादि । यतःकर्मणाविरोधाभावान्नाज्ञाननाशोनापिरागनाशोवस्तुतःकर्मानुष्ठानात्पुनःसदोषंक्षयिफलत्वादिदोषविशिष्टंकर्मैवोद्भवेत्
कर्मणश्चपुनःसंसारएवेतिनमुक्तिप्रत्याशा ततस्तस्माद्बुधोविवेकीज्ञानविचारवान् ज्ञायतेऽनेनेतिज्ञानंवेदांतवाक्यंतद्विचारवान्भवेत् ॥ १० ॥ इदानींज्ञानस्यै
वमोक्षहेतुत्वंवक्तुंज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायानुवदतिसार्धेन । नन्विति । नन्वितिशंकायाम् । यथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेन । ब्रह्मविदाप्नोतिपर
म् । इत्यादिनापुरुषार्थसाधनमुक्ता तथा । उभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः । तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यतेब्रह्मशाश्वतम् ॥ इत्यादिनाक्रियाऽपि
तत्साधनत्वेनोक्ता।किंच क्रियाकर्तव्यता तृतीयार्थेप्रथमा कर्तव्यतयाआवश्यकेकृत्येअवश्यकर्तव्यतयाप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा एवंचतदकरणेप्रत्यवायो
त्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवनस्यात् तस्मात्सापुनर्विद्यायाःसहायत्वंप्राप्नोतिघटेजननीयेयथादंडचक्रादीनांपरस्परसहायता ॥ ११ ॥

कर्तव्यतेतिस्वोक्तमेवविवृणोति । कर्मेति । वीरहावाएषदेवानांयोऽग्निमुद्वासयतेयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति । इतिश्रुतिः । तत्रसिद्धांतीशंकते । नन्विति । ध्रुवंस्थिरंकार्यमिदंपुरुषार्थमोक्षजनिकाविद्यायतःस्वतंत्राविनाऽपिसहायेनस्वकार्यसंपादनेसमर्था । यथातेजस्तिमिरनिवर्तनसमर्थंमनसाऽपिकिंचित्सहायभूतं वस्तुनापेक्षते तथाफलेजननीयेसहायांतरसंभावनाऽपिनेतिभावः । अनेनविद्याफलजननेनिरपेक्षास्वतंत्रत्वात्तेजोवदित्यनुमानंसूचितम् ॥ १२ ॥ समुच्चयवादीपरिहरति । नेति । त्वदुक्तंनेत्यर्थः । सत्यकार्यः । अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति । इत्यादिवेदेनबोधितःस्थिरकार्योऽपिअध्वरः । यथाऽन्यानपिकारकादिकान् आरादुपकारकप्रयाजाद्यंगानिदेशकालादीनिचप्रकांक्षते तथाविद्यापि अग्निहोत्रंजुहोतिइत्यादिविधिवाक्यतःतत्समूहेनप्रकाशितैःकर्मभिः सहितैवमुक्तयेविशिष्यतइत्यर्थः । विद्याफलदानेकर्मापेक्षा । अंगित्वात् । प्रयाजाद्यंगापेक्षदर्शादिवदितिसत्प्रतिपक्षानुमानमनेनसूचित्तम् ॥ १३ ॥ तदनूद्यसिद्धां

कर्मोक्तौदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षुणा ॥ ननुस्वतंत्राध्रुवकार्यकारिणीविद्यानकिंचिन्मनसाऽप्यपेक्षते ॥ १२ ॥ नसत्यकार्योऽपिहियद्वदध्वरःप्रकांक्षतेऽन्यानपिकारकादिकान् ॥ तथैवविद्याविधितःप्रकाशितैर्विशिष्यतेकर्मभिरेवमुक्तये ॥१३॥ केचिद्वदंतीतिवितर्कवादिनस्तदप्यसद्दृष्टविरोधकारणात् ॥ देहाभिमानादभिवर्धतेक्रियाविद्यागताहंकृतितःप्रसिद्ध्यति ॥ १४ ॥ विशुद्धविज्ञानविरोचनांचिताविद्याऽत्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते ॥ उदेतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहंतिविद्याऽखिलकारकादिकम् ॥ १५ ॥

तीदूषयति । केचिदिति । यत्केचिद्वितर्कवादिनइतिज्ञानकर्मणीसमुचित्यमुक्तिसाधनंवदंति । तदप्यसत् । यथाकेवलंकर्ममोक्षसाधनमित्यसत्तथातन्मीलितमित्यप्यसत् । तत्रहेतुर्दृष्टविरोधकारणात्दृष्टोयोविरोधःसर्वलोकदृष्टविरोधरूपात्कारणात्तदसदित्यर्थः । विरोधमेवाह । देहाभिमानात्क्रियावर्धते अनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियावृद्धिः विद्यातुगताहंकृतितःगताहंकृतिर्यस्यतस्यनष्टाहंकृतेःप्रसिद्ध्यति । सार्वविभक्तिकस्तसिः । एवंचाहंकारसत्तामूलकत्वात्क्रियाज्ञानयोःसमुच्चयोविरुद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥ अथपूर्वपक्ष्युक्तानुमानंदूषयन्विद्यास्वरूपमाह । विशुद्धंविज्ञानंयेभ्यस्तेषांवेदांतवाक्यानांयद्विशेषेणरोचनंरलयोरभेदादालोचनंविचारस्तेनांचिताप्रापितायाचरमाआत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिःसाविद्येतिभण्यतेविद्वद्भिरितिशेषः पुनःसमुचयवारणायविद्याकर्मणोर्वैषम्यमाह । कर्मयज्ञादिअखिलकारकादिभिःकर्तव्यकर्मादिभिरंगैश्चसहितंसदुदेति फलोन्मुखंभवति विद्यापुनरखिलकारकादि

अथभगवान्शिवोरामलक्ष्मणसंवादमुखेनपरतत्त्वमुपदेष्टुमाह । ततइति । जगतांयानिमंगलानिआनंदास्तेषामुपजीव्यभूतंमंगलंब्रह्मानंदःसएवात्मास्वरूपंते
न । तस्यैवानंदस्यान्यानिमात्रामुपजीवंति । इतिश्रुतेः । मंगलानांचमंगलम् । इतिस्मृतेश्च । किंचजगतांमंगलंकल्याणंयस्मात्तादृशकल्याणरूपआत्मामू
र्तिस्तयाउत्तमांश्रोत्रादीनांमोक्षदत्वेनात्युत्तमांरामायणकीर्तिंवाल्मीक्यादिकृतनानाविधरामायणप्रवर्तिकांरावणवधादिजांकीर्तिंविधायस्थितोरघूत्तमः ततःसी
तापरित्यागानंतरंपूर्वैःस्ववंशजैराचरितंप्रजापालनसत्कथाश्रवणादिकंकेवलंतत्पूर्वजैरेवाचरितमिति न किंत्वन्यैरपिराजर्षिश्रेष्ठैर्यथाऽभिसेवितंतथाचचारकृत
वान् ॥ १ ॥ उदारागुरुदेवविश्वासलक्षणमहागुणवती । यद्वा । उदारादानशीलाबुद्धिर्यस्यतेन पुरातनीःप्राचीनराजसंबंधिनीःशुभाःधर्माधर्मनिर्णेत्रीः प्रम
त्तस्यस्वर्गोमंडलमिश्रितब्राह्मणगोदानात्प्रमत्तस्यनृगस्यराज्ञोद्विजस्यशापात्तिर्यक्त्वमाह । तेनाज्ञानकृतब्रह्मस्वापहारेणपरमधार्मिकस्यापीदृश्यवस्थेतिसर्वथा

श्रीमहादेवउवाच ॥ ततोजगन्मंगलमंगलात्मनाविधायरामायणकीर्तिमुत्तमाम्॥चचारपूर्वाचरितंरघूत्तमोराजर्षिवर्यैरभिसेवितंयथा ॥१॥
सौमित्रिणापृष्टउदारबुद्धिनारामःकथाःप्राहपुरातनीःशुभाः ॥ राज्ञःप्रमत्तस्यनृगस्यशापतोद्विजस्यतिर्यक्त्वमथाहराघवः ॥२॥ कदाचि
देकांतउपस्थितंप्रभुंरामंरमालालितपादपंकजम् ॥ सौमित्रिरासादितशुद्धभावनःप्रणम्यभक्त्याविनयान्वितोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥ त्वंशुद्धबो
धोऽसिहिसर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसिनिराकृतिःस्वयम् ॥ प्रतीयसेज्ञानदृशांमहामतेपादाब्जभृंगाहितसंगसंगिनाम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मस्वविमुखताधर्मइतिसूचितम् ॥ २ ॥ एकांतेविजनेउपस्थितंप्राप्तम् विनयान्वितःसन्भक्त्यागुरुरयमितिबुद्ध्याप्रणम्य । अनेनगुरूपसदनप्रकारउक्तः ।
आसादितंशुद्धंभावनंभावनांतःकरणंयेनसः । शुद्धांतःकरणइतियावत् । भगवदुक्तसत्कथाश्रवणेनशुद्धांतःकरणइत्यर्थः ॥ ३ ॥ हेमहामते महतीसर्वविषयामति
र्यस्यतस्यसंबोधनम् त्वंशुद्धबोधोऽसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपोऽसि सर्वदेहिनामात्मासि । जीवानांतत्प्रतिबिंबत्वात् । अधीशोऽसि । अंतर्यामित्वात् ।
नियंतासि । वास्तवभेदाभावाचसर्वात्मत्वम् । औपाधिकभेदाचनियंतृनियम्यभावोबोध्यः । निराकृतिरस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः ।
नन्वेवंसर्वैःकथमेवंनज्ञायतेऽतआह । ज्ञानदृशांस्वयमेवंप्रतीयसे । ज्ञायतेऽनेनेतिज्ञानंवेदांतवाक्यजातंतदेवदृक्दर्शनसाधनंयेषांतेषामितिसंबंधसामान्येषष्ठी ।
तैरित्यर्थः । तादृशदृग्लाभश्चत्वद्भक्त्यधीनइत्याह । पादेति । त्वच्चरणकमलयोर्भृंगवदाहितःकृतःसंगोयेनतादृशांतःकरणसंगवताम् त्वच्चरणकमलसक्तांतः
करणवतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

उक्तमेवार्थंपुनर्दार्ढ्यायाह । श्रुतीति । तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैःप्रमाणैस्तज्जनितज्ञानेननाशितासाविद्याकथमपिकार्यकारिणीभविष्यतीतिकाकुरत्र । सर्वथानेत्यर्थः । असतःकार्यकारित्वासंभवादितिभावः । पुनश्चतस्यानोद्भवइत्याह । विज्ञानमात्रादिति । अमलाद्वितीयतःशुद्धाद्वितीयात्मविषयकाद्वि ज्ञानमात्रादितरासहकृतान्निदिध्यासनपरिपाकजज्ञानायतोनष्टातस्मात्सापुनर्नभविष्यतिरज्ज्वज्ञानमूलकस्यसर्पस्यरज्जुज्ञानेननिवृत्तस्ययथानपुनरुत्पत्तिरिति भावः ॥ १९ ॥ विद्यायाइतरनिरपेक्षायाएवमोक्षकारणत्वमुक्तंयुक्तिपूर्वकंपुनःकथयतिश्रोतृदार्ढ्याय । यदीति । यदिनष्टातत्त्वज्ञाननाशितासानपुनः प्रसूयतेनोत्पद्यतेतदाकारणाभावादहंमतिःकथंभवेत् । कथमपिनभवेदित्यर्थः । तदशाबाध्वतत्कालेकर्माभावइतिस्वफलजननेसास्वतंत्राइतरनिरपेक्षैवनाकिम प्यपेक्षते द्वितीयस्यासंभवात् । अतःकेवलासहायैवविमोक्षायविभातितत्फलिकाभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ अत्रार्थेश्रुतिरपिप्रमाणमित्याह । सेति । साप्र सिद्धा । नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः । इत्यादिकातैत्तिरीयश्रुतिःप्रशस्तानामर्थवादैःप्राशस्त्येनबोधितानामपिकर्मणांन्यासंत्यागंसादरंस्फु

श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिताचसाकथंभविष्यत्यपिकार्यकारिणी ॥ विज्ञानमात्रादमलाद्वितीयतस्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्यति ॥ १९ ॥
यदिस्मनष्टानपुनःप्रसूयतेकर्ताऽहमस्येतिमतिःकथंभवेत् ॥ तस्मात्स्वतंत्रानकिमप्यपेक्षतेविद्याविमोक्षायविभातिकेवला॥२०॥सातैत्ति
रीयश्रुतिराहसादरंन्यासंप्रशस्ताखिलकर्मणांस्फुटम् ॥ एतावदित्याहचवाजिनांश्रुतिर्ज्ञानंविमोक्षायनकर्मसाधनम् ॥ २१ ॥ विद्यासम
त्वेनतुदर्शितस्त्वयाक्रतुर्नदृष्टांतउदाहृतःसमः ॥ फलैःपृथक्त्वाद्बहुकारकैःक्रतुःसंसाध्यतेज्ञानमतोविपर्ययम् ॥ २२ ॥

टमाह । नतुकर्मसमुच्चयमित्यर्थः । तथावाजिनांवाजसनेयिनाम् । एतावदरेखल्वमृतत्वम् । इत्यादिका ज्ञानंविमोक्षायसाधनंनकर्मेत्येतदाह ॥ २१ ॥ अहंकारत्यागरूपकारणवैषम्यात्क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वाफलप्रयुक्तमपिवैषम्यमाह । विद्येति । हेसमुच्चयवादिन्त्वयाक्रतुरग्निष्टोमादिर्विद्यासमत्वेनदर्शि तःपरंतुसमोदृष्टांतोनोदाहृतः । अनेनक्रतुर्विद्यासमः श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वादित्यनुमानंनिरस्तम् । दृष्टांताभावात् । अन्वय्येवानुमानंनव्यतिरेकीति भावः । एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपंचितम् । ननुविद्याकर्मणीसमे एकफलत्वाच्चक्रदंडादिवदित्यनुमानमितिचेत्तत्राह । फलैःपृथक्त्वात् । षष्ठ्यर्थेतृतीया । फलानांभेदादित्यर्थः । एवंचस्वरूपासिद्धोहेतुरितिभावः । समानकारकत्वमपिहेतुर्नेत्याह । क्रतुर्बहुभिःकारकैरहंममताभिमानरूपैरांतरैर्बाह्यैश्चदेशकालादि नियमैश्चसाध्यते ज्ञानंत्वतोविपर्ययवदतोनतयोःसाम्यमितिभावः ॥ २२ ॥

नन्वकरणेप्रत्यवायभियाकर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह । सप्रत्यवायइति । कर्मत्यागेनहिनिश्चयेनाहंप्रत्यवायसहितोभविष्यामीत्येवंशुद्धात्मनिअनात्मधर्मस्यधीरज्ञस्यतत्त्वज्ञानविकलस्यप्रसिद्धा । नतुतत्त्वदर्शिनः । तस्याहंबुद्धेरभावात् । पापादेरनात्मधर्मतानिश्चयाच्च ।तस्माद्बुधैःकर्मक्रियात्माभिः। षष्ठ्यर्थेतृतीया । क्रियाफलसक्तचित्तानांविधानतोविधानेनेतिकर्तव्यतयायुक्तंकर्मविधिभिरवश्यकर्तव्यतयाबोधितमपित्याज्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥ अथविरक्तस्यकार्यमाह । श्रद्धेति । गुरुशास्त्रयोर्विश्वासःश्रद्धातदन्वितोबुभुत्सुःशुद्धमानसोऽपिनिष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोःप्रसादाल्लब्धतत्त्वमसीतिवाक्यतःश्रुतमात्मजीवयोरैकात्म्यंविज्ञायमनननिदिध्यासनपरिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्य । चएवार्थः । साक्षात्कृत्यैवसुखीभवेत् । सकलदुःखहीनोभवेदित्यर्थः । अप्रकंपनःविषयाभिलाषाक्षोभितांतःकरणः॥ २४ ॥महावाक्यंविवरीतुंवाक्यार्थस्यपदार्थबोधपूर्वकत्वमाह। आदाविति।विधानतःभ्रमप्रमादराहित्येनवाक्यार्थविज्ञानस्यविधा

सप्रत्यवायोह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धानतुतत्त्वदर्शिनः ॥ तस्माद्बुधैस्त्याज्यमपिक्रियात्मभिर्विधानतःकर्मविधिप्रकाशितम् ॥ २३ ॥
श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतोगुरोःप्रसादादपिशुद्धमानसः ॥ विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोःसुखीभवेन्मेरुरिवाप्रकंपनः ॥ २४ ॥
आदौपदार्थावगतिर्हिकारणंवाक्यार्थविज्ञानविधौविधानतः ॥ तत्त्वंपदार्थौपरमात्मजीवकावसीतिचैकात्म्यमथानयोर्भवेत् ॥ २५ ॥
प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहायसंगृह्यतयोश्चिदात्मताम् ॥ संशोधितांलक्षणयाचलक्षितांज्ञात्वास्वमात्मानमथाद्वयोभवेत् ॥ २६ ॥

नुत्पत्तौआदौप्रथमंमुख्यमितियावत् । पदार्थावगतिःकारणम् । हिप्रसिद्धं तस्यपदत्रयंतत्त्वमसीति । तत्रतत्पदार्थःपरमात्मासर्वज्ञत्वादिगुणःत्वंपदार्थोजीवःअनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैकात्म्यंतद्बोधकमसीतिपदम् ॥ २५ ॥ ननुसर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्यकिंचिज्ज्ञत्वधर्मवताजीवेनैकात्म्यंविरुद्धमित्याशंक्याह । प्रत्यगिति । अहंबुद्धिवेद्यत्वंप्रत्यक्त्वंजीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोःपरमात्मजीवात्मनोर्विरोधंविहायत्यक्त्वातयोःसंशोधितांयुक्तिभिःसम्यग्विचारितांतत्त्वंपदाभ्यांशक्त्यभावेऽपिवक्ष्यमाणप्रकारयालक्षणयालक्षितांचिदात्मतांसंगृह्यतत्त्वंपदोपस्थितिविषयांकृत्वास्वमात्मानंतथाज्ञात्वाऽथएकात्मज्ञानानंतरमद्वयोभवेत् । चित्स्वरूपतांप्राप्तइवभवेत् । पूर्वमपितत्स्वरूपएवविस्मृतकंठचामीकरन्यायेनचतत्प्राप्तिरतइवेत्युक्तम् । अयंभावः । तत्त्वंप

दयोर्द्वावर्थौवाच्योलक्ष्यश्च तत्रतत्पदस्यमायोपाधिःसर्वज्ञत्वादिविशिष्टोवाच्यःत्वंपदस्यापिकिंचिज्ज्ञत्वादिविशिष्टोमायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदंतःकरणो पाधिर्वाच्यः उभयोरपिविशेषणांशत्यागेनशुद्धश्चिदात्मालक्ष्यःतत्रवाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादैक्यासंभवेऽपिलक्ष्ययोरैक्यंनिर्बाधमेवेति ॥ २६ ॥ उक्तलक्ष णास्वरूपमाह । एकात्मकत्वादितिजहतीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणायथागंगायांघोषइत्यत्रगंगापदार्थस्यप्रवाहस्यघोषाधारतानुपपत्त्यासर्वथातत्परित्यागेनती ररूपार्थलक्षणा साप्रकृतेन एकात्मत्वात् । विशेष्यांशस्यैकत्वात्सर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । तथाजहल्लक्षणताजहत्स्वार्थलक्षणावत्त्वमपिअत्रनसंभवति । यथाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौकाकपदस्यस्वार्थात्यागेनैवदध्युपघातकेलक्षणा । सापिन । विरोधतःविशेषणत्यागेनसर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । अतो भागलक्षणाजहदजहल्लक्षणायुज्येत । अदोषतःपूर्वोक्तदोषाभावात् । विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्यत्यागाच्च। तत्रदृष्टांतः । सोऽयंपदार्थाविव । यथासोऽयं देवदत्तइत्यत्रतद्देशादिविशिष्टोऽतीतानुभवविषयोवातत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमानोवेदंशब्दार्थः । तयोश्चविरुद्धविशेषणकत्वादैक्यासंभवेनदेशादि

एकात्मकत्वाज्जहतीनसंभवेत्तथाऽजहल्लक्षणताविरोधतः ॥ सोऽयंपदार्थाविवभागलक्षणायुज्येततत्त्वंपदयोरदोषतः ॥ २७ ॥ रसादिपंचीकृतभूतसंभवंभोगालयंदुःखसुखादिकर्मणाम् ॥ शरीरमाद्यंतवदादिकर्मजंमायामयंस्थूलमुपाधिमात्मनः ॥ २८ ॥ सूक्ष्मंमनोबुद्धिदशेंद्रियैर्युतंप्राणैरपंचीकृतभूतसंभवम् ॥ भोक्तुःसुखादेरनुसाधनंभवेच्छरीरमन्यद्विदुरात्मनोबुधाः ॥ २९ ॥

रूपविशेषणत्यागेनानुभवगतातीतत्वादिविशेषणत्यागेनवालक्षणयैक्यंतद्वदितिभावः ॥ २७ ॥ अथत्याज्यत्वायजीवोपाधिमाह । रसादीति । रसापृथ्वीआ दिर्येषांतानिपंचीकृतानियानिभूतानितेभ्यःसंभवोयस्यतत् । पंचीकरणंचेत्थम् एकैकंभूतंद्विधाविभज्यतत्रैकंभागंचतुर्धाविभज्यतेषांभागानांस्वेतरभूतचतुष्टयार्ध भागचतुष्टयेसंयोजनेएकैकंभूतंपंचात्मकंभवतिभागाधिक्याच्चप्रातिस्विकतयाभूरादिव्यवहारोऽपि । सुखदुःखयोरादीनियानिकर्माणितेषांभोगस्तत्कर्मजसुखदुः खानुभवस्तस्यालयमाश्रयभूतमाद्यंतवत् उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजंप्राग्भवीयकर्मजन्यंमायामयंपरंपरयामायाविकारः । तद्विकारभूतविकारत्वात् । एतच्छ रीरमात्मनःस्थूलमुपाधिंवदंतीतिशेषः ॥ २८ ॥ अथसूक्ष्मोपाधिमाह । सूक्ष्ममिति । बुधाअन्यत्स्थूलशरीरविलक्षणंशरीरंलिंगदेहाख्यमात्मनउपाधिंविदुः । तत्स्वरूपमाह । सूक्ष्मंचक्षुराद्यविषयः मनोबुद्धिदशेंद्रियैःप्राणैश्चयुतम् संकल्पात्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिः घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेतिपंचज्ञानेंद्रियाणिवा

निहंति तत्रकर्तृत्वादिबुद्धिंनिहंति । सकलव्यापारपरित्यागेनब्रह्मणिसमाप्तिर्हिविद्या अतःस्वोत्पत्तौचित्तशुद्धिद्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजनयितव्येतन्निरपेक्षैवा न्यथाविद्यास्वरूपस्यैवभंगापत्तेरितिपूर्वपक्ष्युक्तहेतोरसिद्धिरितिभावः ॥ १५ ॥ उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह । तस्मादिति । विद्याविरोधाद्विद्यायाःकर्म णासहविरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मात् सुधीर्मुमुक्षुरशेषतःकर्मत्यजेत् । काम्यंतुसर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमित्तिकमपियावच्चित्तशुद्धिकर्तव्यमेव ततोऽपिब्रह्मणिचि त्तस्थैर्यपर्यंतंकर्तव्यमेव ततस्तदनुसंधानंप्रतिबंधकत्वात्प्रयोजनाभावाच्चतदपित्याज्यमेवेतिभावः । इदानींमुमुक्षुकर्तव्यमाह । निवृत्ताःसर्वेषामिंद्रियाणांगो च रविषयाःशब्दादयोयस्मात्तादृशःसन् आत्मनःसच्चिदानंदस्यानुसंधानमेवपरमयनंप्राप्यंयस्यतथाविधोभवेत् अत्रेंद्रियप्रत्याहारःकर्तव्यत्वेनोक्तस्तेनतत्पूर्वंप्रा णायामाद्यर्थादाक्षिप्तम् ॥ १६ ॥ रागिविरागिभेदेनकर्मणांकर्तव्यतेत्याह । यावदिति । माययाविद्ययाशरीरादिष्वनात्मसुआत्मधीरहंकर्तेत्यादिरूपायाव

तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतःसुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयोभवेत् ॥ आत्मानुसंधानपरायणःसदानिवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः ॥ १६॥ यावच्छ रीरादिषुमायया‌ऽऽत्मधीस्तावद्विधेयोविधिवादकर्मणाम् ॥ नेतीतिवाक्यैरखिलंनिषिद्ध्यतज्ज्ञात्वापरात्मानमथत्यजेत्क्रियाः ॥ १७ ॥ यदापरात्मात्मविभेदभेदकंविज्ञानमात्मन्यवभातिभास्वरम् ॥ तदैवमायाप्रविलीयतेऽञ्जसासकारकाकारणमात्मसंसृतेः ॥ १८ ॥

द्वर्ततेतावद्विधिवादकर्मणांविधिर्यजेतेत्यादिर्वादःकर्तव्यताबोधकोयेषांकर्मणांविधेयोवशवर्तीतत्कर्मकर्ताभवेत् । तदपगमेतुतदखिलंजगन्नेति । इतिवाक्यैः । अथातआदेशोनेतिनेति । इत्यादिवाक्यैर्निषिध्यमिथ्यात्वेननिर्णीयतद्विलक्षणतयासत्यत्वेनपरात्मस्वरूपंज्ञात्वाक्रियास्त्यजेत् । निरूपितमेतत् ॥ १७ ॥ आत्मविज्ञानेसत्यवश्यमविद्यानिवर्ततइत्याह । यदेति।आत्मनिशुद्धेंऽतःकरणेपरमात्मनईशस्यात्मनोजीवस्यचयोविभेदोमायांतःकरणरूपोपाधिद्वयकृतोविभे दोभेदस्तस्यभेदकंनाशकंभास्वरंप्रकाशशीलंयंद्विज्ञानमितरवृत्त्युपमर्दनपूर्वकंब्रह्माकाराऽखंडावृत्तिर्यदाऽवभातिअसंभावनादितिरस्कारेणोदेति तदैवसकारकाज न्मांतरप्रापककर्मसहितामायातत्त्जीवोपाधिभूताविद्यांऽजसाझटितिविलीयतेनश्यति।ननुतन्नाशेऽपिसंसारनाशःकथमतोमायाविशेषणम् । आत्मसंसृतेःकार णंसंसारस्योपादानकारणमेवंचतन्नाशेकार्यनाशोभवत्येवेतिभावः ॥ १८ ॥

अथत्याज्यत्वायसंसारमूलभूतांवृत्तिमाह । देहेति । एषांसंघातइतरेतराध्यासविषयात् अजस्रंयावद्धियोबुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणाऽज्ञत्वज्ञापिका यावत्परिवर्तते तावद्भवोद्भवःसंसारोद्भवोभवेत् । तमःपदंरजसोऽप्युपलक्षणम् । रजस्तमःप्रधानाबुद्धिःसंसारहेतुत्वात्सर्वथात्याज्येतिभावः ॥ ३३ ॥ कृत महावाक्यविचारस्यकर्तव्यमाह । नेतीति । अथातआदेशोनेतिनेति । इतिप्रमाणेननिराकृतंमिथ्यात्वेनगृहीतमखिलंजगत्येनसःततोहृदासत्त्वप्रधानेनमन सासम्यगास्वादितं चिल्लक्षणंघनामृतंदुःखासंभिन्नंसुखंयेनसः । स्वर्गादितुपरिणामदुःखत्वात्तत्संभिन्नमेव । एवंभूतोऽशेषंजगद्देहेंद्रियादिदृश्यसमूहंत्यजेत् हा नोपादानबुद्धिविषयंनकुर्यात् । किंतूदासीनस्तत्रभवेत् । ननुदेहेंद्रियादिभिरेवतज्ज्ञानलाभात्कथमुपजीव्यस्यत्यागइत्याशंक्यदृष्टांतदर्शनेनपरिहरति । यथा तृषावान्आत्तःसद्रसोमाधुर्यंयेनतादृशंनारिकेलनारंगादिफलांतर्वर्त्यंभः पीत्वातत्स्थानभूतंतत्फलंजहातितत्रोदासीनोभवतितद्वत्सर्वदृश्यसारांशोब्रह्मतल्लाभेस

देहेंद्रियप्राणमनश्चिदात्मनांसंघादजस्रंपरिवर्ततेधियः ॥ वृत्तिस्तमोमूलतयाज्ञलक्षणायावद्भवेत्तावदसौभवोद्भवः ॥ ३३ ॥ नेतिप्रमा णेननिराकृताखिलोहृदासमास्वादितचिद्घनामृतः ॥ त्यजेदशेषंजगदात्तसद्रसंपीत्वायथांऽभःप्रजहातितत्फलम्॥३४॥ कदाचिदात्मानमृ तोनजायतेनक्षीयतेनापिविवर्धतेऽनवः ॥ निरस्तसर्वातिशयःसुखात्मकःस्वयंप्रभःसर्वगतोऽयमद्वयः ॥ ३५ ॥

तिनिःसारंदृश्यंनोपादेयंनापिहेयमितिभावः । यतोभयादिसंभावनातद्धेयमित्युच्यते ॥ ३४ ॥ इतरस्यानित्यत्वेनतत्रवैराग्यार्थमात्मनएवनित्यत्वमाह । कदाचिदिति । कदापीत्यर्थः । अनवःउत्पत्त्यनंतरंविद्यमानोहिनवः । तेनजन्मानंतरास्तित्वंव्यावर्तितं नवत्वाभावेनैवजीर्णत्वाभावादवस्थांतरापत्तिरूप परिणामोऽपिनिरस्तः।अनेनजायतेऽस्तिविपरिणमतेवर्धतेऽपक्षीयतेनश्यतीतिषड्भावविकारराहित्यमुक्तम् । एवंचैतद्भिन्नंसर्वमुक्तषड्भवविकारवत्त्वादनित्यमिति ततोविरज्येतेतिबोधितम् । यतईदृशोऽतएवनिरस्तःसर्वस्यदेहेंद्रियादेरतिशयोमहत्त्वंयेनस्वलाभात्सः । यल्लाभान्नापरोलाभः । इतिश्रुतेः । यतःसुखात्मकः आनंदस्वरूपःस्वयंप्रभःस्वप्रकाशःदेहेंद्रियादिस्तुदुःखस्वरूपःपरप्रकाश्यश्च । यस्यभासासर्वमिदंविभाति । इतिश्रुतेः । सर्वगतोव्यापकः अयमहंबुद्धिवि षयःप्रत्यगात्माऽपिअद्वयः उक्तादद्वयब्रह्मस्वरूपएव । नततोऽतिरिक्तइतिभावः । अयमात्माब्रह्म । इतिश्रुतेः ॥ ३५ ॥

ननुएवंविधेविकारशून्येआत्मनिजन्ममरणादिप्रवाहरूपसंसारभानंकथमितिशंकते । एवंविधेइति । दुःखमयःदुःखप्रचुरः । उत्तरयति । अज्ञानमूलकोयोऽ
ध्यासोदेहांतःकरणादौअहंममेत्यध्यासस्तद्वशात् । एवंचभ्रांतिरूपातत्प्रतीतिरितिभावः । नन्वेवंकथंतस्यसंसारस्यनिवृत्तिस्तत्राह । ज्ञानेति । आविर्भूतइति
शेषः । ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्तिक्षणएवकारणभूताज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापिविलयइत्यर्थः । यथारज्जुसर्पस्यलयइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अथा
ध्यासलक्षणमाह । यदन्यदिति । यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्ररज्ज्वादौभ्रमात्भ्रमजनकाद्दोषाद्विभाव्यतेविज्ञायतेअमुंविपश्चितोविद्वांसोऽध्यासइत्याहुः । यथाऽ
सर्पभूतेरज्ज्वादौअहिविभावनंसर्पारोपोरज्ज्वबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेऽपिजगद्देहादिसंसारात्मकंसर्वंविभाव्यतेआत्मज्ञानाभावाद्यथार्थतयाज्ञायते ॥ ३७ ॥
आत्मनिजगद्भानेकीदृशोऽध्यासोनिमित्तंतदाह । विकल्पेति । सर्वविकल्पकारणमायारहितेवस्तुतत्संगरहितेचिदात्मकेचित्स्वरूपेसर्वकारणेनिरामयेदुःखा

एवंविधेज्ञानमयेसुखात्मकेकथंभवोदुःखमयःप्रतीयते ॥ अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशतेज्ञानेविलीयेतविरोधतःक्षणात् ॥ ३६ ॥ यदन्य
दन्यत्रविभाव्यतेभ्रमादध्यासमित्याहुरमुंविपश्चितः ॥ असर्पभूतेहिविभावनंयथारज्ज्वादिकेतद्वदपीश्वरेजगत् ॥ ३७ ॥ विकल्पमायार
हितेचिदात्मकेऽहंकारएषप्रथमःप्रकल्पितः ॥ अध्यासएवात्मनिसर्वकारणेनिरामयेब्रह्मणिकेवलेपरे ॥ ३८ ॥ इच्छादिरागादिसुखादिध
र्मिकाःसदाधियःसंसृतिहेतवःपरे ॥ यस्मात्प्रसुप्तौतदभावतःपरःसुखस्वरूपेणविभाव्यतेहिनः ॥ ३९ ॥

संभिन्नानंदमयेकेवलेसर्वविकारशून्येपरेदृश्यविलक्षणेब्रह्मणिव्यापकेआत्मनिप्रथममहंकारःकल्पितःसएवाध्यासः । अहंबुद्ध्यात्मकोऽध्यासएवसर्वसंसारका
रणमितिभावः ॥ ३८ ॥ बुद्धिनिष्ठएवसंसारोनत्वात्मनिष्ठइत्यत्रान्वयव्यतिरेकौप्रमाणयति । इच्छादीति । परेसर्वसाक्षिणिआत्मनिसंसृतिहेतवःभास
मानसंसारकारणंसदाकालत्रयेऽपिइच्छादिरागादिसुखादिधर्मिकाःइच्छोपेक्षेरागद्वेषौसुखदुःखेइत्येवमादिर्द्वंद्वधर्मिकाःधियएव धीषुसतीषुसंसारइत्यन्वयमु
क्त्वातद्व्यतिरेकमाह । यस्मात्कारणात्प्रसुप्तौतदभावात्धीवृत्त्यभावात् परआत्मानोऽस्माभिः । तृतीयार्थेषष्ठी । सुखरूपेणस्वस्वरूपमात्रेणविभाव्यते
निश्चीयते । नतुसंसारित्वेनेतिभावः । सुप्तोत्थितस्तुसुखमहमस्वाप्सामितिप्रत्यभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽस्तीतितात्पर्यम् ॥ ३९ ॥

पुनस्तत्त्वंपदार्थस्वरूपमाह । अनादीति । अनादिर्याऽविद्यातततउद्भवोयस्याबुद्धेरंतःकरणस्यतत्रबिंबितःप्रतिबिंबितश्चितःप्रकाशःसजीवइतीर्यतेआत्मापरमात्माधियःसाक्षितयाधीधर्मासंगेनैवपृथक्स्थितः।अंतर्यामितयेत्यर्थः जीवोऽहंसुखीत्यादिप्रकारेणांतःकरणधर्माध्यासवान्परमात्मातुसाक्षितयासर्वत्रविद्यमानोऽपिनतथेतिभावः। अतएवबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरःबुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितःअतएवपरः। एवंचज्ञानेनप्रतिबिम्बाधारविलयप्रतिबिंबस्यविलयात्सजीवः सएवपरमात्मैवहिप्रसिद्धंसइत्यस्यचावृत्तिर्बोध्या ॥ ४० ॥ अथबुद्ध्यात्मनोःपरस्पराध्यासवशात्परस्परधर्मभानमितिदाढर्चायपुनराह। चिद्बिंबेति। चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशात्परस्परतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वंप्रतीयते। चेतसोवृत्तीनांज्ञानत्वंजीवात्मनोजडत्वंप्रतीयते। अतएवज्ञानाश्रयआत्मेतिचितएवतार्किक

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिंबितोजीवःप्रकाशोऽयमितीर्यतेचितः ॥ आत्माधियःसाक्षितयापृथक्स्थितोबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरःसएवहि ॥४०॥
चिद्बिंबसाक्ष्यात्मधियांप्रसंगतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत् ॥ अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयतेजडाजडत्वंचचिदात्मचेतसोः ॥ ४१ ॥ गु
रोःसकाशादपिवेदवाक्यतःसंजातविद्यानुभवोनिरीक्ष्यतम् ॥ स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितंत्यजेदशेषंजडमात्मगोचरम् ॥ ४२ ॥

व्यवहारः। जीवात्मनिजडात्मनिजडात्माकथ्यतेबुधैरितिस्मार्तव्यवहारश्च। अत्रहेतुः। चिदित्यादि। चिद्बिंबंयस्यसचिदाभासःअक्षैःसहितःसाक्षःसेंद्रियःसचासावात्मामनःधीरंतःकरणंतेषांप्रकृष्टसंगादतिसन्निकर्षादध्यासइत्यर्थः। अनलाक्तलोहवत्अग्नितप्तलोहपिंडवत् अत्रदृष्टांतः। अग्निधर्मोदाहकत्वंलोहधर्मश्चवर्तुलत्वाद्यनलेभासते। तत्रहेतुरेकत्रवासात्परस्पराविभागेनवृत्तेरित्यर्थः। तद्वदेतयोरपिपरस्परधर्माध्यासइत्यर्थः ॥ ४१ ॥ उक्तमेवार्थंदाढर्चायपुनराह। गुरोरिति। वेदवाक्यतइत्यनेनश्रवणंगुरोःसकाशादपि। ततश्चानेनमननमुक्तम्। ताभ्यांसंजातोविद्ययाज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवोयस्यसः। अनेनकृतनिदिध्यासनइत्यर्थः। तंचिदानंदस्वरूपंस्वात्मानमुपाधिवर्जितंरहितोपाधिधर्ममात्मस्थंहृत्स्थंनिरीक्ष्यअपरोक्षीकृत्याशेषंजडंदृश्यंत्यजेत्। तत्रोदासीनोभवेदितिभावः॥ ४२॥

क्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेंद्रियाणिप्राणापानव्यानोदानसमानाश्चप्राणास्तैर्युतमेतत्सप्तदशसमुदायात्मकम् । तदाधारभूतान्याह।अपंचीकृतभूतसंभवंतेभ्यउत्प
न्नमतएवादृश्यम्।तथाभोक्तुः सुखदुःखादेः सुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनम्।स्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैवभोगसाधनमितिभावः । एतद्वियोगेनैवमरणव्यवहारइति
बोध्यम्॥ २९ ॥इतिजीवोपाधिद्वयमुक्त्वाईशोपाधिमाह।अनादीति।अनादिउत्पत्तिहीनम्।नानाविधपरिणामशालितयापरिणामरूपेणनश्वरमितिअनादित्वमा
त्रोक्त्यासूचितम्।अनिर्वाच्यंसत्त्वासत्त्वाभ्यांनिर्वक्तुमशक्यम् कारणंसकलप्रपंचस्यजनकम् ईदृशीमायातुब्रह्मणःपरमीश्वरव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टंप्रधानंश
रीरकम् । स्वार्थेकः । एवमुपाधिभेदादेकमेवचैतन्यंयतःपृथक्स्थितंजीवईशइतिभेदबुद्धिविषयमतोलक्षणयोपाधिपरित्यागेनस्वात्मानमात्मनिअवधारयेद
भेदेनजानीयात् । क्रमाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ॥ ३० ॥ अथवाक्यार्थविचारफलमाह । कोशेष्विति । आनंदमयस्यब्रह्मत्वेअन्नमयप्राण
मयमनोमयविज्ञानमयेषुचतुर्षुकोशेषुतत्तत्संगात्तत्तदाकृतिर्विभातियथाजपादिसंगात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति । आनंदमयस्यापिजीवत्ववादिनांतुतेनसहपंच

अनाद्यनिर्वाच्यमपीहकारणंमायाप्रधानंतुपरंशरीरकम् ॥ उपाधिभेदात्तुयतःपृथक्स्थितंस्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ॥ ३० ॥ को
शेष्वयंतेषुतुतत्तदाकृतिर्विभातिसंगात्स्फटिकोपलोयथा ॥ असंगरूपोऽयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽस्मिन्परितोविचारिते ॥ ३१ ॥ बु
द्धेस्त्रिधावृत्तिरपीहदृश्यतेस्वप्नादिभेदेनगुणत्रयात्मनः ॥ अन्योऽन्यतोऽस्मिन्व्यभिचारतोमृषानित्येपरेब्रह्मणिकेवलेशिवे ॥ ३२ ॥

सुकोशेष्वितिबोध्यम् । अस्मिन्महावाक्येपरितोविचारितेसम्यग्विचारितेसत्ययमात्माऽसंगरूपःअन्नमयादिभिःसंगरहितः । असंगोनहिसज्जेत । इतिश्रुतेः ।
अजोऽद्वयश्चविज्ञायते । स्थूलोऽहमित्यादिस्त्वज्ञस्यतत्तत्कोशप्रसंगात्प्रतीतिःस्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीतिरितिभावः । एवंचतत्तदुपाधिकृततद्रूपता
प्रतीतिनिरासएवविचारफलमितिभावः ॥ ३१ ॥ जाग्रदाद्यवस्थाऽपिबुद्धिधर्मोनात्मधर्मइत्याह । बुद्धेरिति । इहआत्मनिस्वप्नादिभेदेनजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदे
नयात्रिधावृत्तिर्दृश्यतेसाऽपिगुणत्रयात्मनःसत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपायाबुद्धेर्धर्मः । उक्तावस्थात्रयस्योक्तमूलकत्वात् । एतदवस्थात्रयस्यास्मिन्नवस्था
नंव्यभिचारतोमृषाबुद्ध्यध्यासनिबंधनंनतुवास्तवमित्यर्थः । अन्योऽन्यतोव्यभिचारतस्तस्यावस्थात्रयस्यस्वरूपतोमृषात्वात्तद्भानस्यमृषात्वमेव । स्वप्न
कालेजाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् । जाग्रतिइतरद्वयस्याभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात्परस्परंव्यभिचारोबोध्यः । आत्मनस्तदनाश्रयत्वंविशेषणैराह । नित्येउत्प
त्तिनाशशून्येपरेगुणत्रयातीतेब्रह्मणिव्यापकेकेवलेऽसंगेशिवेआनंदरूपेएवंभूतेसदैकरसेपरस्परव्यभिचारधर्माधानमसंभवीतिभावः ॥ ३२ ॥

किंच यदेतत्भूतंभविष्यद्वर्तमानंविश्वंपरमात्मादर्शनंभासकोयस्यतत् । तस्यभासासर्वमिदंविभाति । इतिश्रुतेः । तत्सर्वकारणेमायासन्निधानात्सर्वोपादानत्वे नाभिमतेआत्मनिविलापयेत् । उपादानसत्ताव्यतिरेकेणकार्यसत्तांनपश्येत् । तादृशस्यलक्षणमाह । संपूर्णःअवाप्तसमस्तकामः । तस्यकाम्याभावात् । चिदानंदमयःतद्रूपोवतिष्ठतेबाह्यमांतरंचदृश्यंनजानाति।सर्वत्रब्रह्मदर्शनादितिभावः॥ ४७॥समाधिसिद्धेःपूर्वंयत्कर्तव्यंतदाह ।पूर्वमिति । समाधेःसकलविषयव्यासंगनिवृत्तिपूर्वकंब्रह्माकारवृत्तिःसमाधिस्ततःपूर्वमखिलंसचराचरंजगत्ओंकारमात्रंविचिंतयेत्। ओंकारोमीयतेऽनयेतिमात्राप्रमाणंबोधकत्वेनपरिच्छेदकोयस्यतथा जानीयात् । तदेवविवृणोति । तदेवेति । जगदेवेत्यर्थः । प्रणवोवाचकोविभाव्यतेएतत्हिप्रसिद्धइत्यर्थः । इयंभावनाज्ञानवशादेवनबोधतः । निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तदुत्तरंनेत्यर्थः । तस्यसर्ववृत्त्युपमर्दकत्वात् ॥ ४८ ॥ उक्तमर्थंविवृणोति । अकारेति । अकारसंज्ञस्तद्वाच्यःपुरुषोहिविश्वकोविश्वएवविश्वकः

विश्वंयदेतत्परमात्मदर्शनंविलापयेदात्मनिसर्वकारणे ॥ पूर्णश्चिदानंदमयोऽवतिष्ठतेनवेदबाह्यंनचकिंचिदांतरम् ॥ ४७ ॥ पूर्वंसमाधेरखिलंविचिंतयेदोंकारमात्रंसचराचरंजगत् ॥ तदेववाच्यंप्रणवोहिवाचकोविभाव्यतेज्ञानवशान्नबोधतः ॥ ४८ ॥ अकारसंज्ञःपुरुषोहिविश्वको ह्युकारकस्तैजसईर्यतेक्रमात् ॥ प्राज्ञोमकारःपरिपठ्यतेऽखिलैःसमाधिपूर्वंनतुतत्त्वतोभवेत् ॥ ४९ ॥ विश्वंत्वकारंपुरुषंविलापयेदुकारमध्येबहुधाव्यवस्थितम् ॥ ततोमकारेप्रविलाप्यतैजसंद्वितीयवर्णंप्रणवस्यचांतिमे ॥ ५० ॥

विश्वशब्देनपरिभाषितःअयंजाग्रत्साक्षीविराड् ततःस्वप्नसाक्षीतैजसःतेनपदेनपरिभाषितःलिंगदेहाभिमानीहिरण्यगर्भउकारकःउकारप्रतिपाद्यईर्यते । ततः सुषुप्तिसाक्षीप्राज्ञपदवाच्योमायोपाधिकोमकारस्तद्वाच्यःपठ्यतेऽखिलैर्वेदः । इयंभावनासमाधिपूर्वंसमाधेःपूर्वमेव न तत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारेसतिनभवेत् । सर्वस्यब्रह्मणिप्रविलयात् ॥ ४९ ॥ अथविलापनप्रकारमाहद्वाभ्याम् । विश्वंत्विति । उकारमध्येबहुधाव्यवस्थितंस्थूलदेहानिबंधनंस्थूलदेहाभिमानेनास्थितंविश्वंपुरुषंतद्वाचकमकारंचविलापयेत् । तुश्चार्थे । विलीनंभावयेत् । ततस्तैजसंलिंगदेहाभिमानिनंपुरुषंतद्वाचकंप्रणवद्वितीयवर्णमुकारंविलीनविश्वकंमकारेविलाप्यविलीनंभावयित्वा ॥ ५० ॥

ततस्तादृशंमकारंतद्वाच्यंप्राज्ञंचकारणंकारणत्वाभिमानिनंपुरुषमिहात्मनिचिद्घनेपरेविलापयेत् तथाभावयेत् । ततःसोऽहंसर्वविलापाधिष्ठानंपरंब्रह्मविभावयेत्।तद्विशिनष्टि।सदाविमुक्तिमत्नित्यमुक्तम्।नन्वहंपदार्थस्यरागद्वेषादिमलिनस्यकथंब्रह्मत्वभावनेत्याशंक्याहंपदार्थंविशिनष्टि। उपाधितोमुक्तःअतएवामलःतथाभावनेसाधनं विज्ञानदृग्विज्ञानंनिदिध्यासनंब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपादृक्तत्साक्षात्कारेसाधनंयस्यसः ॥५१॥एवंभावनावतोलक्षणमाह।एवमिति।उक्तप्रकारेणसदाजातापरमात्मन्येकभावनायस्यसः परिविस्मृतमखिलंपुत्रदेहादियेनसः।अतएवस्वस्वरूपानंदेनैवतुष्टःनतुविषयानंदेन।तस्यपरिणामेदुःखरूपत्वात्ततोविरक्तइत्यर्थः । साक्षान्नित्यात्मनिसुखप्रकाशकःसाक्षादौपाधिकनामरूपभेदराहित्येननित्यमखंडितमात्मस्वरूपंयत्सुखप्रकाशश्चतद्रूपः एवंरूपोविमुक्तोजीव

मकारमप्यात्मनिचिद्घनेपरेविलापयेत्प्राज्ञमपीहकारणम्॥सोहंपरंब्रह्मसदाविमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्तउपाधितोऽमलः॥५१॥ एवंसदाजातपरात्मभावनःस्वानंदतुष्टःपरिविस्मृताखिलः ॥ आस्तेसनित्यात्मसुखप्रकाशकःसाक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसिंधुवत्॥५२॥एवंसदाऽभ्यस्तसमाधियोगिनोनिवृत्तसर्वेंद्रियगोचरस्यहि॥विनिर्जिताशेषरिपोरहंसदादृश्योभवेयंजितषड्गुणात्मनः॥५३॥ ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशंमुनिस्तिष्ठेत्सदामुक्तसमस्तबंधनः ॥ प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितोमय्येवसाक्षात्प्रविलीयतेततः ॥ ५४ ॥

न्मुक्तः अचलंनिश्चलंवारियस्यतादृशसिंधुवदास्ते । विषयसंबंधरूपलहरीरहितआस्तइत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ईदृशस्यमत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्याह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाभ्यस्तसमाधेर्योगिनःनिवृत्ताःसर्वेषामिंद्रियाणांगोचराविषयाःशब्दादयोयस्य विनिर्जिताअशेषारिपवःकामादयोयेनतस्य । तज्जयेनविषयेष्वंतःकरणाप्रवृत्तिःसूचिता । अतएवसर्वज्ञत्वनित्यत्वनित्यतृप्तत्वबोधरूपत्वस्वतंत्रत्वनित्यमलुप्तत्वानंतरूपाःषड्गुणायस्यतादृशआत्माजितोवशीकृतोयेनतस्य सदादृश्योभवेयम् । एतेनमद्भक्तस्ययोगिनोऽहंदृश्योनतुभक्तिविमुखस्येतिसूचितम् ॥ ५३ ॥ एवंविधोजीवन्मुक्तःप्रारब्धवशेनअनभिमानोभोगानश्नंस्तिष्ठेत् ततोमय्येवविलीयतेमद्रूपोभवतीत्याह । ध्यात्वैवमिति ॥ ५४ ॥

सर्वधर्मापेक्षयाऽयमेवधर्मोज्यायानित्याह । आदौचेति । भवंसंसारमादिमध्यावसानेषुसर्वथाभयशोकयोःकारणंविदित्वातत्कारणीभूतंविधिवादैर्यजेतेत्यादि
भिश्चोदितंबोधितंसमस्तंकर्ममार्गंकाम्यंहित्वाअखिलात्मनांजीवानांस्वरूपभूतंमामात्मानंपरमेश्वरंभजेत् । यथाधनस्यार्जनेनादौदुःखंमध्येपालनकृतंतत्रराजा
दिकृतभयमंतेनाशेशोकपर्यवसायिदुःखमेवंपदार्थमात्रेद्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥ मय्यभेदभावनयानामरूपाविभागेनमद्रूपएवभवतीत्यमुमर्थंसदृष्टांतमाह । आत्मनीति ।
आत्मनिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपंजीवमभेदेनविभावयन्यदा । तिष्ठतीतिशेषः । तदामयात्मनापरमेश्वरेणाभेदेनभवति अभिन्नोभवति। तत्रदृष्टांतः। यथास
मुद्रेप्रविष्टंनद्यादिजलंसमुद्रएव यथाक्षीरेगवादिक्षीरेप्रक्षिप्तंपयःक्षीरमेव यथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवच्छिन्नाकाशोघटादिभंगे च यथाचर्मभस्त्रिकाद्यवच्छिन्नो
वायुरनिलेमहावायौनामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ एवमात्मतत्त्वज्ञस्यजगत्सत्यत्वभ्रमःस्वतएवापैतीत्याह । इत्थमिति । हिरण्यर्थे । लोकसं
स्थितोऽपिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाल्लोकव्यवहारंकुर्वन्नपिजगन्मृषैवेतिविभावयन्सन्यदियदाइत्थमीक्षते ऐकात्म्यंजानीयात्तदानिवृत्तजगत्सत्यत्वभ्र

आदौचमध्येचतथैवचांततोभवंविदित्वाभयशोककारणम् ॥ हित्वासमस्तंविधिवादचोदितंभजेत्स्वमात्मानमथाखिलात्मनाम् ॥५५ ॥
आत्मन्यभेदेनविभावयन्निदंभवत्यभेदेनमयाऽत्मनातदा ॥ यथाजलंवारिनिधौयथापयःक्षीरेवियद्व्योम्न्यनिलेयथाऽनिलः ॥ ५६ ॥
इत्थंयदीक्षेतहिलोकसंस्थितोजगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः ॥ निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतोयथेंदुभेदोदिशिदिग्भ्रमादयः॥ ५७ ॥यावन्न
पश्येदखिलंमदात्मकंतावन्मदाराधनतत्परोभवेत् ॥ श्रद्धालुरत्यूर्जितभक्तिलक्षणोयस्तस्यदृश्योऽहमहर्निशंहृदि ॥ ५८ ॥

मोभवतीतिशेषः । तत्रहेतुः । श्रुतियुक्तिमानतोनिराकृतत्वात् । अतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरजतवदितितदुपबृंहितानु
मानरूपात् मानतःप्रमाणतोनिराकृतत्वात् । तत्रदृष्टांतोयथेंदुभेदः एकचंद्रेद्विचंद्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेननिवर्ततेयथाचदिशिप्राच्यादौअन्यदिक्त्वभ्रमः सोऽ
पितत्त्वज्ञानान्निवर्तते । एवंभ्रमतःपुरुषस्यदिक्षुभ्रमणभ्रमोनिकटवर्तिवृक्षादौचभ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेननिवर्ततेतद्वत् ॥ ५७ ॥ ईदृशज्ञानेमदाराधनमेवोपा
यइत्याह । यावदिति । अखिलंजगन्मदात्मकंमदधिष्ठानकंमद्विवर्तभूतंयावन्नपश्येत्तावन्मत्प्राप्तयेश्रद्धालुःभगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्रदृढविश्वासवान्
अतिशयेनोर्जितावृद्धिमतीभक्तिर्मयिभगवतिपूज्यताबुद्धिरूपालक्षणंचिह्नंयस्यसः तावन्मदाराधननिष्ठोभवेत् एवंहितस्यहृदिअहमहर्निशंदृश्योभवामि येयथा
मांप्रपद्यंतेतांस्तथैवभजाम्यहम् । इतिस्मृतेः ॥ ५८ ॥

ज्ञेयंनिरुपाधिकंस्वरूपंश्लोकद्वयेनाह । प्रकाशेति । अहंप्रकाशरूपःस्वप्रकाशःपरप्रकाशहीनः । परप्रकाशरूपोयथाघटादिः । अजोजन्मादिहीनःअद्वयःसजातीयद्वितीयरहितःअसकृद्विभातःसकृदपिपरेणभासकांतरेणप्रकाशितःसकृद्विभातःनसकृद्विभातोसकृद्विभातः । नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकम् । इतिश्रुतेः । नतद्भासयतेसूर्यः । इतिस्मृतेश्च । अतीवनिर्मलःमायाकृतावरणविक्षेपरहितःविशुद्धविज्ञानघनःविशुद्धचिदेकरसःनिरामयःकर्तृत्वाभिमानरहितःसंपूर्णःदेशकालपरिच्छेदहीनः आनंदमयःआनंदरूपः । स्वार्थेमयट् । अक्रियःपरिणामहीनः ॥ ४३ ॥ सदैवेति । अहंसदैवकालत्रयेऽपिमुक्तःसर्वधर्मरहितः अचिंत्यशक्तिमान्यः परमात्मा अतींद्रियज्ञानमिंद्रियातिरिक्तज्ञानरूपः । यतोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्यमनसासह । इतिश्रुतेः । अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनंतपारः अंतःकालतःपारःपरंतीरंतावविद्यमानौयस्य । तेनदेशकालपरिच्छेदहीनः । ईदृशोयःपरमात्माबुधैर्हृदिअहर्निशंविभावितःसोऽहमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ एवं

प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयोऽसकृद्विभातोऽहमतीवनिर्मलः ॥ विशुद्धविज्ञानघनोनिरामयःसंपूर्णआनंदमयोऽहमक्रियः ॥ ४३ ॥ सदैवमुक्तोऽहमचिंत्यशक्तिमानतींद्रियज्ञानमविक्रियात्मकः ॥ अनंतपारोऽहमहर्निशंबुधैर्विभावितोऽहंहृदिवेदवादिभिः ॥ ४४ ॥ एवंसदात्मानमखंडितात्मनाविचारमाणस्यविशुद्धभावना ॥ हन्यादविद्यामचिरेणकारकैरसायनंयद्वदुपासितंरुजः ॥ ४५ ॥ विविक्तआसीनउपारतेंद्रियोविनिर्जितात्माविमलांतराशयः ॥ विभावयेदेकमनन्यसाधनोविज्ञानदृक्केवलआत्मसंस्थितः ॥ ४६ ॥

भावनायाःफलमाह । एवमिति । उक्तरीत्यासदाआत्मानमखंडितात्मनाविषयानाकृष्टचित्तेनविचारमाणस्यध्यायतः । धातूनामनेकार्थत्वात् चरमाणएवचारमाणः । स्वार्थेऽण् । विशुद्धभावनाब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिरुदेतीतिशेषः । साचोदिताकारकैर्देहांतरप्रापककर्मभिःसहाविद्यामचिरेणशीघ्रमेवहन्यात् । यथोपासितंसेवितंरसायनंरुजोहन्यात्तद्वत् ॥ ४५ ॥ तत्रध्यानेइतिकर्तव्यतामाह । विविक्तइति । निर्जनइत्यर्थः । आसीनोयथोचितपद्मासनाद्युपविष्टः । उपारतेंद्रियः । तेनशमदमादिसंपन्नः । विनिर्जितात्माप्राणायामादिभिर्जितांतःकरणः । अतएवविमलांतराशयोविशुद्धचित्तः । विज्ञानदृक्विज्ञानेएवदृक्भावनंयस्यसः द्रष्टृदृश्यभानरहितः । अनेननिर्विकल्पकसमाधिरुक्तः । अनन्यसाधनः तत्त्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहितः । केवलोऽसंगःआत्मसंस्थितःआत्मन्येवसंस्थासमाप्तिःसंजातायस्यसः । तेननकदापिविषयांतरसंचारवच्चित्तः । विभावयेद्ध्यायेत् ॥ ४६ ॥

एकदेति । लवणरक्षसः लवणनाम्नोभयादित्यर्थः ॥ १ ॥ रामाल्लवणकृतभयनाशकांक्षिणः ॥ २ ॥ ३ ॥ हेमुनिश्रेष्ठाःअहंकिंभवत्कार्यंकरवाणि मत्समीपे भवदागमनस्यचकिंकारणंयदियत्प्रीत्यासर्वदुःखनिवर्तनक्षमत्वबुद्ध्यायाप्रीतिस्तयायावद्द्रष्टुमागतास्तद्धन्योऽस्मि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अनुत्तमंनविद्यते शत्रुवधेउत्तममधिकंयस्मात्तत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ यतोदुरात्माऽतःसर्वैर्दुर्धर्षोदुःसहः ॥ ९ ॥ वोयुष्माकंमाभीःभवत्वितिशेषः ॥ १० ॥ विगतज्वराःगतदुः

॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ एकदामुनयःसर्वेयमुनातीरवासिनः ॥ आजग्मूराघवंद्रष्टुंभयाल्लवणरक्षसः ॥ १ ॥ कृत्वाग्रेतुमुनिश्रेष्ठंभार्गवंच्य वनंद्विजाः ॥ असंख्याताःसमायातारामादभयकांक्षिणः ॥ २ ॥ तान्पूजयित्वापरयाभक्त्यारघुकुलोत्तमः ॥ उवाचमधुरंवाक्यंहर्षयन्मु निमण्डलम् ॥ ३ ॥ करवाणिमुनिश्रेष्ठाःकिमागमनकारणम्॥ धन्योऽस्मियदियूयंमांप्रीत्याद्रष्टुमिहागताः॥४॥दुष्करंचापियत्कार्यंभवतां तत्करोम्यहम् ॥ आज्ञापयंतुमांभृत्यंब्राह्मणादैवतंहिमे ॥ ५ ॥ तच्छुत्वासहसाहृष्टश्च्यवनोवाक्यमब्रवीत् ॥ मधुनामामहादैत्यःपुराकृत युगेप्रभो ॥ ६ ॥ आसीदतीवधर्मात्मादेवब्राह्मणपूजकः ॥ तस्यतुष्टोमहादेवोददौशूलमनुत्तमम् ॥ ७ ॥ प्राहचानेनयंहंसिसतुभस्मी भविष्यति ॥ रावणस्यानुजाभार्यातस्यकुंभीनसीश्रुता ॥ ८ ॥ तस्यांतुलवणोनामराक्षसोभीमविक्रमः ॥ आसीद्दुरात्मादुर्धर्षोदेवब्राह्मण हिंसकः ॥ ९ ॥ पीडितास्तेनराजेंद्रवयंत्वांशरणंगताः ॥ तच्छुत्वाराघवोऽप्याहमाभीर्वोमुनिपुंगवाः ॥ १० ॥ लवणंनाशयिष्यामिगच्छं तुविगतज्वराः ॥ इत्युक्त्वाप्राहरामोऽपिभ्रातॄन्कोवाहनिष्यति ॥ ११ ॥ लवणंराक्षसंदद्याद्ब्राह्मणेभ्योऽभयंमहत् ॥ तच्छुत्वाप्रांजलिः प्राहभरतोराघवायवै ॥ १२ ॥ अहमेवहनिष्यामिदेवाज्ञापयमांप्रभो ॥ ततोरामंनमस्कृत्यशत्रुघ्नोवाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥ लक्ष्मणेनम हत्कार्यंकृतंराघवसंयुगे ॥ नंदिग्रामेमहाबुद्धिर्भरतोदुःखमन्वभूत् ॥ १४ ॥ अहमेवगमिष्यामिलवणस्यवधायच ॥ त्वत्प्रसादाद्रघुश्रेष्ठह न्यांतंराक्षसंयुधि ॥ १५ ॥ तच्छुत्वास्वांकमारोप्यशत्रुघ्नंशत्रुसूदनः ॥ प्राहाद्यैवाभिषेक्ष्यामिमथुराराज्यकारणात् ॥ १६ ॥

खाः ॥ ११ ॥ लवणराक्षसमित्यस्यकोवाहनिष्यतीत्यनेनान्वयः । कोवाब्राह्मणेभ्योऽभयंदद्यात् । दास्यतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ वधायचव धायत्वित्यर्थः । हन्यांहनिष्यामीत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

अभिषेचनेनिमित्तम् । विषयसप्तम्यामयमर्थःफलति । अकारयत्वसिष्ठादिभिरितिशेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ गेहेसंपूज्यस्थापयित्वावनंगच्छतीत्यर्थः ॥
॥ १९ ॥ सतुयावद्वनचरोभवेत्भवतिसदनंनायातितावदेवेत्यन्वयः ॥ २० ॥ क्रुद्धःसन्योत्स्यतेशूलंविनैवेतिशेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ त्वमग्रेप्र
थममेकएवराक्षसंसाधयनाशय पश्चाद्वधोत्तरंसेनात्वत्समीपमागमिष्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ स्फीतांसमृद्धांजनपदांजनवासस्थानभूताम् पूर्वंतुवनत्वान्न

आनाय्यचसुसंभाराँल्लक्ष्मणेनाभिषेचने ॥ अनिच्छंतमपिस्नेहादभिषेकमकारयत् ॥ १७॥ दत्त्वातस्मैशरंदिव्यंरामःशत्रुघ्नमब्रवीत् ॥
अनेनजहिबाणेनलवणंलोककंटकम् ॥ १८ ॥ सतुसंपूज्यतच्छूलंगेहेगच्छतिकाननम् ॥ भक्षणार्थंतुजंतूनांनानाप्राणिवधायच ॥ १९ ॥
सतुनायातिसदनंयावद्वनचरोभवेत् ॥ तावदेवपुरद्वारितिष्ठत्वंधृतकार्मुकः ॥ २० ॥ योत्स्यतेसत्वयाक्रुद्धस्तदावध्योभविष्यति ॥ तं
हत्वालवणंक्रूरंतद्वनंमधुसंज्ञितम् ॥ २१ ॥ निवेश्यनगरंतत्रातिष्ठत्वंमेऽनुशासनात् ॥ अश्वानांपंचसाहस्रंरथानांचतदर्धकम् ॥ २२ ॥
गजानांपट्शतानीहपत्तीनामयुतत्रयम् ॥ आगमिष्यतिपश्चात्त्वमग्रेसाधयराक्षसम् ॥ २३ ॥ इत्युक्त्वामूर्ध्न्यवघ्रायप्रेषयामासराघवः ॥
शत्रुघ्नंमुनिभिःसार्धमाशीर्भिरभिनंद्यच ॥ २४ ॥ शत्रुघ्नोऽपितथाचक्रेयथारामेणचोदितः ॥ हत्वामधुसुतंयुद्धेमथुरामकरोत्पुरीम् ॥
॥ २५ ॥ स्फीतांजनपदांचक्रेमथुरांदानमानतः ॥ सीतापिसुषुवेपुत्रौद्वौवाल्मीकेरथाश्रमे ॥ २६ ॥ मुनिस्तयोर्नामचक्रेकुशोज्येष्ठोनु
जोलवः ॥ क्रमेणविद्यासंपन्नौसीतापुत्रौबभूवतुः ॥ २७ ॥ उपनीतौचमुनिनावेदाध्ययनतत्परौ ॥ कृत्स्नंरामायणंप्राहकाव्यंबालकयोर्मु
निः ॥ २८ ॥ शंकरेणपुराप्रोक्तंपार्वत्यैपुरहारिणा ॥ वेदोपबृंहणार्थायतावग्राहयतप्रभुः ॥ २९ ॥ कुमारौस्वरसंपन्नौसुंदरावश्विनाविव ॥
तंत्रीतालसमायुक्तौगायंतौचेरतुर्वने ॥ ३० ॥

तथा ॥ २६ ॥ २७ ॥ क्रममेवाह । उपनीतौचेति ॥ २८ ॥ यत्पुराशंकरेणपार्वत्यैप्रोक्तंरामायणंतद्वेदोपबृंहणार्थायवेदतात्पर्यार्थज्ञाननिमित्तमग्राहयत ।
शब्दतोऽर्थतश्चबोधितवानित्यर्थः ॥ २९ ॥ तंत्रीशब्दतालाभ्यांसमायुक्तौअवैषम्येणयुक्तौयथातयोर्वैषम्यंनभवतितथागायंतौचेरतुः । तंत्रीलयेतिपाठेतं
त्र्यालयोर्मूर्च्छनातत्रसमायुक्तौअत्यंतनिपुणौ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ भूलोकेगंधर्वकिन्नरमध्येनेदृशःदेवालयेस्वर्गे देवेषुनपातालेनागेषुनअथवाब्रह्मलोकेऽपिनेदृशोगायकःनाज्ञायीत्यस्यैवविवरणम् ॥ नादर्शिसाक्षादीदृ
शंगानंस्वकर्णाभ्यांनश्रुतमित्यर्थः ॥ नाश्राविकर्णोपकर्णिकयामुकदेशेईदृशोविशिष्टगातास्तीतिनश्रुतमपीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ स्तुवद्भिर्मुनिभिःसहेतिशेषः ॥
॥ ३३ ॥ ३४ ॥ वितानेयज्ञसंसदि दिदृक्षवः । यज्ञमितिशेषः । संगृह्यगृहीत्वा ऋषिवाटस्यऋषिवाटस्थानस्य ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ज्ञानशास्त्रंतत्त्वज्ञानका

तत्रतत्रमुनीनांतौसमाजेसुररूपिणौ ॥ गायंतावभितोदृष्ट्वाविस्मितामुनयोऽब्रुवन् ॥३१॥ गंधर्वेष्विहकिन्नरेषुभुविवादेवेषुदेवालयेपाताले ष्वथवाचतुर्मुखगृहेलोकेषुसर्वेषुच ॥ अस्माभिश्चिरजीविभिश्चिरतरंदृष्ट्वादिशःसर्वतोनाज्ञायीदृशगीतवाद्यगरिमानादर्शिनाश्राविच ॥ ॥ ३२ ॥ एवंस्तुवद्भिरखिलैर्मुनिभिःप्रतिवासरम् ॥ आसातेसुखमेकांतेवाल्मीकेराश्रमेचिरम् ॥ ३३ ॥ अथरामोऽश्वमेधादींश्चकारबहुद क्षिणान् ॥ यज्ञान्स्वर्णमयींसीतांविधायविपुलद्युतिः ॥ ३४ ॥ तस्मिन्वितानेऋषयःसर्वेराजर्षयस्तथा ॥ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःसमाज ग्मुर्दिदृक्षवः ॥ ३५ ॥ वाल्मीकिरपिसंगृह्यगायंतौतौकुशीलवौ॥ जगामऋषिवाटस्यसमीपंमुनिपुंगवः॥३६॥ तत्रैकांतेस्थितंशांतंसमाधि विरमेमुनिम् ॥ कुशःपप्रच्छवाल्मीकिंज्ञानशास्त्रंकथांतरे ॥ ३७ ॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छामिसंक्षेपाद्भवतोखिलम् ॥ देहिनःसंसृतिर्बंधःकथ मुत्पद्यतेदृढः ॥ ३८ ॥ कथंविमुच्यतेदेहीदृढबंधाद्भवाभिधात् ॥ वक्तुमर्हसिसर्वज्ञमह्यंशिष्यायतेमुने ॥ ३९ ॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ शृ णुवक्ष्यामितेसर्वंसंक्षेपाद्बंधमोक्षयोः ॥ स्वरूपंसाधनंचापिमत्तःश्रुत्वायथोदितम् ॥ ४० ॥ तथैवाचरभद्रंतेजीवन्मुक्तोभविष्यसि ॥ देह एवमहागेहमदेहस्यचिदात्मनः ॥ ४१ ॥

रणंशास्त्रम् । इतःपरंमुनिवियोगकालस्यसन्निहितत्वादिदंगुह्यंतत्त्वंपप्रच्छेतिभावः ॥३७॥ भवतःसकाशादितिशेषः । संसृतिर्बंधः संसाररूपोबंध ॥ ३८ ॥
॥ ३९ ॥ तच्चमत्तःश्रुत्वायथामयोदितंकथितंभाविष्यति ॥ ४० ॥ तथैवाचरेत्यन्वयः । अदेहस्यवस्तुतोदेहसंबंधहीनस्यापिदेहोमहागेहमेवयथागृहस्वा
मिनागृहस्यनतादात्म्यंतथास्यचिदात्मनोदेहेनापिनतदितिभावः ॥ ४१ ॥

स्वोक्तवचनजातस्यश्रुतिसमत्वंकथमेतदालोचनमपिमदाराधनप्रतिबंधकदुरितध्वंसोपायइत्याह । रहस्यमिति । श्रुतिसारसंग्रहत्वेनातिगोपनीयताऽप्रमाणशं काकलंकराहित्यंसूचितम् । आलोचयतिसम्यग्विचारयति ॥ ५९ ॥ अथभगवानुक्तमेवार्थंसंक्षेपेणदार्ढ्यायपुनराह । भ्रातरिति । यदीतियदित्यर्थे । य दिदंजगत्परिदृश्यतेतत्सर्वंमायैवेतिज्ञात्वेतिशेषः । चेतसासर्वंपरिहृत्यतत्रौदासीन्यंकृत्वामद्भावनयामदैक्यभावनयाभावितंशुद्धंमानसंयस्यतादृशस्तिष्ठ । इत्यु पदिश्याशिषमाह । निरामयःसन्सुखीभव । सर्वदुःखनिवृत्त्येतिभावः । ततोऽतरंगामन्यामाशिषमाह । आनंदमयोभव । तद्रूपोभवेत्यर्थः । यद्यपिपूर्वमानंद रूपत्वमस्त्येवतथाऽपितत्प्राप्तिर्विस्मृतकंठस्थभूषणप्राप्तिवत् ॥ ६० ॥ एवंरीत्यास्वोपासकस्यलोकपावनत्वमाह । यइति । कदावायदाकदाचिदित्यर्थः । हृदा निर्मलेनांतःकरणेनयोमामगुणंप्राकृतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणरहितम् । सच्चिदानंदरूपत्वात् । अतएवगुणात्परंगुणादव्याकृतात्परंमायातीतम् । यदिवायद्वेत्यर्थे ।

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसंग्रहंमयाविनिश्चित्यतवोदितंप्रिय ॥ यस्त्वेतदालोचयतीहबुद्धिमान्समुच्यतेपातकराशिभिः क्षणात् ॥ ५९ ॥ भ्रातर्यदीदंपरिदृश्यतेजगन्मायैवसर्वंपरिहृत्यचेतसा ॥ मद्भावनाभावितशुद्धमानसःसुखीभवानंदमयोनिरामयः ॥ ६० ॥ यःसेवतेमाम गुणंगुणात्परंहृदाकदावायदिवागुणात्मकम् ॥ सोऽहंस्वपादांचितरेणुभिःस्पृशन्पुनातिलोकत्रितयंयथारविः ॥ ६१ ॥ विज्ञानमेतद खिलंश्रुतिसारमेकंवेदांतवेद्यचरणेनमयैवगीतम् ॥ यःश्रद्धयापरिपठेद्गुरुभक्तियुक्तोमद्रूपमेतियदिमद्वचनेषुभक्तिः ॥ ६२ ॥ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेश्रीरामगीतायांपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥

गुणात्मकंसर्वज्ञत्वादिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवानात्मामूर्तिर्यस्यतंदृश्यमानंरूपंसेवते सद्विविधोऽप्युपासकःअहंमत्स्वरूपएव । मामकइत्यर्थोवा । प्रियोहिज्ञा निनोऽत्यर्थमहंसचममप्रियः । इत्युक्तेः । तादृशोभक्तःस्वपादलग्नरेणुभिःसंस्पृशन्लोकत्रयमपिपुनाति अज्ञानध्वांतनिरसनेनपवित्रीकरोति । यथारविःस्वकरै र्जगद्वितिमिरीकरोतितद्वत् ॥ ६१ ॥ इदानीमेतद्ग्रंथार्थालोचनासमर्थस्यपाठमात्रतोऽपिमहत्फलमाह । विज्ञानंविज्ञानजनकंकरणव्युत्पत्त्येतिबोध्यम् । वेदांतैरुपनिषद्वाक्यैर्वेद्यंचरणंजगज्जन्मादिलक्षणंकर्मयस्यतेन । ननुपाठमात्रादेतादृशमत्फलप्राप्तिःकथमित्याशंक्यभवत्येवेतिसूचयंस्तत्रहेतुमाह । मद्वचनेषुभ क्तिर्विश्वासोयदीत्यर्थाद्गुरुवाक्यविश्वासस्यैवफलदायकत्वादितिभावः ॥ ६२ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविपदु० उत्तरकांडेसेतौपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥

बाह्येंद्रियविषयसहितोयआभ्यंतरेंद्रियविषयोऽर्थस्तस्यतद्विषयस्यसंकल्पस्यक्षयंकुरुसंकल्पंत्यजेत्यर्थः ॥ अन्योपायेननसर्वथासुखप्राप्तिरित्याह । यदीति ॥ ५१ ॥ तादृशतपःपूर्वकंपातालाद्यन्यतमलोकस्थस्यापितवसंकल्पोपशमादृतेतंविना ॥ ५२ ॥ अनाबाधेदुःखासंमिश्रे अविकारेविषयसंबंधंविनैवप्राप्येपरमपावने स्वात्मरूपेसुखेतत्प्राप्तिनिमित्तं नकश्चिदुपायोऽस्तीत्यर्थः । तस्मात्तद्रूपोपशमेयत्नंकुरु ॥ ५३ ॥ संकल्पस्यैवाधारत्वात्तन्नाशेएवसर्वविषयनिवृत्तिरित्याह । संकल्पतंताविति । विभवाः विशिष्टोभवः संसारोयेभ्यस्तादृशास्तेपराभवास्तेक्वयांतीतिनजानीमः । सर्वथानश्यंत्येवेतिभावः ॥ ५४ ॥ तस्मान्निःसंकल्पस्त्यक्तेच्छोयथाप्राप्तंव्यवहारंकुर्वित्यर्थः । संकल्पक्षयफलमाह । क्षयेति ॥ ५५ ॥ प्रसभंहठेन विकल्पजालंत्यक्त्वाअधिगतःपरमार्थोब्रह्म

सबाह्याभ्यंतरार्थस्यसंकल्पस्यक्षयंकुरु ॥ यदिवर्षसहस्राणितपश्चरसिदारुणम् ॥ ५१ ॥ पातालस्थस्यभूस्थस्यस्वर्गस्थस्यापितेऽनघ ॥
नान्यःकश्चिदुपायोऽस्तिसंकल्पोपशमादृते ॥ ५२ ॥ अनाबाधेविकारेस्वेसुखेपरमपावने ॥ संकल्पोपशमेयत्नंपौरुषेणपरंकुरु ॥ ५३ ॥
संकल्पतंतौनिखिलाभावाःप्रोताःकिलानघ ॥ छिन्नेतंतौनजानीमःक्वयांतिविभवाःपराः ॥ ५४ ॥ निःसंकल्पोयथाप्राप्तव्यवहारपरोभव ॥
क्षयेसंकल्पजालस्यजीवोब्रह्मत्वमाप्नुयात् ॥ ५५ ॥ अधिगतपरमार्थतामुपेत्यप्रसभमपास्यविकल्पजालमुच्चैः ॥ अधिगमयपदंतदद्वितीयंविततसुखायसुषुप्तचित्तवृत्तिः ॥ ५६ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ वाल्मीकिनाबोधितोऽसौकुशःसद्योगतभ्रमः ॥ अंतर्युक्तोबहिःसर्वमनुकुर्वंश्चचारसः ॥ १ ॥ वाल्मीकिरपितौप्राहसीतापुत्रौमहाधियौ ॥ तत्रतत्रचगायंतौपुरवीथिषुसर्वतः ॥ २ ॥ रामस्याग्रेप्रगायेतांशुश्रूषुर्यदिराघवः ॥ नग्राह्यंवैयुवाभ्यांतद्यदिकिंचित्प्रदास्यति ॥ ३ ॥

तत्त्वंयेनतद्भावमुपेत्यप्राप्यतदद्वितीयंपदमधिगमयप्राप्नुहि विततसुखायानुच्छेद्यसुखाय । तदर्थंनिदिध्यासनमुपदिशति । सुषुप्तिकालिकाचित्तवृत्तिर्यस्यतादृशोभव । सकलविषयरहितचित्तवृत्तेरेवब्रह्माकारचित्तवृत्तिरितिभावः ॥ ५६ ॥ इतिश्रीमत्सकलराजवि० उत्तरकांडेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ वाल्मीकिनेति । सद्गुरूपदेशात् कुशस्योत्तमाधिकारित्वाच्चतत्कालमेवनिदिध्यासनांतसाधनसंपदितिभावः । यत्करोतितदनुकुर्वन्निवतत्रास्थाभावादितिभावः ॥ १ ॥ २ ॥ यदिकिंचिद्राघवोधनंदास्यतितन्नग्राह्यम् ॥ ३ ॥

॥१९१॥

यथोक्तंयथाशिक्षितम् ॥ ४ ॥ अपूर्वपाठजातिमपूर्वपठनरीतिं गेयेनगानेनव्याप्ताम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ शब्दविदःव्याकरणविदः ॥ ७ ॥ संप्रवेशयत् । अडभावआर्षः ॥ ८ ॥ रामंदारकौचदृष्ट्वाविस्मिताःसंतोऽनिमेषणाअपश्यन्नितिशेषः ॥ ९ ॥ बिंबंप्रतिबिंबम् ॥ १० ॥११॥ अतिमानुषंमनुष्यलोकीयगा

इतितौचोदितौतत्रगायमानौविचेरतुः ॥ यथोक्तमृषिणापूर्वंतत्रतत्राभ्यगायताम् ॥ ४ ॥ तांसशुश्रावकाकुत्स्थःपूर्वचर्यांततस्ततः ॥
अपूर्वपाठजातिंचगेयेनसमभिप्लुताम् ॥ ५ ॥ बालयोराघवःश्रुत्वाकौतूहलमुपेयिवान् ॥ अथकर्मांतरेराजासमाहूयमहामुनीन् ॥ ६ ॥
राज्ञश्चैवनरव्याघ्रःपंडितांश्चैवनैगमान् ॥ पौराणिकाञ्छब्दविदोयेचवृद्धाद्विजातयः ॥ ७ ॥ एतान्सर्वान्समाहूयगायकौसंप्रवेशयत् ॥
तेसर्वेहृष्टमनसोराजानोब्राह्मणादयः ॥ ८ ॥ रामंतौदारकौदृष्ट्वाविस्मिताह्यनिमेषणाः ॥ अवोचन्सर्वएवैतेपरस्परमथागताः ॥ ९ ॥
इमौरामस्यसदृशौबिंबाद्बिंबमिवोदितौ ॥ जटिलौयदिनस्यातांनचवल्कलधारिणौ ॥ १० ॥ विशेषंनाधिगच्छामोराघवस्यानयोस्तदा ॥
एवंसंवदतांतेषांविस्मितानांपरस्परम् ॥ ११ ॥ उपचक्रमतुर्गातुंतावुभौमुनिदारकौ ॥ ततःप्रवृत्तंमधुरंगांधर्वमतिमानुषम् ॥ १२ ॥
श्रुत्वातन्मधुरंगीतमपराह्णेरघूत्तमः ॥ उवाचभरतंचाभ्यांदीयतामयुतंवसु ॥ १३ ॥ दीयमानंसुवर्णंतुनतज्जगृहतुस्तदा ॥ किमनेनसुवर्णेनराजन्नौवन्यभोजनौ ॥ १४ ॥ इतिसंत्यज्यसंदत्तंजग्मतुर्मुनिसन्निधिम् ॥ एवंश्रुत्वातुचरितंरामःस्वस्यैवविस्मितः ॥ १५ ॥ ज्ञात्वा सीताकुमारौतौशत्रुघ्नंचेदमब्रवीत् ॥ हनूमंतंसुषेणंचविभीषणमथांगदम् ॥ १६ ॥ भगवंतंमहात्मानंवाल्मीकिंमुनिसत्तमम् ॥ आनयध्वं मुनिवरंससीतंदेवसंमितम् ॥ १७ ॥ अस्यास्तुपर्षदोमध्येप्रत्ययंजनकात्मजा ॥ करोतुशपथंसर्वेजानंतुगतकल्मषाम् ॥ १८ ॥ सीतां तद्वचनंश्रुत्वागताःसर्वेऽतिविस्मिताः ॥ ऊचुर्यथोक्तंरामेणवाल्मीकिंरामपार्षदाः ॥ १९ ॥ रामस्यहृद्गतंसर्वंज्ञात्वावाल्मीकिरब्रवीत् ॥
श्वःकरिष्यतिवैसीताशपथंजनसंसदि ॥ २० ॥

नमतिक्रांतम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ नौआवांवन्यभोजनौस्वइतिशेषः॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रत्ययंसर्वजनस्यशुद्धत्वनिश्चयोत्पादकंशपथमित्यन्वयः । सीतामितिपूर्वान्वयि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

१-नौ-आवयोरनेन त्वद्दत्तेन सुवर्णेन किं ? इत्यर्थः करणीयः । यद्वा । नौ-इति प्रथमार्थे द्वितीया तेन टीकागोचरोऽयं विषयः ।

॥ २१ ॥ राघवस्यापिसविधंतद्वचऊचुरित्यन्वयः । राजानोमुनयइतिसंबोधने ॥ २२ ॥ सीतायाःशपथंदृष्ट्वातस्याःशुभाशुभंधर्माधर्मरूपंविजानंतुनिर्णयंतु ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ बाष्पकंठासैव ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अपापापिलोकापवादभीत्यात्यक्ता ॥२९॥ सासीताप्रत्ययंविश्वासजनकंशपथम् । अत्रस्थानेऋषेरतिकरुणरसाक्रांतचित्ततयाइमावितिपदपौनरुक्त्यंनदोषाय ॥ ३० ॥ तत्रादौभगवान्वाल्मीकिःस्वधर्मशपथैःसीतायाअदुष्टत्वंख्यापयति ।

योषितांपरमंदैवंपतिरेवनसंशयः ॥ तच्छ्रुत्वासहसागत्वासर्वेप्रोचुर्मुनेर्वचः ॥ २१ ॥ राघवस्यापिरामोऽपिश्रुत्वामुनिवचस्तथा ॥ राजा
नोमुनयःसर्वेशृणुध्वमितिचाब्रवीत् ॥ २२ ॥ सीतायाःशपथंलोकाविजानंतुशुभाशुभम् ॥ इत्युक्ताराघवेणाथलोकाःसर्वेदिदृक्षवः॥२३॥
ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःशूद्राश्चैवमहर्षयः ॥ वानराश्चसमाजग्मुःकौतूहलसमन्विताः ॥ २४ ॥ ततोमुनिवरस्तूर्णंससीतःसमुपागमत् ॥
अग्रतस्तमृषिंकृत्वायांतींकिंचिदवाङ्मुखी ॥ २५ ॥ कृतांजलिर्बाष्पकंठासीतायज्ञंविवेशतम् ॥ दृष्ट्वालक्ष्मीमिवायांतींब्रह्माणमनुयायि
नीम् ॥ २६ ॥ वाल्मीकेःपृष्ठतःसीतांसाधुवादोमहानभूत् ॥ तदामध्येजनौघस्यप्रविश्यमुनिपुंगवः ॥ २७ ॥ सीतासहायोवाल्मीकिरि
तिप्राहचराघवम् ॥ इयंदाशरथेसीतासुव्रताधर्मचारिणी ॥ २८ ॥ अपापातेपुरात्यक्तामामाश्रमसमीपतः ॥लोकापवादभीतेनत्वयाराममम
हावने ॥ २९ ॥ प्रत्ययंदास्यतेसीतातदनुज्ञातुमर्हसि ॥ इमौतुसीतातनयाविमौयमलजातकौ ॥ ३०॥ सुतौतुतवदुर्धर्षौतथ्यमेतद्ब्रवीमि
ते ॥ प्रचेतसोऽहंदशमःपुत्रोरघुकुलोद्वह ॥ ३१ ॥ अनृतंनस्मराम्युक्तंयथेमौतवपुत्रकौ ॥ बहून्वर्षगणान्सम्यक्तपश्चर्यामयाकृता ॥३२॥
नोपाश्नीयांफलंतस्यादुष्टेयंयदिमैथिली ॥ वाल्मीकिनैवमुक्तस्तुराघवःप्रत्यभाषत ॥ ३३ ॥ एवमेतन्महाप्राज्ञयथावदसिसुव्रत ॥ प्रत्य
योजनितोमह्यंतववाक्यैरकिल्बिषैः ॥३४॥ लंकायामपिदत्तोमेवैदेह्याप्रत्ययोमहान् ॥ देवानांपुरतस्तेनमंदिरेसंप्रवेशिता ॥ ३५ ॥ सेयं
लोकभयाद्ब्रह्मन्नपापापिसतीपुरा ॥ सीतामयापरित्यक्ताभवांस्तत्क्षंतुमर्हति ॥ ३६ ॥

प्रचेतसइत्यादिना ॥ ३१ ॥ यथायथावदनृतमुक्तंनस्मरामितथाइमौतवपुत्रकाविितिवाक्यमपिसत्यमेवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रत्ययोविश्वासः ॥ ३४ ॥ महान्प्रत्ययजनकः ॥ शपथोऽग्निप्रवेशरूपः ॥ ३५ ॥ लोकभयात्लोककृतदुर्वादभयात् ॥ ३६ ॥

तस्यचिदात्मनोऽस्मिन्देहेऽहंकारएवमंत्रीसचाहंकारस्तेनैवकल्पितःतत्सान्निध्येनमायायास्तद्रूपःपरिणामइत्यतस्तेनकल्पितइत्युक्तम् । सोहंकारःस्वंस्वीयंदेहरू
पगेहविषयमहंकारंममेत्याकाराभिमानंचिदात्मनिआरोप्य ॥ ४२ ॥ तेनचिदात्मनातादात्म्यमभेदमापन्नोयतोऽतःस्वचेष्टितंचिदानंदेविदधाति । ननुजड
स्याहंकारस्यकथंचेष्टितत्वमतआह । तद्भासितवपुस्तत्संपर्कादेवतादृशसामर्थ्यवानयंजातइत्यर्थः ॥ ४३ ॥ तेनाहंकारेणसंकल्पितोऽयमेवससंकल्पान्करो
त्वितिसंकल्पविषयीकृतः । यद्वा । स्वीयसंकल्पेनैवतद्वान्कृतोऽत्यंतसन्निकर्षेणतादात्म्यापन्नत्वात् । यथाभार्याविशिष्टएवगृहस्थोगृहस्थस्यभार्येतिचव्य
वहारस्तद्वदयंव्यवहारोबोध्यः । तदीयसंकल्परूपनिगडेनावृतोबद्धःसंकल्पयतिकामयते ॥ ४४ ॥ तानिकामयंस्तदलाभेलब्धनाशेचशोचाति त्रयःतमःसत्त्व
रजोरूपाः ॥ ४५ ॥ तदेवाह । तमइत्यादि । अतएवजगतःस्थितेःकारणं तेषांकार्यविशेषानाह । तमोरूपादिति । तमोरूपात्तमोगुणप्राधान्येनकृतात्संक

**तस्याहंकारएवास्मिन्मंत्रीतेनैवकल्पितः॥देहगेहाभिमानंस्वंसमारोप्यचिदात्मनि॥४२॥तेनतादात्म्यमापन्नःस्वचेष्टितमशेषतः॥ विदधा
तिचिदानंदेतद्भासितवपुःस्वयम्॥४३॥तेनसंकल्पितोदेहीसंकल्पनिगडावृतः॥पुत्रदारगृहादीनिसंकल्पयातिचानिशम् ॥४४॥ संकल्पय
न्स्वयंदेहीपरिशोचतिसर्वदा ॥ त्रयस्तस्याऽहमोदेहाअधमोत्तममध्यमाः ॥ ४५ ॥ तमःसत्त्वरजःसंज्ञाजगतःकारणंस्थितेः ॥ तमोरूपा
द्धिसंकल्पान्नित्यंतामसचेष्टया ॥ ४६ ॥ अत्यंततामसोभूत्वाकृमिकीटत्वमाप्नुयात् ॥ सत्त्वरूपोहिसंकल्पोधर्मज्ञानपरायणः ॥ ४७ ॥
अदूरमोक्षसाम्राज्यःसुखरूपोहितिष्ठति ॥ रजोरूपोहिसंकल्पोलोकेसव्यवहारवान् ॥ ४८ ॥ परितिष्ठतिसंसारेपुत्रदारानुरंजितः ॥ त्रिवि
धंतुपरित्यज्यरूपमेतन्महामते ॥ ४९ ॥ संकल्पःपरमाप्नोतिपदमात्मपरिक्षये ॥ दृष्टीःसर्वाःपरित्यज्यनियम्यमनसामनः ॥ ५० ॥**

ल्पादित्यर्थः । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात् । तमोरूपादित्युक्तकारणानुरूपत्वात्कार्यस्यतत्कृतचेष्टायास्तामसत्वम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ मोक्षोऽप्यनयैववृत्त्याप्रा
प्यइत्याह । अदूरेति । अतएवसपुरुषःसुखरूपस्तिष्ठति । हिप्रसिद्धम् । यस्यरजोरूपःसंकल्पःसलोकेव्यवहारवान् ॥ ४८ ॥ ततःव्यवहारयुतःपुत्रदारानुरं
जितः संसारेराजससंकल्पकृततत्तत्कर्मवशात्तिष्ठति यस्यसंकल्पएतत्पूर्वोक्तंत्रिविधमपिरूपंपरित्यज्यशाम्यतीतिशेषः ॥ ४९ ॥ सपरंपदमाप्नोति । सत्त्वरू
पसंकल्पस्यहिक्रमेणसर्वसंकल्पनाशद्वारादूरमोक्षत्वंप्रागुक्तंबोध्यम् । आत्मपरिक्षयेअत्रात्मासंकल्पःअतस्तंदृष्टीःसर्वेंद्रियज्ञानानिपरित्यज्यमनसैवमनोविनि
यम्यविषयेभ्योनिवर्त्य ॥ ५० ॥

ऋत्विजोयेइत्यत्रतान्विससर्जेत्यनुकर्षः ॥ ५० ॥ तान्ऋत्विक्प्रभृतीन् ॥ ५१ ॥ एकांतेसमुपस्थितःतत्रैवस्थितआसीत् ॥ ५२ ॥ ध्याननिरतेराघवे सतीत्यर्थः। रामंतच्चरित्रैर्ऋषिवाक्यैश्चतत्कृपावशान्नारायणंज्ञात्वा ॥५३॥ प्रणता नारायणोऽयमितिबुद्ध्या । आदिःकारणंस्वयंचोत्पत्तिनाशरहितस्तदभा वादेवचमध्यवर्जितः ॥ ५४ ॥ सर्वेषांपरमउत्कृष्टआत्माअंतर्यामिविधयाप्रेरकत्वात् परानंदःहिरण्यगर्भानंदादपिउत्कृष्टोयआनंदस्तद्रूपःपूर्णःपुरुषःप्राप्तसर्व कामत्वात्पूर्णः अतएवेश्वरःसर्वनियंताईदृशोऽपित्वंममगर्भरूपेगृहेमदीयपुण्याधिक्याज्जातोजातइव ॥ ५५ ॥ अवसानेस्वस्याअवसानकालेऽतिवार्धकेइत्य र्थः । त्वदवतारसमाप्तिकालेचसमयःप्रश्नावसरःअबोधजःअज्ञानजः कृत्स्नोननिवर्तते । सर्वदात्वत्संगात्किंचिन्निवृत्तोऽपिसर्वथाननिवर्ततइतिभावः ॥ ५६ ॥

प्रतिबुद्धइवस्वप्नाच्चकारानंतराःक्रियाः ॥ विससर्जऋषीन्सर्वानृत्विजोयेसमागताः ॥ ५० ॥ तान्सर्वान्धनरत्नाद्यैस्तोषयामासभूरिशः ॥ उपादायकुमारौतावयोध्यामगमत्प्रभुः ॥५१॥ तदादिनिःस्पृहोरामःस्वर्गभोगेषुसर्वदा॥आत्मचिंतापरोनित्यमेकांतेसमुपस्थितः॥५२॥ एकांतेध्याननिरतेएकदाराघवेसति ॥ ज्ञात्वानारायणंसाक्षात्कौसल्याप्रियवादिनी ॥५३॥ भक्त्यागत्यप्रसन्नंतंप्रणताप्राहहृष्टधीः ॥ राम त्वंजगतामादिरादिमध्यांतवर्जितः ॥ ५४ ॥ परमात्मापरानंदःपूर्णःपुरुषईश्वरः ॥ जातोऽसिमेगर्भगृहेममपुण्यातिरेकतः ॥ ५५ ॥ अव सानेममाप्यद्यसमयोऽभूद्रघूत्तम ॥ नाद्याप्यबोधजःकृत्स्नोभवबंधोनिवर्तते ॥ ५६ ॥ इदानीमपिमेज्ञानंभवबंधनिवर्तकम् ॥ यथासंक्षेपतो भूयात्तथाबोधयमांविभो ॥ ५७ ॥ निर्वेदवादिनीमेवंमातरंमातृवत्सलः ॥ दयालुःप्राहधर्मात्माजराजर्जरितांशुभाम् ॥ ५८ ॥ श्रीराम चन्द्रउवाच ॥ ॥ मार्गास्त्रयोमयाप्रोक्ताःपुरामोक्षाप्तिसाधकाः ॥ कर्मयोगोज्ञानयोगोभक्तियोगश्चशाश्वतः ॥ ५९ ॥

इदानीमपिअवसानकालेऽपितथासंक्षेपतोबोधयेत्यन्वयः ॥ ५७ ॥ निर्वेदोविषयेष्वलंप्रत्ययस्तेनवादिनीमीदृशवचनवक्त्रीम् ॥ ५८ ॥ त्रीन्मार्गानाह । कर्मेत्यादि । अत्रेदंबोध्यम् । ज्ञानयोगस्त्रिधा । एतज्जन्मानुष्ठितकर्मयोगसंपादिताचित्तशुद्ध्याजातः एतज्जन्मानुष्ठितभक्तियोगकृताचित्तशुद्ध्याजातः पूर्वा र्जिताभ्यामाभ्यांसंपादिततयाएतज्जन्मनितदनुष्ठानानपेक्षोवेति । अन्यथाकेवलकर्मभक्तिभ्यांज्ञानंविनामोक्षस्य । तमेवविदित्वातिमृत्युमेति नान्यःपंथावि द्यतेऽयनाय । इतिश्रुतिविरुद्धतयायथाश्रुतमूलासंगतिःस्यादितिदिक् । तेषांमध्येभक्तियोगरूपोमार्गोज्ञानजननेसुलभइत्यर्थः ॥ ५९ ॥

गुणभेदतः तमोरजःसत्त्वरूपगुणभेदेनतामसीराजसीसात्त्विकीचेतित्रिधेत्यर्थः ॥ ६० ॥ भक्तित्रैविध्याद्भक्तस्यापित्रैविध्यं तत्रतामसंभक्तमाह । यस्त्विति । हिंसांशत्रोः दंभंपूजालाभादिफलकम् मात्सर्यंपरगुणद्वेषः भेददृष्टिःअरिमित्रादिदृष्टिः संरंभीतत्तद्विषयकाग्रहवान् ॥ ६१ ॥ फलंस्वर्गस्तदभिसंधिस्तत्कामः भोगऐहिकः यशइत्यस्ययशःकामइत्यर्थः । गोबलीवर्दन्यायेनपृथङ्निर्देशः । अर्चादौप्रतिमादौ । आदिनास्थंडिलादिपूजास्थानसंग्रहः । भेदबुद्ध्याअयमुपास्योऽहमुपासकइत्येवंरूपया ॥ ६२ ॥ योनिर्हरणायपापनाशायकर्ममत्पूजनरूपंपरस्मिन्मयिअर्पितंकुर्यात् । भगवतःप्रेरणयायदस्वतंत्रेणमयाकृतंतेनसएव तुष्यत्वितिबुद्धिर्ब्रह्मार्पणंनाम । अथवाशास्त्रबोधितत्वादवश्यकर्तव्यमितिबुद्ध्यावायःकुर्यात्ससात्त्विकः । अत्रापिभेदबुद्ध्येत्युपादानादभेदबुद्धिरेतत्फलमिति सूचितम् ॥ ६३ ॥ एतत्फलीभूतंनिर्गुणभक्तियोगलक्षणमाह । मद्गुणेति अविच्छिन्नामनोवृत्तिरित्यंतेन । अनंतगुणालयेमयियाअविच्छिन्नामनोवृत्तिरेत

भक्तिर्विभिद्यतेमातस्त्रिविधागुणभेदतः ॥ स्वभावोयस्ययस्तेनतस्यभक्तिर्विभिद्यते ॥ ६० ॥ यस्तुहिंसांसमुद्दिश्यदंभंमात्सर्यमेववा ॥ भेददृष्टिश्चसंरंभीभक्तोमेतामसःस्मृतः ॥६१॥ फलाभिसंधिर्भोगार्थीधनकामोयशस्तथा॥अर्चादौभेदबुद्ध्यामांपूजयेत्सतुराजसः॥६२॥ परस्मिन्नर्पितंयस्तुकर्मनिर्हरणायवा ॥ कर्तव्यमितिवाकुर्याद्भेदबुद्ध्याससात्त्विकः ॥ ६३ ॥ मद्गुणाश्रयणादेवमय्यनंतगुणालये ॥ अविच्छिन्नामनोवृत्तिर्यथागंगांबुनोंबुधौ ॥ ६४ ॥ तदेवभक्तियोगस्यलक्षणंनिर्गुणस्यहि ॥ अहैतुक्यव्यवहितायाभक्तिर्मयिजायते ॥ ६५ ॥ सामेसालोक्यसामीप्यसार्ष्टिसायुज्यमेववा ॥ ददात्यपिनगृह्णंतिभक्तामत्सेवनंविना ॥ ६६ ॥ सएवात्यंतिकोयोगोभक्तिमार्गस्यभामिनि ॥ मद्भावंप्राप्नुयात्तेनअतिक्रम्यगुणत्रयम् ॥६७॥ महताकामहीनेनस्वधर्माचरणेनच ॥ कर्मयोगेनशस्तेनवार्जितेनविहिंसनम् ॥ ६८ ॥

त्सगुणध्यानस्यनिर्गुणध्यानस्यलक्षणंप्रापकम् । तत्रदृष्टांतः । यथागंगांबुनोंऽबुधौइत्यनेनाभेदविषयत्वंमनोवृत्तेर्दर्शितम् ॥ ६४ ॥ अहैतुक्यंफलानुद्देशः अतएवाव्यवहिताविशेषेणावहितासंबद्धा ॥६५॥ सार्ष्टिःसारूप्यम् उक्तफलानिददात्यपिपरंतुभक्तामत्सेवनंविनातेषुमत्सेवायाअभावात्तानिनगृह्णंतिनांगीकुर्वंति ॥ ६६ ॥ सएवसालोक्यादितिरस्कारएवआत्यंतिकोयोगः । सएवपूर्णोभक्तोयोमत्सेवारहितंमोक्षमपिनबहुमन्यतेइतितेनभक्तियोगेनगुणत्रयंतद्रूपांमायामतिक्रम्यमद्भावंमदैक्यंप्राप्नुयात् ॥ ६७ ॥ अथकर्मयोगमाह । महतेति । कामहीनेनफलोद्देशहीनेन स्वधर्मोनित्यनैमित्तिकरूपः । तादृशकर्मयोगेनमद्भावंप्राप्नुयात् । कथंभूतेनविहिंसनंहिंसावर्जितेनहिंसारहितेनेतियावत् ॥ ६८ ॥

उक्तभक्तियोगप्राप्त्युपायमाह । मद्दर्शनेति । स्मृतिः स्मरणम् । वंदनंप्रणतिः । सर्वभूतेषुमद्भावनयाईश्वरभावनया असंगेनदुष्टसंगपरित्यागेन ॥ ६९ ॥ यमाद्योयमनियमप्राणायामादयः ॥७०॥ अहमःअहंकृतेः अहंकर्तेत्यादिबुद्धेः॥ ७१ ॥ममधर्मस्यमत्पूजादिरूपस्यकांक्षयाइच्छया । अंजसाशीघ्रमायातिमदभिन्नोभवति॥ ७२ ॥स्वाश्रयात्वायुनास्वाश्रयापकर्षणात्॥ ७३ ॥ अहमात्माव्यवस्थितः।सर्वत्रचेतनोऽहमेवेत्यर्थः । तंसर्वत्रचैतन्यसंपादकंमामज्ञात्वा बहिःक्रियोत्पन्नैरनेकभेदैर्द्रव्यैर्गंधपुष्पधूपादिभिर्हेअंबमेतोषणंसंतोषंनकुरुते नजनयतीत्यन्वयः । सर्वभूतस्थितत्वेनमामज्ञात्वाकृतयापूजयामोक्षफलदोममसंतोषोने

मद्दर्शनस्तुतिमहापूजाभिःस्मृतिवंदनैः ॥ भूतेषुमद्भावनयासंगेनासत्यवर्जनैः ॥६९॥ बहुमानेनमहतांदुःखिनामनुकंपया ॥ स्वसमानेषु मैत्र्याचयमादीनांनिषेवया ॥ ७० ॥ वेदांतवाक्यश्रवणान्ममनामानुकीर्तनात् ॥ सत्संगेनार्जवेणैवह्यहमःपरिवर्जनात् ॥ ७१ ॥ कांक्षयाममधर्मस्यपरिशुद्धांतरोजनः ॥ मद्गुणश्रवणादेवायातिमामंजसाजनः ॥ ७२ ॥ यथावायुवशाद्गंधःस्वाश्रयाद्घ्राणमाविशेत् ॥ योगाभ्यासरतंचित्तमेवमात्मानमाविशेत् ॥ ७३ ॥ सर्वेषुप्राणिजातेषुह्यहमात्माव्यवस्थितः ॥ तमज्ञात्वाविमूढात्माकुरुतेकेवलंबहिः ॥७४॥ क्रियोत्पन्नैर्नैकभेदैर्द्रव्यैर्मेनांवतोषणम् ॥ भूतावमानिनार्चायामर्चितोऽहंनपूजितः ॥ ७५ ॥ तावन्मामर्चयेद्देवंप्रतिमादौस्वकर्मभिः ॥ यावत्सर्वेषुभूतेषुस्थितंचात्मनिनिस्मरेत् ॥ ७६ ॥ यस्तुभेदंप्रकुरुतेस्वात्मनश्चपरस्यच ॥ भिन्नदृष्टेर्भयंमृत्युस्तस्यकुर्यान्नसंशयः ॥ ७७॥

त्यर्थः ॥ ७४ ॥ सर्वप्राण्यपमानकर्त्रायावत्प्रतिमानपूजितातावेदेवविशिष्टानांसापूजायोग्या तदनंतरं[1]नंतत्पूजेत्यर्थः । अर्चितइत्यस्यव्याख्यापूजितइति ॥ ७५॥ तावन्मामर्चयेदित्यर्धं[2]मध्यमणिन्यायेनोत्तरान्वय्यपि । यावत्सर्वभूतस्थितंमामात्मनिनस्मरेत्सएवाहमितिनजानीयात् तावदेवपूजादावधिकारोनतदुत्तरम् । पूज्यपूजकभावापगमादितिभावः॥ ७६ ॥इयमेवभावनामुख्येतिध्वनयितुंभेदंनिंदति । यस्त्विति। भिन्नदृष्टेस्तस्यमृत्युर्भयंकुर्यात्अत्रसंशयोनास्तीत्यर्थः॥ ७७॥

१--अनेनसर्वप्राणिविनिन्दकस्यात्यन्तनीचता दर्शिता । तस्मात्प्राणिभिः सह विरोधविमाननादिकं दुष्कर्म कदापि न कुर्वीतेति विधिर्व्यतिरेकमुखेन दर्शितः ।
२—मध्ये वर्तमानो हीरकादिमणिरुभयतोऽपि गात्रं विभूषयति । इति न्यायस्वरूपम् ।

जगतीमध्येतद्वर्तिलोकमध्ये शुद्धायांशपथेनसर्वलोकज्ञातशुद्धतायाम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ विवरंप्रवेशायच्छिद्ररूपंमार्गम् ॥ ४० ॥ महाद्भुतमत्या श्चर्यंदिव्यंसिंहासनंप्रादुरासीत् ॥ ४१ ॥ सर्वाश्चर्यत्वादिव्यत्वोपपादकंरविप्रभामिति ॥ ४२ ॥ दोर्भ्यांगृहीत्वास्वागतमितितामुवाचाथैनामासनेसंन्यवेशयत् ॥ ४३ ॥ साधुवादश्च । आसीदितिशेषः ॥ ४४ ॥ बहुधावाचःबहुप्रकारवाचःसीतेमैवंकर्तुमर्हाइतिराघवोगृहीतशपथोऽपिपुनःशपथग्रहणेप्रवृत्तइत्येवं बहुप्रकारवाचः ॥ ४५ ॥ सीताशपथकारणात्बहुधावाचऊचुरित्यनुकर्षः । तस्याश्चिंतापराःक्वसीतागमिष्यतीत्यादिचिंतायुक्ताःध्यानपरायणाःभूप्रविष्ट

ममैवजातौजानामिपुत्रावेतौकुशीलवौ ॥ शुद्धायांजगतीमध्येसीतायांप्रीतिरस्तुमे ॥ ३७ ॥ देवाःसर्वेपरिज्ञायरामाभिप्रायमुत्सुकाः ॥ ब्रह्माणमग्रतःकृत्वासमाजग्मुःसहस्रशः ॥ ३८ ॥ प्रजाःसमागमन्दृष्टाःसीताकौशेयवासिनी ॥ उदङ्मुखीह्यधोदृष्टिः प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ रामादन्यंयथाहंवैमनसापिनचिंतये ॥ तथामेधरणीदेवीविवरंदातुमर्हति ॥ ४० ॥ तथाशपंत्याःसीतायाःप्रादुरासीन्महाद्भुतम् ॥ भूतलाद्दिव्यमत्यर्थंसिंहासनमनुत्तमम् ॥ ४१ ॥ नागेंद्रैर्ध्रियमाणंचदिव्यदेहैरविप्रभम् ॥ भूदेवीजानकींदोर्भ्यांगृहीत्वास्नेहसंयुता ॥ ४२ ॥ स्वागतंतामुवाचैनामासनेसंन्यवेशयत् ॥ सिंहासनस्थांवैदेहींप्रविशंतींरसातलम् ॥ ४३ ॥ निरंतरापुष्पवृष्टिर्दिव्यासीतामवाकिरत् ॥ साधुवादश्चसुमहान्देवानांपरमाद्भुतः ॥ ४४ ॥ ऊचुश्चबहुधावाचोअंतरिक्षगताःसुराः ॥ अंतरिक्षेचभूमौचसर्वेस्थावरजंगमाः ॥ ४५ ॥ वानराश्चमहाकायाःसीताशपथकारिणः ॥ केचिच्चिंतापरास्तस्याःकेचिद्ध्यानपरायणाः ॥ ४६ ॥ केचिद्रामंनिरीक्षंतः केचित्सीतामचेतसः ॥ मुहूर्तमात्रंतत्सर्वंतूष्णींभूतमचेतनम् ॥ ४७ ॥ सीताप्रवेशनंदृष्ट्वासर्वंसंमोहितंजगत् ॥ रामस्तुसर्वंज्ञात्वैवभविष्यत्कार्यगौरवम् ॥ ४८ ॥ अजानन्निवदुःखेनशुशोचजनकात्मजाम् ॥ ब्रह्मणाऋषिभिःसार्धंबोधितोरघुनंदनः ॥ ४९ ॥

सीतारूपस्यध्यानपरायणाः ॥ ४६ ॥ रामंनिरीक्षंतः किंकरिष्यतीत्याद्येवं सीतांनिरीक्षंतःकथंगच्छत्येवेत्याद्येवंप्रकारेणअचेतनमासीदितिशेषः ॥ ४७ ॥ भविष्यतःकार्यस्यगौरवंनिश्चयंज्ञात्वैवज्ञात्वापि ॥ ४८ ॥ अजानन्निवशुशोच । लोकव्यवहारानुसारेणेत्यर्थः । बोधितःभाविनोदुःपरिहरत्वादिकथाभिःकृतदुःखापनयनः ॥ ४९ ॥

तिस्रःकोटीर्गंधर्वनायकान्हत्वेत्यन्वयः । पुरेपुष्करावतीतक्षशिलाख्ये ॥२॥ सुतौपुष्करतक्षनामानौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कुमारौस्वपुत्रौपश्चिमांदिशंयाहीतिशे
षः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ततःसमागमनानंतरम् ॥ ९ ॥ अतिबलस्यमहर्षिमुख्यस्यदूतंरामंद्रष्टुकामंपुरुषोत्तमायनिवेदयस्वयस्याहंदूतस्तस्यमहर्षिमु
ख्यस्यरामायचिरायविज्ञापनमस्तिरामंप्रतिचिरकालंबोधनीयंवाक्यमस्ति ॥ १० ॥ ससौमित्रिरित्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ वर्धस्वेत्यस्यभूरा

रामाज्ञयागतस्तत्रहत्वागंधर्वनायकान् ॥ तिस्रःकोटीःपुरेद्वेतुनिवेश्यरघुनंदनः ॥ २ ॥ पुष्करंपुष्करावत्यांतक्षंतक्षशिलाह्वये ॥ अभिषि
च्यसुतौतत्रधनधान्यसुहृद्वृतौ ॥ ३ ॥ पुनरागत्यभरतोरामसेवापरोऽभवत् ॥ ततःप्रीतोरघुश्रेष्ठोलक्ष्मणंप्राहसादरम् ॥ ४ ॥ उभौकुमा
रौसौमित्रेगृहीत्वापश्चिमांदिशम् ॥ तत्रभिल्लान्विनिर्जित्यदुष्टान्सर्वापकारिणः ॥ ५ ॥ अंगदश्चित्रकेतुश्चमहासत्त्वपराक्रमौ ॥ द्वयोर्द्वेनग
रेकृत्वागजाश्वधनरत्नकैः ॥६॥ अभिषिच्यसुतौतत्रशीघ्रमागच्छमांपुनः ॥ रामस्याज्ञांपुरस्कृत्यगजाश्वबलवाहनः ॥ ७ ॥ गत्वाहत्वारि
पून्सर्वान्स्थापयित्वाकुमारकौ ॥ सौमित्रिःपुनरागत्यरामसेवापरोऽभवत् ॥ ८ ॥ ततस्तुकालेमहतिप्रयातेरामंसदाधर्मपथेस्थितंहरिम् ॥
द्रष्टुंसमागात्तापिवेषधारीकालस्ततोलक्ष्मणमित्युवाच ॥ ९॥ निवेदयस्वातिबलस्यदूतंमांद्रष्टुकामंपुरुषोत्तमाय ॥ रामायविज्ञापनमस्ति
तस्यमहर्षिमुख्यस्यचिरायधीमन् ॥ १० ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासौमित्रिस्त्वरयान्वितः ॥ आचचक्षेऽथरामायससंप्राप्तंतपोधनम् ॥११॥
एवंब्रुवंतंप्रोवाचलक्ष्मणंराघवोवचः ॥ शीघ्रंप्रवेश्यतांतातमुनिःसत्कारपूर्वकम् ॥ १२ ॥ लक्ष्मणस्तुतथेत्युक्त्वाप्रावेशयततापसम् ॥
स्वतेजसाज्वलंतंतंघृतसिक्तंयथानलम् ॥ १३ ॥ सोभिगम्यरघुश्रेष्ठंदीप्यमानःस्वतेजसा ॥ मुनिर्मधुरवाक्येनवर्धस्वेत्याहराघवम् ॥
॥ १४ ॥ तस्मैसमुनयेरामःपूजांकृत्वायथाविधि ॥ पृष्ट्वानामयमव्यग्रोरामःपृष्टोऽथतेनसः ॥ १५ ॥ दिव्यासनेसमासीनोरामःप्रोवाच
तापसम् ॥ यदर्थमागतोऽसित्वमिहतत्प्रापयस्वमे ॥ १६ ॥

ज्याधिकस्वर्गराज्यलाभेनवर्धस्वेतितद्धृदयस्थितोऽर्थः ॥ १४ ॥ तेनानामयंपृष्टोरामस्तस्मैअनामयंपृष्ट्वाप्रोवाचेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ यदर्थंयत्प्रापणार्थंतत्स्व
स्वामिवाक्यम् ॥ १६ ॥

द्वंद्वमेवरहस्यमेवअनालक्ष्यंतृतीयेनेतिशेषः ॥ १७ ॥ तदेवस्पष्टयति । नान्येनेति । निरीक्षेद्वाकथयंतावावामितिशेषः ॥ १८ ॥ अत्ररहोरहःस्थानेजनआ
वाभ्यामतिरिक्तस्तृतीयोजनइत्यर्थः ॥ १९ ॥ कोवापित्वंवाअन्योवा । येनत्वंविसर्जितःप्रेषितस्तस्यवामनीषितमथवातेतवैवमनीषितंयद्वाक्यंतद्वदस्व
॥ २० ॥ यथातथंसत्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ त्वंकइतिजिज्ञासांसंभाव्यस्वयमेवोत्तरमाह । अहंहीति । पूर्वसृष्ट्यपेक्षयापूर्वः । महत्तत्त्वस्यैवायमंशविशेषइ
त्याह । अतिरिक्तमेवेदंतत्त्वमितिशैवाः ॥ २२ ॥ मायासंगमस्तदीक्षणमात्रम् ॥ २३ ॥ अथब्रह्मवाक्यमाह । रक्षितुमिति । समयःअवतारसमयेकृतःका

वाक्येनचोदितस्तेनरामेणाहमुनिर्वचः ॥ द्वंद्वमेवप्रयोक्तव्यमनालक्ष्यंतुतद्वचः ॥ १७ ॥ नान्येनचैतच्छ्रोतव्यंनाख्यातव्यंचकस्यचित् ॥
शृणुयाद्वानिरीक्षेद्वायःसवध्यस्त्वयाप्रभो ॥ १८ ॥ तथेतिचप्रतिज्ञायरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ तिष्ठत्वंद्वारिसौमित्रेनायात्वत्रजनोरहः॥
॥ १९ ॥ यद्यागच्छतिकोवापिसवध्योमेनसंशयः ॥ ततःप्राहमुनिंरामोयेनवात्वंविसर्जितः ॥ २० ॥ यत्तेमनीषितंवाक्यंतद्वदस्वममाग्र
तः ॥ ततःप्राहमुनिर्वाक्यंशृणुरामयथातथम् ॥ २१ ॥ ब्रह्मणाप्रेषितोऽस्मीशकार्यार्थेतेंऽतिकंप्रभो ॥ अहंहिपूर्वजोदेवतवपुत्रःपरंतप ॥
॥ २२ ॥ मायासंगमजोवीरकालःसर्वहरःस्मृतः ॥ ब्रह्मात्वामाहभगवान्सर्वदेवर्षिपूजितः ॥ २३ ॥ रक्षितुंस्वर्गलोकस्यसमयस्तेमहा
मते ॥ पुरात्वमेकएवासीर्लोकान्संहृत्यमायया ॥ २४ ॥ भार्ययासहितस्त्वंमामादौपुत्रमजीजनः ॥ तथाभोगवतंनागमनंतमुदकेशय
म् ॥ २५ ॥ माययाजनयित्वात्वंद्वौससत्त्वौमहाबलौ ॥ मधुकैटभकौदैत्यौहत्वामेदोऽस्थिसंचयम् ॥ २६ ॥ इमांपर्वतसंबद्धांमेदिनीं
पुरुषर्षभ ॥ पद्मेदिव्यार्कसंकाशेनाभ्यामुत्पाद्यमामपि ॥ २७ ॥

लः एतावंतंकालंभूलोकेस्थित्वापुनःस्वर्गमागंतेत्येवंरूपः । ननुममस्वर्गेणकःसंबंधइत्याशंकांनिवर्तयितुंपूर्वकथामाह । पुरेति । सदेवसोम्येदमग्रआसीत् । इ
तिश्रुतेः । मायापिकार्याक्षमत्वात्त्वदभेदेनैवतदेतिभावः ॥ २४ ॥ भार्ययामाययाभवत्सान्निध्येनतस्याअप्येवंपरिणामशीलत्वादितिभावः । भोगवतंशेषम् । नु
मभावआर्षः । एतावुभावपिमहत्तत्त्वाधिष्ठातारावित्याहुः ॥ २५ ॥ ससत्त्वौसपराक्रमौ तन्मेदोऽस्थिसंचयंतद्रूपाम् ॥ २६ ॥ इमांमेदिनीम् । निर्मितवानि
तिशेषः । तत्रसुतस्यनाभ्यांविद्यमानेपद्मेमामुत्पाद्य ॥ २७ ॥

तंचमांप्रजाध्यक्षंविधायभवान्मयिसर्वंप्रजोत्पादनपालनादिभारंन्यवेदयत्स्थापितवान् संयुक्तसंभारःअंगीकृतप्रजोत्पादनादिव्यवहारः ॥ २८ ॥ मेवीर्यापहारिणःमेवीर्यस्यमत्प्रजानांदुःखदाइत्यर्थः । ततः मांप्रतितथाप्रतिज्ञानोत्तरमित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ समयंवासकालप्रतिज्ञाम् । मनोरथःप्रतिज्ञाविषयःकालःनृपुनृलोकेआयुषिपूर्णेसति ॥ ३२ ॥ अहंकालस्तापसरूपेणत्वत्समीपमुपागमंप्राप्तवानस्मि ॥ ३३ ॥ तत्तथाभवराज्यमुपास्वेत्यर्थः ॥३४॥

मांविधायप्रजाध्यक्षंमयिसर्वंन्यवेदयत् ॥ सोहंसंयुक्तसंभारस्त्वामवोचंजगत्पते ॥ २८ ॥ रक्षांविधत्स्वभूतेभ्योयेमेवीर्यापहारिणः ॥ ततस्त्वंकश्यपाज्जातोविष्णुर्वामनरूपधृक्॥ २९ ॥ हृतवानसिभूभारंवधाद्रक्षोगणस्यच ॥ सर्वासूत्सार्यमाणासुप्रजासुधरणीधर ॥३०॥ रावणस्यवधाकांक्षीमर्त्यलोकमुपागतः ॥ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ॥ ३१ ॥ कृत्वावासस्यसमयंत्रिदशेष्वात्मनःपुरा ॥ सतेमनोरथःपूर्णःपूर्णंचायुषितेनृपु ॥ ३२ ॥ कालस्तापसरूपेणत्वत्समीपमुपागमम् ॥ ततोभूयश्चतेबुद्धिर्यदिराज्यमुपासितुम् ॥ ३३ ॥ तत्तथाभवभद्रंतेएवमाहपितामहः ॥ यदितेगमनेबुद्धिर्देवलोकंजितेंद्रिय ॥ ३४ ॥ सनाथाविष्णुनादेवाभवंतुविगतज्वराः ॥ चतुर्मुखस्यतद्वाक्यंश्रुत्वाकालेनभाषितम् ॥ ३५ ॥ हसन्रामस्तदावाक्यंकृत्स्नस्यांतकमब्रवीत् ॥ श्रुतंतववचोमेऽद्यममापीष्टतरंतुतत् ॥ ३६ ॥ संतोषःपरमोज्ञेयस्त्वदागमनकारणात् ॥ त्रयाणामपिलोकानांकार्यार्थंममसंभवः ॥ ३७ ॥ भद्रंतेऽस्त्वागमिष्यामियतएवाहमागतः ॥ मनोरथस्तुसंप्रातोनमेत्राऽस्तिविचारणा ॥ ३८ ॥ मत्सेवकानांदेवानांसर्वकार्येषुवैमया ॥ स्थातव्यंमाययापुत्रयथाचाहप्रजापतिः ॥३९॥ एवंतयोःकथयतोर्दुर्वासामुनिरत्यगात् ॥ राजद्वारंराघवस्यदर्शनापेक्षयाद्रुतम् ॥ ४० ॥ मुनिर्लक्ष्मणमासाद्यदुर्वासावाक्यमब्रवीत् ॥ शीघ्रंदर्शयरामंमेकार्यंमेऽत्यंतमाहितम् ॥ ४१ ॥

॥ ३५ ॥ कृत्स्नस्यजगतोंऽतकंनाशकम् । कालमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ कार्यार्थंसंभवः तेननिष्पन्नकार्यस्यावस्थानेनप्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ मनोरथःअयमेवमेमनोरथोयदितोगमनमितिभावः ॥ ३८ ॥ स्थातव्यंतद्रक्षणायोयुक्तेनभाव्यम् । माययेत्यनेनसर्वमिदंमायैवेतिध्वनयति ॥ ३९ ॥ आद्रुतंयथाभवतितथादर्शनेच्छयाराजद्वारमभ्यगात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

तस्माद्भेदंत्यक्त्वैवाहमुपास्यइत्याह । मामतइति । एकंमांज्ञानेनमानेनएवंज्ञानपूर्वकंसर्वप्राणिसंमाननेनमैत्र्यासर्वत्रमित्रबुद्ध्यामामर्चेदितीयमेवमेमुख्यापूजा । क्वापिशत्रुबुद्धिः सर्वथानकार्येतिभावः । अभिन्नधीःएकएवचेतनोभगवान्सर्वत्रेत्येवंबुद्धिरित्यर्थः ॥ ७८ ॥ तथासर्वभूतानिचेतसाप्रणमेत्तत्रहेतुः । ज्ञात्वेति ॥ ७९ ॥ ईश्वरजीवयोरितिपरस्परजीवानांचेत्यपिबोध्यम् । ज्ञानयोगोभक्तियोगसहितोज्ञानयोगइत्यर्थः ॥ ८० ॥ एकतरंकेवलभक्तियोगमपीत्यर्थः । शममृच्छतितस्यपरिणामेज्ञानयोगप्रापकत्वादितिभावः ॥८१॥ भक्तियोगेनउत्कृष्टोऽयमीश्वरःपूज्यइत्येवंरूपेण । तत्रासामर्थ्येआह । पुत्ररूपेणवेति॥८२॥

मामतःसर्वभूतेषुपरिच्छिन्नेषुसंस्थितम् ॥ एकंज्ञानेनमानेनमैत्र्याचार्चेदभिन्नधीः॥७८॥चेतसैवानिशंसर्वभूतानिप्रणमेत्सुधीः ॥ ज्ञात्वामांचेतनंशुद्धंजीवरूपेणसंस्थितम् ॥ ७९ ॥ तस्मात्कदाचिन्नेक्षेतभेदमीश्वरजीवयोः ॥ भक्तियोगोज्ञानयोगोमयामातरुदीरितः ॥ ८० ॥ आलंब्यैकतरंवापिपुरुषःशममृच्छति ॥ ततोमांभक्तियोगेनमातःसर्वहृदिस्थितम् ॥ ८१ ॥ पुत्ररूपेणवानित्यंस्मृत्वाशांतिमवाप्स्यसि ॥ श्रुत्वारामस्यवचनंकौसल्यानंदसंयुता ॥८२॥ रामंसदाहृदिध्यात्वाछित्त्वासंसारबंधनम् ॥ अतिक्रम्यगतीस्तिस्रोऽप्यवापपरमांगतिम् ॥८३॥ कैकेयीचापियोगंरघुपतिगदितंपूर्वमेवाधिगम्यश्रद्धाभक्तिप्रशांताहृदिरघुतिलकंभावयंतीगतासुः ॥गत्वास्वर्गेस्फुरंतीदशरथसहितामोदमानावतस्थेमाताश्रीलक्ष्मणस्याऽप्यतिविमलमतिःप्रापभर्तुःसमीपम् ॥८४॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादे उत्तरकांडेश्रीरामचन्द्रमातॄणांस्वर्गप्रस्थानंनामसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ अथकालेगतेकस्मिन्भरतोभीमविक्रमः ॥ युधाजितामातुलेनह्याहूतोऽगात्ससैनिकः ॥ १ ॥

तिस्रोगतीःसात्विकराजसतामसीः तत्रसात्त्विकीअर्चिरादिगतिः राजसीधूमादिगतिस्तामसीजायस्वम्रियस्वेत्येवंरूपा तत्राद्यादहराद्युपासकानांद्वितीयाकर्मिणांतृतीयान्येषाम् । परमांगतिम् । नास्यप्राणाह्युत्क्रामंत्यत्रैवसमवलीयंते । इतिज्ञानिप्राप्याम् ॥ ८३ ॥ पूर्वमेवचित्रकूटगिरौ ॥ ८४ ॥ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरण० उत्तरकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ अथेति । कस्मिन्कस्मिंश्चिदित्यर्थः । मातुलेनाहूतःस्वदेशसमीपवर्तिगंधर्वविषयस्थगंधर्ववधार्थम् ॥ १ ॥

१-एतेन कौसल्याया राममातुरेव सहसा मुक्तिप्राप्तिः सूचिता ।अवश्यमुचिता च सा, तस्याः प्रत्यक्षजन्मदत्वात् ।

धर्ममात्यजेत्यन्वयः । अनेनप्रतिज्ञापालनमेवक्षत्रियस्यमुख्योधर्मस्तद्विधेयानांचतत्प्रतिज्ञानिर्वाहणंपरमोधर्मइतिचसूचितम् ॥ ५७ ॥ चलितमानसस्त्यक्त भ्रातृस्नेहः ॥ ५८ ॥ मुनेर्दुर्वाससः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ भूभारहारिणस्तावन्मात्रफलकतयाधृतशरीरस्यतवपूर्वंत्वत्तःपूर्वमित्यर्थः । लक्ष्मणगमनंनिर्दिष्टं भावीसत्वर्थोस्माभिर्ज्ञातएवास्ते ॥ ६१ ॥ प्रतिज्ञातेऽर्थेपरित्यक्तेअन्यथाकृते ॥ ६२ ॥ धर्मेनष्टेराज्ञइतिशेषः । तवत्रैलोक्यपालकत्वेनत्वद्धर्मनाशेसंपू

मयिप्रीतिर्यदिभवेद्यद्यनुग्राह्यतातव ॥ त्यक्त्वाशंकांजहिप्राज्ञमामाधर्मंत्यजप्रभो ॥ ५७ ॥ सौमित्रिणोक्तंतच्छ्रुत्वारामश्चलितमानसः ॥ आहूयमंत्रिणःसर्वान्वसिष्ठंचेदमब्रवीत् ॥ ५८ ॥ मुनेरागमनंयत्तुकालस्यापिहिभाषितम् ॥ प्रतिज्ञामात्मनश्चैवसर्वमावेदयत्प्रभुः ॥ ५९ ॥ श्रुत्वारामस्यवचनंमंत्रिणःसपुरोहिताः ॥ ऊचुःप्रांजलयःसर्वेराममक्लिष्टकारिणम् ॥ ६० ॥ पूर्वमेवहिनिर्दिष्टंतवभूभारहारिणः ॥ लक्ष्मणेनवियोगस्तेज्ञातोविज्ञानचक्षुषा ॥ ६१ ॥ त्यजाशुलक्ष्मणंराममाप्रतिज्ञांत्यजप्रभो ॥ प्रतिज्ञातेपरित्यक्तेधर्मोभवतिनिष्फलः ॥ ६२ ॥ धर्मेनष्टेऽखिलेरामत्रैलोक्यंनश्यतिध्रुवम् ॥ त्वंतुसर्वस्यलोकस्यपालकोऽसिरघूत्तम ॥ ६३ ॥ त्यक्त्वालक्ष्मणमेवैकंत्रैलोक्यंत्रातुमर्हसि ॥ रामोधर्मार्थसहितंवाक्यंतेषामनिंदितम् ॥ ६४ ॥ सभामध्येसमाश्रुत्यप्राहसौमित्रिमंजसा ॥ यथेष्टंगच्छसौमित्रेमाभूद्धर्मस्यसंशयः ॥ ६५ ॥ परित्यागोवधोवापिसतामेवोभयंसमम् ॥ एवमुक्तेरघुश्रेष्ठेदुःखव्याकुलितेक्षणः ॥ ६६ ॥ रामंप्रणम्यसौमित्रिःशीघ्रंगृहमगात्स्वकम् ॥ ततोऽगात्सरयूतीरमाचम्यसकृतांजलिः ॥ ६७ ॥ नवद्वाराणिसंयम्यमूर्ध्निप्राणमधारयत् ॥ यदक्षरंपरंब्रह्मवासुदेवाख्यमव्ययम् ॥ ६८ ॥ पदंतत्परमंधामचेतसासोऽभ्यचिंतयत् ॥ वायुरोधेनसंयुक्तंसर्वेदेवाःसहर्षयः ॥ ६९ ॥ साग्नयोलक्ष्मणंपुष्पैस्तुष्टुवुश्चसमाकिरन् ॥ अदृश्यंविबुधैःकैश्चित्सशरीरंसवासवः ॥ ७० ॥

र्णंत्रैलोक्यनाशइतिभावः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ समाश्रुत्य । वसिष्ठादिवाक्यंश्रुत्वेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ सतामुभयंसममेवेत्यन्वयः । उक्तेउक्तवतीत्यर्थः ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ नवद्वाराणिचक्षुषीकर्णौनासिकामुखंपायूपस्थेब्रह्मरंध्रंचेति ॥ ६८ ॥ अभ्यचिंतयत्वासुदेवोऽहमित्यध्यायत् ॥ ६९ ॥ तुष्टुवुःपुष्पैःसमाकिरंश्च विबुधैःकैश्चिददृश्यम् कैरपिदेवैर्नदृश्यमित्यर्थः ॥ ७० ॥

॥ ७१ ॥ हरौहर्यंशे सिद्धलोकगतयोगिनःतल्लोकस्थयोगिनइत्यर्थः । आहितंप्राप्तंमहाहिरूपंयेनतत् दुग्धंयथादधिभावमापद्यते तथायमेवदेहस्तत्राहिरूपतां प्राप्तइत्यर्थः ॥७२॥इतिश्रीमत्सकलराजवि०उत्तरकांडेअष्टमःसर्गः ॥८॥ ॥ नैगमावणिजः ॥१॥ अद्यचाहमित्यर्थः । पदानुगःपदान्यनुलक्षीकृत्यगंता । अन्यथातेनबहुव्यवधानंस्यादित्यर्थः ॥२॥ उक्तेउक्तवतिसति ॥३॥ भरतोवापिभरतश्चापीत्यर्थः । राज्यंगर्हयामासतन्निंदापूर्वकमिदंप्राहचेत्यर्थः ॥ ४ ॥

गृहीत्वालक्ष्मणंशक्रःस्वर्गलोकमथागमत् ॥ ततोविष्णोश्चतुर्भागंतंदेवंसुरसत्तमाः ॥ सर्वेदेवर्षयोदृष्ट्वालक्ष्मणंसमपूजयन् ॥७१॥ लक्ष्मणे हिदिवमागतेहरौसिद्धलोकगतयोगिनस्तदा ॥ ब्रह्मणासहसमागमन्मुदाद्रष्टुमाहितमहाहिरूपकम् ॥ ७२ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरा०उमा महेश्वरसंवादेउत्तरकांडेअष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ लक्ष्मणंतुपरित्यज्यरामोदुःखसमन्वितः ॥ मंत्रिणोनैगमांश्चैव वसिष्ठंचेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अभिषेक्ष्यामिभरतमधिराज्येमहामतिम् ॥ अद्यचाहंगमिष्यामिलक्ष्मणस्यपदानुगः ॥ २ ॥ एवमुक्तेरघु श्रेष्ठेपौरजानपदास्तदा ॥ द्रुमाइवच्छिन्नमूलादुःखार्ताःपतिताभुवि ॥ ३ ॥ मूर्च्छितोभरतोवापिश्रुत्वारामाभिभाषितम् ॥ गर्हयामास राज्यंसप्राहेदंरामसन्निधौ ॥ ४ ॥ सत्येनचशपेनाहंत्वांविनादिविवाभुवि ॥ कांक्षेराज्यंरघुश्रेष्ठशपेत्वत्पादयोःप्रभो ॥ ५ ॥ इमौकुशल वौराजन्नभिषिंचस्वराघव ॥ कोशलेषुकुशंवीरमुत्तरेषुलवंतथा ॥ ६ ॥ गच्छंतुदूतास्त्वरितंशत्रुघ्नानयनायहि ॥ अस्माकमेतद्गमनं स्ववासायशृणोतुसः ॥ ७ ॥ भरतेनोदितंश्रुत्वापतितास्ताःसमीक्ष्यतम् ॥ प्रजाश्चभयसंमिग्नारामविश्लेषकातराः ॥ ८ ॥ वसिष्ठोभग वान्राममुवाचसदयंवचः ॥ पश्यतातादारात्सर्वाःपतिताभूतलेप्रजाः ॥ ९ ॥ तासांभावानुगंरामप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ श्रुत्वावसिष्ठवचनं ताःसमुत्थाप्यपूज्यच ॥ १० ॥ सस्नेहोरघुनाथस्ताःकिंकरोमीतिचाब्रवीत् ॥ ततःप्रांजलयःप्रोचुःप्रजाभक्त्यारघूद्वहम् ॥ ११ ॥ गंतु मिच्छसियत्रत्वमनुगच्छामहेवयम् ॥ अस्माकमेषापरमाप्रीतिर्धर्मोऽयमक्षयः ॥ १२ ॥

सत्येनशपेसत्यंमेनश्यतुयदिराज्याकांक्षेत्येकःशपथः । त्वत्पादयोश्चशपेत्वत्पादयोःस्पर्शनेचशपथइत्यपरःशपथः ॥ ५ ॥ तर्हिसर्वेगमनेकोराज्यंपाल यिष्यतीत्याशंक्याह । इमाविति ॥ ६ ॥ ७ ॥ तंतथाकठोरंवदंतम् । पतिताभुवीतिशेषः ॥ ८ ॥ तातेतिसंबोधनम् ॥ ९ ॥ भावानुगमभिप्रायानुगम् पूज्येतिल्यबार्षः ॥ १० ॥ ११ ॥ अयंत्वदनुगमनरूपः ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ तपोवनायन्यतमंयद्गंतासितदनुयामइत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ कृच्छ्रेणभगवद्वियोगजदुःखासहिष्णुतयाक्लेशेन ॥ १८ ॥ अ

तवानुगमनेरामहृद्गतानोदृढामतिः ॥ पुत्रदारादिभिःसार्धमनुयामोऽद्यसर्वथा ॥ १३ ॥ तपोवनंवास्वर्गंवापुरंवारघुनन्दन ॥ ज्ञात्वातेषां
मनोदार्ढ्यंकालस्यवचनंयथा ॥ १४ ॥ भक्तंपौरजनंचैवबाढमित्याहराघवः ॥ कृत्वैवंनिश्चयंरामस्तस्मिन्नेवाहनिप्रभुः ॥ १५ ॥ प्रस्था
पयामासचतौरामभद्रःकुशीलवौ ॥ अष्टौरथसहस्राणिसहस्रंचैवदंतिनाम् ॥ १६ ॥ षष्टिंचाश्वसहस्राणामेकैकस्मैददौबलम् ॥ बहुरत्नौ
बहुधनौहृष्टपुष्टजनावृतौ ॥ १७ ॥ अभिवाद्यगतौरामंकृच्छ्रेणतुकुशीलवौ ॥ शत्रुघ्नानयनेदूतान्प्रेषयामासराघवः ॥ तेदूतास्त्वरितंग
त्वाशत्रुघ्नायन्यवेदयन् ॥१८॥ कालस्यागमनंपश्चादत्रिपुत्रस्यचेष्टितम् ॥ लक्ष्मणस्यचनिर्याणंप्रतिज्ञांराघवस्यच ॥ १९ ॥ पुत्राभिषेच
नंचैवसर्वंरामचिकीर्षितम् ॥ श्रुत्वातद्दूतवचनंशत्रुघ्नःकुलनाशनम् ॥ २० ॥ व्यथितोऽपिधृतिंलब्ध्वापुत्रावाहूयसत्वरः ॥ अभिषिच्यसु
बाहुंवैमथुरायांमहाबलः ॥ २१ ॥ यूपकेतुंचविदिशानगरेशत्रुसूदनः ॥ अयोध्यांत्वरितंप्रागात्स्वयंरामदिदृक्षया ॥ २२ ॥ ददर्शचमहा
त्मानंतेजसाज्वलनप्रभम् ॥ दुकूलयुगसंवीतमृषिभिश्चाक्षयैर्वृतम् ॥ २३ ॥ अभिवाद्यरमानाथंशत्रुघ्नोरघुपुंगवम् ॥ प्रांजलिर्धर्मसहितंवा
क्यंप्राहमहामतिः ॥ २४ ॥ अभिषिच्यसुतौतत्रराज्येराजीवलोचन ॥ तवानुगमनेराजन्विद्धिमांकृतनिश्चयम् ॥ २५ ॥ त्यक्तुंनार्हसिमां
वीरभक्तंतवविशेषतः ॥ शत्रुघ्नस्यदृढांबुद्धिंविज्ञायरघुनन्दनः ॥ २६ ॥ सज्जीभवतुमध्याह्नेभवानित्यब्रवीद्वचः ॥ अथक्षणात्समुत्पेतु
र्वानराःकामरूपिणः ॥ २७ ॥ ऋक्षाश्चराक्षसाश्चैवगोपुच्छाश्चसहस्रशः ॥ ऋषीणांदेवतानांचपुत्रारामस्यनिर्गमम् ॥ २८ ॥ श्रुत्वाप्रोचू
रघुश्रेष्ठंसर्वेवानरराक्षसाः ॥ तवानुगमनेविद्धिनिश्चितार्थान्हिनःप्रभो ॥ २९ ॥

त्रिपुत्रस्यदुर्वाससःप्रतिज्ञांप्रजासुसहनयनविषयाम् ॥ १९ ॥ चिकीर्षितंस्वगमनरूपम् । कुलस्यभ्रातृसमूहस्यनाशनम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अक्ष
यैर्ऋषिभिः अतिचिरजीविभिर्वसिष्ठाद्यैः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

रामेणकार्यंकिंतेइतितत्सर्वंकार्यमहंसंपादयामीतिभावः । तदेवाह । किंतेइत्यादि ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ वंशंदशरथस्येतिशेषः । तेनसर्वेषांभवदादीनांनाशंकरि ष्यामीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ भृशमतिशयेनघोरमित्यन्वयः । स्वरूपंवाच्यंव्यंग्यंचार्थम् ॥ ४५ ॥ कारणाद्दुर्वासोरूपात् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ वर्षस हस्राणांसंबंधीयउपवासस्तस्यसमापनम् । समासआर्षः ॥४९॥ यत्सिद्धंगृहेऽस्तितद्भोजनमिच्छामि ॥ ५० ॥ अमृतममृतवत्स्वादु ॥ ५१ ॥ कालेनभा

तच्छ्रुत्वाप्राहसौमित्रिर्मुनिंज्वलनतेजसम् ॥ रामेणकार्यंकिंतेऽद्यकिंतेऽभीष्टंकरोम्यहम् ॥ ४२ ॥ राजाकार्यांतरेव्यग्रोमुहूर्तंसंप्रतीक्ष्यताम् ॥ तच्छ्रुत्वाक्रोधसंतप्तोमुनिःसौमित्रिमब्रवीत् ॥४३॥ अस्मिन्क्षणेतुसौमित्रेनदर्शयसिचेद्विभुम् ॥रामंसविषयंवंशंभस्मीकुर्यांनसंशयः ॥ ॥ ४४ ॥ श्रुत्वातद्वचनंघोरमृषेर्दुर्वाससोभृशम् ॥ स्वरूपंतस्यवाक्यस्यचिंतयित्वासलक्ष्मणः ॥ ४५ ॥ सर्वनाशाद्वरंमेऽद्यनाशोह्येकस्य कारणात् ॥ निश्चित्यैवंततोगत्वारामायप्राहलक्ष्मणः ॥ ४६ ॥ सौमित्रेर्वचनंश्रुत्वारामःकालंव्यसर्जयत् ॥ शीघ्रंनिर्गम्यरामोऽपिददर्शात्रेःसुतंमुनिम् ॥ ४७ ॥ रामोऽभिवाद्यसंप्रीतोमुनिंपप्रच्छसादरम् ॥ किंकार्यंतेकरोमीतिमुनिमाहरघूत्तमः ॥ ४८ ॥ तच्छ्रुत्वारामवचनंदुर्वासाराममब्रवीत् ॥ अद्यवर्षसहस्राणामुपवाससमापनम् ॥ ४९ ॥ अतोभोजनमिच्छामिसिद्धंयत्तेरघूत्तम ॥ रामोमुनिवचःश्रुत्वासंतोषेणसमन्वितः ॥ ५० ॥ ससिद्धमन्नंमुनयेयथावत्समुपाहरत् ॥ मुनिर्भुक्त्वान्नममृतंसंतुष्टःपुनरभ्यगात् ॥ ५१ ॥ स्वमाश्रमंगतेतस्मिन्रामःसस्मारभाषितम् ॥ कालेनशोकदुःखार्तोविमनाश्चातिविह्वलः ॥५२॥ अवाङ्मुखोदीनमनानशशाकाभिभाषितुम् ॥ मनसालक्ष्मणंज्ञात्वाहतप्रायंरघूद्वहः ॥५३॥ अवाङ्मुखोबभूवाथतूष्णीमेवाखिलेश्वरः ॥ ततोरामंविलोक्याहसौमित्रिर्दुःखसंप्लुतम् ॥ ५४ ॥ तूष्णींभूतंचिंतयंतंगर्हंतंस्नेहबंधनम् ॥ मत्कृतेत्यजसंतापंजहिमांरघुनंदन ॥ ५५ ॥ गतिःकालस्यकलितापूर्वमेवेदृशीप्रभो ॥ त्वयिहीनप्रतिज्ञेतुनरकोमेध्रुवंभवेत् ॥ ५६ ॥

षितमित्यन्वयः । स्मृत्वाचशोकादियुक्तःसन् ॥ ५२ ॥ मनसाहतप्रायंज्ञात्वाप्रतिज्ञायाअन्यथाकर्तुमशक्यत्वादितिभावः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ स्नेहकृतंबंधनंगर्हंतंनिंदंतं स्नेहाद्वधेऽशक्ततातदकरणेचप्रतिज्ञाहानिरितिचिंतयंतम् ॥ ५५ ॥ पूर्वमेवेदृशीति । इदमवश्यंभावीतिभावः । मत्कृतेत्वत्प्रतिज्ञाहानौममापिनरकइत्यर्थः ॥ ५६ ॥

अनुयायात् । अन्वगच्छदित्यर्थः । क्वचित्तथैवपाठः ॥ ४३ ॥ सामात्यवर्गाःसमंत्रिणोद्विजाग्र्याययुः क्षत्रमुखाः क्षत्रंक्षत्रियामुखंमुख्याअग्रेसरायेषांताद्दशावैश्यादयः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ दुःखबाह्यसुखयोगाभावेहेतुः । आनंदरूपानुगताआनंदरूपंराममनुगताः । तदनुगमनात्तदानंदप्रतिभासात्तद्योगःसर्वत्रवैराग्यंचेतिभावः ॥ ४६ ॥ जग्मुरनुजग्मुःयोराममनारामंनयातोनानुयातस्ताद्दशोजंतुर्नासीदित्यन्वयः ॥ ४७ ॥ राजनिगतेऽखिलंपुरंशून्यंबभूव हरिनेत्रजातां

सांतःपुरःसानुचरःसभार्यःशत्रुघ्नयुक्तोभरतोऽनुयायात् ॥ गच्छंतमालोक्यरमासमेतंश्रीराघवंपौरजनाःसमस्ताः ॥ ४३ ॥ सबालवृद्धाश्चययुर्द्विजाग्र्याःसामात्यवर्गाश्चसमंत्रिणोययुः ॥ सर्वेगताःक्षत्रमुखाःप्रहृष्टावैश्याश्चशूद्राश्चतथापरेच ॥ ४४ ॥ सुग्रीवमुख्याहरिपुंगवाश्चस्नाताविशुद्धाःशुभशब्दयुक्ताः ॥ नकश्चिदासीद्भवदुःखयुक्तोदीनोऽथवाबाह्यसुखेषुसक्तः ॥ ४५ ॥ आनंदरूपानुगताविरक्ताययुश्चरामंपशुभृत्यवर्गैः ॥ भूतान्यदृश्यानिचयानितत्रयेप्राणिनःस्थावरजंगमाश्च ॥४६॥ साक्षात्परात्मानमनंतशक्तिंजग्मुर्विरक्ताःपरमेकमीशम् ॥ नासीदयोध्यानगरेतुजंतुःकश्चित्तदाराममनानयातः ॥४७॥ शून्यंबभूवाखिलमेवतत्रपुरंगतेराजनिरामचंद्रे ॥ ततोऽतिदूरंनगरात्सगत्वाद्दष्ट्वानदींतांहरिनेत्रजाताम् ॥ ४८ ॥ ननंदरामःस्मृतपावनोऽतोददर्शचाशेषमिदंहृदिस्थम् ॥ अथागतस्तत्रपितामहोमहान्देवाश्चसर्वेऋषयश्चसिद्धाः ॥ ४९ ॥ विमानकोटीभिरपारपारंसमावृतंखंसुरसेविताभिः ॥ रविप्रकाशाभिरभिस्फुरत्स्वंज्योतिर्मयंतत्रनभोबभूव ॥ ५० ॥ स्वयंप्रकाशैर्महतांमहद्भिःसमावृतंपुण्यकृतांवरिष्ठैः ॥ ववुश्चवाताश्चसुगंधवंतोववर्षवृष्टिःकुसुमावलीनाम् ॥ ५१ ॥ उपस्थितेदेवमृदंगनादेगायत्सुविद्याधरकिन्नरेषु ॥ रामस्तुपद्भ्यांसरयूजलंसकृत्स्पृष्ट्वापरिक्रामदनंतशक्तिः ॥ ५२ ॥

सरयूम् ॥ ४८ ॥ स्मृतंपावनंविराड्रूपमात्मनोयेनसः अशेषमिदंजगत्हृदिस्थंददर्श । आत्मानंविराड्रूपंस्मृतवानित्यर्थः ॥ ४९ ॥ अपारपारमवधिरूपपारद्वयहीनंताद्दशमपिविमानावृतमासीत् ज्योतिर्मयंनक्षत्रगणप्रचुरमिव ॥ ५० ॥ येऽत्रलोकेपुण्यंकृत्वास्वर्गेसर्वेभ्यआधिक्यंप्राप्तास्तैश्चनभःसमावृतम् । चौपादपूरणे ॥ ५१ ॥ परिक्रामत् पर्यक्रामत् । जलोपर्यगच्छदित्यर्थः । तत्रैवहेतुगर्भंविशेषणम् । अनंतशक्तिरिति ॥ ५२ ॥

हेपरमात्मन्परमेश्वर । जगत्सृष्टिस्थितिलयकर्तात्वमेवेत्यर्थः । त्वमैशमेकंनिजंतत्त्वंब्रह्मरूपंजानासि ॥ ५३ ॥ नन्वेवंब्रह्मज्ञस्यब्रह्मरूपस्यकथंशरीरपरिग्रहोऽ
तआह । तथापीति । भक्तानुग्रहार्थंमाययासर्वमिदंकृतमितिभावः । अतोवैष्णवंदेहंप्रविश्यदेवान्पाहिरक्ष ॥ ५४ ॥ यदीतियइत्यर्थः । अथवायोऽपरोदे
हस्तवरोचतेतंवाप्रविश्यपाहि । एवंविष्णुरूपंत्वांमांविनाऽन्येपुरुषानजानंति ॥ ५५ ॥ एवंविष्णुरूपंज्ञात्वाभक्त्याप्रणमति । सहस्रेति ॥ ५६ ॥ च
क्षूंषिमुष्णन् । स्वप्रभयेतिशेषः । रामदेहएवतथाभूतोजातः । अनेनविष्णुदेहएवमाययाद्विभुजत्ववैशिष्ट्येनलोकदृग्गोचरआसीदितिसूचितम् ।
भोगः सर्पशरीरंपूर्वंगतोपिसतस्मिन्नवसरेतेनदेहेनसन्निहितः ॥ ५७ ॥ दरःशंखः लवणांतकःशत्रुघ्नः सीताचपुरेवलक्ष्मीरूपाभवत्सापितत्काले

ब्रह्मातदाप्राहकृतांजलिस्तंरामंपरात्मन्परमेश्वरस्त्वम् ॥ विष्णुःसदानंदमयोऽसिपूर्णोजानासितत्त्वंनिजमैशमेकम् ॥ ५३ ॥ तथापिदा
सस्यममाखिलेशकृतंवचोभक्तपरोऽसिविद्वन् ॥ त्वंभ्रातृभिर्वैष्णवमेकमाद्यंप्रविश्यदेहंपरिपाहिदेवान् ॥ ५४ ॥ यद्वापरोवायदिरोच
तेतंप्रविश्यदेहंपरिपाहिनस्त्वम् ॥ त्वमेवदेवाधिपतिश्चविष्णुर्जानंतिनत्वांपुरुषाविनामाम् ॥ ५५ ॥ सहस्रकृत्वस्तुनमोनमस्तेप्रसीददे
वेशपुनर्नमस्ते ॥ पितामहप्रार्थनयासरामःपश्यत्सुदेवेषुमहाप्रकाशः ॥ ५६ ॥ मुष्णंश्चचक्षूंषिदिवौकसांतदाबभूवचक्रादियुतश्चतुर्भुजः ॥
शेषोबभूवेश्वरतल्पभूतःसौमित्रिरत्यद्भुतभोगधारी ॥ ५७ ॥ बभूवतुश्चक्रदरौचादिव्यौकैकेयिसूनुर्लवणांतकश्च ॥ सीताचलक्ष्मीरभव
त्पुरैवरामोहिविष्णुःपुरुषःपुराणः ॥ ५८ ॥ सहानुजःपूर्वशरीरकेणबभूवतेजोमयदिव्यमूर्तिः ॥ विष्णुंसमासाद्यसुरेंद्रमुख्यादेवाश्चसिद्धा
मुनयश्चयक्षाः ॥ ५९ ॥ पितामहाद्याःपरितःपरेशंस्तवैर्गृणंतःपरिपूजयंतः ॥ आनंदसंप्लावितपूर्णचित्ताबभूविरेप्राप्तमनोरथास्ते ॥ ६० ॥
तदाहविष्णुर्द्रुहिणंमहात्माएतेहिभक्तामयिचानुरक्ताः ॥ यांतंदिवंमामनुयांतिसर्वेतिर्यक्छरीराअपिपुण्ययुक्ताः ॥ ६१ ॥

लक्ष्मीरूपेणसन्निहिताआसीदितिशेषः । हियतोरामोविष्णुरित्यर्थः ॥ ५८ ॥ पूर्वशरीरकेणविष्णुदेहेन ॥ ५९ ॥ ६० ॥ नन्वेवं
भगवतो विष्णुरूपप्राप्त्यावैकुंठवासइत्यायातम् । एवंचसभापर्वणिभारते सर्वदिक्पालसभावर्णनेयमसभाप्रस्तावेदाशरथीरामोयमसभायांदृष्टइतिनारदे
नोक्तंतद्विरुध्यतेइतिचेत् । अत्रवदामः । अवतारपरिग्रहस्यहिप्रयोजनद्वयंदुष्टवधेनाशिष्टपालनंस्वाचरणेनलोकानांधर्ममर्यादाबोधनंच । एतदर्थमेवतेषांतत्त
त्कर्मानुष्ठानेप्रवृत्तिरन्यथाअकामस्यभगवतःकिंयज्ञाद्यनुष्ठानेन । एवंचधर्मबोधनार्थंतदनुष्ठानवत्आजन्मेदृशधर्मानुष्ठानस्यामुकलोकवासःफलमितिबोधयितुं

दाशरथिरामत्वंप्रत्यभिज्ञापकेनमायिकेनकेनचिच्छरीरेणतल्लोकेवासेनाक्षतेः । रामायणेएतदर्थाकथनंतुइतिहासेषुउक्तत्वात्सर्वज्ञानांवाल्मीक्यादीनांभूतभा
विसर्वार्थज्ञानवत्त्वादित्यन्यत्रविस्तरः । तदेति । तदातस्मिन्समयेविष्णुर्द्रुहिणंब्रह्माणमाह । मदनुगमनादेवपुण्ययुक्तत्वानुमानम् ॥ ६१ ॥ वैकुंठसाम्यंवैकुं
ठसमानलोकम् । स्वार्थेष्यञ् चातुर्वर्ण्यादित्वादार्षत्वाद्वा । एतान्ममाज्ञयासमाविशस्वतादृशलोकंप्रवेशयस्व कोब्रह्मासांतानिकालोकशेषाः ॥ ६२ ॥
तेषांलोकानामुत्तमत्वमाह । मदीयोपरिदीप्यमानान् ब्रह्मलोकादूर्ध्वंदीप्यमानान् अपिचयेऽपिमनुष्यालयकालएवमरणकालएव नतुततःप्रागपिकदाचित् ।
तत्राप्यज्ञानतोवाअज्ञानतएव । वाशब्दएवार्थः । येपवित्रनामरामेत्येतद्गृणंतिवदंतितेऽपितानेवलोकान्योगैःप्राप्यान्भजंतु । अनेनाजन्माभ्यस्तयोगोऽतका

वैकुंठसाम्यंपरमंप्रयांतुसमाविशस्वाशुममाज्ञयात्वम् ॥ श्रुत्वाहरेर्वाक्यमथाब्रवीत्कःसांतानिकान्यांतुविचित्रभोगान् ॥ ६२ ॥लोकान्म
दीयोपरिदीप्यमानांस्त्वद्भावयुक्ताःकृतपुण्यपुंजाः ॥ येचापितेरामपवित्रनामगृणंतिमर्त्यालयकालएव ॥ ६३ ॥ अज्ञानतोवापिभजंतु
लोकांस्तानेवयोगैरपिचाधिगम्यान् ॥ ततोतिहृष्टाहरिराक्षसाद्याःस्पृष्ट्वाजलंत्यक्तकलेवरास्ते ॥ ६४ ॥ प्रपेदिरेप्राक्तनमेवरूपंयदंशजा
ऋक्षहरीश्वरास्ते ॥ प्रभाकरंप्रापहरिप्रवीरःसुग्रीवआदित्यजवीर्यवत्त्वात् ॥ ६५ ॥ ततोविमग्नाःसरयूजलेषुनराःपरित्यज्यमनुष्यदेहम् ॥
आरुह्यदिव्याभरणाविमानंप्रापुश्चतेसांतनिकाख्यलोकान् ॥ ६६ ॥ तिर्यक्प्रजाताअपिरामदृष्टाजलंप्रविष्टादिवमेवयाताः ॥ दिदृक्षवो
जानपदाश्चलोकारामंसमालोक्यविमुक्तसंगाः ॥ ६७ ॥ स्मृत्वाहरिंलोकगुरुंपरेशंस्पृष्ट्वाजलंस्वर्गमवापुरंजः ॥ एतावदेवोत्तरमाहशंभुः
श्रीरामचंद्रस्यकथावशेषम् ॥ ६८ ॥ यःपादमप्यत्रपठेत्सपापाद्विमुच्यतेजन्मसहस्रजातात् ॥ दिनेदिनेपापचयंप्रकुर्वन्पठेन्नरःश्लोकम
पीहभक्त्या ॥ ६९ ॥

लेत्वन्नामस्मर्ताचसमइतिसूचितम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ योयदंशजःसतद्रूपमेवप्रापेत्यर्थः । तदाह । प्रभाकरमिति । आदित्यजवीर्यवत्त्वात् । आदित्यदेहज
वीर्योत्पन्नत्वात् ॥ ६५ ॥ सांतनिकाख्येत्यत्रह्रस्वआर्षः ॥ ६६ ॥ रामदृष्टाःभगवद्दृष्ट्याक्षीणसर्वपापाः । विमुक्तसंगाभूत्वेतिशेषः ॥ ६७ ॥ अंजःशी
घ्रम् ॥६८ ॥ अथरामायणपाठफलमाह । यइति तथापापंकुर्वन्नेषरामायणश्लोकमपिपठन्विमुक्तसर्वपापःरामस्यसालोक्यंप्रयाति राघवचोदितेनअंतर्यामि
विधयारघुनाथप्रेरितेन ॥ ६९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ मेवचनात्प्रशाधिराक्षसंरक्षःसंबंधिराज्यंचप्रशाधि । अतोन्यन्मावदेत्याह । शापितोसीति । अन्यवचनोक्तौमद्वधपातकंतवेतिभावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ममाज्ञांचिरंजीवेत्येवंरूपाम् द्वापरांतरेएतच्चतुर्युगीभिन्नंयत्किंचिच्चतुर्युग्यंतर्गतद्वापरे ॥३५॥ युद्धंभवेत्भविष्यति ततःस्वर्गंगमिष्यसीतिशेषः । अत्रजांबवद्ग्रहणंमैंदद्विविदयोरप्युपलक्षणम् । तान्हनुमज्जांबवदादिभिन्नान् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ प्रास्थानिकंमहाप्रस्थानोचितम् क्षौमांबरइत्यादिरामविशेषणम् ॥ ३८ ॥ पद्मालक्ष्मीः । पूर्वगतासीतातत्कालेलक्ष्मीरूपेणसन्निहिताजातेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अरुणकंजहस्तारक्तपद्महस्ताभूस्तदधिष्ठात्रीदेवता । एवमग्रेऽपिबोध्यम् ॥४०॥ दिव्यमुनयःसनकादयः।श्रुतीनांमातागायत्री ॥ ४१ ॥ अनावृतद्वारमिवापवर्गतुल्यंव्रजंतंराममनुययुः ॥४२॥

एतस्मिन्नंतरेरामंसुग्रीवोऽपिमहाबलः ॥ यथावदभिवाद्याहराघवंभक्तवत्सलम् ॥ ३० ॥ अभिषिच्यांगदंराज्येआगतोऽस्मिमहाबलम् ॥ तवानुगमनेरामविद्धिमांकृतनिश्चयम् ॥ ३१ ॥ श्रुत्वातेषांदृढंवाक्यमृक्षवानररक्षसाम् ॥ विभीषणमुवाचेदंवचनंमृदुसादरम् ॥ ३२ ॥ धरिष्यतिधरायावत्प्रजास्तावत्प्रशाधिमे ॥ वचनाद्राक्षसंराज्यंशापितोऽसिममोपरि ॥ ३३ ॥ नकिंचिदुत्तरंवाच्यंत्वयामत्कृतकारणात् ॥ एवंविभीषणंतूक्त्वाहनूमंतमथाब्रवीत् ॥ ३४ ॥ मारुतेत्वंचिरंजीवममाज्ञांमामृषाकृथाः ॥ जांबवंतमथप्राहतिष्ठत्वंद्वापरांतरे ॥ ३५ ॥ मयासार्धंभवेद्युद्धंयत्किंचित्कारणांतरे ॥ ततस्तान्राघवःप्राहऋक्षराक्षसवानरान् ॥ सर्वानेवमयासार्धंप्रयातेतिदयान्वितः ॥ ३६ ॥ ततःप्रभातेरघुवंशनाथोविशालवक्षाःसितकंजनेत्रः ॥ पुरोधसंप्राहवसिष्ठमार्ययांत्वग्निहोत्राणिपुरोगुरोमे ॥ ३७ ॥ ततोवसिष्ठोऽपिचकारसर्वंप्रास्थानिकंकर्ममहद्विधानात् ॥ क्षौमांबरोदर्भपवित्रपाणिर्महाप्रयाणायगृहीतबुद्धिः ॥ ३८ ॥ निष्क्रम्यरामोनगरात्सिताभ्राच्छशीवयातःशशिकोटिकांतिः ॥ रामस्यसव्येसितपद्महस्तापद्मागतापद्मविशालनेत्रा ॥ ३९ ॥ पार्श्वेऽथदक्षेरुणकंजहस्ताश्यामाययौभूरपिदीप्यमाना ॥ शास्त्राणिशस्त्राणिधनुश्चबाणाजग्मुःपुरस्ताद्धृतविग्रहास्ते ॥४०॥ वेदाश्चसर्वेधृतविग्रहाश्चययुश्चसर्वेमुनयश्चदिव्याः ॥ माताश्रुतीनांप्रणवेनसाध्वीययौहरिंव्याहृतिभिःसमेता ॥ ४१ ॥ गच्छंतमेवानुगताजनास्तेसपुत्रदाराःसहबंधुवर्गैः ॥ अनावृतद्वारमिवापवर्गंरामंव्रजंतंययुरात्तकामाः ॥ ४२ ॥

॥ ७० ॥ आप्तोऽव्याप्तः संबद्धो भविष्यदर्थो यत्र तदाख्यानं श्रुत्वा रामः परितोषमेति । भगवंतं सर्वगतं रामं श्रावयामीति बुद्ध्या यो वाचयति तद्वाचितं तत्सर्वगत्वा
त्श्रुत्वा वाचकस्योपरि तोषमेति तत्परितोषे च तस्य सर्वार्थसिद्धिरिति भावः । अनंतपुण्यं वाचकश्रोत्रोरनंतपुण्यदमित्यर्थः ॥ ७१ ॥ अध्यात्मरामं तत्पदघटित
मध्यात्मरामायणाख्यं पुराणमित्यर्थः । श्रोतुः लिखितुश्चातिप्रसन्नः सन् सदा समीपे स्थितो भूत्वा श्रियमातनोतीत्यन्वयः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ॥ इति

विमुक्तसर्वाघचयः प्रयाति रामेति सालोक्यमनन्यलभ्यम् ॥ आख्यानमेतद्रघुनायकस्य कृतं पुरा राघवचोदितेन ॥७०॥ महेश्वरेणाप्तभवि
ष्यदर्थं श्रुत्वा तु रामः परितोषमेति ॥ रामायणं काव्यमनंतपुण्यं श्रीशंकरेणाभिहितं भवान्यै ॥ ७१ ॥ भक्त्या पठेद्यः शृणुयात्स पापैर्विमुच्य
ते जन्मशतोद्भवैश्च ॥ अध्यात्मरामं पठतश्च नित्यं श्रोतुश्च भक्त्या लिखितुश्च रामः ॥ ७२ ॥ अतिप्रसन्नश्च सदा समीपे सीतासमेतः श्रियमात
नोति ॥ ७३ ॥ रामायणं जनमनोहरमादिकाव्यं ब्रह्मादिभिः सुरवरैरपि संस्तुतं च ॥ श्रद्धान्वितः पठति यः शृणुयात्तु नित्यं विष्णोः प्रयाति सद
नं स विशुद्धदेहः ॥ ७४ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे उत्तरकांडे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ अध्यात्मोत्तरकांडे सर्गा ग्रह
संख्यया परिक्षिप्ताः ॥ ऋतुशतसंख्याः श्लोकाः पुराणसंख्याश्च पुरहरेणोक्ताः ॥ १ ॥ पार्वत्यै परमेश्वरेण गदिते ह्यध्यात्मरामायणे कांडैः सप्तभि
रन्विते ऽतिशुभदे सर्गाश्चतुःषष्टिकाः ॥ श्लोकानां तु शतद्वयेन सहितान्युक्तानि चत्वारि वै साहस्राणि समाप्तितः श्रुतिशते षूक्तानि तत्त्वार्थतः ॥
॥ १ ॥ समाप्तमिदमुत्तरकांडम् ॥

श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्य हिम्मतिवर्मणः पुत्रस्य श्रीरामवर्मणः कृतावध्यात्मरामायणसेतावुत्तरकांडे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥
॥ समाप्तमिदमुत्तरकांडम् ॥ ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

इदमध्यात्मरामायणं खानदेशीयरावेरग्रामनिवासिपरशुरामभट्टतनयगोविन्दशर्मशास्त्रिणा स्वविरचितटिप्पणीसमलंकरणपुरःसरं
संशोधितं मुम्बय्यां श्रीकृष्णदासात्मजखेमराजइत्यनेन स्वकीये "श्रीवेंकटेश्वर" मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।
तदेतत् सतामानन्दं संविधत्तांतमाम् । शकाब्दाः १८१७ । संवत् १९५२ । आवृत्तिः २ या ।

जाहि- रात.

जाहिरात।

पुस्तकोंका नाम.	क़ीमत.
पुराण-इतिहासग्रंथाः।	
श्रीमहाभारतसटीक अतिउत्तम बड़े अक्षरका मजबूत कागज गणपतकृष्णा के छापेका अनुक्रमणिका सहित	४५)
महाभारत छोटे अक्षर हलकी कीमतका	२५)
पद्मपुराण सम्पूर्ण५५०००ग्रंथ वहुत पुस्तकोंके द्वारा शुद्ध होकर छपा तयारहै	१८)
वायुपुराण छपा तयार है	६)
हरिवंशपुराण सटीक	४)
श्रीवाल्मीकिरामायण संस्कृत मूल और अत्युत्तम भाषाटीका माहात्म्य और अनुक्रमणिका सहित मोटा कागज सुंदर अक्षर	२१)
श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण तनिश्लोकी रामानुजी भूषण टीकासहित संस्कृत	२५)
वाल्मीकीयरामायण सटीक मध्यम अक्षर	८)
श्रीमद्भागवत श्रीधरीटीका और टिप्पणी सह परमोत्तम ग्लेज कागज	११)
श्रीमद्भागवत श्रीधरीटीका और टिप्पणीसहित रफ़ कागज	१०)
श्रीमद्भागवत ब्रजभाषाटीका माहात्म्य और शंका समाधान सह अत्युत्तम जिसमें कथाके सिवाय ५०० दृष्टांतहैं	१२)
भागवतविजयध्वजीटीकासह माध्वसंप्रदायी	१०)
ब्रह्मवैवर्त्तपुराण संपूर्ण चारोंखंड	७)
देवीभागवत सटीक नवीन छपकर तयार है	७)
श्रीमद्भागवतसचूर्णिका मोटेअक्षर उत्तम कागजकी (सप्ताहवांचनेमें परमोपयोगी)	८)
मार्कण्डेयपुराण सप्तशती शान्तनवीटीकासहित	५)
अध्यात्मरामायणसटीक चिकना कागज	३)
गर्गसंहिता उग्रसेनकृताश्वमेधादिसहित १० खंड माहात्म्य के सम्पूर्ण	४)
उग्रसेनअश्वमेध	११)
भागवत दशमस्कंध भाषाटीका दृष्टान्त सह	४)
श्रीमद्भागवताद्यपद्यव्याख्याशतक (जन्माद्यस्य श्लोकके सौ अर्थ)	२)
भागवतलीलाकल्पद्रुम (श्रीमद्भागवतके सब चरित्र जन्माद्यस्य इस श्लोकमें)	१॥)
सांबपुराण सूर्यमहिमा वर्णन	२)
विष्णुपुराणसटीक	३)
अध्यात्मरामायण भाषाटीकासहित	४)
ब्रह्मोत्तरखंड	॥।)
कालिकापुराण (शाक्तजनोंको अवश्यग्राह्य)	४)
रामाश्वमेध अक्षर वडा मोटा कागज	२)
रामाश्वमेध भा० टी० सहित मोटेकागजकी	४)
जैमिनीयअश्वमेध मोटेअक्षरकी	२)
नृसिंहपुराण	२)
भारतसार संस्कृत खुला पत्रा	२)
वेंकटेश-इतिहासमाला (इसमें शेषाचलवेंकटेशमाहात्म्य है)....	१॥)
श्रीवाल्मीकीयरामायण सुंदरकांड मूल वडा अक्षर	२)
भागवतशंकानिवारणमंजरी भाषाटीकासह	२)
सत्योपाख्यान रामायण परमोत्तम (श्रीरामचंद्रजीका वालचरित्र	१॥)
मंत्रभागवत (वेदके मंत्रोंसे श्रीभागवतकी कथा)....	॥)
मंत्र रामायण	॥)
नृसिंहपुराणस्थ रामचरित्र	।≡)
नंदमहोत्सव (भाषा कथा कहनेवालोंको अवश्यलेने योग्य है)	।=)
पद्मपुराणांतर्गतरामचरित्र	।=)
एकादशीमाहात्म्य भाषाटीकासह	१)
एकादशीमाहात्म्य टिप्पणसहित	॥=)
भागवतमाहात्म्य भाषाटीका....	।=)
कार्त्तिकमाहात्म्य बड़ा (पद्मपुराणका)	॥=)
कार्त्तिकमाहात्म्य भाषाटीका सह	॥।)
चातुर्मास्यमाहात्म्य....	॥)
मार्गशीर्षमाहात्म्य	।=)
पौषमाहात्म्य	।=)
माघमाहात्म्य	॥)
फाल्गुनमाहात्म्य	॥)
वैशाखमाहात्म्य	॥=)
श्रावणमाहात्म्य	॥)

पुस्तकोंके मिलनेका-ठिकाणा-

खेमराजश्रीकृष्णदास

श्रीवेंकटेश्वर छापाखाना-मुंबई.

जाहि- रात.

जाहिरात।

पुस्तकोंका नाम.	क़ीमत.
पुराण-इतिहासग्रंथाः।	
श्रीमहाभारतसटीक अतिउत्तम बड़े अक्षरका मजबूत कागज गणपतकृष्णा के छापेका अनुक्रमणिका सहित	४५)
महाभारत छोटे अक्षर हलकी कीमतका	२५)
पद्मपुराण सम्पूर्ण५५०००ग्रंथ बहुत पुस्तकोंके द्वारा शुद्ध होकर छपा तयारहै	१८)
वायुपुराण छपा तयार है	६)
हरिवंशपुराण सटीक	४)
श्रीवाल्मीकिरामायण संस्कृत मूल और अत्युत्तम भाषाटीका माहात्म्य और अनुक्रमणिका सहित मोटा कागज सुंदर अक्षर	२१)
श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण तनिश्लोकी रामानुजी भूषण टीकासहित संस्कृत	२५)
वाल्मीकीयरामायण सटीक मध्यम अक्षर	८)
श्रीमद्भागवत श्रीधरीटीका और टिप्पणी सह परमोत्तम ग्लेज कागज	११)
श्रीमद्भागवत श्रीधरीटीका और टिप्पणीसहित रफ़ कागज	१०)
श्रीमद्भागवत ब्रजभाषाटीका माहात्म्य और शंका समाधान सह अत्युत्तम जिसमें कथाके सिवाय ५०० दृष्टांतहैं	१२)
भागवतविजयध्वजीटीकासह माध्वसंप्रदायी	१०)
ब्रह्मवैवर्त्तपुराण संपूर्ण चारोंखंड	७)
देवीभागवत सटीक नवीन छपकर तयार है	७)
श्रीमद्भागवतसचूर्णिका मोटेअक्षर उत्तम कागजकी (सप्ताहवांचनेमें परमोपयोगी)	८)
मार्कण्डेयपुराण सप्तशती शान्तनवीटीकासहित	५)
अध्यात्मरामायणसटीक चिकना कागज	३)
गर्गसंहिता उग्रसेनकृताश्वमेधादिसहित १० खंड माहात्म्य के सम्पूर्ण	४)
उग्रसेनअश्वमेध	१।)
भागवत दशमस्कंध भाषाटीका दृष्टान्त सह	४)
श्रीमद्भागवताद्यपद्यव्याख्याशतक (जन्माद्यस्य श्लोकके सौ अर्थ)	२)
भागवतलीलाकल्पद्रुम (श्रीमद्भागवतके सब चरित्र जन्माद्यस्य इस श्लोकमें)	१॥)
सांबपुराण सूर्यमहिमा वर्णन	२)
विष्णुपुराणसटीक	३)
अध्यात्मरामायण भाषाटीकासहित	४)
ब्रह्मोत्तरखंड	॥।)
कालिकापुराण (शाक्तजनोंको अवश्यग्राह्य)	४)
रामाश्वमेध अक्षर बडा मोटा कागज	२)
रामाश्वमेध भा० टी० सहित मोटेकागजकी	४)
जैमिनीयअश्वमेध मोटेअक्षरकी	२)
नृसिंहपुराण	२)
भारतसार संस्कृत खुला पत्रा	२)
वेंकटेश-इतिहासमाला (इसमें शेषाचल वेंकटेशमाहात्म्य है)....	१॥)
श्रीवाल्मीकीयरामायण सुंदरकांड मूल बडा अक्षर	२)
भागवतशंकानिवारणमंजरी भाषाटीकासह	२)
सत्योपाख्यान रामायण परमोत्तम (श्रीरामचंद्रजीका बालचरित्र	१॥)
मंत्रभागवत (वेदके मंत्रोंसे श्रीभागवतकी कथा)....	॥)
मंत्र रामायण	॥)
नृसिंहपुराणस्थ रामचरित्र	।=)
नंदमहोत्सव (भाषा कथा कहनेवालोंको अवश्यलेने योग्य है)	।=)
पद्मपुराणांतर्गतरामचरित्र	।=)
एकादशीमाहात्म्य भाषाटीकासह	१)
एकादशीमाहात्म्य टिप्पणसहित	॥=)
भागवतमाहात्म्य भाषाटीका....	।=)
कार्त्तिकमाहात्म्य बड़ा (पद्मपुराणका)	॥=)
कार्त्तिकमाहात्म्य भाषाटीका सह	॥।)
चातुर्मास्यमाहात्म्य....	॥)
मार्गशीर्षमाहात्म्य	।=)
पौषमाहात्म्य	।=)
माघमाहात्म्य	॥)
फाल्गुनमाहात्म्य	॥)
वैशाखमाहात्म्य	॥=)
श्रावणमाहात्म्य	॥)

पुस्तकोंके मिलनेका-ठिकाना-

खेमराजश्रीकृष्णदास

श्रीवेंकटेश्वर छापाखाना-मुंबई.

इदमध्यात्मरामायणोत्तरकाण्डं मुम्बय्यां श्रीकृष्णदा-
सात्मजेन क्षेमराजेन स्वकीये 'श्रीवेङ्कटेश्वर' य-
न्त्रालयेऽङ्कयित्वा प्रकाशितम्. सम्वत् १९५६,
शके १८२१, सन् १९००.

INSTITUTE OF ADVANCED STUDY
Acc. No. 25451
Date 13.8.68

बालकाण्डम्.

॥ अथ अध्यात्मरामायणे भाषाटीकायुते बालकाण्डम् ॥

इस ग्रन्थका सर्वाधिकार "श्रीवेङ्कटेश्वर"